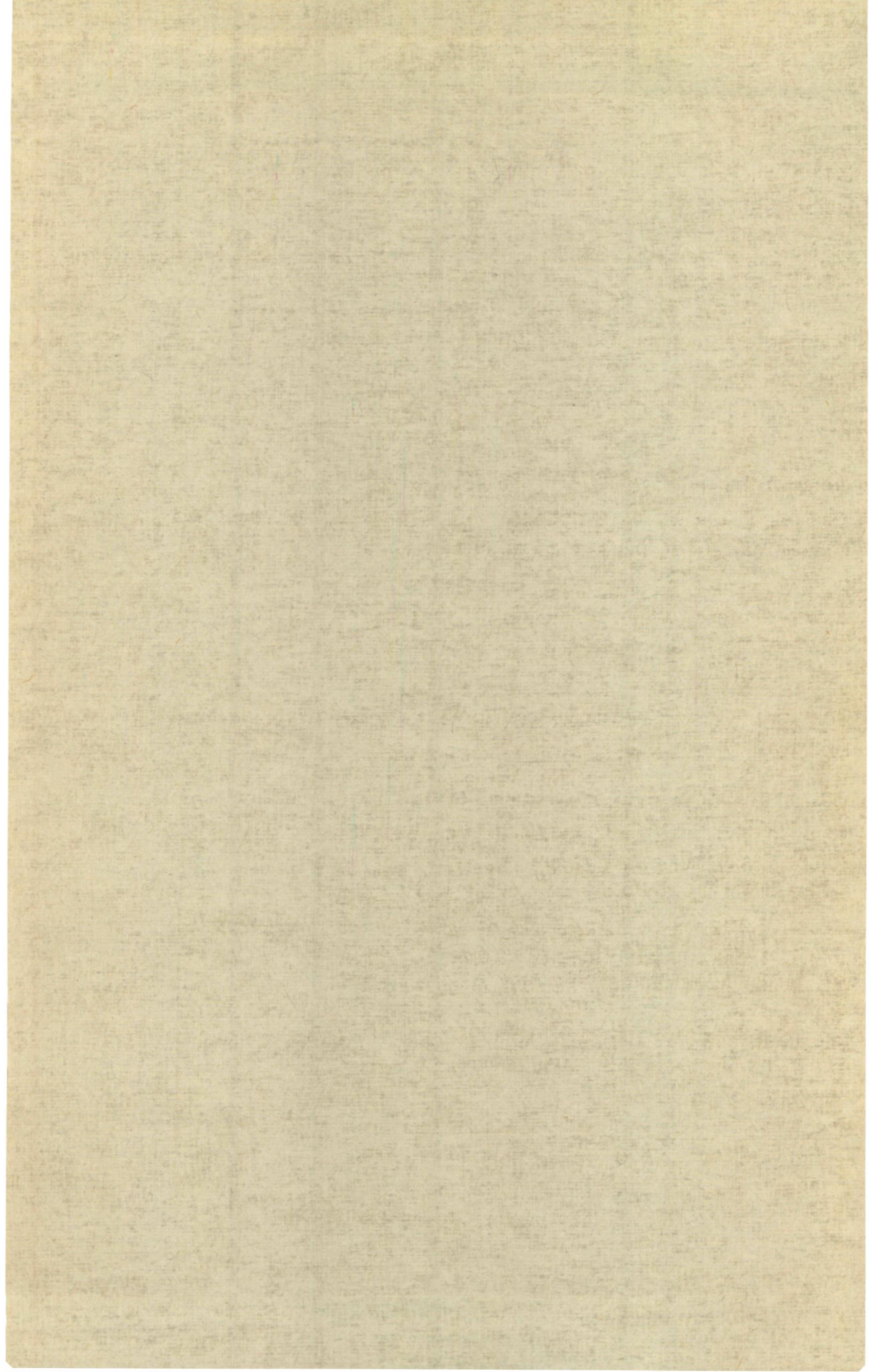


1442

*de Nederlandse pers
voor en na
de afschaffing
van het dagbladzegel
in 1869*

J. M. H. J. Hemels



de Nederlandse pers voor en na de afschaffing
van het dagbladzegel in 1869

PROMOTOR: PROF. DR. P. H. WINKELMAN

*de Nederlandse pers
voor en na
de afschaffing
van het dagbladzegel
in 1869*

proefschrift

*ter verkrijging van de graad van doctor
in de letteren
aan de katholieke universiteit te Nijmegen,
op gezag van de rector magnificus mr. S. F. L. Baron van Wijnbergen,
hoogleraar in de faculteiten der rechtsgeleerdheid en der sociale wetenschappen,
volgens besluit van de senaat
in het openbaar te verdedigen op 23 mei 1969,
te 16.00 uur door*

*Joannes Martinus Hendrikus Jozef Hemels
geboren te Heino (Ov.).*

te Assen bij van Gorcum & Comp. n.v., dr. H. J. Prakke & H. M. G. Prakke

De uitgave van dit werk werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.), alsmede door een bijdrage van de Stichting Katholiek Instituut voor Massamedia te Nijmegen.

Voor mijn vader en moeder,
de heer en mevrouw W. M. Hemels en
C. A. Hemels-van de Ven.

inboud

Inleiding	I
I. Hoofddlijnen van de persgeschiedenis tot 1850	5
1. De oorsprong van de periodieke pers	5
Folke Dahl in Nederland (5) – de Aviso en Relation uit 1609 (6) – waar en wanneer verscheen de oudste krant? (7) – kenmerken van de krant (7) – de vroegste vormen van nieuwsvoorziening (8) – het internationale karakter van de pers (9) – Hollandse courantiërs (10)	
2. Tussen vrijheid en gebondenheid	11
De courantiërs en de overheid (11) – de franstalige pers in Holland (12) – Jacob Campo Weyerman over zijn collegae-journalisten (12) – de krantelezer in de achttiende eeuw (13) – de Verlichting als stimulans voor de pers (14) – de ontwikkeling van de pers in de Franse tijd (14)	
3. Over de drempel van een nieuwe eeuw	16
Minister Van Maanen en de persvrijheid (16) – artikel 227 in de Grondwet van 1815 (16) – de oppositiepers onder koning Willem I (17) – de regeringspers contra revolutionaire journalistiek (18) – het Algemeen Handelsblad sinds 1828 (19)	
4. De pers in de periode 1840-1850	21
Veelbewogen periode in de geschiedenis (21) – de spiegel van de tijd in de miniatuurpers (22) – de figuur van Eylard Meeter (23) – minister Van Hall tegen de ongezegelde nieuwsbladen (24) – reacties van de Arnhemsche Courant (25)	
5. De publieke opinie in beweging	26
De houding van de boekhandel tegenover de zegelwetgeving in 1843 (26) – andere gedachten in 1851 (27) – adres van 65 krantenuitgevers aan de Kamers der Staten-Generaal (27) – klopp op gesloten deuren (28)	
6. De voorgeschiedenis van het dagbladzegel	28
De impost op nieuwsbladen van 1674 (28) – de ordonnantie van 1750 (29) – de fami-	

lieberichten aan zegelrecht onderworpen (30) – het ‘timbre extraordinaire’ als oorsprong van het dagbladzegel (31) – de tarieven sinds 1 februari 1814 (32) – tariefswijziging van 1825 (32) – de zegelwet van 3 oktober 1843 (33)

II. De lange weg van ideële naar economische persvrijheid	38
1. Parlementaire behandeling na 1848	38
De eerste discussie na de grondwetsherziening (38) – Van Bosse niet bekeerd (39) – ongezegelde bijvoegsels (39) – belangrijke nota (41) – serieuze poging in 1852 (43) – commissie uit de Tweede Kamer contra de regering (44)	
2. De eerste poging tot vermindering mislukt	47
Schermutselingen in de Kamer (47) – subamendement van Van Eck verworpen (48) – verzoekschriften van belanghebbenden (49) – kwestie met l’Echo Universel (50) – Thorbecke over het zegel op dagbladen en advertenties (50) – financieel of politiek argument? (51) – port voor kranten (54)	
3. Minister Betz op de bres voor de pers	54
Documentatie van de regering (55) – plan van Betz in 1863 (55) – Van Bosse in de Commissie van Rapporteurs (57) – de positie van de journalist toegelicht (58) – het wetsontwerp in 1865 in de Tweede Kamer (60) – kreupeldicht als motto (61) – kranten als brood voor de geest (61) – wetsontwerp ingetrokken op 12 juli 1865 (63)	
4. De Arnhemsche Courant over het zegelrecht	63
‘Tot stichting onzer lezers’ (64) – leesgewoonten in de sociëteiten (65) – zeven artikelen over een ‘oud grief’ (66) – adverteerder als rijkste klant van de krant (68) – Van Lee geciteerd door de Arnhemsche Courant (69) – financiële krachttoer (70) – journalistiek en jeneverspiritisme (73)	
5. Andere persstemmen	74
Het Algemeen Handelsblad (74) – Nieuwsblad voor den Boekhandel en Asmodée (75) – Joh. Zimmerman in De Gids (76)	
6. De Kamper Courant en de Debating-club	77
‘Regt naar ’t Doel’ (77) – zegelwet als ‘eene verstooteling’ (77) – Rotterdamse Debating-club over het dagbladzegel en commentaar daarop van de Kamper Courant (79)	
III. Argumenten en overwegingen in brochures en artikelen	81
1. Lion als spreekbuis van de conservatieven	81
De figuur van Iz. J. Lion (81) – politieke ommezwaai van Lion (82) – Philalethes (83) – Staats-Courant als grondstof voor kruideniers-peperhuisjes (85) – de Belinfantes (87) – brochure van mr. F. A. van Hall (90)	

2	Een slag op het oude aambeeld	91
	Arnhemsche Courant over de rede van Van Lee in Gent (91) – Arnhemsche Courant contra De Tijd (92) – Arnhemsche Courant tegen het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage van Lion (93) – coalitie van anti-afschaffers (94)	
3.	Nog twee liberale hoofdorganen	95
	Algemeen Handelsblad voor vermindering van de zegelbelasting (95) – De Tijd van repliek gediend (95) – Nieuwe Rotterdamsche Courant in de strijd (96) – principiële houding van de N.R.C (97) – gevolgen van de concurrentie (101) – invasie van buitenlandse kranten? (103) – de kwestie van de equivalenten volgens de N.R.C. (105) – de Kolnische Zeitung over het Nederlandse dagbladzegel (106)	
4.	Jeneverpest of dagbladpers?	107
	Lion als dagbladeigenaar (107) – ‘Napolcontische legerbulletins’ van het Anti-Dagbladzegel-Verbond (109) – fouten in Lions becijferingen? (110) – de ontwikkeling van het advertentiewezen (112) – „de morsige hand op een schoon stuk papier” (116) – het Nederlandse volkskarakter en de afzet van kranten (118) – onkosten van de N.R.C. (121) – definitie van de zegelbelasting op dagbladen volgens De Economist (125)	
5.	Maurits van Lee op het congres in Gent	128
	De loopbaan van Maurits van Lee (128) – brief over het Anti-Dagbladzegel-Verbond (129) – de functie van de pers volgens Van Lee (131) – vergelijkingen met het buitenland (134) – adres van het congres aan de Nederlandse regering (135) – reactie van de Nederlandsche Spectator (136)	
6.	Cijfers in zondagskleren	137
	Van Lee contra Lion (137) – drie argumenten voor de afschaffing van het dagbladzegel (138) – het ‘koerantenzegel’ volgens Tideman (139) – prijzen van abonnementen en advertenties (140)	
7.	Bezwaren van de boekhandel	144
IV.	Het Anti-Dagbladzegel-Verbond en de afschaffing in 1869	146
1.	In Rotterdam begon de victorie	147
	Oprichting van het Anti-Dagbladzegel-Verbond (147) – de initiatiefnemers (148) – de groei van het A.-D.-V. (149) – moeilijkheden met de naam (151) – de statuten (154)	
2.	Uit het archief van de Leidse studenten	156
	Toetreding van het Leidsch Studenten Corps tot het A.-D.-V. (156) – belangrijke stukken teruggevonden (156) – stellingen van de Leidsche Studenten-Debating-Society (158) – het Utrechtsch Studenten Corps in de discussie (159) – uitspraken van John Stuart Mill over de pers (162) – verweer van Maurits van Lee in Vox Studiosorum (164)	

3.	De organisatie van het Anti-Dagbladzegel-Verbond	164
	<p>Circulaires van het A.-D.-V. (164) – verspreiding van de rede van Van Lee (166) – de afdelingen en correspondentschappen van het A.-D.-V. (167) – keuze van definitief hoofdbestuur (169) – buitengewone vergadering op 25 januari 1868 (170) – samenstelling van de bestuursleden en correspondenten naar beroep (172)</p>	
4.	De bede tot de Kamers der Staten-Generaal	172
	<p>Maatschappelijke plaats van de leden en sympathisanten van het A.-D.-V. (172) – stroom van adressen breekt los (173) – de equivalenten (178) – de boekhandel en het dagbladzegel (180)</p>	
5.	De parlementaire behandeling in 1868	181
	<p>Brief van het A.-D.-V. aan de minister van Financien (181) – Voorlopig Verslag van de Commissie van Rapporteurs in de Tweede Kamer (182) – Van Bosse zwicht voor wensen van de Commissie (184) – Voorlopig Verslag van de Eerste Kamer (184)</p>	
5a.	De debatten in de Tweede Kamer in maart 1869	185
	<p>De eerste dag van de waterval van woorden (185) – voortgezette discussies op de tweede dag (189) – einduitslag: 41 stemmen voor en 31 tegen (189) – het wetsontwerp in de Eerste Kamer (190) – einduitslag: 24 stemmen voor en 12 tegen (191) – terugblik en samenvatting (192)</p>	
6.	De vreugderoes van 1 juli 1869	193
	<p>De Arnheemsche Courant en de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant over de afschaffing van het dagbladzegel op 1 juli 1869 (193) – ontwikkeling van het aantal abonnees van de Prov.Ov. en Zwolsche Courant (193) – het programma van de Middelburgsche Courant (193) – het einde van het A.-D.-V. en de ontvangst op het departement van Van Bosse (194)</p>	
7.	Waarom ontstond het A.-D.-V. in Rotterdam?	196
	<p>Dr. Henri François Rudolph Hubrecht: veelzijdig man (196) – mr. David van Weel (198) – levensschets van G. H. Mees, J. H. Hoogeweegen en mr. E. E. van Raalte (199) – Scheffer over de positie van de N.R.C. tegen het einde van de zeventiger jaren (200) – kritiek op Tels en Lamping (201) – gistingsproces binnen de sociëteit Amicitia (201) – relatie van E.C.W. Hoyer met de familie Mees (201) – Rogier over Rotterdam in het derde kwart van de vorige eeuw (202) – de zelfkantpers in 1867 (203) – verzoekschrift van H. Nijgh om duizend gulden subsidie voor de uitgave van het Zondagsblad (204) – protesten tegen de subsidiering van Nijghs weekblad (205)</p>	
V.	Een nieuwe lente voor de Nederlandse pers?	207
1.	Het visioen en de werkelijkheid in Nederland	207
	<p>De Tijdspiegel over de Haagse pers (207) – de Nederlandsche Spectator en de verwachtingen van de afschaffing van het blauwe zegel (208) – de Arnheemsche Courant teleurgesteld over de journalistiek na 1869 (211) – van ouderwetse nieuwsposten naar opiniebladen (214)</p>	

2.	Posterijen en pers in de negentiende eeuw	215
	De eerste postwet van 1850 (216) – de strijd tegen de emolumenten (216) – een goedkoper tarief voor de verzending van kranten bepleit (219) – art. 17 van het ontwerp van de postwet van 1870 (220) – beraadslagingen in de Tweede Kamer (220) – verzoekschriften van dagbladuitgevers (221) – rivaliteit tussen posterijen en boekhandel (222) – los verkochte kranten in Amsterdam in 1884 (223) – advertentie-bureaus omstreeks 1885 (224)	
3.	De bedrijfsvorm van de dagbladondernemingen	224
	De naamloze vennootschappen in 1885 (224) – kapitaalomzetten (226) – winstuitdelingen van 1870-1884 (228)	
4.	Het Nieuws van den Dag voor honderd gulden	228
	Maurits van Lee en de oprichting van het Nieuws (228) – het verschijnsel van de courantenverhuur (230) – de richting van het Nieuws (231) – de financiering (233) – raming van de kosten (234) – de inhoud van de krant (237) – Simon Gorter als hoofdredacteur (239) – oplagecijfers van het Nieuws (241) – het Rotterdamsch Nieuwsblad over het jubileum van het Nieuws in 1895 (243) – het einde van het Nieuws in 1923 (245)	
5.	De bemoeiingen van A. W. Sijthoff met de pers	245
	Het Leidsch Dagblad (245) – Het Vaderland (247) – prospectus van Het Vaderland (251) – aankondiging in het eerste nummer van de krant (252) – de Haagsche Courant (254)	
6.	De verhouding kranten en partijen	256
	De Tijdspiegel over de tijd van de grote verwachting (256) – het systeem van twee edities (257) – Cramer contra C. W. de Vries (257) – pro en contra partijbladen (258) – Het Vaderland bekent kleur (261)	
7.	De veranderingen in de nieuwsvoorziening	262
	Telegrafie en nieuwswerving (262) – de persbureaus Wolff, Reuter en Havas (264) – correspondentie- en telegrammenbureaus omstreeks 1885 (265) – letterkundige bureaus (265) – binnenlandse nieuwsvoorziening via correspondentiebureaus (266) – de journalist volgens het handboek van Van der Meulen (266)	
VI.	De krant, geestelijk goed en commercieel produkt	267
1.	De kwantitatieve ontwikkeling van de pers na 1869.	268
	Psychologisch effect van de afschaffing (268) – trendmatige factoren (268) – de bulletins in de Frans-Duitse oorlog (270) – bronnen voor een bibliografie van de pers (271) – de naamlijsten en adresboeken van de boekhandel (272)	
2.	De Nieuwe Rotterdamsche Courant voor 1900.	275
	Het 25-jarig bestaan en de beginperiode van de N.R.C. (275) – bokalen voor driemanschap Nijgh, Tels en Nieuwkamp (277) – de N.R.C. na de afschaffing van het	

	dagbladzegel (279) – concurrentie voor de N R C in 1878 (281) – de crisisjaren van 1884 tot 1887 voor de pers (284) – het vijftigjarig bestaan van de N R C (285)	
3	Een woord over de arbeidsverhoudingen voor 1900	288
	Vakorganisatie van typografen (278) – uurlonen (289) – de staking van 1900 (290)	
4	De belangrijkste grondstof papier	291
	Opinie van B W de Vries (291) – prijzen van papier (292) – de papierkosten bij de N R C (292)	
5	Vooruitgang van de techniek in drukkerij en zetterij	292
	Snelpers van Friedrich Koenig van 1814 (292) – de cilinderpers (293) – de rotatiepers van Walter (293) – de eerste zetmachines (294) – de Arnhemse Courant over de techniek in het dagbladbedrijf (295) – leveranciers van snelpersen omstreeks 1885 (296)	
6	De afschaffing van het dagbladzegel in het buitenland	297
	Frankrijk (297) – Bremen (300) – Hamburg, Zweden en België (300) – Oostenrijk (301) – Pruisen (302) – Groot-Brittannië (303)	
6a	De Britse pers als voorbeeld voor het vasteland	303
	De 'battle of the unstamped' in Engeland (304) – de Poor Man's Guardian (304) – Edward Lytton Bulwer en de zegelbelasting (305) – algehele afschaffing of vermindering? (306) – de prijzen van The Times van 1785 tot 1861 (307) – de tweede 'war with The Times' (307) – groot offensief tegen de Taxes on Knowledge (308) – 16 mei 1854 doel bereikt (310) – kwantitatieve groei van de Engelse pers (311) – The Times als Thunderer (312)	
7.	De rubrieken van de buitenlandse kranten	313
	De hoofdartikelen (313) – de correspondenties (314) – de rubriek buitenland (314) – de Engelse pers (315) – de Franse pers (317) – de Belgische pers (318) – de pers in Pruisen en Oostenrijk (318)	
VII.	Een vergelijkend onderzoek naar het Cobdenverdrag in de pers (1860)	320
1.	Methodologische beschouwing	320
	Uitspraak van Macaulay (320) – krant als historische documentatiebron (321) – Franse visie (321) – positie van de pershistoricus (322) – de rol van de journalist (322)	
2	Geschiedenis van de communicatoren, media en inhoud.	322
	Drie secties van pershistorisch onderzoek (323) – de invloed van de pers volgens Albert (324) – het spook van de overvloed van bronnenmateriaal (325) – historicus en communicatieproces (325)	

3.	Problemen van een vergelijkend onderzoek	326
	‘Perceptive selection’ (326) – keuze van het Cobdenverdrag (327) – vrijhandelsspoli- tiek (328) – beknopt overzicht van de persgeschiedenis van Frankrijk (329) – nauwe relatie tussen staat en pers (330) – de Engelse pers (331) – de Duitse pers (331) – op- lagecijfers van Franse en Duitse kranten in 1860 (332)	
4.	Het onderzoek in de buitenlandse pers	333
	De ‘flow of the news’ op 1 november 1860 (333) – de Gazette de France (333) – La Patrie (334) – Le Constitutionnel (335) – l’Opinion Nationale (336) – Le Siècle (336) – La Presse (337) – Journal des Débats (337) – Le Monde (338) – Le Moniteur Universel (338) – verslagen in de Franse, Engelse en Duitse kranten van het banket van de lord-mayer op 9 november (340) – oprichting van Le Traité als symbool van de band tussen Engeland en Frankrijk (344)	
5.	Het handelsverdrag als ‘nightmare of the Infinite’	344
	Felle aanval van The Times op Cobdenverdrag (344) – liberale economische politiek vóór 1860 volgens The Thunderer (345) – The Times en Lord Mayor’s Day (346) – de Kölnische Zeitung over het Cobdenverdrag (346) – de Augsburger Allgemeine Zeitung uitvoerig en objectief (347)	
6.	Het onderzoek in de Nederlandse pers	348
	De Nieuwe Rotterdamse Courant (348) – nieuwsbronnen van 1 t.m. 6 november 1860 (349) – De Tijd. Noord-Hollandsche Courant: geen berichtgeving (350) – nieuwsbronnen (351) – Arnhemse Courant (352) – berichtgeving in de Neder- landse pers over het verdrag (353) – conclusie van het onderzoek (356)	
	Besluit	358
	Zusammenfassung.	361
	Bronnen en literatuur	363
	Repertorium van de Nederlandse pers 1848-1890	
	I De jaren 1848-1850	375
	II De jaren 1851-1890	385
	Register van namen	581
	Bijlagen	597

inleiding

De geschiedenis van de pers in het algemeen en van de afschaffing van het dagbladzegel in het bijzonder is bij gebrek aan literatuur en bronnen een moeilijk begaanbaar terrein van de wetenschap. In een populair boekje over de krant schreef de bekende journalist D. A. Zoethout vijftig jaar geleden: „De couranten in Nederland dan waren al begonnen met meer en vlugger nieuws te geven, toen het dagbladzegel werd afgeschaft, waardoor het geldelijk beletsel voor velen, om geregeld hun krant te lezen, plotseling werd weggevaagd. En toen is alles en nog wat gaan samenwerken om de courant, zoals men dat noemt, ‘onder ieders bereik te brengen’. Oorzaken en gevolgen zijn in dezen niet meer zoo gemakkelijk uit elkaar te halen. ’t Zou ’n heele uitzoekerij worden als men tot een conclusie zou willen komen omtrent de preciese chronologische en puur-logische volgorde van het complex van gebeurlijkheden, dat oorzaak is geweest, dat op het oogenblik vrijwel ieder zijn krant leest, en dat de kranten zoo goed en zoo véélmovend zijn geworden als zij tegenwoordig zijn”¹.

Het is, om met Zoethout te spreken, inderdaad een hele uitzoekerij geworden, temeer, omdat de persgeschiedenis een bijzondere dimensie heeft. Men kan niet ontkennen, dat de kennis van het wezen en de functie van het organisme krant onmisbaar is voor een vruchtbaar pershistorisch onderzoek². Een goed voorbeeld is het proefschrift van dr. H. J. Scheffer over het Rotterdamsch Nieuwsblad in het laatste kwart van de vorige eeuw³. Ook hij uitte een klacht naar aanleiding van de ongerepte staat waarin de Nederlandse persgeschiedenis zich bevindt: „Van het wel en wee van de Nederlandse dagbladondernemingen in de tweede helft van de vorige eeuw is nog weinig bekend, evenals van het produkt dier

¹ D. A. Zoethout, *De courant*, Amsterdam, z.j. Waarschijnlijk dateert het werkje van omstreeks 1918.

² Zie het artikel van J. M. H. J. Hemels, *Geschiedenis en dagbladpers*. In: *Mededelingen van de Nederlandse Dagbladpers*, jrg. XX (1967), blz. 181-182.

³ H. J. Scheffer, *In vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw*, Leiden, 1960.

ondernemingen, de couranten", luidt de eerste zin van zijn voorwoord. Vervolgens schrijft hij: „Wij weten bij voorbeeld hoegenaamd niets van de motieven, die sedert de opheffing van het dagbladzegel in 1869 hebben geleid tot het stichten van dagbladen, van het directionele beleid dat in de daaropvolgende jaren werd gevoerd, van de kopijverwerving en -verwerking door de redacties, van de arbeidsvoorwaarden in de courantenbedrijven, van het marktoptreden der dagbladondernemingen en van de concurrentiestrijd tussen de kranten". Dr. Scheffer schrijft, dat de historici, de economen en de journalisten het terrein van de economisch-historische analyse van de dagbladondernemingen nagenoeg geheel braak laten liggen. Hij geeft ook toe, dat de bronnen die de gegevens voor verantwoorde conclusies zouden moeten opleveren, óf vrijwel opgedroogd óf slecht toegankelijk zijn.

De archieven van de dagbladondernemingen bevatten slechts schaarse gegevens uit de vorige eeuw. In bijzondere gevallen worden deze archieven ook wel opengesteld, zoals het proefschrift van dr. Scheffer bewijst, maar niet altijd. Dat een systematisch onderzoek nog veel onbekend materiaal aan het licht kan brengen – vooral wanneer men ook buiten de archieven van de dagbladbedrijven speurt – hebben wij negen jaar na de genoemde dissertatie willen bewijzen.

Tot goed begrip van deze studie zij er op gewezen, dat het centrale thema eigenlijk niets anders is dan de vrijheid van de pers in steeds wisselende panorama's die de samenleving in de loop van de geschiedenis heeft geboden. Het belangrijkste kenmerk van een vrije pers is, dat zij onafhankelijk van het politieke gezag kan functioneren. Dit betekent in de eerste plaats, dat zij het nieuws vrij vanuit de hele wereld mag vergaren. Vervolgens, dat het nieuws en het commentaar erop zonder overheidsinmenging mag worden gedrukt en verspreid en ten slotte, dat de dagbladondernemingen financieel zelfstandig zijn en voor hun eigen technische uitrusting kunnen zorgen¹. Uit deze voorwaarden voor het goed functioneren van de pers blijkt het tweeledige karakter van de krant als geestelijk goed dat als commercieel produkt de weg naar de lezers moet vinden. De ideële en de economische persvrijheid zijn zeer nauw met elkaar verbonden, maar dit heeft niet kunnen verhinderen, dat van 1848 tot 1869 een schrijnende tegenspraak tussen deze vrijheden – die eigenlijk slechts één vrijheid met twee facetten mogen zijn – heeft kunnen bestaan.

De persvrijheid is in de achttiende eeuw reeds aanbeden, om vrij gedachten over staat en maatschappij in druk te mogen verspreiden. Eerst in de loop van de negentiende eeuw heeft de pers profijt kunnen trekken van de aanvankelijk rechtens gegarandeerde en vervolgens praktisch

¹ Zie in dit verband: Nota inzake de huidige positie van de dagbladpers in ons land, Amsterdam, 1963. Deze nota is uitgebracht door de Vereniging De Nederlandse Dagbladers en het Nederlands Genootschap van Hoofdredacteuren.

benutte vrijheid. Naarmate de krant behalve nieuws meer gedachten verspreidde, mocht zij het grondrecht als ook voor haar bedoeld opvatten. Reeds vóór de uitbreiding van het kiesrecht tot algemeen kiesrecht werd de publieke opinie, niet meer exclusief gerepresenteerd door de volksvertegenwoordiging en in brochures, een factor die gewicht in de schaal heeft gelegd. Aan het mondig worden van het volk hebben de stijging van het inkomen, de invoering van het algemeen kiesrecht en de ontwikkeling van de dagbladpers elk hun – niet geheel te scheiden – deel gehad.

In de toekomst zal de krant, naast de jongere media, film, radio en televisie, ongetwijfeld een plaats blijven innemen. Het lijkt niet onmogelijk, dat de krant de specifieke functie zal krijgen van een opiniërend en documenterend medium. Daarbij zal met name de televisie zich in het nieuws nog meer aan haar superieur tonen. Het is ondenkbaar, dat de krant de rol van een hinkend paard zal worden toebedeeld, omdat de geschiedenis van de mensheid in zekere zin de geschiedenis van de communicatie met een verscheidenheid van media is. De Canadees Harold Innis heeft zelfs beweerd, dat iedere grote verandering op het gebied van de communicatie gevolgd is door verschuivingen in de maatschappelijke structuur. De boekdrukkunst zou de ineenstorting van de feodale instellingen verhaast hebben en de ontwikkeling van de krant, de telegraaf en de telefoon zou tot een democratisering van de maatschappij geleid hebben¹.

Luiden de communicatiesatellieten thans een wereldbeschaving in? Het antwoord op deze vraag is niet aan een historicus, maar misschien wel aan de als profeet bejubelde H. Marshall McLuhan, die in het voetspoor van de historicus Innis trad². 'Global village' is de term waarmee McLuhan onze door de communicatiemediën sterk gekrompen aardschol aanduidde. In dat wereldwijde dorp zal de kwestie van vrijheid en gebondenheid actueel blijven en de verantwoordelijkheid van de massamedia drukkend kunnen worden. Moge dan de conclusie van de schrijver Knight Hunt uit het midden van de vorige eeuw nog een kern van waarheid bevatten: „The moral of the history of the press seems to be, that when any large proportion of a people have been taught to read, and when upon this possession of the tools of knowledge, there has

¹ Zie de inaugurale rede van: H.D. Innis, *The press, a neglected factor in the economic history of the twentieth century*, London-New York-Toronto, 1949.

² De kern van de boodschap van McLuhan is, dat de maatschappij altijd meer geschapen is „by the nature of the media by which men communicate than by the content of the communication.”

Zie voor een goed begrip van de persoon en het werk van McLuhan: J. G. Stappers, *Marshall McLuhan en de media*. In: *Streven*, jrg. xxi, (1967), dl. 1, no. 1, blz. 22-28; W. J. M. Evers, *De wereld van Marshall McLuhan*. In: *Communicatie Cahiers*, jrg. 1, (1967), no. 1, blz. 5-25. Dit laatste artikel verscheen met literatuuropgave in gewijzigde vorm ook in *Euros*, no. 3 (1967), blz. 2-19.

grown up a habit of persusing public prints, the state is virtually powerless if it attempts to check the press¹.”

¹ F. Knight Hunt, *The fourth estate. Contributions towards a history of newspapers, and of the liberty of the press*, London, 1850, vol. 2, blz. 292.

hoofdpijnen van de persgeschiedenis tot 1850

De krant kan bogen op een rijk maar betrekkelijk kort verleden. Drieën-eenhalve eeuw lijkt niet lang voor een fenomeen van onze cultuur waarmee wij, ondanks de jongere communicatiemediën radio en televisie, nog zo vertrouwd zijn. De voorspelling van L. J. Rogier, dat de krant de rol van een hinkend paard zou vervullen naast de andere nieuwsmidiën, is niet uitgekomen¹. Toch staat de dagbladpers door de gewijzigde economische verhoudingen – de concurrentie op de advertentiemarkt en de noodzaak van ingrijpende investeringen – op de drempel van een nieuwe tijd. Zoals honderd jaar geleden, toen het dagbladzegel plechtig werd afgezworen.

De geschiedenis van deze „vuile vingers van de fiscus op iedere krantepagina” leert misschien, dat de pers eerder met schijnbaar onoplosbare problemen heeft geworsteld, om daarna een gouden eeuw binnen te gaan.

1. De oorsprong van de periodieke pers

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen twee Zweedse bibliothecarissen uit Göteborg naar Nederland. Het waren dr. S. Hallberg en Folke Dahl. Zij kwamen hun collega dr. L. Brummel, directeur van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, een exemplaar overhandigen van een boekwerk dat de titel droeg: „Dutch corantos 1618-1650”².

De aanbidding van dit unieke verzamelwerk van oude Hollandse kranten was een symbolische handeling, want in de kelders van de Koninklijke Bibliotheek waren inmiddels reeds driehonderd exemplaren opgeslagen. De historische verbondenheid van Nederland en Zweden en de goede betrekkingen tussen de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en de Gemeente- en Universiteitsbibliotheek te Göteborg hadden geleid

¹ L. J. Rogier, *De Nederlandse pers van gisteren en heden*. Overwegingen van een buitenstaander. In: *Tongblik en uitzicht*, dl. 1, blz. 486, Hilversum-Antwerpen, 1964.

² F. Dahl, *Dutch corantos 1618-1650*. A bibliography, ill. with 334 facs. reproductions of corantos printed 1618-1625 and an introductory essay on 17th century stop press news, (Göteborg), 1946.

tot het initiatief, om de gehele oplage van de courantenbibliografie van Dahl aan de Koninklijke Bibliotheek te schenken.

Bij zijn bezoek aan het Nederlands Persmuseum in Amsterdam herhaalde Folke Dahl zijn reeds eerder gepubliceerde stelling, dat Amsterdam de bakermat is van het gehele Westeuropese krantenwezen en dat de courantiers van de Republiek der Verenigde Nederlanden de pioniers zijn geweest op het gebied van het advertentiewezen¹.

Dat Dahl tot deze conclusie kon komen, was te danken aan een vondst die hij in 1938 deed in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm. Daar ontdekte hij een nog nooit eerder bewerkte verzameling Hollandse kranten, ruim 1300 exemplaren, waarvan de oudste gedateerd kon worden op 14 juni 1618. In het jaarboek van het Zweedse Genootschap voor Wetenschappelijke Geschiedvorsing voor het jaar 1938 publiceerde Dahl zijn eerste studie op grond van de oudste tot dan toe gevonden kranten. Hij overtrof de vondst van de bibliothecaris van de Antwerpse Stadsbibliotheek, Emanuel de Bom, uit het jaar 1903. De Bom bracht een krant van de Amsterdamse courantier Broer Jansz. van 31 augustus 1619 aan het licht.

De publikaties van Dahl betekenden een stimulans voor het pers-historisch onderzoek, met name in Duitsland. Daar publiceerde Henriëtte Schöne-Rieck in 1943 een studie over de z.g. *Aviso* uit Augsburg en de *Relation* uit Straatsburg. Zowel van de *Aviso* als van de *Relation* is een volledige jaargang bewaard gebleven, echter zonder aanduiding van plaats van uitgaaf of naam van drukker. De Straatsburger *Relation* draagt de titel: „Relation aller Fürnehmen und gedenckwürdigen Historien, so sich hin und wider in Hoch und Nieder Deutschland, auch in Frankreich, Italien, Schot- und Engelland, Hispanien, Hungarn, Polen, Siebenbürgen, Wallachey, Moldaw, Turckey, etc. in diesem 1609 Jahr verlauffen und zutragen möchte. Alles auf das trewlichst, wie ich solche bekommen und zu wegen bringen mag, in Truck verfertigen will”.

De Augsburger *Aviso* is van dezelfde aard als de *Relation* en heeft ook een langademige titel: „Aviso, Relation oder Zeitung. Was sich begeben und zugetragen hat in Deutsch- und Welschland, Spannien, Nederlandt, Engellandt, Frankreich, Ungern, Osterreich, Schweden, Polen und in allen Provintzen in Ost und West Indien etc. So alhier den 15 January angelangt”. Toen deze *Aviso* in 1903 werd ontdekt, dacht men aan een voortzetting van de *Fugger Zeitungen*. In 1943 en later is men op grond van dialectonderzoek tot de conclusie gekomen, dat de vermoedelijke plaats van uitgave van de *Relation* Keulen is, terwijl de *Aviso* in Wolfenbüttel of in Praag gedrukt zou zijn².

¹ F. Dahl, Amsterdam, earliest newspaper centre of Western-Europe, The Hague, 1939.

² Wilhelm Hartmann, Wolfenbüttel as the place where 'Aviso' of 1609 – the oldest printed newspaper – was printed. In: *Gazette*, jrg. VII (1961), blz. 177-187. Zie voor de publikatie van Henriette Schöne-Rieck de literatuuropgave onder noot 1, blz. 10-11.

Het antwoord op de vraag waar en wanneer de eerste krant verschenen is, kan nooit definitief zijn; men kan immers altijd nieuwe vondsten van nog oudere kranten doen. Het lijkt ons niet overbodig de wordings-geschiedenis van de periodieke pers te beschrijven. Wij gaan daarbij uit van de vraag: wat is een krant. Ook de pershistorici van de negentiende eeuw namen de kranten van hun tijd als uitgangspunt. Hoewel hun publikaties sterk verouderd of zelfs geheel achterhaald zijn, kan men bij de pioniers op het gebied van de persgeschiedenis veel belangstelling voor het wezen van de krant bespeuren. Zij waren dan ook over het algemeen geen wetenschappelijke onderzoekers van professie, maar journalisten. Uit de definities die men in de laatste honderd jaren gegeven heeft van het communicatiemedium krant, kan men een aantal kenmerken van de krant puren, dat als wezenlijk moet worden beschouwd. Wij noemen als uiterlijke kenmerken: de publiciteit, de periodiciteit en de mechanische vermenigvuldiging. Als innerlijke kenmerken mogen genoemd worden: de actualiteit, universaliteit, continuïteit en commercialiteit, waarbij Prakke de affiniteit voegt, om de relatie van de krant met de lezers extra accent te geven¹.

In het verleden heeft men één of meer van deze kenmerken gebruikt, om een criterium te vinden dat de eerste krant onomstotelijk zou aanwijzen. Zo heeft men tot op heden hardnekkig vastgehouden aan de kenmerken van publiciteit en mechanische vermenigvuldiging, meestal in combinatie met de periodiciteit. Een eeuw van geschreven nieuwsbrieven schakelt men op deze wijze uit. Dit starre denkpatroon is voor het eerst voorzichtig doorbroken door Leonhard Olscha in 1956, toen het internationale congres voor de geschiedenis van de journalistiek in Triëst bijeen was². Als men voorbijgaat aan de oude theorieën en de overgang van het incidenteel verschijnende pamfletachtige nieuwsbulletin naar een periodiek verschijnend nieuwsblad als een geleidelijk proces wil kenschetsen, dan zal men geen jaar en plaats van verschijnen van de eerste krant noemen. Bij de studie van de journalistiek in het begin van de zeventiende eeuw, toen de nieuwstijdingen frequenter en periodiek in gedrukte vorm verspreid werden onder een onbeperkt publiek, zal in de toekomst meer aandacht geschonken moeten worden aan de inhoud dan aan de vorm van de nieuwsberichten. De verwoede pogingen om een bepaalde jaargang of zelfs een bepaald krantennummer voor de oudst bekende krant te laten doorgaan, hebben weinig duurzame vruchten voor de persgeschiedenis afgeworpen. Wel rijst echter de vraag, waarom de schermutselingen zich afspelen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw. Het antwoord begint verder terug in de geschiedenis.

¹ H. J. Prakke, *De samenspraak in onze samenleving. Inleiding tot de publicistiek*, Assen, 1957.

² Leonhard Olscha, *Das Arbeitsfeld für Geschichte des Journalismus und seine Abgrenzung*. De gestencilde tekst van deze lezing, gehouden in oktober 1956 te Triëst, is aanwezig in de Nederlandse Persbibliotheek te Amsterdam.

Voor de vroegste vormen van nieuwsvoorziening herinnert men, in navolging van Van der Meulen of een andere meer anekdotische dan wetenschappelijke schrijver, graag aan de duif met het groene takje van Noë en aan de Chinezen die behalve het buskruit ook 'kranten' gekend zouden hebben¹. Ook Caesar wordt vermeld als degene die in de praejournalistieke tijd het volk dagelijks op de hoogte bracht van de *acta senatus* en de *acta populi* door middel van borden op het Forum Romanum: de z.g. *acta diurna*.

De Engelse pershistoricus Stanley Morison wijst op de jaarmarkten als nieuwscentra in de veertiende eeuw. Hij tekent daarbij aan, dat de berichten geen publiek karakter hadden, maar bestemd waren voor particuliere ontvangers². Het nieuws bestond nu eens uit gegevens over de handel, over oorlogen, over politieke verwickelingen, dan weer uit nieuwtjes met het karakter van griezelverhalen en niet te controleren geruchten over epidemieën en op handen zijnde oorlogen en hongersnood. In de vijftiende eeuw kregen deze berichten een steeds duidelijker openbaar karakter en kwam het frequenter voor, dat bepaalde mededelingen uit particuliere correspondentie overgeschreven werden ter verspreiding onder een groter publiek. De uitvinding van de boekdrukkunst maakte het mogelijk, dat de geschreven nieuwsbrieven, al of niet voorzien van een houtsnede, werden gedrukt om in grotere oplage verspreid te worden. De aanhef luidde 'Zeitung' of 'Neue Zeitung' in het Duitse taalgebied. Het betekent niets anders dan 'bericht', d.i. 'nieuwstijdinghe'. Andere benamingen voor de nieuwsbrieven waren: *nieumaren*, *loopmaren*, *couranten*, *relaciones*, *nouvelles à la main*, *novelle*, *gazette*, *nova*, *news* en *intelligencer*. Geschreven en gedrukte nieuwsbrieven bleven in de zestiende en op sommige plaatsen nog in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, naast elkaar circuleren. In de politieke en godsdienstige verwarringen van de Hervorming kreeg de inhoud een sterk polemisch karakter en leverden hoge beambten, diplomaten, geestelijken, vorsten en geleerden hun bijdragen. Ook namen zij studenten in dienst, om zelf nieuwsbrieven te verspreiden³.

De behoefte aan nieuws over mensen en gebeurtenissen in andere

¹ R. van der Meulen, *De courant*, Leiden, (1884), dl. 1, blz. 1.

² Stanley Morison, *The origins of the newspaper*, n.p., n.d. (Inaugural lecture, October 5., 1954).

³ Over de geschreven en gedrukte Zeitungen bestaat veel (oudere) literatuur:

Karl Schottenloher, *Flugblatt und Zeitung*, Berlin, 1922; J. Kleinpaul, *Das Nachrichtenwesen der deutschen Fürsten im 16. und 17. Jh. Ein Beitrag zur Geschichte der geschriebenen Zeitungen*, Leipzig, 1930; voor meer publikaties over dit onderwerp van vóór de Tweede Wereldoorlog raadplege men: *Handbuch der Zeitungswissenschaft*, Band 1, Leipzig, 1940. Een modernere studie is: Adolf Dresler, *Die älteste periodische Zeitung und Zeitschrift*, München, 1953, met literaturopgave in kolom 1286-1287. Zie ook: Antoine Seyl, *La passionnante histoire des 'Fugger Zeitungen' d'Augsbourg (1568-1605)*. In: *La Chronique Graphique*, no. 211 (april 1968), blz. 1393-1400.

landen nam gestadig toe, zodat men kan vaststellen, dat de courantiërs hun uitgaven tussen 1600 en 1620 op gezette tijden lieten verschijnen. Het verzamelen, drukken en verspreiden van nieuws was een commerciële activiteit van een groot aantal ondernemende personen geworden. Hun produkten vertoonden steeds meer kenmerken van de moderne krant: periodiciteit, publiciteit, commercialiteit, actualiteit, mechanische vermenigvuldiging, continuïteit en zelfs universaliteit. Dat deze kenmerken nog niet op het eerste gezicht duidelijk spreken en slechts in aanleg aanwezig zijn, moet hierbij wel opgemerkt worden.

Van belang is het verschijnsel, dat in het begin van de zeventiende eeuw geen plaatselijke pers met een plaatselijke berichtgeving ontstond, maar een pers met een internationale berichtgeving voor een internationaal publiek. Wij komen hiermee terug op de bibliografie van Folke Dahl die in het eerste hoofdstuk van zijn werk de wijze van redigeren en drukken van Jan van Hiltens kranten beschrijft. Deze courantiërs moet als de meest accurate en de bekwaamste van zijn tijd beschouwd worden. Hij gaf het vertaalde nieuws dat hem uit het buitenland in Amsterdam bereikte. Berichten uit de verst verwijderde plaatsen vermeldde hij het eerst en het 'gemengde nieuws' werd daarvan gescheiden door een streep. Na het nieuws volgden eventueel de advertenties, die in een later stadium een niet te onderschatten bron vormen voor de studie van de economische geschiedenis. Dahl heeft niet de vraag beantwoord waar de Amsterdamse courantiërs hun berichtgevers hadden. D. H. Couvée heeft een geslaagde poging gedaan, om een tip van de sluier op te lichten. Door een vergelijkend onderzoek van de inhoud van de Courante uyt Italiën, Duytsland etc. van Jan van Hilten, de Tijdinghen uyt Verscheyde Quartieren van Broer Jansz en de Nieuwe Tijdinghen van Abraham Verhoeven met de anoniem verschenen Postzeitungen in Frankfurt, Berlijn en Hamburg, alle uit 1624, komt Couvée tot de slotsom, dat de streep in de Amsterdamse kranten geïnterpreteerd mag worden als de scheidslijn tussen eigen nieuwsgaring en berichten die overgenomen werden uit Duitse kranten¹.

Hoeveel waarde Jan van Hilten hechtte aan actuele berichtgeving, blijkt uit zijn gewoonte om op twee persen te drukken en het laatste nieuws nog op te nemen door een pers stil te zetten en een ouder bericht te vervangen. Door dit zogenaamde 'stop press news' verschilt bijvoorbeeld het exemplaar van de krant van Jan van Hilten van 4 augustus 1640, bewaard in de bibliotheek te Stockholm, van het exemplaar van diezelfde datum, bewaard in de Bibliothèque Mazarine te Parijs. Jan van Hilten was de in 1602 geboren zoon van courantiër Caspar van

¹ D. H. Couvée, De nieuwsgaring van de eerste courantiërs. In: Pers, propaganda en openbare mening. Een bundel opstellen door vrienden en leerlingen aangeboden aan prof. dr. Kurt Baschwitz ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag op 2 februari 1956, Leiden, 1956, blz. 26-40.

Hilten. Deze was vóór 1620 courantier in het leger van de prins van Oranje. Hij was een soort oorlogscorrespondent en drukte zijn berichten niet zelf. Joris Veseler was zijn drukker. Van Caspar van Hilten vond Dahl ook vier exemplaren van zijn franstalige *Courant d'Italie et d'Al-maigne* uit 1620 en 1621. Tijd- en vakgenoot van Caspar van Hilten was Broer Jansz., geboren in 1579, die zich in 1619 noemt: „out courantier in 't legher van syn princel. Excel.". De oudst bekende krant van Broer Jansz dateert van 10 februari 1619. De titel „Tijdinghen uyt verscheyde Quartieren" verscheen pas in 1629 als vaste naam in de kop van de krant. Broer Jansz. gaf ook een groot aantal Franse kranten uit onder de titel: „Nouvelles de divers Quartiers". Dahl is er in geslaagd over de periode 1618-1659 een belangrijke lijst van teruggevonden kranten op te stellen.

Over een andere Amsterdamse courantier, Mathijs van Meinunga, die 'Europische' kranten uitgaf, is weinig bekend. Een zoon van Broer Jansz., Joost Broersz., is bekend door zijn 'Ordinaris Dingsdaegsche Courante'. François Lieshout gaf een 'Middelweeckse Courante' uit. Jan Jacobsz. Bouman was de eerste courantier in Amsterdam die zijn blad twee keer per week liet verschijnen. De oudste Arnhemse krant is van Jan Janssen en dateert van 17 mei 1621. Zij zal vermoedelijk reeds 'Arnhemsche Courante' hebben geheten. In Delft was het Jan Andriesz die de eer van eerste courantier kan opeisen. Van zijn krant zijn namelijk exemplaren uit de jaren 1623, 1624, 1630 en 1643 bewaard gebleven.

De typografische verschijning van alle genoemde kranten is primitief en conservatief. Wel werd al spoedig het foliovelletje aan beide zijden, in twee kolommen, bedrukt, maar tot een behoorlijke 'kop' brachten de courantiers het niet. Dikwijls werd de openingsletter gecalligrafeerd. Vóór 1620 hadden de aan één zijde, met dikwijls onregelmatige Gothische letters bedrukte blaadjes een formaat van 15 of 18 cm. × 25 cm. Na 1620 werd het blad over het algemeen aan twee zijden bedrukt en werd het gewone formaat 30 × 50 cm. Omdat de kranten op dezelfde persen

¹ Voor de ontstaansperiode van de periodieke pers kan men de volgende, deels sterk verouderde, werken raadplegen: W. N. van der Hout, *Over de krant. Haar wording, wezen en werk*, Zutphen, 1928;

R. Grasshof, *Die brieflichen Zeitungen des XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, 1887;

L. Salomon, *Allgemeine Geschichte des Zeitungswesens*, Leipzig, 1907;

Helmut Fisher, *Die ältesten Zeitungen und ihre Verleger*, Augsburg, 1936;

Otto Groth, *Die Zeitung*, 4 Bde., Mannheim, 1928;

J. O. Opel, *Die Anfänge der deutschen Zeitungspressen 1609-1650*, Leipzig, 1879;

Em. Weller, *Die ersten deutschen Zeitungen*, Stuttgart-Tübingen, 1872;

R. E. Prutz, *Geschichte der deutschen Journalismus*, Hannover, 1845;

E. Hatin, *Histoire politique et littéraire de la presse en France, avec une introduction historique sur les origines du journal et la bibliographie générale des journaux depuis leur origine*, Paris, 1859-1861, 8 vols.;

H. A. Munster, *Geschichte der deutschen Presse in ihren Grundzügen dargestellt*, Leipzig, 1941;

E. Hatin, *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVII^e et XVIII^e siècles*, Paris,

werden gedrukt als de boeken, hadden zij aanvankelijk in alle landen het gewone boekformaat. Meestal telden zij twee of vier pagina's, soms meer.

De courantier was over het algemeen auteur, zetter, drukker en verzender. Wie de kranten uit het voorjaar 1945 onder ogen krijgt, zal zich erover kunnen verwonderen, dat de na-oorlogse pers begonnen is op een formaat dat nog kleiner was dan dat van de kranten van Broer Jansz. en vader en zoon Van Hilten. Voor verdere studie van de vroegste geschiedenis van de pers verwijzen wij naar onderstaande bibliografie¹.

2. *Tussen vrijheid en gebondenheid*

Was Amsterdam in de eerste helft van de zeventiende eeuw uitgegroeid tot een centrum van de wereldpers en vonden de Franse en Engelse bladen, vanaf 1620 door Hollandse courantiers gedrukt, hun weg naar talrijke buitenlandse lezers, ingrijpen van de overheid kon niet uitblijven.

De courantiers in Amsterdam, Haarlem, Utrecht, Leiden, Den Haag, Rotterdam en andere plaatsen werden langzamerhand afhankelijk van de magistraten. De stadsbesturen ontwikkelden een star systeem van privileges en octrooien. De kwalitatieve uitgroei van de pers in de zeventiende en achttiende eeuw werd bemoeilijkt door hoge financiële lasten. De stedelijke autoriteiten eisten voor de vergunning om als courantier werkzaam te zijn recognities die blijkens de stadsrekeningen jaarlijks stegen. De courantier van Rotterdam betaalde aanvankelijk vijftig gulden en ten slotte 3500 gulden. Haarlem berekende 5000 gulden; de stadscourantier van Den Haag moest in 1734 6600 gulden betalen. Bij plakkaat van 9 december 1702 werd de uitgave van alle nieuwsbladen afhankelijk gesteld van de toestemming van de stedelijke overheid, een maatregel die slechts voor heel Holland bekrachtigde wat in de verschillende steden reeds lang bepaald was. De invloed van de Hollandse kranten op het

1865;

A. Goovaerts, *Origine des gazettes et nouvelles périodiques*. Abraham Verhoeven d'Anvers le premier gazetier de l'Europe. Etude bio-bibliographique, Anvers, 1880;

R. Fruin, *Over de oudste couranten in Nederland*. In: *Verzamelde Geschriften*, Den Haag, 1912, blz. 352 e.v.;

A. Stolp, *De eerste couranten in Holland*. Bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen, Haarlem, 1938;

W.P. van Stockum Jr., *The first newspapers of England printed in Holland 1620-1621*, The Hague, 1914;

K. Baschwitz, *The history of the daily press in the Netherlands*. In: *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, jrg. x (1938), blz. 96-113;

K. Baschwitz, *De krant door alle tijden*, Amsterdam, (1947*);

M. Schneider, *De Nederlandse krant. Van nieuwstijdinghe tot dagblad*, Amsterdam, 1949* (1968*);

Henriette Schone-Rieck, *Die Zeitungen des Jahres 1609*, Leipzig, 1943.

Recenter is het werkje van H. J. Prakke, *Zur Frage der Ur-Publizistik*, Assen, 1963.

diplomatieke leven van de Westeuropese hoofdsteden was van dien aard, dat een groot aantal bezwaren van buitenlandse mogendheden in Den Haag behandeld moest worden. Zo zou de oorlog van Lodewijk xiv toegeschreven moeten worden aan de perscampagnes van Hollandse courantiërs.

Wat van deze bewering ook waar mag zijn, vast staat, dat niet alleen Franse, maar ook Duitse diplomaten gebeten waren op de vrijmoedige opmerkingen in de pers van de Republiek, in het bijzonder de franstalige pers. In 1677 begon Jean Alexandre de la Font of Languedoc in Leiden met de uitgave van de 'Nouvelles extraordinaires de divers endroits'. Deze krant, in de literatuur aangeduid als 'Gazette de Leyde', had veel invloed op de réfugiés die na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 naar Holland kwamen. De Gazette had echter de meeste abonnees in Frankrijk. De conclusie van Baschwitz, dat de pers in de Republiek zoveel vrijheid genoot, dankzij de onverschrokkenheid van de bestuurlijke autoriteiten, behoeft correctie¹. De plakkaats tegen de courantiërs zijn talrijk, maar ten gevolge van de bestuurlijke decentralisatie en de libertijnse geest van de stedelijke magistraten werd de letter van de wet slechts zelden uitgevoerd. Van Heusde maakte in 1847 een inventarisatie van alle plakkaats en verordeningen tegen de pers en concludeerde uit het grote aantal, dat de courantiërs in de Republiek minder vrijheid hadden dan de Franse en Engelse collega's².

Wel zij opgemerkt, dat de meeste Hollandse courantiërs niet schreven over de binnenlandse politieke aangelegenheden van de Republiek. Slechts een bepaalde categorie kranten, die in handen was van avonturiers, bohémien en lichte of zware jongens, schuwde niet een uitlaatklep te zijn voor binnenlandse politieke opinie. De courantiërs van deze blaadjes waren ook tuk op schandalen, maakten zich schuldig aan eerroof en chantage en verspreidden bij voorkeur onrijpe en onfrisse ideeën. Rogier noemt Lieuwe van Aitzema, auteur van 'Saken van Staet en Oorlogh', het volmaakte type van deze louche en linke nieuwsjagers in al hun behendigheid en gewetenloosheid. Jacob Campo Weyerman beschreef zijn soortgenoten van de oppositiepers als volgt: „Daar worden zoveel wetenschappen gerequireerd in een courantiër, dat men zich afvraagt,

¹ K. Baschwitz, *The history of the daily press*, blz. 99.

² A. C. van Heusde, *De vrijheid van drukpers hier te lande*, Haarlem, 1847.

Meer literatuur bij deze paragraaf:

D. H. Couvée, *Van couranten en courantiërs uit de 17de en de 18de eeuw*, z.p., 1951;

L. J. Rogier, *De Nederlandse pers van gisteren en heden. Overwegingen van een buitenstaander. Perswetenschappelijke bijdragen van het Katholiek Instituut voor de Journalistiek te Nijmegen*, nummer 1, Nijmegen-Utrecht, 1954;

C. Bake, *Maatregelen tegen courantiërs*. In: *De Navorscher*, jrg. LXXII (1923), afl. 11 en 12, blz. 254-265;

W. P. Sautijn Kluit, *Studien over nieuwsbladen*, 2 dln., Leiden, 1871;

R. Peereboom, *Het dagblad*, Haarlem, 1948.

hoe dat verscheiden ongelekte schribbelaars zulks durven te ondernemen". De vraag is later nog meermalen gesteld, met name in de negentiende eeuw. Weyerman zwaaide graag de tuchtroede over de courantiërs en hun kranten. De journalist moest volgens hem van alle markten thuis zijn en een verhaal kunnen schrijven zonder veel Franse woorden. De inhoud van de kranten zou zodanig moeten zijn, dat de geleerde lezer er niet met verachting op neer zou hoeven te kijken, een vrouw niet het schaamrood naar de kaken zou stijgen en de burger niet het gevoel zou krijgen geld te verspillen door het kopen van een krant. De journalist-pamflettist Weyerman zelf stierf in 1747 in de Gevangenpoort in Den Haag, veroordeeld wegens het schrijven van de satirische geschriften *De Rotterdamse Hermes*, *De Amsterdamsche Hermes*, *De Vrolijke Courantië*, *De Naakte Waarhey* en *De Historie des Pausdoms*.

Er waren in deze tijd echter ook kranten die konden bijdragen tot de verheffing van het volk, althans volgens Johann Hermann Knoop. Deze Knoop noemde zich 'liefhebber en bevorderaar der nuttige wetenschappen' en hij schreef in 1758 een boek om duidelijk te maken, 'hoe nuttig en dienstig Couranten of Nieuws-Papieren zijn, namelijk, om dezelve te lezen'¹. Onder de nuttige wenken voor de krantelezer staat onder meer, dat hij de journalist en de uitgever onvoorwaardelijk moet vertrouwen. In de school zou de schoolmeester de krant moeten laten rouleren om de kinderen jong vertrouwd te maken met deze bron van informatie. Knoop citeert daarbij wat de oprichter van de Leeuwarder Courant in 1752 geschreven zou hebben: dat de kranten in het algemeen niet zo zeer te verachten zijn als sommige mensen zich wel verbeelden. De kranten zouden als een spiegel des tijds de historici kunnen inlichten over alle belangrijke gebeurtenissen in een bepaalde periode.

Of de kranten, die ter lezing lagen in de taveernes, de herbergen en koffiehuisen, in de achttiende eeuw nog wel voldeden aan de door Knoop geschetste roeping, mag betwijfeld worden. De weekbladen waren meer in trek en de spectatoriale geschriften behandelden alles wat kon strekken tot volksverlichting. Ook schuwden de redacties de opiniërende journalistiek niet². Hoewel de eerste spectatoriale geschriften in Engeland verschenen, kwam uit Duitsland de stoot om het lezen van kranten door het volk te bevorderen. Aanvankelijk stelde men in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Duitsland de vraag, wie zonder schade kranten zou kunnen lezen. Nog in 1650 verscheen het volgende gedicht:

„Neue Zeitung gehört für vornehme Gesandten,
Für Fürsten und für Herren und deren Anverwandten,
Nicht fürs alberne Volk und den gemeinen Mann”³.

¹ Johann Hermann Knoop, Kort onderwijs, hoedanig men de couranten best lezen en gebruiken kan, Leeuwarden, 1758.

² Zie ook: J. Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800*, Utrecht, 1873.

³ Otto Groth, *Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft*, München, o.J., blz. 15.

Later was men deze mening ook vrij algemeen toegedaan. De Duitser Fritsch (1629-1704) schreef in een Latijns tractaat, dat de vorsten het recht en de plicht hadden op te treden tegen de kranten als zij door anderen dan 'personae publicae' gelezen werden. De voorloper van de Verlichting, Christian Weise (1642-1708) schreef als pedagoog echter ten gunste van het kranten lezen en betoogde, dat de krant een middel tot volksontwikkeling kon zijn. Deze opvatting, in de Republiek der Verenigde Nederlanden geïntroduceerd door Knoop, leefde ook nog in de negentiende eeuw. Weise heeft de ontwikkeling van de pers in Duitsland en daarbuiten bevorderd en haar eerste vijanden uit de stellingen verdreven. In de talrijke geschriften van de Verlichting werd steeds nadrukkelijk gewezen op de noodzaak om kranten te lezen. Aan de Duitse universiteiten werd de krant een object van wetenschappelijke studie om haar een nog diepere bron van kennis voor het hele volk te maken: de 'Zeitungswissenschaft' begon haar eerste vorm te krijgen.

In de Republiek profiteerde in de eerste plaats de geletterde burgerij van de snelle ontwikkeling van de spectatoriale pers. In een later stadium, in de tachtiger jaren vóór de Revolutie, werkte de nieuwe mentaliteit ook door in de kranten. De Amerikaanse Vrijheidsoorlog en de strijd tussen Patriotten en Oranjegezinden vormden de aanleiding tot het ontstaan van een krachtige opiniërende politieke pers in de Republiek. De traditionele indeling van de persgeschiedenis begint dan ook met het jaar 1780 een nieuw hoofdstuk. De staatkundige polemieken, met als hoofdschotel het politieke hoofdartikel, beheerste weldra de kranten. De Post van den Nederrhijn van Pieter 't Hoen, De Tolk der Vrijheid, Janus de Politieke Blixem, De Politieke Kruyer, Courier van Europa, De Politieke Praatvaar en andere bladen en blaadjes rolden van de persen. Ook andere kranten, de 's Gravenhaagsche Courant, de Rotterdamsche Courant, de Noordhollandsche Courant, de Zuidhollandsche Courant enz. namen ijverig deel aan het politieke geschrijf tussen de Oranje-kranten en de Patriotten¹.

Het jaar 1795 maakte echter aan dit alles een einde; ook aan de vertrouwde opmaak van de kranten. De leuze 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' kwam in de plaats van de gemeentelijke en provinciale wapens. Bij de proclamatie van de Provisionele Representanten van het volk van Holland van 31 januari 1795 werd het beginsel uitgesproken, dat het iedereen geoorloofd was zijn gedachten en gevoelens aan anderen te openbaren door middel van de drukpers of op andere wijze. Een decreet van 27 november bevestigde dit beginsel nader door te bepalen, „dat er geen Privilegiën voor het drukken en uitgeven van eenige boeken of stukken zullen worden verleend, als strijdende tegen de thans aangenomen grondbeginselen, volgens welke ieder een aanspraak heeft op de beveiliging van zijnen rechtmatigen eigendom”. Omdat de stedelijke

¹ Zie ook Schneider, a.w. en Van der Meulen, a.w.

overheden het monopolie van hun stadscouranten en de daaraan verbonden recognities volgens deze bepaling zouden verliezen, bepaalden zij, dat de uitgevers dezelfde of hogere bedragen moesten betalen voor het voeren van het stadswapen in de kop van de krant. Door deze maatregel bleven de recognities uit de tijd van de Republiek nog lang van kracht in Haarlem, Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Omtrent de persvrijheid bepaalde artikel 16 van de Staatsregeling van 1798 het volgende: „Iedere burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden op zoodanige wijze als hij goedvindt, des niet strijdig met het oogmerk der maatschappij. De vrijheid van drukpers is heilig, mits de geschriften met den naam van uitgever, drukker of schrijver voorzien zijn. Deze allen zijn te allen tijde aanspraaklijk voor alle zoodanige bedrijven door middel van de drukpers ten aanzien van afzonderlijke personen of der gantsche maatschappij begaan, die door de wet als misdadig erkend zijn”. Ook de Staatsregeling van 1801 bevatte een bepaling met betrekking tot de vrijheid van drukpers. Artikel 3 luidde: „Een iegelijk kan doen en verrigten alles wat hem behaagt, maar blijft wegens alle zijne daaden zoowel als wegens het verspreiden zijner gevoelens verantwoordelijk volgens de wet”¹. Dit beginsel van de persvrijheid is door latere besluiten tot een aantal dode letters gedegradeerd.

De houding van de overheid tot 1813 is een bittere teleurstelling geworden voor de generatie die de patriottenbladen had volgeschreven met klinkende vrijheidsidealen. Krantenuitgevers, journalisten en lezers moesten lijdelijk toezien, hoe het perswezen zijn dieptepunt bereikte na de keizerlijke decreten van 3 en 14 augustus 1810 en 26 september 1811. Op grond van deze decreten werd ieder departement na 1 december 1811 nog slechts één staatkundig dagblad en vier advertentiebladen toegestaan. De bevrijding liet echter geen twee jaar wachten: reeds op 18 november 1813 liet uitgever Joh. Enschedé de Opregte Haarlemsche Courant in haar oude vorm verschijnen. Dit gebeurde op de dag na het uitroepen van een provisioneel bewind in Amsterdam². Op 19 november publiceerde de 's Gravenhaagsche Courant in haar eerste nummer het bekende

¹ Literatuur over de pers in de Franse tijd:

A. C. Kruseman, *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers van 1806 tot 1814*, Amsterdam, 1869;

M. A. Hughon, *Journals and periodicals published in France and other countries during the Revolution and Napoleonic Period 1789-1815*, Versailles, n.d.;

J. van de Poll, *Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten, uitgevaardigd sedert 22 Januari 1798 tot 10 Juli 1810*, in zooverre zij ook middellijk of onmiddellijk van toepassing zijn, Amsterdam, 1840.

J. T. Bodel Nijenhuis, *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der 19de eeuw*, Amsterdam, 1892; M. Schneider, *De voorgeschiedenis van de Algemeene Landsdrukkerij*, 's-Gravenhage, 1939.

² Algemeen adresboek voor den Nederlandschen boekhandel en aanverwante vakken, nieuwe serie, jrg. XIII (1867), blz. v-vi.

manifest van Van Hogendorp c.s. Een nieuw tijdperk, de negentiende eeuw begon.

3. Over de drempel van een nieuwe eeuw

Na de bevrijding van de Franse overheersing, kreeg de Nederlandse pers niet de geestelijke en economische vrijheden die een voorspoedige kwalitatieve en kwantitatieve ontwikkeling mogelijk konden maken. Voor de pers liggen de cesuren van de negentiende eeuw in de jaartallen 1848 en 1869. In het eerste jaar verwierven de kranten de lang bevochten ideële persvrijheid, die meer was dan uit een vaag en primitief geredigeerd grondwetsartikel duidelijk scheen. De jurisprudentie van na 1848 garandeert een stelsel van vrijheden en waarborgen voor de pers, dat nu nog functioneert. De afschaffing van het dagbladzegel in 1869 bracht de nog feller bevochten economische bevrijding van de pers uit de banden van de fiscus.

In 1814 verwees de onbeduidendheid van de inhoud van het geringe aantal kranten nog geenszins naar een nieuwe toekomst: het economische, politieke en geestelijke leven vertoonde te weinig perspectieven. De geschiedenis van de pers in de eerste helft van de vorige eeuw is een lijdensgeschiedenis. Voor een opportunist als Cornelis Felix van Maanen was de pers nu eens een werktuig van de overheid, een politiek machts-instrument, dan weer een kwaad dat met censuur bestreden moest worden¹. De wetgeving op de drukpers mocht dan geen censuur kennen, de strafrechterlijke verantwoordelijkheid bleef bestaan en liet kwaadwillige ministers van Justitie voldoende ruimte om de pers te beknotten. Tekenend voor de houding van de overheid tegenover de pers, is de wijze waarop het drukpersartikel in de Grondwet kwam. Na 1813 gold aanvankelijk een Besluit van 24 januari 1814, gemaakt door Willem I als Souverein Vorst op een tijdstip dat hij aan geen grondwet gebonden was. In de Grondwet van 1814 kwam geen bepaling omtrent de drukpers voor: eerst die van 1815 bracht, op uitdrukkelijke wens van de Belgen, artikel 227 in het tiende hoofdstuk van het Onderwijs en Armbestuur. De tekst luidde als volgt: „Het is aan elk geoorloofd om zijne gedachten en gevoelens door de drukpers als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting te openbaren, zonder eenig voorafgaand verlot daartoe noodig te hebben, blijvende nogtans elk voor hetgeen hij schrijft, drukt, uitgeeft of verspreidt, verantwoordelijk aan

¹ Zie over Van Maanen: M.E. Kluit, Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813, Utrecht, 1953.

² P.H. Engels, De geschiedenis der Grondwets-herziening in 1848. Met eene vergelijkende beschouwing der Grondwetten van 1815, 1840 en 1848, Rotterdam, 1849, blz. 120; zie verder: G.W. Schimmel, De periodieke pers in verband met de verantwoordelijkheid voor drukpersdelicten, Amsterdam, 1882;

de maatschappij of bijzondere personen, voor zooverre deze regten mogten zijn beledigd”². De passage „zonder eenig voorafgaand verlof daartoe noodig te hebben”, sloot iedere vorm van censuur uit. De plaatsing van het grondwetsartikel in het hoofdstuk van het Onderwijs en Armbestuur zou volgens een aantal schrijvers en politici berusten op de formulering dat de drukpers is ‘een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting’. Hoewel deze mening bestreden is met de opmerking, dat de plaatsing in het tiende hoofdstuk toevallig was, heeft de gedachte van voortgang en verlichting door middel van de pers in de negentiende eeuw grote opgang gemaakt. In 1840 bleef het artikel als art. 225 in het tiende hoofdstuk staan. Bij de wet van 11 oktober 1848 werd de redactie ervan gewijzigd en verscheen het als artikel 8, later artikel 7, in het eerste hoofdstuk. Sindsdien heeft niemand voorafgaand verlof nodig om door de drukpers gedachten of gevoelens te openbaren, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. Aldus de nieuwe formulering van de klassieke persvrijheid. Politieke gebeurtenissen in het buitenland hadden de totstandkoming van de Grondwet van 1848 bespoedigd. Voordat het zover was zouden binnenlandse moeilijkheden in verband met de Belgische kwestie de pers doen ontwaken uit de slaap van Jan Salie.

De oppositiepers onder koning Willem I werd vooral gevoed door het verzet tegen de politiek van de koning, toen de zuidelijke gewesten zich hadden losgemaakt uit het rijksgemeen. Na de opstand in Brussel bleven de zaken tussen Noord en Zuid lang hangende. De Tiendaagse Veldtocht was een laatste krampachtige poging om een beslissing te forceren. Daarna ontstond er een toestand van koude oorlog. De gebeurtenissen van 1830 tot 1840 leverden niet alleen stof voor de bestaande kranten, maar riepen ook nieuwe bladen in het leven. In de Nederlandse pers waren twee stromingen te onderscheiden: er was een conservatieve regeringspers en een oppositiepers met liberale, confessionele en democratische trekken³. In Den Haag subsidieerde de regering na 1830 een franstalig blad om de pro-Belgische buitenlandse pers te bestrijden. De regering verschoot zich achter een ambtenaar van het ministerie van Justitie, mr. Henri Box, die doorging voor de oprichter en ook directeur werd. De naam van de krant luidde voluit: ‘Journal Politique, Commercial et Littéraire de la Haye’. Box was een man die niet voor zijn taak geschikt was en de krant nooit enig aanzien heeft kunnen geven. De

L. U. de Sitter, *De drukpers als middel tot misdrijf*, Groningen, 1869;

W. C. K. Evertsen de Jonge, *Bijdrage tot de leer der zoogenaamde Délits de la Presse*, Utrecht, 1847;

W. C. K. Evertsen de Jonge, *Tweede bijdrage tot de leer der zoogenaamde Délits de la Presse*, Utrecht, 1855.

* H. T. Colenbrander, *De afscheiding van België*, Amsterdam, 1936, blz. 120.

oplage was in 1830 echter niet gering: namelijk 1500 exemplaren. In 1844 kreeg de weinig lofwaardige Jhr. Adriaan van Bevervoorde de leiding over het Journal. Het aantal abonnees was toen gedaald tot slechts tweehonderd. De laatste eigenaar, C. van der Meer, kreeg geen subsidie van de regering. Hij kon het bestaan van de krant rekken tot 31 maart 1849. Hij was twee weken eigenaar geweest!

In 1831, tijdens de belegering van Maastricht, staakte de aldaar sinds 1827 verschijnende *Eclaircur Politique*, *Journal de l'Opposition*, de uitgave. Dit oppositieblad had veel invloed op de publieke opinie over de Belgische kwestie. In Rotterdam verscheen eind 1832 het eerste nummer van *De Onpartijdige*, een gematigd oppositieblad, dat geredigeerd werd door een zekere Derkinderen. Hoewel hij een onbetrouwbaar individu geweest moet zijn, verstond Derkinderen het vak van de journalistiek wel¹. Zijn 'redenerende krant' had het karakter van een geregeld verschijnend politiek geschrift met een beperkte strekking. Het programma van *De Onpartijdige* bestond uit de volgende punten: beëindiging van het geschil met België, bezuiniging in het landsbestuur, met name door beperking van de militaire uitgaven; herziening van de grondwet en wetgeving; gewetensvrijheid inzake godsdienst en politiek en opheffing van gelegenheidswetten en verlichting van de lasten die op de burgerstand drukten. Het blad spoorde de volksvertegenwoordiging herhaaldelijk aan ernst te maken met haar functie, te breken met een openlijk beleden provincialisme, het algemeen belang te behartigen, de eigen rechten te kennen en er ook gebruik van te maken door zelf voorstellen te doen en niet alles van de regering te laten hangen². Andere medewerkers aan het blad waren Jean Baptiste Didier Wibmer, een journalist met een veelbewogen carrière in de oppositiepers, en H. J. W. Thompson, een telg uit het bekende drukkers- en uitgeversgeslacht. Wibmer en Thompson schreven ook in een uitgesproken republikeinse krant: de franstalige *l'Etendard Politique et Universel*. Het proefnummer verscheen op initiatief van Thompson op 19 februari 1830. In het politieke programma van de redactie stond in de eerste plaats belastingverlaging en verder vrede met België, opheffing van dure en nutteloze baantjes, grondwetsherziening, kiesrecht hervorming en, na de regeling van de Belgische kwestie, onderzoek naar de vraag of het koningschap moest worden opgegeven.

De regering trachtte de oppositiebladen tot zwijgen te brengen door de gelegenheidswetten van 16 mei 1829, 1 juni 1830 en 3 november 1830³. Ook Thompson raakte, beschuldigd van politieke misdrijven, in

¹ Aldus de heer J. Nieuwenhuis in een lezing voor *Die Maze* te Rotterdam in 1950. De lezing is niet uitgegeven, maar de tekst werd mij door de heer Nieuwenhuis ter hand gesteld.

² De weinige exemplaren van *De Onpartijdige* die bewaard gebleven zijn, liggen in de Koninklijke Bibliotheek.

³ Staatsbladen resp. no. 34, no. 15 en no. 75.

de gevangenis en begon na zijn straftijd een boekwinkel in Utrecht. In totaal waren er slechts dertig nummers van l'Etendard verschenen. Van 1837 tot 1841 stak de regering nog veel geld in een in deze periode verschijnende krant De Avondbode.

Na de Belgische kwestie heeft de overheid nog één keer over een krant beschikt, namelijk over het Nederlandsch Nieuwsblad, dat van 1 juli 1842 tot 31 december 1843 bestond. Binnenlandse Zaken probeerde op deze wijze invloed uit te oefenen op de belangrijke verkiezingen van het jaar 1843. De pogingen van de regeringen om via eigen of bijna volledig bekostigde bladen ideeën onder het volk te verspreiden, zijn nooit een succes geweest en hebben in belangrijke mate een negatieve reactie losgelaten. Het ontstaan van een oppositiepers is daardoor in de hand gewerkt¹.

Wij besteden enige aandacht aan de oprichting van het Algemeen Handelsblad vanwege zijn rijke, liberale geschiedenis en het feit, dat de krant als eerste in Nederland zes keer per week, dus als dagblad is verschenen. Op 5 januari 1828 besloot de 29-jarige Jacob Willem van den Biesen het eerste nummer van het Algemeen Handelsblad het licht te doen zien. Er bestond behoefte aan handelsberichten: scheepstijdingen, cargalijsten, berichten over koffie, thee, suiker en andere waren. Dezelfde wens om op de hoogte te blijven van handel en scheepvaart leefde ook in andere, buitenlandse handelscentra. In 1828 verscheen in Hamburg een lijst van aangekomen vreemdelingen, ook van groot belang voor de kooplieden en reders van de Hanzestad. De naam van deze publikatie luidde Hamburger Fremdenblatt; het ontwikkelde zich in de loop van de jaren tot een groot dagblad, dat echter werd meegesleurd in het gelijkschakelingsproces na de Machtsübernahme en aan het eind van de Tweede Wereldoorlog een roemloze dood stierf.

Op 1 januari 1828 begonnen de journalist Demonchy en de drukker Ricard in Marseille een blad dat ook scheepstijdingen en beursberichten afdruckte. Deze krant, Le Sémaphore geheten, bleef tot de Duitse bezetting in 1940 bestaan. Een dagblad is het echter nooit geworden, in tegenstelling tot het Algemeen Handelsblad in Amsterdam. Het Handelsblad was een voortzetting van de handelsberichten, de 'Waarenberichten', die de makelaarsfirma J. C. Wächter & Co. had uitgegeven. Jacob Willem van den Biesen had bij deze firma gewerkt en kende het succes van de sinds 8 juli 1825 verschijnende Waarenberichten. Na de liquidatie van de

¹ Literatuur over de Belgische pers tijdens de Belgische kwestie:

A. Vermeersch, *De structuur van de Belgische pers 1830-1848*, Leuven-Parijs, 1958, blz. 135;

W. P. Sautijn Kluit, *Dagbladvervolg in België 1815-1830*. In: *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis*, 3de reeks, dl. iv, 's-Gravenhage, 1892, blz. 307-394;

R. van Eeno en A. Vermeersch, *Bibliografisch repertorium van de Belgische pers, 1789-1914*, Leuven-Parijs, 1962;

A. Vermeersch en H. Wouters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers, 1830-1848*, Leuven-Parijs, 1958.

firma Wächter & Co., in 1827, besloot Van den Biesen in een of andere vorm het publikatieblad voor eigen rekening voort te zetten¹. Waarschijnlijk is hij op de hoogte geweest van een gelijktijdige ontwikkeling van de pers in andere landen. Het Algemeen Handelsblad verscheen oorspronkelijk twee keer per week en wel op woensdag en zaterdag. Het politieke karakter, dat het blad langzamerhand kreeg, volgde bijna vanzelfsprekend uit de persoonlijke instelling van Van den Biesen. De directeur-hoofdredacteur streed voor vrijhandel. Daarenboven konden de spanningen tussen Noord- en Zuid-Nederland hem niet onberoerd laten. Hij bleef het antwoord op de kritiek van de Belgische bladen niet schuldig. Na het uitbreken van de Belgische opstand liet hij met ingang van 1 oktober 1830 het Handelsblad dagelijks verschijnen. Van den Biesen schroomde niet zijn lezers onbevangen in te lichten en voor te lichten over de uiteenlopende ontwikkeling die de beide delen van het rijk tijdens langdurige scheiding hadden doorgemaakt. Toen de tegenstellingen een hoogtepunt bereikten, aarzelde hij niet om ook berichten van de opstandige tegenpartij op te nemen. De burgerij van Amsterdam nam hem dat hoogst kwalijk: op 29 oktober 1830 werd hij uit de beurs verwijderd. Hij moest hals over kop vluchten, werd op straat door het volk in het nauw gedreven en kon zich nog juist op tijd terugtrekken in een winkelpand. Beschermd door de gewapende macht, moest hij zich naar huis begeven. Men had een zondebok gevonden in Van den Biesen: door de berichten van het Algemeen Handelsblad over de slechte gang van zaken voor het Noordnederlandse leger, zouden de noteringen op de beurs gekelderde zijn. Gehoond en verguisd vertrok Van den Biesen spoedig naar het buitenland, na de krant verkocht te hebben aan P. ten Hengst. Het blad ging echter snel achteruit en verscheen na 1 januari 1831 een tijd lang slechts driemaal in de week en in de zomer van dat jaar was het aantal lezers tot de helft verminderd. Van den Biesen keerde terug naar Nederland en bood koning Willem 1 zijn diensten aan. Deze zou hem geadviseerd hebben weer in de journalistiek te gaan. Van den Biesen vatte in ieder geval het plan op, na besprekingen met de boekhandelaren gebroeders Diederichs, een krant op te richten onder de titel Nieuwe Amsterdamsche Courant. Deze krant verscheen echter nooit, omdat Van den Biesen met de gebroeders Diederichs het Algemeen Handelsblad terugkocht voor het bedrag, waarvoor hij het verkocht had, namelijk tienduizend gulden. De naam Nieuwe Amsterdamsche Courant kwam met ingang van 1 november 1831 in de kop van de krant en is daarin, klein of groot tot op de dag van vandaag blijven staan.

Van den Biesen bracht zijn krant voor de tweede keer tot grote bloei

¹ Wij maakten gebruik van het door W. Visser geschreven gedenkboek: *De papieren spiegel. Honderdvijfentwintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953*, Amsterdam, 1953; W. P. Sautijn Kluit, *Het Algemeen Handelsblad, 1828-1865*, Amsterdam, 1896 en: *Lux et Libertas, personeelsorgaan van het Algemeen Handelsblad*, december 1952 (overdruk).

en voerde nieuwe rubrieken in: een kunstagenda, de burgerlijke stand en recensies. Over het jaar 1832 maakte hij reeds een winst van 5400 gulden. Voor snelle berichtgeving, bijvoorbeeld buitenlandse nieuwsberichten, voerde de redactie de duivenpost in. De krant had in 1845 de voor die tijd buitengewoon grote oplage van 5000 exemplaren. In datzelfde jaar verloor zij de oprichter en stuwkracht. Van den Biesen had een moeilijk karakter, was cholerisch van aard, soms erg depressief en dan weer energiek. Hij kon slecht zien en had geen sterk gestel. Naarmate hij ouder werd, namen zijn klachten over duizelingen en koorts toe. Min of meer overspannen, maar in ieder geval met een danig verzwakt gestel en overbelaste zenuwen, ging hij in de zomer van 1845 naar het buitenland. Hij maakte een Rijnreisje en raakte in de nacht van 12 op 13 juli tussen Keulen en Koblenz overboord en verdronk. Men sprak van zelfmoord, maar bewezen is het niet. Zijn verdiensten waren gehonoreerd met een aantal onderscheidingen: hij was ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, had de Orde van de Eikenkroon en een onderscheiding van de hertog van Sachsen-Coburg-Gotha.

Mr. Louis Keyser, die reeds enige jaren aan de krant verbonden was, volgde hem op. Na zijn optreden heette de krant spoedig liberaler te zijn dan vroeger. De nieuwe hoofdredacteur was een overtuigd aanhanger van Thorbecke en legde de nadruk op het politieke karakter van de krant. Tot de aprilbeweging van 1853 groeide de krant gestadig. Toen de redactie echter pleitte voor een erkenning van het recht van de katholieken op de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie, protesteerde een groot aantal lezers. Na de aanbieding van een adres van vijftigduizend protestanten aan de koning in het paleis op de Dam betoogde Keyser in een artikel, dat ook de katholieken recht hadden op de grondwettelijk erkende vrijheid van godsdienst. Het gevolg was schrikbarend intolerant: de helft van de abonnees bedankte.

4. De pers in de periode 1840-1850

De pers omstreeks 1840 kan men kenschetsen als een mengeling van liberale oppositiebladen, door de regering gesubsidieerde organen en ultra-democratische, zo men wil radicale schandaalbladen. De laatste categorie, meestal opgericht als advertentieblaadjes, had een politiek-oppositioneel karakter door de felle aanvallen op de 'Haagse kringen'. Ondanks het onaanzienlijke formaat, oefenden deze blaadjes een grote invloed uit op de massa¹.

Tussen 1840 en 1849 beleefde Nederland een periode van overgang, gekenmerkt door heftige beroering op politiek, sociaal en godsdienstig gebied. Het volk groeide op tot politieke mondigheid; de gezeten

¹ Zie voor een curieuze beschrijving van een tijdgenoot: A. E. van Noothoorn, *Nederland en de Nederlanders in vluchtige trekken geschetst*, Doesburg, 1839, blz. 128-131.

burgerij begon zich op politiek terrein te roeren, het liberalisme kreeg meer gestalte en de katholieken drongen uit hun isolement naar voren.

De pers werd meer en meer een middel tot het vormen van een politieke opinie. De kranten en krantjes informeren ons over de godsdienstige en politieke ideeën, de regeringsplannen en haar daden, de oogsten en misoogsten, de welvaart en tegenspoed, de gegoede burgerij en de arbeidende klasse, soms delend in een betrekkelijke welvaart, maar meestal armoedig en ellendig. Het jaar 1842 was er een van malaise in politicis; 1841, het voorgaande jaar, van strijd tegen het sluiten van een concordaat met Rome; 1844 van de oppositie tegen de financiële wetten van minister Van Hall; 1845 van het voorstel tot grondwetsherziening van de negen mannen; de aardappeloproeren en andere onlusten, zoals het plunderen van de bakkerskarren in een aantal steden, bereikten in 1847 een hoogtepunt¹.

De staatsschuld was in de laatste regeringsjaren van koning Willem I gestegen door het onder de wapenen houden van troepen aan de zuidgrens tijdens de zogenaamde status quo. Zij beliep in 1841 het voor die tijd haast ondenkbare bedrag van 1,3 miljard gulden².

Dit remde alle ijver tot vermindering van lasten die op de gewone man drukten, terwijl de regerende bovenlaag de beurs ook niet verder wilde openen. De opbrengst van de indirecte belastingen bedroeg in 1843 f 9.341.508,82 en in 1847 f 10.119.074, 98½. De opbrengst van accijnzen en directe belastingen was twee keer zo hoog³. Van Hall zag echter toch kans om in één opzicht tegemoet te komen aan de wensen, die steeds vaker herhaald werden in de pers. Hij slaagde erin de protectionistische tariefwetgeving uit de tijd van koning Willem I te verzachten door het tarief van 1845. In december 1845 schorste de regering, naar aanleiding van het gevaar voor hongersnood en daaruit voortvloeiende onlusten, de sinds 1832 geheven glijdende schaalrechten. Zij werden in 1847 door een laag invoerrecht vervangen.

De gebeurtenissen van de dag vonden ook hun weerslag in de zogenaamde lilliputters van de miniatuurpers. De nog uitvoeriger te behandelen zegelwetten van 1832 en 1843 bepaalden, dat berichten en aankondigingen, van welke aard, inhoud en bestemming ook, zonder

¹ Zie: A. J. C. Rüter, Rapporten van de gouverneurs in de Provinciën 1840-1849. Werken van het Historisch Genootschap, derde serie nummer 73, dl. I, 1840-1842, Utrecht, 1941; dl. II, 1843, Werken, nummer 77, Utrecht, 1949 en dl. III, 1844-1845, Werken, nummer 78, Utrecht, 1950.

² A. C. J. de Vrankrijker, Belastingen in Nederland 1848-1893. De strijd om een modernisering van het stelsel, Haarlem, 1967, blz. 12.

³ P. H. Engels, De geschiedenis der belastingen in Nederland, Rotterdam, 1848, blz. 351. Zie verder:

J. Doorman, Neêrland's financiewezen van den vroegeren en tegenwoordigen tijd, Utrecht, 1847, twee stukken; W. P. J. Bok, De belastingen in het Nederlandsche parlement van 1848-1888, Amsterdam, 1888.

zegelbelasting konden worden uitgegeven, mits de oppervlakte niet groter was dan twee vierkante palmen, d.w.z. decimeters. De minister van Financiën, mr. F. A. van Hall, gaf een maand voor het aannemen van de zegelwet van 3 oktober 1843 als zijn mening te kennen, dat de woorden van de oude zegelwet van 16 juni 1832 zo geïnterpreteerd mochten worden, dat ongezegelde nieuwsbladen uitgegeven konden worden¹. De passage „aankondigingen en berigten van welken aard, inhoud en bestemming ook”, sloot geen nieuwsbladen, kleiner dan twee vierkante palmen, uit². Zo kregen de lilliputters een ministeriële vrijbrief, zij het dan voor slechts twee jaar. W. P. Sautijn Kluit noemt als de eerste lilliputters de Vreemdelingenlijst te Arnhem uit 1839 en de Nijmeegse Vreemdelingenlijst van 1842³. De vreemdelingenlijst in Arnhem en die in Nijmegen verschenen wekelijks met de namen van de vreemdelingen in de logementen, de stedelijke publikaties, marktberichten, nieuwtjes en anekdoten.

Tot de pittiger lectuur behoorde de Haagsche Miniatuur-Nieuwsbode die een parodie was op de Miniatuur 's Gravenhaagsche Nieuwsbode. Deze kwam sinds 4 juli 1845 één keer per week tevoorschijn uit het breinpakhuis van Eylard Meeter en zijn huisbaas P. Mingelen. Na twaalf nummers raakten Meeter en Mingelen in de gevangenis wegens het doen kleppen van De Ooyevaar, ook een uitgave van deze schotschrijvers⁴. Nog een ander fel oppositioneel blad, De Tolk der Vrijheid, werd door Meeter vóór diens gevangenschap in Groningen uitgegeven. De Ooyevaar, De Ooyemoer en Asmodée worden door J. de Bosch Kemper ten onrechte tot de lilliputters gerekend⁵. L. J. Rogier noemt Meeter een 'hoogst onbetrouwbaar querulant' die met de volksmenner Adriaan van Bevervoorde en een hele galerij van zulke typen aan de oppositiepers van de jaren veertig in de vorige eeuw meewerkte⁶. L. Rijkens schetst dezelfde Meeter beter, als hij schrijft, dat in deze persoon zich verenigde de beoefenaar van de chronique scandaleuse en de politieke publicist, die schreef tot stichting van het publiek, tot stichting van de republiek.

¹ Resolutie van 5 september 1843, nummer 68.

² Artikel 39, nummer 10 van de wet van 3 oktober 1843, Staatsblad no. 47.

³ W. P. Sautijn Kluit, De miniatuur-couranten of lilliputters. In: Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 1883. Uit de volgende brochure van een anonieme journalist kennen wij de meeste miniatuurkranten:

Physiologie van de miniatuur-couranten of lilliputters. Door de redactie van het Nieuws- en Advertentieblaadje voor Zwolle, Zutphen, Apeldoorn en Deventer, Deventer, 1845.

⁴ Zie van E. Meeter: Holland, its institutions, its press, kings and prisons, London, 1857 of de vertaling: E. Meeter, Holland, kerken en koningen, Amsterdam, 1966. De inleiding van drs. L. Rijkens in de vertaling getuigt van te veel lof voor Meeter, terwijl de conservatief-liberale geschiedschrijving weinig goeds over hem schrijft.

⁵ J. de Bosch Kemper, Geschiedenis van Nederland na 1830, met aantekeningen en onuitgegeven stukken, Amsterdam, 1873-1882, 5 dln.

⁶ L. J. Rogier, De Nederlandse pers van gisteren en heden. In: Terugblik en uitzicht, Hilversum-Antwerpen, dl. I, blz. 492.

Meeter heeft twee kanten: de ene van de roddeljournalist en de andere van de schrijver van hoofdartikelen¹. Hij zoemde als een persmuskiet hinderlijk om de Haagse hoofden. Om Meeter daarom een 'martelaar voor de persvrijheid' te noemen, gaat wel ver².

De ongezegelde blaadjes en couranten werden spoedig in hun bestaan bedreigd. Op 27 oktober 1845 ontving de Tweede Kamer een wetsontwerp met Memorie van Toelichting om een einde te maken aan de ongezegelde drukwerken. Volgens minister Van Hall genoten de lilliputters ten onrechte een voorrecht, dat de grotere bladen niet hadden.

Het argument, dat de lezers van de kleine pers zouden overgaan tot het lezen van grote kranten, vermeldde de Memorie van Toelichting niet. Kamerlid mr. B. Wichers verklaarde zich tijdens de beraadslaging tegen een belasting die een politiek doel beoogde: namelijk de verdwijning van oppositionele blaadjes. Mr. S. baron van Heemstra was van oordeel, dat het beneden de waardigheid van de regering moest zijn om de strijd tegen journalisten aan te binden. De afgevaardigden mr. J. Corver Hooft en mr. L. C. Luzac betoogden, dat het wetsontwerp in strijd was met de vrijheid van drukpers. Nadat mr. J. M. de Kempenaer zich ook tegen het ontwerp had uitgesproken en de conclusie had getrokken, dat het belasten van kranten in strijd was met de geest van de eeuw en de zedelijke behoeften van de natie, werd gestemd. Er waren 33 leden voor en 15 tegen. Het merendeel van de Eerste-Kamerleden was ook voor het wetsontwerp van de regering³.

Na de feitelijke gegevens over het wetsontwerp en het verslag van de discussies in de Tweede Kamer gegeven te hebben in het nummer van 14 november, wijdde de redactie van de Arnhemsche Courant op 23, 25 en 27 november lange beschouwingen aan de rede van Van Hall. Deze commentaren verschenen onder de titel: „Eene ministeriële redevoering. De drukpers gezien vanuit het standpunt van de heer Van Hall”. Zij besloegen de voorpagina's van de toen op folioformaat verschijnende krant en een of meer kolommen van de achterkant. Van Hall, eerder medewerker van de Arnhemsche Courant, werd in scherpe bewoordingen gewezen op de onbillijkheid van zijn maatregel. De redactie sprak het vermoeden uit, dat de mogelijkheid van miniatuurkranten in 1843 met opzet was opengelaten om de minvermogenden niet van het genoeg van krantenlectuur te versteken. Dit was een bewijs van beterschap van een in andere opzichten weinig jacobijnse en revolutionaire conservatieve regering. 'Ware nu slechts een gewoon Nederlandsch ministertje belast

¹ E. Meeter, Holland, kerken en koningen, blz. 11.

² E. Meeter, a.w., blz. 8.

³ Aldus de verslagen in de Arnhemsche Courant van 14, 23, 25 en 27 november 1845, nummers 230, 238, 240 en 242.

geweest met het nieuwe ontwerp toe te lichten en te verdedigen, zoo zou hij eenvoudig gezegd hebben: „*Edel Mogende Heeren! Wij hebben weder eene groote domheid begaan. Wij hebben bij vergissing aan de drukpers een klein beetje meer vrijheid gegeven dan met Nederlandsche beginselen bestaanbaar is. Weest zoo goed om ons, zoo als zulks van oudsher in Nederland gebruikelijk is, behulpzaam te zijn, om de fouten der regering te corrigeren*”. Errare regis administratorum est! Maar zulk een taal pastte niet aan eenen beoefenaar der regtsphilosophie, aan eenen staatsman, die, hoog verheven, alles beter overziet. Tout ce qu’ il touche se convertit en or! De heer Van Hall sprak, en de Arnhemsche Courant kreeg stof in overvloed¹.

Voordat de redactie het tweede gedeelte van haar betoog tegen Van Hall publiceerde, drukte ze eerst op 24 november onder het kopje ‘Regtswezen’ de tekst van de dagvaarding tegen uitgever C. A. Thieme af. De overweging van de dagvaarding luidde: „Overwegende, dat de overlegde stukken aanvankelijk voldoende aanwijzing bevatten, om den beklaagde te verdenken van zich op den vierden november 1800 vijf en veertig, door het doen drukken en uitgeven en in het openbaar verspreiden van een, in de te Arnhem gedrukt wordende Arnhemsche Courant van dinsdag 4 november 1845, no. 221, voorkomend artikel, onder het opschrift: *Vreemde dingen*, en geteekend D.D., te hebben schuldig gemaakt, voornamelijk, door het plaatsen der zinsneden: *dat de jongste troonrede des konings onkieschheid, verwatenheid en onbeschoftheid ademt, dat men het laster noemt, een troonrede als de tegenwoordige te willen doen doorgaan voor een staatsstuk, hetwelk achting verdient*, en verder: *wil men die troonrede lezen zonder stuiptrekkingen of flauwten, men houde de azijnflesch in de eene, de troonrede in de andere hand*, aan het wanbedrijf van smaad en hoon in het openbaar en boosaardiglijk den persoon des konings aangedaan, door te zeggen niet alleen, dat de door hem gesprokene woorden van zoodanige aard zijn, dat zij verachting moeten doen ontstaan, maar daarenboven den koning gebreken en ondeugden te verwijten, die hem in het oog der burgeren hatelijk zouden maken, welk feit strafbaar is, ingevolge artikel 1 der wet van 1 juni 1830, Staatsblad no. 15”².

De Arnhemsche Courant leverde op de aanklacht geen commentaar, maar merkte in de voetnoot slechts droogjes op: „*Het schijnt, dat men onzen uitgever wegens de onderstaande twee phrases wil vervolgen*: Niet enkel de vrije pers, evenwel, heeft zich de ongelukkige troonrede aangetrokken; ook de gehuurde pennen hebben menig stuk onschuldig papier bezoedeld met den zwadder des lasters; want zij noemen het laster, eene troonrede als de tegenwoordige te willen doen doorgaan voor een staatsstuk, hetwelk achting verdient. De Nieuwe Rotterdamsche Courant behoefde waarlijk niet den bal te werpen der vooronderstelling, dat de heer Van Hall de steller der troonrede zijn zou; het geheele stuk ademt de onkiesch-

¹ Arnhemsche Courant van 23 november 1845, no. 238.

² Arnhemsche Courant van 24 november 1845, no. 239.

heid, de verwatenheid, de wijsbegeerte, de onbeschoftheid, den transactie-geest van den verdediger der slechte grondwet en der bedorven aardappelen. Wil men die troonrede lezen zonder stuiptrekkingen of flauwten, men houde de azijnflesch in de eene, de troonrede in de andere hand. (Arnh. Ct. van 4 nov.)”.

Op 25 november, in de tweede aflevering van het commentaar op de wet tegen de lilliputters, stelde de redactie één voor één de antecedenten van alle ministers aan de kaak. Van Hall was zijn drukpersmonoloog namelijk begonnen met de geruststelling, dat de regering niet van plan was de vrijheid van de drukpers, het palladium van de vrijheden, te belemmeren. De namen van de ministers en hun antecedenten zouden, volgens Van Hall, tot waarborg strekken, dat op de heiligheid van de vrije drukpers geen inbreuk gemaakt zou worden¹. In het nummer van 27 november besloot de redactie haar tirade². Op 31 december betreurde zij in een artikel op de voorpagina de toon van het commentaar op de troonrede. Zij stelde echter uitdrukkelijk, dat de inhoud in overeenstemming was met andere verontwaardigde reacties in het land³.

Zo eindigde de eerste helft van de negentiende eeuw voor de pers weinig rooskleurig. De „kleine persvliegen van één bewogen zomer, demagogische lilliputkranten”, zoals Rogier ze minachtend noemt, verdwenen tot geruststelling van de conservatieven van het politieke toneel⁴. De grotere bladen gingen gebukt onder financiële lasten van dagblad- en advertentiezegel.

5. *De publieke opinie in beweging*

Toen in 1843 een nieuwe zegelwet uitgevaardigd werd en een groot aantal uitgevers protesteerde, hield de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels zich afzijdig met de verklaring, „dat het zou vreezen, dat bij meerdere ontlasting in dezen het getal der dagbladen, waarmede thans ons vaderland reeds zoo overruim voorzien was, nog veel meer zou aangroeien, zoo al niet tot nadeel van de reeds bestaande journalen, dan toch zeker ten nadeele van den boekhandel, die ontwijfelbaar door het steeds vermeerderend getal van nieuwsbladen thans reeds zwaar gedrukt werd”⁵.

De hekken zouden echter weldra verhangen worden. In 1851, bij het

¹ Arnheemsche Courant van 25 november 1845, no. 240.

² De Arnheemsche Courant verscheen tot 1854 vijfmaal per week en wel op zondag, dinsdag, woensdag, donderdag en zaterdag. De prijs bedroeg vijf gulden per kwartaal. Op maandag 10 april 1854 (no. 73) werd de Arnheemsche Courant een dagblad dat zes keer per week verscheen.

³ Arnheemsche Courant van 31 december, no. 270.

⁴ L. J. Rogier, Contra-revolutionaire journalistiek. In: Terugblik en uitzicht, dl. 1, blz. 354.

⁵ A. C. Kruseman, Bouwstoffen voor de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, 2 dln., 4 stukken, Amsterdam, 1886-1887, dl. 1, eerste stuk, blz. 247.

voorbereiden van een aanvulling van de wet op het zegelrecht in het kader van een wijziging in het belastingstelsel, klaagde het Vereenigingsbestuur erover, dat slechts tijdschriften onder bepaalde voorwaarden vrijgesteld bleven van zegelrechten¹. Het bestuur wees op de invloed van de pers, die niet belemmerd mocht worden in de vervulling van haar functie, in een adres aan de minister van Financiën. Het bestuur gaf een uitgebreid historisch exposé om aan te tonen, dat de betreffende wetsartikelen per ongeluk in het verleden geïntroduceerd waren². Een antwoord op dit adres bleef uit. Intussen waren ook andere belanghebbenden wakker geworden. In september 1852, toen de genoemde wetswijziging alweer door de Eerste Kamer verworpen was, sloten zich niet minder dan 65 uitgevers van kranten aaneen. Zij dienden bij de beide Kamers het volgende adres in:

„Het is met den meesten eerbied, dat de ondergeteekenden, allen uitgevers van Dag- en Weekbladen in Nederland, de vrijheid nemen U te verzoeken, de belangen der Journalistiek hier te lande te willen in overweging nemen.

De Journalistiek gaat in Nederland onder lasten gebukt, die zij in geen land ter wereld te torschen heeft. (...) En desniettemin worden tot de Nederlandsche dagbladen dezelfde vorderingen gerigt, als men aan de vreemde doet. Men verlangt van hen gelijken spoed in het mededeelen van berigten, gelijke wetenschappelijkheid in beoordeelingen en vertoogen, gelijke volledigheid in de geschiedenis van den dag, gelijke uitgebreidheid in de verslagen der handelingen van de Staats-Collegiën van hun land, ter opwekking van den constitutionnelen zin hunner medeburgers. Terwijl dus ieder beschaafd lezer met regt van hen meer vordert dan zij thans geven, perst de fiscus hen binnen de grenzen van een formaat, waarin onmogelijk aan die vorderingen kan worden voldaan. Het zegelrecht der dagbladen is dus eene belasting, die zwaar drukt op de Uitgevers, maar veel meer nog op het beschaafde deel van het Nederlandsche volk. (...) De Ondergeteekenden meenen derhalve, dat zij, voor de vermindering van het zegelrecht der dagbladen petitionnerende, zoowel het intellectueel, als het constitutionneel belang van Nederland voorstaan. (...) En welke is dan die vermindering, welke 's Lands inkomsten zouden ondergaan, door aan het regtmatic verlangen der Ondergeteekenden te voldoen? Zij meenen niet ver van de waarheid verwijderd te zijn, als zij haar op plus minus f 50.000,— schatten. Dit verlies, naar den stand van het oogenblik berekend, zal al dadelijk voor een gedeelte door de vergrooting van het formaat der couranten worden vergoed, en moet allengs geheel verdwijnen door het meerder debiet der dagbladen. Doch, al ware dit niet zoo, dan kan zulk eene geringe vermindering van inkomsten niet

¹ Niet meer dan twee keer per maand verschijnende en ten minste twee vellen druks beslaande tijdschriften waren vrijgesteld.

² Kruseman, a.w., deel 2, eerste stuk, blz. 118-122. Adres aan de Tweede Kamer.

opwegen tegen de gebrekkige openbaarheid der handelingen van de wetgevende Collegiën, waartoe de dagbladen thans worden gedwongen; en mogt het equivalent dan niet in klinkende specie bestaan – de Ondergeteekenden mogen toch bescheidenlijk vragen, of dat, hetwelk in het intellect en den constitutionnelen zin van het volk wordt versterkt, niet evenzeer als een tegenwigt in de schaal mag worden gelegd?

De Ondergeteekenden eindigen dit adres derhalve met de bede, dat het U behagen moge, bij de Regering aan te dringen op de indiening van een wets-ontwerp tot vermindering van het zegelregt der dagbladen, geheel op zich zelf staand en zonder betrekking tot andere belangen, en dat, indien de Regering daarmede onverhoopt in gebreke mogt blijven, de Tweede Kamer daartoe wel het initiatief wille nemen, en de Eerste Kamer haar in hare pogingen ondersteune”.

De uitgevers klopten echter op gesloten deuren en resultaten bleven uit.

6. De voorgeschiedenis van het dagbladzegel

De bakermat van de Europese pers, Holland, hief reeds in 1674, een tijd van meer nieuwe belastingen, een impost op nieuwsbladen. In dat jaar verscheen er een „Ordonnantie, nae de welcke in den Lande van Hollandt ende West-Vrieslandt, sal werden geheven den impost op eenige gedruckte soo Inlandtsche als Uytlandtsche Papieren, Geheven t’zedert den Jare 1674, ende vervolgens...”¹ In artikel 1 werd bepaald, dat na verschijning van de ordonnantie van: „Yder Courante, Gazette, Post ofte Nieuwe-tydinge, niet verbode blaauwe Boeckxkens, ende diergelijke, in Hollandt gedrukt, het zij in de Nederlandsche ofte Uytheemsche Tale, maer een half Vel aen beyde zyden op de ordinariis wyse vol, ofte oock minder gedrukt zynde, of grooter zynde, meer nae advenant, als mede van alle Staets Resolutiën ... sal worden betaelt vier penningen door den Drucker die de selve uytlevert; ende van die van buyten, omne te venten ofte voor geldt of geldtswaerde uyt te geven, soudén mogen worden ingebracht, acht penningen door den Inbrenger ofte Verveylér; op poene van hondert guldens yder Courante enz.”

Artikel 2 van dezelfde ordonnantie bepaalde, dat boekverkopers en ‘debitours van Nouvelles’, in andere provincies woonachtig, belasting moesten betalen als zij „omne te venten, ofte voor geldt of geldtswaerde uyt te geven” kranten of vlugschriften in Holland en West-Friesland importeerden. Hoe de ordonnantie precies werkte, is niet bekend². Wel

¹ Groot Placaet-boeck, Amsterdam, 1659-1796, dl. III, blz. 847.

² Literatuur: E.H. Ramaer, Volledig wetboek op de registratie, tot op 15 April 1853 bijgewerkt, 's-Gravenhage, 1853. Daarin opgenomen: Wet op het regt van zegel, Den Haag, 1844; J. van der Poel, De geschiedenis van het Nederlands fiscaal zegel 1624-1954, Deventer, z.j.; P.H. Engels, De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der Republiek tot op

staat vast, dat de inkomsten van Holland en Friesland vermeerderden en dat de meeste andere provincies ook een belasting op gedrukte papieren invoerden. In 1691 verscheen een „Waerschouwinghe”, waarin de zegelbelasting aanmerkelijk werd verzwaaard. De reden van deze verzwaring van de lasten was volgens de waarschuwing gelegen in de oorlogskosten. De impost op de nieuwspapieren sproot dus niet voort uit politieke, maar uit fiscale motieven. In Engeland daarentegen werd de zegelbelasting in 1712 ingevoerd als een middel om schimpschriften tegen te gaan. Het fiscale motief blijkt ook uit de gelijktijdige aankondiging in de Waerschouwinghe, dat imposten op koffie, thee, chocola en andere dranken werden ingevoerd. Holland moest het grootste aandeel van de oorlogskosten van de Republiek dragen en daarom ook de gekste sprongen maken, om de financiën gezond te houden. De zegelbelasting, inclusief de belasting op de gedrukte papieren, bracht van 1788 tot 1794 jaarlijks f 475.000,— op³. Dit betrekkelijk geringe bedrag werd door veel schrijvers aangehaald als bewijs van hun stelling, dat het de Staten van Holland niet te doen was om geld, maar om de beknotting van de pers. In dat geval zouden de Staten de tarieven wel vaker verhoogd hebben, en dat niet alleen in tijden van oorlog.

Een tweede verhoging werd op 14 maart 1750 gepubliceerd in een ordonnantie „nae dewelke bij collecte zal geheeven worden den Impost op de zoo inlandsche als uitheemsche daarbij gemelde gedruckte Papieren”⁴. De bepalingen waren uitgebreider dan in 1674, omdat het grotere aantal nieuwsbladen en gazettes een beter toezicht op de drukkerijen en betere wetgeving noodzakelijk maakte. Artikel 1 hield in: „aan den Gaarder of Collecteur zal van ieder Courante enz., mitsgaders van alle Blaadjes en Boekjes, die het zij maandelijks of wekelijks, of ook op eenige daagen in de week of bij wat voor verdeeling van tijd het ook weezen mocht, voortaan het zij in de nederlandsche of uitheemsche Taalen zullen uitkomen, voor zooverre het drukken in de Commerce daarvan niet is verboden, betaald moeten worden, te weeten, van de geene die in deeze Provincie zijn gedrukt van elk half vel, het zij vol of alleen voor een gedeelte gedrukt, een penning, en zoo van meerdere quantiteit tot twee vellen incluis na advenant, door den Drukker die dezelve uitlevert; en van die welke van buiten om te venten of om geld of geldswaarde uit te geeven zouden moogen worden ingebracht, het dubbelt van het geene hier boven is geordonneert op poene van honderd guldens voor iedere Courante enz”. In artikel 11 werden de particulieren van de belasting vrijgesteld, mits hun zendingen niet meer dan twee

heden, Utrecht, 1862; A.D. van Assendelft de Coningh, *De aard en de ontwikkeling der zegel-, registratie- en successierechten in Frankrijk, Engeland en Nederland*, Leiden, 1874; L. Franken, *Geschiedenis van het Nederlandsche recht van zegel van het tijdstip der invoering op 13 augustus 1624 tot op heden*, 's-Gravenhage, 1899.

³ Ramaer, a.w., blz. vii.

⁴ Groot Placaet-boeck, dl. vii, blz. 1202 en blz. 1389.

nieuwsbladen van 'yeder soorte' inhielden. Deze uitzondering stond ook reeds in de ordonnantie van 1674. Nieuw was echter de vrijstelling van betaling voor de in „Latijnsche, Grieksche of Hebreuwsche Taale” verschijnende nieuwsbladen. Dit laatste volgens de ordonnantie van 1750 „op vertoog van Rector en Gedeputeerden van de Universiteit te Leyden”.

Artikel III gebood de drukkers enz. aan de gaarder hun 'rechten' naam bekend te maken; overtreding van dit artikel werd bedreigd met een boete van 400 gulden. Tot het betalen van hetzelfde bedrag werden op grond van artikel V ook zij veroordeeld, die onderaan hun publikaties verzuimden hun naam en woonplaats te vermelden. Bovendien kon in dit geval inbeslagname door de 'Officieren van den Lande' volgen. In de artikelen IV en VI werd vastgesteld, hoe de 'collectie' van het zegelgeld moest geschieden, terwijl artikel VII en volgende moesten waken tegen bedrog en omkoperij. De gaarders van de zegelbelastingen hadden het recht om op ieder ogenblik de drukkerijen te controleren, om op de hoogte te zijn van het aantal exemplaren dat gedrukt werd. De nieuwe wijze van innen, de collectie, was een uitvloeisel van de afschaffing van de verpachting van de belastingen op 26 juni 1750. Bij de oproerige bewegingen in 1748 had het volk zijn grieven over de verpachting kenbaar gemaakt. In 1786 werd de belasting geheven van alle kranten, blaadjes en boekjes die niet meer dan twee vellen groot waren. Voor ieder half vel, in de provincie gedrukt, werd één penning betaald; drukwerken van buiten de provincie werden met twee penningen belast. Verder bleef de ordonnantie van 1750 volledig van kracht en wel tot de Revolutie.

De nieuwe bron van inkomsten voor de kranten, de familieberichten, betekende een derving van inkomsten voor de overheid¹. Het plaatsen van advertenties deed het aantal per post verstuurd brieven namelijk dalen en de briefpost kwam sinds 1 juli 1752 aan het provinciaal bestuur van de provincie Holland toe. Daarom werd besloten met ingang van 1 november 1797 een advertentiebelasting in te voeren. De tarieven werden als volgt samengesteld: één gulden voor iedere geboorte-advertentie, drie gulden voor een huwelijksadvertentie en twee gulden voor een overlijdensbericht. Bovendien werden nog twee stuivers zegelrecht geheven van iedere kwitantie op een advertentie. Door de hervorming van het belastingstelsel in 1805 werd van alle advertenties belasting geheven. Moeilijk te volgen in haar uitvoering is de wet van 4 oktober

¹ Het eerste familiebericht stond volgens H. P. Abrahams, *De Middelburgsche Courant* van haar ontstaan tot de oprichting der vennootschap ter voortzetting harer uitgifte, 1758-1874, 's-Gravenhage, 1898, blz. 9, in de *Rotterdamsche Courant* van 1 juli 1794. De inhoud luidde: „Dient tot bericht; in de plaats van met Rouwbrieven dat te Amsterdam is Overleden CATHARINA ANNA DUTILH, tweede Dochter van Jean François Dutilh, in den Ouderdom van 7 Jaren, min 3 Dagen.”

1797, die zegeling van kranten voorschreef¹. Deze wet schijnt nooit ingevoerd te zijn. Dit is dan in tegenstelling tot de wet op de genoemde advertentiebelasting, die op 5 oktober 1797 is aangenomen en op 1 november van kracht is geworden.

In Frankrijk was intussen tijdens het Directoire, op 30 september 1797, in de Republikeinse tijdrekening 9 Vendémiaire an vi, een dagbladzegel als „timbre extraordinaire” ingevoerd. Deze wet had ook betrekking op journalen, tijdschriften, nieuwsbladen, plakschriften en speelkaarten. Het Franse „timbre extraordinaire” is de oorsprong van het dagbladzegel in de negentiende eeuw. Bij decreet van 9 juli 1810 werd Nederland namelijk ingelijfd bij het keizerrijk; de Franse administratie werd echter pas op 1 januari 1811 ingevoerd en de algehele invoering van de Franse wetgeving werd bepaald bij decreet van 21 oktober 1811 en werd van kracht op 1 januari 1812. Op die datum werden de Hollandse kranten dus geconfronteerd met de Franse perswetten en onderworpen aan de Franse zegelwet van 13 Brumaire an vii. Na de afscheiding van Frankrijk werden de Franse perswetten in het koninkrijk der Nederlanden gehandhaafd bij proclamatie in het Staatsblad no. 4 van 21 november 1813. In een groot aantal publikaties werden de tarieven vastgesteld voor alle soorten zegels. Het tarief voor het buitengewoon zegel, het vroegere timbre extraordinaire, dat voor kranten gold, werd als volgt berekend sinds 1 februari 1814:² (tabel 1)

Het buitengewoon zegel gold voor het ter stempeling aangeboden papier voor het drukken van dagbladen, couranten, nieuwspapieren, aanplakbiljetten en bekendmakingen, nieuwstijdingen, periodieken, gedrukte prijscouranten, aankondigingen en berichten. Bij Koninklijk Besluit van

¹ De tekst van de wet van 4 oktober 1797 luidde als volgt

„Wet betrekkelijk het vast of aan de grootte van het papier geevenredigd zegelregt op de dagbladen en plakgeschriften. Van den 13den vendémiaire 6de jaar (4 oktober 1797).

Het vast of aan de grootte van het papier geevenredigd zegelregt op de dagbladen en plakgeschriften, of aanplakkings-biljetten, zal vijf centimes [of eenen halven stuiver] bedragen van elk blad eene oppervlakte hebbende van vijftientwintig vierkante decimeters [of 341 vierkante duimen (a)] en drie centimes [zeven en een vijfde penning (b)] voor elk half blad van dezelfde soort

Zij, die tot het drukken van zoodanige geschriften papier mogten willen gebruiken, van eene grootere oppervlakte, dan van vijftientwintig vierkante decimeters het geheele blad en van dertienhalf vierkante decimeters het halve, zullen een centime boven het vast regt betalen, voor elke vijf vierkante decimeters [of achtenzestig vierkante duimen] daarenboven. Diensvolgens wordt artikel 58 der wet van den 9den dezer maand ingetrokken. Het papier zal altijd geleverd worden door de ingezetenen, die het noodig zullen hebben.”

Uit Algemeene verzameling van wetten, decreten, advisen van den Staats-Raad en ministeriele instructien, betreffende de registratie, het zegel, de griffie, het bestuur der hypotheeken, de boeten, kosten der crimineele justitie, domeinen, de regten van garantie van goud en zilver, octroyen enz., dl. 1, tweede stuk, Amsterdam, 1811, blz. 5

² Koninklijk Besluit van 15 januari 1814, Staatsblad no. 11

Tabel 1

Stempels:	Formaat papier:	Zegelkosten inclusief de opcenten voor oorlogslasten en Syndicaat:
vijf penningen i.p.v. drie centimes	$\frac{1}{2}$ vel	f 00.00.07
	1 vel	f 00.00.14
	1 boek	f 00.19.12
	1 riem	f 19.15.00
zeven penningen i.p.v. vier centimes	$\frac{1}{2}$ vel	f 00.00.09
	1 vel	f 00.01.02
	1 boek	f 01.08.00
	1 riem	f 28.00.00
acht penningen i.p.v. vijf centimes	1 vel	f 00.00.11
	1 boek	f 00.16.00
	1 riem	f 16.00.00
veertien penningen i.p.v. acht centimes	1 vel	f 00.01.02
	1 boek	f 01.08.00
	1 riem	f 28.00.00

26 februari 1825 werden de tarieven van 1814 gewijzigd¹. Het besluit gaf uitvoering aan artikel II van de wet van 31 mei 1824 en hield de volgende bepalingen in²:

„Voor het buitengewoon zegel, volgens de wet bestemd voor alle dagbladen, couranten ... aankondigingen en berigten, zullen voortaan worden gebezigd: In plaats van een stempel van 5 penningen en van 3 centimes, een stempel van één en een halve cents; in plaats van een stempel van 7 penningen en van 4 centimes, een stempel van twee cents; in plaats van een stempel van 8 penningen en van 5 centimes, een stempel van twee en een halve cents; in plaats van een stempel van 14 penningen en van 8 centimes, een stempel van 4 cents.” Artikel III omschreef het formaatzegel, dit is de belasting die geheven werd naar de afmeting van het voor akten en correspondentie gebruikte papier. Voor een blad groot registerpapier was de som 90 cent of 60 cent; voor het blad middelmatig registerpapier 45 cent; voor het blad klein registerpapier 30 cent en voor het halve blad klein registerpapier 15 cent. In artikel IV nu werd bepaald, dat opgaven van „advertentiën of bekendmakingen, bestemd om in eenig daartoe ingerigt blad of eenig nieuwspapier of courant geplaatst te worden”, moesten geschieden op volgens formaat gezegeld papier. Ontduiking zou de drukker of uitgever een boete van vijf gulden voor iedere advertentie kosten. Van belang was ook de bepaling dat „de opgave naar behooren gezegeld zijnde, de advertentie of bekendmaking gedurende een gansch jaar, in hetzelfde

¹ Staatsblad no. 10.

² Staatsblad no. 36.

blad, nieuwspapier of courant geplaatst kan worden, zonder dat er een nieuw zegel noodig zij". Deze verzachtende maatregel werd door artikel 28 van de wet van 16 juni 1832 ingetrokken¹. Bij dit artikel werd iedere advertentie, bekendmaking of aankondiging onderworpen aan een zegelrecht van vijftientig cent, en wel voor iedere plaatsing. Hiervan werden de volgende advertenties uitgezonderd:

1. advertenties van openbare autoriteiten die geen betrekking hadden op aanbestedingen, verhuringen en verpachtingen;
2. advertenties die een oproep tot liefdadigheid inhielden;
3. de programma's van genootschappen tot bevordering van kunsten en wetenschappen en van de landbouw.

Omtrent buitenlandse kranten werd in artikel VIII van de wet van 31 mei 1824 beslist: „Het zegel voor de buitenlandsche dagbladen, couranten, nieuwspapieren, nieuwstijdingen, periodieke werken, gedrukte prijs-couranten, aanplakkingsbiljetten, aankondigingen en berigten, wordt gesteld op het dubbel van hetgeen naar de bestaande wetten voor de binnenlandse is verschuldigd". Dit was een aanzienlijke bevoordeling voor de binnenlandse pers. In 1843 werd slechts ten dele een correctie aangebracht.

In het belang van de burgers en de schatkist werd in 1842 een nieuwe zegelwet voorbereid. De vele besluiten en wetten maakten unificatie hoogst noodzakelijk. Op 15 september 1843 nam de Tweede Kamer het wetsontwerp met 47 tegen 7 stemmen aan. Op 3 oktober ging ook de Eerste Kamer akkoord en nog dezelfde dag bekrachtigde de koning de nieuwe wet².

Het zegelrecht voor de kranten en andere gedrukte stukken werd bij artikel 22 van de wet van 3 oktober 1843 vastgesteld. Voor een vel papier van twee vierkante palmen en minder was geen zegelrecht verschuldigd. Verder was het tarief als volgt: (tabel 2)

Tabel 2

	In hoofdsom	Inclusief 38 opc.
Van 2 tot 15 palmen	f 0,01	f 0,01½
„ 15 „ 20 „	f 0,01½	f 0,02½
„ 20 „ 25 „	f 0,02	f 0,03
„ 25 „ 30 „	f 0,02½	f 0,03½
„ 30 „ 35 „	f 0,03	f 0,04½
„ 35 „ 40 „	f 0,03½	f 0,05½
„ 40 „ 45 „	f 0,04	f 0,06

¹ Staatsblad no. 29.

² Staatsblad no. 47.

Boven de 45 palmen was voor iedere, ook onvolledige, reeks van tien palmen een halve cent in hoofdrecht verschuldigd. Artikel 23 had betrekking op de gedrukte stukken uit het buitenland en de koloniën. Vrij waren ook de drukwerken met een oppervlakte van twee palmen of minder. Het tarief was: (tabel 3).

Tabel 3

	In hoofdsom	Inclusief 38 opc.
Van 2 tot 15 palmen	f 0,01½	f 0,02½
„ 15 „ 25 „	f 0,03	f 0,04½
„ 25 „ 50 „	f 0,04½	f 0,06½

Boven de 50 palmen voor iedere, ook onvolledige, reeks van 25 palmen was 1½ cent in hoofdrecht verschuldigd.

De buitenlandse nieuwsbladen werden wat het tarief betreft niet met de binnenlandse pers gelijkgesteld, maar zij deelden wel in de vrijstellingen. Buitenlandse nieuwsbladen en tijdschriften waren vrijgesteld van zegelbelasting, mits ze samengebonden of ingenaaid als boekdeel of cahier werden verzonden. De vraag kon gesteld worden, of buitenlandse kranten, tijdschriften en periodieke geschriften die aan een bepaalde met adres aangeduide persoon gericht waren, niet van zegeling vrijgesteld behoorden te zijn. De wet sprak namelijk van „uitgeven, ter lezing leggen, aanplakken, rondventen, verspreiden en in omloop brengen”, hetgeen het karakter van publiceren heeft. Heeft echter publikatie plaats, wanneer één persoon per post een krant ontvangt en deze thuis leest? Volgens de anonieme schrijver van een brochure uit de strijd voor afschaffing van het dagbladzegel, vroeg de fiscus in dat geval ten onrechte zegeling¹.

Wat de vrijstelling van de drukwerken met een oppervlakte van twee palmen en minder betreft, hebben wij reeds beschreven, hoe van deze bepaling gebruik gemaakt werd om kranten zegelvrij te doen verschijnen. Minister Van Hall wijzigde de wet van 3 oktober 1843 daarom als volgt: „Alle drukwerken, waarvan het papier geene grootere oppervlakte heeft dan twee vierkante Nederlandsche palmen, met uitzondering der dagbladen, couranten en nieuwspapieren”². Vrijstelling bleven genieten de tijdschriften van kunsten en wetenschappen, die één keer per maand verschenen en minstens twee vellen besloegen. Deze bepaling was letterlijk overgenomen uit de wet van 9 Vendémiaire an vi³.

¹ Het koerantenzegel in Nederland. Eene historiesch-economiese studie, Amsterdam, 1868, blz. 29.

² Wet van 18 december 1845, Staatsblad no. 86.

³ Art. 57: „Sont exceptés les ouvrages périodiques relatifs aux sciences et aux arts, ne paraissant qu'une fois par mois, et contenant au moins deux feuilles d'impression”.

Volgens artikel 1 van het Besluit van 13 maart 1844 trad de wet op het recht van zegel, d.d. 3 oktober 1843, in werking met de klokslag van twaalf uur tussen 31 maart en 1 april. Om de toepassing en tenuitvoerlegging van het buitengewoon zegel voor nieuwsbladen en andere gedrukte stukken te vergemakkelijken, beschikten de ambtenaren van de zegelrechten en registratie over speciale instructies.¹ De ontvangers van het buitengewoon zegel en de ambtenaren, belast met het plaatsen van het tweede stempel dat het verschuldigde bedrag aangaf, stonden onder toezicht van de arrondissementsdirecteur van de indirecte belastingen. De ontvangers van het buitengewoon zegel hadden kantoren in Den Bosch, Arnhem, Amsterdam, Den Haag, Middelburg, Utrecht, Leeuwarden, Zwolle, Groningen, Assen en Maastricht. Op deze kantoren werd ieder vel dat een drukker ter zegeling aanbood, gestempeld met de woorden 'te zegelen'. Daarna werd het papier of perkament met een bewijs van betaling overgebracht naar de controleur van het buitengewoon zegel, althans in Amsterdam en Den Haag. In Den Bosch, Middelburg, Utrecht, Leeuwarden, Groningen en Maastricht werd het papier overgebracht naar het kantoor van de ontvanger der registratie voor de burgerlijke akten en in Arnhem, Zwolle en Assen naar het kantoor van de bewaarder der hypotheeken en van het kadaster.

Uit de instructies van 30 december 1843 bleek onder meer, dat de ontvangers en controleurs met de grootste spoed moesten werken en dat de kantoren opengesteld moesten zijn op uren, die voor de ingezetenen gemakkelijk waren. De stempels moesten op een veilige plaats in een kast of kist met kunstslot worden opgeborgen en de sleutels ervan moesten zorgvuldig bewaard worden. De stempelinkt moest van een uitstekende kwaliteit zijn en met een beetje vernis vermengd worden. De stempels moesten dagelijks schoongemaakt worden, waarbij vooral de drukballen niet overgeslagen mochten worden. De ontvangers van het buitengewoon zegel moesten hun stempel rechts boven aan ieder vel papier slaan; de ambtenaren, belast met het stempelen van het buitengewoon zegel, moesten het stempel 'te zegelen' van de ontvangers controleren en hun eigen stempel recht onder het eerste slaan. In Noord- en Zuid-Holland hadden ook de controleurs, zegelkloppers en bladkeerders uitgebreide instructies; in de andere provincies waren deze functies opgeheven. Alle functionarissen legden een eed van zuivering en getrouwheid en de ambtseed af.

De eerste krantenuitgever die op grote schaal de wet van 1843 probeerde te ontduiken, was Van den Biesen van het Algemeen Handelsblad. Sinds de oprichting van zijn krant had hij verzoekschriften en bezwaarschriften verstuurd aan de ontvangers van het buitengewoon zegel. Deze stuurden de correspondentie door naar de minister van Financiën, die op zijn beurt het departement van Handel en Nijverheid met de beant-

¹ Circulaires no. 699 en no. 700 van 30 december 1843.

woording belaste. De brieven van Van den Biesen werden beantwoord met verwijzingen naar bestaande wetten en circulaires¹. In 1845 kwam de uitgever Diederichs van het Algemeen Handelsblad voor de rechter, omdat hij vellen met een oppervlakte van 59 vierkante palmen liet stempelen, om ze daarna in twee stukken te snijden van bijna dertig palmen en daarop de krant te drukken. Deze omweg leverde het Algemeen Handelsblad een aanzienlijke besparing van zegelrechten op: in plaats van één zegel van vijf cent betaalde de uitgever vier zegels van één cent. Op 17 november 1845 veroordeelde de arrondissementsrechtbank van Amsterdam de uitgever tot de kosten van het geding. Het vonnis werd bevestigd bij arrest van de Hoge Raad, d.d. 19 juni 1846. Eerder was aan de ontvangers meegedeeld, dat bij het ter zegeling aanbieden van papier voor het drukken van kranten als beginsel moest worden aangenomen, dat het recht verschuldigd was over de oppervlakte van het papier op het tijdstip van de aanbidding. Men moest dus geen rekening houden met de formaten waarin de aanbieder het papier wilde versnijden. Verschillende zegelstempels op één vel mochten in totaal niet minder bedragen dan het recht voor één zegelstempel. Een vel papier van bijna 29 palmen, bestemd om in twee stukken gesneden te worden, moest onversneden, conform het tarief, $2\frac{1}{2}$ cent opbrengen. Daarop mochten dan wel zoveel stempels geslagen worden als de aanbieder wenste, mits het in totaal verschuldigde bedrag niet verminderde².

Een kwestie, waarover veel krantenuitgevers zich beklaagd hebben, was het al of niet betalen van zegelrechten voor proefbladen en de restitutie van zegelrechten in geval van misdruk. Bepaald was – ten aanzien van de vraag wat onder proefbladen verstaan moest worden – dat correctieproeven vrij van zegelrecht waren. De eerste afdrukken van een krantenummer, die bij wijze van proefexemplaar verstuurd werden, waren echter reeds door een opmerking van de Tweede Kamer in 1842 onderworpen aan de zegelwet. De Tweede Kamer had in het ontwerp van de wet op het zegel aan ‘proefbladen’ toegevoegd: „de in omloop gebragte”³. De uitgevers probeerden deze bepaling later zoveel mogelijk te ontduiken. Wat betreft de misdrukken werd eerst in 1859 bepaald, dat zij op de dag van uitgifte van de krant konden worden ingeleverd bij de ontvanger van de zegelrechten en registratie. Deze moest ze verzamelen en onder kruisband opsturen naar de ambtgenoot voor het

¹ Algemeen Rijksarchief hulpdepot Schaarsbergen: klapper B198a Registratie. Koninklijke Besluiten betreffende het ontwerpen van wetten op het stuk van het zegel, de registratie etc., 1828;

klapper B29 Registratie-, zegel- en successierechten, 1813 december – 1815 juli, 1819 februari – juli, 1824 juli – december.

² Resolutie van 31 januari 1845, no. 106.

³ Staatscourant van 21 december 1842, no. 302.

buitengewoon zegel, die de vellen gezegeld had. De stempels moesten uitgesneden en vernietigd worden¹.

Wat betreft de frankering van onder kruisbanden verstuurde kranten was bepaald, dat het port van minstens vijf cent moest worden berekend door de directeuren van de Noorse, Duitse en Engelse grenskantoren. Dit tarief gold ook binnen het rijk². Ten aanzien van de bezorging van onder kruisband verstuurde kranten gold, dat de zegelrechten en het port door de besteller van de posterijen geïnd moesten worden³. Na een groot aantal klachten in de kranten, drukte de secretaris-generaal van het ministerie van Financiën de directeuren van de postkantoren op het hart, zorg te dragen voor een behoorlijke bezorging van de kranten en een tijdige betaling van de abonnementsgelden aan de uitgevers⁴.

Uit een veelheid van circulaires wordt duidelijk, dat de ambtenaren ook na de wet van 3 oktober 1843 herhaaldelijk behoefte hadden aan uitleg en soms ook aan hulpmiddelen, om hun uiteenlopende werkzaamheden naar behoren te kunnen vervullen. Naar aanleiding van genoemde wet, kregen zij, behalve een aantal resoluties, ook een lijst van de frequent voorkomende nieuwsbladen met het verschuldigde bedrag aan zegelrechten⁵. Om de buitenlandse drukwerken te kunnen voorzien van een driehoekig stempel met de naam van het postkantoor en het bedrag in cijfers in blauwe inkt, kregen de directeuren van de postkantoren er na de invoering van de wet van 1843 een stempel bij. Een en ander gaf zoveel administratie meer, dat in Amsterdam twee personeelsleden aangenomen werden voor de berekening en boekhouding van de zegelrechten. De opcenten, in afgeronde bedragen, betekenden een extra winst. Nog in de eerste jaren van het in werking treden van de zegelwet van 1843 begonnen de discussies over een verlichting van de lasten die op de pers drukten.

¹ Resoluties van 15 augustus 1859, no. 61, van 24 september 1859, no. 5 en van 8 oktober 1859, no. 58.

² Circulaires no. 119 en no. 176 van 5 juni 1818 en 17 september 1823. Deze en alle volgende circulaires met betrekking tot de posterijen berusten in het archief van de p.t.t. te 's-Gravenhage. Dankzij de bereidwilligheid van het Hoofd van de Geschiedkundige Afdeling van de p.t.t., Dr. E. A. B. J. ten Brink, kon ik beschikken over een volledige verzameling fotokopieën van de voor deze studie relevante circulaires.

³ Circulaire no. 354 van 25 juni 1845.

⁴ Circulaire no. 366 van 9 september 1846.

⁵ Extract uit het Register der Resolutiën van de Minister van Financiën, afd. Registratie, no. 40 van 15 maart 1844; circulaire no. 77 van 14 maart 1844; Toelichting nopens de Wet op het Regt van Zegel, circulaire no. 710 van 25 maart 1844.

de lange weg van ideële naar economische persvrijheid

Bij de grondwetswijziging van 1848 werd in artikel 8 de persvrijheid zodanig omschreven, dat niemand voorafgaand verlof nodig had, om zijn gedachten en gevoelens te openbaren door middel van de drukpers, behoudens ieders verantwoordelijkheid voor de wet. Men kan stellen, dat de pers met deze formulering de ideële persvrijheid heeft verworven. In dit hoofdstuk wordt de strijd voor economische persvrijheid beschreven. De liberalisatie van de pers betekende in de eerste plaats de bevrijding van de fiscale druk in de vorm van het zegel op de dagbladen en advertenties. Door de uitbreiding van de bevoegdheden van de Staten-Generaal in 1848, speelden de schermutselingen en veldslagen zich niet alleen af in de pers als belanghebbende partij, maar ook in de beide Kamers.

De parlementaire democratie bevond zich in de periode van 1848 tot 1868 – toen de strijd voor afschaffing van het dagbladzegel vergeefs gestreden werd – in de leerjaren. Het economisch liberalisme vond in Nederland aanhangers en ten slotte zijn toepassing; wat de pers betreft in 1869. Zoals de consequenties van 1848 wat betreft de parlementaire democratie twee decennia later eerst volledig getrokken werden, zo ook bestond er even lang een discrepantie tussen het ideaal en de werkelijkheid van de principieel erkende persvrijheid.

1. Parlementaire behandeling na 1848

Het dagbladzegel, bij de wet van 3 oktober 1843 in een nieuwe vorm gegoten, werd terstond na de grondwetsherziening van 1848 een punt van discussie in liberale kringen en zou dat nog twintig jaar blijven. Reeds op 17 mei 1849 kwam de belasting op de nieuwspapieren ter sprake in de ministerraad. Volgens de notulen van deze vergadering, deed de minister van Financiën, P.P. van Bosse, de suggestie aan zijn ambtgenoten, om tegemoet te komen aan de wensen van de dagbladers

en het zegelrecht te verminderen. Van Bosse heeft ofwel de meerderheid van de ministerraad niet met zijn voorstel mee kunnen krijgen, ofwel zich laten overhalen, voorlopig het onderwerp niet aan de orde te stellen. Op 3 september 1849 verklaarde hij in de vergadering van de Huishoudelijke Commissie van de Tweede Kamer, dat de grote kranten hun winsten slechts wilden vermeerderen door de afschaffing van het dagbladzegel. Kennelijk verkondigde Van Bosse het standpunt van de meerderheid in het kabinet, aangezien hij een argument van de tegenstanders van de afschaffing aangreep om de Commissie van repliek te dienen. De veronderstelling van Cramer, dat Van Bosse bekeerd was, is erg onwaarschijnlijk, omdat de minister in zijn latere loopbaan herhaaldelijk pogingen heeft gedaan de liberale wens van de afschaffing te realiseren¹. De door deze schrijver aangegeven gang van zaken met betrekking tot de ongezegelde bijvoegsels, is ook niet helemaal correct.

Op 13 augustus 1849, ruim twee weken voor de vergadering van genoemde commissie, had een commissie van Kamerleden een verslag uitgebracht over de openbaarmaking van het verhandelde in de Kamers der Staten-Generaal. De rapporteurs K.A. Poortman, M.H. Godefroi, J.L.M. Leclercq, J.R. Thorbecke en G.A. Fokker, hadden in hun verslag opgemerkt, dat men, met het oog op de bevordering van 'wezenlijke openbaarheid', in alle afdelingen sterk aangedrongen had op faciliteiten voor de uitgevers van kranten. Als mogelijkheden had het rapport opgesomd de dagbladen zegelvrij te stellen voor bijvoegsels met uitsluitend verslagen van zittingen van de Kamers, de Provinciale Staten en de gemeenteraden, of in het algemeen een maximumzegelrecht voor de kranten aan te nemen. De kranten zouden hun formaat dan onbeperkt kunnen vergroten zonder hogere zegelrechten en meer aandacht en ruimte kunnen wijden aan politiek. Ook had volgens het verslag, iemand de overtuiging geopenbaard, dat, als het belang van de schatkist niet zo zwaar woog, de zegelbelasting helemaal afgeschaft moest worden.

Bij de discussie in de Huishoudelijke Commissie van 3 september over het wetsontwerp tot instelling van een Stenographische Inrichting, kwam ook het dagbladzegel buiten de agenda ter sprake. Behalve de opmerking, dat de kranten er op uit waren hun winst te vergroten, liet Van Bosse weten, dat aan het verlangen van de Nieuwe Rotterdamsche Courant om de Kamerverslagen in een ongezegeld bijvoegsel te kunnen publiceren, reeds tegemoet was gekomen². Officieel werd deze maatregel echter eerst in de loop van dezelfde maand september. In de zitting van de Tweede Kamer van 12 september 1849 kwam namelijk het daartoe strekkende wetsontwerp van de minister van Binnenlandse Zaken, mr. J.M. de Kempenaer, aan de orde³. De uitgevers van de gewone dag-

¹ N. Cramer, Parlement en pers in verhouding tot de overheid, Leiden, 1958, blz. 164.

² Algemeen Rijksarchief, Notulen ministerraad 21.

³ Hand. 1848-1849, II, blz. 729 e.v.

bladen en nieuwsbladen, zouden, om hen aan te moedigen, een uitgebreider verslag van de zittingen van de Tweede en Eerste Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraden te geven, de verslagen mogen afdrucken op afzonderlijke vellen ongezegeld papier. De situatie, waarin het land financieel verkeerde, stelde de minister niet in staat meer armslag aan de pers te geven. Uitdrukkelijke voorwaarde was, dat op deze ongezegelde bijvoegsels niets anders behandeld werd en dat er ook geen commentaar op de verslagen gegeven werd elders dan op de gezegelde bladen.

Bij de behandeling van het wetsvoorstel zei de afgevaardigde D. van Eck – later een vooraanstaand figuur in het Anti-Dagbladzegel-Verbond –, dat de belasting op kranten gehalveerd moest worden, als de schatkist algehele afschaffing niet kon lijden. Ook de buitenlandse bladen zouden aanzienlijk minder zwaar belast moeten worden. De Kamerleden wensten een verklaring, waarom het al jaren usance was, dat de kranten de voorgestelde vrijstelling illegaal genoten en de minister zich nu geroepen achtte de bestaande situatie te legaliseren zonder meer faciliteiten te verlenen. Het antwoord van de ministers van Binnenlandse Zaken en Financiën luidde, dat de staat geen inkomsten kon missen. Het wetsontwerp werd daarna met 47 tegen 3 stemmen aangenomen en op 24 september 1849 tot wet verheven onder de titel: „Wet van den 24 sten September 1849, tot regeling der uitgaven, aan te wenden voor het openbaar maken van het verhandelde bij de Staten-Generaal”¹. Bij deze wet werd ook de stenografie voor de Kamerverslagen ingevoerd². De pers reageerde fel: met name de *Arnhemsche Courant*³. Wat de publieke opinie verder betreft: er kwam een verzoekschrift bij de Tweede Kamer binnen van J. L. van Vliet te 's-Gravenhage, die de zegelbelasting op kranten een ‘belasting op de geest’ noemde⁴.

Onder het tweede ministerie na de grondwetsherziening – dat van Thorbecke, 1849 tot 1853 – kwam minister Van Bosse, nog steeds van Financiën, met een voorstel tot vermindering van het zegelrecht op dagbladen in de Kamer. In de zitting van de Tweede Kamer van 24 februari 1851 kwam een Koninklijke Boodschap in met zeven ontwerpen tot wijzigingen in het belastingstelsel⁵. Het zevende ontwerp diende tot „Wijziging en aanvulling der wet op het zegelrecht van 3 October 1843 (Staatsblad no. 47)”⁶. Uit de Memorie van Toelichting bleek, dat de

¹ Staatsblad no. 47.

² Zie ook: C. Steger, De openbaarmaking van de Handelingen der Staten-Generaal. In: *De Gids*, augustus 1889, blz. 313-340. Verder de van Tideman genoemde brochures in de literatuurlijst.

³ *Arnhemsche Courant*, no. 179 van 13 september 1849.

⁴ Ingekomen: Hand. 1848-1849, II, blz. 750; rapport: idem, blz. 813; conclusie: nederlegging ter griffie.

⁵ Hand. 1850-1851, II, blz. 535.

⁶ Archief van de griffie van de Tweede Kamer, stukken wetsontwerp LVII, zitting 1850-1851.

schatkist een vermindering van het zegelrecht kon verdragen. Van Bosse stelde voor het minimumtarief met een halve cent te verlagen tot één cent voor bladen met een oppervlakte beneden de twintig vierkante palmen in plaats van vijftien vierkante palmen¹. Verder zou het recht met een halve cent per vierkante palm verminderd worden. Ook de buitenlandse bladen zouden een gunstiger tarief krijgen, terwijl hij de regeling met betrekking tot de ongezegelde bijvoegsels voor Kamer-verslagen e.d. ook wilde aanbrengen in de zegelwet van 1843. Vrijgesteld zouden nog worden de bijschriften van periodieken, mits zij niet vaker dan twee keer per maand verschenen in een formaat van ten minste twee vellen. Voor de advertenties van boeken in tijdschriften zouden geen advertentierechten meer verschuldigd zijn.

Het voorstel van Van Bosse zou de belastingopbrengst met f 63.000 verminderen; een regeling, in hetzelfde wetsontwerp voorgesteld, om het ontduiken van het zegelrecht op wisselpapier tegen te gaan, zou dit verlies moeten dekken. De regering dacht er zelfs nog honderdduizend gulden beter van te zullen worden. Het wetsontwerp bleef onafgedaan in het zittingsjaar 1850-1851, omdat de behandeling veel tijd vergde. Op 29 juli 1851 droeg de commissie van rapporteurs een nota over aan de minister van Financiën². In de zitting van 25 juli 1851 was daartoe besloten, om nadere inlichtingen te ontvangen van de regering, alvorens het verslag uit te brengen. De eerste acht punten van de nota gingen in op de voorgestelde wijzigingen met betrekking tot de wissels en voorts ook de drie laatste punten. De punten 9 t.m. 13 had de commissie geredigeerd naar aanleiding van de discussies over artikel 8 van het wetsontwerp, dat over de zegelrechten op dagbladen handelde.

„Vrij algemeen is met genoegen de bij dit artikel gedane voordragt tot vermindering van zegelregt op binnen- en buitenlandsche dagbladen ontvangen. Te lang reeds waren de Nederlandsche dagbladen, wier debiet uit den aard der zaak in het algemeen beperkt was, met te hooge zegelregten bezwaard; de Nederlandsche dag- en weekbladenpers verkeerde daardoor grootendeels in eenen gedrukten toestand. Het verlangen is zelfs geopenbaard, om hier eene schrede verder te gaan, en in gelijkheid

¹ De opbrengst van de zegelbelasting in 1842, dus vóór de wet van 1843, bedroeg voor de binnenlandse kranten f 139.254,37 en voor de buitenlandse bladen f 14.979,38½. De zegelrechten van advertenties brachten f 28.556,60 op. Aldus een opgave, aan de Kamer gedaan bij de behandeling van het wetsontwerp dat leidde tot de wet van 3 oktober 1843. Zie: Staats-Courant van 15, 18 en 19 september en 14 oktober 1843, respectievelijk de nummers: 220, 222, 223 en 245. Zie voor de opbrengsten na 1843 bijlage II.

² „Nota van de Commissie van Rapporteurs voor het Ontwerp van Wet tot Wijziging en Aanvulling der Wet op het Zegelrecht van den 3den October 1843 (Staatsblad no. 47). No. 26. Zitting 1850-1851 (LVII). Wijzigingen in het belastingstelsel. Gedrukt volgens het besluit der Tweede Kamer van den 3den October 1851.” Het gedrukte stuk in het archief van de griffie draagt het opschrift: „Alleen voor de Leden”.

En: Bijl. Hand. 1851-1852, II, blz. 573-579.

met de wetgeving van België en eenige andere Staten, de drukpers geheel vrij te stellen". Aldus de nota¹. Terecht was, volgens de rapporteurs, reeds in art. 227 van de Grondwet van 1815 de drukpers als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting gekenmerkt. Het zegelrecht op de dagbladen zou als een accijns op de verspreiding werken. De prijs zou verhoogd worden, de uitbreiding van 'nuttige dagbladondernemingen' en de invoer van 'voornamen' buitenlandse kranten zou onmogelijk gemaakt worden. Zowel de buitenlandse als de binnenlandse kranten noemde de commissie behoeften van de tijd. De nota vervolgde: Het denkbeeld om schadelijke dagbladen door zegelrecht te weren en te belemmeren, is geheel verwerpelijk. Andere wetten en nog meer de zeden behoren het misbruik dat van de drukpers kan worden gemaakt, te bedwingen. Een belastingwet mag niet dienstbaar gemaakt worden aan het bereiken van nevenoogmerken. De ontwikkeling sinds de wet van 18 december 1845, Staatsblad no. 86, heeft geleerd, dat de opkomst en verspreiding van schadelijke, periodieke geschriften, niet door middel van de zegelbelasting kan worden belet. De Commissie vroeg de regering de volgende statistische gegevens te verstrekken:

1. een lijst van dag- en weekbladen, in Nederland uitkomend, en wel naar provincies;
2. de oppervlakte van deze kranten in palmen en duimen;
3. de frequentie van verschijnen;
4. de abonnementsprijs per jaar en wel afzonderlijk:
 - a. de prijs zonder en b. de prijs inclusief het port;
5. het zegelrecht met de 38 opcenten die voor ieder exemplaar verschuldigd waren:
 - a. volgens de wet van 3 oktober 1843;
 - b. volgens het ontwerp-Van Bosse;
 - c. volgens het nog te vermelden voorstel van de Commissie;
6. het aantal vellen, dat in 1850 ter stempeling was aangeboden;
7. het aantal vellen voor bijvoegsels, in 1850 ter stempeling aangeboden;
8. dezelfde cijfers van de ter stempeling aangeboden vellen over het eerste half jaar van 1851.

De nota merkte op, dat de grootste krant die in Nederland uitkwam in 1851, een oppervlakte had van 35 palmen, en dat een blad van 40 palmen volgens het ontwerp twee cent zegelrecht in hoofdsom zou betalen. De Commissie verwachtte geen vergroting van het formaat boven deze oppervlakte en stelde daarom voor een maximum van twee cent per vel vast te stellen. Verdere verhoging zou de dagbladen zo zwaar belasten, dat de zegelbelasting tegen haar eigen doel – het verzekeren van inkomsten aan de staat – zou beginnen te werken. Zeer weinig kranten zouden

¹ Blz. 5.

in staat zijn, een blad van meer dan 40 palmen voor een redelijke prijs te leveren, maar wie zich de onkosten zou willen getroosten, om de Nederlandse journalistiek ook langs die weg op een hoger niveau te brengen, zou daarvan niet weerhouden mogen worden door 'eene nuttelooze fiscaliteit'. Een hoger zegelrecht dan twee cent voor de toch al dure buitenlandse kranten stond in de ogen van de Commissie gelijk met een verbod.

De meerderheid van de Commissie stelde aan de regering voor, het minimum van het recht te bepalen op één halve cent van ieder vel papier van 15 palmen of minder. Verschuldigd was volgens de wet van 1843 een zegelrecht van één en anderhalve cent voor een blad beneden de respectievelijk 15 en 20 palmen oppervlakte. Volgens het ontwerp van Van Bosse zou slechts het tarief van anderhalve cent verlaagd worden met een halve cent. Als voorbeeld van de zware druk van het voorgestelde minimum noemde men een provinciaal blad met een oppervlakte van 14 palmen, dat drie keer per week verscheen voor f 10,— per jaar, en waarvan 300 exemplaren werden geleverd. De onzuivere inkomsten bedroegen, behalve de opbrengsten van de advertenties, f 3000,—. Daarvan zou, ook volgens het ontwerp, f 645,84 zegelbelasting betaald moeten worden. Een vermindering tot de helft zou, volgens de nota, ook geen geringe druk op de onderneming genoemd kunnen worden. Het motief van de Commissie: „Die provinciale en andere bladen van meer plaatselijk belang, bragten de nieuwstijdingen en andere mededeelingen van staatkundigen, kerkelijken of letterkundigen aard, ter kennis en onder het bereik van velen, die zich van de lezing van grootere dagbladen, uit hoofde van den hooger prijs, moesten onthouden, terwijl die bladen niet zelden nuttige diensten bewezen aan de provinciale en plaatselijke autoriteiten en aan de nijverheid van bijzondere personen, door de opneming en algemeene verspreiding van bekendmakingen en advertentiën, welke anders in verschillende localiteiten, geheel onbekend zouden blijven”¹. De nota was eigenlijk het gevolg van de gebrekkige Memorie van Toelichting op het wetsontwerp².

In het parlementaire jaar 1851-1852 kwam het wetsontwerp op 24 september weer in de Tweede Kamer. Op 28 februari 1852 verscheen het Verslag der Commissie van Rapporteurs³. Deze rapporteurs waren: D. van Eck, P. J. Bachiene, M. H. Godefroi en K. A. Meussen. Het gedeelte van het Verslag, dat handelt over de wissels, laten wij opnieuw

¹ Blz. 6.

² Hand. 1850-1851, II, blz. 376¹-376² en

Hand. 1850-1851, I, blz. 191 t.m. 201.

³ „Verslag der Commissie van Rapporteurs omtrent het Ontwerp van Wet tot Wijziging en Aanvulling der Wet op het Zegelregt van 3 October 1843 (Staatsblad No. 47). No. 12. Zitting 1851-1852 (XI). Wijziging in het belastingstelsel.” Archief van de griffie van de Tweede Kamer.

buiten beschouwing. In het Verslag staat de tekst van de nota van 29 juli 1851, het antwoord van de regering daarop en het commentaar van de Commissie op dat antwoord.

De regering bleef van mening, dat het zegel in geen verhouding stond tot de prijs van de kranten en daarop van geen noemenswaardige invloed was. Ook zou het aantal kranten na 1843 niet af-, maar toegenomen zijn: „Waar de dagbladen eene behoefte voor ieder huisgezin zijn geworden, tot de zeden en gewoonten eens volks behooren, zal eene geringe onbelemmerende, onmerkbaar belasting van weinig of geen invloed zijn. Een zware accijns op het papier, het hoogere zegel op de dagbladen, brochures, advertentiën heeft niet belet, dat in Engeland de dagbladen in talrijkheid, in omvang zijn toegenomen en die van andere landen ver achter zich laten”¹. De ontvangen statistieken zijn volgens het Verslag ter inzage van de leden gelegd; in het archief van de griffie van de Tweede Kamer was echter geen spoor van deze stukken te vinden. Wel is de volgende staat bekend uit een voetnoot van Kruseman:²

Staat van het in 1850 gezegelde papier voor dag- en weekbladen en de opbrengst van het zegelrecht zonder de opcenten. (tabel 4)

Tabel 4

Provincie.	Aantal dag- of weekbladen.	Aantal gezegelde vellen van de gezamenlijke bladen: ±.	Daarenboven kleine vellen als bijvoegsels.	Opbrengst van het zegelrecht in guldens
Noordbrabant	4	97.960	—	3.241
Gelderland	13	387.801	17.154	4.415
Noordholland	21	4.184.960	411.600	100.399
Zuidholland	20	1.507.994	29.450	40.957
Zeeland	6	275.200	—	3.229
Utrecht	5	214.634	2.128	5.679
Friesland	4	258.950	64.750	6.984
Overijssel	8	213.148	—	3.199
Groningen	4	298.635	57.200	7.592
Drente	3	64.936	3.370	706
Limburg	4	133.300	700	2.391
Totaal	92	7.637.518	586.352	178.792

¹ Blz. 10.

² A. C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende een halve eeuw 1830-1880*, vier stukken, Amsterdam, 1886-1887, dl. 2, eerste stuk, blz. 122.

Waarschijnlijk heeft Kruseman de gegevens ook niet rechtstreeks overgenomen uit originele stukken. Ook Iz. J. Lion ontleent in zijn brochures gegevens aan statistieken uit 1851. Het is mogelijk, dat de regering de door Kruseman gegeven statistiek bij het eerste wetsvoorstel in het zittingsjaar 1850-1851 heeft gevoegd en dat de in het Verslag genoemde gegevens ge-

Kruseman vermeldt nog, dat het zuivere bedrag – na aftrek van de teruggaaf van *f* 40,00 – *f* 178.752 bedroeg. Vergeleken met 1826 zou dat een vermeerdering van *f* 103 116 of gemiddeld *f* 4297,— per jaar betekenen. Het aantal bladen zou ook meer dan verdubbeld zijn in genoemde periode. Het aantal gezegelde vellen steeg, afgezien van de bijvoegsels, van 1826 tot 1850 gemiddeld per jaar met 160.655 vellen tot 3.855.718 in het laatste jaar.

Het financiële verschil tussen het ontwerp van de regering en dat van de Commissie bedroeg *f* 15.000. De regering sprak in haar antwoord ook van 'andere doeleinden' dan de vermindering van de belasting, maar hield deze verborgen voor de Kamer. De Commissie benadrukte in het Verslag, dat zij slechts vermindering van de zegelbelasting op kranten had voorgesteld en geen afschaffing, zoals in België, waar het equivalent in 1851 gevonden werd in een successierecht. Dat in Frankrijk het dagbladzegel weer werd ingevoerd, noemde het Verslag het gevolg van een „geest van reactie of van een regeringsstelsel, welks invloed in dezen de Commissie niet had verwacht tot voorbeeld te zien gesteld of tot leering herinnerd”¹.

In de statistieken zouden ongeveer 65 kleine kranten genoemd worden, die meestal onder toezicht van een stedelijke regering werden uitgegeven. Door het voorstel van de Commissie zouden deze bladen voor een bedrag van *f* 15000,— minder aan zegelrechten hoeven te betalen. De Commissie ontkende, dat deze kranten behoorden tot de schadelijke geschriften. De opmerking van de regering over de invloed van het zegelrecht op de dagbladen, leidde tot de overweging in het Verslag, dat de bestaande kranten met een ruim debiet minder zwaar getroffen werden, maar dat nieuwe ondernemingen belemmerd werden in hun ontwikkeling of zelfs onmogelijk gemaakt werden. Zulks tot nadeel van staatkundige kennis, wetenschap of kunst. De toeneming van het aantal kranten noemde het Verslag 'niet zeer merkbaar' en slechts weinig ondernemingen zouden zich mogen verheugen in een stijgend debiet. Terecht leest men, naar aanleiding van de vergelijking die het regeringsantwoord maakte met de situatie in Engeland, dat daar andere belastingen hoger waren en dat men in Nederland veel minder geneigd was te lezen. Door een hoge zegelbelasting zouden de Nederlanders nooit meer gaan lezen.

Uit de statistieken van de regering bleek volgens het Verslag, dat het merendeel van de grote dagbladondernemingen geen voordeel zou hebben van de vermindering. Deze zou daarom ongelijk werken, ten nadele van de kleinere kranten, die hun produkt niet zouden kunnen verbeteren. Het zou niet gaan om het financiële verschil van *f* 15000,—

heel op zichzelf hebben gestaan Hieruit zou Iz J Lion de in zijn brochure De afschaffing van het zegelregt op dagbladen en advertentien, op pag 14 genoemde cijfers van het aantal abonnees op dag- en weekbladen in 1851, geput kunnen hebben.

¹ Verslag, blz. 10.

maar om de intellectuele belangen van de natie en om de distributieve rechtvaardigheid. Van de 99 dag- en weekbladen, die in het eerste half jaar van 1851 waren verschenen, zou de regering drie kranten met groot debiet willen ontheffen voor de totale som van f 46.600,—
 voorts 20 dagbladen boven de 20 palmen oppervlakte voor f 12.000,—
 en nog 11 dagbladen boven de 15 palmen oppervlakte voor f 4.400,—

In totaal f 63.000,—

De overige 65 kranten beneden de 15 palmen oppervlakte – waaronder slechts één beneden de 10 palmen – zouden buiten iedere vermindering vallen. De evenredige, in gelijke mate werkende ontheffing, zoals die was voorgesteld door de Commissie, zou de 65 ondernemingen een vermindering van lasten voor een bedrag van f 15.000,— bezorgen¹. Op het pleidooi van de Commissie in de nota voor de provinciale pers, antwoordde de regering: „Wanneer provinciale dagbladen, in hunnen engeren kring, minder geabonneerden tellen, is het de taak der Regering niet om aan die dagbladen door voorregten eene uitbreiding en eenen indirecten steun te geven tegen de groote ondernemingen van dien aard. Het ligt buiten het bereik der Regering, het is hare roeping niet om den natuurlijke loop der dingen te dwingen door gunst of premie.

In het gekozen voorbeeld van den courantier die met 300 geabonneerden f 645,84 aan zegel betaalt, is het niet hij die deze belasting draagt; zij daalt af tot op zijne geabonneerden, wordt dagelijks in kleine infinitesimale hoeveelheden op de lezers van allerlei klassen omgeslagen; eene vermindering van het quotum der belasting zou hem waarschijnlijk geen en enkelen lezer meer verschaffen. Doelloos voor de lezers, doelloos voor den courantier, zou zij, over het geheele Rijk genomen, een aanzienlijk gemis te weeg brengen”².

De Commissie noemde de beschuldigingen en het verweer van de regering ongestaafd en onbegrijpelijk. Zij mocht te meer bevreemden, omdat juist de regering een voorstel deed waarvan de uitwerking zou zijn, dat de grote dagbladen werden ontheven en de provinciale of kleine bladen daarvan uitgesloten, terwijl zo in plaats van de natuurlijke loop der dingen vrij te laten, die loop zou worden gedwongen door een onevenredige belasting, met een minimum hoger dan de kleinste pasmunt, en met een classificatie van 10 palmen, waarbij het kleinste gedeelte daarboven dadelijk in een hogere klasse deed vallen, aldus de Commissie. Op grond van het betrekkelijk geringe verschil voor de schatkist, de evenredigheid die men bij een belasting in acht moest nemen, het belang van kennis en beschaving, vooral ook met het oog op de buitenlandse dagbladen en tot wering van bevoorrechting, stelde de Commissie het

¹ Idem, blz. 11.

² Idem, blz. 13.

volgende amendement op artikel 6 van het gewijzigd wetsontwerp voor:¹ „Het zegelregt, bepaald bij de artt. 22 en 26 der wet van 3 October 1843 (Staatsblad no. 47), wordt verminderd op een halven cent voor de eerste 15 vierkante palmen en verder voor elke tien vierkante palmen daarboven of gedeelten van dien. Het zegelregt wordt berekend in verhouding tot de geheele oppervlakte van ieder vel papier, dat ter stempeling wordt aangeboden. Dit laatste mag niet voor een gedeelte der oppervlakte van zegel worden voorzien”. De tweede en volgende zinsneden van art. 7 stelde de Commissie voor te vervangen door het volgende: „Van het zegelrecht zijn mede vrijgesteld:

- a. bijvoegsels van dagbladen, couranten en nieuwspapieren, voor zoverre die bijvoegsels niets anders behelzen dan het verhandelde bij de Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de gemeentebesturen, of van stukken aldaar opgemaakt of ingekomen.
- b. advertentiën, houdende vermelding van bij den uitgever van een tijdschrift voorhanden boekwerken, voor zoverre zij in of op den omslag van dat tijdschrift zijn geplaatst”.

Art. 27, no. 8 van genoemde wet zou moeten luiden: „8. tijdschriften niet meer dan twee maal 's maands in het licht verschijnende, en waarvan iedere aflevering ten minste twee vellen druks bevat”². Deze vrijstellingen werden reeds op voorhand genoten; de Commissie wilde ze laten opnemen in de zegelwet, zodat de wettelijke regelingen van drie jaar eerder, konden vervallen.

Hoewel de Commissie in meerderheid van mening was, dat vrijstelling van het verhandelde in kiezersverenigingen en voorlopige kiezersvergaderingen in het belang van de algemene zaak scheen te zijn, zag men toch van een voorstel in die richting af. Iedere bijvoeging, hoe goed ook geformuleerd, zou aanleiding geven tot misbruik.

2. De eerste poging tot vermindering mislukt

Op 4 maart 1852 begonnen de beraadslagingen in de Tweede Kamer onder voorzitterschap van W. Boreel van Hogelanden³. In de toelichting op het amendement van de Commissie en zijn voorstel, maakte Van Bosse bekend, dat hij op wens van de Kamer zich wel wilde verenigen

¹ Wat betreft de wissels werden de artikelen 1 en 4 geamendeerd.

² Bijlage „Nota van wijzigingen, voorgesteld door de Commissie van Rapporteurs” bij het Verslag van de Commissie. Archief van de griffie van de Tweede Kamer, stuk no. 11, zegelregt, zitting 1851-1852.

Zie voor het amendement op artikel 6 van de Commissie van Rapporteurs ook: Hand. 1851-1852, II, blz. 920. Het amendement werd aangenomen. Dat van D. van Eck werd verworpen. Zie idem, blz. 921. Ook de amendering van art. 7 door de Commissie werd aangenomen. Zie idem, blz. 922.

³ Hand. 1851-1852, II, blz. 915-922.

met de rapporteurs. Rapporteur P. J. Bachiene beklemtoonde, dat er een wezenlijk verschil bestond tussen de twee mogelijkheden, omdat er slechts één krant was met een oppervlakte kleiner dan 10 palmen tegen 65 beneden de 15 palmen¹. Van Eck, ook lid van de Commissie, kwam daarna met een eigen subamendement, waarin hij voorstelde het maximumtarief niet op anderhalve, maar op twee cent te stellen². Bij de stemming werd zijn subamendement met 31 tegen 19 stemmen verworpen. Het wetsontwerp, in zijn geheel in stemming gebracht, werd aangenomen met 48 tegen 7 stemmen³. Het ontwerp stelde nu voor het tarief te verlagen tot een halve cent voor de eerste 15 palmen en verder voor iedere 10 palmen of gedeelten daarvan.

Anderhalve maand later, in de zitting van maandag 26 april kwam het wetsontwerp in de Eerste Kamer aan de orde. De discussies gingen voornamelijk over de wissels⁴. Het bezwaar van de leden tegen de voorgestelde wijzigingen met betrekking tot de geldswaardige papieren was zo groot, dat het hele wetsontwerp met algemene stemmen verworpen werd⁵.

C. A. baron van Rhemen van Rhemenshuizen had zich bij de beraadslagingen afgevraagd, waarom de regering de wisselhandel zwaarder wilde belasten en de nieuwsbladen een voordeel gunde, terwijl Nederland een handeldrijvende natie was. Eén stedelijke krant zou volgens een mondelinge mededeling, aan de spreker gedaan, een voordeel van zeventuizend gulden genieten⁶. A. van Rijckevorsel Hzn. had het echter ten zeerste betreurd, dat ook de dagbladen de dupe werden van de afwijzing van de artikelen m.b.t. de wisselbrieven. Verlichting van de lasten die op de pers drukten, noemde hij 'een behoefte van dezen tijd'⁷. J. J. Cremers was het met deze spreker uit Rotterdam eens geweest en had van een onmatig hoge belasting op de buitenlandse kranten gesproken. 'De kennis', had hij gezegd, „die door die bladen kan worden verspreid, wordt tegengehouden; het is eene werkelijk nuttige kennis, die ook de meest beschroomde leden dezer Kamer gaarne in ons land verspreid zouden zien. Dit is eene voorname reden waarom ik dien wensch koester; en het is tevens waar, als die worden ontheven, dient ook hetzelfde te volgen voor onze grootere inlandsche dagbladen. Om die reden zou het mij welkom zijn, indien de bepaling van art. 6, onafhankelijk van al het andere, tot wet kon worden verheven”⁸. Dit ging echter niet door: de stemming met de hierboven vermelde uitslag, bezorgde Nederland geen achterstand in ontwikkeling van vier jaar na de grondwetswijziging van 1848, maar van eenentwintig jaar.

¹ Idem, blz. 921.

² Idem, blz. 921.

³ Idem, blz. 922.

⁴ Hand. 1851-1852, I, blz. 191-200.

⁵ Te weten: 32 stemmen.

⁶ Hand. 1851-1852, I, blz. 192.

⁷ Idem, blz. 193.

⁸ Idem, blz. 198.

In 1851-1852 kwam slechts één verzoekschrift bij de Tweede Kamer binnen met betrekking tot het zegelrecht en wel van de eigenaren van de Nieuwe Amsterdamsche Courant-Algemeen Handelsblad: de heren Diederichs en Keyzer. Zij wezen op een leemte in het wetsontwerp, namelijk het niet vaststellen van een maximumrecht. Zij stelden voor dat recht te bepalen op anderhalve cent of twee cent¹. De publieke opinie maakte beter gebruik van het recht van petitie in het volgende zittingsjaar, toen het wetsontwerp werd afgehandeld. De Gebr. Diederichs en 72 andere belanghebbende uitgevers van kranten, stuurden een verzoekschrift².

Na de mislukking in 1852, kwam het dagbladzegel nog verschillende keren ter sprake. In april 1853, naar aanleiding van de aprilbeweging, trad E.C.H. van Doorn op als minister van Financiën. Aangezien hij van de conservatieve richting was, viel van hem geen initiatief tot afschaffing van het dagbladzegel te verwachten. Evenmin van minister A. Vrolik, die van 1 mei 1854 tot 12 maart 1858 aan het hoofd van het departement van Financiën stond. Kamerlid D. van Eck zei op 18 december 1855, bij de behandeling van de Wet op de Middelen, dat de pers bevrijd moest worden van de drukkende zegelbelasting³. In het ministerie-Van der Bruggen-Simons – in juni 1856 opgetreden – zat Vrolik weer als minister van Financiën. Op 23 september van dat jaar kwam een wetsontwerp tot vermindering van het zegelrecht op de certificaten van werkelijke nationale schuld bij de Kamer binnen⁴. In het Voorlopig Verslag van de Commissie van Rapporteurs van 6 oktober werd opgemerkt, dat een groot aantal leden vermindering van de zegelrechten op gedrukte stukken, dagbladen en tijdschriften, veel nuttiger achtte. Onder die leden bevond zich ook de vroegere minister van Financiën, mr. P.P. van Bosse. In de Memorie van Antwoord ging de regering niet op de suggestie in⁵. Bij de openbare beraadslagingen, op 13 november, wees Van Bosse nogmaals op de wenselijkheid en noodzakelijkheid, dat het zegelrecht op de buitenlandse kranten gelijk werd gesteld aan dat op de Nederlandse⁶. Vrolik gaf toe, dat de wet op het zegel herziening op meer punten behoefde, maar deed verder niets. Evenmin, toen op 22 december F. J. J. van Eijsinga in de Eerste Kamer op een afdoende herziening aandrong⁷. Volgens het Voorlopig Verslag van het wetsontwerp op de middelen voor 1858 kwam een aantal leden van de Commissie terug op het dagbladzegel⁸. De minister antwoordde

¹ Ingekomen: Hand. 1851-1852, II, blz. 807; rapport: idem, blz. 915; conclusie: nederlegging ter griffie.

² Ingekomen: Hand. 1852-1853, II, blz. 6; rapport: idem, blz. 51; conclusie: nederlegging ter griffie en verzending bij afschrift aan de minister van Financiën. Archief van de griffie van de Tweede Kamer, zitting 1852-1853, verzoekschriften, no. 15.

³ Hand. 1855-1856, II, blz. 495.

⁴ Hand. 1856-1857, II, blz. 106.

⁵ Bijl. Hand. 1856-1857, II, blz. 100.

⁶ Hand. 1856-1857, I, blz. 52.

⁷ Idem, blz. 370.

⁸ Bijl. Hand. 1857-1858, II, blz. 242.

in zijn Memorie van Antwoord, dat de regering de zaak ernstig overwoog¹. J. H. H. de Poorter herinnerde op 12 december 1857 weer eens aan de kwestie en minister Vrolik antwoordde opnieuw in stereotiepe bewoordingen².

In de zitting van de Tweede Kamer van 27 april 1858 kwam het advertentiezegel ter sprake naar aanleiding van een kwestie met het franstalige, in Den Haag verschijnende blad *L'Echo Universel*, *Journal des Pays-Bas*, een kwestie die al jaren slepende was³. Aan de orde was de conclusie van een commissie tot onderzoek van de inlichtingen op het adres van T. C. B. ten Hagen, de drukker en uitgever van de genoemde krant, met het oog op een moeilijkheid in de interpretatie van de zegelwet. De Haagse rechtbank had bij vonnis van 24 oktober 1854 de drukker veroordeeld wegens overtreding van de zegelwet. Volgens minister Van Bosse had de rechtbank zich afgevraagd, of het zegelrecht op advertenties werd geheven op het dagblad, waarin de advertentie voorkwam, of op het papier, waarop de advertentie werd geschreven, wanneer zij aan de uitgever van de krant werd overhandigd. In het vonnis nu stond de overweging, dat de wet geen uitzondering maakte voor bekendmakingen van de uitgever zelf, waarvoor hij geen betaling van derden ontving. Van Bosse gaf toe, dat de administratie de wet royaler pleegde te interpreteren, maar dat niemand daarop aanspraak kon maken. In december 1852 en januari 1854 zou uit Frankrijk aan de uitgever van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* het aanbod gedaan zijn, om de lijst van 'Principales adresses du Commerce et de l'Industrie de la Haye' tegen een geringe vergoeding op te nemen. Toen de administratie op diens verzoek aan Nijgh had meegedeeld, dat voor iedere 'adresse' een zegelrecht geheven zou worden, had deze het aanbod afgewezen. *L'Echo Universel* had ze echter wel geplaatst en de uitgever had nooit willen verklaren of hij wel of niet geld ontving. In mei zou Ten Hagen van de zegeladministratie te horen hebben gekregen, dat hij f 1200,— moest betalen. Aldus Van Bosse⁴.

De liberale kamerleden grepen de kwestie aan als een goede gelegenheid, om de regering een toezegging af te dwingen met betrekking tot het zegel op dagbladen en advertenties. Thorbecke noemde het laatste zegelrecht een belasting op de nijverheid. Advertenties zouden grotendeels mededelingen uit en aan de wereld van bedrijf en handel zijn. Hij wees erop, dat men niet meer kocht en verkocht op jaarmarkten en kermissen, zoals vroeger, maar dat de straten, ontmoetingscentra en advertenties deze functie hadden overgenomen. Thorbecke berekende, dat de advertentieomzet drievoudig zou stijgen bij een vermindering van de tarieven met éénderde. De middelen van bestaan van de dagbladondernemingen zouden daarmee toenemen. In zijn betoog over het dag-

¹ Idem.

² Hand. 1857-1858, II, blz. 272 en 274.

³ Idem, blz. 459.

⁴ Idem, blz. 463-464.

bladzegel, haakte de liberale staatsman in op een nota in de N.R.C. van de vorige dag¹. Hij concludeerde, dat een krant gemiddeld tussen éénderde en de helft van de abonnementsprijs aan zegelrecht betaalde. „Dit regt is eene belasting op het schrijven en lezen”, meende Thorbecke. Minister Van Bosse zou volgens hem gedurende de laatste vijf jaar in de gelegenheid geweest zijn, om de waarde en de verdiensten van dagbladen te kunnen schatten. Afgezien van de vraag, hoe de dagbladen waren, behoorden zij volgens de spreker te zijn: „waardige organen van de openbare meening, hoofdgeleiders van politieke ontwikkeling en beschouwing. Zijn dagbladen van tijd tot tijd – helaas te dikwijls – de weêrklank van populaire hartstochten, zij kunnen ook de stem worden van de nationale rede. Dagbladen zijn bovenal eene bron van algemeene onderrigting. Voor de groote massa der burgerij zijn zij het eenig middel van gemeenschap met hetgeen buiten elks huisselijken kring in de wereld, binnen en buiten ’s lands omgaat. Men zou kunnen zeggen, dat de dagbladen het voertuig zijn van den omgang der natie met zich zelve; het middel, waardoor zij zich in hare onderscheiden schakeringen, toestanden en stemmingen leert kennen en doet kennen.

De behoeften van een goed dagblad zijn in onzen tijd sterk geklommen. Een dagblad moet tegenwoordig – geheel anders dan onder de heerschappij der wet van 1824 – telegrafische en andere correspondentien betalen; de bureaux onzer dagbladen moeten punten van aantrekking kunnen worden voor mannen van bekwaamheid, van eerlijken ijver voor het algemeen belang, van invloed, van letterkundige verdiensten. En nu vraag ik: wordt dat alles niet belemmerd, worden onze dagbladen, bij een beperkt binnenlandsch vertier, niet verhinderd om te worden wat ieder onzer moet wenschen dat zij waren, door eene zoo hooge belasting als de wet van 1843 hun oplegt?

Ik wil aan die wet geene andere dan fiscale bedoelingen toeschrijven.

¹ Nieuwe Rotterdamse Courant van 26 april 1858, no. 115. De tekst luidde onder meer: „Wij hebben gisteren de conclusie van het rapport der commissie voor de verzoekschriften in de tweede kamer over het adres van l’Echo Universel medegedeeld, waarover Dingsdag aanstaande zal worden geraadpleegd. Bij deze gelegenheid willen wij opnieuw herinneren aan de moeilijkheid, waarmede de dagbladen bij ons steeds te kampen hebben, door het enorme zegelregt, dat op hen drukt. In geen land der wereld wordt van de journalistiek eene belasting geheven als hier, in het vaderland der drukpers. Natuurlijk dat daardoor iedere ontwikkeling wordt belemmerd (...).

Bij de eenstemmigheid daarover tusschen den minister en de vertegenwoordiging, mag men verwachten, dat de eerste zijne vroegere voordragt herhale, maar thans zonder een aanhangsel, waardoor het goede, door het minder goede in gevaar wordt gebragt. De behoefte aan vermindering van het zegelregt is voor de journalistiek inderdaad groot, want zoodra een dagblad advertentien krijgt, – en zonder advertentien kan het niet bestaan – mist het de ruimte, om zijne lezers op de hoogte der dagelijksche gebeurtenissen te houden, gezwezen nog van het opnemen van verzoeken, die verlichting, beschaving en kennis bevorderen. Wil het zijn formaat vergrooten, dan eischt de fiscus eene vermeerdering van belasting, die het, indien het zich niet te gronde wil rigten, onmogelijk betalen kan. (...)

Van andere bedoelingen, om drukkende heffingen bijv. aan eene zogenaamde politie van beperking der dagbladen dienstbaar te maken, kan in allen geval thans geen sprake zijn. De redenen, welke voor die fiscaliteit bestonden, toen de wet van 1843 werd samengesteld, misken ik niet; de grond daarvan lag in de voorafgaande en toen nog voortdurende verlegenheid onzer finantien. Maar die redenen zijn thans vervallen, en zoodra het verkeerde van den druk eener belasting als deze erkend is, bestaat er geen enkele finantiële reden om, hetzij tegen afschaffing, hetzij tegen vermindering der heffing op te zien"¹.

Wij hebben een lang citaat van Thorbecke niet overbodig geacht, omdat de liberale partijgenoot van minister Van Bosse alle facetten van het dagbladzegel zeer juist heeft gekenschetst. Naarmate later de financiële oorsprong van deze belasting op de achtergrond kwam, werd het politieke argument uitgebreid herhaald in brochures en krantenartikelen.

Ook Van Eck drong aan op afschaffing van de zegelrechten op advertenties en dagbladen: 'De dagbladen,' meende de spreker uit Middelburg, „voorzien in eene behoefte van het constitutionele leven. Het is zeer natuurlijk, dat er bij een autocratischen regeringsvorm een zwaar zegel op de dagbladen wordt gelegd; daar mag geene vrije meening worden toegestaan. Maar daar waar groote invloed aan de burgerij op 's lands bestuur is gegeven, behoort de wisseling van gedachten in het politieke leven zoo ruim mogelijk plaats te vinden, wil zoodanig stelsel goed werken. Indien men de burgerij invloed laat uitoefenen op de algemeene zaak en men geeft geene vrijheid tot staatkundige ontwikkeling, dan is dat een gevaarlijk stelsel, even gevaarlijk als het in het tegenovergestelde geval weldadig werken kan"². Dit is het politieke argument ten voeten uit.

Van Bosse was in zijn rede aan het slot van de beraadslagingen blij met

¹ Hand. 1857-1858, II, blz. 459. Zie ook Nieuwe Rotterdamsche Courant van 29 april 1858, no. 118 en van 2 mei, no. 121, voor een commentaar, waaraan wij de volgende passages ontleen:

„Wij willen ook den minister van finantien niet hard vallen, dat hij nog geene bepaalde verklaring heeft afgelegd ten aanzien van zijne voornemens omtrent het zegelrecht der dagbladen, als hij nog tot geene beslissing is gekomen, of hij dat recht, hetwelk hij zelf buitensporig noemt, afgescheiden van andere belangen wil beschouwen. Wij vertrouwen echter, dat, als hij over de zaak gezet nadenkt, die beslissing zich niet lang zal laten wachten. Eene belasting toch, die de helft van den prijs verslindt, van het belaste voorwerp, is inderdaad eene uiterst verwerpelijke. Daarbij komt dat de openbaarheid der handelingen van de publieke lichamen hoe langer zoo meer ruimte van de dagbladen vordert; terwijl daarin niet altijd kan worden voorzien door ongezegelde bijvoegsels, omdat deze niets mogen bevatten dan die handelingen, welke niet altijd genoegzame stof leveren tot vulling van een geheel bijvoegsel, zoodat het verslag daarvan, als het niet al te uitgebreid is, in de courant zelf, maar dan gewoonlijk verkort wordt geplaatst, waardoor veeltijds klagten over vermindering der redevoeringen wordt vernomen, of moet wachten op ruimte, waardoor het belang der mededeeling dikwerf verloren gaat. (...)

² Idem, blz. 461.

de steun van zijn partijgenoten. Hij was het met Thorbecke en Van Eck eens, dat het zegelrecht op de kranten veel te hoog was, ook wat betreft de buitenlandse kranten. Hij maakte bekend, dat hij reeds veertien dagen eerder de voorbereidingen op zijn departement had laten beginnen, om de zegelwet op het punt van de kranten te herzien¹.

Van Eck kreeg daarna nog het woord. N.a.v. de interpretatie van de zegelwet besloot hij zijn opmerkingen als volgt: „Ik kan mij de werking van eene liberale, van eene constitutionele grondwet niet begrijpen, indien het licht niet tot ieder gevoerd wordt; indien niet ieder in de mogelijkheid gesteld wordt om zich die begrippen eigen te maken, die tot de goede uitlegging der beginselen van die grondwet kunnen leiden; daartoe behoort vooral eene vrije drukpers”². De conclusie van het rapport over de Echo Universel werd zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd³.

In februari 1860 struikelde minister Van Bosse, tegelijk met Jhr. mr. J. G. H. Tets van Goudriaan, in de Eerste Kamer naar aanleiding van de spoorwegkwestie. Van Hall volgde hem op. In de zitting van de Tweede Kamer van 21 februari 1861 kwam een Koninklijk Besluit binnen, ten geleide van een ontwerp van wet op het recht van zegel. De minister kwam terug op het door de Eerste Kamer verworpen ontwerp van februari 1851, echter met uitzondering van het hete hangijzer van het dagbladzegel⁴.

Het Voorlopig Verslag van de Commissie van Rapporteurs deelde de regering mee, dat de meerderheid tegen een partiële herziening van de wet van 1843 was en ook het dagbladzegel aan de orde gesteld wilde zien⁵. De argumenten waren: het belasten van binnenlandse kranten is in strijd met het constitutionele regeringsstelsel, dat berust op vrije uitwisseling van denkbepelden over alle voorkomende vraagstukken van staatsrecht en beheer; de belemmering van de journalistiek werkt nadelig voor de bestaande bladen en is vooral verderfelijk, omdat zij de oprichting van nieuwe organen van de openbare mening tegengaat; door gebrek aan concurrentie blijft onze journalistiek op nagenoeg hetzelfde peil en beantwoordt zij niet aan de behoeften van de tijd – een telkens terugkerend motief –. Een aantal leden was volgens het Verslag van mening, dat de buitenlandse kranten eerder voor afschaffing of aanmerkelijke verlaging in aanmerking moesten komen. Het belang van de schatkist zou hier niet zo sterk spreken, omdat het om een geringer bedrag ging⁶. De buitenlandse pers zou een prikkel voor de kranten ten

¹ Idem, blz. 464.

² Idem.

³ Idem, blz. 465.

⁴ Hand. 1860-1861, II, blz. 553, 556 en 557.

⁵ Bijl. idem, blz. 796-798.

Rapporteurs waren: Van Eck, Van Heukelom, Begram, Van Bosse en Dirks.

⁶ Met afschaffing van het recht op binnenlandse bladen was drie ton gemoeid.

onzent kunnen zijn. Van Hall was intussen van het departement van Financiën verdwenen en zijn tweede opvolger, Tets van Goudriaan, liet het Voorlopig Verslag onbeantwoord.

Bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer over de vaststelling van het briefport en de regeling van de aangelegenheden der brievenposterij, stelde Van Eck voor, het port voor dagbladen te stellen op een halve cent¹. Hij noemde zijn voorstel 'een constitutioneel denkbeeld', omdat de pers in het constitutionele Nederland zo vrij mogelijk moest zijn en de vrijheid van drukpers niet alleen beperkt werd door politieverordeningen, maar ook door de beperking van de verspreiding van kranten. Een krant betaalde in 1861 f 1,80 per jaar aan port; de negentig centen die vrij kwamen door halvering van het port, zou de courancier met het oog op de concurrentie wel aan kwaliteitsverbetering besteden, meende de spreker. Door de grotere oplagen van de kranten zou de staat meer inkomsten uit porti en advertentiezegel ontvangen. Uitgaande van dezelfde beginselen kwam J. Heemskerk Azn. tot de tegenovergestelde conclusie. Vermindering van het briefport zou een vermeerdering van de uitwisseling van gedachten, dus een vermeerdering van het intellectueel en industrieel verkeer van de ingezetenen ten gevolge hebben. Voor kranten zou een vermindering van een halve cent port echter te weinig zijn om verbeteringen te kunnen verwachten, terwijl een verlaging van het port als argument gebruikt zou kunnen worden tegen de afschaffing van het dagbladzegel². Een amendement van de voorvechter van een goede pers, werd opnieuw verworpen met 33 tegen 29 stemmen³.

3. *Minister Betz op de bres voor de pers*

In het parlementaire jaar 1862-1863 kwam op 20 september onder het hoofd Indirecte Belastingen van de staatsbegroting voor het dienstjaar 1863 van minister G.H. Betz de Kamer de mededeling onder ogen, dat een nieuw ontwerp van wet op het recht van zegel klaar was⁴. Betz noemde het zegelrecht op gedrukte stukken en advertenties in strijd met de beginselen, gehuldigd door de regering. Dat waren vanzelfsprekend liberale principes van een overwegend liberale regeringscombinatie. „Ik vertrouw, Mijne Heeren, dat gij met de Regering zult willen medewerken, om eene zoodanige weldaad aan Nederland te schenken en de pers te bevrijden van banden, waaronder zij te lang reeds gezucht heeft”, besloot de minister⁵. De indiening van het wetsontwerp liet op zich wachten tot 28 september 1863 – ruim een jaar dus – omdat de

¹ Hand. 1860-1861, II, blz. 603-604.

² Idem, blz. 604.

³ Eerder in 1850 en 1855, respectievelijk met 49 tegen 12 en 28 tegen 27 stemmen.

⁴ Hand. 1862-1863, II, blz. 22.

⁵ Betz was sinds januari 1862 minister van Financiën in het tweede ministerie-Thorbecke.

Kamers van Koophandel, deskundigen en anderen eerst geraadpleegd moesten worden.

Het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer kon steunen op een uitgebreide en goed gedocumenteerde Memorie van Toelichting¹. Tot betere beoordeling van de werking van de wet van 1843 en van de uitkomsten die men van het wetsontwerp mocht verwachten, legde de regering ondermeer de volgende staten bij de Memorie over:

1. een staat, „aanzijende den invloed van het zegelregt op den prijs van alle in het jaar 1861 binnen het Rijk verschenen dagbladen, couranten, nieuwspapieren en aan zegelregt onderworpen tijdschriften”;
2. een dergelijke staat „betrekkelijk eenige der voornaamste buitenlandsche dagbladen en aan zegelregt onderhevige tijdschriften”;
3. een staat van hetgeen over ieder jaar van 1857 tot en met 1861 was ontvangen aan zegelrechten op:
 - a. binnenlandse drukwerken;
 - b. buitenlandse drukwerken;
 - c. advertenties in de nieuwspapieren².

Paragraaf v van de Memorie van Toelichting vermeldde, dat de Engelse regering weigerde de briefwisseling tussen Nederland en Engeland te verminderen, zolang de Engelse kranten in ons land door enig zegelrecht werden getroffen. Herhaalde pogingen, om de Engelsen genoeg te doen nemen met dezelfde vermindering als op de andere buitenlandse en de Nederlandse kranten eventueel zou worden toegepast, leden schipbreuk. Gehele afschaffing van het zegelrecht zou ook doorwerken op de beslissing met betrekking tot de andere kranten, tijdschriften, catalogi, prospecti en aankondigingen. Daarom wilde Betz de knoop doorhakken en alle zegelrechten op gedrukte stukken en op de advertenties in één keer afschaffen. In paragraaf vi noemde hij de advertenties een onmisbare behoefte voor de kleinhandel en de handwerksnijverheid. Hij wees op de bloei van het advertentiewezen in het buitenland en het verband tussen de lage advertentieomzetten en het lage niveau van de journalistiek in Nederland. Lagere abonnementsprijzen en betere redactionele inhoud zouden de krant na de zegelafschaffing kenmerken³.

Paragraaf v ging ook in op het dagbladzegel en maakte een uitweiding over de taak en de functie van de pers. Wij geven deze alinea uitvoeriger weer, omdat in de huidige opvattingen het pedagogische element in de

¹ Bijl. Hand. 1863-1864, II, blz. 154 en 155.

² Zie bijlagen. De originele stukken vonden wij in het archief van de griffie van de Tweede Kamer. Een aantal gegevens kon ook gereconstrueerd worden uit de „Methodieke verzameling van wetsbepalingen, de administratieve beslissingen en de regtspraak omtrent het zegelregt”, 's-Gravenhage, 1867, blz. 113 en 120.

³ Bijl. Hand. 1863-1864, II, blz. 154.

pers op de achtergrond is geraakt, maar zeker niet verdwenen is¹. „Dagbladen en couranten zijn het beste voertuig om de wenschen en belangen van het volk aan het volk en de Regering bekend te maken. Zij kunnen bovendien een krachtig middel zijn tot beschaving en ontwikkeling van het volk, ook door verspreiding van die maatschappelijke en staatkundige kennis, welke het volk voor de rigtige uitoefening zijner staatsburgerlijke regten noodig heeft. Het valt echter niet te ontkennen, dat zij hier te lande nog niet tot dien trap van volmaaktheid zijn opgevoerd, waarvoor zij vatbaar zijn; dat zij bepaaldelijk bij die van andere constitutionele landen in vele opzichten ongunstig afsteken”. Als eerste oorzaak daarvan noemde de Memorie het dagbladzegel, dat niet alleen de uitbreiding van de gevestigde kranten, maar ook de oprichting van nieuwe dagbladondernemingen onmogelijk zou maken. Het argument, dat de bestaande kranten daardoor een monopolie konden genieten,

¹ Andere gedachten over de sociale functie van de pers:

a. De pers is een werktuig van de partijen en de openbare mening; de pers heeft een controlerende taak (J. Th. Buys, *Studien over staatkunde en staatsrecht*, Amhem, 1894, dl. I, blz. 54).

b. De liberale staatstheoretici van de negentiende eeuw zagen de pers ook als een middel om de staat als een noodzakelijk kwaad te controleren. De kranten moesten verhinderen, dat de staat de burgers te zwaar belastte. Zie bijv. T. Löffler, *Ueber die Gesetzgebung der Presse*, Leipzig, 1837.

c. Een naamgenoot betoogde meer recent dat de pers geen derde of vierde macht in de staat is, zoals men in de negentiende eeuw wilde doen geloven, omdat zij niet – zoals de regering of het parlement – verantwoording hoeft af te leggen. (M. Löffler, *Presserecht*, München-Berlin, 1955, blz. 5).

d. Niet ontkend kan worden, volgens Boukema, dat de pers in de democratie een onmisbare controlerende functie vervult en zorgt voor openbaarheid inzake wetgeving, bestuur en rechtspraak. Het is de vraag, meent hij, of de pers de spreekbuis is van de publieke opinie of dat de publieke opinie gemaakt wordt door de pers. In dat laatste geval zou de pers als controlerend orgaan aan gezag inboeten en zou de tijd gekomen zijn, dat de pers niet beschermd moet worden tegen de overheid, maar de lezers tegen de pers. (P. J. Boukema, *Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland*, Zaandijk, (1966), blz. 145).

e. De taak van de pers is inlichtend en voorlichtend volgens: E. Diemer, *Vrijheid van drukpers*, Rotterdam – Utrecht, 1937.

f. N. Cramer, a.w., blz. 8, noemt als functie van de pers in zijn voorwoord: informeren, doceren en amuseren van de lezers, opiniëren, controleren en zelf renderen.

g. De pers, gezien als een veredeld parlement heeft een voorlichtende en vertegenwoordigende taak, aldus H. Baudet. (In: *De Journalist*, jrg. XIV (1963), no. 19, blz. 303).

h. M. Rooij noemt in hetzelfde nummer van *De Journalist* de beschouwing, dat de journalist de uitvoerder van de opdrachten van de maatschappij is, gevaarlijk. Zijn taak zou louter zijn het vrije woord naar eigen overtuiging tot uitdrukking te brengen.

i. A. Stempels meent, dat de redactionele factor in het krantenbedrijf de roeping volgt van het geven van eerlijke voorlichting, het verschaffen van deugdelijk materiaal voor de vorming van de openbare mening en – als de aard van het blad dat vraagt – het wekken van begrip en belangstelling voor bepaalde ideeën (In: *De Journalist*, jrg. XIV (1963) no. 11, blz. 159). Zie verder: G. E. Langemeyer, *Pers en maatschappij*. In: *De Journalist*, jrg. VIII (1957), no. 11, blz. 3 en A. J. Lievegoed, *Taak en rol van de pers in onze tijd*. In: *Volksontwikkeling*, april 1936.

zou steeds luider gaan klinken. Waarom geen vermindering en wel afschaffing? Volgens minister Betz, omdat het een beginsel betrof dat in strijd was met iedere belasting, hoog of laag. Vroeger zou vermindering voorgesteld zijn op financiële gronden, terwijl dan telkens slechts sprake was van een partiële herziening van de zegelwet. De herziening, zoals Betz die voorstelde, zou in verband gebracht moeten worden met de hervorming van het belastingstelsel. Verder zou iedere krant bij vermindering niet evenveel voordeel genieten of de tarieven zouden zo drastisch verlaagd moeten worden, dat de volgende kranten nog slechts een halve cent zouden hoeven te betalen voor ieder exemplaar: de Arnhemsche Courant; de Utrechtsche Courant; de Middelburgsche Courant; de Leidsche Courant; De Tijd; De Stoompost; de Noordbrabander en de meeste lokale kranten¹. De kranten die meer dan twee $\frac{6}{100}$ cent betaalden, zouden hun lasten verminderd moeten zien tot één cent voor ieder exemplaar. Het waren bijvoorbeeld: het Algemeen Handelsblad, de Amsterdamsche Courant, de oude en de Nieuwe Rotterdamsche Courant, de Haarlemsche Couranten, het oude en het Nieuw Dagblad van 's Gravenhage, het Handels- en Effectenblad, de Provinciale Friesche Courant en de Courrier de la Meuse².

Het Voorlopig Verslag van de Commissie van Rapporteurs – Van Bosse, Heemskerk Azn., P. A. S. van Limburg Brouwer, C. van Heukelom en F. W. C. Blom – werd op 2 juli 1864 vastgesteld. Het behandelde in paragraaf negen de opheffing van het zegelrecht op drukwerken – in het bijzonder op dag- en weekbladen – en in paragraaf tien de opheffing van het advertentiezegel³. De meeste leden van de Commissie waren ervan overtuigd, dat de zegelbelasting op de kranten drukte op de hele intellectuele, politieke en sociale ontwikkeling van het volk, „terwijl dan toch bevordering dier ontwikkeling, die tevens de stoffelijke welvaart doet toenemen, in de rigting van elke verlichte regering ligt”.

Wij citeren nog een aantal passages uit het weloverwogen Verslag. In aansluiting op het zojuist geciteerde staat te lezen: „Geen staathuishoudkundige van onzen tijd zal die waarheid ontkennen. Nu is het meest doeltreffend middel tot vermeerdering van volkscennis ongetwijfeld de periodieke drukpers; maar dan ook moeten hare voortbrengselen onder het bereik van een ieder, althans van zeer velen kunnen gebragt worden en die voortbrengselen van goed gehalte zijn. Beide wordt, zoo al niet onmogelijk, dan toch zeer moeilijk gemaakt door het tegenwoordig zegelregt, dat wel de zwaarste aller belastingen op de consumptie genoemd mag worden. Door opheffing dier belasting zullen de binnenlandsche

¹ Deze kranten betaalden met de opcenten twee $\frac{7}{100}$ cent of minder.

² Bijl. Hand. 1863-1864, II, blz. 155. Zie voor de Nota van Wijzigingen en het Voorlopig Verslag idem, blz. 1013-1014; voor Memorie van Beantwoording idem, blz. 1229 e.v.

³ Idem, blz. 1759-1760.

dag- en weekbladen den abonnementsprijs aanmerkelijk kunnen verlagen, zoodat zij, gelijk elders, meer onder het bereik zullen komen van het volk in den uitgebreiden zin van het woord. Dat de prijzen onzer binnenlandsche bladen, in vergelijking met die in andere landen, buitengewoon hoog zijn, laat zich niet tegenspreken. Om nu niet van de Duitsche bladen te gewagen, mag men op het voorbeeld van België wijzen, waar dagbladen bestaan, die den abonnent slechts 10 of 12 franken 's jaars kosten, terwijl zij nagenoeg zoo veel bevatten als de dagbladen, waarvoor hier te lande een abonnementsprijs van f 30,— en meer wordt gevorderd. Dit zeer nadeelig verschil moet vooral ook aan den zwaren last van het zegelregt worden toegeschreven. Als men weet, dat bijv. de Nieuwe Rotterdamsche Courant over het afgelopen jaar f 54.000 aan zegelregt heeft betaald, en den staat, onder lit. A bij de Memorie van Toelichting gevoegd, inziet, kan op dat punt weinig twijfel overblijven. Uit dien staat blijkt, dat de abonnementsprijs van een aantal bladen voor meer dan een derde, ja zelfs van sommige voor meer dan de helft, door het zegelregt wordt weggenomen (...)

En na de afschaffing? Het antwoord luidt: „Niet meer aan eene bepaalde, zorgvuldig afgebakende ruimte gebonden, zullen de redactien der dagbladen een rijker inhoud kunnen leveren, en niet, gelijk thans, van belangrijke mededeelingen worden afgeschrikt, omdat het zegelregt uitbreiding van formaat te bezwarend maakt. Worden de dagbladen beterkoop en belangrijker, het getal abonneenten en koopers van afzonderlijke nummers zal toenemen. Vermeerderde navraag en daardoor verkregen hooger opbrengst zal de voornaamste bladen in staat stellen aan hunne redacteurs en medewerkers een behoorlijk honorarium uit te keeren. Wierd het vak van dagbladschrijver winstgevend, meer algemeen dan thans zouden bekwame mannen, regtsgeleerden en toekomstige staatslieden, zich daarop toelagen. De stand van dagbladschrijver zou daardoor in aanzien rijzen, en waar het vooral op aankwam, de inhoud, het gehalte der dagbladliteratuur in waarde en waardigheid, zoodat die literatuur eenmaal die van andere constitutionele landen evenaren en in waarheid een hefboom voor hoogere beschaving worden zou”.

Anderen hadden, wat de binnenlandse bladen betreft, zulke gunstige verwachtingen niet: „Daargelaten nu nog de vraag, of voor de verstandelijke ontwikkeling der natie aanmoediging van het lezen van dagbladen het beste middel is, en of daardoor niet, ten koste van meer degelijke studie, oppervlakkigheid in de hand wordt gewerkt, konden zij zich niet voorstellen, dat de prijs der dagbladen, als het zegelregt wierd afgeschaft, zoo zeer zou verminderen. Met kleinere bladen, welker redactie weinig geld kost, mogt dit het geval wezen; de grootere zouden, althans wanneer hunne directien in de aangegeven rigting werkzaam wilden zijn en de beste Europeesche dagbladen op zijde streven, daartoe niet in staat wezen. Uitbreiding van formaat en aanmerkelijke prijsver-

minderling kunnen toch moeilijk hand aan hand gaan. Het was daarenboven de vraag, of, al verminderden de voornaamste dagbladen den abonnementsprijs met een aanmerkelijk bedrag, het aantal lezers wel zoo zeer zou toenemen. Het getal geabonneerden op zulke bladen is klein, in vergelijking van hen, die ze tegen eenen betrekkelijk geringen huurprijs lezen en dus nu reeds hunnen weetlust gemakkelijk kunnen bevredigen. Hoogst waarschijnlijk zou het meest in 't oog vallend gevolg van den maatregel zijn, dat de directien van die dagbladen, welke zich slechts met moeite staande houden, gelegenheid hadden den geldelijken toestand der onderneming een weinig te verbeteren en tevens dat een aantal kleinere bladen opgericht en verspreid wierden. Groote vermenigvuldiging van dagbladen is in het belang noch van het lezend, noch van het adverterend publiek. Wie op de hoogte der dagbladliteratuur wilde blijven, zou meer dagbladen moeten koopen of aanhouden dan tot dusver; terwijl zij, die in het belang van hun bedrijf tot het doen van veelvuldige aankondigingen verplicht zijn, de meeste baat vinden bij het bestaan van weinige, maar algemeen verspreide dagbladen. Uit dat oogpunt zou de kleinhandel bij de afschaffing van het dagbladzegel wel eens veel meer kunnen verliezen, dan hij met mogelijkheid bij de tevens voorgestelde opheffing van het zegel op de advertentien winnen kan. Naar mate toch de advertentien in meer bladen worden geplaatst, worden de kosten van adverteren hooger. Sommigen voegden er nog bij, dat de zeer kleine bladen volgens de wet van 1848 van zegelregt vrijgesteld waren, maar dat men reeds na twee jaren van dien maatregel teruggekomen is, omdat verscheidene dier blaadjes een geest ademden, dien het geenszins raadzaam was aan te moedigen”.

Ook van verbetering in de inhoud en het gehalte van de dagbladen verwachtten de leden die de voorgenomen vrijstelling geenszins onvoorwaardelijk toejuichten, niet veel: „Indien onze dagbladpers, althans wat staatkundige beschouwingen betreft, in degelijkheid vrij wat te wenschen overlaat en bij de buitenlandsche pers in menig opzigt achterstaat; indien de polemieken maar al te dikwijls in persoonlijke aanvallen ontaardt of zich daartoe beperkt, bestaan voor dit gebrek dieper liggende oorzaken, door afschaffing van het zegelregt niet weg te nemen. Het gehalte der dagbladpolemieken hangt van de bekwaamheid, maar vooral ook van het gevoel van onafhankelijkheid en zedelijkheid der redacteuren af. Het uitzigt op hoogere belooning zal ligt niet genoegzaam zijn om de mannen, die men in de dagelijksche pers het woord wenschte te zien voeren, daartoe uit te lokken. Op grond van een en ander betwijfelden de meesten dezer leden zeer, of het nut, door de opheffing van het zegelregt tot stand te brengen, wel tegen het van de schatkist te vergen offer opwoog”.

Deze tegenwerpingen bleven niet onbeantwoord: „Waar het een middel gold tot bevordering van ontwikkeling en beschaving, moest

men niet tegen eenig door de schatkist te lijden verlies opzien. De Staat legt jaarlijks groote sommen aan het openbaar onderwijs ten koste, en zou hij zich dan niet eenige opoffering getroosten tot verbetering van den toestand der periodieke pers, die geenerlei onmiddellijke hulp verlangt en alleen vrij en onbelemmerd behoeft te kunnen werken om langs anderen weg tot hetzelfde doel te leiden, 't welk het van staatswege bevordert en aangemoedigd onderwijs beoogt? Men moet hier ook niet te uitsluitend op de politieke ontwikkeling der natie en de bepaald staatkundige bladen letten, maar ook op de volksbeschaving en verspreiding van nuttige kennis in meer algemeenen zin. Verscheidene proeven tot bevordering ook van deze door middel der periodieke pers zijn geheel of gedeeltelijk mislukt, enkel en alleen ten gevolge der drukkende zegelbelasting. Ook de beste, met dat doel en geheel naar de behoeften en eischen der natie ingerigte dag- en weekbladen kunnen zich niet staande houden en worden niet gelezen, alleen omdat zij te kostbaar zijn voor het publiek”.

De bezwaren van een aantal leden tegen de afschaffing van de rechten op de buitenlandse kranten, wuifde de meerderheid weg, aangezien sterke concurrentie op het gebied van de journalistiek, evenals op elk ander, het beste middel tot inspanning en verbetering zou zijn. Ook de opheffing van het zegelrecht op de advertenties vond bij de meeste leden van de Commissie bijval. Het geldelijke offer van f 77.000,— achtte men geen bezwaar¹.

Het wetsontwerp kwam op maandag 10 juli 1865 in de Tweede Kamer². De algemene beraadslaging werd geopend door J. K. van Goltstein. Hij betreurde het zeer, dat weer twee ongelijksoortige onderwerpen in hetzelfde voorstel waren samengevoegd: dagbladzegel met het zegel op akten e.d. Hij was trouwens ook niet voor de afschaffing van het eerste zegel: „Men zal wellicht zeggen: de drukpers moet gehuldigd worden; zij is de koningin der wereld, die alles moet beheerschen, en zij heeft in haar gevolg de dagbladpers, de journalistiek, welke tot ondersteuning van die koningin moet strekken; de dagbladen moeten geacht worden tot hare staatsjuffers te behooren. Doch als men de eigenlijke stand van zaken nagaat, zal men moeten erkennen, dat er onder die staatsjuffers wel zijn, die zich niet door schoonheid van geest, bevalligheid van

¹ Idem, blz. 1760. De opbrengst van het advertentiezegel was over 1861 f 77.000,—, in 1862 f 80.500,—, in 1863 f 86.000 en in 1864 f 92.000. Over het laatste jaar werden ruim 160.000 advertenties belast met een tarief van 34½ cent per advertentie. Dat is per werkdag gemiddeld 860 advertenties in alle kranten. Voegt men daarbij de advertenties die volgens de wet en de administratieve beslissingen vrij zijn, dan komt men aan een totaal van duizend per dag. Aldus de minister in de Memorie van Antwoord, Bijl. Hand. 1863-1864, II, blz. 1229. Het stuk zegt, dat het getal „moeyelijk zoo uiterst gering en onbeduidend” genoemd kan worden. Zie bijlagen II en III.

² Hand. 1864-1865, II, blz. 1229-1237 en blz. 1242¹.

manieren of hoffelijkheid van toon onderscheiden”¹. Hij citeerde een passage uit een artikel van de de journalistiek niet welgezinde hoogleraar Buys in De Gids. Deze noemde daarin de hoofdfout van de Nederlandse kranten, dat zij maar zelden serieus waren. „Niet gewend op hun woord te worden geloofd en in zoo verre vrij wel gelijk aan winkeliers en kooplieden, die, om den gestelden prijs te erlangen, genoodzaakt zijn te ‘overvragen’, wel wetende, dat zij op ‘afdingen’ rekenen moeten, schijnt sterke overdrijving voor deze bladen onvermijdelijk, opdat er althans iets van de beschuldiging of van de loftuiting overblijve”, aldus Buys. De kranten zouden, om de lezers te strelen, volgens Van Goltstein de waarheid met voeten treden en de journalist zou als motto een vers van Voltaire gekozen hebben: „Descends du haut des cieux auguste vérité” en daarvoor het volgende kreupeldicht in de plaats stellen:

„Reste, auguste vérité, dans les cieux,
Pour pouvoir te cacher à tous les yeux;
Et être bien assurée,
De plaire par là à nos abonnés”.

Na de afschaffing zouden nog meer onverantwoorde lieden de pen kunnen voeren.

Vreemd genoeg sprak Van Bosse na J.K. van Goltstein zijn afkeuring uit over het verlies dat de schatkist zou lijden. Hij had liever een degelijk equivalent gezien². Een andere liberaal, Viruly Verbrugge, was voor het wetsontwerp, maar hij luchtte zijn hart over het peil van de journalistiek. „Het nut dat goede dagbladen in verhouding tot goede boeken kunnen bewijzen staat ongeveer gelijk tot den spoed waarmede de spoortrein in vergelijking met de trekschuit de personen vervoert. Is de Kamer dus ook ten deze werkelijk liberaal, dan zal zij dit wets-ontwerp niet verwerpen, dan zal elke politieke richting in deze Vergadering, welke dan ook, gaarne door de opheffing van het zegel op de dagbladen daartoe medewerken, om al wat ieder op het hart ligt, zoo op politiek als op godsdienstig terrein, meer en meer onder de oogen van het volk te brengen”, zei hij ondermeer.

J.J. Rochussen en Y. Dumbar vonden, dat het beter was, dat de burgerij in staat gesteld werd zich met ossenvlees te voeden dan met ‘courantenbrood’. Van Limburg Brouwer daarentegen gaf hoog op over de goede invloed die de afschaffing van het dagbladzegel zou hebben op de verbetering van de dagbladliteratuur en daardoor op de intellectuele en sociale ontwikkeling van het volk in het algemeen³. Zonder een bepaalde krant van een bepaalde richting op het oog te hebben, gaf hij antwoord op de vraag wat van de pers verwacht mocht worden: „Het doel, hetwelk zij steeds voor oogen moest houden, is, dat zij niet enkel de

¹ Idem, blz. 1230.

² Idem, blz. 1231.

³ Idem, blz. 1232.

politieke ontwikkeling van het volk bevordere, maar de gansche intellectuele en maatschappelijke beschaving. De periodieke drukpers moet aanvullen wat nog niet geleverd is, wat nog niet geleverd kan worden door het onderwijs, door de opleiding tot een bepaald bedrijf, door vakstudie; zij moet de toepassing leeren van alles waarvan het onderwijs en de eerste opleiding slechts de theoretische gronden geven; iedereen moet voor zich en voor zijn vak in de dagbladen in 't kort maar onmiddellijk, de nieuwste berigten vinden betreffende het voorwerp van zijne belangstelling. Maar ook de litterarische en kunstbeschaving van het volk mag niet uit het oog worden verlooren; de goede smaak moet ook door de dagbladen worden bevorderd; niet zoo zeer door lange en uitvoerige beschouwingen over kunstzaken, als wel door den geest en den toon, in litterarische en kunstbeschouwingen heerschende. Dat hierdoor de politieke ontwikkeling van het volk niet op den achtergrond mag worden geschoven spreekt wel van zelf. Verre van dien, zij moet eene hoofdzakelijk blijven. Het is trouwens niet noodig hier te betoogen, dat zonder dagelijksche, aanhoudende bespreking van de staatkunde van den dag, geen wezenlijk politiek leven bij een volk kan bestaan; geen constitutioneel gouvernement, dat is geen zelfregering, zonder blijvende en aanhoudende deelname in de belangen van den Staat.

Maar ook hier wordt een zware eisch aan de publicisten gesteld; men verlangt van hen kunde, talent, beschaafdheid, onderhoudendheid van vorm, en bovenal moraliteit, zoowel in het publiek als in het privaat leven. Wat niet al eischen om aan de roeping van publicist volkomen te kunnen beantwoorden! (...)¹

M. H. Godefroi noemde de afschaffing van het dagbladzegel het poëtisch element, de Schwärmerei, in het wetsontwerp. Hij was ervan overtuigd, dat deze maatregel de moriaan niet wit zou wassen, waarmee zijn opinie over de pers geschetst is². De conservatief J. Dirks was ook tegen. „Ik heb”, verklaarde hij, „grooten eerbied voor de koningin der aarde, doch die gaat niet zoo ver dat ik daarop zou willen toepassen de Spaansche wet, die ik in het Fransch wil aanhalen: ‘Ne touchez pas à la reine’, volgens welke zelfs eens hovelingen, die eene brandende koningin gebluscht hadden, ter dood werden veroordeeld”³. Hij hekelde zowel de partijdigheid van de meeste kranten, als de neutraliteit van de advertentiebladen. Ook de tweede Van Goltstein, W. van Goltstein, zei tegen het wetsontwerp te zullen stemmen. „Ik maak mij geen illusie van de verbetering van den maatschappelijken toestand door middel van de dagbladen, omdat ik die verbetering daardoor onbereikbaar acht”⁴, zei hij.

Na een aantal uitvoerige redevoeringen van minister Betz, werd een amendement van A. S. van Nierop met 50 tegen 16 stemmen aangenomen,

¹ Idem, blz. 1232-1233.

² Idem, blz. 1234.

³ Idem, blz. 1235.

⁴ Idem, blz. 1236.

waardoor de waarborg voor een grotere opbrengst van het handelszegel als compensatie voor het af te schaffen dagbladzegel verviel. De beraadslagingen hadden zich intussen voortgesleept tot 12 juli en de minister zag zich genooddaakt het ontwerp in te trekken, om de belangen van de schatkist niet te schaden. De kruideniersmentaliteit zegevierde voor de tweede maal in een vergevorderd stadium van een wetsontwerp tot afschaffing van het dagbladzegel in het kader van andere wijzigingen in de zegelwet.

Spoedig werd weer aangedrongen op een hernieuwde indiening van een afzonderlijk ontwerp¹. Betz antwoordde, dat eerst bekeken moest worden, of de financiën een voorstel in die richting toelieten². Nog voor de behandeling van zijn begroting moest hij eind november 1865 aftreden. Na 9 februari trad Van Bosse weer voor enige maanden als minister op en ook hij werd aan het dagbladzegel herinnerd³. Eind mei 1866 trad het tweede ministerie-Thorbecke af. Mr. R. J. graaf Schimmelpenninck werd minister van Financiën in het eerste ministerie-Heemskerk. Als gevolg van de ontbinding van de Tweede Kamer in oktober 1866, kwam de begroting voor 1867 pas op 27 maart van dat jaar ter sprake. Jhr. mr. S. W. H. A. van Beyma thoe Kingma, mr. G. A. Fokker, F. W. C. Blom en W. A. Viruly Verbrugge roerden nog eens in het troebele water, dat geen tijd kreeg om helder te worden⁴. En de minister? Hij zegde, onvermoeibaar als zijn voorgangers, toe een en ander in overweging te zullen nemen⁵. In dit jaar kwam één verzoekschrift bij de Tweede Kamer binnen van het Indisch Genootschap te 's-Gravenhage. Het pleitte voor de afschaffing van het zegelrecht op de kranten, althans voor het feit dat de gelijkstelling van de bladen uit Nederlands-Indië met de buitenlandse kranten werd opgeheven⁶.

4. *De Arnhemsche Courant over het zegelrecht*

In het nummer van zondag 4 mei 1851 deed de Arnhemsche Courant een

¹ In het „Voorlopig Verslag van de Commissie van Rapporteurs voor het Ontwerp van Wet tot Vaststelling van Hoofdstuk VII B van de Begroting van Staatsuitgaven voor het Dienstjaar 1866". Bijl. Hand. 1865-1866, II, blz. 557.

² Idem, blz. 632.

³ Van Eck: „Die afschaffing acht ik intusschen zoo noodzakelijk, dat mijns inziens het eerste Ministerie dat na de grondwetsherziening optrad, verplicht was geweest dit onderwerp tot de eerste zijner zorgen te maken..." (Hand. 1865-1866, II, blz. 427-428).

W. A. Viruly Verbrugge noemde de afschaffing geen financiële, maar een politieke zaak en drong aan op een separaat wetsontwerp. (Idem, blz. 440-441).

⁴ Hand. 1866-1867, II, blz. 598, 603 en 604³.

⁵ Idem, blz. 622³.

⁶ No. 19, 1866-1867, ingekomen op 12 februari 1867. Rapporteur: Mr. F. J. E. van Zinnicq Bergmann; conclusie: nederlegging ter griffie voor de leden van de Kamer.

aanval op de belasting op de buitenlandse dagbladen in Nederland¹. Om de eis tot algehele afschaffing of aanzienlijke vermindering van deze zegelbelasting kracht bij te zetten, droeg de redactie belangrijk cijfermateriaal aan. Een van de beste Europese kranten van die dagen, de Allgemeine Zeitung uit Augsburg, kostte door de zegelrechten het dubbele bedrag; de twee beste Parijse bladen, het Journal des Débats en Galignani's Messenger werden met zes cent voor ieder vel en 38 opcenten belast, evenals de beste Belgische krant, l'Indépendance Belge. Bij de postkantoren kostte een abonnement voor drie maanden op Galignani's Messenger f 25,— en een abonnement op l'Indépendance f 15,—. In Brussel kostte deze laatste krant twaalf franken. Een jaarabonnement op de Kölnische Zeitung kostte f 16,— plus f 39,86 aan zegelrechten; het Journal des Débats kostte aan abonnement f 42,— plus aan zegelrecht f 30,12; de Indépendance Belge aan abonnement f 37,— en aan zegelrecht nog f 26,37. 'Tot stichting onzer lezers' gaf de redactie de volgende prijscourant van Duitse bladen: (tabel 5).

Tabel 5

Naam van de krant	Prijs per jaar	Zegel per vel behalve de 38 opcenten
Borsenblatt für Buchhandel	f 8.00	3 c.
Bibliographie für Deutschland	f 3.50	3 c.
Deutsches Kunstblatt	f 14.00	3 c.
Die Grenzbote	f 21.50	4½c.
Die Fliegende Blätter	f 10.00 per band	1½c.
Norder Bieue (Russisch)	f 47.00	4½c.
Maintzer Journal	f 11.00	4½c.
Westphalischer Merkur	f 10.00	4½c.
Schwabischer Merkur	f 12.00	4½c.
Guttenberg	f 3.00	1½c.
Oesterreichische Deutsche Zeitung	f 24.00	6 c.
Aachner Zeitung	f 12.00	3 c.
Aachner Intelligenzblatt	f 11.00	3 c.
Allgemeine Augsburger Zeitung	f 24.00	4½c.
Preussische Staats Anzeiger	f 22.00	6 c.
Deutsche Reform	f 18.00	6 c.
National Zeitung	f 18.00	4½c.
Neue Preussische Zeitung	f 18.00	4½c.
Deutsche Volkshalle	f 15.00	4½c.
Düsseldorfer Zeitung	f 15.00	4½c.
Elberfelder Zeitung	f 15.00	4½c.
Rheinisch-Westph. Zeitung	f 15.00	4½c.
Frankf. O.P.A. Zeitung	f 16.00	4½c.

¹ Nummer 87. Postdatering was in de vorige eeuw gebruikelijk, zodat de krant van zondag op zaterdag verscheen. De leggers van de Arnhemse Courant hebben wij geraadpleegd in het gemeentearchief van Arnhem.

Frankfurter Deutsches Journal	f 15.00	4½ c.
Allgemeine Deutsche Zeitung	f 19.00	4½ c.
Lloyd	f 30.00	4½ c.
Wiener Zeitung	f 44.00	4½ c.
Idem met Abendblatt	f 48.00	6 c.
Austria	f 24.00	4½ c.
Wiener Geschäftsberigt	f 23.00	3 c.
Journal de Francfort	f 24.00	3 c.
Constitutionnelle Zeitung	f 18.00	4½ c.
Leipziger Zeitung	f 19.00	4½ c.
Saxische Constitutionnelle Zeitung	f 14.00	4½ c.
Illustrierter Zeitung	f 18.00	6 c.
Kladderadatsch	f 6.00	3 c.
Duisburger Zeitung	f 7.00	4½ c.
Handel und Spensersche Zeitung	f 14.00	4½ c.
Neusser Handel Zeitung	f 5.00	3 c.
Börsenhalle	f 36.00	6 c.
Hamburger Correspondenz	f 21.00	4½ c.
Hamburger Nachrichten	f 23.00	4½ c.
Kornhandel	f 22.00	4½ c.
Hamburger Einfuhrliste	f 22.00	3 c.
Hamburger Beobachter	f 21.00	4½ c.
Sund-Liste	f 62.00	3 c.
Bremer Einfuhrliste	f 17.00	4½ c.
Weser Zeitung	f 18.00	4½ c.
Hannoversche Zeitung	f 16.40	3 c.

Wat de prijzen betreft, merkte de Arnhemsche Courant op, dat zij voor de particulier bijna gelijk stonden met verbod. De onbeduidendheid van de politieke wetenschap in Nederland, door G. Groen van Prinsterer aan de kaak gesteld, berustte volgens het artikel op de omstandigheid, dat de buitenlandse kranten als beste bronnen van de dagelijkse politiek door het zegelrecht te weinig verspreiding genoten: „Leeskabinetten, gelijk er in bijna alle Europesche hoofdsteden bestaan, en waar men ten minste de voornaamste Engelsche, Fransche en Duitsche bladen vindt, zijn in Nederland onbekend. Wij hebben slechts societeiten en koffiehuisen, waar schier altoos de lucht in rook veranderd, en zeer veel gepraat en gedomineerd wordt. Geene societeit in ons land, of de zoogenaamde leeskamer – zoo er al eene voor de dagbladen bestaat – is tevens eene rook-, praat- en domineerkamer. Niet alleen wordt gij er alzoo telkens in eene aandachtige lezing gestoord, maar dikwijls kunt gij, wilt gij er althans geene uren achtereenvolgens – meestal in rookwolken – doorbrengen, het gewenschte blad niet bekomen. Want behalve dat menige prater zich eene contenance geeft door een blad voor zich uit te spreiden of in de hand te houden, bemagtigen sommigen, bij het intreden der zaal, drie of vier bladen te gelijk, zoo dat gij het verlangde blad zeer zelden kunt bekomen, en bekomt gij het eindelijk, dan hoort gij gemeenlijk aldra een der knechts galmen: „Na mijnheer X, de Times; – de All-

gemeine Zeitung voor mijnheer Z!" en nu moet gij mijnheer Z, dien gij niet kent, in Uw geheugen prenten, om hem het blad, hetwelk gij nu ook, uit beleefdheid, niet lang durft houden – te doen geven. Of, wat nog erger is, de u onbekende heer Z komt zelf het blad bij u 'bespreken', en nu moogt gij den persoon niet uit het oog verliezen, ten einde hem het gevraagde blad, zoodra gij het hebt doorlopen, ter hand te kunnen stellen." Zo schildert de schrijver zijn ongemakken en hij wijst op de buitenlandse leeskabinetten, waar men zonder lidmaatschap, introductie of ballottage kan binnengaan. Men kan er ter plaatse betalen of zich per week of per maand abonneren. De boekverkopers hielden zich, volgens het artikel, slechts bezig met het ter lezing rondsturen van binnenlandse bladen, omdat de buitenlandse door de belasting te duur werden. De belasting zou evenveel opbrengen onder een zodanig tarief, dat meer abonnementen op buitenlandse kranten genomen konden worden. De redacteur gaf minister Van Bosse in overweging het vaderlijke recht van talrijke centen en opcenten, berekend naar duimen en strepen, te veranderen in een recht van één cent per nummer, onverschillig de grootte van het blad en zonder verhoging voor bijvoegsels. Het argument luidde dat de grote kranten gewoonlijk de beste waren. De Times, de Allgemeine Zeitung, het Journal des Débats, Galignani's Messenger en l'Indépendance Belge zouden niet zwaarder belast moeten worden dan de kleinere Charivari of de Corsaire. De buitenlandse kranten zouden niet ingevoerd worden om het papier, maar om de inhoud. Van belang voor ons verder onderzoek naar de aard van het dagbladzegel is de volgende passage: „Hare invoering (van de zegelbelasting) is dan ook veeleer aan 'vaderlijken' zin dan aan loutere fiscaliteit toe te schrijven. De vaderlijke regering wilde hier te lande, onder het mom van vrijzinnigheid, zoo veel mogelijk allen lust in politieke beschouwingen en bemoeijenissen uitdooven, en daarom voerde zij, zeer consequent, een bijna met verbod gelijkstaand regt op die dagbladen in". Dit politieke argument heeft in de discussies rond de afschaffing zwaar gewogen tegenover het fiscale argument van de regering.

In 1861 publiceerde de Arnhemsche Courant zeven artikelen onder de titel: „Het zegel op de dagbladen”¹. Hoe omschreef de schrijver van de artikelenserie de aard van deze belasting? Het antwoord: „De zegelbelasting op de dagbladen is eene oude grief. Zij is eene belasting die èn onredelijk is in haren bovenmatigen druk, èn omdat zij door haren druk

¹ No. 2219 van vrijdag 29 maart 1861, I;
no. 2221 van maandag 1 april 1861, II;
no. 2222 van woensdag 3 april 1861, III;
no. 2223 van donderdag 4 april 1861, IV;
no. 2224 van vrijdag 5 april 1861, V;
no. 2225 van zaterdag 6 april 1861, VI en
no. 2226 van maandag 8 april 1861, VII.

dit belemmert, wat het minst van allen belemmerd moet worden: de verstandelijke ontwikkeling, de geestbeschaving des volks". De belasting drukte, volgens de Arnhemsche Courant, op iedere advertentie, ieder krante-exemplaar uit binnen- en buitenland en bovendien betaalde iedere Nederlandse uitgever patentrecht. Tot slot van het eerste artikel gaf de krant het volgende voorbeeld van een kostencalculatie van een blad van zeer middelmatige grootte, namelijk van boven de 15 tot beneden de 20 Nederlandse palmen. De Arnhemsche Courant had zelf toentertijd deze bladspiegel van 35 × 22,5 cm. Aangenomen dat zo'n krant dagelijks, behalve op zon- en feestdagen, verscheen in een oplage van duizend exemplaren, dan betaalde de uitgever:

Aan zegelkosten (voor het redactionele gedeelte)	f 6.479,10
Aan zegelkosten voor advertenties, gerekend 20 per nummer	f 2.159,70
Aan buitenlandse kranten	f 350,00
Aan frankeren per post van 900 exemplaren, gerekend dat er 100 in de gemeente gedebiteerd werden	f 2.739,00

Totaal f 11.727,80

Als deze krant f 20,— kostte, bracht het exemplaar de uitgever, na aftrek van het rabat voor postdirecteuren en boekhandelaren, f 17,50 op. Hier-
van moest voor het rijk afgetrokken worden per exemplaar: f 11,73
aan papier, met de bijvoegsels: f 3,00

f 14,73

Netto bleef dus over: f 17,50

f 14,73 (-)

is f 2,77 of, bij een debiet van duizend exemplaren, f 2770,—. Voor dit bedrag en de opbrengst van de advertenties moest de uitgever de kosten van het drukken, van de redactie, de correspondentie, de kostbare telegrammen, de aanschaf van kranten, tijdschriften en vlugschriften, de administratie etc. dekken.

In het artikel van maandag 1 april werden prijzen van dagbladen genoemd, zodat het mogelijk is een vergelijking te maken tussen de belangrijkste Nederlandse en buitenlandse kranten. Van de Vlaamse bladen kostten de Beurzencourant, het Handelsblad van Antwerpen en De Grondwet vrachtvrij in België 22 en 26 francs per jaar, dit is in Nederlandse munt nog geen f 11,— en f 13,—. De genoemde kranten waren ruim tweemaal zo groot als de Oprechte Haarlemsche Courant. Voor Nederland kostten De Grondwet en het Handelsblad van Antwerpen 38 francs, dit is nog geen f 19,—, terwijl de Arnhemsche Courant f 20,— en het Algemeen Handelsblad in Amsterdam f 40,— kostten. Doordat de zegelbelasting volgens de Arnhemsche Courant het formaat van de kranten beperkte, steeg ook de advertentieprijs. Een advertentie in de

Kölnische Zeitung kostte 2 Sgr. per regel, in de Indépendance 30 centimen, in het Handelsblad van Antwerpen en De Grondwet 25 centimen en in de Beurzencourant 20 centimen. De prijs van de advertenties in de Arnhemsche Courant bedroeg het dubbele, namelijk 20 cent per regel, waarbij dan de 35 cent zegelrechten voor iedere advertentie geteld moesten worden. De voornaamste buitenlandse dagbladen berekenden over het algemeen minder dan de helft van de Nederlandse tarieven. Een kleine advertentie van drie regels kostte volgens de in de koppen vermelde tarieven in de Arnhemsche Courant *f* 0,95, in de Haarlemsche Courant *f* 1,85 en in het Amsterdamse Handelsblad *f* 2,10. In de Kölnische Zeitung zou dezelfde advertentie slechts *f* 0,36 kosten. In dit licht gezien, was volgens de Arnhemsche Courant het zegel op de buitenlandse bladen een noodzakelijk kwaad, daar men de nationale pers anders zou benadelen. Want: „Vooral in koffiehuzen en societeiten zou men voor een publiek dat vreemde talen verstaat, zich bij voorkeur goede en goedkoope vreemde, in plaats van slechte en dure inlandsche, bladen aanschaffen”. De schrijver vroeg zich af „of het zou kunnen gebeuren, dat een ondernemend Nederlandsch uitgever even over de grenzen (b.v. te Antwerpen) eene goedkoope goed geredigeerde Nederlandsche courant oprigtte, die dan, – vrij van de drie zegelbelastingen – hier ingevoerd, tegen onze belaste pers eene concurrentie zou openen, waartegen zij niet zou zijn opgewassen”.

Omdat de belangrijkste buitenlandse kranten groter waren dan de grootste Nederlandse kranten, te weten het Zondagsblad en het Handels- en Effecten-blad, werden die ook zwaarder getroffen. Daarop doelde de volgende passage van het tweede artikel: „Zekerlijk, wanneer men met het entree-geld ook het regt van siffleren koopt, het regt qu'on achète à la porte en entrant, wanneer hij die de hoogste belasting betaalt ook het meeste regt van pruttelen heeft, dan hebben de Nederlandsche uitgevers een onvervreemdbaar regt om oppositie te maken. De Staat laat hen betalen voor de uitoefening van hun bedrijf door het patentregt, de Staat heft eenen cijns van het papier waarop zij drukken door het zegel, van de advertenties die zij plaatsen door het zegel, van de vreemde bladen die zij zich moeten aanschaffen alweder door het zegel. Eindelijk heft de Staat nog zijne schatting van het vervoeren der courant. De *f* 17,50 welke de uitgever der courant ontvangt worden tusschen den Staat en den eigenaar gedeeld: de Staat ontvangt eene zuivere opbrengst van *f* 11,73; de eigenaar ontvangt, na aftrek der kosten voor papier, eene bruto opbrengst van *f* 2,77! Zekerlijk eene voordeelige vennootschap – voor den Staat”.

De kwaliteit van de kranten kwam ter sprake in de Arnhemsche Courant van woensdag 3 april. Volgens de anonieme schrijver beschouwde de uitgever de adverteerder als de rijkste klant, die het eerst geholpen en het best bediend moet worden, aangezien de krant zich voedt uit de

opbrengst van het niet-redactionele gedeelte. De politiserende kranten, zoals de *Arnhemsche Courant* er ook een was, boden de lezers een hoofdartikel, binnen- en buitenlandse berichten en, wanneer er weinig advertenties waren of de politiek rustdag hield, een ingezonden stuk van een of meer weken oud, een stuk Mengelwerk of een teringachtig kunst-artikel over het laatste concert. De spreuk, dat vreemde ogen het best dwingen, indachtig, citeerde de schrijver uit het te niet gegane Brusselse weekblad *De Verbroedering* een artikel van 'een voormalig Nederlandsch journalist' over de Nederlandse pers¹. Dit portret van de dagbladen in de zestiger jaren van de vorige eeuw is zeker niet geflatteerd en de *Arnhemsche Courant* stelde de vraag, of het niet nuttiger was de harde waarheid te horen dan een vleierende leugen. Het genoemde artikel van M.H. van Lee uit Brussel zullen wij uitvoeriger bespreken en citeren, alvorens over te gaan tot de andere beschouwingen van de *Arnhemsche Courant*².

De Engelse kranten gaven, volgens Van Lee, het beste idee van wat de dagbladpers in Engeland was: de advertenties stonden aan de buitenkant, de staatkundige artikelen in het midden; de advertenties vormden het kleed, de politiek het hart van de Engelse kranten. Zoals de architect in Nederland echter van ieder hoekje grond profijt trok, zo zou ook iedere journalist moeten woekeren met het papier. Veel kranten zouden daarenboven de indruk wekken, door een beetje politiek nieuws te geven, dat zij geen zuivere advertentiebladen waren, maar de naam 'krant' verdienden. Deze bladen zouden echter meer lezers hebben dan de kranten met veel redactionele inhoud. De journalist was volgens Van Lee daarom ook voor zijn lezers geen letterkundige, maar een man, die, zoals een handelaar leer, glas, huisraad of iets anders verkocht, zijn lezers voor een bepaald bedrag 365 of minder vellen papier van een zeker formaat leverde, volgepropt met geplagieerde en uitgeknipte artikelen. De Nederlandse kranten zouden niets anders zijn dan vertalingen uit de *Daily News*, de *Times*, de *Globe*, de *Kölnische Zeitung* en de *Indépendance*. Partijbladen bestonden er niet. Als een nieuw kabinet optrad, zou een redacteur van een grote krant van Amsterdam naar Den Haag reizen om zijn kolommen ter beschikking te stellen van de nieuwe regering. Men durfde heden te verdedigen wat men gisteren bestreed. Ook het buitenlandse nieuws miste alle kleur en geur. De beperkte ruimte zou de weinige buitenlandse correspondenties tot een droog restje reduceren. Een uitzondering zouden de bijzondere correspondenties van de volgende kranten vormen: het *Algemeen Handelsblad*, de *Amsterdamsche Courant*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en het *Dagblad van 's-Gravenhage*. Andere kranten, waaronder de *Oprechte Haarlemsche Courant*, zouden de lezers een resumé van de berichten in andere kranten

¹ De schrijver is M.H. van Lee over wie meer in de volgende hoofdstukken volgt.

² No. 2222 van de *Arnhemsche Courant* van 3 april 1861 geeft de tekst.

geven. Ook zouden hoofdredacteurs en journalisten de lezers bij de neus nemen, door vanuit hun warm gestookte kamers de indruk te wekken, dat zij vanuit Bern, Londen, Parijs of Wenen schreven. Zij zouden dit kunnen, dankzij de Zwitserse Bund, de Oostenrijkse Ost-Deutsche Post en de Frankfurter Post-Zeitung. Zij lardeerden de oorspronkelijke artikelen met journalistenspreuken als 'Si vis pacem para bellum', 'That is the question', 'O sancta simplicitas' en 'Was ist der langen Rede kurzer Sinn'. „Kortom”, meende Van Lee, „hij is als de gast van het logement, dien de schotel uitgekookt vleesch, van het vorige middagmaal overgebleven, heden onder den naam van vinaigrette wordt aangeboden, nadat men den ouderdom van het geregt onder verdroogde uijen en wat verschaalden azijn heeft verborgen. En dat is dan piquante kost!” De hoofdartikelen zouden over het algemeen genomen herinneringen oproepen aan het puntdicht van Witsen Geijsbeek:

„Spel 'Wereld' eischt de wet door Siegenbeek gegeven,
en 'Warelt' wordt door Bilderdijk
als de echte spelling voorgeschreven;
Wie ongelijk hebbe of gelijk
is me onverschillig. 'k Wil met beiden
vrinden blijven:
'k Neem beider letters aan, en zal dus
'Waereld' schrijven.”

In de aflevering van donderdag 4 april 1861 toonde de Arnhemsche Courant de verderfelijke werking van de zegelbelasting aan. De advertentie-omzet werd gedrukt zowel door de heffing van *f* 0,35 bij elke plaatsing, als door het gewone dagbladzegel, dat de uitgever dwong het formaat van zijn krant zo klein mogelijk te houden en de beschikbare ruimte voor advertenties zo duur mogelijk te verkopen. Wat betreft het argument, dat lagere tarieven het adverteren zouden bevorderen, wees de Arnhemsche Courant op het steeds stijgende aantal brieven, dat na de verlaging van het port verstuurd werd¹.

Dat de oprichting van een nieuw dagblad geen sinecure was blijkt uit een voorbeeld van de Arnhemsche Courant. Voor een dagelijks uitkomende krant van middelbare grootte – althans naar Nederlandse begrippen – zou men een kapitaal nodig hebben van ten minste *f* 100.000. Binnen vijf jaar zou dit kapitaal geheel verbruikt zijn. Als de krant zoveel wortel had geschoten, dat zij de uitgaven door haar inkomsten kon dekken, dan had zij een voorspoedige ontwikkeling doorgemaakt. Rente zou het kapitaal de eerste jaren niet opleveren, zodat de kapitaalschieters niet veel belangstelling zouden hebben. Van de volledige afschaffing van de zegelbelasting op de dagbladen, in haar drie verschijningsvormen,

¹ In 1855 werd het briefport verlaagd,

verwachtte de Arnhemsche Courant geen hervorming, maar zelfs een revolutie: „Alle verhoudingen worden verbroken en veranderd. De bestaande bladen moeten zich uitbreiden en, zich uitbreidende, ook zich vervormen. Zij kunnen niet langer zich vergenoegen met enkel politiserende bladen, of enkel handelscouranten, of enkel nieuwsbladen te wezen. Zij moeten zich inrigten naar het model der dagbladen in de meeste Europesche landen. Zij moeten worden, wat eene courant in onzen tijd zijn moet, eene encyclopedie van al het wetenswaardige wat een beschaafd publiek behoort te kennen. Doch vooral zullen zij zich moeten regenereren om bestand te zijn tegen de concurrentie der nieuw opgerigte bladen.” De Arnhemsche Courant sprak al in 1861 de verwachting uit, dat de afschaffing van de zegelbelasting een algemene speculatie in nieuwe goedkope bladen ten gevolge zou hebben. Als voorbeeld noemde zij de residentie, die aan de zegelbelasting te danken had, dat zij, ondanks een bevolking van 81.000 zielen, geen grote krant van belang had. Tien jaar later verscheen inderdaad Het Vaderland aan het Haagse firmament. In welke kleur, of in welke kleuren de residentiebladen geschreven werden, zou, volgens de Arnhemmer, weinig ter zake doen. „Wanneer het slechts aan bekwame handen toevertrouwd is, met eenig talent geredigeerd wordt, zich beijvert vóór te zijn met het geven van berigten en het mededeelen van feiten op welker juistheid staat te maken is, wanneer het daarbij zorgt voor verscheidenheid en begrijpt dat de journalist vooral keurig moet zijn op stijl en taal, – is het bijna ondenkbaar, dat zulk een blad niet slagen en geene winstgevende onderneming zijn zou.”

Opmerkelijk profetisch was ook de uitspraak, dat van de grote ‘politiserende bladen’, die de afschaffing van de zegelbelasting in het leven zou roepen, een groot aantal spoedig weer teniet zou gaan. De bestaande kranten zouden niet alleen concurrentie ondervinden van de succesvolle nieuwe bladen, maar ook van de lokale nieuws- en advertentiebladen. „Deze bladen,” meende de schrijver, „staan tot de groote bladen in gelijke verhouding als de kleine winkelier tot de grossier staat, behalve dat de winkelier de waren, die hij van de grossier neemt, aan hem betaalt. De enkel lokale nieuwsbladen zijn vrijbuiters uit beginsel, en hoe meer groote couranten er zijn en hoe beter ze geredigeerd worden, met des te meer gemak en profijt oefent de Stadscourant (om deze verouderde benaming te bezigen) haar beroep uit. Zij is eclectisch; zij gaart honig uit de meest verschillende planten. Zij behoeft bijna geene kosten van redactie te maken; met eene tamelijke mate van behendigheid en ijver, maakt zij uit vele couranten een résumé-courant klaar, waarin allen iets van het hunne, doch niets dat geheel het hunne is, terugvinden. Daar de plaatselijke courant haren abonnements-prijs zeer laag stellen kan, en bijna onmisbaar de advertentiën van de gemeente en den omtrek ontvangt, onttrekt zij aan de groote couranten dat niet onaanzienlijke gedeelte van

het publiek, dat in politieke, gelijk in andere zaken, zich liever uit de slijterij dan uit de fabriek voorziet." De Arnhemsche Courant besloot het vijfde artikel met een uitweiding over het economische begrip concurrentie, dat zou opwekken tot krachtsinspanning en eerzucht. Toegepast op de situatie van de pers na de zegelafschaffing, zou dat betekenen, dat de kranten door concurrentie zouden kunnen bloeien of lijden; de Nederlandse pers zou leven op de natuurlijke voorwaarden van alle leven: daar waar de behoefte was, daar waar de omstandigheden groei en bloei bevorderden.

Van de Nederlandse 'couranten-zonden', opgesomd in het zesde artikel, noemde de Arnhemsche Courant de eenzijdigheid een der algemeenste. Onder deze eenzijdigheid verstond zij niet de politieke homogeniteit en consequentie, het vasthouden aan één politieke richting. Zij bedoelde de eenzijdigheid die een krant beschouwde als een expeditiekantoor, waar dagelijks voor 75 procent aan advertenties en voor 25 procent zogenaamde 'politiek' samengeperst, ingepakt en aan de lezende klanten afgeleverd werd. Politiek in de Nederlandse kranten stond in de zestiger jaren van de negentiende eeuw gelijk met het dorste en droogste afschraapsel wat men uit buitenlandse bladen sprokkelen kon. Ook al zou de kwaliteit van de politieke artikelen verbeteren, dan nog zouden de rubrieken wetenschap en kunst te kort schieten. De pers, geroepen om het publieke leven als een samenhangend geheel af te spiegelen, zou kunst en wetenschap niet langer moeten beschouwen als bladvulling of als een buitengewone versnapering. De krant zou de lezers van deze onderwerpen op de hoogte moeten houden.

Schrijvend over de mogelijkheden voor journalisten en letterkundigen, merkte de Arnhemsche Courant op, dat na de afschaffing van de zegelbelasting, alle talent met de pen een goed bestaan zou kunnen vinden. „Want wij zijn, bij uitnemendheid, een courantenlezend volk; wij zijn het, niettegenstaande onze couranten uitermate duur en uitermate slecht zijn." Na de bevrijding van de fiscale lasten zouden de redacteuren en medewerkers ook beter betaald kunnen worden: „Hoe menig jong mensch van geest en aanleg verlaat de universiteit met den lust en de kracht om zijne talenten aan eene lievelingsstudie te wijden. Maar hij heeft geen geld en geene protectie. Zijne beste jaren worden versolliciteerd; eindelijk neemt hij een wanhopig besluit; zelfmoordend stort hij zich in eene 'industriële onderneming'; hij wordt wijnkooper, koolenkoper of chocoladefabrikant; of wel, hij neemt het kantonregterschap van Urk of het burgemeesterschap van Emmeloord aan, of hij gaat, op zijn veertigste jaar, als scheepsdoctor varen. Zijn geest en zijn talent zijn lang overleden en vergaan. Had hem — wij zullen eene matige som noemen — f 600,— aangeboden om wekelijks in een solide dagblad een stuk over zijn lievelingsvak te schrijven; gij hadt een talent gewonnen en de natie had hare litteratuur verrijkt gezien." Of de kranten hiermede

gediend zouden zijn, kan men zich afvragen. Uit de laatste zin van het citaat komt de krant als medium bij uitstek voor kennisoverdracht naar voren. Dit was het ideaal van de negentiende eeuw.

In de laatste aflevering van de suggestief geschreven artikelen serie, stelde de Arnhemsche Courant opnieuw de vraag, of de schatkist de opbrengst van de zegelbelasting op de dagbladen kon missen. Zij stelde daar tegenover een andere vraag, namelijk of een regering een belasting mocht blijven heffen, wanneer was aangetoond, dat deze een belasting was op 'geestbeschaving en verstandelijke ontwikkeling'. Dit was het geval, volgens de eerder vermelde redenering: de kranten konden hun kapitaal niet besteden voor de verbetering en versterking van de intellectuele kracht van de bladen. En „niet opgewekt door den heilzamen prikkel der mededinging, uitgezogen en verlamd door dezen schatkist-vampyr, koesteren onze couranten zich in de behagelijke rust der onbewegelijkheid. Op tweeërlei wijzen werkt dus de belasting de beschavende roeping der dagbladpers tegen.” Het niet-fiscale doel, het 'geheim doel' volgens de Arnhemsche Courant, van het dagbladzegel zou de beknotting van de pers zijn. Men zou geen vrijdom van belasting willen verlenen uit vrees voor zwermen kleine venijnige blaadjes, de wespen en muskieten der pers, die de zeden van het volk zouden bederven. Tot wering van dit kwaad, het misbruiken van de pers tot onzedelijke bedoelingen, zou slechts de strafwet gehanteerd mogen worden en geen belastingwet.

De overheid zou na afschaffing van het zegel geen gapende schatkist hoeven te vrezen, omdat de posterijen meer kranten te versturen zouden krijgen. Terecht merkte de schrijver in zijn laatste artikel op, dat het publiek meer redenen zou hebben om voor afschaffing te ijveren dan de journalisten. De kranten moesten, behalve op meer abonnees en advertenties, ook rekenen op meer concurrentie in de dagbladpers. Teleurgesteld vroeg hij zich af, waar de reacties van het publiek bleven. Het antwoord gaf de schrijver zelf: men kende geen goede kranten, kranten zoals de geest des tijds ze eiste, en deze 'encyclopedieën der beschaving' konden in Nederland niet bestaan, zolang een zegelbelasting de beste sappen en krachten van het blad roofde. De Nederlandse journalistiek zou meer een kostwinning dan een roeping geworden zijn.

Het slot van de artikelen serie luidt: „Ons publiek kent noch het wezen, noch de taak, noch de kracht der echte dagbladpers. En deze onkunde heeft het vooroordeel tegen journalisten en journalistiek in de hand gewerkt. Men zag in het nieuwerwetsche dagblad nog steeds de oude courant (wanneer men boos was, werd zij vernederd tot de 'krant'). De journalist was en bleef in hardnekkige verbeeldingen nog altoos de ouderwetsche 'courantier', eene soort van fantastischen persoon, met een kalen jas en sterk verdacht van jeneverspiritisme, die in een klein, donker en vochtig achterkamertje bezig is voor eenige dubbeltjes 'de courant te schrijven'.

Dat een dagblad in onzen tijd eene groote industriële onderneming is, die veel kapitaal, veel kennis van zaken en even veel voortvarendheid als soliditeit vordert, werd niet begrepen. Evenmin begreep men, dat de journalist, om zijne taak te vervullen, een man van studie moet zijn, die al zijnen tijd noodig heeft om aan de dagelijksche eischen van een groot dagblad te kunnen voldoen."

5. Andere persstemmen

Niet alleen de uitgevers-directeuren Diederichs van het Algemeen Handelsblad, maar ook de redactie van deze krant verhiel een stem tegen het zegelrecht op de dagbladen en wel in een hoofdartikel in de nummers van 29 en 30 mei 1851¹. De schrijver van het artikel toonde zich verheugd, dat de regering had ingezien, dat het zegelrecht op de kranten niet alleen een exorbitante en drukkende belasting was, maar dat die druk zelfs nodeloos en onvruchtbaar voor de schatkist was. De redactie merkte op, dat zij nooit op algehele afschaffing had aangedrongen en dat ook niet zou doen, omdat in een land waar alles belast was, ook de pers een bijdrage aan de fiscus kon leveren „tot stijving van 's lands schatkist", mits het bedrag billijk genoemd kon worden. Het Algemeen Handelsblad zou echter de helft van de abonnementsgelden, f 70.000 per jaar, moeten opbrengen. De progressieve stijging van het zegelrecht naar het formaat zou nutteloos zijn, omdat de redactie de inhoud van de krant daardoor niet zou kunnen uitbreiden. De schatkist zou derhalve niet meer ontvangen, maar het publiek zou er veel bij verliezen en de Nederlandse journalistiek zou blijven „eene korte onvolledige kronijk van de gebeurtenissen des dags, ver, zeer ver beneden hetgeen zij kon en moest zijn en wat de dagbladen van naburige landen, door geene knellende wetten belemmerd, reeds sedert eenige jaren zijn geworden."

Het artikel had er begrip voor, dat voor 1848 niet gedacht was aan een vermindering van de zegelrechten, want: „De periodieke drukpers was destijds een gruwel in de oogen der mannen van de regering en de buitensporige zegelwet moest, ten aanzien van de dagbladen, worden gehandhaafd, al ware het slechts om de uitbreiding en vergrooting derzelve te beletten." De dagbladen zijn een kwaad, en hoe kleiner een kwaad hoe beter, zou een minister gezegd hebben, toen een journalist met hem over het dagbladzegel had gesproken. Het Algemeen Handels-

¹ Het Algemeen Handelsblad verscheen in verband met Hemelvaartsdag niet op vrijdag 30 mei. Uit de aankondiging van de redactie blijkt, dat het nummer van vrijdag de avond tevoren, dus op donderdagavond, niet gedrukt werd. Ook hieruit blijkt de gewoonte om de kranten voor de volgende dag 's avonds tevoren te drukken en te postdateren. Het hoofd-artikel stond in no. 6079.

Een aantal andere gegevens: de abonnementsprijs was in dat jaar per kwartaal voor Amsterdam f 7,50; voor de overige 'Steden des Rijks' f 8,50; de zondagseditie met bijblad f 1,50; een los nummer kostte f 0,10. De krant werd gedrukt in vier kolommen.

blad noemde het wonderlijk, dat het niet een van de eerste regeringsdaden na 1848 geweest was om, bij de rechtstreekse invloed van de burgerij op het landsbestuur, de pers in staat te stellen haar taak in volle omvang te vervullen. Het progressief recht was volgens het artikel een 'oude slenter': een krant zou, een maximumtarief van twee cent betalend, het formaat onbeperkt moeten kunnen uitbreiden¹. Ook de confrère, de Nieuwe Rotterdamsche Courant, zou dat eerder betoogd hebben. Dan zouden de bijvoegsels ook vrij zijn en daarin alle onderwerpen afgedrukt kunnen worden. „Vooreerst is het, en ieder man van het vak zal het ons nazeggen, zoo gemakkelijk niet als men zich voorstelt om op denzelfde dag die verslagen afzonderlijk in een bijvoegsel uit te geven, en buitendien zouden wij het ligchaam der courant, als het meest gelezene gedeelte, juist voor het geschiktste achten, om te bevatten de hierboven bedoelde verslagen, aan welke men toch de meest mogelijke publiciteit wenscht te geven.” Aldus het Algemeen Handelsblad.

Het Nieuwsblad voor den Boekhandel publiceerde onder de rubriek 'Ingezonden Stukken – Berigten enz.' op 13 november 1862 de inhoud van het Wetsontwerp nopens het Regt van Zegel². Het blad citeerde onder de rubriek 'Ingezonden Stukken – Berigten enz.' in nummer 15 van 14 april 1864 een artikel over het zegel op de dagbladen³. Het artikel werd voor het eerst gepubliceerd in nummer 10 van het weekblad 'Asmodée'. Nadat de anonieme schrijver eerst de argumenten voor de afschaffing van het zegelrecht, zoals deze in de pers verschenen waren, had opgesomd en had geconstateerd, dat in één woord de gouden eeuw voor 'journalen en dagbladlezers' aanbrak, ging hij verder: „Welnu, goede lezer, op poene van zonderling te schijnen, op straffe der ongenade van de geheele pers, verklaren wij ronduit, dat al die verzekeringen onwaar en overdreven zijn. De afschaffing van het zegel op de dagbladen is, naar onze meening, niets anders dan een ontijdig toegeven aan het luid geschreeuw der journalisten, die hun eigen belang en niets dan hun vervloekt eigen belang, raadplegende, van de schatkist een offer vragen, 't geen de schatkist niet brengen kan, zonder de natie andere lasten op te leggen, welke veel zwaarder, veel drukkender en dus onregtmatiger zullen zijn dan de heffing van een zegelregt op de dagbladen.”

Asmodée beschuldigde de uitgevers ervan, dat zij de abonnementsprijzen niet wilden verlagen, maar hun kranten wilden vergroten, meer onderwerpen behandelen, meer correspondenten aannemen en andere kosten voor de inhoud wilden maken. „Neen”, aldus Asmodée, „niet door de afschaffing van het zegelregt kan de Nederlandsche journalistiek zich verheffen; zij kan het alleen door een mannelijk gedrag en een voort-

¹ De Nieuwe Rotterdamsche Courant had een oppervlakte van 35 vierkante palmen, het Algemeen Handelsblad van 30 vierkante palmen.

² Nieuwsblad voor den Boekhandel van 13 november 1862, no. 46, blz. 206.

³ Blz. 66.

durend streven naar vooruitgang, zij kan het alleen door zich een grooten kring van lezers te verschaffen; en dat doel bereikt ze slechts door den slentergang te verlaten, welke ze thans loopt, door wat meer geestkracht, wat meer moed en wat meer talent te toonen." Asmodée verzekerde, dat de zegelbelasting haar nooit gedrukt had en ook geen ander blad, dat de sympathie had. Waar men verbeteringen wilde, stond de fiscus niet in de weg, aldus het contrariërende weekblad. Volgens de schrijver zou het Algemeen Handelsblad jaarlijks een winst van zeventigduizend gulden maken ten bate van de directie van het blad. „Daarom verklaren wij onbewimpeld, dat wij zonder morren de zegelbelasting zullen voldoen, zoolang de Staat, niet tot opheffing kan overgaan, zonder daarvoor een equivalent te vinden, een ander regt te heffen, het goede volk op een andere wijze te belasten; terwijl wij niet inzien hoe de heffing van zo'n regt in het minste verband kan gebragt worden met de vrijheid der drukpers." In deze zin kwam Asmodée op voor de belangen van het volk. Men zou van de pers niets anders vragen dan wat iedere burger moest: delen in de lasten van het vaderland. Daarom zag de redactie geen reden „waarom de pers zich zou onttrekken aan een zeer dragelijke belasting, waarvan zij niet kan ontheven worden dan ten koste van de burgerij, van het volk, – van 't volk dat zij steeds huichelt lief te hebben en voor te staan, doch 't geen zij bij slot van rekening evenwel de lasten wilde op den hals schuiven, welke 't haar voegt te dragen..."

In november 1865 schreef Joh. C. Zimmerman een artikel in *De Gids* over de geschiedenis van een Frans dagblad¹. Hij schreef deze korte schets niet in de eerste plaats om het belang van deze geschiedenis, maar hij had een aanleiding nodig om zijn hart te luchten over de verwerping van het wetsvoorstel tot wijziging van de zegelwet in de Tweede Kamer in juli 1865². Zimmerman ging in op de oorzaken van de afwijzing door de Kamer en meende, dat uit de discussies over het algemeen een waarderding voor de dagbladpers bleek, maar dat de minister het handelsbelang van het journalistieke belang had moeten scheiden in een tweeledig ontwerp. In tegenstelling tot de meeste andere schrijvers geloofde Zimmerman niet in een grote verbetering van de pers na de afschaffing van het dagbladzegel. Hij beschuldigde het Algemeen Handelsblad en de Nieuwe Rotterdamsche Courant van uitvoerigheid en gewichtigheid in de hoofdartikelen. Deze waren daardoor zelden onderhoudend, opwekkend of amusant. Hij begreep niet, dat zoveel Nederlanders hun politieke katechismus verfristen met deze zwaarmoedige staatkundige vertogen, enkel en alleen, omdat zij sympathiseerden met de richting van deze kranten. Hoewel de neutrale bladen het voordeel hadden, zich op een groot publiek te kunnen richten, was Zimmerman van mening,

¹ Joh. C. Zimmerman, *De geschiedenis van een Fransch dagblad*. In: *De Gids*, jrg. xxix of III van de vierde serie, (november 1865), blz. 295-336.

² Hand. 1864-1865, II, blz. 1230-1268.

dat de waarheid slechts gestalte kon krijgen bij de verschillende richting-bladen met een vast lezerspubliek. Als remmende factoren voor de journalistiek noemde Zimmerman ook de geringe afzet, het gemis aan literaire talenten, het vooroordeel tegen het beroep van journalist en de slechte gewoonte geen abonnement te nemen en liever de krant in een koffiehuis te lezen.

6. *De Kamper Courant en de Debating-club*

De Kamper Courant, met als ondertitel Algemeen Nederlandsch Volksblad en als zinspreuk: 'Regt naar 't Doel', schreef op 7 mei 1865 over het uitstel van de zegelafschaffing en deed een beroep op de vrijzinnige meerderheid van de Tweede Kamer¹.

Het invloedrijke blad leverde commentaar op de maatregel van de minister van Financiën, waarbij deze de termijn voor de invoering van de wet van 1 juli 1865 in het ontwerp van deze wet bracht op 1 januari 1866. De hele dagbladpers had zich intussen reeds voorbereid op de afschaffing van het zegel met ingang van 10 juli 1865 en nu werd de zaak plotseling uitgesteld voor een half jaar. De redactie schreef teleurgesteld te zijn, omdat zij gemeend had, dat de minister van Financiën het inderdaad goed met de pers voorhad². Hij zou nu de hele zaak op touw gezet hebben met het enige doel om de pers door fraaie beloften blij te maken, zonder ooit het voornemen gehad te hebben die beloften na te komen. Na drie jaar bewind-Betz op het ministerie van Financiën, vroeg de Kamper Courant zich af, of de behandeling van de wet in de Kamer wel tijdig klaar zou kunnen zijn, aangezien de Kamerleden de hondsdagen niet in Den Haag plachten door te brengen. Als reden van het tweede uitstel van zes maanden gaf het ministerie op, dat de plakzegels niet klaar konden komen en dat de pers enige maanden voorbereiding nodig had. De schrijver van het hoofdartikel wilde minister Betz de sympathie vanwege het uitstel niet onthouden, maar wel de meerderheid van de Tweede Kamer, die bij herhaling in de warmste bewoordingen haar ingenomenheid betuigd zou hebben met het idee om het dagbladzegel af te schaffen. Hij achtte het vleierder voor de pers, wanneer het voorstel tot afschaffing van de Kamer zou uitgaan en sprak de vurige hoop uit, dat dit alsnog zou gebeuren.

In het nummer van zondag 11 juni kondigde de redactie van de Kamper Courant aan, dat de zegelwet, 'lang eene verstooteling', in be-

¹ Kamper Courant van zondag 7 mei 1865, no. 2906. De Kamper Courant verscheen op woensdag- en zaterdagavond en kostte in de stad f 1,50 per kwartaal; buiten de stad was de abonnementsprijs f 1,75 franco per post. Het blad voerde het wapen van de vrije Hanzestad Kampen in de kop en werd sinds de oprichting in 1835 door K. van Hulst veel gelezen in heel Nederland.

² Het was minister G.H. Betz.

handeling zou komen¹. Een warm pleidooi voor de pers volgde op deze feitelijke mededeling. „De pers heeft in den constitutionelen staat een roeping, gelijke roeping als het parlement: wat hier gesproken woord doet, doet ginds het geschreven woord². Maar het gesproken woord uit zich onbelemmerd; het geschrevene daarentegen wordt in bedwang gehouden, en dat nog wel door den fiscus. De pers kan haar roeping niet naar eisch vervullen, zoolang de banden niet zijn geslaakt, die haar nu omklemmen. Die banden zoo spoedig mogelijk los te maken moet de wensch zijn van regering en vertegenwoordiging, wanneer zij den regeringsvorm, waaronder wij leven, opvatten in zijn verheven doel en strekking. Want zonder krachten, zich zelf bewusten en opgeklaarden publieken geest is die regeringsvorm zeer onvolmaakt, en het voorname – ja, hier te lande het éénige – middel om zulk een publieken geest te vormen, is de pers. Hoe vrijer gij deze laat, hoe gemakkelijker beweging gij haar geeft, hoe meer gij hare werking bevordert en hoe meer gij haar in eere houdt, des te meer draagt gij bij tot ontwikkeling van den publieken geest en des te meer maakt gij, daardoor, den tegenwoordigen regeringsvorm tot een waarheid.”

Ruim een maand later, op zondag 16 juli, stelde de Kamper Courant in scherpe bewoordingen de kwestie van het dagbladzegel aan de orde³. De redactie verweet de minister in de eerste plaats, dat hij, niettegenstaande de aandrang van persorganen van allerlei kleur, geen splitsing van het voorgestelde ontwerp van wet op het zegel had gewild. Afschaffing van het dagbladzegel was ondergeschikt gemaakt aan de fiscale kwestie van het handelszegel. Volgens de Kamper Courant was de afschaffing van het dagbladzegel géén fiscale, maar politieke kwestie⁴. De redactie zei het egoistisch te vinden, als de pers nu zou aandringen op aftreden van de heer Betz, die door zijn voorstel tot afschaffing van de plaatselijke accijnzen aan het land een weldaad had bewezen en van wiens beleid meer heilzame maatregelen te verwachten waren. „Al ziet de heer Godefroi van uit de hoogte op journalisten neer, al trekken anderen de moraliteit in twijfel van al wie in de dagbladpers de pen voert, wij voor ons wij stellen de moraliteit hoog genoeg om te gevoelen dat om het

¹ Nummer 2916, 1865

² Deze opvatting heeft H. Baudet, hoogleraar in de sociale en economische geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen, ook verdedigd. Zie *De Journalist*, jrg. xiv (1963), no. 19, blz. 303.

³ No. 2926, 1865

⁴ Minister Betz heeft het ontwerp van de zegelwet ingetrokken, zoals wij gezien hebben, omdat de Kamer zich niet verenigd had met een bepaling van het ontwerp met betrekking tot het handelszegel. De intrekking geschiedde volgens de Kamper Courant tot verbazing van de ambtgenoten van de minister, de Kamerleden en iedereen, aangezien de Kamer in strijd met de mening van de minister, van oordeel was, dat ongezegeld handelspapier niet nietig verklaard moest worden. Dáárin zou de minister het hoofdbeginsel van de wet gezien hebben, niet in de afschaffing van het dagbladzegel.

gebeurde met de zegelwet, onze sympathie voor den heer Betz niet mag verkeeren in antipathie,” aldus het artikel. Nogmaals drong het er op aan, dat nu de vertegenwoordiging het initiatief zou nemen. Het al of niet verbeteren van de journalistiek was de hoofdzaak niet, meende de Kamper Courant; de vraag of het geld, dat de dagbladen bij afschaffing van het zegel zouden vrij krijgen, ten bate zou komen van het publiek of in de zak van uitgevers of aandeelhouders zou vloeien, zou van ondergeschikt belang zijn en evenzeer zouden de persoonlijke belangen van journalisten ondergeschikt zijn aan het grote staatkundige beginsel dat bij de zaak betrokken was. Dit beginsel zou volgens de Kamper Courant zijn: „In een vrij land, sedert eeuwen beroemd als het land der drukpersvrijheid, thans in het bezit van vrijzinnige instellingen en waar zoowel de regering als de overgroote meerderheid der vertegenwoordiging de meest vrijzinnige beginselen is toegedaan, in dat land ligt de dagbladpers aan banden van den meest onnatuurlijken aard, die zelfs in de meest autocratisch geregeerde landen niet bestaan, banden die in zekeren zin die pers meer belemmeren in haar bewegingen dan de meest draconische strafwetgeving op de drukpers in staat is te doen.” De redactie tartte Leidse professoren en Kamerleden dit beginsel te bestrijden. „Dat beginsel predomineert alle andere beschouwingen en consideratiën, en onverschillig of de journalistiek zal verbeteren of verdergeren door de afschaffing van het zegel, zùlk een beginsel moet de kwestie beslissen. Het dagbladzegel is in strijd met den aard onzer instellingen, in strijd met de politiek van regering en vertegenwoordiging, in strijd met de historische beginselen van het Nederlandsche volk, het werpt een schaduw op onzen sedert eeuwen gehandhaafden nationalen roem.” Prof. Buys mocht dit dan overdrijving noemen, maar het was zo, aldus de redactie¹.

De laatste artikelen die wij ontleen aan de Kamper Courant, vormen een schakel tussen dit en het volgende hoofdstuk, tussen de strijd voor afschaffing van het dagbladzegel in parlement en pers en de oprichting van de eerste actie-organisatie, het Anti-Dagbladzegel-Verbond in Rotterdam. In het nummer van zondag 22 april 1866² gaf de Kamper Courant

¹ Deze hoogleraar schreef de dissertatie: J.Th. Buys, *De iure cogitata communicandi*, Utrecht 1850.

Eén van zijn stellingen luidde: „*Illi qui diaria conficiunt, maxima parte sunt homines obscuri et ignoti.*” Later kende dezelfde Buys de pers als werktuig van de partijen en openbare mening een controlerende taak toe. (J.Th. Buys, *Studien over staatkunde en staatsrecht*, Arnhem, 1894, dl. 1, blz. 54). Hij had intussen ook een belangrijke rol gespeeld in het Anti-Dagbladzegel-Verbond.

² No. 3006. Dit nummer en de eerder geciteerde exemplaren, hebben wij kunnen raadplegen in het Internationaal Persmuseum, Javastraat 72 in Den Haag. De directeur, de heer A. Milo, zeggen wij dank voor zijn hulp.

namelijk een verslag van de vergadering van de Debating-club in Rotterdam¹. Een niet met name genoemde spreker drong volgens het verslag, met klem aan op de afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en advertentiën. „Deze zaak”, aldus de Kamper Courant, „trekt meer en meer de aandacht en ook onder het publiek wordt de overtuiging levendig, dat eene belasting op de uiting der gedachten eene schreeuwende anomalie is in onze staatsinrichting.” De heer Van Bosse was volgens de redactie niet de persoon van wie spoedig een maatregel te verwachten was: „Hij bedenkt niet, dat het bestaan dezer onzinnige belasting, die in het land der drukpersvrijheid bij uitnemendheid de dagbladpers aan banden legt, inzonderheid eene zware grief is tegen hem, omdat hij de eerste minister van finantien is geweest na de grondwetsherziening en dus van hem had mogen verwacht worden dat hij al dadelijk niet zou gerust hebben voor dat die belasting was afgeschaft.” De redactie nam hem ook kwalijk, dat hij een vlag had gehesen, die iedereen graag zag en waarop geschreven stond: „herstel van het evenwicht tusschen gewone ontvangsten en gewone uitgaven.” Daarachter zou Van Bosse zich verschuilen als men vroeg om afschaffing van een belasting. Men zou desnoods als equivalent de tabak kunnen belasten, meende de Kamper Courant ten slotte.

¹ Bedoeld wordt waarschijnlijk het oudste debatgezelschap van Rotterdam: het in 1866 opgerichte en in 1880 opgeheven 'Rotterdamsch Spreekgezelschap'. De andere debatgezelschappen werden namelijk pas later opgericht; van 1870-1893 bestond de „Vereeniging tot Oefening in het Spreken in het Openbaar”, kortweg de vereniging met de lange naam genoemd, het derde debatgezelschap was het 'Spreekgezelschap', dat van 1887-1892 bestond. Het doel van het Rotterdamsch Spreekgezelschap werd in het reglement als volgt omschreven: „Het oefenen der leden in het openbaar bespreken van vraagstukken van algemeen belang. Het bezigt als middel daartoe het verdedigen van stellingen, bevattende eene bepaalde meening over eenig betwistbaar punt.” Uit het in 1876 opnieuw uitgegeven reglement blijkt, dat de stellingen met de daarop voorgestelde amendementen van tevoren werden toegestuurd aan de leden, om in de eerstvolgende vergadering door de voorzitter in stemming gebracht te worden. Omdat de jaarverslagen van de eerste drie jaar niet bewaard zijn, weten wij niet wie gesproken heeft over het dagbladzegel. Onder het voorzitterschap van mr. E. E. van Raalte, in 1869-1870, werd onder andere gesproken over de vrije uiting der gedachten. Opmerkelijk is, dat deze Van Raalte een van de Rotterdamse initiatiefnemers van de oprichting van het Anti-Dagbladzegel-Verbond was. Hij was secretaris van het Hoofdbestuur. Vergaderd werd voorts op het Notarishuis, de plaats waar het A.D.V. ook werd opgericht. Zie voor de geschiedenis van het Rotterdamsch Spreekgezelschap verder: J. E. van der Pot, Rotterdamsche debatgezelschappen in de 19e eeuw. In: Rotterdamsch Jaarboekje 1949, blz. 252 e.v. Wij danken dr. Van der Pot voor de inlichtingen die hij ons schriftelijk gaf.

argumenten en overwegingen in brochures en artikelen

Publieke opinie of openbare mening is een begrip, waarover veel geschreven is. In de vorige eeuw beschouwd als een onfeilbaar baken waarop het schip van staat kon varen of als een verwerpelijk machtsinstrument in handen van 'onstaatkundigen', vond de publieke opinie behalve in de pers – weekbladen, nieuwsbladen, dagbladen en periodieken – veelvuldig haar neerslag in brochures. Wie zijn licht wilde laten schijnen over een bepaalde kwestie en in de volksvertegenwoordiging en in de pers zijn stem niet kon laten horen, liet zijn gedachten drukken en verspreiden.

Het dagbladzegel heeft een rijke oogst geschriften van voor- en tegenstanders opgeleverd. Het Anti-Dagbladzegel-Verbond verspreidde redevoeringen in druk en ook pamfletachtige propagandablaadjes. In de volgende bladzijden komt een felle tegenstander van de afschaffing van het dagbladzegel aan het woord: Iz. Lion. Het hoofdstuk eindigt met het werk van zijn tegenvoeter Maurits Herman van Lee, de journalistieke auctor intellectualis van de anti-dagbladzegel campagne. Ook de pers zweeg in de veelbewogen jaren 1867 tot 1869 niet, zoals zal blijken.

1. Lion als spreekbuis van de conservatieven

Izaäk Lion was de voornaamste tegenstander van de afschaffing van het dagbladzegel. Wie was hij en wat was zijn politieke verleden? Lion was van 1848 tot 1849 correspondent van The Times voor Nederland. Daarna was hij tot begin 1853 medewerker voor politieke artikelen van het Algemeen Handelsblad; van 1850 tot april 1853 was hij tevens correspondent van de Indépendance en van 1 november 1852 tot april 1853 medewerker van De Overijssel en de IJ- en Amstelbode. In 1851 was hij mede-oprichter van het administratieve weekblad De Gemeentestem; van 1 januari 1853 tot 1 oktober 1854 was hij redacteur van De Indiër, van 26 april 1853 tot 30 september 1855 van De Grondwet, daarna tot 1 december van hetzelfde jaar van De Constitutioneel en tot eind

1857 werkte hij voor een groot aantal bladen als Haags correspondent.

Een jaar eerder, in 1856, schreef hij samen met de Haarlemse uitgever M. Salvador een brochure over de oprichting van een nieuw dagblad, gewijd aan de ontwikkeling en verspreiding van constitutionele beginselen in ruime zin¹. De politieke toestand in Nederland typeerden de schrijvers als 'niet heuglijk'. De volksvertegenwoordiging zou te bezadigd zijn en de regering anti-constitutioneel, omdat zij de koning sinds 1853 persoonlijk en eenzijdig liet optreden en hem niet boven alle partijen stelde, zoals de grondwet bedoelde. Hoewel Salvador en Lion Oranjegezind waren, stond voor hen, onmiddellijk naast de eerbied voor de vorst, de eerbied voor de grondwet centraal. Wat de krant betreft: deze zou geen partijschap moeten kennen, maar moeten strijden voor beginselen, die in het belang van het vaderland waren. In 1858 liet Lion nog twee brochures verschijnen „tegen de ultra-liberalen door een gematigd liberaal schrijver”². Hij beschuldigde in felle taal de zogenaamde ultra-liberalen van gevaarlijke proefnemingen, zoals de vrijheid van drukpers in Indië. Hoewel hij zich in 1858 nog gematigd liberaal noemde, wendde hij zich na 1853 steeds duidelijker naar de behoudende richting. De Arnheemsche Courant was volgens hem ultra-liberaal, evenals de katholieken van De Tijd dat waren. Ook het Algemeen Handelsblad en de Nieuwe Rotterdamsche Courant kregen het etiket van ultra-liberaal opgeplakt, omdat zij het ministerie dat aan het bewind was, steunden en wilden dat de verkiezingen van 1858 dezelfde politieke verhoudingen zouden opleveren³.

Zijn politieke ommezwaai heeft Lion pas in 1866 op schrift gesteld en verdedigd⁴. Zijn visie op de pers, vooral op de liberale kranten, waarvoor hij voor kortere of langere tijd had gewerkt, was sterk persoonlijk gekleurd en niet zonder rancunes. In een passage over zijn werkperiode bij het Algemeen Handelsblad, vertelde hij een aardige bijzonderheid over de werkwijze op deze krant in 1848: „De Februari omwenteling eischte van de redactie van het Handelsblad groote inspanning. Van telegrammen was nog niets bekend; men had duivenposten, en naarmate deze gevleugelde boden, die rusteloos uitgezonden werden en terugkeerden, tijdingen aanbragten, werden editiën uitgegeven, die soms tot vier op één dag klommen”⁵. Toen The Times in 1848 zag, dat de ver-

¹ M. Salvador en Iz. J. Lion, Verklaring van beginselen. Een woord aan onze landgenooten over de oprigting van een nieuw dagblad, Amsterdam, 1856. Zie over Lion ook: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Leiden, 1921, dl. v, blz. 318. Hij stierf op 27 augustus 1873.

² (Iz. J. Lion), Eene ernstige stem van waarschuwing en voorlichting aan de kiezers van Nederland, Tiel, 1858, 2 dln.

³ Een ministerie met een liberale kleur was de wens.

⁴ Iz. J. Lion, Mijn staatkundig leven. Bijdrage tot de kennis der dagbladpers in Nederland, 's-Gravenhage, 1866.

⁵ Lion, Staatkundig leven, blz. 15.

wachte troebelen in Nederland uitbleven, werd hij als correspondent bedankt. Van zijn bijdragen aan deze krant schreef hij: „De hoofdbeginselen waren gehechtheid aan de dynastie van Oranje, voorspraak van een eerlijken constitutionelen regeringsvorm, aandrang tot staatkundige en finantiële hervorming, vermaning tot eerbied voor de wet en handhaving van orde en rust, en tegelijkertijd krachtige bestrijding van al wat naar mijne meening, door de kracht van bedriegelijke leuzen, het volk bittere teleurstellingen bezorgen kon.” Hij doelde hier op het socialisme, waarvan hij rampzalige gevolgen vreesde¹. Ook schreef hij naar aanleiding van de hongeroproeren in de grote steden en in Groningen en Overijssel in 1847 over de gevaarlijke tendenzen in het socialisme². Hij riep in deze brochure het volk van Nederland op, in een eeuw van woelzucht en veranderingskoorts, geen stap af te wijken van de wettelijke weg, afgebakend door de voorvaders, die zelfs in het uur van doodsgevaar standhielden. Lion noemde zich ‘eigenlijk niet liberaal, maar partijganger’³. In 1853 had hij de ommezwaai in principe reeds gemaakt: in zijn artikelen was hij anti-Thorbeckiaans. De val van het ministerie Thorbecke in april 1853 leek hem de doodslag aan het liberale beginsel toe te brengen. Hij ergerde zich er aan, dat de verworvenheden van 1848 ook in de kranten, koffiehuisen, schouwburgen en kerken in het geding gebracht werden. Op 26 april 1853 liet hij het eerste nummer van *De Grondwet* verschijnen om daartegen een dam op te werpen. Zijn conservatieve carrière kreeg een weifelend begin; het zou nog enige jaren duren, voordat hij, zich beroepend op Gladstone, die van Tory ‘radical’ werd, zich openlijk conservatief noemde.

In 1858 schreef hij een brochure onder het later door hemzelf ontsluitende pseudoniem Philalethes, getiteld: *De dagbladen in Nederland*. Wat zijn zij en wat behoorden zij te wezen⁴? Volgens de schrijver was de drukpers niet de vierde, maar de eerste macht in de staat⁵. „In de handen van den brave is de drukpers de scherpe ploeg, die in den grond van het hart der volkeren de voren graaft tot opnemning van zaden van bloei en veredeling. In de handen van den booze is de drukpers de onmeedogende sikkels, waardoor al wat goeds in het volkerenhart opgroeit, wordt weggemaaid, en de hark, die de kiemen van deugd en

¹ Iz. J. Lion, *Het Socialismus. Wat het is en waartoe het leidt*. Uit het Fransch vertaald naar A. E. Cherbuliez en van eene inleiding en een naschrift voorzien, Amsterdam, 1848.

² (Iz. J. Lion), *Wat moet het volk van Nederland doen in deze tijden van beroerten?*, Amsterdam, 1848.

³ Lion, *Staatkundig leven*, blz. 25.

⁴ Philalethes, *De dagbladen in Nederland. Wat zijn zij en wat behoorden zij te wezen?*, 's-Gravenhage, 1858. Verklaring op het titelblad: „Een woord tot de regering, tot de Staten-Generaal, tot de partijen, het volk en de dagbladen, ook in verband tot de zegelbelasting.”

⁵ Uitdrukking, ontleend aan de titel van het werk van F. Knight Hunt, *The fourth estate*, London, 1850, 2 vols.

godsvrucht, van verlichting en zelfkennis onbarmhartiglijk uitroeit"¹. Om niet een macht in de staat te zijn, om niet te ontaarden in partijgangster, moest er volgens Lion meer komen dan een wet tot beteugeling van het misbruik, méér dan de opheffing van belastingen; er moest een besef groeien van een macht te zijn en de grondwetsbeginselen moesten leven in de gedachten van het volk. In Nederland zag de regering de pers niet als haar bondgenoot, het volk begreep de roeping en de kracht van de pers niet, de volksvertegenwoordiging had geen achting voor de pers en de pers zelf schoot te kort. Een goede pers was volgens Lion, niet afhankelijk van de afschaffing van het zegelrecht, zoals bijvoorbeeld Thorbecke stelde². Terecht zag Lion het zegelrecht niet als een zuiver financiële kwestie, maar als een politieke kwestie bij uitnemendheid. Hij sprak zijn ergernis uit over de in de Tweede Kamer gebruikte uitdrukking 'krantenindustrie', omdat de Nederlandse pers dan zo achterlijk voorkwam, dat zij bij wijze van industrie bedreven zou worden³. De afschaffing van het dagbladzegel was voor hem een politieke kwestie, omdat de vraag aan de orde was, of de pers een hefboom was voor de politieke ontwikkeling, zedelijke beschaving en kennis van een constitutioneel volk. De afschaffing van het dagbladzegel zou slechts één maatregel zijn. Lion zag het perswezen als een soort parlement voor de communicatie tussen regeerders en geregeerden en als controlerend orgaan van rechten en plichten, als wreker van het kwade. Hij was tegen een vermindering of afschaffing van het zegelrecht, gekoppeld aan een algehele herziening van de zegelwet, zoals met betrekking tot het handelszegel in 1852 voorgesteld was. Hij onderscheidde het handelszegel van het dagbladzegel als een handelskwestie van een politieke kwestie.

Kernachtig was zijn uitspraak, dat Nederland wel dagbladen, maar geen journalistiek bezat. Het dagblad werd niet ontvangen als huisvriend, als leidsman tot politieke opvoeding, als kweker van zin voor wetenschap en kunst en voor nijverheid en handel⁴. Men las in Nederland de krant, omdat men het moest, omdat men nieuwsgierig was; men leerde er niets uit. 'Och! 't is maar die of die krant,' zei men. De journalist was niet meer dan de paria uit de Hindoese maatschappij. Hij was een broodschrijver, oproerige of ogendienaar, al naar gelang zijn politieke gezindheid. Het Nederlandse volk had meer belangstelling voor godsdienst, nijverheid en handel, dan voor politiek, was de bittere conclusie van een verbitterde Lion. Nederland was egoïstisch, had geen interesse voor buitenlandse politiek en buitenlands nieuws; de middenstand was be-

¹ F. Knight Hunt, a.w., blz. 7, geciteerd door Philalethes, a.w., blz. 5.

² Bijblad 1857-1858, II, blz. 459.

³ Philalethes, a.w., blz. 8-13.

⁴ De sociusfunctie van de krant, later door dr. H. J. Prakke uitgewerkt; zie van Prakke: De samenspraak in de samenleving. Inleiding tot de publicistiek, Assen, 1957.

houdzuchtig als bezittende klasse en zijn politiek was geen politiek te beoefenen. Dat waren de jammerklachten die Lion uitvoerig uitwerkte als Philalethes. De politieke partijen stelde hij ook verantwoordelijk voor de weinig bloeiende situatie, waarin de pers verkeerde in 1858. Daarbij zij opgemerkt, dat er twee partijbladen hadden bestaan: de anti-revolutionaire *De Nederlander* van Groen van Prinsterer en de constitutionele *Grondwet* van Lion zelf.

Uit een staat, door de minister van Financiën aan de Tweede Kamer overgelegd, bleek volgens Lion, dat de bladen met een duidelijke politieke kleur de meeste lezers hadden. In het eerste half jaar van 1851 werd het volgende aantal vellen gezegeld en telden de kranten het volgende aantal abonnees:¹ (tabel 6)

Tabel 6

Krant:	vellen:	abonnees:
Arnhemsche Courant	65.000	500
De Nederlander	54.000	350
De Tijd	13.000	geen 100
Algemeen Handelsblad	850.000	5400
Zondagseditie ervan	65.000	2500
Nieuwe Rotterdamsche Courant	342.200	1800
Rotterdamsche Courant (3 × p.w.)	95.735	1220
Oprechte Haarlemsche Courant	506.000	3250

Een bron van informatie voor de kranten werd door de regering droog gelegd, volgens Lion. Na 13 januari 1854 mochten de ambtenaren niet meer voor een krant schrijven². Ten onrechte beweerde Lion, dat Nederland in 1858 117 *dagbladen* telde; hij zal bedoeld hebben nieuwsbladen, dus dagbladen, weekbladen en ook lokale krantjes en advertentieblaadjes³.

Ook fulmineerde Lion tegen de *Nederlandsche Staats-Courant*: „Voor die courant schijnen de versnelde middelen van gemeenschap niet te bestaan; de telegraaf is voor haar een gesloten boek, en zij komt wereldgebeurtenissen verkondigen, wanneer reeds het kleinste provinciale blad, die zijnen lezers in de verste uithoeken des lands heeft medegedeeld. Tact nog eenheid van inzicht kenmerken hare redactie. De taal, die er in geschreven wordt, is zwaar, moeilijk te verduwen. De onderwerpen, die men er behandelt, zijn oud, afgesleten en niet zelden verraden zij eene strekking, moeilijk met hare officieel karakter overeen te brengen”⁴.

¹ Philalethes, a.w., blz. 19.

² Zie daarover ook: B. van Merlen, *De oorzaken of redenen mijner pensionering*, Zalt-Bommel, 1858.

³ Philalethes, a.w., blz. 20.

⁴ Philalethes, a.w., blz. 25-26.

De Staatscourant zou slechts gelezen worden door de ouderwetse Nederlander en de aannemers en verder de voornaamste grondstof zijn voor de kruideniers-peperhuisjes.

Lion had ook ongezouten kritiek op de inhoud van de kranten. 'Faits divers' maakten volgens hem de inhoud uit: een kind verbrand, een zelfmoord, een ambassadeur heeft een uitstekend diner gegeven, een muziekkorps heeft virtuoos gespeeld en een dronken koetsier heeft brokken gemaakt. De Nieuwe Rotterdamsche Courant en de Haarlemsche Courant zouden in de rubriek buitenland meer dan dorre feiten geven, evenals De Echo en De Tijd. Als insider stelde Lion ook de gebrekkige berichtgeving van de zittingen van de beide Kamers in de Nederlandse pers aan de orde. Hij wist daar wel het een en ander van, omdat hij van maart 1850 tot juli 1852 stenograaf was in de Tweede Kamer en auteur van de politieke hoofdartikelen in het Algemeen Handelsblad en andere kranten. Reeds in 1856 schreef hij, dat de Nederlandse journalistiek geen grotere weldaad bewezen kon worden' dan een heilzame concurrentie in het leven te roepen ter verbreking van het monopolie¹. Dat monopolie bestond hierin, dat alle kranten in Nederland uit dezelfde bron het dagelijkse en politieke nieuws uit de residentie ontvingen' ook de verslagen van de zittingen van de Kamers. De bron was het Haagsch Correspondentiebureau, dat, al naar gelang de politieke omstandigheden, nu eens de liberale, dan weer de conservatieve richting in de berichten liet bovendrijven. Er was slechts een zeer gering deel van de kiezers dat de verslagen las uit het Bijblad van de Staatscourant.²

De grondwet van 1815 voerde bij artikel 108 reeds het openbaarheidsbeginsel voor de Tweede Kamer in. Deze mogelijkheid van parlementaire reportage vond echter geen of gebrekkige realisatie. Jacob Belinfante was van 1815 tot 1836 verslaggever voor de Staatscourant in de Eerste

¹ Lion, Staatkundig leven, blz. 56.

² De debatten in de Tweede Kamer der Staten-Generaal zijn vanaf 1831 gepubliceerd in de Bijvoegsels tot de Nederlandsche Staatscourant. Aan de hand van deze bijvoegsels, de archieven van de Kamers en de verslagen in de pers, hebben J. J. F. Noordziek en Arnold L. H. Ising het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende de zittingen 1815 tot 1830 gehouden te Brussel en te 's-Gravenhage, gepubliceerd. Uitgegeven te 's-Gravenhage, 1862-1888, 15 dln.

Verder: Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1814-1847, bewerkt door J. J. F. Noordziek e.a., 's-Gravenhage, 1859-1903.

De Nederlandsche Staats-Courant werd sinds 1 januari 1814 te 's-Gravenhage uitgegeven - met registers - door J. Tersteeg en J. Belinfante. Zie ook: N. Cramer, Parlement en pers in verhouding tot de overheid, Leiden, 1958; J. Belinfante, Herinneringen. Openbaarmaking van het verhandelde in de vergaderingen der Staten-Generaal, Den Haag, 1886; J. Tideman, De openbaarmaking van het verhandelde in de Kamers der Staten-Generaal, 's-Gravenhage, 1889; J. Tideman, De Nederlandsche Staatscourant, 's-Gravenhage, 1849. In deze brochure stelde Tideman Belinfante in gebreke. Hij wenste, dat de Tweede Kamer de Handelingen zelf zou verzorgen. Voorts pleitte hij voor een Staatscourant met een zelfstandige uitgave van de Handelingen, zonder Bijblad of Bijvoegsel van iets te zijn.

en Tweede Kamer. I. Belinfante en J. J. Belinfante assisteerden sinds 1828 hun vader daarbij. Isaac ging zich met zijn familieleden A. en D. Belinfante en zijn broer J. J. Belinfante in de loop van de dertiger jaren geheel wijden aan de verslaggeverij voor kranten. Ook werkte hij samen met M. Vaz Dias, die sinds 1844 verslaggever van de N.R.C. in de Kamers was. Zij richtten samen een agentschap op: het Haagsch Correspondentiebureau Belinfante en Vaz Dias. Isaac werd in 1887 opgevolgd als directeur door zijn zoon Maurits Ernst¹.

In 1857 bediende het persbureau ongeveer veertig kranten met Haags nieuws en het officiële en departementale nieuws dat de overheid losliet. In dat jaar werd, na langdurige strijd, ook een officiële perstribune in de Tweede Kamer geopend². Sindsdien verzorgde een aantal bekende journalisten soms uitermate deskundig de berichtgeving vanuit het Binnenhof. Een van hen, B. Blok, heeft zijn ervaringen op schrift gesteld³.

Eind 1857 begon Lion met de verzorging van de nieuwsvoorziening uit Den Haag voor het toen in Amsterdam opgerichte Handels- en Effectenblad. Deze krant kon het nieuws niet als eenheidskoek van de Haagse firma betrekken, omdat deze het alleenrecht aan het Algemeen Handelsblad had afgestaan. Lions poging om een concurrerend bureau in Den Haag op te richten, mislukte. Tot half augustus bleef hij correspondent voor het Handels- en Effectenblad.

Terug naar zijn brochure van 1858; Lion signaleerde ook het gebrek aan samenwerking in de journalistiek, het gemis van een 'esprit de corps'. Het zou nog bijna een halve eeuw duren, voordat de uitgevers zich organiseerden om de belangen van hun kranten gezamenlijk te behartigen en nog drie decennia, voordat de journalisten elkaar vonden. „Dit gemis aan een gemeenschappelijke band”, aldus Lion, „belet, dat de drukpers zich verhefte boven den lagen atmosfeer, waarin zij zich

¹ Deze was vanaf 1877 correspondent van het Algemeen Handelsblad geweest. Zijn mededirecteur was A. Vaz Dias als opvolger van diens vader M. Vaz Dias. Na het overlijden van M. E. Belinfante, in 1903, bestond de directie uit S. Vaz Dias, N. Vaz Dias en mr. Joh. J. Belinfante, de kleinzoon van de stichter van het persbureau. Zie: B. Blok, Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen, Den Haag, 1901, passim en Cramer, a.w. passim.

² Op het ogenblik dat het boekje van Philalethes verscheen, in 1858, moet deze tribune dus reeds bestaan hebben. Het monopolie van Belinfante - Vaz Dias was eigenlijk reeds in 1849 doorbroken.

³ B. Blok, a.w. De schrijver begon zijn carrière als Kamerverslaggever in 1861 aan het Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage, het latere Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage. Vanaf 1870 schreef hij ook de Kameroverzichten voor deze krant, hij volgde in deze hoedanigheid zijn door hem bewonderde hoofdredacteur Iz. J. Lion op! In 1888 trad hij in dienst van het Nederlandsch Correspondentiebureau voor Dagbladen als chef de bureau en Kamerverslaggever. Verder werkte hij ook voor het Rotterdamsch Nieuwsblad, de Amsterdamsche Courant, het Utrechtsch Nieuwsblad en het Bataviaasch Nieuwsblad.

Van zijn hand is ook: De Haagsche dagbladpers in de 19e eeuw, z.p., (1901).

thans beweegt”¹. En: „Gelijk hier nog de reis in trekschuiten wordt afgelegd, waar elders afstand en tijd verdwijnen voor den geest der eeuw: zoo blijven de dagbladen hier te lande op het standpunt, waarop zij in andere landen schier geen enkelen lezer meer zouden kunnen vinden”². Afschaffing van de zegelrechten achtte Lion niet voldoende, zolang niet het vooroordeel werd weggenomen, dat op de drukpers als een bezwarende nachtmerrie rustte; zolang de loopbaan van de journalist die van de maatschappelijk miskende zou zijn; zolang de partijen de journalisten beschouwden als werktuigen; zolang men carrières voor hen gesloten hield en hen beschouwde als spionnen of verraders, niet als fakkels van licht. Uit rechtvaardigheidsoverwegingen pleitte Lion vóór afschaffing en tegen vermindering. Ook zag hij anders geen kans voor vrije concurrentie, eventueel van nieuwe kranten. Na de publikatie van de nota van de N.R.C., waarin deze vermindering bepleitte, zouden slechts de Echo Universel en de Provinciale Friesche Courant om afschaffing hebben gevraagd. De N.R.C. zou, volgens Lion, begrijpen, dat afschaffing haar positie ernstig zou verzwakken door concurrentie³. Na eerst beweerd te hebben, dat de door de regering verstrekte gegevens van 1851 niet juist waren, gaf hij ook een statistiek van de bedragen die een aantal kranten in het jaar 1851 betaald zou hebben⁴. Voor ieder exemplaar zou aan zegel en 38 opcenten, met inbegrip van de zondagseditie en met berekening van één bijvoegsel per week, betaald zijn door:

Algemeen Handelsblad	f 13,73½
Handels- en Effectenblad	f 16,27½
Nieuwe Rotterdamsche Courant	f 15,11
Echo Universel	f 8,69
De Tijd	f 6,52
Arnhemsche Courant	f 6,52
Haagsch Weekblad	f 0,72
Delftsche Courant	f 1,38

De N.R.C. had voorgesteld de hoofdsom te handhaven, maar de opcenten af te schaffen. Dan zouden dezelfde kranten betalen:

Algemeen Handelsblad	f 9,95½
Handels- en Effectenblad	f 10,23
Nieuwe Rotterdamsche Courant	f 10,95
Echo Universel	f 6,30
De Tijd	f 4,72½
Arnhemsche Courant	f 4,72½

¹ Philalethes, a.w., blz. 40. Het uitgeven van kranten is en blijft een ambacht, aldus Lion. Daarom kleeft er de ijverzucht, de kleingeestigheid, de zelfzucht, de eenzijdigheid en alles wat hoort bij de jalousie de métier, aan vast.

² Philalethes, a.w., blz. 41.

³ Philalethes, a.w., blz. 52.

⁴ Philalethes, a.w., blz. 53.

Haagsch Weekblad	f 0,52
Delftsche Courant	f 1,00

Volgens de officiële staat van 1851, betaalden de volgende kranten over het eerste halfjaar 1851, inclusief de 38 opcenten, aan zegelbelasting:

Algemeen Handelsblad	f 4,83
Nieuwe Rotterdamsche Courant	f 4,14
Arnhemsche Courant	f 2,07
De Tijd	f 2,07
Amsterdamsche Courant	f 2,76
Opregte Haarlemsche Courant	f 2,76

Volgens dezelfde opgave betaalden de kranten de volgende bedragen aan zegelrechten per jaar; daarbij gaf Lion op hoeveel daarvan de 38 opcenten uitmaakten. (tabel 7)

Tabel 7

	Aantal abonnees	Zegelrecht	Daarvan 38 opc.
Algemeen Handelsblad	5400	f 74.169,—	f 20.412,—
Nieuwe Rotterdamsche Courant	1800	f 27.189,—	f 7.488,—
Echo Universel	500	f 4.345,—	f 1.195,—
De Tijd	100	f 652,—	f 179,50
Arnhemsche Courant	500	f 3.260,—	f 898,50
Delftsche Courant	360	f 496,80	f 136,80

Lion concludeerde daaruit, dat een vermindering voor de grote kranten wel voordelig zou werken, maar voor de kleinere kranten een druppel op een gloeiende plaat zou betekenen. Het ontwerp van 1851 zou het Algemeen Handelsblad, de Amsterdamsche en Nieuwe Rotterdamsche Courant een winst van f 46.000,— opgeleverd hebben; aan twintig andere kranten in totaal slechts f 12.000,— en aan elf kranten samen slechts f 4.400,—. De andere 65 kranten vielen volgens het oorspronkelijke ontwerp geheel buiten de vermindering¹. Lion besloot zijn in juli 1858 voltooide pleidooi met de verzekering, dat „rijkdom van kennis, ruimere blik, betere inrigting, aanwending van bekwaamheid en invloed” het gevolg zou zijn van de afschaffing van het dagbladzegel en het advertentiezegel. „Dan zal het dagblad in Nederland, van lieverlede, voor het Nederlandsche volk worden wat het nog niet is, maar wat het is in alle andere landen van staatkundige ontwikkeling en vooruitgang; wat het worden moet in Nederland, wil de parlementaire regeringsvorm niet *bij het volk* steeds een vorm blijven zonder leven en zonder ziel”².

¹ Philalethes, a.w., blz. 55; Bijblad, bijlagen 1850-1851, II, blz. 376⁹¹ e.v.; Bijblad 1851-1852, I, blz. 193 en II, blz. 916-922.

² Philalethes, a.w., blz. 59.

In 1867 liet mr. F. A. van Hall een brochure verschijnen over de Nederlandse dagbladpers, naar aanleiding van een prospectus over de op-richting van het Dagblad voor Nederland¹. Hij juichte het zeer toe als er een blad zou gaan verschijnen, dat een middel zou zijn om de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van de natie in de richting van het ware, het schone en het goede te bevorderen. Het is weer de pedagogisch-didactische functie van de pers die bij hem de nadruk krijgt. Het blad, door de prospectus aangekondigd, zag hij als „de bloeddroppeel aan het zwaard des doodsengels” voor de kleinere kranten². Over de roeping van de dagbladpers schreef Van Hall: „De roeping van de dagbladpers is niet alleen het mededeelen van nieuwstijdingen, berigten enz.; neen hare roeping is hooger. Zij moet zijn het orgaan der openbare meening, niet van enkelen, maar van de geheele natie... De dagbladpers zij de baak, die, in welke rigting hij zijn koers ook zette, den schipper aantoonde op welke hoogte zijner reize hij zich bevindt en hem wijze, waar de haven zij dien hij voor zijn einddoel bestemde. Maar zij moet een werkelijk seinlicht wezen en niet gelijk thans een hier en daar zich vertoonend dwaallichtje, dat den argeloozen wandelaar van het pad brengt en ten verderve voert³”. Naar aanleiding van de politieke gebeurtenissen van de jaren 1866 en 1867, merkte Van Hall op, dat de kranten te kort geschoten waren in hun taak van opinieleiders en slechts partijen gediend hadden. Brochures hadden ten onrechte de functie vervuld, die er eigenlijk een van de kranten was. De schrijver achtte de voorwaarden voor een goede pers na de afschaffing van het dagbladzegel gunstig. In de eerste plaats dacht hij aan de door de grondwet gewaarborgde persvrijheid; geen censuur, geen recht van inbeslagname en geen controle op de pers bestonden. In de tweede plaats zou het analfabetisme in Nederland verder teruggedrongen worden⁴. De enige hinderpaal was volgens Van Hall het dagbladzegel: „Het zegelregt is een belasting op de vrugten des geestes, het strookt niet met eene hoogere ontwikkeling op maatschappelijk en staatkundig gebied en is het gevolg eener particularistische bekrompene beschouwing en behandeling van alle het openbare leven betreffende vragen, eene volstrekte miskenning der regten van den tegenwoordigen staat, het land eener angstige politiek, die den nood der schatkist bezigt, de welligt onaangename bespreking harer daden te voorkomen en niet inziet, dat zij ook juist daardoor zichzelf den pas afsnijdt, om hare gevoelens gemakkelijk te verspreiden en door te doen dringen⁵”. De zegelrechten zouden de kleine kranten dwingen uit de grote bladen over te nemen: „ongelukken, vreesselijke moorden en geboorten van drie-, vierlingen en monsters om den min-

¹ F. A. van Hall, De Nederlandsche dagbladpers! Naar aanleiding van het op te rigten Dagblad voor Nederland, Arnhem, 1867.

² Idem, blz. 2.

³ Idem, blz. 6.

⁴ Idem, blz. 15.

⁵ Idem, blz. 17-18.

beschaafden lezer enigszins bezig te houden daar plaatsgebrek het overige verbiedt¹”.

De laodiceïsche geest in Nederland zou volgens Van Hall verdwijnen, als de burger door de pers op de hoogte zou kunnen blijven van de dingen van de dag. Dat zou een bewijs zijn van de innerlijke gezondheids-toestand van het politieke en maatschappelijke leven. De liberaal zou met de conservatief moeten samenwerken om nieuwe perspectieven te openen voor de pers. Tot slot van zijn brochure citeerde Van Hall een gesprek uit 1866, waaruit wij het volgende overnemen, vanwege de typering van de journalist: „Om een goed journalist te zijn, moet hij den kop, de reuk, de onbeschaamdheid, den moed en de trouw van een hond hebben. Den kop, het uiterlijk van een hond, om de schobbejakken bang te maken, de reuk om ze op een afstand te speuren, de onbeschaamdheid om ze aan te blaffen, hoe ze ook dreigen, den moed om ze naar den strot te vliegen en de trouw van een hond om te gaan, te staan, en terug te keeren, op den eersten roep der Waarheid²”.

2. *Een slag op het oude aambeeld*

„Nog een slag op het oude aambeeld” luidde de kop boven twee artikelen in de *Arnhemsche Courant* van 31 augustus en 3 september 1867 over de zegelbelasting op dagbladen³. Omdat zij geen ruimte had om uitvoerige verslagen van het Congres in Gent af te drukken, besteedde de *Arnhemsche Courant* in deze artikelen speciale aandacht aan de rede van Maurits van Lee. „Indien er eene aanmerking op dat onderwerp te maken is, dan is het deze, dat het niet tot de nieuwste onderwerpen behoort”, meende het blad en het gaf de respectievelijke regeringen daarvan de schuld. De schrijver herhaalde het verwijt van Van Lee, dat de Noordnederlandse pers zoveel te wensen overliet en dat de journalist daar nog beschouwd werd als een man die heden berichten verzint om ze morgen te kunnen tegenspreken, die nieuwtjes, groen en rijp, waar en onwaar oploopt en een daarmee volgepropt vel papier 's avonds aan de lezers aflevert. Niet alleen het zegelrecht zou daaraan schuld hebben, maar ook de vrees voor publiciteit. De Hollander zou bang zijn, dat iets wat hij dacht, zei, wist of hem gebeurd was „in de courant zou komen”. Ook de autoriteiten waren bang en schuw bij de gedachte, dat het publiek zou kunnen gissen, dat zij inlichtingen hadden verstrekt of wenken gegeven. Toch nam iedereen het de kranten kwalijk, als zij onder deze omstandigheden onjuiste voorlichting gaven, klaagde de *Arnhemsche Courant*. Zij citeerde vervolgens in het nummer van dinsdag 3 september een groot aantal gegevens uit de rede van Maurits van Lee. De kwestie was volgens haar geen conservatieve of liberale zaak, maar een nationale

¹ Idem, blz. 19.

² Idem, blz. 30.

³ *Arnhemsche Courant*, no. 4194 en no. 4196.

aangelegenheid: „Men vraagt niet vrijdom van zegel voor enkele categorieën van dagbladen, voor de couranten van eene partij; men vraagt vrijheid voor allen. Men wil het uiten van gevoelens en denkbeelden niet aan banden leggen, onverschillig of die gevoelens en denkbeelden orthodox, anti-revolutionair, liberaal, conservatief, of reactionair zijn”. De schrijver beschuldigde de huidige conservatieve regering van halsstarrige afwijzing van alle plannen en verzoeken tot afschaffing van het dagbladzegel: „Het vraagstuk zal dan met menig ander blijven rusten als een wapen te meer om het ministerie ten slotte te dooden”. Het was echter niet onmogelijk, meende de auteur, dat het ministerie enigszins modern-conservatief wilde zijn, dat het begreep niet als een struikelblok tegen alle vooruitgang op elk gebied midden op de weg te kunnen blijven liggen en dat het tot de overtuiging kwam iets voor de pers en het lezend publiek te moeten doen. Hij stelde voor het dagbladzegel zonder equivalent af te schaffen, om de pers voor vreemde, niet tot het onderwerp behorende beschouwingen te sparen. Het vinden van een financieel evenwicht zou een vraagstuk zijn, dat met de emancipatie van de journalistiek niet verward zou moeten worden. Ook zonder zegelbelasting op dagbladen zou de financiële positie van het land moeilijk blijven, nu de baten uit Indië verminderden door de behoeften daar. Een week later, op 12 september, publiceerde het blad een brochure van het voorlopig bestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond. Over de inhoud van de brochure liet de redactie zich verder niet uit.

Op woensdag 28 oktober 1868 voer de Arnhemsche Courant in een hoofdartikel heftig uit tegen het katholieke dagblad De Tijd, dat tegen de afschaffing van het dagbladzegel was. „De dagbladen”, aldus de redactie, „zijn ter voorlichting en onderrigting van het publiek in menigerlei zaken, en De Tijd is van confessie en professie tegen de voorlichting en onderrigting van het publiek. De Tijd huldigt de oude leer, dat:

Il n'est pas bien honnête, et pour beaucoup de causes,

Que le peuple étudie, et sache tant de choses.

Zoo weinig mogelijk dagbladen, de dagbladen zoo klein mogelijk, zoo onbeduidend mogelijk en zoo duur mogelijk, deze zijn de consequente wenschen van een ultramontaansch gemoed. Eigenlijk is de vrijheid van drukpers, ja het bestaan eener drukpers zelve, eene kettersche en revolutionnaire uitvinding, eene van de rampzalige dwalingen onzer eeuw. De Kerk heeft de drukpers niet noodig, integendeel, en a fortiori heeft zij de dagbladen niet noodig. Nu ééns, helaas, de drukkunst uitgevonden is en de menschen hebben leeren lezen, behoorde men alleen getijboeken te drukken en dergelijke stichtelijke litteratuur. Op al deze gronden is De Tijd, en moet hij zijn, tegen de afschaffing van het zegelregt op de dagbladen en advertentiën, welke afschaffing het noodzakelijk gevolg zal hebben, dat er meer couranten zullen komen, dat de couranten grooter

en goedkoopert zullen worden en dat de dagbladschrijvers, ten einde aan deze nieuwe concurrentie het hoofd te kunnen bieden, wat meer moeite zullen moeten doen om, door het leveren van goede producten, hunne bestendige lezers te behouden en nieuwe lezers te winnen." Z^o begon de filippica. De Tijd had o.a. geargumenteed, dat de heer Van Bosse als free-trader en driftig voorstander van de economische gelijkheid in handel en bedrijf de tappers en tabaksverkopers niet aan een zwaarder patentrecht mocht onderwerpen, om het publiek grotere en goedkopere kranten te bezorgen. Het publiek moest volgens de Arnhemsche Courant beslissen waaraan het de voorkeur gaf: aan iets duurder thee, jenever, tabak, snuif, sigaren en goedkopere kranten of aan zeer dure kranten en iets goedkopere genoemde artikelen. Het artikel noemde de voorkeur van De Tijd in volkomen harmonie met de algemene politieke en religieuze beginselen van het katholieke blad. De argumenten van het beginsel wegen voor ons veel zwaarder dan de argumenten van de kas, betoogde de Arnhemsche Courant en zij ging verder: „Volstrekte en volledige vrijheid van drukpers, óók der dagbladpers, is altoos voor ons en onze liberale medebroeders en medezusters in de pers, een eerste artikel op het liberaal programma geweest. In eenen constitutionelen staat, waar de natie mederegeert, is zelfs de onder den vorm eener belasting vermomde beperking der dagbladpers steeds voor ons eene ergernis en eene anomalie geweest. Wij aarzelden dan ook, wanneer ons het alternatief wordt gesteld om ten koste van wat duurder thee, jenever, tabak, snuif en sigaren eene aanmerkelijke verlaging van prijs op de voeding van het verstand en den geest te verkrijgen, geen oogenblik ons ten sterkste daarvoor te verklaren.”

Op 10 november gaf de Arnhemsche Courant commentaar op een serie artikelen van de hoofdredacteur van het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage, Iz. Lion¹. Het Dagblad had de belastingverhoging onrechtvaardig genoemd, omdat de kleine man, die bij kwartjes, dubbeltjes en centen zijn sigaren en tabak zou moeten kopen, het cadeau aan de dagbladen zou moeten betalen: de klerk, de schrijnwerker, de letterzetter, de metselaar en de klapwaker. Onder de titel: „Nog een paar samenwerkers” wijdde de redactie van de Arnhemsche Courant op 12 november een hoofdartikel aan De Tijd en het Dagblad als tegenstanders van de afschaffing van het dagbladzegel. De Tijd zou zo verrukt zijn over de argumenten van de hoofdredacteur van het Dagblad, dat men hem, als de godsdienst niet in de weg zou staan, zeker als de heilige van de Nederlandse journalistiek zou canoniseren, wist de polemische redactie in Arnhem de lezers te vertellen. De Tijd zou zich in hetzelfde artikel vóór de afschaffing van het dagbladzegel hebben uitgesproken, op voorwaarde dat andere equivalenten gezocht zouden worden en de burgers beschermd zouden worden door een afdoende wetgeving. Het artikel

¹ Arnhemsche Courant, no. 4562.

van de Arnhemsche Courant gaf in de slotpassages geen blijk van de door de redactie anders zo geprezen 'beschaafde polemiëk'; over de verhouding van De Tijd en het Dagblad schreef zij als over een verliefd paartje: „Wij zien gaarne hunne onschuldige vreugd, wanneer zij elkander wederkerig liefkozen en met bloemen kroonen en deze adoration mutuelle der beide redacteuren is voor ons een verkwikkend schouwspel.”

Op 16 november besteedde de krant nogmaals veel ruimte aan deze coalitie van anti-afschaffers¹. Zij beschuldigde hen ervan, dat zij het verdwijnen van het beschermend monopolie vreesden en de concurrentie van een jeugdige, krachtige journalistiek. „Zij vreest voor de invloed der liberale beginselen op de burgerij; zij vreest voor eene invasie van vreemde anti-nationale denkbeelden onder het Nederlandsche volk; ... Wij verlangen, ook op het gebied der journalistiek, free-trade, vrijen handel en vrij verkeer van denkbeelden en begrippen. Wij willen onze klein-geestige gedachten gaarne ruilen voor gezonde kosmopolitische. Maar de reactionnaire pers wil natuurlijk het tegenovergestelde; zij wil een hoog beschermend intellectueel regt leggen op de van buiten inkomende denkbeelden, en zou nog liever totaal verbod van invoer hebben, opdat de natie zich alleen op hare markt van oude ideeën en antieke beginselen zou kunnen voorzien. Deze idee van eene belasting op denkbeelden en begrippen, als hinderpaal tegen den invoer en de productie van nieuwe denkbeelden en begrippen, is karakteristiek orthodox en reactionnair.” Aldus de Arnhemsche Courant die, tot staving van haar beginsel, dat de zegelbelasting zwaar drukte op de kranten, de lezers vergastte op een uittreksel van de door minister Betz in 1863 overgelegde statistieken.

Op maandag 4 januari 1869 publiceerde zij een artikel, dat aansloot op dat van 16 november van het voorgaande jaar. Na de tekortkomingen van de volksvertegenwoordigingen uitvoerig beschreven te hebben, kwam de schrijver tot het laatste punt: het gemis aan goede voorlichting en leiding door de dagbladpers, vooral als deze bevrijd zou zijn „van den stoffelijken druk der zegelwet”. Terecht zag zij de taak tweeledig: de krant als orgaan van de publieke opinie en als middel om de publieke opinie te vormen en te zuiveren. Niet alle achterlijkheid van de pers zou teruggevoerd mogen worden tot de zegelbelasting. Een groot aantal bladen zou uit onwetendheid, onkunde of gemakzucht de functie niet vervullen, zoals men zou mogen verwachten. De emancipatie van de pers zou na twintig jaar constitutionele regering een dringende eis zijn, vóórdát de kranten goedkoper en beter konden worden. „De invloed der pers”, aldus de Arnhemsche Courant, „de zedelijke invloed, die om voor te lichten en te leiden onvermijdelijk noodig is, zal alleen dan ten volle verkregen worden, wanneer de courant niet uitsluitend het gebied der politiek betreedt, maar alles omvat wat aan het publiek belang inboezemt of behoort in te boezemen... Een dagblad moet eene encyclo-

¹ Arnhemsche Courant, no. 4567.

pedie van het volksleven wezen, eene school voor volwassenen. Beschaafd, verlicht, veredel uw publiek en dit waarover in de politiek zozeer geklaagd wordt zal verdwijnen: de onparlementaire toon en de onparlementaire gedachten.”

3. *Nog twee liberale hoofdorganen*

Het Algemeen Handelsblad publiceerde in oktober 1868 twee hoofd-artikelen onder de titel: „De afschaffing van het zegelregt op dagbladen en drukwerken”¹.

In 1851 was het Algemeen Handelsblad voor vermindering, in 1864 en later voor afschaffing. Een belasting van 40 tot 55 procent van de verkoopprijs noemde het blad exceptioneel en met politieke oogmerken opgelegd. Citeren wij:

„Elke tolheffing op het schrijven en lezen, op de algemeene onder-richting, op de voorlichting en vorming der openbare meening; op den omgang der natie met zichzelf, gelijk de Heer Thorbecke het eenmaal noemde, en daarbij iedere schatting gelegd op de aankondiging of verkrijgbaarstelling van hetgeen de volksvlijt in haren ganschen omvang of de wetenschap en de kunst ten algemeenen nutte of tot bijzondere doeleinden onder de aandacht van het groote publiek wil, is een fiscaal gareel, het allerminst gerechtvaardigd in een land dat roem draagt op de uitvinding der boekdrukkunst! Het bedrijf van den courantiër of uitgever wordt, in overeenstemming met het nog heerschende fiscale régime, even als elke andere nijverheidsonderneming, door de patentbelasting getroffen; evenzoo de koopman, fabrikant en vooral de kleinhandel en de handwerksnijverheid die adverteren, tegen betaling eener afzonderlijke belasting van 35 cents op elke advertentie, hoe gering van omvang ook. Voor zijne grondstoffen, in zoo ver de uitgever eener courant zich die van buiten 's lands meent te moeten aanschaffen (papier, drukletters, enz.), betaalt hij een inkomend regt; waarom zal zijn bedrijf nog bovendien in dier voege belast worden, dat ruim de helft van den prijs van zijn voortbrengsel aan de schatkist moet worden afgestaan?” De kwestie zou echter niet alleen een materiële, maar ook een intellectuele en politieke zijde hebben.

In het tweede artikel ging de redactie in op de equivalenten, waarbij het katholieke dagblad *De Tijd*, – „steeds zeer weinig ingenomen met de ontheffing der pers die tot meer vrije uiting der gedachten en ruimer ontwikkeling van vrijzinnige beginselen moet leiden” – van replek

¹ No. 11484 van 29 oktober en no. 11485 van 30 oktober. De krant kostte toen per kwartaal voor Amsterdam f 8,—; voor de overige steden van het Rijk f 9,—; de zondagseditie f 1,50 en een los nummer f 0,12. De krant werd gedrukt in vijf kolommen.

gediend werd¹. Volgens De Tijd zouden de voorgestelde equivalenten de liberale kranten voor de vraag stellen, of hun beginselen of hun kas zwaarder wogen. Zij zouden er met kracht tegen in het verweer moeten komen en zo indirect de afschaffing van het dagbladzegel moeten bestrijden, als zij niet hun lievelingsbeginselen aan de deur wilden zetten. Dat laatste had de liberale minister van Financiën, mr. P. P. van Bosse dus wel gedaan.

Het Algemeen Handelsblad gaf de voorkeur aan de beginselen, namelijk die van vrijheid, handel en bedrijf en zou het dagbladzegel het liefst zonder equivalent afgeschaft zien. Tegen het equivalent van een 'droit de débit' op het slijten van sterke drank wilde het geen bezwaar maken, want: „Omgeslagen over de slechts al te veelvuldige gelegenheden tot drankverbruik of in het algemeen tot het slijten van sterken drank in de in dit voorstel bedoelde kleinere hoeveelheden, zal de verhooging per jaar niet veel te beteekenen hebben; behalve nog dat er juist voor koffiehuisen, tapperijen, enz., tegenoverstaat de vermindering van den prijs der dagbladen, die zij zich thans tegen zeer hoogen prijs moeten aanschaffen, zonder daarvoor in hun debiet eenige vergoeding te erlangen, zoo als bij verhooging van de belasting op den drank wel het geval is. Deze f 450.000 verhooging zal door de consumenten betaald worden, terwijl de vermindering van den prijs der couranten geheel ten voordeele komt van dat overgroot aantal établissements van verschillende soort en klasse, waar drank verkocht of gelagen gezet worden.” De voordelen van het wetsontwerp voor de kranten en voor het publiek waren volgens het artikel: „Grooter formaat en dus grooter en meer materieel, beter gehalte en meer inhoud, uitbreiding van correspondentien en tijdingen, en tevens goedkooper prijs bij vermeerderde concurrentie, ook met de buitenlandsche bladen, – dat zijn voor couranten waarlijk zaken, die men niet zoo ligt tellen moet, en wij voor ons gelooven veel eer een blijk van onbaatzuchtigheid en van een open oog voor het groote algemeene belang, aan de afschaffing verbonden, te geven door den maatregel te ondersteunen, dan te bestrijden.”

In november 1868 publiceerde de Nieuwe Rotterdamsche Courant zes artikelen over de afschaffing van het zegelrecht op de dagbladen en advertenties. De schrijver vroeg zich af, waarom men met nieuwe argumenten moest komen als de oude juist en afdoende waren: „Indien

¹ De Tijd. Noord-Hollandsche Courant van 5 november 1868 citeerde met instemming een aantal passages uit Lions hoofdartikelen in het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage. In het nummer van 16 maart 1869 gaf het blad een uitvoerig verslag van de voortgezette beraadslagingen over het dagbladzegel en de equivalenten in de Tweede Kamer op zaterdag 13 maart. Als bijzonderheid schrijft De Tijd, dat de rede van minister Van Bosse op de tweede dag van de beraadslaging anderhalf uur duurde. Het debat nam daarna nog twee uur in beslag.

u iemand vroeg te betoogen, dat het licht is op den helderen middag, zoudt gij hem niet naar het venster leiden en hem tot eenig antwoord toevoegen: zie en oordeel?"¹ De Nieuwe Rotterdamsche Courant zou in 1867 alleen al aan dagbladzegel, zonder het zegelrecht voor advertenties, niet zoals het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage had opgegeven f 60.000,— maar f 80.809,58 betaald hebben tegenover een ontvangst aan abonnementsgelden van f 103.889,88½². Het te betalen bedrag zou wel nominaal f 15,11 voor ieder exemplaar zijn, maar het zou door het grote aantal bijvoegsels en aanhangsels tot een veel hoger cijfer stijgen.³ De N.R.C. stelde de schatkist met haar heffing van 75 à 80 procent van de opbrengst van de krant verantwoordelijk voor de hoge abonnementsprijs en de kwalitatief betrekkelijk geringe inhoud. „Vordert het kolommen druks,” vroeg de schrijver retorisch, „om te doen begrijpen, hoe ontmoedigend het op gemoedelijke mannen werken moet, als zij weten, dat de critiek op hetgeen zij leveren, juist is, maar de onverbiddelijke schatkist hen belet dat te doen, waarvan zij de eersten zijn, om de noodzakelijkheid te beseffen?” Als voorbeelden van goedkope Belgische en Duitse bladen werden genoemd:

Indépendance Belge	f 24,—
Précurseur	f 25,—
Emancipation	f 20,—
Etoile Belge	f 14,—
Kölnische Zeitung	f 16,80

De tegenwerping, dat deze kranten bij lagere abonnementsprijzen ook nog kwalitatief veel beter konden zijn, omdat zij een veel grotere oplage hadden in een groter taalgebied, weerlegde de redactie niet afdoende. Zij wees er slechts op, dat de Belgische bladen veel minder ontvangsten hadden uit advertenties dan de Nederlandse kranten. In Duitsland had het advertentiewezen echter een veel hogere vlucht genomen dan in Nederland, zoals wij nog zullen zien.

De prijs van één stuiver per nummer kwam de N.R.C. niet onwaarschijnlijk voor, als de schatkist van zijn drukkende belasting afzag en het zegelrecht afschafte. Ook het innerlijke gehalte van de dagbladen zou dan eerst verbeterd kunnen worden.

Waaruit bestond de economie van het dagbladbedrijf in 1868 in grote lijnen? Het Nederlandse dagblad had verlies op het debiet, als men het zegelrecht, papier en drukloon tegenover de abonnementsprijs stelde. Dat verlies werd door de directie eerst gedekt uit de inkomsten van de advertenties en hetgeen daarna nog overschoot, kon uitgegeven worden

¹ Zaterdag 7 november 1868.

² Dit is ruim 78%. Voor andere kranten was dit percentage 50, 60, 75 en 80%.

³ In Rotterdam kostte de N.R.C. f 8,25 per kwartaal. De oplage van de krant moet dus geschommeld hebben tussen de vijf- en zesduizend exemplaren, een groot aantal.

voor redactieloon, salarissen van buitenlandse en binnenlandse correspondenten, de aanzienlijke telegraafkosten, de buiten- en binnenlandse kranten waarop men geabonneerd was, de schrijfmiddelen en andere exploitatiekosten. Op deze wijze was de inhoud van de krant zeer afhankelijk van de bedrijfsresultaten. Ook de kwaliteit van de redacteuren en de salarissen die zij verdienden, vormden een sluitpost. De N.R.C. wilde van een dagblad geen utopisch ideaal maken, geen voorwerp van sofistieke betogen, maar meende, dat men van iedere krant mocht verwachten, „dat zij buiten activiteit in het leveren van berigten en opregtheid op haar standpunt in het beoordeelen van de binnen- en buitenlandse politiek, het publiek op de hoogte houdt van den maatschappelijke vooruitgang in iedere rigting. Daarvoor is niet slechts de medewerking noodig van uitstekende mannen, die met regt voor hun tijd en hun arbeid betaling vorderen, maar ook de noodige ruimte om de verzoogen te plaatsen, die bij de tegenwoordige wetgeving geen blad heeft, omdat het haar met goud betalen moet. In andere landen, beweert men, schrijven jeugdige talenten in de couranten, om zich bekend te maken. Wij ontkennen dat niet. Geen blad kan echter op die diletanten in de journalistiek rekenen. Het moet dagelijks een aaneengeschaakt werk leveren en heeft daarvoor vaste medewerkers noodig, die ook in het buitenland zeer ruim voor hun arbeid betaald worden.”

De schrijver beweerde, dat een salaris van frs. 14.000 voor een hoofdredacteur in Frankrijk geen zeldzaamheid was. Uit een brief uit dat land, gericht aan de redactie van de N.R.C., bleek, dat de salarissen in 1868 daar varieerden van frs. 12.000 tot frs. 25.000. In Frankrijk, Engeland en Duitsland werden echter niet de grootste uitgaven gedaan voor de hoofdredacteuren en vaste redacteuren, maar voor salarissen van vaste medewerkers die van tijd tot tijd voor de kranten over bepaalde onderwerpen schreven. In Nederland kende men dit systeem van specialisten als medewerkers aan de krant pas veel later in de twintigste eeuw. De N.R.C. pleitte reeds in het artikel van 7 november voor een dergelijke taakverdeling, opdat de krant beter de taak kon volbrengen om in grote lijnen de maatschappelijke ontwikkeling in al haar delen te volgen. Men zou nu zeggen: om een spiegel van het gebeuren te zijn. „Voor hen”, aldus de N.R.C., „die het dagblad alleen beschouwen als eene passie, dat is, als middel, om de hartstochten op te wekken en te speculeren op de minder edele trekken van het menschelijk hart, voor hen zijn zulke medewerkers noodeloos. Voor hen is eene gladde pen en een vindingrijk brein genoegzaam, om hun doel te bereiken. Zij hebben noch veel ruimte noodig, om dagelijksch de gemoederen op te winden, noch medewerkers, wier wetenschappelijke zin hen weêrhoudt, zich door de drijfkracht der hartstocht te laten beheerschen.” Personeel voor het routinewerk op de redactie zou spoedig gevormd kunnen worden; wel zou het moeilijk zijn hoofdredacteuren te vinden, maar deze zouden zich wel

aanbieden tegen een redelijk salaris. De medewerkers die niet tot de redactie behoorden, zouden duur betaald moeten worden en wel op zegelvrij papier. De tegenstanders van de afschaffing van het dagbladzegel zouden het dagblad slechts als een passie zien, de N.R.C. daarentegen als een middel tot beschaving en ontwikkeling.

Het tweede artikel verscheen in de N.R.C. van dinsdag 10 november. Het handelde onder meer over de afschaffing van het dagbladzegel als algemeen belang. „Is het”, vroeg de schrijver, „geen anomalie, dat de staat schatten uitgeeft voor het onderwijs, en tegelijk door het zegelregt op de dagbladen het volk belet, zich eene degelijke en goedkoope dagelijksche lectuur te verschaffen? Of is het te ontkennen dat de kennis van velen uitgebreid zal worden, als zij in het dagblad, hetwelk zij voor één stuiver zullen kunnen koopen, op de hoogte gehouden worden niet slechts van de geschiedenis van hun tijd, maar ook van den vooruitgang van al die kunsten en wetenschappen, waarvan de algemeene kennis den beschaafden man vormt?”

Op de tegenwerping van tegenstanders van de afschaffing, dat het Nederlandse publiek geen kranten kocht, antwoordde de N.R.C., dat zij van 1866 tot 1868 aan abonnementen en losse nummers ruim achthonderd exemplaren meer had verkocht. Het eerder genoemde conservatieve Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage zou zich tot voertuig gemaakt hebben van het praatje, dat de N.R.C. veertienhonderd abonnementen had verloren in dezelfde periode. De waarheid was volgens de N.R.C., dat zij vierhonderd abonnementen gewonnen had. Per dag zou de N.R.C. soms meer dan tweehonderd bulletins verkocht hebben en het Dagblad bijna geen. De tegenstanders, onder wie het Dagblad, beweerden, dat de Hollander zijn kranten las op de sociëteit en in de herbergen en daar geduldig afwachtte, ook al duurde het uren, voordat de door hem gewenste krant vrij was. Zij hadden daarin o.i. geen ongelijk. Liever las men, ook de beter gesitueerden, de bulletins die aangeplakt hingen, dan er een te kopen voor een luttel bedrag. De N.R.C. wilde toch staande houden, dat het aantal abonnees van de kranten die in de smaak vielen bij het publiek, steeg. Zij verwachtte echter een aanzienlijke stijging als de kranten na de afschaffing slechts één stuiver zouden hoeven te kosten en de lezers daarvoor grotere en betere kranten zouden krijgen.

De N.R.C. richtte zich verder tegen de hoofdartikelen van het Dagblad, geschreven door Iz. J. Lion, zoals wij gezien hebben. Volgens de N.R.C. was Lion met zichzelf in tegenspraak: in het zesde artikel zou hij beweren, dat wij geen krantenlezend publiek hadden, en in het tweede artikel zou hij de stelling bewijzen, dat het zegelrecht de uitbreiding van de dagbladen belette. Volgens Lion zouden de dag- en weekbladen van 1850 tot 1866 4.772.312 gezegelde vellen meer uitgegeven hebben, dit zijn er gemiddeld 300.000 per jaar. Het aantal abonnees zou in die zestien jaar toegenomen zijn met 16 procent¹. Betoogde Lion hier niet, dat het

¹ Philalethes, a.w., blz. 19 e.v.

publiek wel meer was gaan lezen? vroeg de N.R.C. zich af. De opmerking van Lion, dat de vooruitgang 'reusachtig' en veel groter dan in Engeland was, noemde de schrijver van de Rotterdamse artikelenserie 'niets dan overdrijving'. Interessant voor ons historisch onderzoek naar de betrouwbaarheid van het cijfermateriaal van Lion is de opmerking van de N.R.C., dat zij niet weet uit welke bron hij geput heeft om het aantal abonnees en gezegelde vellen van de verschillende bladen te weten te komen. Lion zou geen informaties van de kranten gekregen hebben, maar zich rechtstreeks of via zijpaden van ministeriële gegevens, die onder belofte van geheimhouding verzameld waren, meester gemaakt hebben. De juistheid van de cijfers zou daarom niet te controleren zijn, maar de N.R.C. maakte er toch gebruik van in haar betoog.

Een vermeerdering van driehonderdduizend vellen klinkt sterk; indien zij echter verdeeld worden over 159 bladen, die er volgens Lion waren, dan komt het neer op een toename van nog geen tweeduizend vel per jaar voor iedere krant. Als die 159 kranten dagelijks zouden verschijnen, zou iedere krant zes abonnementen per jaar gewonnen hebben. Wij moeten daarbij aantekenen, dat onder die 159 bladen er zeer vele waren die slechts een, twee en drie keer per week uitkwamen. Men kan spreken van een zeer gematigde geleidelijke vooruitgang, die ook gerelateerd moet worden aan de jaarlijkse toeneming van de bevolking en de grotere deelneming aan het onderwijs.

Terecht opperde de N.R.C. bezwaren tegen de vergelijking met Engeland: daarbij gaf Lion cijfers van het aantal dagbladen in Engeland in 1836 en het cijfer voor Nederland in 1866. In Engeland werden in het dienstjaar 1835-1836 29.749.304 vellen krantenpapier gedrukt. De N.R.C. haalde uit Mr. Cullock, Commercial Dictionary 1846, pag. 869, dat dit getal reeds in 1841 geklommen was tot 60.759.392, hetgeen in vijf jaar tijds meer dan een verdubbeling betekent en een stijging van twintig procent per jaar. De stijging in Nederland was 57 procent in zestien jaar, hetgeen nog geen vier procent per jaar was. De gedeeltelijke afschaffing van de zegelrechten in 1836 zou volgens de N.R.C. een gunstige invloed gehad hebben op het krantendebiet.

Na deze uitweiding naar de buitenlandse situatie, beantwoordde de schrijver van het N.R.C.-artikel de tegenwerping, dat het zegelrecht het Algemeen Handelsblad, de Oprechte Haarlemsche Courant en het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage niet had belet het formaat te vergroten. Deze kranten zouden vroeger wekelijks verschillende gezegelde bijvoegsels en bijna dagelijks aanhangsels gegeven hebben. Nu hadden zij het formaat met enige palmen vergroot, maar sindsdien lieten zij weinig bijvoegsels en helemaal geen aanhangsels meer verschijnen. Bovendien zou het Dagblad bij de uitbreiding de abonnementsprijs met f 3,— verhoogd hebben.

Wat betreft de eis, dat de wetgeving op de drukpers verbeterd moest

worden vóór de afschaffing van het dagbladzegel, gaf de N.R.C. toe, dat de wetgeving op de laster, mondelinge en schriftelijke, niet voldoende was. Maar: „Het is ongerijmd het heilzame gebruik te beperken, omdat geene of geene genoegzame straffen tegen misbruik bestaan. Onze wetgeving op den laster vordert herziening, onverschillig of het dagbladzegel afgeschaft wordt of niet; maar aan beide behoeften moet onafhankelijk van elkander voldaan worden. Eene fiscale wet, is geene preventieve politiewet, en de strafwet heeft met de fiscale niets gemeens.” Aldus het slot van het tweede artikel in de N.R.C.

Het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage betoogde bij monde van Lion ook, dat de zegelbelasting de concurrentie van de bestaande bladen onmogelijk maakte. Na berekeningen op grond van de budgetten van een aantal kranten, kwam Lion tot de veronderstelling, dat de gevestigde bladen na de afschaffing het bedrag dat vrijkwam, gedeeltelijk zouden besteden om hun prijs te verminderen en gedeeltelijk om de inhoud te verbeteren. De N.R.C. verklaarde zich in het derde artikel tot zover akkoord met het Dagblad, omdat het publiek van de voordelen van de afschaffing genoot. De tegenstanders beweerden, volgens de N.R.C., dat de van ouds gevestigde kranten op deze wijze hun monopoliepositie nog beter konden handhaven. Een nieuwe onderneming zou niet kunnen concurreren met zulke goedkope en uitstekende bladen. De N.R.C. veegde deze redenering van de tafel door er aan te herinneren, dat de monopoliepositie wel niet gewijzigd werd, maar dat de kranten toch maar beter en goedkoper zouden worden door de afschaffing. Wij kunnen daaraan toevoegen, dat een nieuwe krant in de eerste tijd volkomen onbekend is bij het publiek. Niemand heeft een abonnement, zodat op grote schaal presentemplaren verspreid moeten worden. Wil men kans van slagen hebben, dan zal men dat enige jaren moeten volhouden. Bij het bestaan van het zegelrecht gaf men dan niet alleen de kosten van de redactie, het papier en het drukken, maar ook nog eens *f* 15,11 weg aan zegelrechten, als de krant het formaat zou hebben van de N.R.C. De budgetten van de bestaande bladen kon men dus niet zomaar als maatstaf voor de uitgave van een nieuwe krant nemen.

Volgens de N.R.C. zou een nieuw blad echter goedkoper kunnen werken dan wij zojuist geschetst hebben, omdat er bij een nieuwe krant overeenkomsten gemaakt zouden worden, waarbij in de eerste jaren zeer matige salarissen zouden worden bedongen, met de belofte van forse verhogingen als de inkomsten de uitgaven dekten. Of inderdaad uitgever, drukker en redacteurs ooit in de eerste tijd goedkoop gewerkt hebben uit liefde voor een nieuwe krant, die nog wortel moest schieten, is ons niet gebleken. De toename met 67 bladen tussen 1850 en 1868 kwam volgens de N.R.C. in een ander licht te staan, als men de kleine één, twee of drie keer per week verschijnende krantjes buiten beschouwing liet. De concurrentie zou ook pas in 1867 begonnen zijn door de op-

richting van enkele provinciale bladen. De periode van een jaar leek de N.R.C. nog te kort om conclusies te trekken over de levensvatbaarheid van deze kranten.

De ook door Lion aangehaalde oprichting van nieuwe bladen, die één of anderhalve cent aan zegelrechten betaalden, één, twee of drie keer per week uitkwamen en hoofdzakelijk bestonden door de advertenties voor het beperkte verschijningsgebied, deed de N.R.C. de volgende overweging uit de pen vloeien. Uit cijfers van geheime herkomst, door Lion gepubliceerd, zou blijken, hoeveel deze kleinere bladen betaalden aan zegelbelasting. Buiten de Friese en Groningse bladen, die slechts voor hun advertenties een groot formaat en veel bijvoegsels nodig zouden hebben, betaalde geen van die kranten meer dan f 4000,— zegelrechten per jaar. Toch zouden ook deze kranten hun vleugels verder kunnen uitslaan zonder zegelrecht, meende de N.R.C. Zij wees de beschuldiging, dat zij de oude bladen wilde ruïneren ten koste van de grote kapitalen die erin gestoken waren, in de slotpassage als volgt van de hand:

„Wij willen de oude bladen de gelegenheid geven goedkoop te worden en zich te verbeteren. Maken zij daarvan gebruik, dan zullen zij de concurrentie zegevierend kunnen doorstaan, omdat zij als gevestigde bladen een groot voordeel boven de nieuwe ondernemingen hebben. Worden ze niet beter, blijven ze den ouden sleur volgen en willen zij zich zelve verrijken door den vrijdom van zegel, zonder in den goeden koop en betere gehalte hunner voortbrengselen het publiek daarvan het voordeel te laten genieten, welnu, dan zullen zij ten onder gaan, maar ten onder gaan door eigen schuld, ten onder gaan omdat zij staan bleven, terwijl anderen vooruit gingen. Zij zullen dan het lot deelen van zoo velen, die hun tijd niet begrijpen. En, waar het op aankomt, het publiek zal in allen gevalle gebaat zijn door de afschaffing van het zegelregt, want, of het oude dagblad zal goedkoper en beter worden, of in de plaats van het oude dure en slechte dagblad, zal het een goedkoop en goed nieuw gekregen hebben. Staat dus het oude blad zegevierend den worstelstrijd door, dan zal het de zegepraal te danken hebben aan zijn goeden koop en zijne deugdzaamheid. Gaat het onder, het zal vallen door eigen schuld, en het is ongerijmd daartegen bescherming bij den fiscus te zoeken.”

In het vierde artikel, geplaatst op donderdag 12 november, kwam de N.R.C. terug op de positie van de provinciale pers. Volgens haar zou deze pers geen nadeel van de afschaffing ondervinden, maar eerder voordeel. Zij zou gelegenheid krijgen, zich uit te breiden en de kwaliteit verbeteren. Bovendien zou een grote krant nooit zo goedkoop kunnen worden, dat zij zou kunnen concurreren met een één, twee of drie keer per week verschijnend plaatselijk blad. De grote pers zou, kan men eraan toevoegen, ook niet kunnen voldoen aan de behoefte aan plaatselijk

nieuws en een plaatselijk advertentiemedium. Volgens de berekening van de N.R.C. zou een jaarabonnement, bij een prijs van een stuiver per nummer na de afschaffing van het zegelrecht, komen op *f* 21,— per post verstuurd. De lokale kranten zouden *f* 5,— of *f* 6,— of hoogstens *f* 10,— hoeven te kosten. De provinciale pers zou met de afschaffing *f* 800,—, *f* 1000,—, *f* 2000,— of *f* 3000,— verdienen en daarmee nieuwe ideeën kunnen verwezenlijken. Lion had voorgesteld de pers de 38 opcenten cadeau te geven, zodat de kranten zich trapsgewijze zouden kunnen uitbreiden en verbeteren. Het zou dan gaan om bedragen van *f* 300,—, *f* 400,—, *f* 700,— en *f* 1000,—.

Een invasie van buitenlandse kranten en daarmee van vreemde denkbelden en verbastering van de Nederlandse nationaliteit na de afschaffing, vreesde de N.R.C. niet. Zij merkte op, dat Lion ten aanzien van deze buitenlandse kranten een waarschuwende vinger opstak, maar in verband met de Nederlandse kranten had gewezen op de geringe belangstelling van het publiek voor de pers en de gewoonte om te lezen op de sociëteit en in de club of herberg. „De Nederlandsche courant behoeft de concurrentie der buitenlandsche niet te vreezen, al ware het alleen daarom, dat de Nederlander, gelijk ieder ander, in de eerste plaats prijs stelt op de kennis van hetgeen in zijn eigen land voorvalt, en daarvan de vreemde dagbladen hem niet zóó goed op de hoogte kunnen houden, als de Nederlandsche. Daarenboven zal de vreemde courant, als gij het zegelregt afschaft, hier te lande onmogelijk zóó goedkoop verkocht kunnen worden, als de Nederlandsche, terwijl de Nederlandsche, als gij haar slechts de middelen om zich te verbeteren niet ontnemt, voor den Nederlandschen lezer veel aanlokkender zal zijn, dan het vreemde dagblad... Wie zóó beschaafd is, dat hij vreemde talen leest, heeft geen dagblad noodig, om vreemde denkbelden te leeren kennen. Hij leest dan de vreemde boeken en tijdschriften, en leert daaruit ruim zoo veel, als uit de dagbladen.” Aldus de N.R.C., die zich verder afvroeg, waarom rondom Nederland een Chinese muur tegen vreemde denkbelden opgetrokken zou moeten worden.

De opmerking van Lion, dat de wetgever in het algemeen belang moest zorgen, dat bij de afschaffing van het zegelrecht de positie van de dagbladen „voor allen gelijkelijk, zoo veel doenlijk verbeterd en versterkt wordt”, noemde de liberale N.R.C. „het kaste socialisme, hetwelk wij in langen tijd hebben hooren verdedigen.” De N.R.C. vatte dit in die zin op, dat een krant van tweeduizend abonnees volgens Lion absoluut evenveel voordeel van de afschaffing zou moeten hebben als een krant met het dubbele aantal abonnees. De wetgever zou moeten nivelleren door alleen de 38 opcenten op te heffen, teneinde zo geleidelijk tot de gehele afschaffing te komen. De N.R.C. gaf ter illustratie van Lions theorie het volgende voorbeeld: als het Handelsblad *f* 120.000,— aan zegelrecht betaalde en de N.R.C. *f* 80.000,—, zou dan de N.R.C. bij de af-

schaffing niet dertien, veertien of vijftien duizend gulden minder winnen dan het Handelsblad? Waar was dan de gelijkheid van positie?, vroeg de N.R.C. De gelijkheid zou alleen daarin bestaan, dat de vermindering een halve maatregel zou zijn voor alle kranten. De inhoud zou niet veranderen, evenmin als de prijzen.

Tot slot herhalen wij de punten van het betoog van de N.R.C.:

1. Een goede krant voor een billijke prijs, bijvoorbeeld één stuiver, is een middel van beschaving en ontwikkeling en het is in het publiek belang te zorgen, dat het publiek door de afschaffing van het dagbladzegel goede kranten kan kopen.
2. De grote bladen bezitten thans door het zegelrecht een monopolie dat de concurrentie uitsluit. De grote bladen missen daardoor de prikkel die het gevolg is van de mededinging.
3. Het zijn ijdele schrikbeelden, te vrezen, dat de provinciale pers door de afschaffing van het zegelrecht vernietigd zal worden en vreemde dagbladen de Nederlandse zullen verdringen. De provinciale pers zal zich evenzeer verheffen als de grote kranten.
4. Het krantenlezend publiek is niet zo klein als de tegenstander van de afschaffing wil doen geloven en ook niet zo groot als hij elders beweert. Het aantal krantenlezers neemt in de eerste plaats toe in verhouding tot bevolking en welvaart en zal zeker toenemen na de afschaffing, als de dagbladen beter en goedkoper worden.
5. Slechts door algehele afschaffing van het zegelrecht kan het volgende doel bereikt worden: een goedkope en goede dagbladpers. Vermindering van het recht zal een halve maatregel zijn, die de grote pers weinig, maar toch iets, aan de provinciale pers echter volstrekt niets zal baten.

Het vijfde artikel, in de N.R.C. van vrijdag 13 november, behandelde de afschaffing van het advertentiezegel. Met Thorbecke noemde de N.R.C. het zegelrecht op de advertenties een belasting op de kleinhandel die werkte als een prohibitief recht. Een advertentie, waarin een winkelier zijn nieuwe sortering meedeelde, kostte gauw f 1,35. Zonder zegelrechten op de kranten en advertenties zou zo'n mededeling volgens de N.R.C. niet meer dan veertig, vijftig of zestig cent kosten voor twee of drie regels en de kleine man zou ermee geholpen zijn. Het minimum van een advertentie zou niet meer f 1,— hoeven te bedragen. Er zou een grotere verscheidenheid van advertenties van kooplieden en winkeliers kunnen verschijnen. Welke waren nu de argumenten tegen afschaffing? Volgens de N.R.C. de volgende. In weerwil van het zegelrecht, zou volgens Lion, de advertentieomzet in zestien jaar 112 procent zijn gestegen. Dit was volgens de berekening van de N.R.C. 7 procent per jaar en minder dan de toeneming van de bevolking en welvaart zou doen verwachten. Een argument zou zijn; adverteren ligt in onze zeden en gebruiken en daarom

zal men het zoveel kunnen belasten als men wil. Lion beweerde dit inderdaad en merkte ten nadele van zijn opvatting op, dat in de v.s. en Groot Brittannië iedereen adverteerde in tegenstelling tot Frankrijk, België en Pruisen. Het resultaat was, dat volgens Lion in Nederland twee à drie keer zoveel als in België en twee keer zoveel als in Frankrijk en Pruisen werd geadverteerd. In België en Frankrijk werd inderdaad weinig geadverteerd. Daarom noemde de N.R.C. iedere vergelijking van landen waar men het niet gewoon was met landen waar het wel gebruikelijk was, een dwaasheid. In Pruisen bestond die gewoonte en daarom had Lion, nog steeds volgens de opponerende N.R.C.-schrijver, met wat meer eerlijkheid tot een goede vergelijking kunnen komen. De advertentieomzet van de Neue Deutsche Allgemeine Zeitung, door Lion gedurende een week geteld, zoals wij zullen zien, zou lager zijn dan van andere Pruisische bladen. Op 17 oktober 1868 telde Lion 48, op de 18de 57, op de 19de geen, op de 20ste 55, op de 21ste 75, op de 22ste 68 en op de 23ste 48, tesamen 351 advertenties, tegenover 578 in de Oprechte Haarlemsche in dezelfde week, 690 in de N.R.C. en 689 in het Algemeen Handelsblad. De N.R.C. nu had de advertenties geteld in de Kölnische Zeitung, die de grootste omzet had:

17 oktober	487	advertenties
18 „	387	„
19 „	297	„
20 „	347	„
21 „	380	„
22 „	329	„
23 „	340	„

Totaal 2567 advertenties, tegenover 578, 690 en 869 in de meest gelezen Nederlandse kranten. Het argument, dat eerst alle andere belastingen op de nijverheid afgeschaft moesten worden, verwierp de N.R.C. ook met de opmerking: „Waar men nimmer begint, geraakt men nimmer aan het einde”.

Het laatste artikel, gepubliceerd in het nummer van 14 november, handelde over het door de minister van Financiën voorgestelde equivalent van het verlies, dat de schatkist zou lijden door de afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en advertenties. Volgens de N.R.C. kon men weinig inbrengen tegen de voorgestelde verhoging van de accijns op sterke drank. Ook was zij het eens met de opvatting van de minister, dat de tappers, kroeghouders en koffiehuishouders voordeel genoten van de afschaffing van het zegelrecht, omdat zij de kranten voor de leestafels goedkoper zouden kunnen aanschaffen. Op de opmerking, dat zij op hogere kosten gejaagd zouden worden na de afschaffing, omdat zij dan ook de nieuwe kranten zouden moeten aanschaffen, antwoordde de N.R.C.: „Een ieder weet toch, dat behalve in zeer enkele aanzienlijke

sociëteiten van de hoofdplaatsen van ons land, in geen sociëteit of koffiehuis *alle* couranten die uitkomen, gevonden worden." Volgens de N.R.C. zouden de meesten bij de ruil winnen, omdat de hoogste vermeerdering een aanslag van *f* 140,— per jaar zou zijn. „Een koffijhuis- of sociëteithouder, die dit betaalt, mag men wel onder de voornaamsten tellen, die ten minste drie groote Nederlandsche bladen, één Belgische, b.v. de *Indépendance*, en één Fransch, b.v. het *Journal des Débats*, houdt. Wij spreken nog niet eens van Engelsche of Duitsche couranten. Welnu, voor die vijf bladen alleen zal hij tenminste *f* 120,— à *f* 130,— minder behoeven te betalen. Als dus het zegelregt op de dagbladen wordt afgeschaft, dan zijn de sociëteit- en koffiehuishouders en anderen, welke in die categorie vallen, zonder twijfel zeer gebaat, al betalen zij het voorgestelde equivalent.”

Met de belasting op de detailverkoop van tabak toonde de N.R.C. zich minder ingenomen uit rechtvaardigheidsoverwegingen. Men had, meende de schrijver, in grote steden, in kleine plaatsen en op het platteland bijna zonder uitzondering, winkels, die koloniale waren en andere goederen verkochten en daarbij enige sigaren. Deze winkels zouden dan te zwaar getroffen worden, hoewel de tabaksverkoop geen hoofdzaak was. Het verlies van *f* 50.000 voor de schatkist zou geen bezwaar zijn, omdat het dekkingsbedrag reeds overschreden werd door de hogere accijns op drank. De verhoging van het invoerrecht op thee met 7½ cent per oude pond, mocht volgens de N.R.C. ook geen bezwaar zijn; thee zou geen volksdrank zoals koffie zijn. De artikelenserie werd besloten met de vurige wens, dat Nederland als klassieke bodem van de vrijheid van drukpers, de periodieke pers van haar kluisters zou bevrijden, opdat zij volgens haar edele taak zou kunnen bijdragen tot de beschaving en ontwikkeling van het volk.

In de *Kölnische Zeitung* van 5 december 1868 verscheen een artikel over ‘Die Zeitungssteuer in Holland’, waarin de afschaffing van het dagbladzegel en het zegelrecht op advertenties werd toegejuicht. Het artikel noemde het aantal kleine kranten in Nederland zo groot als het aantal zandkorrels aan de zee en wat de inhoud betreft werd gezegd, dat ze „so weit sie ihr Publikum nicht bloss mit Disteln füttern, nur von literarischer Piraterie ihr prekäres Dasein fristen”. De *Kölnische Zeitung* zou in Nederland niet alleen het meest gelezen worden, maar ook „von einer Menge niederländischen Kolleginnen täglich splitterackt ausgeplündert” worden. De wet van 1843 zou een draconische wet zijn. Het artikel vermeldde echter, dat de wet geen politieke, maar financiële maatregel was. Het grote leger dat tot 1839 met het oog op de Belgen, op de been gehouden was, zou de financiën geruïneerd hebben. De gevolgen van de wet zijn dezelfde geweest als van wetten, ingegeven door wantrouwen jegens de pers, meende de Keulse krant die hiermee een objectieve en

juiste visie gaf op de vraag, of de zegelwet een politieke of een fiscale maatregel was.

Dat de wet zolang van kracht gebleven was, verbaasde ook de Köl-nische Zeitung, omdat de Nederlandse regering zoveel geld uitgaf voor onderwijs. Daarbij zal men gedacht hebben aan de H.B.S. van Thorbecke.

Afschaffing zonder compensatie zou niet mogelijk zijn door de grote militaire uitgaven, zoals in alle Europese landen, volgens het Duitse blad. Het stelde tot slot de vraag, wanneer in Pruisen de lasten die op de pers drukten, verlicht zouden worden. De 'Staat der Intelligenz', Pruisen, zou niet bij Nederland mogen achterblijven.

In de Nederlandsche Spectator van 1868 deed 'Een der Antidagblad-zegelverbondenen' de suggestie, dat de minister van Financiën bij het verlenen van ridderorden een belasting zou heffen. Hiermee zou een uitstekend equivalent gevonden zijn¹.

4. Jeneverpest of dagbladpers?

Komen wij terug op de figuur van Lion. In 1859 kocht hij een weekblad: de 's Gravenhaagsche Nieuwsbode. Op 1 oktober 1861 verscheen het Nieuw Dagblad van 's Gravenhage ter vervanging van De Nederlandsch Indië en de 's Gravenhaagsche Nieuwsbode.

Tot 1861 was de stad Den Haag eigenaresse van het andere plaatselijke en provinciale orgaan: het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage. Nadat twee liberalen de krant vanaf 1861 twee jaar in eigendom hadden gehad, werd zij in 1863 opgekocht door het Nieuw Dagblad van 's Gravenhage. Het resultaat van de fusie was, dat m.i.v. 1 januari 1864 het Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage begon te verschijnen. Lion werd hoofdredacteur. Hij zorgde voor een goede journalistieke aanpak van de krant. Zo liet hij zijn parlementaire verslaggevers voor het eerst ook commentaren bij hun verslagen schrijven. Zijn medewerkers hield hij altijd voor, dat de journalist geen geschiedschrijver was, maar „de bevrediger der onverzadelijke weetgierigheid van het publiek.” Actualiteit was in de Nederlandse pers van die dagen nog geen gemeengoed. Lion leerde zijn staf echter snel beoordelen en schrijven². Hij toonde aan, dat goede medewerkers een krant lezers kon bezorgen, ook al redigeerde men een conservatief blad als het Dagblad. Men mag daarbij denken aan de opmerking van afgevaardigde Van Limburg Brouwer, die vroeg het dagbladzegel af te schaffen, om 'aan mannen van talent en kunde' en 'aan beschaafde en met goeden, maar niet met fortuin bedeelde leden van het opkomend geslacht', een goed middel van bestaan te bieden.³ Dat klonk anders dan de betiteling van Loudon. Hij sprak met het oog

¹ Blz. 191.

² Lion, Staatkundig leven, blz. 148.

³ Bijblad 1864-1865, II, blz. 1233.

op het Dagblad over 'bezoldigden laster en logen', alsof de journalisten enkel en alleen van steekpenningen leefden¹.

Ook in 1868, het jaar waarin de kwestie van het dagbladzegel bijzonder actueel werd, liet de veelschrijver Lion zich niet onbetuigd². Hij schreef een groot aantal artikelen in zijn krant, die hij bundelde tot een groots opgezette studie van meer dan honderd pagina's. Daarop volgde in 1869 een tweede gedeelte, als replek op de kritieken van de in de vorige paragraaf genoemde kranten, van nog meer bladzijden³. Wat waren de hoofdlijnen van het eerste werk? Vanwege de uitgebreidheid van Lions studies, kunnen wij hem niet op de voet volgen en zal beperking noodzakelijk zijn.

Volgens Lion had de regering geen grondig onderzoek ingesteld naar de werking van de zegelwet in Nederland en naar de gevolgen van de afschaffing. Inderdaad stond zelfs in de Memorie van Toelichting op het voorstel tot afschaffing onomwonden dit standpunt van de regering: „... zij acht het niet noodig nog in bijzonderheden te treden om aan te toonen, dat wegnemen der gegronde bezwaren tegen het genoemde zegelrecht in het algemeen belang noodzakelijk is.” Verder: „dat niet enkel door de periodieke pers en in publieke geschriften, maar ook door de Vertegenwoordiging, bij herhaling is aangedrongen hetzij op geheele afschaffing, hetzij op aanmerkelijke verligting van het zware zegelrecht⁴”. De pers preekte natuurlijk ook enigszins voor eigen parochie. Zo ook de zeep- en zoutzieders, die aandrongen op afschaffing van de accijnzen op zeep en zout. De kranten waren belanghebbenden in de discussies rond het dagbladzegel. Lion greep dit aan om de pers verwijten te maken: tenslotte had hij in 1858 nog gepleit voor afschaffing van het dagbladzegel en wilde hij tien jaar later argumenten aanvoeren om deze liberale maatregel niet te laten doorgaan. De publieke opinie, uitgedrukt door de volksvertegenwoordiging – over de pers sprak Lion niet – wilde geen afschaffing of wenste equivalenten om de schatkist niet te benadelen. De meerderheid van de Kamer wenste een grondige hervorming van het belastingstelsel. De accijnzen op de eerste levensbehoeften: geslacht, zout, zeep en bier, dienden eerst afgeschaft te worden of in ieder geval tegelijk met de belasting op 'het brood van de geest'. Wat de gevolgen van de afschaffing betreft, had de regering volgens Lion meer kunnen opmerken dan dat daarna niet langer gezegd zou kunnen worden, dat Nederland in vergelijking met andere landen op dit gebied achterbleef.

¹ Bijblad 1861-1862, blz. 253 en Lion, Staatkundig leven, blz. 170.

² Lion schreef over meer onderwerpen dan de reeds genoemde, brochures.

³ Iz. J. Lion, De afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en advertentiën, 's-Gravenhage, 1868;

Iz. J. Lion, De afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en advertentiën. Tweede gedeelte-replek, 's-Gravenhage, 1869.

⁴ Citaat uit de Memorie van Toelichting van minister Van Bosse.

Gekwetste prestigegevoelens? Andere landen kenden, aldus Lion, ook geen staatsloterij, belasting op vlees en op zout en bier. Van de brochures van het A.-D.-V. zei hij, dat deze rood-zwarte proclamaties waren in de stijl van de Napoleontische legerbulletins¹. Maurits van Lee van de Indépendance Belge, zou een van onjuistheden krioelende compilatie geschreven hebben, vol opgeschroefde tirades. En om zijn mening van 1858 te verontschuldigen, beweerde hij: „En ik haast mij hierbij te voegen, dat ook ik vroeger niet volkomen op de hoogte was van het gewichtige vraagstuk²”. Nu hij zich in tien jaar tijd wel op de hoogte had gesteld, deed Lion een onderzoek naar:

- I. de werking van de zegelbelasting op het aantal en het formaat van de dag- en weekbladen.
- II. de werking van de belasting op de advertenties in verband met de gevolgen van de afschaffing ervan.
- III. de vermoedelijke gevolgen van de afschaffing van het zegelrecht:
 - a. voor de bestaande en de nieuw op te richten dagbladen;
 - b. met het oog op de nationale en dynastieke belangen;
 - c. in verband met onze taal en politieke zeden.
- IV. de aannemelijkheid van de voorgestelde equivalenten.
- V. de maatregelen die genomen moesten worden om na een overgangsperiode de zegelrechten op dagbladen af te schaffen.

De hierboven beschreven algemene grieven tegen het dagbladzegel waren, kort samengevat, de volgende:

- het is een belemmering voor de bloei van de pers, want uitbreiding van het debiet en de oprichting van nieuwe bladen wordt uitgesloten;
- het heeft een nadelige invloed op de inhoud van de kranten, die over te weinig papier kunnen beschikken;
- het belet de vorming van goede journalisten;
- de prijzen van de kranten zijn te hoog ten gevolge van het dagbladzegel.

Slechts het tweede bezwaar werd door Lion tot op zekere hoogte onderschreven. Tegen de eerste grief bracht hij de volgende gegevens in het geding³. Voor kranten – dagbladen, nieuwsbladen en weekbladen – werden gezegeld:

in 1866 13.121.146 vellen papier en

in 1850 8.348.834 vellen. Een vermeerdering van 4.772.312 vellen, hetgeen een gemiddelde oplevert van 300.000 vellen per jaar, ofwel 57 procent. Bij een bevolking van 3,5 miljoen zielen noemde Lion dit een groot aantal, temeer omdat de uitvoer vrijwel nihil was.

¹ Iz. J. Lion, De afschaffing, blz. 8.

² Idem, blz. 9. ³ Idem, blz. 13.

Volgens Cucheval Clarigny bleek in Engeland na de eerste vermindering van het zegelrecht, dat in het jaar 1835-1836 29.749.304 vellen bedrukt waren voor kranten¹. Dat bij een inwonertal van 27 miljoen per jaar. Na aftrek van de export, rekende Lion verder, was dat één vel per inwoner per jaar en minder dan in Nederland in 1866. Uit de volgende staat bleek volgens Lion, dat het aantal abonnees op dag- en weekbladen in zestien jaar bevredigend, namelijk met 65 procent, gestegen was: (tabel 8)

Tabel 8 Aantal abonnees op dag-, nieuws- en weekbladen².

Provincie	in 1850	in 1866	meer in 1866
Noord-Brabant	1.581	4.060	2.479
Gelderland	3.532	7.978	4.446
Noord-Holland	22.110	28.902	6.792
Zuid-Holland	12.384	18.455	6.071
Zeeland	2.609	3.407	861
Utrecht	1.648	2.511	863
Friesland	2.551	6.748	4.197
Overijssel	3.023	4.780	1.757
Groningen	2.935	5.015	2.080
Drente	970	1.895	925
Limburg	507	5.375	4.868
Totaal	53.850	89.126	35.339

In procenten voor de afzonderlijke provincies was de toename:

in Noord-Holland met 31 procent;	in Drente met 95 procent;
„ Zeeland „ 33 „	„ Gelderland „ 123 „
„ Zuid-Holland „ 49 „	„ Noord-Brabant „ 157 „
„ Utrecht „ 52½ „	„ Friesland „ 268½ „
„ Overijssel „ 58 „	„ Limburg „ 960 „
„ Groningen „ 71 „	

Wij voegen hieraan toe, dat o.i. het verschil in progressie tussen de provincies bewijst, dat uitbreiding van debiet minder afhankelijk was van de zegelwet dan van de politieke ontwikkeling en het niveau van het onderwijs. Waar de kranten reeds lange tijd verschenen, was de procentuele vooruitgang minder. Het verwekt geen verwondering, dat het noorden, oosten en zuiden van Nederland zich later ontwikkelden dan Holland. Waar de pers nog tot wasdom moest komen, in Friesland en Limburg, was de progressie zeer groot.

¹ A. Cucheval Clarigny, *Histoire de la presse en Angleterre et aux Etats-Unis*, Paris, 1857, blz. 155.

² Lion, *De afschaffing*, blz. 14. Als totaal voor 1866 geeft hij ten onrechte 89.189 op.

In de vergelijkingen met het buitenland maakte Lion veel fouten. Bijvoorbeeld door te beweren, dat in Engeland, bij de volledige afschaffing van het dagbladzegel in 1856, 769 bladen bestonden en dat er dat 465 minder waren dan in Nederland op hetzelfde tijdstip.¹ In 1866, twaalf jaar later, zouden in Engeland, Wales, Schotland en Ierland in totaal 1732 bladen bestaan bij een bevolking van dertig miljoen zielen, tegenover 159 bladen in Nederland met een bevolking van drieëneenhalf miljoen zielen. Betrouwbaarder zijn de cijfers voor Nederland, die Lion op dezelfde bladzijden geeft. Hieruit blijkt, dat in achttien jaar het aantal bladen met niet minder dan 67 is toegenomen, ofwel met 73 procent. (tabel 9)

Tabel 9 Aantal dag-, nieuws- en weekbladen

Provincie	in 1850	in 1868	meer in 1868
Noord-Brabant	6	14	8
Gelderland	10	18	8
Noord-Holland	22	35	13
Zuid-Holland	20	27	7
Zeeland	6	14	8
Utrecht	5	7	2
Friesland	4	11	7
Overijssel	8	13	5
Groningen	4	7	3
Drente	3	4	1
Limburg	4	9	5
Totaal	92	159	67

Dat betekende een procentuele vooruitgang:

voor Drente van 33½ procent;

„ Zuid-Holland	„ 35	„
„ Utrecht	„ 40	„
„ Noord-Holland	„ 59	„
„ Overijssel	„ 62½	„
„ Groningen	„ 75	„
„ Gelderland	„ 80	„
„ Limburg	„ 125	„
„ Zeeland	„ 133	„
„ Noord-Brabant	„ 133	„
„ Friesland	„ 175	„

De stelling, dat de oprichting van nieuwe bladen evenredig was met de stijgende politieke belangstelling, motiveerde Lion met het feit, dat in

¹ Idem, blz. 16 en 17.

1866 en 1867 twaalf kranten voor uitbreiding van het Nederlandse perswereldje zorgden. Het waren: het Weekblad van Deventer, de Nieuwe Arnhemsche Courant, de Nieuwe Middelburgsche Courant, de Nieuwe Noordhollander, de Nieuwe Alkmaarsche Courant, de Nieuwe Kamper Courant, de Goede Belijdenis, De Maasbode, het Zondagsblad, de Nieuwe Zevenbergsche Courant, de Heusdensche Courant en de Nieuwe Groninger Courant. En dat ondanks de zegelbelasting, aldus Lion, omdat het publiek behoefte had aan deze organen. Verder zouden de volgende kranten hun formaat vergroot hebben: de Oprechte Haarlemsche Courant, De Tijd, de Arnhemsche Courant, het Utrechtsch Dagblad, het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage, de Delftsche Courant en de Groninger en de Friesche Courant. De N.R.C. nam per 1 januari het grote formaat van het Journal des Débats aan. Dat zonder de zegelbelasting deze formaten eerder vergroot zouden zijn in het kader van een royale verbetering van de krant, ook kwalitatief, kwam blijkbaar niet op in Lions hoofd. Hij verzweg het in ieder geval wel.

Om aan te tonen, dat het zegelrecht op de advertenties het adverteren geenszins had belemmerd, gaf Lion de volgende statistiek: (tabel 10)

Tabel 10 Opbrengst van het zegelrecht op de advertenties van 1850-1866¹.

Jaar	in hoofdsom	in opcenten	totaal
1850	f 32.923,61	f 12.510,97	f 45.434,58
1851	f 35.329,13	f 13.425,06	f 48.754,19
1852	f 37.555,90	f 14.271,24	f 51.827,14
1853	f 40.590,63½	f 15.424,43	f 56.015,06½
1854	f 43.292,79½	f 17.251,26	f 60.544,05½
1855	f 45.583,68½	f 17.321,79	f 62.905,47½
1856	f 49.914,87½	f 18.967,65	f 68.882,52
1857	f 51.112,55	f 19.422,77	f 70.535,32
1858	f 53.365,95	f 20.279,06	f 73.645,01
1859	f 52.095,47½	f 19.796,28	f 71.891,75½
1860	f 55.595,34½	f 21.126,23	f 76.721,57½
1861	f 55.832,56½	f 21.216,37½	f 77.048,94
1862	f 58.341,50	f 22.169,77	f 80.511,27
1863	f 62.344,40½	f 23.690,87½	f 86.035,28
1864	f 66.944,86	f 25.439,04½	f 92.383,90½
1865	f 70.533,53½	f 26.802,74½	f 97.336,28
1866	f 73.220,11	f 27.823,63	f 101.043,74

Wij hebben de relatieve ontwikkeling ten opzichte van het voorgaande jaar berekend:

¹ Idem, blz. 22 en 23.

1850	—	1859	2,4 %
1851	7,3 %	1860	6,7 %
1852	6,3 %	1861	0,4 %
1853	8 %	1862	4,5 %
1854	6,7 %	1863	6,9 %
1855	5,3 %	1864	7,4 %
1856	9,5 %	1865	5,4 %
1857	2,4 %	1866	3,8 %
1858	4,4 %		

Een toename van 1850 tot 1866 van 122,4 %.

Van het aantal geplaatste advertenties gaf Lion de volgende statistiek, waaraan wij weer de relatieve ontwikkeling toevoegen.¹ (tabel 11)

Tabel 11

Jaar	Aantal advertenties	Relatieve ontwikkeling t.o.v. het voorgaande jaar in %
1850	131.694	—
1851	141.316	7,3
1852	150.223	6,3
1853	162.362	8,1
1854	173.171	6,7
1855	182.334	5,3
1856	199.659	9,5
1857	204.450	2,4
1858	213.464	4,4
1859	208.381	2,4
1860	222.381	6,7
1861	223.331	0,4
1862	233.366	4,5
1863	249.367	6,9
1864	267.779	7,4
1865	282.134	5,4
1866	292.880	3,8

De conclusie, dat deze toename groot genoemd mag worden, is voor rekening van Lion en, zoals wij gezien hebben, met name door de N.R.C. gekritiseerd. Lion was het niet eens met de opvatting, dat het zegelrecht op de advertenties voornamelijk op de kleinhandel en de handwerksnijverheid drukte. Hij gaf een opgave van de aard van de 35.846 advertenties, die in 1866 werden geplaatst in de Oprechte Haarlemsche Courant:²

¹ Idem, blz. 23. Bedoeld worden slechts de advertenties waarover zegelrecht betaald is.

² Idem, blz. 29.

1. Geboorte-, huwelijks- en overlijdensadvertenties	11.022
2. Officiële mededelingen van het bestuur	2.328
3. Gerechtelijke mededelingen	445
4. Verkiezingsadvertenties	317
5. Verkopingen van roerende en onroerende goederen	1.962
6. Aankondigingen van congressen, tentoonstellingen, N.V.'s etc.	979
7. Aankondigingen van boeken	2.746
8. Personeelsadvertenties	1.182
9. Oproepingen tot liefdadige doeleinden	307
10. Aankondigingen van scheepvaart en spoorwegen	480
11. Aankondigingen van winkeliers	3.212
12. Varia	10.866
Totaal	35.846

Lion had wel een krant genomen, waarin van oudsher veel familieberichten stonden, meer dan in welke krant ook. Hij liet buiten beschouwing, hoeveel winkeliers door de duurte van de advertenties en door de zegelbelasting van adverteren weerhouden werden.

Om te bewijzen, dat in Nederland niet minder werd geadverteerd dan in het buitenland, gaf Lion de volgende opsomming van het aantal advertenties, dat in de week van 17 tot 23 oktober 1868 geplaatst was in verschillende kranten¹. In de kritiek van de N.R.C. werd deze statistiek van de tafel geveegd, en niet ten onrechte². (tabel 12)

Tabel 12

1	2	3	4	5	6	7	8	9
17	30	39	48	41	86	91	67	117
18	46	33	57	51	45	142	195	181
19	23	44	—	51	50	—	52	—
20	22	49	55	44	36	110	85	96
21	33	50	75	55	57	76	109	174
22	23	44	68	62	49	85	93	183
23	27	51	48	50	56	74	89	118
	204	310	351	354	379	578	690	869

1 = oktober 1868

2 = Indépendance

3 = Constitutionnel

4 = Neue Deutsche Allgemeine Zeitung

¹ Idem, blz. 25.

² De Nieuwe Rotterdamsche Courant leverde meermalen kritiek.

- 5 = Précurseur
6 = La France
7 = Opregte Haarlemsche Courant
8 = Nieuwe Rotterdamsche Courant
9 = Algemeen Handelsblad.

Als uitzondering wilde Lion wel een letterzetter, een palfrenier, een dienstbode, een koetsier en anderen die werk vroegen, van de 35 cent zegelrechten vrijstellen, omdat daarmee het volk gebaat zou zijn¹.

Lion ging uit van de veronderstelling, dat de prijs van de dagbladen en advertenties niet zou dalen na de afschaffing van de zegelrechten. Terecht wees hij in zijn bewijsvoering op de afhankelijkheid van de kranten van de inkomsten uit advertenties. De progressie van de advertenties hing volgens Lion slechts af van de toename van handel en verkeer, niet van lagere advertentietaieven. De exploitatie van geen enkele krant zou enige prijsdaling van de kranten en advertenties kunnen gedogen. De prijs van de advertenties zou slechts op drie manieren berekend worden; deze stelsels zouden geen enkel verband hebben met de zegelwestie². De volgende staat geeft een indruk van de advertentietaieven in 1868 van de belangrijkste kranten in Frankrijk, Engeland, Duitsland en Nederland³. (tabel 13 op blz. 116)

Nederland: 1. voor advertenties laagste prijs 10 cent;
middenprijs 15 cent;
hoogste prijs 25 cent.

2. reclaims: f 0,50.

Ten onrechte concludeerde Lion uit deze staat, dat de prijzen in Nederland niet ongunstiger lagen. Hij ging voorbij aan de veel grotere oplagen van de meeste buitenlandse kranten, hetgeen vooral van belang was voor het Duitse en Franse stelsel.

¹ Lion, De afschaffing, blz. 33.

^a Lion bedoelde:

1. het Engelse stelsel, dat de prijs bepaalde op grond van de exploitatiekosten van de krant;
2. het Franse stelsel, volgens welke de prijs uitsluitend bepaald werd naar de mindere of meerdere verspreiding van het blad;
3. het gemengde, Duitse stelsel dat een combinatie van de eerste twee was.

De prijzen konden volgens het Engelse stelsel zeer grote verschillen vertonen: **Examiner** f 2,10; **Times** f 2,40; **Daily News** f 3,30; **Morning Chronicle** f 3,30; **John Bull** f 3,30; **English Churchmen** f 3,30; **Morning Herald** f 3,60; **Spectator** f 4,50; **Observer** f 5,70; **Athenaeum** f 6,30; **Punch** f 9,00 en **Illustrated London News** f 16,80.

Zie, behalve Lion, De afschaffing, blz. 36, ook A. Andrews, *The history of British journalism*, London, 1851, vol. II, blz. 338.

De tarieven zijn van 1855, het jaar waarin in Engeland de 'taxes on knowledge' werden afgeschaft.

³ Lion, De afschaffing, blz. 39. Per regel en in Nederlands geld berekend.

Tabel 13

Naam blad	Advertenties	Reclames	Faits divers
La France	f 0,55	f 1,42½	f 2,90
Les Débats	f 0,70	f 2,10	f 3,50
Le Constitutionnel	f 0,70	f 2,10	f 3,50
La Presse	f 0,70	f 2,10	f 3,50
Le Siècle	f 0,90	f 2,90	f 4,25
La Patrie	f 0,70	f 2,10	f 3,50
L'Opinion Nationale	f 0,70	f 2,10	f 3,50
Le Temps	f 0,55	f 1,42½	f 2,90
Le Pays	f 0,55	f 1,42½	f 2,90
L'Union	f 0,55	f 1,42½	f 2,90
The Times	f 0,60	f 3,00	—
Morning Herald	f 0,50	f 2,40	—
Athenaeum	f 1,20	f 4,50	—
Economist	f 0,60	—	—
Indépendance Belge	f 0,30	f 0,55	f 1,42½
Le Précurseur	f 0,25	—	—
La Meuse	f 0,20	f 0,40	f 1,20
L'Escaût	f 0,25	f 0,50	—
L'Etoile Belge	f 0,30	f 0,50	f 1,42½
Kölnische Zeitung	f 0,30	—	—
Journal de Genève	f 0,25	—	—

Om de vermoedelijke gevolgen van de afschaffing van het zegelrecht te kunnen schetsen, stelde Lion drie vragen:

- A. Werkt het zegelrecht als een beschermend recht op de gevestigde dagbladen?
- B. Wat zullen deze bladen na de afschaffing doen?
- C. Wat kan men verwachten van de nieuw op te richten kranten?

Op de eerste vraag antwoordde Lion volmondig ja, zodat hij zich daarmee achter Van Lee en het Anti-Dagbladzegel-Verbond schaarde. Volgens Lion was het dagbladzegel echter niet met deze bedoeling ingevoerd, maar was het een politieke maatregel, bestemd om „de uitbreiding van eene slechte, demoraliserende, diffamerende pers, die gewoonlijk niets meer behoeft dan eene morsige hand en een schoon stuk papier, binnen enge grenzen te beperken¹”. Wij hebben reeds als onze mening te kennen gegeven, dat het dagbladzegel van oorsprong een fiscale maatregel was, die pas veel later door sommige politici als een politiek machtsmiddel tegen de pers toegejuicht werd.

Lion meende, dat de plotselinge afschaffing als een krachtige bescherming zou werken ten behoeve van de nu reeds hetzij winstgevende, hetzij in ieder geval uit eigen inkomsten gevestigde dagbladen. Als

¹ Lion, De afschaffing, blz. 42.

voorbeeld nam hij eerst zijn eigen krant, het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage, dat een budget had van *f* 114.000. Van dit bedrag, de opbrengst van de abonnementen en advertenties, werd *f* 40.000 betaald aan de fiscus. Zou het Dagblad na de afschaffing *f* 20.000 aan het publiek ten goede doen komen en hetzelfde bedrag voor de verbetering van de krant besteden, dan steeg het budget tot *f* 94.000. Een concurrent zou bij het bestaan van de zegelbelasting minstens een budget van *f* 74.000 per jaar moeten hebben, onverschillig of deze duizend of honderd exemplaren verkocht, plus *f* 10.000 aan zegelrechten voor ter gratis verspreiding gedrukte kranten. Na de afschaffing zou dit laatste bedrag wel vervallen, maar dan zou het budget met *f* 20.000 verhoogd moeten worden, om hetzelfde bedrag van *f* 94.000 te bereiken als het Dagblad. Om een aanloopperiode van vijf jaar te kunnen financieren, zou een nieuwe krant over een kapitaal van *f* 270.000 moeten beschikken en daarbij nog jaarlijks met *f* 20.000 vooruit moeten gaan. Om het Dagblad het hoofd te kunnen bieden had een bepaalde krant een kapitaal van *f* 500.000 met een jaarlijks budget van *f* 150.000 nodig geacht. Verder wilden de initiatiefnemers *f* 110.000 voor het verspreiden van presentexemplaren besteden¹. Voor de provinciale pers achtte Lion trapsgewijze afschaffing beter, omdat van de 159 nog in ontwikkeling zijnde bladen, er geen tien aan de eisen van het publiek zouden kunnen voldoen na een plotselinge afschaffing. Daarmee kwam Lion op de beantwoording van zijn tweede vraag: wat de dagbladen konden doen na de afschaffing.

De vijf grote kranten zouden in 1866 volgens Lions raming ongeveer de volgende bedragen aan zegelrechten betaald hebben:²

Algemeen Handelsblad	<i>f</i> 120.000
Nieuwe Rotterdamsche Courant	60.000
Opregte Haarlemsche Courant	50.000
Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage	40.000
Amsterdamsche Courant	22.000

De helft van deze bedragen zouden de uitgevers kunnen benutten voor de verbetering van de inhoud, hetgeen, volgens Lion, zou betekenen, dat de ene krant voor dit doel veel meer geld vrij zou krijgen dan de andere. Verder zouden goede kranten met kleinere oplagen, zoals De Tijd, de Arnheemsche Courant en het Utrechtsch Dagblad, niet en de abonnementsprijs kunnen verlagen, en de kwaliteit verbeteren. Van de overige bladen werd door de weekbladen van één cent zegel ten hoogste aan zegelrecht betaald *f* 1000,—. Uitzondering hierop was de Reizende Nieuwsbode, die *f* 4000,— betaalde. Ten onrechte merkte Lion daarbij sarcastisch op, dat de wetgever van dat blad geen bevordering van de

¹ Lion bedoelde waarschijnlijk het in de eerder genoemde brochure van F. A. van Hall aangekondigde blad.

² Lion, De afschaffing, blz. 50.

volksverlichting en volksbeschaving kon verwachten¹. De volledige opsomming van de hoogste bedragen, betaald aan zegelrechten, luidt:

Weekbladen van 1 cent zegel	f 1000,—
Nieuwsbladen van 1 cent zegel (tweemaal per week verschijnend)	1600,—
Dagbladen van 1 cent zegel	1800,—
Weekbladen van 1½ cent zegel	800,—
Nieuwsbladen van 1½ cent zegel (tweemaal per week)	1500,—
Nieuwsbladen van 3 „ „ (driemaal per week)	3000,—
Weekbladen van 2 cent zegel	2000,—
Dagbladen van 2 cent zegel	4000,—
Nieuwsbladen van 2 cent (tweemaal en driemaal per week ²)	14000,—
Weekbladen van 3 cent	2500,—

Deze bedragen waren te gering voor verbeteringen enz., aldus Lion. „Bestaat dan”, vroeg hij, „de vrijheid van drukpers daarin, dat de opinie van het land eindigen zal met overheerscht te worden door een acht- of tiental bladen; dat deze een dwingelandij op de openbare meening zullen gaan uitoefenen, die de magt van Regeering en Staaten-Generaal zelfs overtreffen zal³?”

Op de vragen wat er van de nieuw op te richten kranten te verwachten was, wie het kapitaal daarvoor beschikbaar zou stellen, waar men de journalisten zou vinden, gaf Lion geen antwoord. Dat Lion geen vreemdeling in de journalistieke wereld van Nederland was, bleek uit zijn prognose, dat na de afschaffing van het dagbladzegel een andere categorie bladen zou ontstaan: de volkspers met kennis, verlichting en beschaving voor weinig geld. Hij richtte daarbij zijn blik naar het buitenland, waar, zoals wij nog zullen behandelen, het Journal des Débats en de Morning Post zich reeds aanpasten aan een nieuwe journalistieke formule, die van de 'journaux à un sou' en de 'pennypapers'. Lion zou Lion niet zijn, als hij geen derde categorie in het verschiets zag: een zedenbedervende pers. Met het oog op de nationale en dynastieke belangen, zag Lion een bedreiging in de talrijke persorganen, die Nederland uit het buitenland zouden overstroomden na de afschaffing van de rechten op die bladen. Een betere wetgeving op de drukpers zou daarom eerst ontworpen moeten worden. Sprekend over de afschaffing in verband met de taal en politieke zeden van het Nederlandse volk, klaagde Lion niet in de eerste plaats over het kleine taalgebied, maar over de mentaliteit van de doorsnee Hollander. Hij was volgens Lion wel bereid een bittertje te drinken en

¹ Idem, blz. 52.

² Dit zijn de Leeuwarder Courant en Groninger Courant, die veel bijvoegsels uitgaven voor de advertenties. (Niet te verwarren met de Provinciale Friesche Courant, Friesche Courant of Nieuwe Groninger Courant).

³ Lion, De afschaffing, blz. 53.

bij wijze van tijdverdrijf een krantje te lezen aan de leestafel van het bier- of wijnhuis, maar nam geen eigen abonnement uit zuinigheidsoverwegingen.

Terwijl de oorlog van 1866 in andere landen extra inkomsten voor de kranten opleverde door de uitgave van talrijke bulletins, stonden de deftige burgers in Nederland deze af te schrijven, om geen vijf cent voor een exemplaar uit te hoeven geven. De oorlog kostte het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage aan buitengewone telegrammen en correspondenties *f* 1800,—; het ontving *f* 85,— terug aan bulletins en had er slechts 1700 verkocht. Lion vertelde het volgende uit het dagelijkse leven: „Herhaaldelijk is te Amsterdam beproefd een omnibusdienst in te rigten langs de hoofdlijnen der stad. Die poging is echter telkens mislukt. Waarom? Was het omdat de omnibussen slecht waren? Omdat de paarden niet voort wilden? Omdat de koetsiers niet deugden? Omdat de prijs te duur was? Integendeel: de koetsiers waren perfect; de paarden versch en krachtig; de rijtuigen zuiverder en ruimer dan te Parijs of te London; de prijs was goedkoop. Maar... de afstanden waren te klein en... de bevolking werd gemist. Zoo ook moet het hier te lande met de dagbladpers gaan. Het papier zal uitstekend wezen, de letter prachtig, de drukinkt gitzwart, de redacteurs uitnemend; — maar wat baat dit alles?”¹ Wat de advertenties betreft, betreurde Lion het, dat de Nederlandse pers geen ‘faits divers’ kende. Dit was een rubriek, waarin men boekrecensies, verslagen van ondernemingen en vergaderingen en alles wat men maar wilde ophemelen, tegen betaling kon plaatsen. Vooral de financiële wereld maakte daarvan in het buitenland gebruik voor programma's en prospectussen van leningen en op te richten associaties. Wat het Nederlandse volkskarakter verder aanging: „Voor de grootste belangen blijft het Nederlandsche volk koud; het is gehecht aan de godsdienst; het is warm voor de Beurs; ijverig voor al wat handel, nijverheid en landbouw aangaat; flauw voor de kunst; onverschillig voor de wetenschap; nieuwsgierig naar hetgeen buitenslands zoo al gebeurt — maar spreekt het niet van politiek; het is er wars van”². Lion wees op de situatie in Engeland, waar zelfs de omnibuskoetsier zijn krant had, ieder deftig gezin aan de ontbijttafel of 's avonds in de familiekring een of meer kranten had en waar men slechts in sociëteit of koffiehuis ging om andere dan zijn eigen kranten te lezen. De Hollander ging ook wel naar zijn club, sociëteit of koffiehuis, of naar zijn bier- of wijnhuis om kranten te lezen, zoals wij gezien hebben, maar een eigen abonnement was geen gewoonte. Uit de volgende mededeling van Lion blijkt, dat ook de leesinrichtingen belasting moesten betalen: „De couranten-leesinrichtingen zullen de 6, 5 en 4 stuivers belasting per week voor de rondlezing afslaan met het $\frac{1}{3}$ of de $\frac{1}{2}$ — en de Hollander zal zijn 3, $2\frac{1}{2}$ of 2 stuivers betalen; —

¹ Idem, blz. 81-82.

² Idem, blz. 85.

wachten, geduldig wachten, totdat zijn toer van lezing komt (al ware ook in 24 uren die verlopen zijn, de hemel op de aarde gevallen); maar op een courant abonneert hij zich niet; een courant koopt hij niet". De leesgewoonten zouden, zoals wij nog zullen zien, van 1870 tot 1914 sterk veranderen. De gedachte, dat de kranten goedkoper moesten worden, voordat meer mensen zich abonneerden, noemde Lion een illusie. Het volk zou evenmin *f* 15,— *f* 20,— of *f* 25,— als *f* 30,— of *f* 34,— kunnen betalen en willen betalen. Willen betalen, omdat van de twintig bezoekers van bierhuizen en tapperijen er slechts één een krant in handen nam om de advertenties, de gemengde berichten en de nieuwtjes van de dag na te gaan. Van politieke beschouwingen had het volk de brui, volgens Lion.

De schatkist zou door de afschaffing van de zegelrechten op dagbladen en advertenties zeven ton goud minder ontvangen. Dit bedrag moest door belastingen op andere zaken gevonden worden: de equivalenten zouden de overheid schadeloos moeten stellen. Lion ageerde in zijn laatste hoofdstuk fel tegen het door hem als 'zogenaamde zuiver liberalismus' bestempelde streven van de regering om tabak, jenever en thee hoger te belasten. Zij zou daarmee voorbijgaan aan de belangen van het volk door iemand te beroven van het levensgenot om een pijpje te roken en om in eer en deugd een dagelijks bittertje te nuttigen. De hogere belasting van sterke drank zou de immoraliteit door sluikerij niet verminderd hebben, maar wel de volksgezondheid ondermijnd hebben door het bijmengen van schadelijke vloeistoffen in de jenever. Lion stelde voor de logementhouders meer belasting te laten betalen en te verplichten meer abonnementen op kranten te nemen. De verhoging van de accijns op sterke drank zou slechts één voordeel opleveren, merkte Lion laconiek op: namelijk dat het aantal stemgerechtigde slijters van sterke drank zou stijgen. Thee was volgens hem ook een volksdrank en bovendien zouden de theecultures getroffen worden door een verhoging. Was het zegelrecht een fiscale maatregel, redeneerde Lion, dan moesten de equivalenten bij de gegoeden gezocht worden; was het een politieke maatregel, dan moest het na een verbeterde wetgeving op de drukpers in fasen afgeschaft worden zonder equivalent en dan moest de financiële toestand van de schatkist dat eerst toelaten. Lion besloot met het advies aan het 'zuiver liberale' kabinet de zeven ton en de equivalenten te bewaren voor de tekorten die dreigden.

Nog ruimschoots voor de parlementaire behandeling van het wetsontwerp tot afschaffing van het dagblad- en advertentiezegel verscheen een repliek van Lion op de tegen hem gerichte artikelen in verschillende

¹ Idem, blz. 86.

dag- en weekbladen¹. Met name tegen de Nieuwe Rotterdamsche Courant, de Arnhemsche Courant, de Kölnische Zeitung en ook tegen de stukken van de Tweede Kamercommissie richtte hij zijn repliek. De brochure van Maurits van Lee: 'De nieuwsbladen en het zegelrecht', noemde hij een nieuw samenrijtsel van heterogene citaten, waarin andermaal de grofste onwetendheid met onvergelykelijke eigenwaan hand aan hand ging. Over het adres van het hoofdbestuur van het A.-D.-V. wilde hij niet reppen: „Waar iedere volzin eene ongerijmdheid, iedere regel een getuige is van volslagen onwetendheid – daar haalt men, ernstiger taak te vervullen hebbende, eenvoudig de schouders op van medelijden, en – zwijgt²”.

De conclusie van het meer dan honderd pagina's tellende werk was dezelfde als van het eerste boek: dat – hoe wenselijk iedere belastingafschaffing ook was – de noodzakelijkheid van de thans voorgestelde niet bewezen was; integendeel, dat het financiële belang van het land de afschaffing thans dringend verbod en dat het een misdaad was zo'n belasting af te schaffen, terwijl het volk zout, zeep en bier duur moest betalen en vlees bijna ontberen moest. Voor Lion hoefden er geen schone vellen papier door morsige handen beklad te worden, ook niet voor een volkspers. Vreselijke uitspattingen zouden het onvermijdelijke gevolg zijn van het onbeperkt openstellen van de gelegenheid voor ieder, die naar een stuk brood hunkerde en haat in zijn hart en gal in zijn inktpot had, om met de 'gaven van zijn intelligentie' het volk te vergiftigen. Daarom hield Lion vol, dat in de huidige toestanden en omstandigheden afschaffing tegen het belang van de staat en in strijd met de belangen van het volk was, dat het niet zou opleveren wat men voorspiegelde en dat het de nationale en sociale grondslagen van Nederland zou helpen ondermijnen. Kaartspel, dronkenschap en kranten werden door Lion aan een onderzoek onderworpen en hij vatte ze samen onder het begrip 'passie'. Men zou te gemakkelijk tot misbruik bij het kaarten, drinken en kranten drukken vervallen. Als men een kwaadwillige in staat stelde een vel koffiezakpapier te nemen, zich wat smerige letters en een verlamde handpers aan te schaffen en het volk in de kroegen met vuilaardig geschrijf nog meer te verpesten dan de jenever deed, dan was het bewijs van zijn stelling geleverd, aldus Lion.

Van meer belang dan de tirades tegen de voorstanders van de afschaffing, is het cijfermateriaal, dat Lion geeft. De N.R.C. zou volgens de jaarverslagen van 1844 tot en met 1854 f 135.116,65½ verloren hebben³. Het jaarverslag van 16 december 1846 klaagde over de weinige abonnementen die de distributie van presentexemplaren opleverde. De logement-,

¹ Iz. J. Lion, De afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en advertentiën; tweede gedeelte – repliek, 's-Gravenhage, 1869.

² Iz. J. Lion, Repliek, blz. 8.

³ Idem, blz. 63.

koffiehuis- en societeithouders, gaven ze voor het grootste gedeelte niet aan hun gasten ter lezing, om hen er niet aan te wennen en gedwongen te worden een abonnement te nemen¹. Na de afschaffing van het zegelrecht zouden zij volgens Lion nog meer kranten wegmoffelen. De commissarissen van de N.R.C. besloten in 1846 een lijst te laten opmaken van alle societeiten, koffiehuisen en logementen buiten Rotterdam, die presentemplaren ontvingen. Alle aandeelhouders zouden een afdruk van de lijst ontvangen, zodat zij op hun reizen in deze logementen hun intrek zouden kunnen nemen. Bij hun bezoek aan societeiten en koffiehuisen zouden zij naar de N.R.C. kunnen vragen. Men zou dan met de krant op tafel moeten komen². In andere plaatsen zouden kranten binnengesmokkeld worden met behulp van dienstboden en ander personeel.

De salarisrekening van de N.R.C. was als volgt:³

1846	f	9.896			
1847		12.996			
1848		13.627			
1849		15.366			
1850		16.341			
1851		17.592			
1852		18.461			
1853		17.564			
1854		18.932			
1855		20.096 ⁴			
1856		19.148			
1857		20.241			
1858 ⁵		28.971			
1859		40.863			
1860		36.802			
1861		36.899			
1862		38.099, waarvan f	8.315	voor telegrammen	
1863		37.543	„	7.431	„ „
1864		37.608	„	7.076	„ „
1865		39.855	„	7.046	„ „
1866		39.657	„	7.322	„ „
1867		40.211	„	6.851	„ „

De redactiekosten stegen van 1846 tot 1855 met honderd procent en van 1855 tot 1867 nog eens. Aan vaste kosten gaf de N.R.C. in 1867 uit, afgezien van de zegelrechten, papierkosten etc.⁶

¹ Idem, blz 64

² Idem, blz 65

³ De centen in de bedragen zijn niet vermeld. Zie Lion, Replik, blz 69

⁴ In 1855 maakte de Nieuwe Rotterdamsche Courant voor het eerst een winst van f 3 443,—

⁵ Met inbegrip van de telegrammen die de N.R.C. sinds dat jaar ontving

⁶ Lion, Replik, blz 70

Salarissen en telegrammen	f 40.000
Bureaunkosten, kosten voor huur, gas, vuur, administratie enz.	f 8.000
Aan abonnementen voor kranten	f 2.000
Zetten en drukken	f 12.900
	<hr/>
Totaal	f 62.900

Lion stelde ook de vraag, hoeveel de krant zou gaan kosten na de afschaffing van het dagbladzegel. In de maand december 1868 zou de N.R.C. gemiddeld per dag, aan zegel en opcenten, $6\frac{1}{4}$ cent betaald hebben. Als de prijs op 15 cent gesteld zou worden, zou er nog $8\frac{3}{4}$ cent overblijven. Een stuiver, voorgesteld door de N.R.C., zou volgens Lion veel te weinig zijn: 360 maal 5 cent zou f 18,— per jaar opleveren; daarvan zou 15% afgetrokken moeten worden voor de 'slijter' – tussenverkoper –, zodat de krant niet meer dan f 15,30 = $4\frac{1}{4}$ cent per nummer zou gaan kosten. Een abonnement zou dan 50 cent per kwartaal goedkoper moeten zijn en dus op f 16,— komen; dat bedrag verminderd met 10% rabat was f 14,40 d.i. 4 cent per nummer. Dit leek Lion te weinig¹. De N.R.C. gaf in 1867, bij een oplage van 3500 exemplaren, afgezien van de zegelkosten, de volgende bedragen uit:²

Aan papier	f 22.620 d.i. per ex. per jaar	f 6,44
aan bureaunkosten	14.126	4,03 $\frac{1}{2}$
aan buitengewone kosten	1.768	0,50
aan telegrammen	6.581	1,88
aan interest voor schuld	7.263	2,07
aan nonvaleurs en kortingen	704	0,02
aan nieuwsbladen	3.125	0,89
aan salarissen (redactie)	33.630	9,60
aan gereedschappen ³	1.730	0,49
aan drukkerij	26.216	7,49

f 117.763 d.i. per ex. per jaar f 33.41 $\frac{1}{2}$

of $9\frac{1}{2}$ cent per nummer.

Aan zegelrechten betaalde de N.R.C. gemiddeld per nummer $6\frac{1}{4}$ cent. Plus de materiële en redactionele kosten gaf dat 15 $\frac{3}{4}$ cent, d.i. op $\frac{3}{4}$ cent na de prijs, die de N.R.C. voor een nummer vroeg in 1867. Zou de N.R.C. exemplaren voor een stuiver per nummer verkopen, dan zou zij f 40.400 ontvangen, terwijl de kosten f 117.763 bedroegen. Het verlies was dan f 77.363. Deze berekening is op zich wel juist, maar men weigerde in de vorige eeuw de inkomsten uit de advertenties te be-

¹ Idem, blz. 77.

² Idem, blz. 79.

³ Bedoeld worden kantoorbenodigdheden.

schouwen als middelen die de begroting sluitend op positief konden maken. Zou Lion de advertentieopbrengsten van de N.R.C. in 1867 vergelijken met het zojuist vermelde verlies, dan zou de winst nog *f* 21.000 bedragen¹. Van de maand december 1868 hebben wij de nummers van de N.R.C. in vierkante palmen gemeten. De bedrukte oppervlakte was gemiddeld 65 vierkante palmen². Een riem papier zoals de N.R.C. gebruikte, kostte volgens Lion *f* 8,90³. Voor papier had de N.R.C. nodig 680.000 hele vellen = 1360 riem = *f* 12.000⁴

Voor zetten en drukken (<i>f</i> 16,— per half vel, plus 30 cent	
Voor iedere 100 ex. boven de 500)	<i>f</i> 9.000
Redactiesalarissen (de helft meer)	<i>f</i> 17.000
	+
Meer uitgaven voor de N.R.C.	<i>f</i> 38.000
In 1867 kostte de krant	<i>f</i> 117.763
	+
Totaal	<i>f</i> 155.763
Bij een prijs van 5 cent per nummer, een opbrengst van	<i>f</i> 40.000
	—
Netto verlies	<i>f</i> 115.363
Opbrengsten advertenties	<i>f</i> 97.363
	—
Dit zou betekenen, dat een verlies van zou blijven.	<i>f</i> 18.000

Bij afschaffing van de minimumadvertentieprijs, zou daar nog een verlies van *f* 16.000 bij komen tot een totaal van *f* 34.000.⁵

Wat de ramingen van de accijnzen op wijn, gedestilleerd en suiker betreft, betoogde Lion, dat de opbrengsten vanaf 1864 ieder jaar tegengevallen waren⁶. Iedere belastingverlaging achtte hij daarom onverantwoord. Dat Nederland in beschaving niet achter was bij b.v. Frankrijk, probeerde Lion in het besluit van zijn repliek duidelijk te maken. In 1863 zouden in Nederland van de miliciens niet kunnen lezen of schrijven: 18% en in 1867 17%. In Frankrijk was het in 1862 25% en in 1865 22%; in België, waar het voertuig van de volksbeschaving en volksverlichting

¹ Ook de voorstanders van de afschaffing van het dagbladzegel waren van mening, dat men op deze wijze geen budget moest vaststellen. Advertentie-inkomsten achtte men te wisselvallig.

² Zie bijlage iv.

³ Lion, Replik, blz. 82.

⁴ Lion, Replik blz. 83.

⁵ Lion hield geen rekening met de te verwachten stijging van het aantal abonnees en advertenties: een zwak punt in zijn berekening.

⁶ Lion, Replik, blz. 92-96. Het hervormingsplan van Betz zou de schatkist sinds 1865 ieder jaar 2½ miljoen gulden kosten volgens Lion. In 1865 werd de plaatselijke accijns van *f* 21,— verhoogd tot de rijksaccijns van *f* 50,—.

volgens Lion al 21 jaar over de zandwegen reed, konden van de honderd miliciens er 57 noch lezen, noch schrijven.

Nuttige hervormingen, aldus *De Economist* in 1869, kwamen zelden plotseling tot stand¹. Handel, scheepvaart en nijverheid bleven in de vorige eeuw inderdaad lang in boeien geketend door een gemoedelijk vasthouden aan oude begrippen. De emancipatie van de slaven in Oost- en West-Indië, de afschaffing van de gemeenteaccijnzen, de verlaging van de inkomende rechten, en de opheffing van de suikerprotectie vergden lange discussies, voordat maatregelen genomen werden in de zestiger jaren van de negentiende eeuw. Pogingen om de landbouw te verlossen van de last van de onafkoopbare tienden en om aan iedereen een zeer laag uniform briefport te gunnen, duurden nog langer dan 1869, het jaar waarin het liberalisme de pers een weldaad bewees. Op de lange duur bleek het ook in Nederland onmogelijk te zijn aan de dringende eisen van de beschaving, aan de onverbiddelijke regels van vrijheid van arbeid en onbelemmerde ruilhandel weerstand te blijven bieden. Ook de stenen muur, door een stelsel van politieke en financiële bekrompenheid rondom de dagbladpers opgetrokken, stortte ineen onder de steeds toenemende druk van verzet. De emancipatie van de journalistiek, in 1865 nog mislukt, was in 1869 weer zo actueel, dat *De Economist* er een uitvoerige beschouwing aan wijdde. De schrijver juichte het toe, dat minister Van Bosse, in tegenstelling tot Betz in 1865, de dagbladzegelkwestie los van de algemene herziening van de zegelwet wilde behandelen en wel onder gelijktijdige voorstelling van het equivalent: de eenvoudige verhoging van de belasting op gedestilleerd.

De Economist gaf de volgende definitie van de zegelbelasting op dagbladen: zij was schijnbaar een directe belasting op de dagbladuitgevers, maar in waarheid een indirecte belasting, een verbruiksbelasting, die geheven werd van iedereen, die kranten las. De belasting op advertenties was volgens het tijdschrift ook een indirecte belasting, een verbruiksbelasting, maar van een deel van het publiek, dat in de krant het middel zag om de economische regels van vraag en aanbod – grondslag van waarde en prijs – tot een waarheid te verheffen; dat deel van het publiek, dat arbeid vroeg en aanbod; een belasting op de nog in de

¹ Het dagbladzegel. In: *De Economist*, januari 1869, blz. 17-61. Als schrijver noemde J.I. van Doorninck, Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren, dl. II, no. 999, ten onrechte mr. G. Belinfante. De werkelijke schrijver is de Delftse hoogleraar aan de Polytechnische School, tevens correspondent en actief lid van het A.-D.-v., mr. J.L. de Bruyn Kops. Hij schreef namelijk in oktober 1867, blz. 350-357, ook over het dagbladzegel in *De Economist*. Hij wordt ook als auteur genoemd in het verslag, bij monde van de secretaris mr. E.E. van Raalte, uitgebracht namens het tijdelijk hoofdbestuur van het A.-D.-v., op de algemene vergadering van de leden van het verbond, gehouden te Rotterdam, d.d. 25 januari 1868, blz. 16. Aanwezig in: Gemeentearchief Rotterdam, Bibl. van Hs. no. 389.

lucht zwevende mogelijkheid van winst¹. De Economist beweerde niet, dat deze belastingen indruisten tegen de grondwet, tegen het beginsel van vrijheid van drukpers². Het artikel noemde ze echter onrechtvaardig, onvrijzinnig, onstaathuishoudkundig, en daarom ook met het publiek belang in strijd. Bovendien zouden zij onhoudbaar in de toepassing zijn. Van het constitutionele raderwerk dat in 1848 begon te draaien, was volgens de schrijver in De Economist, de ministeriële verantwoordelijkheid de hoeksteen; de natie zou daarnaast staan en deze zou door de drukpers haar wensen en grieven aan de volksvertegenwoordiging ter kennis kunnen brengen. De drukpers komt ook hierin naar voren als de onmisbare hefboom voor de politieke ontwikkeling, voor de beschaving en de uitbreiding van de kennis van het volk. In Engeland had de pers deze rol in de vorige eeuw reeds leren spelen; in Nederland daarentegen, hinkte de pers dikwijls als een volgzaam paard achter de openbare mening aan. Onder publiciteit verstond men te eenzijdig de ook door De Economist geschetste bemiddelende rol van de pers: van aan de ene kant het bekendmaken van de regeringsdaden en aan de andere kant het inlichten van de regering omtrent de publieke opinie over de regeringsdaden³. In de moderne opvattingen over de taak van de pers in verhouding tot de overheid, vinden wij deze opvatting nog terug, maar dan minder eenzijdig beklemtoond. Behalve het principieel-politieke argument, dat de pers in een constitutioneel land zonder fiscale druk haar taak moest kunnen vervullen, betoogde De Economist, dat het niet sociaal en economisch was 55% van de bruto-opbrengsten van kranten op te eisen voor de fiscus. Ten slotte voerde zij ook het culturele argument aan: dat de belasting op kennis de krant buiten het bereik van het volk hield. De krant was in deze visie weer het middel tot politieke opleiding van het volk, de leerlingen die in de dagbladen de leerstof dagelijks gerepeteerd kregen. Het ontbreken van censuur mocht, volgens De Economist, niet langer de slaapdrank zijn om aan het volk de verbetering en uitbreiding van de pers te onthouden⁴. De staat zou in strijd en botsing raken met eigen roeping, want: „Het is de roeping van het modern staatsbegrip om alle struikelblokken op te ruimen, die door

¹ Idem, blz. 24.

² De Economist, oktober 1867, blz. 350:

„Wij gaan niet zoo ver van te willen beweren, dat onze wetsbepalingen nopens het dagblad-zegel eene verkorting zouden zijn van het regt van vrije gedachtenuiting door de grondwet gegeven; immers de vrijheid van drukpers, zoals door de grondwet bedoeld en gegeven wordt, bestaat in den waarborg dat geen preventieve censuur de mededeling van gedachten zal mogen belemmeren.”

³ Met regeringsdaden bedoelde men niet alleen wetten, besluiten en andere verordeningen, maar ook benoemingen, verslagen, wetsvoorstellen en andere regeringsmededelingen van algemeen belang. Het Staatsblad en de Staatscourant verzorgden de publiciteit van de overheid.

⁴ De Economist, 1869, blz. 32.

onkunde, vooroordeel, willekeur en bovenmatige vrees voor zoogenaamde volksoppermagt in vroegere tijden zijn opgericht, om de burgers in domheid en bedwang te houden, of de feilen der overheden te vergoeilijken: welnu de zegelbelasting op de dagbladen is een van die struikelblokken¹". De schrijver vermeldde, dat reeds in fabrieken en werkplaatsen, waar dit mogelijk was, door één van de arbeiders de meest begeerde krant werd voorgelezen. De wetgever zou hierin een aansporing moeten vinden en moeten bedenken, dat elk middel tot verhoging van het peil van kennis onder de lagere standen, met beide handen aangegrepen moest worden, als een middel om dit produktief vermogen van de natie te bevorderen en op de lange duur zelfs het pauperisme te bestrijden². „Geene ambachtsscholen, geene volksvoorlezingen, geene tentoonstellingen kunnen uitwerken wat een goede dagbladpers op een volk vermag, wanneer die, geheel vrij werkend, al wat de geest dacht en denkt, schiep en wrocht, aan alle standen, aan alle individuen dagelijks mededeelt", aldus De Economist³.

Het advertentiezegel noemde het maandblad in strijd met de vrije mededinging, de grondslag van de maatschappelijke welvaart. Het zou een onnatuurlijke, onstaathuishoudkundige verhoging van de prijzen zijn en schadelijk drukken op de kleinhandel en handwerksnijverheid⁴. De Economist keerde zich ook tegen de goed renderende dagbladondernemingen, die tegen de afschaffing van het dagbladzegel waren, omdat ze hun monopoliepositie dachten te verspelen. Het blad vergeleek dit verzet met de bierbrouwerijen, die ook niet alle voordeel verwachtten van een afschaffing van de bieraccijns. Vermindering zou de grote pers zeer bevoordelen en moest daarom volgens het artikel afgewezen worden. Het antwoord aan degenen, die liever andere belastingen afgeschaft wilden zien ten behoeve van de arbeidende stand, klinkt niet overtuigend; er zou een goedkope dagbladpers ontstaan, evenals in Engeland, de krant zou de lievelingslectuur van de arbeider worden, hij zou als hoofd van het huisgezin aan zijn kinderen uit de krant voorlezen: „het gesprek zal zich verruimen, de familieband zal versterkt worden, en wellicht zal eenmaal de tijd aanbreken, dat de treurige invloed van den drank zal zwichten voor de weldadige werking van de meerdere huiselijkheid. Het goedkoopere volksdagblad zal daaraan zijn deel hebben gehad, als drager van wetenschap, voertuig van beschaving, bode van gezelligheid⁵".

De bedenking van tegenstanders, dat kleine blaadjes opgericht zouden worden na de afschaffing, weerlegde De Economist ook. De oprichting van krantjes die radikale denkbeelden verkondigden, leerstellingen ademden, die gevaarlijk waren voor de openbare orde en goede zeden, die godsdienstige leerstellingen vervalsten en de eer en goede naam van de burgers aanrandden, was volgens de schrijver afhankelijk van politieke

¹ Idem, blz. 32. ² Idem, blz. 33. ³ Idem, blz. 35. ⁴ Idem, blz. 37-39. ⁵ Idem, blz. 44.

omstandigheden. De Jacobijnenmuts zou ook onder een zegelwet rondgedragen kunnen worden, ondanks het feit dat het Nederlandse volkskarakter niet wuft en onbestendig genoemd kon worden. Slechts het lagere en minst ontwikkelde deel van de bevolking zou de speelbal kunnen worden van opruiende taal. Het dagbladzegel zou ook in het buitenland geen waarborg gebleken zijn tegen het ontwaken van de volkswil en de meest democratische – bedoeld wordt: socialistische – manifestatie zou daar niet tegengehouden zijn door de beteugeling van de pers¹. De pers, aldus *De Economist*, kan ook een vruchtbaar makende ploeg zijn, die steeds dieper voren snijdt tot in de onderste lagen van de maatschappij. Het nieuwe geslacht, op betere scholen onderwezen, zou voedsel verlangen en krijgen voor geest en hart en de kranten dwingen tot steeds betere resultaten. De redacties zouden een oefenschool worden voor jonge mensen, de kranten een herhalingsschool voor het lezend publiek, de waarheid zou meer dan ooit uit de botsing van de meningen tevoorschijn treden. De kranten zouden goedkoper worden, de dagloner en de ambachtsman zouden opgewekt worden tot belangstelling voor de publieke zaak en de sociale kwesties en voorgelicht worden over alles wat hen aanging. Zo schilderde *De Economist* op haar beurt de toekomst.

3. *Maurits van Lee op het congres in Gent*

De belangrijkste gebeurtenissen in het jaar 1867 waren de oprichting van het Anti-Dagbladzegel-Verbond en de rede van Maurits H. van Lee op het negende Taal- en Letterkundig Congres in Gent. Van Lee streed voor het eerst met het gesproken woord tegen de zegelbelasting op dagbladen en advertenties. Wie was deze Van Lee? Hij was, hoewel Nederlander in hart en nieren, als journalist werkzaam in Brussel². J. W. Enschedé noemde hem 'een Amsterdamsche jongen'³. Zijn vader, Abraham van Lee was, voordat hij in december 1869 stierf, secretaris van de Stadsschouwburg, en daarvoor journalist. In 1860 schreef Maurits van Lee, zoals wij gezien hebben, een scherpe analyse van de Nederlandse pers in het Brusselse weekblad *De Verbroedering*. In 1861 woonde hij in Brussel, waar hij verbonden was aan de *Indépendance Belge*. Later, in 1878, kreeg hij een betrekking aan het Belgische Ministerie van Openbaar Onderwijs. Hoewel hij intussen Belg was geworden

¹ Idem, blz. 46-48.

² A. C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880*, 1887, deel 2, eerste stuk, blz. 147. Volgens J. W. Enschedé, *De oprichting en de eerste jaren van het dagblad Het Nieuws van den Dag*, overdruk uit *Het Boek*, 's-Gravenhage, 1920, blz. 6, zou Kruseman Van Lee persoonlijk gekend hebben, zodat zijn opmerking over Van Lee's sympathie voor Nederland stellig juist is. Niet alleen deze uitspraak van de Haarlemse uitgever Kruseman, maar ook het optreden van Van Lee in Gent wijst hierop.

³ J. W. Enschedé, a.w., blz. 6.

en de Belgische belangen moest dienen, heeft dat volgens Enschedé allerm minst verhinderd, dat hij zich 'Hollander' bleef voelen.

Aan de uitgave van Van Lee's rede, is het verslag van de gebeurtenissen en beraadslagingen van de zitting van de derde afdeling van het congres toegevoegd¹. Volgens een artikel in de Nederlandsche Spectator van 10 augustus 1867 werd het congres gehouden op maandag, dinsdag en woensdag, 19, 20 en 21 augustus². Op zondag 18 augustus, om vier uur in de middag, verwachtte de regelingscommissie de deelnemers bij de spoorweghalte van Gent, waarna zij plechtig ontvangen zouden worden op het stadhuis. De zittingen werden gehouden in het Paleis der Hoogeschool. Het congres werd gesplitst in drie afdelingen, die ieder afzonderlijk de zittingen hielden van 's morgens half tien tot 's middags half één. De algemene vergadering begon om twee uur³. De derde afdeling van het congres behandelde het Nederlandse toneel, de Nederlandse zang en de Nederlandse boekhandel. Op maandag 19 augustus zou volgens het uitgebreide programma in de Nederlandsche Spectator de heer 'H. van Lee' uit Brussel spreken over het zegelrecht op de dagbladen in Nederland.

Toen op maandagmorgen dit onderwerp ter sprake kwam, las de voorzitter van de derde afdeling eerst een brief voor, geschreven door de heer L. van Woudrichem van Vliet, die aan het congres deelnam⁴. In de brief vestigde de schrijver de aandacht op het bestaan van het Anti-Dagbladzegel-Verbond en zette hij uiteen, waarom het doel van deze vereniging, de afschaffing van het dagbladzegel, sympathie en steun verdiende. De brief was gedateerd op 5 juli 1867, geschreven in 's-Gravenhage, de woonplaats van de afzender en gericht aan de secretaris van het 9de Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Gent. De reden, waarom wij hierop de aandacht vestigen, is, dat volgens deze brief het initiatief tot de oprichting van het A.-D.-v., was genomen door ondergetekende, - L. van Woudrichem van Vliet uit Den Haag - en

¹ Maurits H. van Lee, Het zegelrecht der dagbladen in Nederland. Verhandeling, uitgesproken op het 9e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Gent, den 19den Augustus 1867, Leiden, z.j. Een uitgave, mij beschikbaar gesteld door Henri Overhoff, bij het dagblad De Tijd beheerder van het redactiearchief, heeft wel een aanhangsel met het verslag van de zitting op 19 augustus; een ander exemplaar, in de Koninklijke Bibliotheek, geeft alleen de rede en voetnoten. Op het titelblad van het exemplaar van Overhoff staat gedrukt: 'present-exemplaar'. Beide exemplaren vermelden boven de titel: 'Anti-Dagbladzegel-Verbond' en 'verspreid door het Anti-Dagbladzegel-Verbond'. Hoe het Verbond bemoeienis kreeg met de rede, komt in het volgende hoofdstuk ter sprake.

² Nederlandsche Spectator van 10 augustus 1867, no. 32, blz. 249.

³ Voor de verdere gang van zaken, de aanwezigen op het congres, de te behandelen onderwerpen en de lijst van sprekers, verwijzen wij naar het programma in de Nederlandsche Spectator, 10 augustus 1867, no. 32, blz. 249 t.m. 251.

Voor de congresgangers waren ook feesten georganiseerd; sociëteiten openden hun poorten voor de deelnemers en de meeste spoorwegen gaven 50% reductie voor de heen- en terugreis.

⁴ M.H. van Lee, a.w. 'Amsterdamse' uitgave, blz. 46.

‘vier wakkere Amsterdamsche mannen’. Deze mannen zouden zijn: A. van Assen, R. J. Kelderman, W. J. C. Loonen en J. Spee. De brief vermeldde, dat ziekten en ernstige financiële en staatkundige verwickelingen het land in 1866 teisterden en de oprichting van een vereniging tot afschaffing uitstelden¹. Vervolgens merkte de briefschrijver op, dat het denkbeeld van een vereniging was opgevat te Rotterdam en dat andere steden weldra zouden aansluiten. Het merkwaardige is, dat de namen Van Woudrichem van Vliet, Van Assen, Kelderman, Loonen en Spee, zelfs niet voorkomen op de lijst van bestuursleden van de onderafdelingen. Van Woudrichem van Vliet kan, niettegenstaande zijn ijveren voor afschaffing van het dagbladzegel in de Tweede Kamer, geen aanwijsbare bemoeienis gehad hebben met de Rotterdamse initiatieven van het voorjaar 1867. In geen enkel kranteverslag troffen wij zijn naam en die van de vier uitgeslapen Amsterdammers aan².

Van Woudrichem van Vliet gaf inside-information in zijn brief – van 5 juli nota bene –, met de opmerking, dat de minister van Financien een wetsontwerp in bewerking had, om te komen tot afschaffing van de gewraakte rechten. Volgens hem was de minister, ofschoon in politicus de behoudende richting toegedaan, niet minder voorstander van de afschaffing van de zegelbelasting op de pers dan een zijner voorgangers uit de rij der vrijzinnigen. In de brief stond, dat de afzender een circulaire

¹ Door de cholera in Nederland was het Taal- en Letterkundig Congres ook een jaar uitgesteld. Ook in 1866 stond de lezing van Van Lee op het programma.

Zie voor de geschiedenis van de Nederlandse congressen: de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 18 april 1963 en de studie van K. de Clerck, Nederlandse congressen. In: Verkenningen in Noord en Zuid. Werken uitgegeven door het rectoraat van de Rijksuniversiteit te Gent, no. 22, Gent, 1967, blz. 158-164.

Karel de Clerck heeft in 1963 als mandaathouder van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, een onderzoek ingesteld naar het archief van het Anti-Dagbladzegel-Verbond en – in tegenstelling tot schrijver dezer – geen succes gehad. Op het 25ste Vlaams Filologencongres in 1963 te Gent heeft hij een beknopte en op beperkte bronnen- en literatuurstudie gebaseerde inleiding over het dagbladzegel in Nederland gehouden. Zie hiervoor: de N.R.C. van 19 april 1963; de Handelingen van het 25ste Vlaams Filologencongres, blz. 497-501 en de geannoteerde tekst in Verkenningen in Noord en Zuid, blz. 116-133. Op 5 november 1965 kreeg dr. H. J. Scheffer bericht van het gemeentearchief van Rotterdam, dat bepaalde stukken betreffende het A.-D.-v. gevonden waren. Via de heer J. Nieuwenhuis heeft dr. Scheffer mij op de hoogte gebracht. Dr. De Clerck heeft voor de uitgave van zijn rede in 1967 geen gebruik gemaakt van de Rotterdamse archivalia, zodat hij nog veel vragen moest openlaten. Mijn dank aan dr. Scheffer, J. Nieuwenhuis, dr. De Clerck en drs. R. A. D. Renting voor de hulp die zij mij geboden hebben.

Mr. W. P. Sautijn Kluit vermeldt in zijn: „Belasting op de nieuwspapieren”. In: Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, Amsterdam, 1892-1895, blz. 499, dat het A.-D.-v. op zaterdag 19 juni 1869 werd ontbonden en het archief ter bewaring werd aangeboden aan het gemeentearchief van Rotterdam. Sautijn Kluit heeft dit archief echter niet gebruikt, omdat zijn belangstelling voornamelijk gericht was op de belastingen op nieuwspapieren vóór 1812.

² Het gemis van de volledige archieven van het Anti-Dagbladzegel-Verbond doet zich hier pijnlijk voelen.

bijvoegde, die als model gebruikt was voor het opgerichte A.-D.-v. Daaronder zouden de namen staan van de mannen, die het eerst waren toetgetreden tot de ideëen van Van Woudrichem van Vliet. Als persoonlijke mening gaf de briefschrijver te kennen, dat de afschaffing van het dagbladzegel zou kunnen bijdragen tot een betere verstandhouding tussen Nederland en Vlaanderen door een vrije uitwisseling van nieuwsbladen.

Nadat de voorzitter deze brief had voorgelezen, begon Van Lee met zijn rede, onderbroken door de voorzitter, omdat hij, in strijd met artikel 1 van de maatregelen van orde van het Congres, een redevoering van het papier voorlas, die langer dan een kwartier duurde. De vergadering wenste echter voortzetting van Van Lee's betoog.

Bij wijze van inleiding luchtte Van Lee zijn gemoed over de sobere waardering die in de regel, zelfs van de kant van de volksvertegenwoordiging, aan de Nederlandse dagbladpers te beurt viel. Nog onlangs had een van de leden van de Tweede Kamer daarvan blijk gegeven in de volgende woorden:¹ „Een dagblad strekt tot algemeene beschaving van de Maatschappij, tot intellectuele ontwikkeling, tot verspreiding van deugd en zedelijkheid en wat (niet) al meer. Maar wanneer ik nu het ideaal mij zóo voorstel, dan moet ik wel tot het besluit komen, dat het voor onze dagbladschrijvers voor geene verwezenlijking vatbaar is.” Een andere afgevaardigde, M. H. Godefroi, had enige minuten eerder, in dezelfde zitting, verklaard: „Ik zeg het onbewimpeld, want ik bejaag geene populariteit, op zeer enkele, loffelijke uitzonderingen na, is mij geen land bekend, waar het standpunt der politieke, periodieke pers zoo laag is, als in het onze.” En een derde had eraan toegevoegd: „De dagbladpers is een tak van industrie, die men moet beperken, een nijverheidsbedrijf, welks bevrijding van de banden, die hem omklemmen, alleen de verspreiding van onwaarheid in de hand kan werken.” Van Lee zei, dat hij deze woorden niet aanhaalde om ze te ontzenuwen. „Men wreekt soortgelijke, geheel ongestaafde oordeelvellingen het best, door ze eenvoudig te herhalen,” meende hij².

Van Lee citeerde het woordenboek van Trévoux om klaarheid te brengen in de figuur van de journalist van zijn tijd: „Le caractère du nouvelliste conduit au ridicule, c'est une espèce de profession qui rabaisse l'homme au-dessous de lui-même.” Schertsend liet hij de definitie van Théophraste Renaudot, de eerste Franse gazetier, daarop volgen: „Il se fait gazetier, courrier de nouvelles, l'équivalent de courrier d'amour”³.

R. M. Tutein Nolthenius drukte zich in de Tweede Kamer in 1858 volgens Van Lee als volgt uit: „Een journalist is iemand die heden be-

¹ Bedoeld wordt minister mr. P. P. van Bosse.

² J. K. van Goltstein op 10 juli 1865.

³ Van Lee, a.w., blz. 1.

richten verzint, om ze morgen te kunnen tegenspreken." De dagbladpers zou volgens velen steunen op individuen die, op enkele loffelijke uitzonderingen na, niet waard waren, dat men zich om hen bekreunde; broodschrijvers zouden zij zijn, die niet kosteloos hun overtuiging verdedigden, hun tijd, hun nachtrust en dikwijls hun persoonlijke vrijheid opofferden, maar voor loon, en dat nog wel voor nietig loon. Op deze aantijgingen van het publiek antwoordde de spreker op het Gentse congres: „Neemt U in acht, dat men dat verwijt niet tegen U terug slingere en tegen alles, wat men ons heeft geleerd als de grondslagen onzer maatschappelijke instellingen te beschouwen. Sedert wanneer toch vervult de rechter, de soldaat, de geestelijke, de pleitbezorger, ja zelfs de volksvertegenwoordiger zijne betrekking kosteloos? En hebt gij daarom het recht, zijner overtuiging den smet der omkoopbaarheid aan te wrijven?"

En over de functie van de pers hield hij zijn mede-congressanten voor: „Ja, de dagbladpers maakt een deel, en dat nog wel een gewichtig deel van den grondslag onzer Maatschappij uit. Met hare duizend, altijd werkende, naar alle zijden blikkende oogen, vormt zij het tegenwicht voor den altijd rooskleurigen bril der overheid. Zodoende volmaakt de drukpers niet alleen het toezicht, dat de burger het recht heeft, ja zelfs verplicht is op de daden der Regeering uit te oefenen, maar bewijst zij deze te gelijker tijd den dienst, tot in de meest afgelegen en engste hoeken van het land door te dringen, tot waar de blikken der volksvertegenwoordigers niet immer reiken." Tot zover Maurits van Lee¹. Wij moeten hierbij opmerken, dat de Nederlandse pers in de zestiger jaren vóór de afschaffing van het dagbladzegel niet aan deze roeping heeft kunnen beantwoorden en dat Van Lee meer een ideaal dan de werkelijkheid schilderde. De kranten bedreven bij gebrek aan ruimte, deskundige aanpak, durf of politieke visie, herhaaldelijk struisvogelpolitiek. Zij trokken de slaapmuts diep over de oren en bleven Oost-Indisch doof in plaats van de belangrijkste gebeurtenissen van het decennium, waarvan men de invloeden onderging, op de voet te volgen met pittige commentaren. Eerst langzamerhand brak het bewustzijn door, dat goede kranten even noodzakelijk waren als lage brievenport en goedkope telegraafverbindingen. Op dat ogenblik begon ook het verzet tegen een verbruiksbelasting, geheven op het lezen van kranten, die de helft van de prijs bedroeg. Men vergeleek de situatie met de telegrafie en zei: veronderstel, dat er een belasting werd gelegd op het telegrafisch verkeer, die de prijs van de telegrammen zou verdubbelen. De zwartkijkers antwoordden daarop, dat men zich aanvankelijk heftig zou verzetten, maar dat men daarna spoedig aan de nieuwe tarieven zou wennen².

Ook Van Lee heeft ongetwijfeld zoveel kleine letters in Nederlandse

¹ Geciteerd door Van Lee, a.w., blz. 2.

² Van Lee, a.w., blz. 2-3.

kranten moeten lezen, dat zijn ogen ervan gingen steken; hij heeft vergeefs gezocht naar een goede literaire rubriek en naar artikelen over kunsten en wetenschappen; ook hij zal genoeg gekregen hebben van zoveel berichten van arbeiders die van steigers vielen en roekeloze moeders die hun alleen thuis gelaten kinderen in de vlammen zagen omkomen. Na de ontwikkeling van het dagbladzegel in Nederland geschetst te hebben, betoogde Van Lee, dat in de meeste landen het gezond verstand eerder doorgedrongen was dan in ons land. Zij hadden volgens hem ingezien, dat de dagbladen in een behoefte van het constitutionele leven voorzagen; dat zij licht gaven, kennis verspreidden, maatschappelijke vooruitgang bewerkten, staatkundige, burgerlijke, persoonlijke ontwikkeling gaven, een overtuiging, een roeping hadden en meestal ook een geweten. Onze tijd, aldus Van Lee, eist waardering, vrijheid, ruim baan voor de dagbladpers en geen dammen of staketsels. Hij citeerde daarbij de uitspraak van de Pruisische volksvertegenwoordiger Michaëlis: „Der Zeitung-Stempel ist eines freien Staates unwürdig¹”. Als voorbeeld van het resultaat van de keuze van de regering voor vrij ossenvlees in plaats van vrij krantenbrood in 1865, maakte Van Lee de volgende berekening. De N.R.C. kostte boekverkopersprijs f 33,— per jaar, waarvan f 16,88 voor de fiscus was. Dit bedroeg $51 \frac{5}{33}$ procent van de bruto-opbrengst of $4 \frac{876}{1000}$ cent per nummer, waarvoor de uitgever $7\frac{1}{2}$ of 8 cent van de wederverkoper kreeg. De Leeuwarder Courant, die voor f 8,— geleverd werd, moest daarvoor aan het rijk f 5,07 of 63 procent afstaan. „Een zonderlinge compagnon (niet waar?) die voor zijnen mededeelgenoot 37 procent der bruto-ontvangst overlaat, om daarmee nog bovendien opstellers, correspondenten, telegrammen, zettters, drukkers, papier, frankeerkosten, briefporten en vouwers te betalen²”. En daarmee nog niet tevreden, hief de dure vennoot ook nog rechten op advertenties, patentrecht van de uitgever, porti- en het buitengewoon zegel van buitenlandse kranten.

Evenals de Arnheemsche Courant in 1861, vroeg Van Lee aan zijn toehoorders, waarom men bij deze zegelbelastingen, deze belastingen op kennis, de scholen, kerken, musea en bibliotheken nog met tonnen steunde. Waarom zou men ook de werken van Schiller en Goethe niet door de zwaarst mogelijke belasting treffen en verder alles wat enig aandeel had in de ‘verbreiding van kennis en volksverlichting’? Vreesde men, dat die pers, door grotere vrijheid, zich zou verlagen tot losbandigheid of lichtzinnigheid, dan mocht men de overtuiging van het Engelse parlement niet voorbijzien. Het had gesteld, dat het beste middel om

¹ De kwestie van de telegrammen was actueel, omdat zij één gulden kostten en de schatkist van dit bedrag ook een aanzienlijk deel kreeg. Het publiek drong aan op telegrammen van vijftig cent, zelfs op kwartjestelegrammen. Voorstanders van dit laatste tarief werden uitgekreten voor onpraktische utopisten.

² Van Lee, a.w., blz. 3.

slechte bladen tegen te gaan hierin bestond, dat men de pers tot censor en correctief van de pers maakte¹.

Ook verkondigde Van Lee de opvatting, dat de inhoud van de kranten zou verbeteren na de afschaffing van het dagbladzegel; dat de belasting op advertenties de dagbladuitgevers dwong tot het kosteloos vervullen van de betrekking van belastingontvanger; dat het publiek en niet enkel en alleen de uitgevers van de afschaffing zou profiteren; dat betere journalisten beter betaald zouden kunnen worden na de afschaffing; dat minder mensen door de wens om kranten te lezen, naar de kroeg zouden gaan, als zij een goedkopere krant thuis konden lezen en dat de afschaffing van het zegel de Nederlandse pers zou kunnen maken tot de 'vulgarisateur' van al het goede en edele in de beschaving.

Voor een aankondiging van zeven regels, ieder van ongeveer vijftig letters, hoefde men in België, Frankrijk, Engeland, Polen, de V.S., Spanje, Zwitserland, Rusland, Brazilië, Italië, Zweden en Pruisen niets te betalen. In Oostenrijk 15 Kreuzer of nog geen 31 cent; in Hamburg $3\frac{1}{2}$ Schilling of 14,52 cent en in Bremen $5\frac{1}{4}$ Groten of 14,8 cent. In Nederland kostte deze advertentie aan zegelrechten 35 cent of ruim vier cent meer dan in Oostenrijk en bijna tweeëneenhalf keer zoveel als in Bremen en Hamburg². Van het dagbladzegel gaf Van Lee ook een vergelijkend overzicht voor zijn toehoorders. Van een blad van 29 palmen, ter grootte van het Algemeen Handelsblad, hoefde men in België, Engeland, Polen, de V.S., Spanje, Zwitserland, Rusland, Bremen, Hamburg, Brazilië en Italië niets te betalen. In Frankrijk, waar het formaat tot 72 palmen kon gaan, in de departementen Seine en Seine en Oise 6 centimen of $2\frac{4}{5}$ cent en in de rest van het land 3 centimen of $1\frac{2}{3}$ cent. Na het aannemen van een nieuwe wet zouden die tarieven 5 centimen of $2\frac{1}{3}$ cent en 2 centimen of $\frac{90}{100}$ cent bedragen. In Oostenrijk een Neukreuzer of $1\frac{1}{4}$ cent, onverschillig het formaat. In Zweden, waar het maximum van de oppervlakte van het blad tot 40 palmen kon gaan, 2,1 öre of 1,4 cent. In Pruisen 1,06 Pfennig of nog geen halve cent. In Nederland daarentegen, werd van hetzelfde formaat $3\frac{1}{2}$ cent door de schatkist gevorderd. Dit was $\frac{7}{10}$ cent meer per nummer dan het maximum en $2\frac{1}{10}$ cent meer dan het minimum van de Franse wet; $1\frac{1}{8}$ cent meer dan het maximum en $2\frac{60}{100}$ cent meer dan het minimum van de ontworpen wetgeving; bijna driemaal het Oostenrijkse of het Zweedse en ruim zevenmaal het Pruisische dagbladzegelrecht. Na deze opsomming ontstond onder de toehoorders sensatie volgens de gedrukte tekst van de rede. Toch ging Van Lee met het volgende voorbeeld door. Een hele jaargang van 360 nummers van het Algemeen Handelsblad besloeg, zonder bijvoegsels, een oppervlakte van 104,4 vierkante Nederlandse ellen. Eenzelfde oppervlakte zou kosten in:

¹ Van Lee, a.w., blz. 3.

² Van Lee, a.w., blz. 8-9.

Oostenrijk: 3 gulden 60 Neukreuzer of	f 4,25
Frankrijk: (1. Seine en Seine en Oise) 21,60 fr. of	10,23
„ (2. overige departementen) 10,80 fr. of	5,04
„ nieuwe wet: 1. 18 fr. of	8,38
„ „ „ 2. 7,20 fr. of	3,41
Zweden: 756 öre of	5,04
Pruisen: 381 Pfennig of	1,84
Nederland	12,60

Deze f 12,60 was f 8,35 meer dan in Oostenrijk, f 2,37 meer dan het maximum en f 7,56 meer dan het minimum van de Franse wet; f 4,22 meer dan het maximum en f 9,19 meer dan het minimum van het Franse wetsontwerp; f 7,56 meer dan in Zweden en f 10,76 meer dan in Pruisen. 'Opnieuw sensatie', aldus de tekst.

Van Lee zei echter niet te wanhopen, omdat de geschiedenis al zo vaak geleerd had, dat, waar de nood het hoogtepunt had bereikt, uitkomst nabij was. Hij vervolgde: „Zeer, zeer veel verwacht ik daartoe van het Anti-Dagbladzegel-Verbond.” ... „Van die vereeniging verwacht ik tevens, dat zij velen zal bewegen, zich boven de vooroordelen van enkele kleingeestigen te plaatsen, opdat zij hunne kringen, hunne hooge betrekkingen eindelijk voor den dagbladschrijver openen, voor den paria, die zich dikwijls alleen uit vaderlandsliefde, of uitsluitend gedreven door de onwederstaanbare zucht van ieder rechtgeaard hart, om datgene op anderen over te planten, wat hij als het ware en goede beschouwt – aan een weinig winstgevend en tevens zoo ondankbaren werkkring heeft gewijd. Zoo zal eindelijk de Noord-Nederlandsche pers de ware uitdrukking van de openbare meening, die eerste macht in den Staat worden, die haren wil zelfs aan den meest absoluten alleenheerscher opdringt. Zoo zal eindelijk Noord-Nederland het wederzijdsch, onverbreekbaar, onloochenbaar verbond tusschen de volksvertegenwoordiging en drukpers, die tweelingzusters derzelfde moeder, die twee ademhalingen van de groote ziel des volks, zoals Timon zeide, in het geweten der natie prenten. Zoo zal ook Nederland, ten laatste, de les van den Britschen volksvertegenwoordiger en landbouwer Deedes begrijpen en navolgen: „Laat ons op het veld der letteren handelen, zooals men ons, mannen van het platteland, vroeger heeft geleerd met onze akkers te doen. Als wij het graan welig willen zien opschieten, rukken wij de onnoodige, van doornen en distels omgeven heggen omver, ten einde den grond ter dege voor de werking van zon en licht open te stellen.” Een langdurig handgeklap was de beloning voor de strijdlustige en knappe redenaar.

Het vurige pleidooi miste zijn doel niet. Onder grote opwinding besloot het congres op 20 augustus een dringend adres tot de Nederlandse regering te richten. In naam van vrijheid en verlichting tekende

¹ Van Lee, a.w., blz. 13.

het adres protest aan tegen langer uitstel van de afschaffing van het dagbladzegel.¹ Dr. J. J. F. Wap deed het voorstel de tekst van de rede te laten drukken. Na enig geharrewar, over de vraag, wie dan de verantwoordelijkheid voor het drukken en het maken van het verslag zou dragen, besloot men het secretariaat te belasten met het redigeren van het verslag en geen commissie te benoemen. Uitgever A. W. Sijthoff bood aan de tekst van de rede en het verslag gratis te drukken. Het Anti-Dagbladzegel-Verbond zorgde daarna voor de verspreiding van de vijfduizend exemplaren².

De Nederlandse pers besteedde in haar verslagen van het congres veel aandacht aan de rede van Van Lee. Om niet in herhaling te vallen, noemen wij slechts de Nederlandsche Spectator die zich ten gunste van het A. D. V. uitgesproken had³. Het verzoekschrift aan de regering werd door verschillende kranten integraal afgedrukt. Het was volgens de Nederlandsche Spectator een „kalm, waardig en krachtig verzoek, waarin geen woord te veel of te weinig wordt gezegd⁴”. Het blad noemde de mededeling van Van Woudrichem van Vliet over een herziening van het wetsontwerp, een verrassing. Van de rede van Van Lee zei de verslaggever, dat het getuigde van „diepe studie van het onderwerp, van een uitnemend practischen zin; het is als betoog zoo beklemmend als men maar wenschen kan en laat zich, door de levendigheid van den vorm en het boeiende der détails, met genoegen lezen.” De Nederlandsche Spectator ging na deze lofrede in op de noodzaak van de afschaffing, ook met het oog op een intensievere communicatie tussen Vlaanderen en Nederland.

Van Lee liet het niet bij zijn vluchtige rede in Gent. Wat hij in betrekkelijk weinig woorden in zijn congrestoepspraak had moeten samenvatten, maakte hij weldra tot het onderwerp van een uitgebreidere studie onder de titel: ‘De nieuwsbladen en het zegelregt’⁵. Met feiten en cijfers gaf hij daarin een overzicht van alles wat gebeurd was met betrekking tot de afschaffing van de zegelrechten in Europa.

¹ Van Lee, a.w., blz. 15.

² Van Lee, a.w., blz. 20.

³ Van Lee, a.w., ‘Amsterdamse’ uitgave, blz. 55 en 56.

⁴ Ten onrechte beweert Kruseman, a.w., deel 2, eerste stuk, blz. 152, dat het A.-D.-V. de rede liet drukken.

⁵ In het nummer van 7 september 1867, no. 36, blz. 281. Naar aanleiding van de toezending van de statuten van het A.-D.-V. schreef de Nederlandsche Spectator o.m.: „Dat het dagbladlezend publiek meer en meer overtuigd wordt van de wenschelijkheid der afschaffing van het zegel, zal, hopen wij, de vereeniging van korten duur doen wezen; de publieke meening zal door den laatsten stoot, die de vereeniging geven moet, zich, vertrouwen zij, thans zo sterk uiten, dat het behoud ten minste op dit terrein, onmogelijk worden zal.”

6. *Cijfers in zondagskleren*

'Cijfers in zondagskleren', noemde Maurits van Lee de statistieken van Lion¹. Van Lee schreef zijn tweede studie in 1869 als antwoord op de brochures van Lion. De opmerking van Van Lee 'cijfers in zondagskleren' bevatte ook een erkenning: namelijk, dat de cijfers van Lion niet gelogen waren, maar dat hij de statistieken op een bepaalde wijze gebruikte. Hetzelfde kan men echter zeggen van de cijfers van Van Lee. De voorstander van de afschaffing bracht ook een nieuw aspect naar voren. Hij stelde, dat het dagbladzegel in strijd was met het persvrijheid-artikel 8 van 1848. De Franse pershistoricus Eugénie Hatin schreef over 'une entrave mal dissimulée sous le nom d'impôt'². De Belgische krant *L'Etoile Belge* bedacht daarom voor de noorderburen de benaming: 'Les Chinois de L'Europe'. Emile de Girardin zag de moeilijkheid als volgt: „Les lois pénales ne sont qu'un péril à affronter péril qui souvent enhardit l'esprit; mais que faire contre des lois fiscales qui vous contraignent de tourner à perpétuité dans le même cercle étroit des lecteurs exclusifs, et vous empêchent de pénétrer les immenses couches de lecteurs nouveaux avides de savoir, qui ne peuvent pas prélever sur leur budget cinquantequatre francs par an pour s'abonner à un journal"³. De repressieve wetten in Nederland mochten dan minder drukkend zijn, men kon volgens Van Lee de zegelwet zien als een preventieve wet – 'diffamerende wet' meende Lion –, in strijd met de drukpersvrijheid. Ook als fiscaal instrument accepteerden Van Lee c.s. het dagbladzegel niet. In Frankrijk verklaarde het voorlopig bewind van de Tweede Republiek op 4 maart 1848 in een decreet tot afschaffing van het zegel op dagbladen: „Comme il l'est à maintenir tous les impôts pour acquitter tous les engagements et assurer le service de l'Etat, il ne pouvait considérer comme un simple revenu fiscal une taxe essentiellement politique"⁴. Volgens Van Lee stredden de provinciale dagbladen niet tegen de afschaffing, maar ervoor. Hij citeerde Louis Blanc om zijn bewering te staven, dat de *Times* in Engeland niet tegen het zegelrecht was, omdat zij vreesde haar monopoliepositie te verliezen. De krant zou volgens Blanc fictieve ingezonden stukken opgenomen hebben met kreten als 'liever geen nieuwsbladen dan geen thee', het voorgestelde equivalent⁵.

Van Lee noemde Nederland minder op adverteren ingesteld door een relatieve achterstand in handel en nijverheid en de oude gewoonte om door middel van vodjes papier op muren en schuttingen en in cafés 'eene nering' aan te bieden, om van de uithangborden nog maar te

¹ Maurits H. van Lee, *De nieuwsbladen en het zegelrecht*, 's-Gravenhage – Brussel, 1869.

² Hatin, Manuel de la presse dl. II, blz. 263, geciteerd bij Van Lee, blz. 14.

³ E. de Girardin, a.w., dl. II, blz. 1145, geciteerd bij Van Lee, blz. 16.

⁴ Hatin, Manuel de la presse, dl. I, blz. 263, geciteerd bij Van Lee, blz. 17.

⁵ Louis Blanc, *Lettres sur l'Angleterre*, dl. I, blz. 24, geciteerd bij Van Lee, blz. 18.

zwijgen. De argumenten van Van Lee voor de afschaffing van het dagbladzegel kan men als volgt samenvatten:

1. het principieel-politieke argument: een parlementair-constitutioneel geregeerd land moet de pers als onmisbaar beschouwen; zij kan haar functie eerst goed vervullen, als zij bevrijd is van de fiscale druk. De afschaffing van de zegelbelasting moet de mogelijkheid scheppen nieuwe kranten op te richten en de bestaande monopolies te doorbreken. Hoewel het beginsel van persvrijheid door de grondwet voor uitgevers van boeken, tijdschriften en kranten erkend is, moet de laatste categorie zegelbelasting betalen.
2. het fiscale argument: het is niet sociaal en niet economisch een heffing van 55 procent van de bruto-opbrengsten van kranten te handhaven voor de fiscus. Handel en nijverheid lijden ernstig schade.
3. het culturele argument: de belasting op kennis houdt de krant buiten het bereik van velen, terwijl de overheid jaarlijks grote bedragen aan subsidie uitkeert om musea en bibliotheken voor publiek open te stellen.

Tot slot een aantal cijfers van Van Lee. Hij geeft het aantal advertenties in een aantal andere kranten dan Lion gekozen had¹. De periode was dezelfde: de week van 17 tot 23 oktober 1868². (tabel 14)

Tabel 14

Okt.	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J. ³
17	501	207	136	379	117	117	67	230	91	101
18	391	251	161	—	181	186	195	—	142	124
19	399	—	143	102	—	—	52	57	—	6
20	346	193	142	99	96	161	85	61	110	113
21	414	137	124	118	174	131	109	54	76	47
22	333	170	154	139	183	131	93	132	85	119
23	341	169	133	72	118	117	89	45	74	60
Totaal	2725	1127	993	909	869	843	690	579	578	570
Gemiddeld per dag	389	161	139	129	124	120	98	82	82	81

Het gebruik van verschillende kranten blijkt de cijfers radikaal te veranderen. Hieronder geven wij een overzicht van de advertentietarieven

¹ Lion, De afschaffing, blz. 25 en zie boven.

² Van Lee, De nieuwsbladen, blz. 19.

³ A = Kölnische Zeitung; B = Schwäbischer Merkur; C = Etoile Belge; D = Journal de Liège; E = Algemeen Handelsblad; F = National Zeitung; G = Nieuwe Rotterdamsche Courant; H = La Meuse; I = Opregte Haarlemsche Courant en J = Wiener Presse.

van een aantal bladen volgens Van Lee¹. De cijfers zijn evenmin zonder meer bruikbaar als de tarieven van Lion, omdat beide geen oplagecijfers e.d. verstrekken².

	prijs per regel:
Algemeen Handelsblad	f 0,30
Nieuwe Rotterdamsche Courant	0,33
Oprechte Haarlemsche Courant	0,31
Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage	0,33
The Times	f 0,60 of 12 pence
Church and State Review	0,30 of 6 pence
Law Journal	0,50 of 10 pence
Sun	0,20 of 4 pence
Athenaeum	0,45 of 9 pence
Le Temps	f 0,50 of 1 franc
Journal des Débats	0,75 of 1½ franc
Le Figaro	0,50 of 1 franc
Le Siècle	1,00 of 2 franc
Journal d'Affiches	0,12½ of ¼ franc
National -Zeitung	f 0,12 of 2 Silbergr.
Kölnische Zeitung	0,15 of 2½ Silbergr.
Augsburger Allgemeine Zeitung	0,20 of 12 Kreuzer
Wiener Presse	0,17 of 14½ Neukreuzer
Indépendance Belge	f 0,15 of 30 centimes
Le Précurseur	0,12½ of 25 centimes.

In deze tabel zijn ook de bijzondere voorwaarden en de kortingen op bepaalde advertenties en bij een bepaald aantal regels weggelaten.

In de brochure 'Het koerantenzegel in Nederland. Eene historiesch-economiesche studie', gaf de anonieme schrijver een interessante verzameling statistieken³.

Voorzichtigheid is echter geboden. Niet bij het gebruik van de cijfers – deze bleken na vergelijking met Hatin en andere bronnen juist te zijn – maar wel bij de conclusies van het werkje⁴. Interessant en betrouwbaar is de volgende statistiek:⁵ (tabel 15)

¹ Van Lee, De nieuwsbladen, blz. 20 en 21. ² Lion, De afschaffing, blz. 39 en zie boven.

³ Uitgegeven door G.L. Funke te Amsterdam in 1868. Als schrijver is later J. Tideman aangewezen.

⁴ Met name E. Hatin, Bibliographie historique et critique de la presse périodique etc., Paris, 1866. Verder noemt de schrijver in een voetnoot het volgens hem 'uitmuntende werk' van de heer Bigelow, gezant der Unie van Noord-Amerika te Parijs: Les Etats-Unis d'Amérique en 1863, Paris, 1863.

⁵ Koerantenzegel, blz. 9.

Tabel 15

Land	Bevolking in miljoenen	Aantal nieuwsbladen	Eén nieuwsblad per ... inwoners
Frankrijk	37	1.640	22.560
Engeland	28	1.700	16.470
Pruisen (1866)	18	700	25.714
Italië	27	500	54.000
Oostenrijk	38	365	104.109
Zwitserland	2,5	300	8.333
België	4,7	275	17.090
Nederland	3,5	159	22.012
Rusland	66	200	330.000
Spanje	15	200	75.000
Zweden en Noorwegen	5,2	150	34.666
Denemarken	2	100	20.000
Turkije (±)	30	100	300.000
V.S. (±) ¹	32	4.000	8.000

De conclusie van Tideman was, dat de V.S. de meeste nieuwsbladen hadden en dat Nederland na de V.S., Zwitserland, Engeland, België en Denemarken de zesde plaats innam. Daarna volgden Frankrijk, Pruisen, Zweden, Noorwegen, Italië, Spanje, Oostenrijk, Turkije en Rusland. Wel moet men hierbij aantekenen, dat Nederland in evenredigheid de meeste wekelijkse en andere niet dagelijks verschijnende periodieken met het karakter van nieuwsbladen telde. Een vergelijking van Nederland met de overige staten van Europa zou, wat de eigenlijke dagbladpers betreft, nog ongunstiger uitvallen. Op grond van de gegevens van de beroemde geograaf Adrien Balbi, in maart 1828 door de Revue En-

¹ De Nederlandsche Spectator, 1869, blz. 258, geeft het volgende overzicht van de kranten enz. in de v.s. In de hele Unie zouden 542 dagbladen, 4425 wekelijks en 277 maandelijks uitkomende periodieken verschijnen. De volgende staten hadden het grootste aandeel:

	Dagbladen	Weekbladen	Maandbladen
Illinois	26	308	11
Indiana	22	234	13
Iowa	18	204	6
Massachussets	19	162	38
Missouri	20	211	9
New York	77	535	63
Ohio	33	320	24
Pennsylvanië	49	406	40

Michigan telde 170 nieuwsbladen (inclusief de maandbladen), Wisconsin 162 en Texas 114. Bovendien verschenen er in de v.s. nog: 56 bladen tweemaal op een dag; 63 bladen tweemaal in de week; 46 bladen tweemaal in de maand; 297 bladen iedere twee maanden en 24 bladen iedere drie maanden. Een totaal van 5734 periodieken.

cyclopédique meegedeeld, maakte Tideman de volgende statistieken¹. In 1828 zou de verdeling van de nieuwsbladen over een aantal landen als volgt zijn: (tabel 16)

Tabel 16

Land	Bevolking in miljoenen	Aantal nieuwsbladen	Eén nieuwsblad per ... inwoners
Frankrijk	32	490	65.306
Engeland	23,4	483	48.447
Zwitserland	1,9	30	66.000
Oostenrijk	32	80	400.000
Pruisen	12,5	288	43.277
Denemarken	1,9	80	24.375
Zweden + Noorw.	3,9	81	47.728
Spanje	13,9	16	868.750
Rusland	56,5	17	3.324.411
De Nederlanden ^a	6,1	150	40.953
Ver. Staten	12,9	852	15.105

Uit deze tabel volgt, dat het aantal nieuwsbladen als volgt gestegen was in:

Frankrijk	van 1828-1868 met 1150 of	234 procent
Engeland	1217	252
Zwitserland	270	900
Oostenrijk	285	356
Pruisen	412	143
Denemarken	20	25
Zweden + Noorw.	69	86
Spanje	184	1150
Rusland	183	1076
de Nederlanden		
a) België	208	310
b) Holland	76	91
de V.S.	3148	369

Het is begrijpelijk, dat de minst ontwikkelde landen de snelste vooruitgang konden maken: Spanje en Rusland. Opvallend is ook de vooruitgang van Zwitserland, waar de verspreiding van de kranten voor de aanleg van spoorwegen ook grote moeilijkheden zal hebben ondervonden. In het sinds 1848 zegelvrije België nam het aantal kranten met 310

¹ Blz. 10-11.

^a De bevolking van België en Nederland bestond toen volgens Tideman, a.w., blz. 29, uit resp. 3.800.000 en 2.340.000 inwoners. Opgave van Bescherelle in zijn Dictionnaire de Géographie Universelle, Paris, 1859, 4 dln. België telde 67 nieuwsbladen, Nederland 83, waaronder ook de kleinste gerekend zijn.

procent toe, in Nederland met 91 procent. Ten onrechte concludeerde Tideman, dat de pers de grootste ontwikkeling doormaakte in die landen, waar de pers economisch vrij was. In Rusland en Spanje ontwikkelde de pers zich veel later, maar in een sneller tempo, zoals wij opgemerkt hebben.

In de volgende statistiek heeft Tideman de prijzen van de belangrijkste kranten in het buitenland vergeleken met Nederlandse abonnementsprijzen:¹ (tabel 17)

Tabel 17

Naam krant	Abonnementsprijs	Prijs per nummer
Times	£3.18 sh. of f 46,20	3 pence of 15 ct.
Standard	£1.6 sh. of f 15,40	1 penny of 5 ct.
Daily News		
Daily Telegraph		
Echo	£ .13 sh. of f 7,70	$\frac{1}{2}$ penny of 2½ ct.
Temps	64 francs of f 32,—	15 centimes of 7½ ct.
Journal des Débats	80 „ „ f 40,—	25 „ „ 12½ ct.
Siècle	64 „ „ f 32,—	15 „ „ 7½ ct.
Figaro	64 „ „ f 32,—	15 „ „ 7½ ct.
Epoque	52 „ „ f 26,—	10 „ „ 5 ct.
Courrier Français	52 „ „ f 26,—	10 „ „ 5 ct.
Indépendance Belge	44 „ „ f 22,—	20 „ „ 10 ct.
Précurseur	52 „ „ f 26,—	20 „ „ 10 ct.
National Zeitung	9 Thaler of f 16,—	
Kölnische Zeitung	11½ „ „ f 20,—	
Augsburger Allgemeine Zeitung	16 Flor. of f 16,10	
Weense Presse ²	24 Oost.fl. „ f 28,—	
Algemeen Handelsblad	f 36,—	12 ct.
Nieuwe Rotterdamsche Courant	f 37,—	10 ct.
Opregte Haarlemsche Courant	f 30,—	10 ct.
Dagblad van Zuidholland		
en 's-Gravenhage	f 37,—	12½ ct. ⁴

De gemiddelde abonnementsprijs van de Nederlandse dagbladen was f 35,— of f 15,— meer dan de gemiddelde prijs van de Engelse kranten; f 4,— meer dan de gemiddelde prijs van de Franse; f 11,— meer dan de

¹ Koerantenzegel, blz. 19.

² In Engeland bestond eigenlijk geen abonnement. Men kocht de krant op straat of bij de „news-man,” die de rol speelde van dagbladcommissienaar tussen de redacties en het publiek. Gestempelde kranten (stempels van $\frac{1}{4}$ en van 1 penny) circuleerden gedurende 14 dagen na de dag van de uitgifte vrij over de post, zonder telkens opnieuw te hoeven betalen. De meeste kranten werden echter tegen een matig tarief in pakketten per trein verspreid over het hele land. De Times kostte zo in Plymouth niets meer dan in Londen.

³ De Weense Presse had twee abonnementen: het eerste kostte f 20,— en het andere f 24,— per jaar. In het laatste geval kreeg men twee verzendingen op één dag.

⁴ Alle prijzen zijn gegeven naar de landen in het geheel, niet naar de plaatsen van uitgifte.

gemiddelde prijs van de Belgische en f 15,— meer dan de gemiddelde prijs van de Duitse kranten. Wij gaan hier niet in op het kwalitatieve verschil en op de hoge zegelrechten, die de prijzen van de buitenlandse kranten bij invoer in Nederland deden stijgen.

Uit de Zeitungs-Verzeichnis van het toen bekende advertentie-bureau van Haasenstien en Vogler in Hamburg en de Newspaper Press Directory voor 1867 van Mitchell & Co., putte Tideman de volgende gegevens die van belang zijn voor een vergelijking van de advertentietarieven in een aantal kranten van verschillende landen met de Nederlandse tarieven¹. (tabel 18)

Tabel 18

Naam krant	Prijs per regel	Opmerkingen
Times	12 pence of 60 ct.	
Church and State Review	6 „ „ 30 ct.	
Law Journal	10 „ „ 50 ct.	4 regels kostten f 2,—, iedere regel meer 30 ct.
Sun	4 „ „ 20 ct.	Dit voor „trade advertisements”. Overige: 30 ct.
Athenaeum	9 „ „ 45 ct.	
Temps	1 franc of 50 ct.	Tien keer geplaatst f 0,75
Journal des Débats	1,50 „ „ 75 ct.	
Figaro	1 „ „ 50 ct.	
Siècle	2 „ „ 100 ct.	
Journal d’Affiches	—,25 franc of 12,5 ct.	
National Zeitung	2 Silberggr. of 12 ct.	
Kolnische Zeitung	2½ „ „ 15 ct.	
Augsburger Allgemeine Zeitung	12 Kreuzer „ 20 ct.	Voor bijblad 9 Kreuzer
Weense Presse	14½ Neukr. „ 17 ct.	Geneesk. adv. 15 Neukr.
Indépendance Belge	30 centimes of 15 ct.	
Précurseur	25 „ „ 12½ ct.	
Algemeen Handelsblad	30 cent	Tot 7 regels f 1,75
Nieuwe Rotterdamsche Courant	33 cent	Tot 7 regels f 1,30
Oprechte Haarlemsche Courant	31 cent	Tot 7 regels f 1,50
Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage	33 cent	

De gemiddelde prijs van de Nederlandse advertenties was 32 cent of 16 cent meer dan de gemiddelde prijs in België. De gemiddelde prijzen van de Engelse en Franse advertenties waren hoger, namelijk 41 cent en 57 cent. Deze kranten hadden ook een veel grotere verspreiding. De vergelijking van de prijzen moet daarom voorzichtiger gehanteerd worden dan Tideman deed. Hij noemde de Nederlandse gewoonte om minimumtarieven toe te passen ‘een absolutistiesch stelsel der koerantenuitgevers’,

¹ Koerantenzegel, blz. 20-21.

waaraan de concurrentie na de afschaffing volgens hem wel een einde zou maken¹.

In vier pagina's gaf Tideman tot slot van zijn brochure een uiteenzetting over de noodzaak van de afschaffing van de wet van 1843. Hij hekelde de opvatting, dat journalistiek geen vak was, dat schrijven altijd een liefhebberij moest zijn of aangegrepen moest worden, wanneer men de hongerdood nabij was. Hij citeerde ook het woordenboek van Trévoux – geen persoon, zoals Van Lee suggereerde, maar de plaats, waar de Jezuïeten deze dictionnaire uitgaven². De journalist zou slechts gerehabiliteerd kunnen worden door de verbetering van de krant, dus door de afschaffing van de zegelrechten op dagbladen en advertenties³. Een vrije journalistiek gaf volgens Tideman morele kracht aan de publieke opinie; na een aanvankelijke toename van slechte blaadjes, zou, evenals in Engeland, een goede en goedkope dagbladpers deze minderwaardige persprodukten bij de 'beschaafde volksklassen' verdrijven. Ook hij verwachtte van de concurrentie een gouden toekomst: nieuwe organen en „nieuw bloed zal het oude in ons staatslichaam verjongen en de Nederlandsche dagbladpers, eindelijk verlost van alle kluisters, treedt eindelijk in een nieuw tijdperk – het tijdperk der volksbeschaving”⁴

7. Bezwaren van de boekhandel

In de derde zitting van woensdag 2 september 1868 stelden C. F. L. Kirberger en D. A. Thieme als vertegenwoordigers van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels de leden van het Tiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres voor, zich opnieuw met een adres tot de Nederlandse regering te wenden. Daarin zou dringend om de afschaffing van het dagbladzegel verzocht moeten worden⁵. Kirberger betreurde het in zijn uitvoerige toelichting, dat de Vereeniging tijdens het Congres in Gent geen standpunt ingenomen had⁶. Hij bestreed het zijns inziens ten onrechte verspreide idee, dat de afschaffing van het dagbladzegel alléén en op zichzelf in het belang van de boekhandel zou zijn. Verder betoogde hij, dat met de afschaffing van het dagbladzegel alléén de letterkunde niet voldoende werd ontheven van de zegelbelasting. Hij nam het de ijveraars voor de afschaffing van het dagbladzegel, en met name het A.-D.-v. kwalijk, dat zij uitsluitend over het dagbladzegel als belang voor de boekhandel schreven. Hij weet het aan deze beperkte opzet, dat genoemd verbond op 25 januari 1868 nog

¹ Idem, blz. 21.

² Van Lee, *De afschaffing*, blz. 4.

³ *Koerantenzegel*, blz. 23.

⁴ Idem, blz. 24.

⁵ *Handelingen van het Tiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*, gehouden te 's-Gravenhage den 31 Augustus, 1 en 2 September 1868, 's-Gravenhage, 1869, blz. 189.

⁶ Idem, blz. 241-248.

‘slechts’ zeshonderd leden telde. De oprichting van een ‘anti-drukpers-zegel-verbond’ was volgens Kirberger juist geweest, hoewel het dagbladzegel de grote massa meer aansprak. De boekhandel en de letterkunde zouden echter het minst belemmerd worden door het dagbladzegel en het meest door de in de zegelwet genoemde zegelrechten op periodieken, tijdschriften, catalogi van boeken en kunstvoorwerpen, en aankondigingen en berichten. Uit de rede van Kirberger bleek ook, dat de boekhandelaren, vooral in de grote steden, zich slechts in enkele gevallen met de verkoop van kranten bemoeiden. Dat de taal en de stijl van de kranten te wensen overlieten, schreef hij toe aan de zegelbelasting die de couranten in Nederland ook geenszins tot het palladium van de eerbiedwaardigheid verhief. Hij zei, dat de zegelbelasting meer een sociale dan letterkundige aangelegenheid was. Ten behoeve van de letterkunde en de dagbladpers vroeg hij een algehele afschaffing van de zegelbelasting op *alle* drukwerken, waaronder de kranten. Gedeeltelijke afschaffing kreeg echter ook bij Van Lee en het A.-D.-v. geen goed woord, zoals wij gezien hebben. Met de afschaffing van de zegelbelasting op advertenties moesten, volgens Kirberger, ook de aanplakbiljetten vrijgesteld worden.

T. van Westrheene Wz. merkte in de discussie op, dat ook het A.-D.-v. alle periodieke geschriften in het algemeen op het oog had. Van Lee antwoordde ook op het voorstel, maar veel reacties gaf het Congres verder niet. Besloten werd, de regering mee te delen, dat de zegelkwestie bij het Congres aan de orde bleef¹.

¹ Idem, blz. 251.

Het Anti-Dagbladzegel-Verbond en de afschaffing in 1869

In 1867, 1868 en 1869 werkte vanuit Rotterdam de landelijk georganiseerde vereniging Het Anti-Dagbladzegel-Verbond. Het Verbond ontwikkelde zich stormachtig tot een opinionleader in de ware zin van het woord. De publieke opinie werd wakker geschud en de Tweede en de Eerste Kamer kregen een indrukwekkend aantal verzoekschriften te verwerken. Het negende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in Gent gaf, door de rede van Maurits van Lee, aanleiding tot een nieuwe discussie over het dagbladzegel. Op maandag 16 september 1867 kondigde koning Willem III in de Troonrede het volgende aan: „Aan Uwe overweging zal mede worden onderworpen een wetsontwerp tot verligting van den last, dien de wet op het zegel op de periodieke pers gelegd heeft.” Er gebeurde echter niets. Een jaar later, op maandag 21 september 1868, maakte hij opnieuw in de Troonrede melding van een ‘voorstel tot afschaffing van het zegelregt op de drukwerken en zijne vervanging door andere middelen.’ De Tweede Kamer kon in het najaar de werkzaamheden naar aanleiding van het wetsontwerp van minister P. P. van Bosse tot afschaffing van het dagblad- en advertentiezegel, beginnen.

Rotterdam was niet alleen het centrum van de anti-dagbladzegelbeweging, maar een goede bekende in de stad van mr. D. van Weel en de andere bestuursleden van het Anti-Dagbladzegel-Verbond kon in 1869 als minister van Financiën de eer behalen het dagbladzegel afgeschaft te hebben. De in de Maasstad geboren mr. P. P. van Bosse was namelijk voor zijn ministerschap van 1853 tot 1858 afgevaardigd in de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Rotterdam¹.

¹ Mr. Pierre Philip van Bosse werd op 16 december 1809 te Rotterdam geboren en hij overleed op 21 februari 1879 te 's-Gravenhage. Hij heeft een dagboek nagelaten, dat echter – op verzoek van de schrijver zelf – door een familielid in de Verenigde Staten ooit vernietigd is. Hij studeerde rechten aan het Athenaeum in Amsterdam en aan de universiteit van Leiden. In 1833 promoveerde hij in Leiden op een proefschrift getiteld: „De regiminis municipalis origine, progressu et praesenti conditione in Francia, Germania et patria nostra.” Eerst vestigde hij

1. In Rotterdam begon de victorie

Aan de Gelderschekade in Rotterdam stond tot de oorlogshandelingen in mei 1940 een opvallend, deftig gebouw met smeedijzeren lantaarns en een brede gootlijst als afsluiting van de hoge voorgevel. Het pand stond bekend als het Notarishuis, sinds zeven notarissen het in 1812 hadden gekocht. Op de tweede verdieping bevonden zich twee, voor vergaderingen zeer geschikte, zalen: de Roode zaal en de Louis xv zaal¹. In een van deze zalen van het Notarishuis was volgens een verslag in het bijvoegsel van de N.R.C. van 18 april 1867 de middag tevoren een dertigtal notabelen bijeengekomen². Zij hadden daartoe een uitnodiging ont-

zich als fabrikant in Weesp, weldra als advocaat te Amsterdam. In 1845 werd hij door minister Van Hall benoemd tot referendaris aan de afdeling In- en Uitvoerrechten van het ministerie van Financiën. Reeds in 1848 werd hij minister van dit departement, hetgeen hij nog vaker zou worden. Hij was ook twee keer minister van Koloniën.

Zijn ambtsperiodes waren:

minister van Financiën in het ministerie-Schimmelpenninck (3 juni - 21 november 1848), het ministerie-De Kempenaer-Donker Curtius (21 november 1848 - 1 november 1849), het eerste ministerie-Thorbecke (1 november 1849 - 19 april 1853) en het ministerie-Rochussen (18 maart 1858 - 23 februari 1860), in het ministerie-Fransen van de Putte (10 februari 1866 - 1 juni 1866) en in het ministerie-Van Bosse-Fock (4 juni 1868 - 4 januari 1871). Hij was minister van Koloniën in het derde ministerie-Thorbecke (4 januari 1871 - 6 juli 1872) en in het ministerie-Kappelyne van de Copello (3 november 1877 - 20 augustus 1879). Van 1853 - 1858 was Van Bosse lid van de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Rotterdam. Verder had hij - tussen zijn ambtsperiodes als minister - voor Zutphen en Dordrecht, zitting in de Kamer. Vooral in zijn eerste periode als minister van Financiën ontwikkelde hij een verbazingwekkende werkkraft in het regelen en hervormen van de verwarde financiën. „Redding door bezuiniging” was zijn wachtwoord. De keizer van Oostenrijk raadpleegde hem in 1865 voor de hervorming van de staatsfinanciën in zijn rijk.

Zie: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, iv, Leiden, 1918, blz. 258-259, dat hem een „bij uitstek practisch staatsman” noemt.

Verder was de eerder genoemde mr. F. A. van Hall minister van Financiën van: 22 september 1843 tot 1 januari 1848; 1 juni 1854 tot 1 mei 1858 en van 23 februari 1860 tot 23 februari 1861.

G. H. Betz was ten slotte nog minister van Financiën van 1 februari 1862 tot 27 september 1865. Hij werd in 1816 te Breda geboren als zoon van een olieslager en hij stierf op 20 mei 1868. Hij was een autodidact: tot 1859 exploiteerde hij samen met zijn broer een koffie- en aardappelsiroopfabriek te Kralingen, later in Delfshaven. In 1841, na zijn huwelijk, vestigde hij zich in Rotterdam; van 1853 tot 1859 was hij lid van de gemeenteraad. Hij maakte zich verdienstelijk voor de stadsfinanciën en was president van het burgerlijk armbestuur. In 1859 werd hij de derde afgevaardigde voor het kiesdistrict Rotterdam in de Tweede Kamer. Hij ijverde voor een algemene hervorming van het financieelwezen. Hij werd minister van Financiën in het tweede ministerie-Thorbecke (1862 tot 1866). Zijn grootste succes was de afschaffing van de plaatselijke accijnzen.

Zie: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Leiden, 1918, iv, blz. 114; N.R.C. van 23 mei 1868; het Leidsch Dagblad van 27 mei 1868; De Economist, 1868, blz. 642 e.v. en W. R. baron van Hoëvell, Een blik op het leven van Gerardus Henri Betz, 1868. Overdruk uit het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, jrg. 1 (1868), blz. 419.

Zie ook: A. J. H. van Ette, Onze ministers sinds 1798, Alphen aan de Rijn, 1948.

¹ L. C. J. van Ravestein, Het Notarishuis aan de Gelderschekade. In: Rotterdamsch Jaarboekje 1938, blz. 43.

² N.R.C. van 18 april 1867, no. 108.

vangen van de Rotterdammers mr. D. van Weel, G. H. Mees, J. H. Hoogeweegen, mr. E. E. van Raalte en dr. H. F. R. Hubrecht. De initiatiefnemers waren, volgens het bericht in de N.R.C., er van overtuigd, dat het dagbladzegel een belasting was, die drukte op de sociale, politieke en intellectuele ontwikkeling van de natie. Wat betreft hun maatschappelijke posities in Rotterdam, hebben wij een aantal sprekende gegevens gevonden¹. Mr. David van Weel was kandidaat van de liberale Kiesvereniging Vooruitgang en in 1869 ook voor de R.K. Kiesvereniging Recht en Orde. Na 13 september 1869 was hij commissaris van de eerder opgerichte Amerikaanse Stoomvaart Maatschappij. Ook was hij directeur van de Rotterdamsche Bank². In 1867 gaf hij zelf in stukken van het A.-D.-v. op, dat hij rechter-plaatsvervanger in de arrondissementsrechtbank en advocaat was.

G. H. Mees was koopman en firmant van de firma Dunlop en Mees. Hij stamde uit het bekende Rotterdamse patriciërs-geslacht Mees. Zijn voornaam was Gualtherus. Hij moet niet verward worden met Gregorius H. Mees, de jongere broer van de bekende Marten Mees. Ook was er nog een zekere Goris H. Mees, die een onbetekenende rol heeft gespeeld³.

De koopman J. H. Hoogeweegen zat in de gemeenteraad. Hij ijverde in 1857 voor een dierentuin en speelde ook daarna een rol in het openbare leven van de stad⁴.

Mr. E. E. van Raalte was advocaat en leraar staatsinrichting aan de in 1866 opgerichte H.B.S. in de Kortenaerstraat. Snelleman vertelde van hem in een anekdotisch verhaal over deze eerste Rotterdamse H.B.S. en de eerste leraren, dat hij altijd tussen de banken doorliep en gemaakt sprak, ook toen hij minister was⁵. Hij was lid van de liberale kiesvereniging Rotterdam. Een andere leraar van de H.B.S. behoorde ook tot de oprichters: dr. H. F. R. Hubrecht. Geboren in 1846, was hij ongeveer twintig jaar, toen hij zijn leerlingen waterstof liet maken uit water, zink en zwavelzuur. Hij kon volgens Snelleman geen orde houden en zijn proeven mislukten meestal; daarbij zou hij dan zo erg blozen, dat zijn leerlingen medelijden hadden en zeiden, dat het niet erg was en dat ze wel geloofden wat hij wilde bewijzen. In 1869 werd Hubrecht, ondanks zijn blozen, directeur van de Handelsschool in Amsterdam⁶.

Hoe organiseerde het Anti-Dagbladzegel-Verbond zich, nadat genoemde

¹ Zie ook de laatste paragraaf voor de personalia van de initiatiefnemers.

² Zie o.a. Rotterdamsch Jaarboekje 1896, blz. xxiv en idem 1926, blz. xxx.

³ Rotterdamsch Jaarboekje 1892, blz. iii; idem 1896, blz. ii en idem 1913, blz. 6.

⁴ Rotterdamsch Jaarboekje 1925, blz. 174.

⁵ Joh. F. Snelleman, De Rotterdamsche H.B.S. als kindje. In: Rotterdamsch Jaarboekje 1916, blz. 93-94.

Zie ook: idem 1892, blz. iii en xv; idem 1894, blz. vi; idem 1899, blz. xviii, xxxii, xxxiii, xxxvii, xxxix, xliiv; idem 1933, blz. 41 en idem 1949, blz. 254 en 256.

⁶ Snelleman, a.w., blz. 94.

personen het initiatief genomen hadden? Hoewel de archieven in 1869 volgens een bericht in de N.R.C. aan het Gemeentearchief van Rotterdam geschonken zouden zijn, zijn ze nooit gevonden. Wel heeft men in 1966 bij het inventariseren van nog niet geordende stukken een schenking van J. H. Scheffer gevonden¹. De vondst bleek betrekking te hebben op het Anti-Dagbladzegel-Verbond en omvatte een propagandistisch pamflet, gedrukt te Rotterdam bij M. Wijt en Zonen in 1867, een concept huishoudelijk reglement van de afdeling Rotterdam van het Verbond, de definitieve redactie ervan, een convocatie voor een vergadering van de leden voor de verkiezing van een definitief hoofdbestuur op 25 januari 1868 en het verslag van die vergadering. Een gedrukt exemplaar van het adres van de commissarissen van de N.R.C. aan de Tweede Kamer, d.d. 6 maart 1869, completeert de verzameling-Scheffer². Het archief van het Leidsch Studenten Corps leverde ook belangrijke archivalia op.

Op 17 april kwamen, volgens het verslag van mr. E. E. van Raalte, ruim dertig genodigden bijeen, omdat de groep van vijf van meet af aan een landelijke vereniging voor ogen stond³. Het hele volk zou in de gelegenheid gesteld moeten worden aan de regering de wens van algehele afschaffing van het dagbladzegel kenbaar te maken. Zij verzekerden zich daarom van de medewerking van invloedrijke personen van buiten de stad en richtten zich daarna tot een aantal stadgenoten met de uitnodiging op 17 april een vergadering bij te wonen, waarin de oprichting van een vereniging tegen het dagbladzegel zou worden besproken. De voorzitter van de vergadering, mr. D. van Weel, opende die middag de bijeenkomst in het Notarishuis met een rede. De tekst ervan is niet overgeleverd, wel de mededeling, dat een aantal aanwezigen zich reeds bereid verklaard had om, zodra de vereniging geconstitueerd was, pogingen in het werk te stellen om in hun woonplaatsen afdelingen te vestigen. Het aanbod was o.m. van prof. mr. J. A. Fruin, hoogleraar in Utrecht, gekomen. Deze jurist Jacobus Anthonie Fruin werd in 1829 in Rotterdam geboren op de hoek van de Leuvehaven en Soetensteeg als zoon van een apotheker. Hij was de broer van de bekende historicus Robert Fruin, de in 1823 geboren Leidse hoogleraar⁴. Verder hadden de volgende personen zich voorgesteld om een afdeling in hun woonplaats op te richten en daarvan de voorzitter op de hoogte gebracht: dr. J. Bosscha uit Den Haag, dr. M. P. Lindo, ook uit de hofstad, prof. mr. J. Th. Buys uit Leiden – die in een stelling van zijn dissertatie in 1850 de

¹ J. H. Scheffer was gemeentearchivaris van Rotterdam en lid van het A.-D.-v. Bedoelde stukken waren dan ook aan hem persoonlijk geadresseerd.

² Gemeentearchief Rotterdam, Bibl. van Hs. no. 389.

³ „Verslag bij monde van den Secretaris Mr. E. E. van Raalte, uitgebragt namens het tijdelijk Hoofdbestuur, op de algemeene vergadering der leden van het Verbond, gehouden te Rotterdam den 25 sten Januarij 1868.” Gemeentearchief Rotterdam, Bibl. van Hs. no. 389.

⁴ Z. W. Sneller, Het ouderlijk huis van Robert Fruin. In: R. J. 1949, blz. 162.

journalisten 'homines obscuri' noemde -, de heer C. T. Stork uit Oldenzaal, prof. J. L. de Bruyn Kops uit Delft, prof. A. E. J. Modderman, de bekende jurist uit Amsterdam, de heer mr. M. de Witt Hamer uit Goes en mr. H. van der Hoeven uit Breda. Deze werkers van het eerste uur zullen wij weer aantreffen in de eerste lijst van afdelingen en correspondentenschappen van het Verbond, waarbij wij de kwaliteiten en functies zullen vermelden. De vereniging koos tijdens de bespreking op 17 april de naam 'Anti-Dagbladzegel-Verbond'. Er werden nog twee besluiten genomen; in de eerste plaats werd aan de oprichters opgedragen, om van de regering de goedkeuring van de statuten en daarmee de erkenning als rechtspersoon te verkrijgen. Bij het tweede besluit werd een commissie benoemd tot het ontwerpen van een huishoudelijk reglement voor de afdeling Rotterdam, waarover in een volgende bijeenkomst zou worden beraadslaagd.

Een week na het bericht van deze oprichtingsvergadering publiceerde de N.R.C. een commentaar¹. Wij parafraseren: Wij, zeggen zij, wij conservatieven hebben altijd gestreden voor de afschaffing van het dagbladzegel, maar voordat men daartoe over kan gaan, moet er een equivalent gevonden worden om de schatkist schadeloos te stellen. De liberalen hebben echter reeds in 1849 aangedrongen op een maximum zegelrecht voor alle bladen van twee cent, zonder opcenten. Een liberaal ministerie heeft vermindering en een ander liberaal ministerie algehele afschaffing van het dagbladzegel voorgesteld en de liberale leden van de Kamer waren steeds voor afschaffing als politieke maatregel. Met welk recht wil men ons doen geloven, dat de afschaffing van het dagbladzegel tot het conservatieve programma behoort? Men moet juist duidelijk maken aan het volk, dat de afschaffing een politieke maatregel is, noodzakelijk in het algemeen belang. Afschaffing moet derhalve los van ieder equivalent beschouwd worden. Voor de spoorwegen ontbraken de middelen immers ook. Ieder in zijn kring behoort te beseffen, dat het zegelrecht der dagbladen hem de kennis onthoudt van hetgeen voor zijn ontwikkeling nodig is. Aldus de N.R.C. naar aanleiding van de oprichting van het A.-D.-V.

Toen de commissie voor de statuten een concept gereed had, kon in mei een tweede vergadering worden gehouden. Bij die gelegenheid werd het reglement voor de afdeling Rotterdam na een aantal wijzigingen aangenomen. Ook werd een uit negen leden bestaand afdelingsbestuur gekozen, dat zich volgens de statuten met de functie van tijdelijk hoofdbestuur zou belasten, totdat het verbond vijfhonderd leden zou tellen.² In de stukken van de verzameling-Scheffer wordt geen datum van deze

¹ Nieuwe Rotterdamsche Courant van 25 april 1867, no. 114.

² Zie voor het definitieve reglement van de afdeling Rotterdam de bijlagen van het gedenkboek. (Joan Hemels, Het dagbladzegel in de rariteitenkamer, 1869-1969, Rotterdam-'s-Gravenhage, 1969).

vergadering genoemd; de N.R.C. gaf echter in het bijvoegsel van 26 mei een verslag, waaruit blijkt, dat de bijeenkomst in de middag van 25 mei plaatsvond in het Notarishuis¹. Het bestuur bestond volgens de N.R.C., behalve uit de initiatiefnemers, uit mr. H. J. Burger, E. C. W. Hoyer, dr. J. l'Ange Huet en J. A. Rueb. Het bestuur van de afdeling Rotterdam, tevens voorlopig hoofdbestuur, zag er daarom zo uit:

mr. D. van Weel, rechter-plaatsvervanger in de arrondissementsrecht-bank en advocaat, voorzitter;

mr. E. E. van Raalte, advocaat, secretaris;

dr. H. F. R. Hubrecht, leraar aan de H.B.S., penningmeester;

leden: mr. H. J. Burger, advocaat;

E. C. W. Hoyer, directeur van de Rotterdamsche Hypotheekbank voor Nederland;

J. H. Hoogeweegen, koopman en lid van de gemeenteraad;

dr. J. l'Ange Huet, journalist;

G. H. Mees, lid van de firma Dunlop en Mees en

J. A. Rueb, makelaar.

Als eerste taak kreeg het bestuur van de vergadering opgedragen degenen die op 17 april hun medewerking voor het vormen van afdelingen hadden toegezegd, van het bestaan van de vereniging op de hoogte te brengen en hun de samenstelling van het bestuur mee te delen. Verder moesten de geadresseerden aangespoord worden alles te doen wat in hun vermogen lag, om afdelingen op te richten. Volgens het verslag van Van Raalte gaven de correspondenten echter te kennen, dat zij de goedkeuring van de statuten wilden afwachten. De oprichting van de vereniging werd in veel kranten vermeld en besproken en meestal met welgevallen begroet. Uit het hele land ontving het bestuur verzoeken om inlichtingen over het Verbond en velen verklaarden actief te willen meewerken.

In juli, tweeëneenhalve maand na de aanvraag, kregen de oprichters antwoord op hun verzoek om goedkeuring van de statuten. Het luidde als volgt:²

"Ter fine van kennisgeving

gesteld in handen van Mr.

D. van Weel c.s.

's Gravenhage, den 3 Julij 1867

Aan den heer Burgemeester van Rotterdam.

Naar aanleiding eener Missive van den heer Minister van Justitie dd. 27 Junij ll. No. 141 (2de Afd.) heb ik de eer Ued. te doen toekomen een verzoekschrift van Mr. D. van Weel en vier anderen, alle wonende binnen uwe gemeente, om door goedkeuring der bij het adres overgelegde en hierbij gevoegde statuten de erkenning als regtspersoon te erlangen van de vereeniging het „Anti-Dagbladzegel-Verbond” gevestigd te Rotterdam.

¹ N.R.C. no. 140.

² Verslag van Van Raalte. Gemeentearchief Rotterdam, Bibl. van Hs. no. 389.

De benaming dezer vereeniging acht de Heer Minister minder gelukkig gekozen en het komt zijne Excellentie wel eenigzins strijdig voor met den eerbied, dien men aan eene wet verschuldigd is zoolang zij bestaat. Dat: „Anti-Zegel-Verbond” zou alligt tegen de bedoeling der oprigters kunnen doen denken aan een min of meer illegaal en voor de openbare orde niet geheel onschadelijk verzet tegen de vigerende wet.

Uit dien hoofde acht de heer Minister, na deswege in overleg te zijn getreden met zijn ambtgenoot van Finantien, het raadzaam de oprigters beter te vrijwaren tegen alle verdenking van onbehoorlijke opzetting tegen de wetten van den Staat, door ze bij voorbeeld te veranderen in „Vereeniging tot bevordering der afschaffing van het Dagbladzegel”.

Deze benaming zal dan geheel overeen stemmen met de omschrijving van het doel der vereeniging in art. 1 van hare statuten.

Mitsdien verzoek ik Ued. de belanghebbenden in den voorschreven zin te willen hooren en de bedoelde wijziging aan hen in overweging te geven. Voorts verzoek ik Ued. hen tevens te willen doen inlichten, dat het niet voldoende is te bepalen, dat de Vereeniging wordt aangegaan voor minder dan dertig jaar, doch dat in de statuten moet worden uitgedrukt voor welk bepaald tijdvak van minder dan dertig jaren de vereeniging wordt opgericht.

Ter voorschreven einde gaan hierbij terug de statuten, welke nadat zij de hiervoren bedoelde wijzigingen hebben ondergaan en nadat zij door alle adressanten zijn ondertekend, door mij met bijvoeging van het request en de daarbij behoorende kantbeschikking, door uwe tusschenkomst worden ingewacht.

De Commissaris des Konings in de Provincie
Zuid-Holland, get. J. Loudon.
Voor eensluidend afschrift,
De Secretaris der Gemeente Rotterdam,
get. J.L. Nierstrasz.”

Het bestuur ging in op de tweede opmerking en veranderde het bewuste artikel zodanig, dat de vereniging werd aangegaan voor de tijd van 29 jaar, 11 maanden en 29 dagen. Aan het voornaamste bezwaar van de regering meende het bestuur echter niet te mogen toegeven en het handhaafde het verzoek tot goedkeuring met behoud van de naam. Het nieuwe verzoekschrift luidde dan ook:¹

„Aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie.

Geven met verschuldigten eerbied te kennen:

Mr. David van Weel, Regter plaatsvervanger in de Arrondissements Regt-bank en advokaat te Rotterdam,

Gualtherus Hendrik Mees, koopman te Rotterdam,

Johannes Hendrikus Hoogeweegen, lid van den Gemeenteraad en koopman te Rotterdam,

Mr. Eduard Ellis van Raalte, advokaat en leeraar aan de hogere Burgerschool te Rotterdam,

Dr. Henri François Rudolph Hubrecht, leeraar aan de hogere Burgerschool te Rotterdam,

Dat zij met genoegen gezien hebben, dat door uwe Excellentie – gelijk zij trouwens wel verwacht hebben – in het doel, de grondslagen, den werkkring en de overige regelen der vereeniging „Het Anti-Dagbladzegel-Verbond”, niets hoegenaamd bevonden is, strijdig met de wet of eenige wettelijke verordening, de openbare orde of de goede zeden, en er alzoo, behoudens eene enkele aanmerking betreffende de aanwijzing van een bepaald tijdvak van

¹ Idem.

minder dan dertig jaren voor den duur dezer vereeniging, bij uwe Excellentie geene bezwaren bestaan om de goedkeuring onzer statuten aan zijne Majesteit den Koning voor te dragen en daarmede aan onze vereeniging regtspersoonlijkheid te verzekeren.

Dat zij onder deze omstandigheden met des te meer bevreemding hebben ontwaard, dat uwe Excellentie, den titel: „Het Anti-Dagbladzegel-Verbond”, minder juist acht, als zoudende alligt, tegen de bedoeling der oprichters, kunnen doen denken aan een min of meer illegaal, en voor de openbare orde niet geheel onschadelijk verzet tegen de vigerende wet.

Dat zij met allen eerbied voor uwer Excellentie's hoog gewaardeerde meening zich echter genoopt voelen, met de meeste bescheidenheid aan uwe Excellentie te doen opmerken, dat de vrees van ooit, bij wien ook, zelfs het vermoeden te kunnen opwekken, dat onze vereeniging zou kunnen strekken tot 'onbehoorlijke opzetting tegen de wetten van den staat' bij de adressanten in geenen deele bestaat noch bestaan kan.

Dat toch door de ruime verspreiding der statuten en de bespreking onzer zaak in alle dagbladen, het doel en de middelen onzer vereeniging van algemeene bekendheid zijn geworden.

Dat dan ook reeds velen in den lande van hunne hooge ingenomenheid met het „Anti-Dagbladzegel-Verbond” hebben doen blijken door zich aan ons aan te sluiten en tot onze vereeniging toe te treden, zonder dat het ooit ter onzer kennis is gekomen, dat iemand eene opvatting van den titel, als waarvoor uwe Excellentie vrees schijnt te koesteren, gehad heeft.

Dat verder niemand zich kan hoeden voor eene door het een of ander individu te geven uitlegging van duidelijke en ondubbelzinnige woorden, geheel in strijd met de beteekenis door het algemeen spraakgebruik daaraan gehecht.

Dat toch eene verklaring, dat men eene wet gelijk de zegelbelasting op de dagbladen, als schadelijk en nadeelig voor de sociale, intellectuele en politieke ontwikkeling van ons volk beschouwt, en hare afschaffing hoogst wenschelijk oordeelt, en eene poging om die overtuiging algemeen ingang te doen vinden, iets anders is dan een verzet, veel minder een illegaal verzet tegen de vigerende wet.

Dat onze vereeniging zich toch, gelijk ook door uwe Excellentie, door geen bezwaar te maken tegen de in artikel 2 onzer statuten aangewezen middelen, erkend is, slechts van wettige, ja door de grondwet uitdrukkelijk toegekende middelen zal bedienen.

Dat wanneer onze vereeniging door den koning zal zijn erkend, daarin voor een ieder de waarborg ligt, dat zij geen verzet tegen de nakoming der wetten van den staat, zoolang zij nog van kracht zijn, kan bedoelen.

Dat indien, niettegenstaande dit alles de vrees voor eene onjuiste opvatting van het doel der vereeniging ten gevolge harer benaming, gegrond ware, de adressanten bescheiden als hunne meening te kennen geven, dat die vrees dan evenzeer zou zijn geregtvaardigd als de benaming: „Vereeniging tot bevordering der afschaffing van het dagbladzegel” gelijk uwe Excellentie die aanraadt, werd aangenomen.

Dat zij, wat betreft de aanwijzing van een bepaald tijdvak voor den duur der vereeniging, overeenkomstig het verlangen van uwe Excellentie, artikel 28 der statuten gewijzigd hebben, ofschoon zij gemeend hadden, dat, terwijl bij de ook op de voordragt van uwe Excellentie door den Koning goedgekeurde statuten van vele vereenigingen, alleen eene soortgelijke beperking tot het bestaan der vereeniging voor minder dan dertig jaren voorkomt, de oorspronkelijke redactie bij uwe Excellentie geen bezwaar zou opgeleverd hebben.

Redenen waarom de adressanten van oordeel zijn, gegronde en na hunne verklaringen en uiteenzettingen zeker ook door uwe Excellentie gedeelde redenen te bezitten, om aan hunne vereeniging „Het Anti-Dagbladzegel-Verbond” voortdurend dien naam te blijven geven, en derhalve uwe Excellentie eerbiedig verzoeken de statuten der vereeniging: Het Anti-Dagbladzegel-Verbond zoo nodig met de daarin gebragte wijziging van artikel 28 alsnog aan zijne Majesteit den Koning ter goedkeuring te willen voordragen.

't Welk doende enz. w.g. Mr.D. van Weel

G.H. Mees

Mr.E.E. van Raalte

Rotterdam, 12 Julij 1867.

J.H. Hoogeweegen

Dr.H.F.R. Hubrecht.

Na de verzending van dit rekwest ondervond de organisatie van het Verbond opnieuw vertraging door het stilzwijgen van de regering. Vanuit Rotterdam brak toch langzamerhand een machtige beweging uit, die zich in stille gisting reeds lang had voorbereid. De 'publieke consciëntie', zoals men het toen uitdrukte, liet zich op den duur niet meer om de tuin leiden door machtspreuken van de ministers van Financiën en conservatieve tegenstanders van de afschaffing van het dagbladzegel. Op 2 augustus 1867 kreeg de vereniging het Anti-Dagbladzegel-Verbond bij Koninklijk Besluit rechtspersoonlijkheid¹. Het k.b. en de statuten werden afgedrukt in het nummer van de Nederlandsche Staats-Courant van 28 augustus². De aanhef van het k.b. luidde als volgt: „Beschikkende op een aan Ons ingediend verzoekschrift van mr. David van Weel en vier anderen, allen wonende te Rotterdam, daarbij overleggende de statuten der voor de minder dan dertig jaren aangeane Vereeniging: het Anti-Dagbladzegel-Verbond, gevestigd te Rotterdam, en verzoekende dat deze vereeniging door Ons moge worden erkend”;

Het doel van de 'Vereeniging: Het Anti-Dagbladzegel-Verbond' werd omschreven in de eerste twee artikelen:

„Art. 1. Het doel van de vereeniging is de bevordering der afschaffing van het dagbladzegel.

Art. 2. De vereeniging tracht dat doel te bereiken:

- a. door het houden van openbare bijeenkomsten;
- b. door hare zienswijze door middel van het uitgeven en verspreiden van geschriften meer algemeen te maken;
- c. door de journalistiek op deze levensquaestie der pers opmerkzaam te maken;
- d. door de kiezers bij verkiezingen op het hooge belang dezer zaak te wijzen;
- e. door gebruik te maken van het regt van petitie en daartoe op te wekken;

en verder door alle wettige en gepaste middelen, die kunnen strekken om de overtuiging van de wenschelijkheid der afschaffing van het dagbladzegel meer en meer ingang te doen vinden bij het Nederlandsche volk.”

De zetel van de vereniging werd vastgesteld in artikel 2 en was Rotterdam. In het derde artikel werd onderscheid gemaakt tussen gewone leden, ereleden en begunstigers. Voorwaarde om gewoon lid te kunnen worden, was slechts het erkennen van het doel van de vereniging en het helpen bevorderen van dat doel. Zij, die op bijzondere wijze het doel van de vereniging hadden voorgestaan, konden erelid worden. Begunstigers

¹ Staatsblad no. 39.

² No. 203, 1867. Volgens de opgave in de kop van het blad, kostte de Staats-Courant f 30,— met Bijblad; de Courant alleen kostte f 20,— en het Bijblad alleen f 15,—; het gedeelte van het Bijblad dat het verslag van de zittingen van de Kamers bevatte, kostte f 6,—.

moesten een jaarlijkse bijdrage van tien gulden of een som van minstens honderd gulden schenken. In plaatsen met minstens vijftien leden kon een afdeling opgericht worden; waren er nog minder leden, dan kon het hoofdbestuur een van de leden tot correspondent benoemen. De afdelingen werden in artikel 10 bevoegd geacht huishoudelijke reglementen te ontwerpen, die ter goedkeuring moesten worden voorgelegd aan het hoofdbestuur. Ook leden in verschillende kleine gemeenten konden zich, met toestemming van het hoofdbestuur, tot een afdeling verenigen.

Ten aanzien van het bestuur werd ondermeer bepaald, dat het hoofdbestuur moest bestaan uit een voorzitter, een algemeen secretaris, een algemeen penningmeester en negen leden. Van die negen leden moesten er minstens drie in Rotterdam wonen, evenals de secretaris en de penningmeester. Deze Rotterdamse hoofdbestuurderden traden ook op als comité van bestuur. De voorzitter, gekozen door de algemene vergadering, was na een jaar niet herkiesbaar; de secretaris en penningmeester bleven, na op dezelfde wijze gekozen te zijn, drie jaar in functie en waren daarna direct herkiesbaar. Van de overige leden van het hoofdbestuur traden er volgens rooster jaarlijks drie af. Zij waren niet dadelijk herkiesbaar. Het is jammer, dat de archieven van het hoofdbestuur verdwenen zijn, omdat de afdelingen en correspondenten de plicht hadden ieder jaar verslag te doen van hun werkzaamheden en daarbij ook opgave te doen van de namen der leden.

De jaarlijkse gewone algemene vergadering werd vastgesteld in mei. Het hoofdbestuur moest bij deze gelegenheid verslag uitbrengen omtrent de toestand van de vereniging en alles wat gebeurd was tot verwezenlijking van het bij art. 1 omschreven doel. De contributie voor gewone leden bedroeg f 2,50 per jaar; de afdelingen moesten daarvan één gulden ter beschikking van het hoofdbestuur stellen om de algemene onkosten te kunnen dekken. Bijdragen van begunstigers kwamen geheel ten goede aan het hoofdbestuur, evenals de contributies van leden in plaatsen, waar geen afdelingen bestonden.

In de slotbepalingen van de statuten staan o.m. de volgende belangrijke artikelen:

„Art. 28. De vereeniging wordt aangegaan voor den tijd van negen en twintig jaren, elf maanden en negen en twintig dagen, te rekenen van af den dag der Koninklijke goedkeuring van de statuten.

Art. 29. De vereeniging wordt echter onmiddellijk ontbonden, zoodra het dagbladzegel afgeschaft zal zijn.”

Tot slot een artikel uit de overgangsbepalingen:

„Art. 32. Zoolang de vereeniging geene vijfhonderd leden telt, treedt het afdeelingsbestuur van Rotterdam als hoofdbestuur op.”

2. *Uit het archief van de Leidse studenten*

Korte tijd na de publikatie van de statuten in de Nederlandsche Staats-Courant, publiceerde de N.R.C. op 12 september 1867 het volgende bericht:¹ „Door het voorlopig bestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond wordt de navolgende circulaire verspreid: Aan alle voorstanders van eene afschaffing der zegelbelasting op de dagbladen.” Na een kort citaat uit deze circulaire, werd een aantal artikelen uit de statuten aangehaald. Het bericht eindigde met de mededeling hoeveel het lidmaatschap van de vereniging kostte en de ondertekening ‘Het Hoofdbestuur’.

Dankzij de medewerking van het Leidsch Studenten Corps hebben wij de tekst van deze en een andere circulaire van het hoofdbestuur van het A.-D.-V. kunnen achterhalen². In de notulen van de Collegiumsvergadering van 1 november 1867 komt de volgende passage voor: „Wordt gelezen een brief van het Hoofdbestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond, houdende verzoek die vereniging te ondersteunen en in het Corps een afdeling op te richten. Praeses zegt dat het Collegium hiervan geen Corpszaak kan maken; wordt besloten de brief aan het Corps mede te delen en het Anti-Dagbladzegel-Verbond zooveel mogelijk aan te prijzen.” Genoemde brief, ook in het archief van het Leidsch Studenten Corps teruggevonden, is met de hand geschreven op briefpapier van de vereniging. In de linker bovenhoek staat met kleine letters: ‘Anti-Dagbladzegel-Verbond’ en rechts: ‘Rotterdam,18..’ De brief is gedateerd op 22 oktober en de tekst luidt:

(Voorzijde:)

„WEledelgeboren Heeren,

Het Hoofdbestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond, waarvan het doel en de strekking u nader bekend zullen worden uit nevensgaande statuten, meent reden te hebben om zoo bij iemand, vooral bij het Leidsche Studentencorps sympathie en medewerking te mogen verwachten. Onze vereeniging telt reeds of zal weldra afdeelingen hebben, behalve alhier, in de voornaamste plaatsen van ons land, als Amsterdam, 's Gravenhage, Leiden, Utrecht, Arnhem, Leeuwarden, Delft, Kampen, Enschedé, enz. enz., alwaar velen zich bij ons aangesloten hebben, overtuigd als zij met ons zijn, dat de algeheele afschaffing van het zoo schadelijke dagbladzegel, alleen dan bereikt zal worden, indien de natie hare algemeen gedeelde zienswijze uitspreekt, en hoe dit thans beter te doen, dan door in grooten getale tot onze vereeniging toe te treden, en onze pogingen om het zoo lang gewenschte tot werkelijkheid te brengen, ook op die wijze te ondersteunen. Het bestuur stelt er daarom hoogen prijs op, dat ook het Leidsche Studentencorps, bij hetwelk al wat goed, schoon en edel is, steeds weer

Aan
het Collegium Civitatis Academicæ Lugduno-Batavæ Supremum”

¹ N.R.C. no. 252.

² Wij zijn in het bijzonder dank verschuldigd aan de heer J.W. Fabius, de abactis van de Commissie voor het Archief van het Leidsch Studenten Corps.

(Achterzijde)

„weerklink heeft gevonden, zich aansluiten aan den strijd die thans gestreden wordt, om Nederland te verlossen van eene belasting op kennis, verlichting en beschaving, van eene belasting op het streven van de studerende jongelingschap. Want wat toch is haar streven anders, dan om later in de maatschappij opgetreden, bij het Nederlandsche volk licht te ontsteken, kennis te verspreiden en ware beschaving meer algemeen te maken; en in dien strijd, waartoe thans het weldenkende deel der natie zich aangordt, zal de spes patriae niet achterblijven, daarvan zijn wij overtuigd.

Met vertrouwen noodigen wij U dan ook uit om bij het Leidsche Studentencorps het initiatief te willen nemen, tot het oprigten van eene uitsluitend uit leden van dat corps bestaande afdeling onzer Vereeniging. Hoogst aangenaam zal het ons derhalve zijn, spoedig een gunstig antwoord van U te mogen ontvangen en daarbij tevens te mogen vernemen, dat dank zij Uwe ijverige bemoeijingen, zich reeds een talrijke afdeeling onder Leiden's Academiebürgers gevormd heeft; wanneer wij U een ruim aantal exemplaren van hetgeen reeds door het Bestuur uitgegeven is of nog uitgegeven zal worden, hopen toe te zenden.

Met verschuldigde hoogachting hebben wij de Eer te zijn

Weledelgeboren Heeren
UwEdelgeb. dienstw. Dienaren
Het Hoofdbestuur voornoemd
D. van Weel, voorz.
E. E. van Raalte, secretaris.”

Bij het lezen van deze brief kan men zonder moeite denken aan de door Hildebrand en Klikspaan beschreven sfeer van het negentiende-eeuwse Leiden.

In het vierde deel van de Vox Studiosorum verscheen een artikel van J. J. M(omma) onder de titel ‘Leidsche studenten afdeeling van het Anti-Dagbladzegel-Verbond’ en met het motto: „...Want zonder gezonde openbare meening is op den duur ons regeringsstelsel onhoudbaar¹”. Uit dit artikel blijkt, dat het Collegium het verzoek van het hoofdbestuur van het A.-D.-v. geen Corpskwestie achtte, „maar dat wanneer de aarde hier bereid en vruchtbaar was, het zaad uit eigen kracht zou ontkiemen.” Deze zin werd geschreven op 9 december 1867, zodat een voetnoot de werkelijke gang van zaken moest toelichten². Op 16 januari 1868 kon, door de belangstelling van de leden van het Corps, een onderafdeling opgericht worden. H. H. van Cappelle werd tot afgevaardigde bij het hoofdbestuur gekozen.

Uit het stuk van Momma blijkt, dat zich op 9 december nog slechts veertien studenten hadden aangemeld als lid van het A.-D.-v. en dat daarom nog geen onderafdeling opgericht was. De schrijver wilde zijn medestudenten over de door hem gesignaleerde schroom heen helpen en hij wees op de gedrukte rede van Maurits van Lee. Hij sprak de hoop uit, dat van de driehonderd studenten in Leiden die rechten studeerden – of

¹ Vox Studiosorum, dl. iv, Leiden-Utrecht, 1869, blz. 74-77.

² Idem, blz. 75.

ze liberaal, conservatief of radikaal waren – er tweehonderd lid zouden worden van de onderafdeling. „Wanneer ik alleen spreek van de juristen,” merkte hij verontschuldigend op, „dan is het omdat onder hen diegenen van ons het meest gevonden worden, die zoo tamelijk getrouw in de soms prozaïsche poëzie der couranten-politiek troost zoeken voor het nog prozaïscher proza hunner, aanvankelijk althans, dorre wetboeken”.

En tot opwekking van ook andere studenten dan juristen schreef hij: „... Stel U eens voor dat wij over eenigen tijd onze couranten, door den lagere prijs, aan het ontbijt konden spellen, met pantoffels aan en chambercloak; zou het discours op de kroeg niet soms geanimeerder zijn, en de courant niet beter worden gelezen?” Duidend op het beginsel van de ‘zelfvernietiging’ sprak Momma de hoop uit, dat de ‘Anti-Dagblad-zegel-mannen’ in mei 1868 hun eerste en laatste algemene vergadering in Rotterdam mochten houden, zodat de ‘eernaam Leidsch student’ met nog meer recht gedragen zou worden door de studenten-leden. „Wij,” aldus de slotzin, „zijn nog jong, wij zullen er nog het langst de vruchten van kunnen proeven.”

Het dagbladzegel had de Leidse studenten reeds in de boezem van de Leidsche Studenten-Debating-Society beziggehouden en wel op 22 februari 1867². G. J. T. Beelaerts van Blokland verdedigde toen de volgende stellingen:³

1. De politieke dagbladen in Nederland zijn in vorm en inhoud onvoldoende.

Aangenomen met algemene stemmen (1 buiten stemming).

2. Zij, die in de afschaffing van de zegelbelasting op zichzelf een genoegzaam geneesmiddel zien, dwalen.

Overgenomen amendement van H. H. van Cappelle om de stelling aldus te lezen: „Ofschoon de afschaffing der zegelbelasting hoogst noodzakelijk is, dwalen zij echter die daarin een genoegzaam geneesmiddel zien.”

Aldus geamendeerd aangenomen met 25 tegen 5 stemmen.

3. Tot verbetering is o.a. vereist:

- a. een strenge kritiek;
- b. een levendige deelname aan de journalistiek door „kundige en beschaafde personen”.

Overgenomen amendement van V. de Stuers om in de plaats van ‘o.a.’ te lezen: ‘bovendien’; en van Van Cappelle om in b. achter het woord ‘personen’ te lezen: „die het vertrouwen van het publiek verdienen.”

Aangenomen amendement van prof. mr. J. Th. Buys. met 25 tegen 5 stemmen om in de plaats van „a. Eene strenge critiek” te lezen: „a. Meer

¹ Idem, blz. 76.

² Opgericht op 26 januari 1866.

³ Vox Studiosorum, dl. iv, blz. 247-248.

politieke ontwikkeling der natie." Aldus geamendeerd aangenomen met 27 tegen drie stemmen. De drie stellingen werden daarop in het geheel aangenomen met 25 tegen 5 stemmen.

Het Utrechtsch Studenten Corps in de discussie.

In februari 1868 raakten de Utrechtse studenten betrokken bij de dagbladzegelkwestie. Op 24 februari stuurde Jacobus Lion een brief aan zijn commilitones Paul Harting en C. Pijnacker Hordijk, beide redacteuren van de *Vox Studiosorum*¹. Zij hadden Lion uitgenodigd zijn rede over het dagbladzegel op schrift te stellen. Lion had een week eerder, op dinsdag 18 februari, op een bijeenkomst van Utrechtse studenten over het vraagstuk van de zegelbelasting op dagbladen en advertenties een vlammend betoog gehouden. Het initiatief van de meeting was uitgegaan van A. Kerdijk, G. A. Nahuijs, J. E. C. D. IJssel de Schepper en I. Esser. Door de publikatie van zijn betoog in de *Vox* hoopte Lion een gedachtenwisseling 'en famille' uit te lokken. Hij zag zijn rede slechts als een causerie van een student tot zijn medestudenten, omdat „ik voor mij 't niet reken tot de roeping van den student, om reeds in 't tijdperk van voorbereiding tot wetenschappelijke vorming, als schrijver voor 't publiek op te treden.”

Genoemde Jacobus Lion was een zoon van Iz. J. Lion, een fervent conservatief tegenstander van de afschaffing van het dagbladzegel, zoals in het vorige hoofdstuk gebleken is². Zoon Jacobus koos op de dinsdagavond in februari 1868 de zijde van zijn vader en maakte gebruik van diens argumenten. De aanleiding tot de bijeenkomst was het verzoek van het Anti-Dagbladzegel-Verbond te Rotterdam aan het Utrechtsch Studenten Corps om een onderafdeling op te richten naar het voorbeeld van de Leidse Academiebroeders. De aard van het doel waarnaar het Anti-Dagbladzegel-Verbond streefde, wettigde volgens Jac. Lion geenszins een afzonderlijke vereniging van studenten. Een vereniging van studentenweerbaarheid was wel verklaarbaar, omdat een student met het leger in geval van oorlog het land zou kunnen verdedigen. Lion stelde voor, dat iedere student die sympathiseerde met het A.-D.-V., zich zou aansluiten bij de Utrechtse Afdeling van het Verbond. Het zou hier een algemeen, sociaal en politiek vraagstuk betreffen, waarmee de student als zodanig evenmin iets had te maken als bijvoorbeeld met de Maat-

¹ „Aan de Heeren Paul Harting en C. Pijnacker Hordijk, redacteuren van de *Vox Studiosorum*.” In: *Vox Studiosorum*, deel iv, Leiden-Utrecht, 1869, blz. 193 (afgedrukt 6 maart 1868) Mijn dank gaat uit naar de archiefcommissie van het Utrechtsch Studenten Corps, in het bijzonder de heer R. Wagenaar, die mij zeer behulpzaam is geweest.

² De aanhef van Jacobus Lions rede luidde. „Wanneer ik het waag het woord te voeren over eene quaestie van zoo groot gewicht, als de aanhangige, dan doe ik het omdat ik door mijn bijzondere positie misschien beter op de hoogte kan zijn dan enkelen onder U.” De bijzondere positie is zijn verwantschap met Iz. J. Lion, welke blijkt uit een voetnoot op blz. 200 van genoemde *Vox Studiosorum*.

schappij tot Nut van de Javaan en de maçonnerieën. Men zou ook nooit op het idee gekomen zijn een afzonderlijke studentenafdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen of een Maatschappij tot Afschaffing van de Staatsloterij op te richten.

De spreker zei te menen, dat de afschaffing van het dagbladzegel inderdaad wenselijk was, omdat het ging om de afschaffing van een belasting. Tegen het doel van het Rotterdamse Verbond 'in beginsel' wilde hij niet strijden. Hij stelde zich echter op een praktisch standpunt en vroeg zich af, of de afschaffing van andere belastingen in het belang van het volk niet wenselijker was. Als voorbeelden noemde hij de belasting op vlees, bieren, zout en zeep. Volgens minister Betz zou dan een krant 'het brood van den geest' mogen zijn, mensen met een lege maag waren moeilijk tot geestelijke ontwikkeling te brengen, meende Lion. Via deze redenering was hij dan toch tegen de afschaffing van het dagbladzegel. Zoveel conservatieven die een dekmantel gebruikten voor hun negatieve houding tegenover de mogelijke afschaffing van het dagbladzegel, trokken zich zogenaamd het lot van de massa aan. Zij stelden, dat de regering in het afschaffen van belastingen een verkeerd prioriteitschema hanteerde. In tegenstelling tot de Anti-Corn-Law League in Engeland destijds, gaf het A.-D.-V. volgens Lion niet aan, hoe de schatkist schadeloos gesteld kon worden na de afschaffing van de gehate belasting. Het zou niet aan de regering zijn dat uit te maken. De verwachtingen van de afschaffing konden volgens Lion niet verwezenlijkt worden en hij wees op de gevolgen voor Frankrijk. Toen de zegelbelasting daar in de periode van 1848 tot 1852 niet geheven werd, zou de pers zozeer alle perken te buiten gegaan zijn, dat de republiek door een staatsgreep in het belang van de orde en rust vernietigd moest worden. De pers werd daar in 1852 ook weer aan banden gelegd door een zegelwetgeving. In alle landen waar de zegelbelasting was afgeschaft, zou een groot aantal kleine blaadjes de grote en degelijke kranten bij de lagere volksklassen verdrongen hebben. Lion betoogde, dat de oprichting van deze nieuwe kranten geen kapitaal en kennis vereisten, maar slechts een riem papier, een handpers en een pen die de vier pagina's vol schreef. De talrijke vruchten van de zegelafschaffing zouden niet bijgedragen hebben tot veredeling en beschaving van de massa, maar integendeel het bittere zaad van noodlottige sociale en Fenians bewegingen in het gemoed van minvermogenen en minverlichten uitgestrooid hebben.

Lion jr. voerde als bewijs van zijn stellingen cijfermateriaal aan, dat hij van zijn vader geleend had volgens de verantwoording in de voetnoten¹. De volgende statistiek moest de achteruitgang van de betere kranten ten koste van de nieuwe blaadjes na de drastische vermindering van de Engelse zegelbelasting in 1836 illustreren:² (tabel 19)

¹ Vox Studiosorum, dl. iv, blz. 199-208.

² Idem, blz. 199.

Tabel 19

Krant	Aantal ex. in genoemd jaar	Aantal ex. in 1864
Advertiser	1.380.000 (1837)	974.000
Daily News	3.520.500 (1846) ¹	1.094.000
Herald	1.928.000 (1837)	1.448.000
Chronicle	1.940.000 (1837)	945.654
Morning Post	1.006.000 (1839)	784.000
Globe	864.000 (1837)	492.000
Sun	1.344.000 (1838)	675.000
Een uitzondering vormde echter The Times:		
Times	12.036.000 (1837)	20.000.000

De cijfers van Lion sr. zijn betrouwbaar en meestal uit officiële statistieken gehaald, maar hij deinsde er niet voor terug, zoals ook in hoofdstuk III is gebleken, om slechts die gegevens te publiceren, die zijn bedoelingen ondersteunden. De na 1836 opgerichte kranten, waaronder de penny-papers, waren van een veel beter gehalte dan Jacobus Lion de Utrechtse medestudenten wilde doen geloven.

Samenvattend kwam Jacobus Lion aan het slot van zijn lezing tot de volgende conclusies:

1. Het A.-D.-v. kan niet geacht worden een vereniging te zijn, die aanspraak kan maken op de steun van de natie, omdat het wil slopen zonder op te bouwen.
2. Hoewel de afschaffing van het dagbladzegel wenselijk is, verdienen andere belastingen prioriteit.
3. De rangorde staat de oprichting van een vereniging tot afschaffing van het dagbladzegel niet in de weg, maar een dergelijke vereniging moet ook de middelen aanwijzen, die de schatkist schadeloos kunnen stellen.
4. Zo'n vereniging zal de natie in de eerste plaats er op moeten voorbereiden, dat zij door de afschaffing van de zegelbelasting geen verlichting van lasten, maar een beter gehalte van dagbladen ontvangen zal.

„Daar nu,” aldus Jacobus Lions slotopmerking, „’t A.D.v.² dat alles niet doet en juist het tegenovergestelde, verklaar ik voor mij niet gerechtigd te zijn aan zoodanig verbond deel te nemen.”³

Reacties op de rede van Lion jr. bleven niet uit. In de Vox Studiosorum van 18 mei 1868 stond een artikel van A.E.J. Holwerda⁴. De schrijver

¹ Jaar van oprichting van de Daily News was 1845.

² „A” gebruikt Lion jr. voor A.-D.-v.

³ Vox Studiosorum, dl. IV, blz. 208.

⁴ „Causerie tot mijne medestudenten over het stuk van den heer Lion.” Vox Studiosorum, dl. IV, blz. 285-295.

viel de bewijskracht van Lions betoog met zwaar geschut aan. Wat betreft de vraag, of een afzonderlijke studentenafdeling gerechtvaardigd was, merkte Holwerda onder meer op, dat een student volgens de definitie van Lion zich zou moeten beperken tot de weerbaarheid, het colleges lopen en het afleggen van examens.

Naar aanleiding van de gelijkstelling van kranten en zeep, schreef Holwerda: „De journalist is geen zeepzieder, de courantenlezer geen verbruiker; er is een specifiek verschil! De journalist is de volksredenaar der oude wereld; vroeger sprak men op de markt; nu spreekt men dagelijks tot het volk door het medium van papier, omdat men ze niet overschreeuwen kan. De journalist is een spreker, de lezer een hoorder. Waarom niet op alle spreken en hooren eene belasting gelegd, in kerk en collegiekamer? Waarom niet op alle boeken? Waarom alleen op de bron van kennis ook der lagere klassen, niet op de romans der dames? Waarom mag men wel van tijd tot tijd zijn papieren mond open doen, niet iederen dag? Een journalist verdient geld; een professor ook; daarom zijn zij nog geen van beiden industrieelen¹”.

Het laatste argument zal steeds vaker en duidelijker klinken. In de eerste alinea heeft de schrijver zeer juist de geschiedenis van de publicistiek aangeduid: van de klassieke retorica naar de negentiende-eeuwse pers. Sprekend over de prioriteit, schrijft Holwerda: „Volksvoeding berust slechts op volkswelvaart. Volkswelvaart gaat hand aan hand met volksbeschaving. Eerst voor volksvoeding te zorgen, dan voor volksbeschaving is paarden achter de wagen spannen²”. De grieven, in de conclusies geuit, beperkt de opponent tot de volgende twee:

1. men moet middelen ter compensatie aanwijzen en
2. men moet het volk voorhouden, dat het niets meer dan betere kranten krijgt en geen verlichting van lasten.

Het ‘afbreken en niet opbouwen’ is een bekend wiegelied en volstrekt geen algemene regel, besluit Holwerda.

‘Moeten wij lid worden van het Antidagbladzegelverbond?’ luidde de titel van twee anonieme reacties op de lezing van Lion jr.³ De schrijver opende met een citaat uit John Stuart Mills „Principles of political economy”: „There ought to be no taxes, which render this great diffuser of information, of mental exercise and mental excitement, less accessible to that portion of public, which most needs to be carried into a region of ideas and interests beyond its own limited horizon⁴”. Een beter citaat van de ook in Nederland na 1850 reeds gewaardeerde John Stuart Mill, de

¹ Idem, blz. 287.

² Idem, blz. 287-288.

³ Idem, blz. 296-304 en blz. 317-327, respectievelijk afgedrukt op 18 mei 1868 en 6 oktober 1868.

⁴ Idem, blz. 296.

klassieke economist met de goed besneden pen, kan men zich moeilijk indenken in verband met de 'taxes on knowledge'.

De pers was, volgens de anonieme schrijver, van de publieke opinie de uitdrukking, de leidsvrouw en vertegenwoordigster. Hij sloot zich door deze opvatting aan bij de typisch negentiende-eeuwse verheerlijking van de publieke opinie. Opnieuw citeerde hij John Stuart Mill, om aan te tonen, dat de dagbladen de Pnyx en het Forum van de 19de eeuw waren: „In the ancient world, though there might be, and often was great individual and local independence, there could be nothing like a regulated popular government, beyond the bounds of a single city-community, because there did not exist the physical conditions for the formation and propagation of a public opinion, except among those, who could be brought together to discuss public matters in the same agora. This obstacle is generally thought to have ceased by the adoption of the representative system. But to surmount it completely, required the press, and even the newspaper press, the real equivalent of the Pnyx and the Forum”¹.

Om te bewijzen, dat door middel van kranten de beschaving en kennis doordringen tot de onderste standen van de maatschappij, citeerde de schrijver opnieuw uit Mills Principles of political economy². Aan de argumenten in het tweede artikel, waarom het met de Nederlandse pers diep treurig gesteld zou zijn in 1868, kunnen wij voorbijgaan, omdat de bijdragen van de Vox Studiosorum weinig nieuws bieden. In deze aflevering durfde de schrijver het conservatieve Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage op één lijn stellen met de liberale N.R.C. en ook de Arnhemsche Courant kwam er slecht af³. Niet op het gebied van de politiek, maar nog minder in wetenschap en kunst zouden de Nederlandse kranten uitmunten in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Kolnische Zeitung. Wat de Nederlandse lezers opgedist kregen? 'Zoutelooze aardigheden in onze Parijsche of Haagsche brieven'⁴.

¹ Idem, blz 298-299

Men onderscheidde vier machten in de staat: de Kerk, de Justitie, de Volksvertegenwoordiging en de Pers. De pers werd onafscheidelijk geacht van het vertegenwoordigend stelsel, waarbij haar een controlerende functie over het bestuur werd toegekend. Licht, zo niet ontsteken, dan toch verspreiden op ieder gebied van de menselijke kennis moest verder de leus van haar vaandel zijn. Opvoeding van het volk zag ook de Utrechtse student als de schoonste taak van de pers: zie Vox Studiosorum, t a p.

² Namelijk de volgende passage: „But to that large part of the community, who have been taught to read, but have received little other intellectual education, newspapers are the source of nearly all the general information, which they possess, and nearly all their acquaintance with the ideas and topics current among mankind. Interest is more easily excited in newspapers, than in the books or other more recondite sources of instruction.” Vox Studiosorum, dl iv, blz 300, voetnoot 2. W. A. Viruly Verbrugge sprak op 10 juli 1865 met dezelfde woorden in de Tweede Kamer.

³ Vox Studiosorum, dl iv, blz 317

⁴ Idem, blz 319

Op 23 november 1868 schreef niemand minder dan Maurits van Lee een ingezonden stuk, gedateerd op 20 oktober, in de *Vox Studiosorum*¹. Eerder had hij in de *Nieuwe Utrechtsche Courant* van 28 februari beschuldigingen van Lion jr. weerlegd. Van Lee bestreed het officiële karakter van een aantal statistische gegevens van vader en zoon Lion en beschuldigde hen van één foutieve opgave². Beschuldigingen aan zijn adres weerlegde hij met verwijzing naar het oordeel over zijn brochure 'De nieuwsbladen en het zegelregt' van Hatin, De Bruyn Kops, Max Rooses, Jules Duval en de lof van dertig Nederlandse nieuwsbladen³.

3. *De organisatie van het Anti-Dagbladzegel-Verbond*

Uit het verslag van secretaris Van Raalte van januari 1868 blijkt, dat het eerst een afdeling Leidsch Studenten Corps is opgericht. De circulaires, die de studenten toegestuurd kregen, lieten aan duidelijkheid niets te wensen over. De zegelbelasting op dagbladen was volgens het eerste strooibiljet een overblijfsel uit tijden van bekrompenheid en politieke onkunde. Samenwerking werd het middel genoemd om de pers van deze drukkende last te bevrijden, want: „Hoeveel is er niet door haar op ieder gebied in onze eeuw tot stand gebracht? Wat de slagen van enkelen, één voor één toegebracht, heeft verduurd, zal wijken voor den aandrang van vereenigde krachten.” Het A.-D.-v. eiste algehele afschaffing in één keer en zonder equivalent, dat wil zeggen, zonder dat de afschaffing afhankelijk werd gesteld van de keuze van een belasting ter vervanging van het dagbladzegel. Wat verwachtte het A.-D.-v. van de afschaffing? Een verbetering van het gehalte van de dagbladen, tegelijk met een aanzienlijke prijsvermindering en een verspreiding in ruimere kring. Verder de opwekking van de hoogst geringe belangstelling in de publieke zaak, de bron van de ontwikkeling van de constitutionele staatsinstellingen.

¹ Idem, blz. 382 t.m. 392.

² Idem, blz. 384 en 385 (voetnoten).

³ Deze kranten waren volgens Van Lee, *De nieuwsbladen en het zegelrecht*, voetnoot 1 van de inleiding: *Algemeen Handelsblad*, *Weekblad van het Regt*, *De Gemeentestem*, *Prov. Friesche Courant*, *Leidsch Dagblad*, *Steenwijker Courant*, *Nieuwe Winschoter Courant*, *Volksblad*, *Schager Courant*, *Zevenbergsche Courant*, *Utrechtsch Dagblad*, *Schiedamsche Courant*, *Friesche Courant*, *Heldersche Courant*, *Weekblad van Dockum*, *Deventer Courant*, *Goesche Courant*, *Arnhemsche Courant*, *Amersfoortsche Courant* en het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*.

L. Jottrand schreef in de *Revue Trimestrielle*;

E. Hatin in zijn *Manuel de la presse*; Ed. Mathon in de *Economiste Français* en Max Rooses in de *Nederlandsche Taalcongressen*.

Verder de volgende buitenlandse bladen: de *Avenir National* en de *Etendard* in Parijs; de *Etoile Belge* in Brussel, de *Précurseur* in Antwerpen, de *Allgemeine Zeitung* in Augsburg en de *Locomotief* in Semarang.

Mr. J.L. de Bruyn Kops schreef in de *Economist*, T. van Westrheene in de *Nederlandsche Spectator* en dr. Jan ten Brink in *Nederland*.

Ten slotte verwachtte het A.-D.-V., dat pas na de afschaffing van het dagbladzegel de pers in Nederland bevorderlijk zou zijn voor de volksbeschaving en volksverlichting en daarmee zou beantwoorden aan het edelste deel van haar roeping.

Wat de tegenstanders betreft, merkte de circulaire op: „Tegenover ons staan zij, die in onzen tijd misplaatst, de vrees voor vrijheid op het gebied der gedachte uit vroegere eeuwen hebben overgeërfd; zij, die iedere verbetering te gering achten voor hunne hooge inzichten, die liever willen klagen over den achterlijken toestand onzer journalistiek dan de hand te lenen tot verbetering; en eindelijk die velen in ons land, die tot schade der publieke zaak onverschillig blijven voor alles wat niet ligt binnen den kring hunner bijzondere belangen.” Na een aantal punten uit de statuten genoemd te hebben, eindigde de tekst nog strijdlustiger en uitdagender dan het begin reeds was. Iedere minister van Financiën en ieder Kamerlid dat niet zou meewerken aan de totstandkoming van een wetsontwerp tot afschaffing van het dagbladzegel, zou bestreden worden, „want de verbetering onzer dagbladen en daardoor de opwekking van ons politiek leven, moet ten grondslag liggen aan alle volgende deugdelijke hervormingen op staatkundig gebied.”

De tweede circulaire verscheen onder de vette kop: ‘Afschaffing – geen Vermindering’! De Troonrede had namelijk gesproken van „verligting van den last, dien het regt van zegel op de periodieke pers gelegd heeft.” Het hoofdbestuur sprak van een beginsel uit het programma dat luidde: „Algeheele afschaffing en op eenmaal.” Geen transactie, want „Wie het goede wil, moet het geheel willen!” En: „Schijnbaar moge gedeeltelijke afschaffing eene schrede voorwaarts zijn; – inderdaad is zij een nieuwe slagboom op den weg, die tot algeheele ontheffing van den druk leidt. Niet zoo ligt gaat men er toe over, pas genomen maatregelen te herroepen; en, maakt men de kwaal dragelijker, men zal haar tevens bestendigen.” Ook zou bij vermindering de zekerheid ontbreken, dat de pers kwalitatief zou verbeteren; daarvoor zou concurrentie noodzakelijk zijn. Zolang een gedeelte van de belasting op de pers zou drukken, zouden geen nieuwe kranten opgericht worden. Vermindering zou slechts de bestaande kranten ten goede komen en geen vrije concurrentie ontkenen.

„Het offer”, besloot het geschrift, „is dan wel groter, maar dan ook eerst zal de zekerheid verkregen worden, dat het geheel zal komen ten voordeele van het Nederlandsche Volk¹”. Deze circulaire van oktober 1867 werd in de N.R.C. van 23 oktober vermeld.

Waar de ‘vliegende blaadjes’ bij de boekhandelaren werden uitgegeven, legde het Verbond lijsten ter intekening om leden te werven. Ook werden grote biljetten gedrukt met de teksten van de circulaires en overal opgehangen, waar dat gebruikelijk was. Dat niet alleen de N.R.C., maar

¹ Beide circulaires komen voor in de verzameling-Scheffer, Gemeentearchief Rotterdam, Bibl. van Hs. no. 389.

ook de meeste andere kranten deze teksten afdrukten, was het gevolg van een verzoek van het bestuur aan de redacties. Daarbij werd de pers als leidsvrouw van de publieke opinie en als belanghebbende partij opgewekt tot een krachtig protest.

De oprichting van afdelingen kwam in het najaar van 1867 goed op gang. De afdeling Rotterdam telde spoedig 100 à 150 leden; de afdeling werd opgericht dankzij de bemoeiingen van prof. Fruin. Van de 150 in Nederland verschijnende dag- en weekbladen waren er volgens Van Raalte slechts weinige, die niet, naar aanleiding van het verzoek van het voorlopige hoofdbestuur, artikelen over het dagbladzegel en het Anti-Dagbladzegel-Verbond in hun kolommen opnamen. Ook wekten zij de lezers op zich bij het Verbond aan te sluiten. Toen in begin oktober het volgende vliegend blad uitkwam, stond dan ook vol optimisme in de aanhef: „Afschaffing van het dagbladzegel is een kwestie van den dag geworden!” De kwestie was weer in de belangstelling en publiciteit gebracht. Zelfs de Troonrede van 1867 sprak erover en kondigde de indiening van een ontwerp van wet, „tot verligting van den last, dien het regt van zegel op de periodieke pers gelegd heeft” aan. De circulaire werd uitgegeven, omdat het, later officieel bevestigde, gerucht ging, dat de regering slechts een gedeeltelijke afschaffing op het oog had. De tweede aanleiding vond het bestuur in het feit, dat de uitgevers van drie grote kranten hun collegae een adres aan de regering ter ondertekening hadden gestuurd. In dit adres werd te kennen gegeven, dat men zich voorlopig met een gedeeltelijke afschaffing tevreden zou stellen, als de gehele opheffing te bezwaarlijk voor de schatkist zou blijken. Het programmapunt: „algehele afschaffing in één keer en geen vermindering” werd sindsdien steeds vaker naar voren gebracht.

Na Utrecht werd in begin oktober de afdeling 's-Gravenhage met vijftientwintig leden opgericht. In januari 1868 telde deze afdeling bijna honderd leden. Kort daarna volgden ook Amsterdam, Enschede en Lonneker en Zutphen. Het aantal correspondenten groeide nog sneller, omdat het bestuur – op de wijze zoals bij de senaat van het Leidsch Studenten Corps toegepast – iedereen aanschreef, van wie enige belangstelling voor de zaak verwacht mocht worden. De verspreiding van de rede van Maurits van Lee werd ter hand genomen, om te profiteren van de gunstige indruk die zij gemaakt had en de bijval die Van Lee geooft had. Het bestuur knoopte onderhandelingen aan met Van Lee en uitgever A.W. Sijthoff die op het congres een bepaald aantal exemplaren had toegezegd. Het Anti-Dagbladzegel-Verbond nam deze oplage, voor zover nog voorhanden, over en kreeg tegen billijke voorwaarden nog een volkseditie van 5000 exemplaren. In oktober werden deze door het hele land, op dezelfde wijze als eerder de vliegende blaadjes, gratis verspreid.

In de maanden november en december liet het hoofdbestuur geen maatregelen in het openbaar uitgaan. De politieke verwickelingen van het einde van het jaar hielden iedereen zozeer bezig, dat men het beter vond de zaak althans tegenover het publiek te laten rusten. De kranten en tijdschriften schonken echter, zoals wij gezien hebben, nog wel aandacht aan het dagbladzegel. Met de verkiezingen mocht het Anti-Dagbladzegel-Verbond zich dan nog niet inlaten, het bestuur liet de tijd niet nutteloos voorbijgaan en werkte door aan de uitbreiding van de vereniging. Daarvan was het resultaat, dat het Verbond in januari 1868 zeshonderd leden en – behalve Rotterdam – de volgende afdelingen en correspondentschappen telde:

Afdeling Utrecht

mr. S. J. van Geuns, Officier van Justitie, lid van de Provinciale Staten en van de gemeenteraad, voorzitter,
jhr. mr. A. J. Rethaan Macaré, advocaat, secretaris en
mr. F. A. van Hall, bankier, lid van de gemeenteraad, penningmeester.

Afdeling 's-Gravenhage

mr. D. van Eck, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en advocaat, voorzitter;
dr. J. Bosscha Jr., inspecteur voor het middelbaar onderwijs, onder-voorzitter;
T. van Westrheene Wzn., letterkundige, secretaris en
dr. J. E. de Vrij, oud-Indisch hoofdambtenaar, penningmeester.

Afdeling Amsterdam

mr. A. E. J. Modderman, hoogleraar aan het Athenaeum Illustre;
Joh. C. Zimmerman, makelaar en redacteur van 'De Gids';
mr. T. M. C. Asser, hoogleraar aan het Athenaeum Illustre en advocaat;
J. Regtdoorzee, koopman en
A. G. C. van Duyl, hoofdredacteur van het Algemeen Handelsblad.

Afdeling Enschede en Lonneker.

G. J. van Heek, fabrikant, voorzitter;
W. J. Blijdenstein, fabrikant, secretaris;
A. M. Barge, fabrikant, penningmeester;
dr. J. W. Vorstman, predikant en
dr. T. H. Mac Gillavry, leraar aan de Twentsche Industrieschool.

Afdeling Zutphen.

mr. L. Ed. Lenting, rechter in de arrondissementsrechtbank, president;
mr. D. Nijman, notaris en wethouder, vice-president en
mr. B. H. Pekelharing, leraar aan de Hogere Burgerschool, secretaris.

Afdeling Oldenzaal.

C. L. Weitzel, fabrikant, president en
J. H. Teutelink, secretaris.

Afdeling Leidsch Studentencorps.

H. H. van Cappelle, president en
G. W. baron de Vos van Steenwijk, secretaris.

In verschillende plaatsen had het Verbond de volgende correspondenten:

- Leeuwarden : A. Duparc, lid van de gemeenteraad.
Alkmaar : mr. W. van der Kaaij, rechter in de arrondissementsrechtbank en lid van de gemeenteraad.
Winschoten : mr. D. de Ruijter Zijlker, rechter-plaatsvervanger in de arrondissementsrechtbank en procureur;
Kampen : A. Höfelt, notaris;
Brielle : jhr. mr. J. J. F. de Jong van Beek en Donk, officier van Justitie;
 mr. H. Ph. de Kanter, procureur;
Leiden : mr. J. Th. Buys, buitengewoon staatsraad en hoogleraar;
Delft : mr. J. L. de Bruyn Kops, hoogleraar aan de Polytechnische School;
Breda : mr. H. van der Hoeven, advocaat;
Goes : mr. M. J. de Witt Hamer, advocaat;
Arnhem : dr. C. H. Thiebout Jr., leraar aan de Hogere Burgerschool;
Deventer : dr. J. van Vloten, oud-hoogleraar aan het Athenaeum Illustre;
Roermond : jhr. mr. L. F. K. Michiels van Kessenich, advocaat;
Dordrecht : dr. J. C. van Deventer, directeur van de Hogere Burgerschool.

Tot slot van het verslag merkte Van Raalte op, dat staatkundige verenigingen in Nederland nog lang geen gewone verschijnselen waren en dat de afschaffing geen zaak was, waarvoor men de grote massa in enthousiasme kon doen ontvlammen. Hij eindigde met de woorden: „Wanneer wij nu voortgaan met eendragtig zamen te werken tot bereiking van ons doel, dan zal weldra onze meening de openbare meening worden, en zal het niet lang duren of de afschaffing zal inderdaad geworden zijn een volkswensch. En wat in een vrij land als het onze de wensch is van allen, dat wordt ook weldra wet! Wij hopen dat onze opvolgers bij het uitbrengen van hun eerste verslag, U niet minder bevredigende resultaten zullen hebben meê te deelen, ja, U nog grootere

bewijzen zullen kunnen leveren van de uitbreiding en den steeds toenemenden invloed van het Anti-Dagbladzegel-Verbond¹”.

In het oprichtingsjaar 1867 kwam men niet tot het samenstellen van een definitief hoofdbestuur. Dat gebeurde in de eerste maand van 1868. Op 23 januari liet het bestuur van de afdeling Rotterdam aan de leden de volgende convocatie uitgaan:²

„Anti-Dagbladzegel-Verbond
Afdeling Rotterdam,

Rotterdam, 23 Januarij 1868.

N.N.

Zaterdag den 25sten Januarij a.s. des namiddags ten twee ure, zal in het Lokaal „Verscheidenheid en Overeenstemming” aan de Scheepmakershaven alhier, de vroeger aangekondigde *Algemeene Vergadering der leden van ons Verbond* gehouden worden. Zij is belegd, ten einde over te gaan tot de verkiezing van een definitief hoofdbestuur, welke in gevolge der statuten (Art. 32) moet plaats hebben, nu het vereischte getal leden tot de Vereeniging is toegetreden.

De elders gevestigde leden zullen daar, hetzij in persoon aanwezig zijn, hetzij door de in iedere afdeling gekozen afgevaardigden vertegenwoordigd worden. Opdat ook de leden hier woonachtig zouden kunnen doen blijken of zij het wenschelijk oordeelden, dat al wordt de vergadering hier gehouden, ook Rotterdam afgevaardigden zoude benoemen, werd, gelijk U bekend is, den 13den l.l. een vergadering der leden onzer afdeling bijeengeroepen. Daarin zijn de volgende besluiten genomen:

1. dat zeven afgevaardigden op de algemeene vergadering zullen representeren de alsdan afwezige leden, en dus zooveel stemmen uitbrengen, als onze afdeling leden telt, na aftrek van het aantal dergenen die zelf komen.

2. werd hun opgedragen, om bij de verkiezing van die vijf leden van het hoofdbestuur, die ingevolge de Statuten te Rotterdam woonachtig moeten wezen, hunne stemmen uit te brengen op een vijftal onzer medeleden, hun door de vergadering aangewezen.

3. dat zij in de keuze der overige bestuursleden, alsmede ten aanzien van alle andere voorstellen, die ter tafel mogten worden gebragt, volkomen vrij zullen zijn; en

4. werden tot afgevaardigden benoemd: de Heeren Mr. B. Mees, W. A. Viruly Verbrugge, Hugo Molenaar, Rud. Baelde, A. R. Dunlop, L. Sanson en J. J. de Lange.

Is op deze wijze zorg gedragen, dat onze afdeling op de algemeene vergadering in ieder geval voldoende zal zijn vertegenwoordigd, wij achten het niettemin in het belang van ons Verbond hoogst wenschelijk, dat de opkomst der leden zelve, zoo groot mogelijk zij.

Dringend rigten wij dan ook tot U de uitnoodiging om de vergadering te komen bijwonen. Het doel der bijeenkomst is reeds gewigtig genoeg om U daartoe aan te sporen en Uwe belangstelling in ons Verbond is ons ten waarborg, dat gij zeker ook gaarne van deze gelegenheid gebruik zult maken, om nader bekend te worden met den stand onzer Vereeniging, en met hetgeen reeds is verrigt tot bevordering van ons einddoel.

Het bestuur der afdeling Rotterdam,
D. van Weel, President
E. E. van Raalte, Secretaris.”

¹ Verzameling-Scheffer.

² Idem.

Hoe de buitengewone algemene vergadering van de leden van het Anti-Dagbladzegel-Verbond, op 25 januari 1868 in Rotterdam gehouden, verliep, weten wij uit een brochure die onder de titel 'Anti-Dagbladzegel-Verbond in 1868' is uitgegeven¹. De tijdelijke voorzitter, mr. David van Weel, opende de vergadering met een korte redevoering. Na de voorlezing van het hierboven behandelde verslag van de toestand van de vereniging nodigde de vergadering de voorzitter uit, het verslag en zijn rede te laten drukken en verspreiden. De rede was echter geïmproviseerd, zodat het onmogelijk was aan het verlangen van de vergadering geheel te voldoen; om echter enigszins aan de wens tegemoet te komen, werd een door een van de bestuursleden opgetekend verslag gedrukt.

De voorzitter herinnerde de aanwezige leden eraan, dat de vergadering belegd was, om te voldoen aan een voorschrift van de statuten. Artikel 32 van de Overgangsbepalingen luidde namelijk als volgt: „Zoolang de vereeniging geene vijfhonderd leden telt, treedt het afdeelingsbestuur van Rotterdam als hoofdbestuur op.” Reeds zes maanden na de goedkeuring van de statuten telde het A.-D.-V. zoveel leden, volgens de voorzitter „een krachtig bewijs, dat de vereeniging aan eene door de natie diep gevoelde behoefte bevrediging tracht te bezorgen.” En hoe kon het ook anders, zei hij, „want het dagbladzegel is een kanker die aan ons politiek, sociaal en intellectueel leven knaagt en steeds blijft voortwoekeren”². Hij wees erop, dat het dagbladzegel onverenigbaar was met de constitutionele regeringsvorm, d.i. met de regering van alle belanghebbenden, wilde deze niet van haar spil, een krachtig publiek leven, verstoken zijn. Het constitutionalisme moest, wilde het geen ijdel woord blijven, noodzakelijk op een krachtige journalistiek steunen, want een volk, dat zichzelf wilde helpen regeren, moest in de eerste plaats zichzelf kennen. En nu waren, volgens de spreker, de dagbladen ontegenzeggelijk het voertuig van de omgang van de natie met zichzelf, het middel, waardoor zij zich in hun onderscheiden schakeringen, toestanden en stemmingen leerden kennen en deden kennen. Van een vrije pers achtte Van Weel een liberale – in zijn terminologie: ‘vrijzinnige’ – regering onafscheidelijk, en hij wees zijn gehoor erop, hoe in Frankrijk een van de eerste daden van het ‘lichtschuwende’ tweede keizerrijk geweest was het opnieuw invoeren van het dagbladzegel en hoe in Pruisen, waar men ook belastingen op pruiken, hoeden, schoeisel en op ongetrouwde meisjes had gekend, het reactionaire ministerie-Manteuffel – Westphalen het eerst de zegelbelasting op kranten in het leven geroepen had.

En over Nederland sprekend, vestigde hij de aandacht op de geringe politieke ontwikkeling van het volk. Het peil was volgens hem ook weer

¹ Idem.

² Blz. 2 van de „Korte inhoud van de redevoering van den tijdelijken voorzitter Mr. D. van Weel”, in verz. Scheffer, Gemeentearchief Rotterdam, Bibl. van Hs. no. 389.

niet zo laag als de regering wel gedacht had, toen zij in vijftien maanden tijds twee keer een Kamerontbinding provokeerde om de kiezers uitspraak te laten doen, niet over grote regeringsbeginselen, maar over kwesties van personen. Het antwoord van de natie, bij de stembus gegeven, was van dien aard, dat de politieke ontwikkeling niet zo gering was, als de regering gedacht had¹. Mr. Van Weel noemde de zegelbelasting niet alleen een belemmering van de nijverheid, maar ook van onderwijs, beschaving en verlichting. „Voor de groote massa der burgerij toch zijn de dagbladen het eenig middel van gemeenschap met hetgeen buiten elks huisselijken kring in de wereld, binnen en buiten 's lands omgaat”, aldus het verslag van de woorden van de voorzitter. Het gaat verder: „In de dagbladen moest men de voortbrengselen van den dag op het gebied van kunsten en wetenschappen in korte trekken voorgesteld of teruggegeven zien, aangevuld met hetgeen gelukkige vereerders en beoefenaars der kritiek te prijzen of te laken vinden. Op die wijze zou de pers, in plaats van een fakkel, die ons in den donkeren nacht de ruwe trekken van de ons omringende voorwerpen laat zien, wezen, wat zij moet zijn, eene zon, die ons dagelijks met hare verwarmende en vruchtbaarmakende stralen beschijnt, en een geestelijk licht in ons ontsteekt, aanhoudt en versterkt. Eene belasting, die deze edele roeping der pers feitelijk onmogelijk maakt, en een premie op de onkunde stelt, eene belasting op de verlichting in een woord, aarzelt spr. niet eene onredelijke belasting te noemen, en zegt hij het dan ook den Pruisischen afgevaardigde Michaëlis na: „Der Zeitungsstempel ist ein eines freien Staates unwürdiges Institut”².

Men moest geen „dilatoire exepties van equivalent” aanvoeren, omdat de miljoenen voor de budgetten van oorlog en marine ook ieder jaar gevonden werden. Ook toonde Van Weel aan, dat de lezing van dagbladen na de afschaffing zou toenemen, dat het vervoer per post zou stijgen en dat veel buitenlandse kranten en periodieken niet per boekverkopersgelegenheid, maar langs de koninklijke postroutes verstuurd zouden worden. Het jonge Italië kende volgens hem helemaal geen dagbladzegel, ondanks de jaarlijkse tekorten. Het volk zou zich nog nooit krachtig tegen de verderfelijke zegelbelasting uitgesproken hebben, de enige reden waarom de Nederlandse fiscus er nog steeds inkomsten uit trok. „Doet ze dit”, eindigde mr. Van Weel volgens het verslag, „voor de openbare meening zal, even als de straf van het brandmerk op de lichamen der misdadigers voor haar heeft moeten zwichten, ook verdwijnen het brandmerk, dat thans elken dag op het voorhoofd der periodieke pers gedrukt wordt, als ware ze niet eene reine en kuische maagd, maar eene eerlooze vrouw, wier veiligheid door het stigma der schande aan den volke moet kenbaar gemaakt worden”³.

Van de activiteiten van het Verbond in de periode februari 1868 tot de

¹ Idem, blz. 2.

² Idem, blz. 3.

³ Idem, blz. 4.

dag waarop het dagbladzegel werd afgeschaft, is weinig bekend bij gebrek aan archiefstukken. Wel vonden wij in de archieven van de griffies van de Eerste en Tweede Kamer verzoekschriften en een overzicht van de besturen en correspondenten van het Verbond als bijlage bij het adres van het hoofdbestuur aan de Eerste Kamer¹. Opvallend is het grote aantal academici, met name juristen, dat zich inspande voor de afschaffing van het dagbladzegel. De verdeling naar kwaliteiten van de bestuursleden en correspondenten is als volgt: (tabel 20)

Tabel 20

Hoogleraren	4
Rechterlijke macht en Openbaar Ministerie	10
Advocaten	7
Bankiers	3
Directeuren, inspecteurs en leraren bij het m.o.	6
Journalisten	2
Predikanten	2
Notarissen	2
Makelaars	2
Fabrikanten	6
Kooplieden	3
Procureurs	2
Hoge ambtenaren	4
Leden van bestuurscolleges	2
Studenten	5
Particulieren	2
Onbekend	7
	<hr/>
Totaal	69

Merkwaardig is het geringe aantal van twee journalisten als bestuursleden van afdelingen. Hoeveel er echter lid waren, weten wij niet. Verder heeft het hoofdbestuur een adres verstuurd aan de leden van de Eerste en Tweede Kamer, zoals wij nog zullen zien.

4. *De bede tot de Kamers der Staten-Generaal*

Achter de handtekeningen van een aantal adressen aan de Eerste en Tweede Kamer zijn de beroepen en functies vermeld². Daardoor weten wij, wie zich geschaard hebben achter de beweging van het Anti-Dagbladzegel-Verbond. Een willekeurige opsomming laat een scala van bijna

¹ Adres no. 28. Archief van de griffie van de Eerste Kamer, klapper „Verzoekschriften”, zitting 1868-1869. Zie bijlage v voor overzicht.

² De originele verzoekschriften hebben wij kunnen raadplegen in het archief van de griffie van de Tweede Kamer en dat van de Eerste Kamer. Zij zijn naar jaar en volgorde van binnenkomst geordend. Zie daarvoor bijlage v.

alle beroepen zien. We doen een greep uit de beroepen: geneesheer, inspecteur van het lager onderwijs, officier van de Oost-Indische cavalerie, boekhandelaar, uitgever, koopman, bediende, handelaar, civiel-ingenieur, boekhouder, meester-loodgieter, stalhouder, vleeshouwer, aannemer, beeldhouwer, grutter, stucadoor, meester-smid, hofmeester, industrieel, meester-broodbakker, hoofdambtenaar van het departement van Marine, luitenant-kolonel van het Indische leger b.d., geneeskundig inspecteur, advocaat, leraar H.B.S., lector gymnasium, kunstschilder, letterzetter, architect, winkelier, kassier, boekbinder, huisschilder, zijdeverver, steenhouwer, kruidenier, tailleur, hotellier, behanger, bankier, gérant, administrateur, notaris, griffier, commies, chirurg, referendaris, stenograaf, assuradeur, wethouder, burgemeester, hoogleraar, apotheker, commissienair, boekdrukker enz.

Uit het aantal keren, dat de beroepen voorkomen, blijkt, dat de elite in de steden en dorpen de stuwkracht van de beweging tegen het dagbladzegel is geweest. Meestal staan de burgemeester, wethouders, raadsleden, notaris, predikanten, onderwijzers, geneesheren en andere notabelen bovenaan de lijst van handtekeningen. De naam van de sociëteitsbeheerder, logementhouder of koffiehuishouder staat ook vrij hoog, omdat de lijsten waarschijnlijk aan de bittertafel van sociëteit of herberg het eerst rondgingen. Op een aantal adressen komen ook de namen voor van slijters. Zij hadden, evenals de genoemde eigenaren van etablissementen waar sterke drank genuttigd werd, weinig goeds te verwachten van de wetsontwerpen op het dagbladzegel en het gedestilleerd, de Siamese tweeling. Het is alleen te verklaren als wij ervan uitgaan, dat het tot de bon ton behoorde om de naam op adressen, gericht tot de Kamer, te zetten onder die van de notabelen.

Onderstaande tabel geeft de stratificatie van een aantal steden aan. Het zijn: Alkmaar, Enschede, Hengelo, Oldenzaal, Almelo, Zaandam, Gorinchem en Kampen. Verder een agrarische gemeenschap, namelijk Hoekschewaard. Opgemerkt zij, dat in veel gevallen de eerste hoedanigheid genomen is, wanneer er meer vermeld stonden, om statistische verwerking mogelijk te maken. Zo kwam het veel voor, dat iemand vermeld werd als fabrikant en lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken, gemeenteraad, enz. Ook notarissen en kooplieden zaten dikwijls in de raad. Onder bestuurlijke colleges zijn begrepen de burgemeesters, dijkgraven, heemraden, wethouders, secretarissen, leden van Provinciale Staten enz. (tabel 21 op blz. 174)

Van Utrecht laten wij in de bijlagen de volledige lijst van namen en kwaliteiten volgen, omdat wij deze stad representatief kunnen achten voor de steden waarvan de gegevens volledig zijn¹.

De adressanten voerden verschillende gronden aan voor afschaffing

¹ Zie bijlage VI, gevoegd bij adres no. 235.

Tabel 21

Verzoekschrift no.	107	179	375	260	182	183	185	244 ¹
Bestuurlijke colleges	22	—	1	1	2	4	3	13
Rechterlijke macht	—	—	1	3	1	7	—	—
Middelbaar onderwijs	8	—	3	5	2	—	3	—
Advocaat en procureur	2	4	3	12	2	2	1	—
Apotheker	3	—	1	—	6	—	6	—
Predikant	4	1	1	5	7	3	3	4
Notaris	2	2	1	5	3	3	2	2
Geneesheer/chirurg	4	1	—	—	2	4	1	3
Vecarts	—	—	—	—	—	—	—	1
(Hoofd)onderwijzer	4	—	—	—	5	2	1	3
Fabrikant	69	38	1	—	9	—	5	—
Koopman/handelaar	10	3	3	8	12	—	11	2
Bankier	3	—	—	3	—	1	—	—
Ontvanger(rijk/gemeente)	—	—	—	—	1	1	1	2
Rentmeester	—	—	—	—	—	—	—	3
Vlasser	—	—	—	—	—	—	—	1
Grondeigenaar	—	—	—	—	—	—	—	14
Uitgever/boekhandelaar	4	—	—	4	3	—	6	2
Ambtenaar	—	—	—	4	3	2	2	—
Militair (met rang)	4	—	—	2	—	1	2	—
Logementhouder	3	—	—	—	—	—	—	—
Reiziger/commissionair	7	4	—	—	—	—	2	—
Winkelier	3	1	—	—	—	—	6	—
Expeditie	3	2	—	—	—	—	—	—
Postdirecteur	1	—	—	—	1	—	—	—
Katoenspinner	2	—	—	—	—	—	—	—
Rentenier	1	—	—	1	—	—	—	—
Opzichter	1	—	—	—	—	—	—	—
Aannemer	1	—	—	—	—	—	—	—
Assuradeur	—	—	1	1	—	—	—	—
Landmeter	1	—	—	—	—	—	—	—
Bleker	1	1	—	—	—	—	—	—
Kantoorbediende	1	—	—	—	—	—	—	—
Kassier	1	2	—	1	—	—	—	—
Stalhouder	—	—	—	1	—	—	—	—
Student	—	—	—	2	—	—	—	—
Journalist	—	—	—	1	—	—	—	—
Bouwman	—	—	—	—	—	—	—	1
Zadelmaker	—	—	1	—	—	—	—	—
Bloemkweker	—	—	1	—	—	—	—	—
Bakker	1	—	—	—	—	—	—	—
Slijter	1	—	—	—	—	—	—	—
Particulier	1	—	—	2	—	3	—	3
Onbekend	7	—	2	1	4	1	1	—

¹ No. 107: Twente (Enschede, Hengelo en Oldenzaal); no. 179: Almelo; no. 375: Alkmaar; no. 260: Arnhem; no. 182: Gorinchem; no. 185: Kampen en no. 244: Hoekschevaard.

van het dagbladzegel. Een aantal stelde, dat de intellectuele ontwikkeling en de stoffelijke welvaart daarbij direct en indirect betrokken was. Door het aannemen van de wet zou de journalistiek verbeteren en op een niveau gebracht worden, dat bij een beschaafd en constitutioneel land zou passen. Men wees graag op de grote belangen, aan een goede en ruim verspreide dagbladpers verbonden, omdat zij het voornaamste middel zou zijn om de kennis van de politieke instellingen en de waardering van de weldadige gevolgen ervan te doen doordringen in alle delen van het volk. De grootste kracht van een natie zou gelegen zijn in haar gehechtheid aan haar instellingen en vrijheden. J. Stroink Wz., lid van de raad van Enschede, stuurde een adres in, ondertekend door 189 Twentenaren van verschillende maatschappelijke betrekkingen en beroepen. Zij achtten de afschaffing geheel in de geest des tijds, die volkswontwikkeling en volksbeschaving zou eisen. Goede en goedkope dagbladen zouden daarvoor noodzakelijk zijn. Ze vroegen of het geen tegenstrijdigheid was, dat de overheid schatten geld uitgaf voor onderwijs en tegelijkertijd een drukkende en weinig produktieve belasting legde op de lectuur en kennis van het volk.

Zonder meer vóór afschaffing van het dagbladzegel en de voorgestelde equivalenten waren de volgende 57 adressen, gericht aan de Tweede Kamer, waarbij wij het aantal ondertekenaars ter illustratie vermelden. Het zijn die van:

1. de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Groningen, no. 174;
2. idem te Rijssen, no. 175;
3. het hoofdbestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond te Rotterdam, no. 176;
4. De Vos van Steenwijk en 100 andere leden van de afdeling Leidsch Studentencorps van het Anti-Dagbladzegel-Verbond, no. 177;
5. dr. A. J. H. de Lespinasse en 5 anderen te Hasselt, no. 178;
6. L. Salomonson en 87 inwoners van stad en ambt Almelo, no. 179;
7. E. J. Kulen en 7 anderen te Middelburg, no. 180;
8. H. J. Smidt en 48 anderen te Assen, no. 181;
9. A. Pelt en 89 anderen te Zaandam, no. 182;
10. mr. J. D. Momvisch en 35 anderen te Gorinchem, no. 183;
11. mr. C. M. van Hees en 34 anderen te Tiel, no. 184;
12. W. D. Haus en 23 anderen te Vlaardingen, no. 185;
13. mr. A. Kruseman en 23 anderen te Vlaardingen, no. 186;
14. mr. E. Bergsma en 7 anderen te Sneek, no. 187;
15. het bestuur der Kiezersvereniging Alblasserdam en omstreken, no. 188;
16. de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Meppel, no. 189;
17. Vriesendorp en 84 anderen te Dordrecht, no. 190;
18. mr. A. M. Pareau en 37 anderen te Woerden, no. 191;
19. J. G. Reesma en 188 anderen te Zutphen, no. 192;
20. mr. S. J. van Geuns en 132 anderen te Utrecht, no. 193;
21. J. A. A. Fransen van de Putten en 104 anderen te Goes, no. 194;
22. A. Duparc en 41 anderen te Leeuwarden, no. 195;

23. P.N. Muller en 36 anderen te Amsterdam, no. 196;
24. D. Kluithoofd en 56 anderen uit Hoekschewaard, no. 197;
25. D. Terhorst en 8 anderen te Rijssen, no. 198;
26. de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Enschede, no. 199;
27. J.M. Tersteeg en 70 anderen van het Amsterdamsch Studenten Corps, no. 200;
28. H.G. van de Sande en 30 anderen te Delft, no. 201;
29. mr. J.P.M. van Weel en 47 anderen van Overflakkee en Goedereede, no. 202;
30. B.F. baron van Verschuier en 72 anderen te Arnhem, no. 203;
31. D. van Weel en 389 anderen te Rotterdam, no. 204;
32. F.H. Coninck Liefsting en 137 anderen te Leiden, no. 205;
33. De Vos en 27 anderen te Haarlem, no. 206;
34. de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Vlissingen, no. 207;
35. de Kamer van Koophandel en Fabrieken van Dokkum en omliggende gemeenten, no. 208;
36. de bestuurders der afdeeling Amsterdam van het Anti-Dagbladzegel-Verbond, no. 209;
37. H. van der Hoeven en 40 anderen te Breda, no. 210;
38. J.J. van Doorninck en 78 anderen te Deventer, no. 211;
39. J. Goedkoop en 60 anderen te Den Helder, no. 212;
40. de commissarissen der Nieuwe Rotterdamsche Courant, no. 213;
41. E. Vogelvanger en 9 anderen te Hulst, no. 214;
42. E. de Monchy en 134 anderen te Groningen, no. 215;
43. M.C. Visser en 23 anderen te 's-Gravenhage, no. 216;
44. G. Maas Geesteranus en 19 anderen te 's-Gravenhage, no. 217;
45. J.M. Obreen en 3 anderen te 's-Gravenhage, no. 218;
46. J.H.v.d. Meulen en 3 anderen te 's-Gravenhage, no. 219;
47. W. Broers en 22 anderen te 's-Gravenhage, no. 220;
48. J. van Lithren en 21 anderen te 's-Gravenhage, no. 221;
49. Th. van Stolk en 5 anderen te 's-Gravenhage, no. 222;
50. F.D. Vrijdag Zijnen en 15 anderen te 's-Gravenhage, no. 223;
51. W.A. Schroot en 5 anderen te 's-Gravenhage, no. 224;
52. H.H. Cousin en J. de Waal te 's-Gravenhage, no. 225;
53. C. Vosmaer te 's-Gravenhage, no. 226;
54. J.H.P. van IJzen en 21 anderen te 's-Gravenhage, no. 227;
55. dr. J.E. de Vrij en 59 anderen te 's-Gravenhage, no. 228;
56. J.H. Wittenberg en 43 anderen te 's-Gravenhage, no. 229;
57. het bestuur der Twentsche Vereeniging tot Bevordering van Nijverheid en Handel, no. 135.

De adressanten refereerden in hun adhesies vrijwel allen aan de strekking en inhoud van het adres van het hoofdbestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond. Andere argumenten waren, dat het stelsel van een zo groot mogelijke openbaarheid ten nauwste verbonden was met de constitutionele regeringsvorm en dat een voortdurende bespreking, verdediging en kritiek van alle regeringsdaden belangstelling zou opwekken, de levensvoorwaarde van de constitutionele regeringsvorm. De oorzaak, waarom de dagbladpers niet dat veelzijdige nut afwierp, waartoe zij geroepen was, zou hierin gelegen zijn, dat het zegelrecht de handen bond en als een

hinderpaal in de weg stond tegen alle uitbreiding en afdoende verbetering. Het zou ook een bezwaar zijn voor het oprichten van nieuwe bladen, de aanleiding tot heilzame werking van de concurrentie. Ter illustratie een aantal citaten uit verschillende adressen. Inwoners van Hulst betoogden: „Dat zij overtuigd zijn, dat de journalistiek niet kan beantwoorden aan de eischen die men haar stelt en vooral nieuwe dagbladondernemingen bezwaarlijk kunnen bestaan, zoolang het zegelregt drukt, terwijl de nijverheid belemmerd wordt bij haar adverteren¹”. En: „Dure en onvoldoende dagbladen, die, worden ze goedkooper en beter van gehalte, een der krachtigste middelen kunnen zijn, om kennis van alle vakken en bedrijven, en in 't algemeen, om de intellectuele ontwikkeling onder alle standen te bevorderen. Kostbare advertentiën, welk middel van publiciteit in onze dagen voor de meeste klassen der maatschappij onontbeerlijk is enz. enz., ziedaar de gevolgen van de drukkende zegelbelasting op periodieke bladen en gedrukte stukken, een belasting, die – 't kan niet genoeg gezegd worden – op de uiting der vrije gedachte en op het verkeer drukt, en dus een slagboom daarstelt, die ontwikkeling en beschaving tegenhoudt²”!

Ook de landbouwers verwachtten voordeel van de afschaffing van het dagbladzegel volgens een adres, gericht aan de Eerste Kamer:³ „Allerlei mededeelingen en korte berigten, voor de landbouw van belang, lijden thans aan beknoptheid, 't gevolg dier wet. Eene meer uitvoerige, grootere Landbouwcourant, goedkoop tevens, zouden wij wenschen.” Op tal van dorpen zou men reeds talen leren en uit de buitenlandse kranten landbouwberichten volgen. Het adres was afkomstig van de Commissie van Landbouw in de Provincie Groningen. De overige adressen, gericht aan de Eerste Kamer, betuigden ook hun adhesie aan het wetsontwerp tot afschaffing van de zegelrechten op dagbladen en advertenties; zij kwamen van:

1. de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Enschede, no. 15;
2. H. J. van Heek en 92 andere ingezetenen van Enschede en Lonneker, no. 18;
3. A. Plantinus Jz. en 25 andere ingezetenen van Drachten, no. 19;
4. A. M. Dijkers en 23 andere ingezetenen van Almelo, no. 20;
5. J. M. Hennequin en 89 andere inwoners van het voormalig vierde district van Zeeland, no. 21;
6. de commissarissen van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, no. 24;
7. de Twentsche Vereeniging tot Bevordering van Nijverheid en Handel, no. 25;
8. het hoofdbestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond, no. 28;
9. C. R. Weitzel en 9 anderen uit Oldenzaal, no. 20;
10. de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leiden, no. 31;
11. het hoofdbestuur van de Vereeniging tot Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam, no. 32;
12. H. G. Ekker en 24 anderen te Hengelo, no. 33;
13. J. H. Bijbou en 8 anderen te Colijnsplaat, no. 34.

¹ Verzoekschrift no. 311.

² Idem, no. 353.

³ Idem, no. 16.

Slechts twee adressanten waren ervan overtuigd, dat een goede surveillancce de smokkel van gedestilleerd kon tegengaan. Het waren de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Enschede en de Twentsche Vereeniging tot Bevordering van Nijverheid en Handel¹. De overige adressen wezen op de gevaren van verhoging van de accijns op gedestilleerd voor de sluikerij. Daarin stond ook, dat verschillende rechterlijke uitspraken en de ondervinding overtuigend hadden bewezen, dat de meeste diefstallen met verzwarende omstandigheden vroeger bedreven werden door tot bendes verenigde smokkelaars, die Groningen en Drente onveilig maakten. Met bezorgdheid constateerde men nu, dat de smokkel weer toenam en zich nog zou uitbreiden na de verhoging van de accijns op gedestilleerd. De ambtenaren zouden door overmacht telkens het onderspit delven; de ouders zouden hun kinderen tot hetzelfde bedrijf opleiden, zodat zich een geslacht zou vormen dat afkerig van werken was en slechts in staat was om door diefstal en roof zich in het levensonderhoud te voorzien.

De wetsontwerpen tot verhoging van de belasting op de verkoop van tabak en van sterke dranken en het wetsontwerp tot verhoging van het invoerrecht op thee, als equivalenten voor de afschaffing van het zegel op gedrukte stukken, werden op 18 december 1868 door minister Van Bosse ingetrokken en vervangen door het wetsontwerp tot verhoging van de accijns op gedestilleerd². Dit wetsontwerp werd op dezelfde dag ingediend, door de Tweede Kamer aangenomen op 13 maart 1869 en door de Eerste Kamer op 7 april. Het werd door de koning bekrachtigd op 9 april en verscheen in het Staatsblad van 10 april³.

Tegen het oorspronkelijke wetsontwerp, van vóór 18 december, rees veel verzet⁴. De adressanten waren voor de afschaffing van het zegelrecht op de gedrukte stukken, maar beschouwden het voorgestelde equivalent als een verhoging van de patentbelasting. Een verhoging van de belasting op artikelen als krenten, rozijnen, pruimen en amandelen werd door een adressant uit Groningen minder bezwaarlijk genoemd⁵. Anderen dachten aan een binnenlands briefport van vijf cent, een belasting op speelkaarten of een belasting op tapperswinkels e.d., de kroegen inbegrepen, als een speciale belasting die na de afschaffing van de patentbelasting van kracht zou kunnen blijven⁶.

¹ Verzoekschriften no 15 en no 25

² Hand 1868-1869, II, blz 671

³ Verzoekschrift no 62

⁴ Gedrukt adres no 128 en verder vooral de adressen no 108, no 81, no 105 en no 94

In adres no 112 wordt beweerd, dat het gebruik van alcohol in een vochtig land als Nederland niet schadelijk is en dat daarom een weldebelasting als equivalent gezocht moet worden. Het argument is „De arbeider toch kan geen pastijen, taarten of gelés koopen, maar moet zich tevreden stellen met zijn krop of roggebrood, gaat geen rijtoertjes maken voor plezier, maar heeft moeite er een paar laarzen op na te houden om des Zondags met de zijnen eene wandeling tot uitspanning te kunnen doen”

⁵ Hand 1868-1869, II, blz 889 en adres no 141

⁶ Adres no 163 en De Nederlandsche Industrieel, Weekblad voor Nijverheid, Koophandel en Scheepvaart, van 13 december 1868, no 42

Na de bekendmaking van het nieuwe wetsontwerp tot verhoging van de accijns op gedestilleerd, stroomden in de eerste maanden van 1869 weer tientallen verzoekschriften bij de griffie van de Tweede Kamer binnen. Ze waren afkomstig van wijnhandelaren, wijnkopers, grossiers en slijters van likeuren en andere sterke dranken, wijn- of koffiehuis-houders, houders van tuinen of buitenhuizen tot openbare uitspanning, distillateurs enz. P. Hoppe protesteerde als eerste: hij liet een gedrukt adres naar de Tweede Kamer uitgaan, voorzien van 25 handtekeningen van andere Amsterdamse wijnkopers, grossiers en slijters. Anderen sloten zich bij zijn actie aan: B. J. Vermink en tien slijters te Deventer; J. W. Nakken en zeven slijters te Den Haag; P. J. Nooren en drie slijters te Nijmegen; J. Walraven en 26 slijters te Den Helder; J. W. Wisselink en drie slijters te Weesp; G. F. Terbeek en 27 slijters te Amersfoort; Pompe en acht slijters te Den Bosch; H. N. Bac en vijftien slijters te Dordrecht; de Kamers van Koophandel en Fabrieken te Schiedam, Zwolle, Nijmegen, enz.

De grieven tegen het voorgestelde wetsontwerp met betrekking tot de accijns, kwamen het uitdrukkelijkst naar voren in een adres van 30 januari 1869¹. Kort samengevat gaven de adressanten zeven bezwaren:

1. De sluikhandel bedient de grensgebieden reeds geheel.
2. De korenwijnstokerijen, die reeds in staat van kwijning verkeren, zullen nog minder afzet kunnen verwachten.
3. De hoge accijns werkt als beschermingspremie voor de oneerlijke buitenlandse concurrenten; daardoor neemt de afzet van binnenlands gedestilleerd in de grensprovincies sterk af.
4. De graanhandel zal getroffen worden door een geringere vraag naar graan van de stokerijen. Ook de scheepvaart zal een geduchte klap krijgen door een kleiner aanbod van ladingen.
5. De Duitse Bond weert de Nederlandse gist, waardoor de Nederlandse stokerijen gebrek aan afzetmarkten hebben.
6. De landbouw zal bij geringere jeneverproduktie minder spoeling als veevoeder kunnen betrekken. Het gevaar bestaat, dat er gebrek aan slachtvee komt.

De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Schiedam, die dit adres opgesteld had, sprak de wens uit, dat de regering en de Kamer zich niet zouden laten meeslepen „door de meer ijverige dan wetenschappelijke matigheidsapostelen”. Een weeldeartikel zou jenever niet zijn, omdat het ook gebruikt werd voor snelazijn, geneesmiddelen, reukwaters, alcoholische vernissen en in ververijen. De accijns zou bij de wet van 20 juni 1862, Staatsblad no. 62, van f 12,— op f 22,— per vat gebracht zijn en daarna op f 50,—.

¹ Verzoekschrift no. 189.

Ook de boekhandel sloot zich aan bij de anti-dagbladzegelbeweging: de uitgevers van kranten behoorden tot zijn kring en het zegelrecht op de advertenties drukte op het budget van de boekhandelaren. In 1866 bedroeg volgens Kruseman het aantal advertenties van de boekhandelaren in de Oprechte Haarlemsche Courant 2746, tegenover 3212 van andere handelaren en winkeliers¹. Zoals zeventien jaar eerder, in 1851, verstuurde het bestuur van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels een adres aan de minister van Financiën, van de volgende inhoud:²

„De ondergeteekenden, Bestuurders der Vereeniging ter Bevordering van de belangen des Boekhandels, met bijzondere belangstelling kennis genomen hebbende van de toezegging, door z.m. den Koning bij de jongste opening der zitting van de Staten-Generaal gedaan, dat aan de orde zal worden gesteld een wetsontwerp ter verligting van den last, dien de wet op het zegel op de periodieke pers heeft gelegd, hebben naar aanleiding daarvan hunne aandacht gevestigd op de pogingen in de laatsten tijd van vele zijden aangewend, om eene partieele wijziging der zegelwet, en wel bepaaldelijk de vermindering of aanschaffing van het zegelrecht op dagbladen, te verkrijgen.

Deze pogingen zijn vooral aangedrongen door de voorstelling: 1. dat die afschaffing den gunstigen invloed zal hebben op volkswontwikkeling en volksbeschaving, en 2. dat zij strekken moet ter bevordering van de belangen des Boekhandels.”

Wat het eerste punt betreft, kwam het de Vereeniging voor, dat de afschaffing van het dagbladzegel, indien zij werkelijk zou bijdragen tot ontwikkeling en beschaving van het volk, behoorde in te sluiten de afschaffing van het zegel op alle tijdschriften en periodieke werken. Wat betreft het tweede punt zou zij het betreuren, indien door een partiële wijziging der zegelwet, zelfs al werd die in hun geest opgevat, zowel de andere bepalingen van deze wet – waarbij zovele andere gedrukte stukken werden belast – als de zegelbelasting op de advertenties werden bestendigd: „omdat de Boekhandel, de Boekdrukkerij en alle andere takken van handel en nijverheid”, aldus het adres „daaronder maar al te zeer gedrukt gaan, en het een niet minder dan het ander de ontwikkeling des volks in den weg staat.” De tekst luidde verder:

„Het is toch niet te ontkennen, dat niet alleen, ja zelfs niet in de eerste plaats, het dagbladzegel, maar dat veel meer de bepalingen in artt. 18 en 19, en in de geheele vierde afdeling van den tweeden titel allerbelemmerendst werken op volksbeschaving en volksgeluk, daar zij handel en nijverheid in het algemeen, en den Boekhandel en de Boekdrukkerij in het bijzonder, knellende banden aanlegt, te knellender, omdat deze

¹ Kruseman, a.w., dl. 2, eerste stuk, blz. 154.

² Idem, blz. 155-156.

zegelbelasting met alle regt eene extra bijdrage mag heeten tot de reeds zoo ongelijkmatig drukkende patentbelasting.

De ondergeteekenden, door hunne betrekking geroepen om de belangen des Boekhandels voor te staan, achten zich daarom verplicht, Uwe Excellentie opmerkzaam te maken op de wenschelijkheid, dat ingeval Uwe Excellentie mogt besluiten tot het voordragen eener wijziging van de zegelwet, deze wijziging in geen geval uitsluitend strekke tot afschaffing van het zegel op de dagbladen. Naar hunne meening toch, zou door de afschaffing van het dagbladzegel alleen evenmin het voorgeschreven doel, dat men zegt te beoogen, kunnen bereikt worden, als de belangen van den Boekhandel, die zoo nauw aan dat doel verwant zijn, daardoor zouden worden bevorderd. (...)

5. De parlementaire behandeling in 1868

Na de val van het ministerie-Heemskerk werd mr. P.P. van Bosse als voorstander van de afschaffing van het dagbladzegel door het A.-D.-V. begroet als minister van Financiën. Het hoofdbestuur stuurde Van Bosse nog tijdens de eerste weken van zijn ministerschap, in juli 1868, het volgende adres:¹

„Excellentie!

Het Hoofdbestuur van het Anti-Dagbladzegel-Verbond meent, als orgaan van het steeds toenemend aantal dergenen, die door hunne toetreding tot de vereeniging het beste bewijs geven van hunne diep gevoelde overtuiging, dat geen dagbladzegel langer in Nederland mag worden geheven, niet onopgemerkt te mogen laten voorbijgaan: de optreding van Uwe Excellentie aan het hoofd van het Departement van Financien.

Wanneer wij verklaren die optreding met groot genoegen te hebben gezien, dan geschiedt dit onder anderen, omdat wij met reden vertrouwen, dat voor de zaak die wij voor de ontwikkeling van het Nederlandsche volk van zoo overwegend belang achten, door Uwe Excellentie iets meer zal worden gedaan, dan ernstig overwegen.

Reeds werden door uwen voorganger maatregelen voorbereid, die tot verligting moesten strekken van den last, dien het dagbladzegel op de periodieke drukpers heeft gelegd, en al hebben wij tegenover de voornemens, die het hem niet gegeven was ten uitvoer te brengen, reeds dadelijk onze stem moeten verheffen, omdat ze slechts gedeeltelijke vermindering beoogden, wij hadden niettemin reden, om ons, zij het ook onvoldaan, dankbaar te betoonen. Daarin lag immers de erkenning van het knellende der banden, die de vrije ontwikkeling der drukpers nog altijd belemmeren.

Voor zeventien jaren reeds werd door Uwe Excellentie een wetsontwerp aangeboden, waarbij het zegelregt op de dagbladen werd verminderd. In dat tijdsverloop zijn de behoeften van ons volk op intellectueel gebied toegenomen. Werden in 1851 reeds gewichtige bezwaren tegen de voorgestelde vermindering aangevoerd, thans gelden die bezwaren in nog hoogere mate en kan men alleen gewenschte uitkomsten verwachten van eene algeheele afschaffing en op eenmaal. Het voorstellen van dien maatregel durven wij van U verwachten, doch ernstig vragen wij U, om, zoo gij met ons van het gewigt der afschaffing overtuigd zijt, niet te dralen.

¹ Gemeentestem van 20 juli 1868.

De dagelijksche vermeerdering van het ledental van ons Verbond, dat thans omstreeks een duizendtal leden telt, moge Uwe Excellentie, indien gij tot dien gewigtigen maatregel overgaat, den dank waarborgen van allen, die het wel meenen met het vaderland, en die vooruitgang op sociaal en politiek gebied een eerste vereischte achten voor het welzijn van ons volk

Moge het Uwe Excellentie gegeven zijn, dien dank te verwerven!"

De Troonrede stelde enige maanden later de afschaffing van het zegelrecht op drukwerken in het vooruitzicht. De vreugde was groot. De meer dan lange schemering beloofde dan eindelijk voor de dagende zonnestraal te zullen wijken, schreef iemand. En alsof de zaak reeds beklonken was, bezong iedereen de lof van de politicus Van Bosse, die hetzij aan de groene tafel, hetzij vanuit de banken van de volksvertegenwoordiging, sinds jaar en dag de banier van vrijheid en verlichting hoog gehouden had. Het Anti-Dagbladzegel-Verbond bood de minister weer een brief van de volgende inhoud aan:¹

„Fenigen tijd geleden mogten wij de optreding van Uwe Excellentie aan het hoofd van het departement van Financien begroeten, als het vooruitzicht openend op een spoedige afschaffing van het zegelrecht op de dagbladen. Slechts weinige maanden zijn er sedert verlopen en reeds heeft de troonrede het bewijs geleverd, dat wij niet zonder grond vertrouwden van Uwe Excellentie een daartoe strekkend voorstel aan de Staten-Generaal te kunnen verwachten.

Schroomden wij toen niet, die verwachting in een opzettelijk schrijven aan Uwe Excellentie te kennen te geven, des te meer gevoelen wij thans de behoefte, om uwe Excellentie den dank en de erkentelijkheid over te brengen van ons 'verbond' voor den ijver en den spoed waarmede de regeling dezer belangrijke aangelegenheid door U werd ter hand genomen. Uwe plannen zijn ons in de bijzonderheden nog onbekend, en met verlangen zien wij uit naar de indiening van het aangekondigd wetsontwerp. Zooveel is echter ons althans gebleken, dat uwe Excellentie zich niet met halve maatregelen te vrede stelt, geen vermindering voldoende acht, die, onder den schijn van allen dienstig te zijn, slechts zou komen ten voordeele van enkele weinigen, maar zoover fiscale moeilijkheden haar nog in den weg staan, de vrije ontwikkeling der drukpers bevorderlijk wilt zijn, door volkomen opheffing dier moeilijkheden.

Dat vooral dwingt ons de betuiging af van onze hulde. Moge het Uwe Excell. gegeven zijn in dit zittingjaar der Staten-Generaal Uw voorstel tot wet te zien verheven, en gij de zelfvoldoening smaken van voor altijd Uw naam verbonden te hebben aan een maatregel, die, hiervan zijn wij overtuigd, den gunstigsten invloed zal uitoefenen op den staatkundigen zoowel als op den socialen vooruitgang van het Nederlandsche volk."

Op 2 december 1868 verscheen het „Voorloopig Verslag der Commissie van Rapporteurs voor het ontwerp van wet tot afschaffing van het zegelrecht op de gedrukte stukken en de advertentien in de nieuwspapieren; tot verhooging der belasting op den verkoop in het klein van tabak en van sterke dranken, en tot verhooging van het invoerrecht op de thee". Rapporteurs waren W. H. Dullert, A. Moens, J. van Kuijk, Thorbecke en Rochussen². Volgens het verslag vond de voorgestelde gehele afschaffing

¹ Kruseman, a. w., blz. 157-158, ook afgedrukt in de Gemeentestem van 12 oktober 1868.

² Bijl. 1868 1869, II, blz. 718-721.

van het zegelrecht op de gedrukte stukken en dagbladen bij een groot aantal leden bijval of toejuicing. Na alles wat over de kwestie gezegd en geschreven was, achtte men het overbodig, breedvoerig aan te tonen, dat het onredelijk en verkeerd was, in een beschaafd land, de vrije uiting van de gedachte, de mededeling aan het publiek van wat wetenswaardig was, door belasting te belemmeren of onmogelijk te maken. Men zag het als een onbillijkheid, dat de maandbladen helemal niet, de weekbladen weinig en de dagbladen zwaar belast werden en dat de grote bladen van een monopolie verzekerd waren en kleinere blaadjes, die zedelijkheid, beschaving en kennis onder de mindere volksstanden zouden kunnen verbreiden, òf verhinderd werden te verschijnen, òf hun bestaan slechts met moeite konden rekken. „Afschaffing van het hier bedoelde zegelregt met, naar men zich vleijen mag, het heilrijk gevolg, dat door vrije mededinging het gehalte onzer dagbladen verbeterde, en eene volksliteratuur ontsta, die, waar dit nog zoo noodig is, den leeslust opwekt en den kring der gedachten uitbreidt¹”. Ook de hogere standen zouden zeer veel bij de voorgestelde afschaffing winnen, omdat de belasting op buitenlandse kranten ook zou verdwijnen². Deze voortreffelijke bladen zouden niet alleen bijdragen tot vorming van de Nederlandse lezers, maar ook een stimulans tot krachtsontwikkeling van de Nederlandse redacties zijn.

De tegenstanders onder de commissieleden wezen op de accijns op het geslacht, een der eerste levensbehoeften, die een voortdurend kostbaar toezicht noodzakelijk maakte. Zij zeiden, dat de meeste burgers de dagbladen van hun keuze voor een korte tijd huurden bij de courantenverhuurders of in uitspanningsplaatsen lazen. Zij ontleenden hun argumenten aan Lions brochures: vrees voor buitenlandse bladen, kleine schendblaadjes etc. Voorstanders van de afschaffing van het dagbladzegel waren het niet allemaal eens met de afschaffing van het recht van 35 cent op advertenties. Voor familieberichten wenste een aantal leden geen verandering. Maar de meerderheid concludeerde: „De voordeelen voor het onderling verkeer, voor den kleinhandel, voor den bloei van allerlei bedrijf en onderneming, uit de gelegenheid tot het doen van zeer weinig kostbare aankondigingen voort te spruiten, zijn onberekenbaar.” Men wees daarbij op het grote aantal advertenties in Engeland en Duitsland.

De equivalenten ondervonden veel bezwaren bij de commissieleden. Omdat de minister van Financiën de geldmiddelen onafhankelijker wilde maken van de Indische baten, verzette een aantal leden zich tegen verhoging van belastingen, anders dan tot vermeerdering van 's lands inkomsten. Wie in de afschaffing van het dagbladzegel wel een heilzaam doel zagen, hadden bedenkingen tegen de voorgestelde verhoging van

¹ Idem, blz. 719.

² Gewezen werd op de staat van minister Betz uit 1864, waaruit bleek, dat de abonnementsprijs van de *Indépendance Belge* met 79½ procent, die van de *Kölnische Zeitung* met 118½ procent werd verhoogd. Laatstgenoemd blad kwam daardoor van f 27,46 op f 60,— per jaar.

het patentrecht van tappers of kroeghouders, het patentrecht van de winkeliers in tabak en het invoerrecht op thee¹. De meeste leden waren voor een rechtstreekse verhoging van de accijns op gedestilleerd, nu reeds *f* 50,— per vat, maar nog niet de helft van het bedrag dat in Engeland geheven werd. Men vermoedde, dat vrees voor smokkelhandel de minister van dit equivalent had weerhouden. Het benodigde equivalent bedroeg *f* 710.000. Volgens de raming van de inkomsten voor 1868 werd op het jaarlijks veraccijnsen van 228.000 vaten gedestilleerd gerekend. Werd de accijns met *f* 3,— per vat verhoogd, dan zou de opbrengst *f* 774.000 bedragen. Voor 1869 raamde men 265.000 vaten voor een bedrag van *f* 795.000. Ging men volgens een aantal leden over tot een accijns van *f* 60,— per vat, dan zou de accijns op geslacht ook afgeschaft kunnen worden².

Minister Van Bosse gaf in de Memorie van Beantwoording toe aan de wensen van de rapporteurs. Hij trok de wetsontwerpen tot verhoging van de belastingen op de verkoop in het klein van tabak en sterke drank en tot verhoging van het invoerrecht op thee, in³. Een gedeeltelijke afschaffing van het advertentiezegel wees de minister van de hand met het oog op de omvangrijke administratie. Vrees voor slechte blaadjes weerhield de regering niet het dagbladzegel af te schaffen, omdat zegelrecht noch drukperswetten dat kwaad konden weren. Met deze wijzigingen ging de commissie van rapporteurs op 19 februari 1869 akkoord⁴.

De wetsontwerpen van Van Bosse werden in de Eerste Kamer verslagen door een commissie, bestaande uit de afgevaardigden Van Rhemen van Rhemenshuizen, H. Rahusen, C.E. J.F. van Nispen van Pannerden en C.E. Viruly, in de zitting van 5 april⁵. De pessimisten verwachtten nog veel onheil van de afschaffing van de zegelrechten en weinig geld van de accijns op het gedestilleerd. Zij vreesden vooral ook de sluikhandel langs de grenzen, waartegen een strengere handhaving van de wet de oplossing zou zijn, ware het niet, dat daarvoor geen geld was. De voorstanders bezongen in alle toonaarden weer de lof van de drukpers als middel om beschaving en verlichting onder het volk te verspreiden. Zij stelden niet de financiële, maar de staatkundige en sociale kant van het vraagstuk voorop. In de Memorie van Antwoord beloofde de minister eventueel ook de helers of kopers van gesmokkeld gedestilleerd te zullen straffen door middel van een nieuwe wet⁶.

¹ Van de verhogingen verwachtte men wat betreft de tappers de som van *f* 450.000 per jaar jaar en van de tabakverkopers *f* 50.000. Het recht op thee zou van *f* 25,— tot *f* 40,— per 100 pond verhoogd worden. De consumptie van Javathee steeg van 36% in 1858 tot 52% in 1867. De rest kwam uit China. Bijblad 1868-1869, II, blz. 720.

² Idem, blz. 721.

³ Idem, blz. 737.

⁴ Idem, blz. 925.

⁵ Hand. 1868-1869, I, blz. 222-223.

⁶ Idem, blz. 223.

ja. De debatten in de Tweede Kamer in maart 1869

Na het verslag van de Commissie voor de Verzoekschriften, dat geruime tijd in beslag nam, kon de beraadslaging beginnen over het wetsontwerp tot afschaffing van het zegelrecht op de gedrukte stukken en de advertenties in de nieuwspapieren, zoals het stuk in de ambtelijke taal heette. Het moet al rond het middaguur geweest zijn, toen op die donderdag 11 maart, in de 76ste zitting van de Tweede Kamer, de beraadslagingen begonnen¹. De eerste spreker in de historische vergadering was J. L. Nierstrasz. Hij vroeg zich af, of de minister de Kamerleden het mes op de keel zou zetten². Om de zedelijkheid van de natie te bevorderen zou de afschaffing van de loterij de voorkeur verdienen. Alle argumenten voor de afschaffing probeerde Nierstrasz op een weinig overtuigende wijze te ontzenuwen.

Van Kuijk kreeg na hem het woord. Deze stelde de vraag, of er geen belastingen afgeschaft konden worden die de industrie belemmerden, de volksgezondheid in de weg stonden en de moraliteit aanrandden³. Hij zag de afschaffing van welke belasting ook liever een jaar later, als duidelijk was, hoe de financiën m.b.t. Indië geregeld werden: batig slot, een bijdrage of niets. De spreker zag de dagbladindustrie nog niet kwijnen. Na de afschaffing zou er volgens hem een raadsman moeten komen, die de minder ontwikkelden hielp bij de keuze van een krant! Hij merkte op, dat de adressen voor afschaffing niet van de belanghebbende mingevoeden, maar van de vermogende ingezetenen kwamen, die zouden wenssen, dat kranten de lievelingslectuur van het volk werden. De verspreiding van democratische nivellerende begrippen kon, volgens Van Kuijk, leiden tot de materiële ondergang van het volk, tot zijn morele dood, zelfs tot de uiterste consequentie van het liberalisme: de guillotine.

De eerste voorstander die aan het woord kwam, was L. Oldenhuis Gratama; hij nam graag de uitdrukking 'accijns op het verstand' in de mond, analoog aan het Engelse 'taxes on knowledge'. Hij geloofde in de zelfregulerende werking van de pers en zag de afschaffing in het verlengde van de grondwettelijke persvrijheid⁴. P. J. J. Hollingerus Pijpers betoogde, dat Nederland, met het oog op de gevierde 'free-trade', behoefte had aan vrijstelling van de buitenlandse bladen. Hij was voor de door Van Bosse ingediende wetsontwerpen. O. baron van Wassenauer van Catwijck bewees begrip te hebben voor de ondankbare taak van de journalisten, toen hij opmerkte: „Immers de courant, heden gretig gelezen en duur betaald, verzinkt morgen in het niet⁵”. Hij hoopte, naar aanleiding van het equivalent sprekend, dat er meer bierhuizen dan slijterijen zouden komen en dat bier in plaats van jenever de volksdrank zou worden. In Amsterdam zou reeds een tendens in deze richting aan-

¹ Hand. 1868-1869, II, blz. 1073 t.m. 1118.

² Idem, blz. 1075.

³ Idem, blz. 1076.

⁴ Idem, blz. 1078.

⁵ Idem, blz. 1079.

wijsbaar zijn. De accijns op bier en azijn zou dan afgeschaft moeten worden. In een bierhuis zou bovendien een dagblad beter en helderder geredigeerd worden, als het zegel dan toch een belasting op het verstand was, meende Van Wassenauer van Catwijck. Meer kranten begeerde hij niet, omdat het niet door voorspoed uitblinkende Drente zelfs een Asser Courant had. De kwaliteit van een krant, kon door één man gemaakt of gebroken worden, niet door het dagbladzegel, aldus de afgevaardigde. Wat betreft de bewering, dat de journalisten onder de zegelbelasting te afhankelijk waren van de aandeelhouders, merkte hij op: „Onafhankelijkheid van karakter van een man, wordt met hem geboren en ontwikkelt zich in de wrijving van de maatschappij, of hij millionair is, dan of hij als dagloner op den laagsten trap der stoffelijke afhankelijkheid staat... Dagbladen door mannen met kruipende karakters, die uitsluitend uit zelfzucht handelen, geschreven, zullen altijd op het laagste peil blijven, maar dagbladen die alleen het waarachtig heil van het land beoogen, met voorbijzien van eigen belang, zullen altijd degelijke goede couranten blijven, of ze gezegeld zijn of niet”¹.

Omdat Van Wassenauer van Catwijck nogal goed bekend was met het rijke dorpsleven van zijn woonplaats, deed hij daarvan zijn mede-afgevaardigden uitvoerig kond². Hij vertelde, dat er een of twee boekverkopers op een dorp plachten te zijn, die geabonneerd waren op een krant. Deze werd – om het vuil te beletten, verklaarde de Edel Hoogmogende Heer – in een trommel van huis tot huis verzonden en in de loop van één dag door een twaalfstal geabonneerden gelezen. Meer kranten zouden er daarom niet verkocht worden na de afschaffing: „Wat de sociëteiten, koffijhuizen en de door mij zoo gewenschte bierhuizen betreft, daar zal het altijd evenzeer eene noodzakelijkheid blijven, dat men er eene courant vindt. De houders dier inrigtingen zullen niet voor eenige guldens meer of minder eene courant doen verdwijnen, terwijl die koffij- en bierhuizen zeer goed beseffen, dat men den bezoekers eene courant in handen dient te geven”³.

Om de ‘arbeidsman’ – bedoeld werd de ambachtsman – een hart onder de riem te steken, stelde Rochussen voor het patentrecht af te schaffen of het recht op bier, om meer bierhuizen te krijgen. Met Van Wassenauer was hij van oordeel, dat het grote jenevergebruik een ramp was. Uit zijn jeugd herinnerde hij zich, dat er slechts weinig, drie keer per week verschijnende, kranten waren. Nu zouden er 169 zijn met veel berichten die van de eenheidskoek gesneden werden en met denkbeelden die vandaag geuit werden, om morgen gewijzigd of verworpen te worden. Advertenties waren er volgens de spreker ook genoeg: van jubilea, koperen, zilveren en gouden bruiloften, bij sterfgevallen, huwelijken en geboorten;

¹ Idem, blz. 1080.

² Hij kwam uit Leiden!

³ Hand. 1868-1869, II, blz. 1080.

advertenties over Malz-extract, Anatherin-mondwater van Popp en Holloway-pillen! De kwaliteit van de kranten vond hij „over het algemeen nog zoo kwaad niet¹”.

Van Eck klom na Rochussen op het spreekgestoelte en zei onder meer: „Ik zou kunnen spreken over de noodzakelijkheid, dat de sociale belangen van het volk bevorderd worden; ik zou kunnen aantonen, dat de couranten die niet alleen politieke beschouwingen, maar ook zaken van anderen aard inhouden, uit een sociaal oogpunt den burger hooger opvoeren en kennis kan brengen,” aldus Van Eck². Hij zei reeds een hele of halve belofte van de N.R.C. ontvangen te hebben, dat de losse nummers na de afschaffing voor 5 cent i.p.v. 15 cent verkocht zouden worden. Van Kuijk kreeg een veeg uit de pan, omdat hij gepleit had voor een raadsman van de krantenlezers; sinds 1848 zou men zich boven het stelsel van voorgedij verheven hebben en begrepen hebben, dat de burgerij haar eigen raadsvrouw kon zijn.

Uitvoerig stelde hij de bijdrage van de pers aan de zedelijkheid en de ontwikkeling van de natie en de goede zeden van de mindere klassen aan de orde. Uitvoerig, omdat het betoog van Van Eck acht kolommen in de Handelingen beslaat. Hij geloofde niet, zoals Nierstrasz, dat men meer vitriool zou gaan drinken als de jenever duurder werd. Hij sprak de hoop uit, dat men zich zou herinneren, dat er op de markt te Haarlem een standbeeld stond, gewijd aan de nagedachtenis van Laurens Coster en dat „te allen tijde de drukpers hier zal gevierd en geacht zijn als het voorname middel tot ontwikkeling van het volk³”.

Ook De Bosch Kemper voerde het woord. Het verhaal van de doos van Pandora, waaruit allerlei kwaad over de maatschappij zou worden uitgestort, boezemde hem geen angst in: „De drukpers is het vermenigvuldigen van gedachten, zoowel van de goede als van de kwade, van de nuttige als van de onnuttige gedachte. Nu ligt het in de aard der zaak dat, wanneer de drukpers geheel onbelemmerd is, er meer verkeerde gedachten dan vroeger zullen verspreid worden; maar de gelegenheid is dan ook ruimer, om die gedachten te bestrijden. De strijd tusschen de goede en de kwade gedachte wordt grooter, en die strijd voert tot ontwikkeling van de maatschappij⁴”. Ook wees hij op het belang dat men in een staat met liberale regeringsvorm moest hechten aan de verzoekschriften en beweging buiten de Kamers.

Wat de inhoud van de kranten betreft, merkte de spreker op, dat de berichten, van dag tot dag in de dagbladen meegedeeld, een sterk onderwyzend, pedagogisch element konden hebben, ook in de polemieken van de partijbladen. De voorkeur gaf hij aan zijn eigen orgaan, het Volksblad, dat de vriend van armen en rijken zou zijn. De uitgever zou enige tijd bij vier instanties patent betaald moeten hebben: als boekverkoper, drukker,

¹ Idem, blz. 1082.

² Idem, blz. 1083.

³ Idem, blz. 1085.

⁴ Idem, blz. 1086.

houder van een leeskabinet en colporteur. De Bosch Kemper besloot met de woorden: „Aan de meeste leden is voorzeker het schoone werkje van Sir Stuart Mill ‘On Liberty’ bekend. Wat zegt daarin de groote wijsgeer en staathuishoudkundige? Dat hij met eenige zorg te gemoet ziet het gebrek aan persoonlijke vrijheid van overtuiging in Engeland, omdat men meer en meer komt onder de dwingelandij van eene algemeene opinie¹”. Ik zal echter voor mijn persoonlijke mening blijven uitkomen, ook als deze tegen de publieke opinie ingaat.” De vergadering werd daarop verdaagd tot de volgende morgen 11 uur.

Als eerste sprak L. Ed. Lenting bij de voortgezette behandeling. Het werk van een redactie was volgens hem ‘ingraat en geestafmattend’ en moest daarom goed betaald worden. Hij wees op het buitenland, Frankrijk en Engeland, waar journalisten de elite van de hogescholen geweest waren².

Jonckbloet zocht in het Frans naar woorden om het wetsontwerp te kenschetsen en sprak van ‘le couronnement de l’édifice’. Slechts de pers was volgens hem de enig mogelijke populaire letterkunde die de kiem zou kunnen bevruchten, die op de lagere school geplant werd³. Hij was bij een scheikundige te rade gegaan, om meer te weten over de vervalsing van jenever. Hij gaf de volgende methode: eerst vermengt men de jenever met water. Dat heeft ten gevolge, dat de sterke drank bij het inschenken in het glas niet meer parelt. Om dat weer te rectificeren, wordt er wat acidum sulphuricum (vitriool) met een beetje vette olie bijgevoegd. De hoeveelheid is gering: één theelepel op een hectoliter sterke drank. Volgens de deskundige zou dit niet schadelijk voor de gezondheid zijn en eerder als een anti-phlogisticum beschouwd kunnen worden. Om Nierstrasz gerust te stellen verzekerde Jonckbloet, dat de jenever in Den Haag niet met vitriool vervalst was. Hij raadde iedereen aan een lakmoesproef te nemen; werd het lakmoespapier rood, dan was geknoeid met de drank.

Van Zinnicq Bergmann merkte op, dat de lofrede uit de mond van Van Eck geen indruk op hem had gemaakt, omdat deze spreker zich aan het hoofd gesteld zou hebben van het verbond tot afschaffing van het dagbladzegel⁴. Dit verbond was volgens hem een onzalig produkt van de geest des tijds, een nieuwe macht in de staat, die tot partijdigheid leidde, en tot omverwerping van alle maatschappelijke orde. „Door tot zulk een verbond te behooren geeft men zijn eigen wil gevangen; men moet

¹ Idem, blz. 1087.

Zie: J. S. Mill, *Gedachten over vrijheid*, Groningen, 1859, blz. 21, 66-67, 77 en 149.

² Idem, blz. 1090.

³ Idem, blz. 1091.

⁴ F. J. E. van Zinnicq Bergmann bedoelde waarschijnlijk aan het hoofd van de afdeling Middelburg.

alle mogelijke middelen in het werk stellen om het oogmerk van het verbond te bereiken..." De voorzitter interrompeerde hem en zei: „Ik verzoek den spreker niet te ver te gaan; de uitdrukkingen zouden beleedigend worden!”.

Sprekend over de smokkel van jenever, betoogde Heemskerk Azn., dat een arbeider met het smokkelen van enkele kannen jenever enige keren per dag, meer kon verdienen dan met hard werken². P. H. Saaymans Vader opperde de gedachte, dat veel liberalen voor de afschaffing pleitten, om hun krant, de N.R.C., te steunen. Daarom alleen al was deze conservatief tegen het wetsontwerp³.

Op 13 maart, 's morgens om elf uur, werden de beraadslagingen voortgezet. Minister Van Bosse beantwoordde in zes bladzijden van het Bijblad de afgevaardigden die reeds gesproken hadden⁴. Hij ontkende, dat hij het wetsontwerp tot afschaffing van het dagbladzegel aanhangig had gemaakt uit populariteitsbejag, om het belang van de dagbladen te dienen of om op de verkiezingen van juni invloed uit te oefenen. Over de invloed van het A.-D.-V. op het initiatief van het wetsontwerp, zei hij: „Ik beken dat ik met genoeg de vertoogen van het anti-dagbladzegelverbond vernomen en er naar geluisterd heb, zoo men wil; maar daarom heb ik nog niet gezwicht voor den aandrang van die vereeniging⁵”. Van Bosse noemde de afschaffing geen partijkwestie, maar een politieke kwestie. In 1850 maakte een liberaal, in 1857 een conservatief, in 1864 weer een liberaal en in 1867 weer een conservatief ministerie de kwestie aanhangig. Over de toekomst zei hij: „Ik verwacht van de afschaffing niet dat wij nu met onze publieke pers in een toestand van volmaaktheid zullen komen, maar ik geloof wel, dat er eene groote verbetering en eene belangrijke uitbreiding van de dagbladen het gevolg van zal zijn⁶”. Wat betreft de strijd rond de kwestie van het dagbladzegel, antwoordde de minister tot slot, dat rust roestte en de strijd een juist middel zou kunnen blijken om de natie uit de ietwat slaperige stemming wakker te schudden.

Veel leden vonden de kwestie zo afgezaagd, dat zij van het voornemen om te spreken, afzagen. Minister Van Bosse zei, dat het wetsontwerp nog niet vermeldde, wanneer de wet van kracht zou worden. Zonder bezwaar van de Kamer vulde hij in: „laatste dag der maand Juny van het jaar 1869. Het wetsontwerp tot afschaffing van het zegelrecht op de gedrukte stukken en de advertenties werd daarna in stemming gebracht. Het werd aangenomen met 41 tegen 31 stemmen. Over het wetsontwerp tot verhoging van de accijns op het gedistilleerd spraken slechts drie leden een enkel woord. Het werd met 56 tegen 15 stemmen aangenomen.

¹ Hand. 1868-1869, II, blz. 1095. ² Idem, blz. 1098.

³ Idem, blz. 1098-1099. ⁴ Idem, blz. 1104-1110. ⁵ Idem, blz. 1104. ⁶ Idem, blz. 1106.

In de zitting van woensdag 7 april kwamen de wetsontwerpen in de Eerste Kamer aan de orde. Behalve alle ministers, waren 36 leden aanwezig¹. Volksbeschaving, volksverlichting, brood voor de geest en politieke ontwikkeling van de natie, deze maatschappelijke privileges verwachtte de eerste spreker, Van Rhemen van Rhemenshuizen, niet van de drukpers in de 'hartstochtelijke' vorm van de dagbladen². In België mochten de koetsiers dan kranten lezen op de bok, Van Rhemen van Rhemenshuizen vond, dat de voerman de leidsels van zijn paarden maar liever goed moest hanteren, dan dat hij de wijze waarop de teugels van het bewind werden gevoerd aan zijn oordeel onderwierp. „Wij gelooven dat er voor dien man, als zijn arbeid afgelopen is, beter intellectueel voedsel te vinden is dan de dagbladen,” meende hij en liet daarop volgen, dat kranten voor de gegoede stand behoorden te blijven. De buitenlandse kranten zouden niet in trek zijn, want in zijn eigen dorp werden slechts twee exemplaren van de *Indépendance Belge* gelezen.

J. W. Hein zei van de afschaffing niet de gouden eeuw van de dagbladpers te verwachten, maar wel zeer veel goeds, zodat hij voor de wetsontwerpen was. Gevaren vreesde hij niet in een land dat opgevoed was met vrijheid: „Immers bedaarde zin, gevoel voor betamelijkheid en waarachtige gehechtheid aan onze grondwettelijke instellingen, zijn tot dusverre met de vrijheid aan die instellingen ontleend, steeds hand aan hand gegaan³”. Volgens Hein was het denkende deel der natie het er over eens, dat de drukpers als veiligheidsklep van de maatschappij niet meer gemuilkorfd kon worden. Uitvoerig en pathetisch was W. A. baron Schimmelpenninck van der Oye, die o.a. zei: „Met mijne vrienden Luzac, Van Dam van Isselt en andere geestverwanten ben ik altijd eenstemmig gebleven, dat wil zeggen hetgeen de Engelschen zouden noemen whigs, ten opzichte van staatkundige punten: voortdurende ontwikkeling, ook van proefhoudende vrijheid, maar tevens handhaving van de echte steunpilaren van de maatschappij, van regt en zedelijkheid, in vaderlandschen zin. Die beginselen sta ik nog steeds voor, en daarom bestrijd ik zoowel toryïsme als het radicalisme, dien schijn van het liberalisme, waarbij het wezen wordt opgeofferd aan de flikkering van klatergoud, dat met heel veel mooie woorden de toekomst van het vaderland in de waagschaal stelt.” Toch was de spreker tegen de afschaffing van het dagbladzegel. Hij was van mening, dat het lezen van kranten, zowel buitenlandse als binnenlandse, een liefhebberij was voor hem en zijns gelijken die daarvoor ook wel konden betalen of een sociëteit of koffiehuis konden bezoeken. Hij zag echter niet in, dat men er veel wijzer van werd: „volledig licht is op deze aarde niet te verkrijgen; dat bestaat alleen in eeuwigheid. God alleen is licht.” Sprekend over drankmisbruik –

¹ Hand. 1868-1869, I, blz. 229 t.m. 249.

² Idem, blz. 231. Hij doelde op Lions uitspraak, dat de dagbladpers een passie was.

³ Hand. 1868-1869, I, blz. 233.

waarbij hij jenever 'gebrande wateren' noemde – stak hij de loftrumpet over de uitmuntende Schiedammer jenever, die oneindig beter zou zijn dan de fatale aardappelfoesel.

L. J. B. van Sasse van Ysselt bekende in een woordspeling, dat hij uit 'sentiment' liever de belasting op zeep of zout zou afschaffen, maar uit 'pressentiment' de voorkeur gaf aan de afschaffing van het dagbladzegel. J. A. A. Fransen van de Putte zei onder meer: „Maar ik houd er mij van verzekerd dat door afschaffing geen dagblad een goudmijn zal verkrijgen, dat het publiek niet in zoo hooge mate, als voorspeld wordt, zal kunnen misleiden worden of de waarheid zal steeds krachtig tegenovergesteld worden en dat noch onze nationaliteit, noch de liefde voor ons regerend Stadhuis door ongeloof en zedeloosheid verzwakt zal worden, en dat, zoo door eene rigting daarnaar voortdurend gestreefd mogt worden, door eene andere, door eene grootere en talrijker meerderheid, de liefde voor vaderland en Koning de overwinning zal behalen en behouden, want dáár waar ontwikkeling toont, straalt de waarheid helder en krachtig en wordt het verderf geweerd, dat in de duisternis gewekt wordt¹”.

Het antwoord van minister Van Bosse na de vele sprekers bevatte geen nieuwe gezichtspunten. Wel merkte hij op, dat hij zich uit zijn periode als ambtenaar op het ministerie van Financien, kon herinneren, dat de bedoeling van het dagbladzegel in 1843 tegenover de dagbladpers niet erg vriendelijk was, maar een hoofddoel achtte hij dit niet. Na de woorden van de minister, volgde de stemming: het wetsontwerp m b t. de afschaffing van het dagbladzegel werd met 24 tegen 12 stemmen aangenomen, dat tot verhoging van de accijns op gedestilleerd met 31 tegen 5 stemmen. Op 10 april verscheen de wet reeds in het Staatsblad² Het dagbladzegel was 'ter rariteitenkamer nedergelegd', aldus een spotprent in de Nederlandsche Spectator.

Men kan zich afvragen, waarom de afschaffing van het dagbladzegel zelfs in 1869 nog zo fel bestreden werd door blijkens de stemmen niet zo weinig leden van de Eerste en Tweede Kamer en door De Tijd en het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage. De overheid – in 1869 kan men zeggen: het liberale ministerie – Van Bosse-Fock – voerde geen financiële argumenten meer aan, om de afschaffing tegen te houden. De schatkist zou schadeloos gesteld worden door een verhoging van de belasting op het gedestilleerd. Principieel wenste de regeringsformatie van 1869 het dagbladzegel af te schaffen, zoals eerder om principiele redenen de plaatselijke accijnzen afgeschaft waren. Het principe van 1869 was, dat de bijzondere taak van de dagbladpers aanleiding gaf tot opheffing van een drukkende belasting. Bij monde van minister P. P. van Bosse

¹ Idem, blz 239

² Staatsblad no 60 van 10 april 1869. Zie bijlagen van het gedenkboek voor de tekst

liet de regering weten, dat zij daarvan geen gouden tijd voor de dagbladen alléén verwachtte. Zij kwam tegemoet aan de liberale eis van volksvoorlichting en volksopvoeding door middel van een goedkopere en betere pers. Zij hield er rekening mee, dat de concurrentie de kranten zou dwingen het door de afschaffing van het dagbladzegel vrijgekomen geld te besteden voor de verbetering van de inhoud. De concurrentie zou ook de monopolieposities van enkele uitgevers kunnen aantasten, waardoor een meer gevarieerde voorlichting bereikt zou kunnen worden. De dagbladpers zou beter haar sociale en opvoedende taak kunnen vervullen door een groter lezerspubliek en een verhoging van het peil van de journalistiek. De nieuwe lezerskring zou een meer gevarieerde samenstelling krijgen, als ook de gewone man de krant dagelijks zou kunnen lezen.

Niet onbelangrijk was ook het beginsel van de persvrijheid, door de liberalen in alle toonaarden bezongen. Hoewel het dagbladzegel niet rechtstreeks in strijd was met het grondwetsartikel dat de persvrijheid garandeerde, lag het voor de hand, dat de voorstanders van de afschaffing wezen op de nadelige gevolgen van een fiscale druk op de pers. Zonder de gedachte te formuleren, hebben zij het idee van meningsvrijheid in modernere zin gehad. Zij eisten de mogelijkheid op, om zonder al te grote financiële bezwaren een krant te kunnen oprichten. Iedere groep in de maatschappij zou zich een spreekbuis moeten kunnen verwerven. De pers in haar geheel zou een grote rol moeten spelen tussen het publiek enerzijds en de overheid anderzijds.

De conservatieven droegen, zoals wij gezien hebben, argumenten aan, om te bewijzen, dat de pers niet achter was in ontwikkeling, dat de persvrijheid niet gefnuikt werd etc. Het wantrouwen tegenover de pers had zo diep wortel geschoten, dat de vorige bladzijden slechts een summiere bloemlezing zijn uit de uittalingen van de conservatieve Kamerleden. Het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage en De Tijd dachten respectievelijk in de richting van zwadder en ongeloof. Men kan nog de meeste sympathie opbrengen voor die tegenstanders van de afschaffing van het dagbladzegel die het volk liever goedkoper vlees wilden laten eten. Zij herhaalden tenminste geen overoude bedenkingen die altijd tegen vooruitgang werden gemaakt. De conservatieven hadden ook tegen, dat zij het langst gevochten hebben voor de censuur als een soort teugelinstelling.

Een enkele volksvertegenwoordiger zag een bedreiging in de macht van de pers binnen de staat, een macht die de positie van de Eerste en Tweede Kamer in gevaar zou kunnen brengen. Hij heeft evenmin als zijn behoudende soortgenoten, enig gelijk gekregen. Dat kan men na honderd jaar economische persvrijheid met stelligheid beweren. Dat de ontwikkeling na 1869 moeizaam is geweest, blijkt uit de hoofdstukken 5 en volgende die eigenlijk het tweede gedeelte van deze studie uitmaken.

6. De vreugderoos van 1 juli 1869

Op 1 juli 1869, toen het dagbladzegel 's nachts bij de klokslag van 12 uur was afgeschaft, schreef de Arnhemsche Courant in een artikel, getiteld 'een nieuwjaarsrede' onder meer: „Thans is het klaarlichte dag en het werk in vollen gang. De Arnhemsche Courant staat niet meer alleen; een tal van politiserende en polemiserende dagbladen is verzezen en zij is van een alleen strijdend een met velen medestrijdend blad geworden. Hare rol van wekster is gedaan; zij heeft thans nadere pligten te vervullen en ander dagwerk te verrigten.” Voor de Arnhemsche Courant was de heldenrol inderdaad fini.

In no. 78 van 30 juni 1869, in de 89ste jaargang van de krant, deelden de uitgevers Tijl van de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant het volgende aan de lezers mee: „Overeenkomstig hetgeen door ons na de aanneming van de wet tot afschaffing van het dagbladzegel is medegedeeld, nopens de wijze van uitgave dezer Courant, zal zij met 1 Julij *dagelijks* (met uitzondering van Zon- en feestdagen en den Nieuwjaarsdag) verschijnen in enigszins gewijzigd formaat en tegen onveranderden abonnementsprijs. Afzonderlijke nummers zullen, voor zoover de voorraad strekt, verkrijgbaar zijn voor 4 cent per exemplaar. De Uitgevers”.

Die onveranderde prijs was f 2,37½ per kwartaal, bezorgd door de post f 2,62½. De krant ging niet alleen in omvang, maar ook kwalitatief vooruit. In 1851 had het blad 460 abonnees, toen de N.R.C. er 1800 en de Arnhemsche Courant 500 had. De ontwikkeling van het aantal abonnees was verder:¹ in 1891 3040; in 1892 3240; in 1893 3440; in 1895 3445; in 1896 3545; in 1897 3600; in 1898 3660; in 1899 3690 en in 1900 4000. Met deze cijfers hebben wij een brug geslagen naar het volgende hoofdstuk: de ontwikkeling van de pers, bevrijd van het dagbladzegel, in de laatste decennia van de negentiende eeuw.

Ter illustratie citeren wij nog een krant. De Middelburgsche Courant kondigde de afschaffing van het dagbladzegel in het nummer van 1 juli 1869 als volgt aan:

„Voor de Middelburgsche courant zal het wel niet noodig zijn dat zij, zich bevindende op het keerpunt, waarop, naar men algemeen onderstelt, de dagbladpers door de afschaffing van het zegel geplaatst is, met een nieuw programma het publiek te gemoet trede.

Haar werkring moge uitgebreid worden, de beginselen die haar bezielen blijven dezelfde. Er toe bij te dragen dat in de maatschappij meerderen en meerderen niet alleen recht verkrijgen om aan de behartiging der algemeene belangen deel te nemen, maar daartoe ook geschiktheid erlangen, zij en blijve het hoofddoel van haar streven.

Overtuigd dat de loop der omstandigheden noodwendig verandering in den maatschappelijken toestand der volken met zich brengt, acht zij het plicht vooral daartoe mede te werken dat de dringende eischen tot meerdere volksontwikkeling niet weerstreefd worden,

¹ Gegevens uit het archief van de Erven J. J. Tijl te Zwolle.

waardoor slechts groote onheilen zouden kunnen geboren worden, maar dat, integendeel, de voortstuwende beweging waardoor onze tijd in het bijzonder zich kenmerkt, worde geleid in dien zin dat de beweging gepaard ga niet met ruw geweld, maar met toenemende kennis en verhoogde moraliteit."

Met uitzondering van 's zondags begon de krant dagelijks in plaats van vier keer per week, zoals sinds januari 1864 het geval was geweest, te verschijnen¹.

De gunstige afloop van de parlementaire behandeling van het wetsontwerp tot afschaffing van het dagbladzegel luidde het einde van het Anti-Dagbladzegel-Verbond in. In de statuten stond namelijk, dat het Verbond zichzelf zou opheffen, zodra zijn doelstellingen bereikt waren. Eerst speelde zich echter nog een voorval af, waaruit blijkt hoe goed de verstandhouding tussen minister Van Bosse en het A.-D.-V. was. Op donderdagmorgen 13 mei 1869 werden de leden van het hoofdbestuur in een van de lokalen van het departement van Financien door Van Bosse in een bijzonder gehoor ontvangen². Bij deze gelegenheid overhandigde de vice-voorzitter van het Verbond, mr. H. J. Burger, bij ontstentenis van voorzitter J. A. Fruin³ de minister een adres van dankbetuiging. In De Economist van mei stond de tekst daarvan afgedrukt. De inhoud was als volgt:⁴

„Aan zijne Excellentie mr P. P. van Bosse, Minister van Finantien

Het Anti-dagbladzegelverbond, namens hetwelk wij reeds meermalen de eer hadden tot uwe Exc. het woord te rigten, zal overeenkomstig zijne statuten eerstdaags ophouden te bestaan.

Immers het doel, waarmede de vereeniging werd in het leven geroepen, is bereikt, nu de zegelbelasting op de dagbladen en andere drukwerken is afgeschaft.

Voor dat wij echter ons mandaat nederleggen, rekenen wij ons verplicht om u de gevoelens van wezenlijke dankbaarheid te doen kennen, waarmede de leden van ons verbond en – mogen wij er zonder vrees voor tegenspraak wel bijvoegen – de talrijke voorstanders van den thans tot stand gekomen maatregel jegens uwe Exc. zijn beziel. De verwachting, bij uw optreden als Minister van Finantien door ons uitgesproken, is alzoo niet beschaamd geworden! Onder

¹ Zie. H. P. Abrahams, De Middelburgsche Courant, blz. 66-67. Daar merkt de schrijver onder meer op „Zoolang het zegel de courant in de uitbreiding van haren werkkring belemmerde was hare politieke richting het duidelijkst uitgesproken in de uitvoerige overzichten die in het begin van elk jaar over het vorige geleverd werden, voorts bij afwisselingen van ministerien, bij de behandeling der verkiezingen voor de beide Kamers der Staten-Generaal, de Provinciale staten en de Gemeenteraden." Deze zinsnede geeft zeer raak een reden van het ontbreken van dagelijkse hoofdartikelen in de Nederlandse kranten.

² Mededeling van W. P. Sautijn Kluit in: Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, dl v, blz. 499.

³ Door Sautijn Kluit, a.w., blz. 490, ten onrechte aangeduid als David van Weel. Als vice-voorzitter noemt hij, eveneens ten onrechte, mr. H. J. Rutgers

⁴ De tekst is afgedrukt in De Economist. Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van staathuishoudkunde onder redactie van mr J. L. de Bruyn Kops, mei, 1869, dl. 1, blz. 611-612

hetgeen sedert werd voorbereid, behoorde al zeer spoedig het wetsvoorstel tot afschaffing van het dagbladzegel en, wat meer is, wanneer het nu reeds tot wet is verheven, uwe krachtige verdediging, en het standpunt door u ten aanzien van het equivalent ingenomen, hebben dien gunstigen uitslag voor een groot deel mogelijk gemaakt. Ernstig vattet gij de zaak op, ernstig en volhardend zettet gij haar door, zonder u door kleingeestige ingenomenheid met oorspronkelijke plannen te laten weerhouden, en de equivalenten-kwestie te regelen op eene wijze, welke ten slotte bijna allen heeft bevredigd.

De toekomst zal moeten leren of de afschaffing al dat goede zal verwezenlijken, wat wij en velen met ons voor het heil van het Nederlandsche volk daarvan tegemoet zien. Maar al mogt dit niet het geval zijn, onze dankbaarheid op dit oogenblik ware daarom niet minder geregtvaardigd. De wetgever toch heeft thans gedaan al wat hij voor de vrije drukpers bij magte was te doen.

Nog slechts weinige weken gingen voorbij sedert de beslissing genomen werd, zelfs is de wet nog niet in werking getreden en reeds nemen wij eene tot nu toe ongekennde werkzaamheid waar op het gebied der journalistiek. Dat is wel in staat om de verwachting te versterken dat de heilzame vruchten niet uit zullen blijven en dat het tijdstip niet meer verre is, waarop ook in Nederland de drukpers, nu van alle fiscale banden ontslagen, een krachtig middel zal zijn voor de ontwikkeling der staatsinstellingen, en gelijk elders, veel zal bijdragen tot de intellectuele en politieke opvoeding van ons volk. Dan zal voorzeker tijdgenoot en nakomeling met dankbaarheid terugzien op den maatregel die tot deze vreedzame omwenteling de naaste aanleiding gaf, en een reden te meer hebben van erkentelijkheid jegens den geëerbiedigten Koning, onder wiens regering de gelukkige gebeurtenis plaats greep.

Wees gij bij Zijne Majesteit de tolk onzer opregte overtuiging, dat deze regeringsdaad hem nieuwe aanspraak geeft op de liefde zijner onderdanen. Uwer Excellentie geven wij de verzekering dat wij niets liever wenschen, dan dat weldra met het oog op deze wet, allen van den voortvarenden Minister aan wiens beleid wij haar te danken hebben, eenstemmig mogen getuigen. Hij heeft zich jegens het vaderland verdienstelijk gemaakt."

De minister gaf daarop het volgende antwoord:¹

„Uwe vergadering, mijne heeren, heeft krachtig medegewerkt, tot het bereiken van het goede doel, dat alle vrienden van vasten en gematigten vooruitgang voor oogen hadden. Afschaffing van het zegelrecht op drukwerken. Die belasting was een kwaad. Vooral in den tijd, dien wij beleven – het zij mij vergund die meening nog eens uit te spreken – waarin de gewigtigste vraagstukken op godsdienstig, op staatkundig, op maatschappelijk gebied met zooveel warmte worden behandeld. De grootst mogelijke vrijheid in de uiting der gedachte is het eenige middel, dat met vrucht kan aangewend om een goeden uitslag van dien strijd te verzekeren. Men verspreide overal licht, en de waarheid zal eindelijk zegevieren.

Daarom paste die belasting het minst van alle landen in het land, dat zich beroemen mag de bakermat van godsdienstige en staatkundige vrijheid te zijn. Zij paste niet op den grond, die de eerste drukpers droeg.

Reeds eeuwen geleden was het vrije woord ons geen schrikbeeld, maar werd het beschouwd als het beste middel van ontwikkeling ten goede.

Onze vereende pogingen hebben den laatsten slagboom doen vallen, dien de bezorgdheid van vroegere dagen had opgesteld. Ook nu had vereniging van krachten heilzame gevolgen. Moge men het groote belang van eendragtig samenwerken na dien uitslag wederom leeren waarderen. Waar de regering steun vindt bij het verlichte deel der natie, dat zijn gevoelens op kalme en redelijke, maar daardoor zooveel te krachtiger wijze openbaart, wordt het algemeen welzijn beter bevorderd, dan door een beroep op hartstogt en nationale zwakheden of vooroordelen.

Zeer gaarne zal ik de tolk van uwe gevoelens zijn bij onzen geëerbiedigten Koning, onder

¹ Idem, blz. 612-613.

wiens regering reeds zoo menig stap in eene goede rigting is gedaan, en aan wien daarvoor eer en lof moet worden gebracht.

Voor het bewijs van groote welwillendheid, dat ik heden ontvang, ben ik hoogst gevoelig en erkentelijk. Met warmte beaam ik de wenschen door u geuit: dat in de gevolgen de afschaffing van het drukperszegel in volle mate moge beantwoorden aan het doel, dat ons bij het ontwerpen en bevorderen van den maatregel voor oogen stond."

Ruim een maand later, op zaterdag 19 juni 1869, werd het Anti-Dagbladzegel-Verbond ontbonden. Het getuigt van onbaatzuchtigheid, dat de initiatiefnemers van het A.-D.-V. zich later niet lieten voorstaan op hun verdiensten voor de Nederlandse dagbladpers. Zij zijn ook nooit geëerd, in tegenstelling tot Maurits van Lee. In de eerste dagen van de maand juni van het jaar 1873 ontving deze een gouden, zilveren en bronzen exemplaar van een medaille die te zijner eer voor zijn redevoering in Gent was geslagen en gegraveerd door Ch. Wiener¹. Het geld was bij algemene intekening à f 1,75 verkregen door tussenkomst van de heren Kemink en Zoon, uitgevers in Utrecht. Een exemplaar van de medaille is onlangs teruggevonden in het Belastingmuseum in Rotterdam.

7. Waarom ontstond het A.-D.-V. in Rotterdam?

In deze laatste paragraaf zullen wij de stad Rotterdam, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en het Anti-Dagbladzegel-Verbond met elkaar in verband brengen, om de vraag te beantwoorden, waarom het Verbond juist in Rotterdam ontstond. De volgende bladzijden zijn de slotakkoorden van het eerste gedeelte van dit boek, dat de dagbladpers vóór de afschaffing van het dagbladzegel behandelde.

In de eerste plaats treden de personae dramatis van het A.-D.-V. als Rotterdammers en als Nederlanders opnieuw voor het voetlicht. Het laatste bedrijf speelt in Rotterdam en is een stukje geschiedenis van de stad aan de Europoort in haar eerste fase van opgang naar een ongekende toekomst.

Dr. Henri François Rudolph Hubrecht was één van de markante initiatiefnemers van het Anti-Dagbladzegel-Verbond. Hij werd op 15 september 1844 te Leiden geboren; zijn vader, J. J. Hubrecht, was daar ontvanger van de registratie; zijn moeder was jonkvrouwe L. R. J. van Alphen². Hij volgde als jongen de lessen aan de Technische School te

¹ Sautijn Kluit, a.w., blz. 491.

² De gegevens van W. A. Wagener, Een eeuw binnen met de bel. De geschiedenis van de eerste H.B.S. met vijfjarige cursus te Rotterdam. Reeks historische werken van het Historisch Genootschap Roterodamum, no. 6, 's-Gravenhage-Rotterdam, 1965, blz. 31-35, 37 en 39, met betrekking tot dr. F. R. Hubrecht en prof. dr. A. A. W. Hubrecht zijn onjuist. Dr. H. F. R. Hubrecht is kinderloos gestorven en genoemde hoogleraar was de zoon van mr. P. F. Hubrecht, Rotterdammer en ondermeer medeoprichter van de Rotterdamsche Bank, gestorven in 1901. Een goede genealogie van de familie Hubrecht is van J. H. Scheffer, Genealogie van het geslacht Hubrecht, Rotterdam, 1879, blz. 45-46.

Dank zijn wij verschuldigd aan drs. A. V. M. Hubrecht voor zijn inlichtingen.

Utrecht, studeerde daarna technologie in Groningen en in Heidelberg. In deze Duitse stad promoveerde hij op 26 juli 1864 tot doctor in de wijsbegeerte met als studierichting chemie. In Nederland kreeg hij daarop de bevoegdheid om middelbaar onderwijs te geven en hij werd in 1865 benoemd tot leraar aan de Technische School in Utrecht. Hij was toen eenentwintig jaar! In 1866 werd Hubrecht leraar scheikunde aan de nieuwe H.B.S. met vijfjarige cursus in Rotterdam aan de Kortenaerstraat¹.

Op 1 februari 1869 volgde zijn benoeming tot directeur van de Nieuwe Openbare Handelsschool te Amsterdam. „In die dagen,” aldus een artikel in de Indische Post van 27 december 1924, „werd hij Amsterdammer en Amsterdammer is hij tot op dezen dag gebleven, een burger van de stad die bijna zestig jaar lang voor haar commercieele en cultureele belangen onvermoeid op de bres heeft gestaan, in de school, in de Volksvertegenwoordiging, in de tempels der wetenschap²”. In 1873 nam hij met nog drie leraren bij het M.O. het initiatief tot de oprichting van het Aardrijkskundig Genootschap. Van 1875 – het jaar waarin het tijdschrift werd opgericht – tot en met 1879 maakte dr. Hubrecht deel uit van de redactie van Eigen Haard. Met H. de Veer had hij tot taak het meer wetenschappelijke gedeelte te redigeren. Eigen Haard wilde dienen „tot verhooging of liever nog de uiteenzetting van het geestelijk leven van ons volk, door in de huiskamer, in het hart van ons nationale volksleven, belangstelling te wekken voor kunst, wetenschap en letterkunde³”.

De schrijver van het herdenkingsartikel in Eigen Haard zag in het werk van Hubrecht voor dit tijdschrift een begin van een streven, dat zijn hele verdere leven zou beheersen: de wil om Nederland in intellectueel opzicht weerbaar te maken voor de zogenaamde vreedzame, maar niettemin onverbidde concurrentiestrijd van de volken. Hij geloofde in de mogelijkheid voor Nederland om een positie van betekenis op de wereldbol terug te winnen. Als koloniale mogendheid zou het nog een belangrijke plaats innemen. Hubrecht was er diep van overtuigd, dat de wederopbloei van handel en scheepvaart als historische bronnen van de nationale welvaart van levensbelang waren.

In 1901 deed Hubrecht zijn intrede in de politiek: hij werd lid van de Tweede Kamer voor de Amsterdamse middenstand. De handelsbelangen – met name de verbetering van het Noordzeekanaal – vonden in hem een dapper kampioen gedurende zeventien parlementaire jaren. Hij toonde

¹ Volgens een schriftelijke mededeling van drs. R. A. D. Renting, gemeentearchivaris van Rotterdam, woonde Hubrecht in de Hoofdsteeuwijk 11 no. 121. In de kohieren van het censuskiesrecht komt hij niet voor. Hubrecht was in latere jaren ook commissaris van de Nationale Levensverzekeringsbank te Rotterdam.

² Johan Koning, M'n medemenschen. Vrienden van Indië, die nooit in Indië waren. Een tachtigjarige vriend van Indië. In: De Indische Post, 27 december 1924, blz. 11.

³ Herdenkingsartikel in Eigen Haard, jrg. 52, no. 32 van 7 augustus 1926, blz. 500. (met portret). Zie verder over Hubrecht het Rotterdamsch Jaarboekje 1916, blz. 93 en 94 en idem 1899, blz. LIX.

zich een felle vijand van de koloniale ethiek. Het Koloniaal Instituut – nu Instituut voor de Tropen geheten – was zonder het idee en het geld van deze merkwaardige man nooit tot stand gekomen. De miljoenen die hij nog niet vóór zijn dood geschonken had, heeft hij in 1926 aan deze en nog een aantal andere instellingen vermaakt. Veel geld had hij verdiend als directeur van de Nederlandsche Bell Telefoon Mij. van 1880 – het jaar waarin hij aftrad als directeur van de Handelsschool – tot 1896¹. In 1882 was hij bovendien directeur geworden van het Amstelhotel.

Lang voordat hij samen met J.F. Cremer in 1910 het Koloniaal Instituut oprichtte, had hij de benoeming in 1877 van dr. C.M. Kan tot eerste hoogleraar in de aardrijkskunde en de land- en volkenkunde van de Indische Archipel bevorderd. Hij was ook de vader van het idee, om de ambtenaren van een bezoldigde consulaire dienst een opleiding te geven. Bijna een halve eeuw – namelijk 48 jaar – was hij lid, later voorzitter van de commissie voor de consulaire examens. In oktober 1922 trad hij op hoge leeftijd af².

Voor de ontwikkeling van het culturele leven in Amsterdam was zijn initiatief tot de oprichting van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek van belang. Het is niet onmogelijk, dat hij de gedachte van opvoeding en ontwikkeling door middel van de pers als krant en boek als een ideaal uit zijn Rotterdamse tijd van de anti-dagbladzegelbeweging overgehouden heeft. In ieder geval ziet men tussen de bazaltpilaren van zijn grote levensdaden door zonder veel verbeeldingskracht een voorlichtende gedachte. Dáárom wilde hij Indië – waar hij zelf nooit geweest is – naar Nederland brengen: om het Nederlandse volk warm te maken voor de Archipel. Terecht noemde Eigen Haard dr. Hubrecht een „wekker van de volkskracht”.

Hij heeft slechts in een korte periode van zijn leven journalistiek werk verricht en geen krant gekocht of opgericht.

Hetzelfde kan gezegd worden van de andere prominenten van het Anti-Dagbladzegel-Verbond. In aansluiting op de gegevens in het begin van dit hoofdstuk met betrekking tot mr. David van Weel, Gualtherus Hendrik Mees, Johannes Hendrikus Hoogeweegen en mr. Eduard Ellis van Raalte geven wij de volgende aanvullingen.

David van Weel werd op 21 mei 1838 te Dirksland geboren en overleed ongehuwd te 's-Gravenhage op 14 april 1911.

Hij was achtereenvolgens advocaat, wethouder van Rotterdam, directeur van de Rotterdamsche Bank en lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Hij was lid van de Kiesvereniging Vooruitgang. In de

¹ De Van Alphen waren zeer gefortuneerd. Hieronymus van Alphen behoorde tot dezelfde familie.

² Zie een artikel – waarschijnlijk ook van Johan Koning – in de Hollandsche Revue van juli 1926, blz. 575-579, in de rubriek „Karacterschets”. Dr. Hubrecht overleed op 1 augustus 1926 te Amsterdam.

lijst van kiezers voor leden van de gemeenteraad 1882/1883 staat hij aangeslagen voor f 234,52¹. Hij woonde aan de Mauritsweg 64. De vader van David van Weel, Johannes Agathinus van Weel, was burgemeester van Herkingen en Roxenisse en notaris te Dirksland; zijn moeder was Hendrika Neeltje Goekoop. David studeerde te Leiden waar hij op 1 juni 1863 promoveerde in de juridische faculteit op een proefschrift, getiteld: „De leer der solidaire of hoofdelijke verbintenissen naar het Romeinsche en hedendaagsche recht”.

Het Bethesda-Van Weel ziekenhuis in Dirksland werd gesticht uit de nalatenschap van David, zijn broer mr. Pieter C. A. M. van Weel en zijn zuster P. M. van Weel. De ‘petite histoire’ van de familie vertelt, dat David in de jaren zeventig van de vorige eeuw naar Amerika is geweest, waar zijn broer roekeloze beleggingen had gedaan. Hij bleef daar enige tijd, speculeerde in spoorwegaandelen en kwam verscheidene miljoenen rijker thuis. Van huis uit was hij reeds gefortuneerd, maar dat vermogen is aanzienlijk vermeerderd tijdens zijn leven. De beide broers en hun zuster zouden in 1928 een nalatenschap van elf miljoen gehad hebben².

G. H. Mees werd geboren op 15 april 1836 te Rotterdam als zoon van Jacob Mees en Hendrika Adriana Kolff. Tijdens zijn leven was hij achter-eenvolgens firmant van de Fa. Dunlop en Mees, directeur van de Handelscompagnie Mozambique en mededirecteur van de Oost-Afrikaansche Compagnie. Op 22 mei 1861 was hij in de Maasstad gehuwd met Emelie Sophie Constance Dalen. In het openbare leven van de stad trad hij nu en dan ook in het licht, namelijk in verband met de spaarbanken, het Rotterdamsch Leeskabinet en de Volksbond tegen Drankmisbruik. Hij was consul van Liberia. Gualtherus Mees woonde op de Mauritsweg 48 en was voor f 269,83 aangeslagen in de kiezerslijst 1882/1883 en voor f 427,93 in de kiezerslijst van 1867/1868. Hij overleed te Rotterdam op 21 april 1912³.

Johannes Hendrikus Hoogeweegen werd op 27 oktober 1821 in Rotterdam geboren als zoon van de likeurstoker Johannes Hoogeweegen; hij huwde op 18 juni 1851 met Adriana Johanna Hubertina Bax en overleed op 27 april 1882 te Rotterdam. Hij was koopman en distillateur, lid van de gemeenteraad en medeoprichter van de Rotterdamsche Diergaarde. In de kiezerslijst van 1867/1868 stond hij aangeslagen voor f 471,39

¹ Zie ook Rotterdamsch Jaarboekje 1896, blz. xxiv en idem 1926, blz. xxx. De aanslagen in de lijst van de kiezers zeggen niet alles over de welstand van de genoemde personen.

² De persoonlijke gegevens van mr. David van Weel ontleenden wij aan een brief van 30 november 1967 van mr. E. van Weel te Scheveningen.

³ Zie ook: Rotterdamsch Jaarboekje 1892, blz. iii, idem 1896, blz. ii en idem 1913, blz. 6. Ook ontvingen wij gegevens van de heer T. M. Louwen administrateur van de Stichting Geslacht Mees te Rotterdam, en van de gemeentearchivaris van Rotterdam, drs. R. A. D. Renting.

en in die van 1882/1883 voor *f* 1182,37. Hij woonde aan de Schiedamse-singel 50¹.

Mr. Eduard Ellis van Raalte werd op 30 april 1841 in Den Haag geboren. Zoals wij gezien hebben, was hij aanvankelijk leraar staatsinrichting aan de H.B.S. en derhalve een collega van dr. Hubrecht. Hij was lid van de Liberale Kiesvereniging. In de kiezerslijst 1882/1883 stond hij aangeslagen voor *f* 255,79. Hij woonde aan de Wijnhaven 84². Het was moeilijk, om de gegevens over E. E. van Raalte te verzamelen uit de meer bekende biografieën en encyclopedieën. Sijthoff's Woordenboek voor Kennis en Kunst vermeldt, dat Van Raalte op 30 april 1841 te 's-Gravenhage, waar zijn vader advocaat was, geboren werd³. Hij studeerde en promoveerde te Leiden en vestigde zich als advocaat in Rotterdam⁴. In 1873 werd hij tot rijksadvocaat benoemd en korte tijd later tot wethouder van financiën van de gemeente Rotterdam. In 1897 werd hij lid van de Tweede Kamer. Hij was geruime tijd voorzitter van de vereniging de Liberale Unie. Van Raalte was minister van Justitie van 17 augustus 1905 tot 11 februari 1908 in het ministerie-De Meester⁵.

Men kan nu de vraag stellen of de positie van de Nieuwe Rotterdamsche Courant op het eind van de zestiger jaren dezelfde was als in 1877 en 1878⁶. Scheffer betoogt namelijk, dat de plaats die de N.R.C. in de laatst genoemde jaren in de Rotterdamse samenleving innam, van doorslaggevende betekenis is geweest bij de oprichting van het Rotterdamsch Nieuwsblad⁷. A. W. Sijthoff had in 1877, ondanks de aanvankelijke terughoudendheid van bijvoorbeeld de familie Mees, grote belangstelling voor de oprichting van een volksblad in Rotterdam⁸. Het aanbevelingscomité wilde echter, dat het op te richten Rotterdamsch Nieuwsblad beslist een concurrent van de N.R.C. werd en eenzelfde karakter zou hebben. „Men wenste een dergelijke courant, die zich niet tot het Rotterdamse publiek zou beperken, maar een landelijk orgaan zou zijn, dat zich tot de bovenlaag van de lezers zou richten. In één woord, men wenste een concurrent van de Nieuwe Rotterdamsche Courant”, schrijft Scheffer⁹. Met Rogier

¹ Inlichtingen van drs. R. A. D. Renting.

² Rotterdamsch Jaarboekje 1892, blz. III en xv; idem 1894, blz. vi; idem 1896, blz. v, vii, xii, xvii, xix, xx; idem 1899, blz. xviii, xxxii, xxxiii, xxxvi, xxxvii, xxxix, xlv; idem 1916, blz. 93; idem 1933, blz. 41 en idem 1949, blz. 254 en 256.

³ Leiden, z.j., dl. 8, blz. 14.

⁴ Hij promoveerde op het proefschrift „De handelsreiziger” in 1864. In 1871 publiceerde hij: „De schorsing van het wisselprotest in Frankrijk gedurende den oorlog van 1870 en haar gevolgen voor buitenlandsche gezanten; een critiek”, uitgegeven te Rotterdam.

⁵ F. F. van Iterson, Parlement en kiezer 1955-1956, jrg. 39, 's-Gravenhage, 1955, blz. 11.

⁶ De vraagstelling is mij ingegeven door dr. H. J. Scheffer te Rotterdam.

⁷ Scheffer, a.w., blz. 13.

⁸ „Volksblad” in de zin van krant voor de burgerklasse, de derde stand.

⁹ Scheffer, a.w., blz. 7.

signaleert deze schrijver veel kritiek op mr. H.H. Tels en dr. I.A. Lamping die de hoofdredactie van de N.R.C. voerden¹. Hij stelt de vraag, wie de ontevreden jégens de N.R.C. waren: de door Rogier gesignaleerde strijders tegen het 'Amicitia-liberalisme', de vechters voor de vierde stand, de 'zelfkantjournalisten', de katholieke malcontenten, zoals mr. B.G.F. Oldenkott en J.W. Thompson, of tenslotte een conservatief, mr. H. J. van Buren, die het ook niet op de leden van de sociëteit Amicitia begrepen had? Het antwoord luidt: in het liberale kamp zelf wendde men zich af van de N.R.C.

Hoewel dit gistingproces binnen de sociëteit Amicitia zich tien jaar later dan de oprichting van het A.-D.-v. heeft afgespeeld, is het niet ondenkbaar, dat de scheiding der geesten onder de Rotterdamse liberalen binnen de genoemde sociëteit ook in 1867 een geaccepteerd verschijnsel was. Er kan ook toen een meningsverschil bestaan hebben over de monopoliepositie van de N.R.C. De volgende, in verband met het A.-D.-v. genoemde, personen waren lid van de Groote Sociëteit Amicitia:² mr. H. J. Burger, 1845-1871; G.H. Mees, 1857-1876; J.A. Rueb, 1858-1875; mr. D. van Weel, 1864-1917; dr. H.F.R. Hubrecht, 1866-1869 en Ed. C. W. Hoyer, 1867-1914. Laatstgenoemde zat in 1877 in het aanbevelingscomité van het Rotterdamsch Nieuwsblad. Hij was door zijn vrouw geparenteerd aan de familie Mees. Hoyer en Bernard Mees, een stiefbroer van de bekende mr. Marten Mees, waren directeur van de Rotterdamsche Hypotheekbank voor Nederland. Deze bank zou de hypotheek op het voor het Rotterdamsch Nieuwsblad aan te kopen pand nemen, zodat het participeren van Hoyer en Mees volgens Scheffer van commerciële aard was³. De relatie van 1867 tot 1877 is wat hem betreft nagenoeg fictief. Wat de overige personen betreft ontbreekt het bewijs voor de veronderstelling, dat zij zich uitsluitend op grond van plaatselijke, in hun ogen al te bekrompen, toestanden op het gebied van de volksvoorlichting door het persmonopolie Nijgh en de Rotterdamse regentenklasse, hebben ingezet voor de afschaffing van het dagbladzegel. In geen enkel stuk wordt over de situatie op welk gebied dan ook in Rotterdam geschreven. Wel kunnen zij, met hun woonplaats als schrijnend voorbeeld dagelijks voor ogen, de gedachte gekoesterd hebben, dat in iedere Nederlandse

¹ L. J. Rogier, Rotterdam in het derde kwart van de 19de eeuw, blz. 50-51; Scheffer, a.w., blz. 12-15.

Tels was de eerste hoofdredacteur van de N.R.C., benoemd in 1843; hij vervulde deze functie tot zijn dood op 1 november 1885. Sinds 1869 werd hij terzijde gestaan door Isaac Arnold Lamping die tot 28 maart van dat jaar predikant was. In 1894 werd Lamping - die vanaf 1885 de hoofdredactie alleen vervuld had - opgevolgd door J. Zaaijer Azn.. Lamping stierf op 7 september 1905.

Zie verder ook Scheffer, a.w., blz. 14.

² Mij schriftelijk medegedeeld door drs. R.A.D. Renting, in brief no. 1968/392, d.d. 20 maart 1968.

³ Scheffer, a.w. blz. 5 en 18.

stad omstreeks 1867 een persmonopolie bestond of zou ontstaan. Wij doen hen onrecht aan, als wij hun in brochures en brieven herhaalde eisen van volksverlichting en vooruitgang door middel van een ideële en economische persvrijheid slechts willen zien als een schild waarachter zij een doorbraak in de Rotterdamse samenleving honderd jaar geleden wilden forceren. Dan hadden zij over andere middelen kunnen beschikken.

Andere groepen daarentegen hebben wel gevochten voor een volkspers en daarmee voor een betere afspiegeling van de publieke opinie in Rotterdam. Het verzet tegen de N.R.C. heeft zich namelijk duidelijk gemanifesteerd, ook in 1867.

L. J. Rogier heeft in zijn beschrijving van Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw gesteld, dat de handboeken ten onrechte doen geloven, dat de brede massa tot 1880 apathisch is geweest en geen noemenswaardige tekenen van leven heeft vertoond. De oorzaak van deze onjuiste gedachte is, volgens Rogier, vooral daarin gelegen, dat men de N.R.C., De Gids en De Economist heeft versleten voor de bronnen tot de geschiedenis van ons volksleven, de pers van de 'zelfkant' stelselmatig heeft genegeerd en alle uitingen van verzet heeft geregistreerd als geïsoleerde lichte gevallen. Het liberalisme van voor 1848 was veel breder dan dat na het kabinet-Thorbecke. Het omvatte drie groepen: de politici à la Thorbecke, de katholieke jongeren in hun strijd tegen alle staatsbemoeyenis met de Kerk en de utopische socialisten, waaronder ook katholieken. Na 1848 begon in Nederland een Europees proces van versmalling van het aanvankelijk ook in sociale zin veelbelovende liberalisme tot laissez-faire. Een afspiegeling hiervan is de houding van Dirk Donker Curtius die tot 1848 naast Thorbecke stond, maar zich daarna als sociale positivist tegenover de sociale negativist Thorbecke opstelde. Alleen Donker Curtius vertegenwoordigde de utopisten in de grondwetscommissie, zodat deze groep zich na 1848 teleurgesteld schaarde achter de tegenstander van het Thorbecke-liberalisme. Zij kwamen ten slotte in het kamp van de conservatieven terecht, zoals de utopisten en chartisten in Engeland tegen het midden van de vorige eeuw eerder de Tories dan de Whigs steunden. Thorbecke bepleitte een sociale maatregel slechts op zuiver economische gronden, indien hij het terrein van de sociale problematiek betrad. Hij zag het volk op den duur niet meer staan en het jaar 1848 had geleid tot een monopolie van een nieuwe regentenklasse. In de zestiger jaren was de kritiek op het zuiver staatkundige karakter van de 'revolutie' van 1848 niet van de lucht. Rogier noemt het heengaan van Busken Huet en Potgieter bij De Gids de sleutel tot de geschiedenis van die tijd¹.

In Rotterdam was de uitbarsting van de bandeloze scharen uit de krottenwijken tussen de stadsvesten en de Hoogstraat onder leiding van

¹ L. J. Rogier, Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw, serie Roterodamum, kleine reeks, nr. 9, Rotterdam, 1953, blz. 6-10.

het vroegere schoolhoofd Jacob de Vletter in oktober 1868 een voorbeeld van een conflict tussen een utopist en het liberale gezag van de laissez-faire mentaliteit¹. De zelfkantpers was – zoals wij bij de miniatuurpers ook gezien hebben – vóór 1869 betaalbaar voor andere dan zeer gegoede lezers. Deze pers biedt de mogelijkheid te weten te komen wat geleefd heeft in de klasse beneden het kiezerspeil. Zij vormt daarom een goed tegenwicht tegen de liberale organen, die gedurende de periode 1840 tot 1870 bloot gestaan hebben aan een ware drukpersguerrilla van de kleine krantjes. De gedachte van Rogier, dat de afschaffing van het dagbladzegel deze strijd eerst aan de oppervlakte deed treden, is daarom minder juist: de strijd werd hoogstens verscherpt, omdat er een krachtiger ‘linkse’ pers kon ontstaan². De wet van 1843, die het dagbladzegel tot 1869 onverminderd liet drukken op de pers als een fiscale en beteugelende maatregel, die ‘broer en zuster’ was „met de reglementering van de prostitutie en de accijns op de jenever”, heeft ook in Rotterdam een zelfkantpers in het leven geroepen³. De sociaal-ontwortelde utopist en onvermoeibare obstructionist tegen de dictatuur van de liberale oligarchie van het laissez-faire, G.M. van der Voo, gaf in 1868 het tweewekelijkse blad *De Rotterdamsche Lantaren* uit. Zijn geestverwant Karel van der Zijde zette *De Dwarskijker* op. De Dageraad-propagandist J. Spanjersberg gaf een tijdlang het *Volksblad* uit en Jacob de Vletter enige jaren het *Rotterdamsch Weekblad*. Dit blad werd veel gelezen – ook buiten de volksklasse – na de opheffing in 1867 van het conservatieve, afgeleefde orgaan de oude *Rotterdamsche Courant*⁴. Het heeft ongetwijfeld bijgedragen tot het De Vletteroproer van 1868.

Gezien de economische positie van de dagbladschrijvers en lezers waren de meeste van deze volksbladen eendagsvliegen. Hoewel de auteurs bijna allen ‘maatschappelijke schipbreukelingen’ waren, verenigde hen, behalve de gelijke afkomst uit de amorfe volksmassa, de sociale ontsporing in het eigen leven door botsingen met de regerende ‘upper middle class’. Zij ondervonden daarbij meermalen steun van geestverwanten of sympathisanten van hogere komaf en van verhevener cultureel niveau. Onder hen bevonden zich ook katholieke malcontenten van na 1848 en andere niet-liberalen. Voor Rotterdam noemt Rogier mr. B. G. F.

¹ H.C. Hazewinkel, *Rondom het De Vletter-Oproer*, *Rotterdamsch Jaarboekje* 1946, blz. 66 e.v. en idem 1947, blz. 173 e.v.

² Rogier, *Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw*, blz. 45.

³ Uitdrukking van Rogier; zie zijn rede gehouden bij de viering van het eerste lustrum van het Katholiek Instituut voor de Journalistiek in 1954 en verschenen onder de titel: *De Nederlandse pers van gisteren en heden*, Nijmegen-Utrecht, 1954, als eerste uitgave in de serie *Perswetenschappelijke Bijdragen van genoemd instituut*. Een exemplaar heb ik ontvangen van de directeur, Jan Nieuwenhuis te Rotterdam.

⁴ De *Rotterdamsche Courant* bestond van 1738 tot juni 1867, toen zij mede door de concurrentie van de *N.R.C.* bezweek. In 1869 verscheen het blad weer als nominatieve voortzetting van het *Rotterdamsch Weekblad*. Zie verder: Scheffer, a.w., blz. 300.

Oldenkott en J.W. Thompson in de zestiger jaren. De eerste was – geboren in Amsterdam – in Rotterdam vastgelopen als advocaat en bankier door de zogenaamde ‘Rotterdamse kassierderij’ van de Meesen. Hij was spoedig de felle tegenstander van het in de Amicitia-sociëteit geïncarneerde Rotterdamse liberalisme. Hij voelde zich nauw verwant met de Franse ultramontanen o.l.v. Louis Veuillot, die een geestelijke gemeenschap vertoonden met de Saint-Simonisten¹. J.W. Thompson was een wees van Duitse afkomst, die samen met de priester J. Bos en de drukker G.W. van Belle De Maasbode oprichtte. De Maasbode voerde heftige oppositie tegen het monopolie van H. Nijgh en het Rotterdamse liberalisme met de N.R.C. als spreekbuis².

Rogier legt verband tussen de „uit de onderwereld naar het licht komende journalistieke oppositie” en de oprichting in 1867 van een door de gemeente Rotterdam gesubsidieerde zondagskrant van Nijgh³. De onder L. Pincoffs leiding staande Liberale Kiesvereniging Orde, het raadhuis en de N.R.C. van Nijgh beschouwden de oppositiepers als een ‘ziekteverschijnsel’. Aangezien de N.R.C. onder vigueur van de zegelbelasting de volksklasse niet bereikte, beraamde het ‘liberaal sanhedrin’ een ander plan. Op 6 juni 1867 richtte H. Nijgh het volgende verzoekschrift tot de gemeenteraad:⁴

„Aan de Edel Achtbare Heeren Burgemeester en Wethouders der Stad Rotterdam.

Geeft met verschuldigde eerbied te kennen Henricus Nijgh, Uitgever te dezer stede: dat hij het voornemen heeft opgevat om voor *particuliere rekening* uit te geven een Weekblad gewijd aan de gemeentebelangen van Rotterdam;

dat hij aan gemeld Weekblad gratis wil toevoegen een zeer nauwkeurig verslag van den Gemeenteraad;

dat de gratis toevoeging van gemelde verslagen groote onkosten veroorzaakt, zoodat de ondergetekende verzoekt:

1c. Medewerking en deelneming voor bedoeld op te rigten Weekblad.

2c. Als tegemoetkoming in de kosten voor de verslagen van den Gemeenteraad een jaarlijksche toelage van Duizend Gulden; zullende de ondergeteekende alsdan bereid zijn, zoodanige bepalingen overeen te komen, als noodig zullen worden geacht voor de uitgifte van een naauwkeurig gemeenteraadsverslag.

Rotterdam
den 6 Junij 1867.

’t Welk doende,
w.g. H. Nijgh.”

¹ Zie ook: Scheffer, a.w., blz. 15, 17, 18, 168 en 172.

² Zie ook: Scheffer, a.w., blz. 15, 121, 125 en 298. Van Scheffer verscheen ook: Van zestien mannen en een heer. Kort negentiende-eeuws tafereel, serie Roterodamum, kleine reeks, nr. 22, Rotterdam-'s-Gravenhage, 1964.

Hierin wordt Rotterdam in de zestiger jaren van de vorige eeuw in een klein „tafereel” geschetst.

³ L. J. Rogier, Rotterdam in het derde kwart van de 19de eeuw, blz. 49-50.

⁴ Gemeentearchief Rotterdam, notulen van de gemeenteraad 1867, Bijlage no. 354 b, vergadering 20 juni 1867. stuk no. 2454.

Rogier karakteriseert het Zondagsblad zo: „Dit moet bedoeld zijn als een voor de smalle gemeente bestemd N.R.C.-elixir, dienende om de gezonde beginselen, aan het denkend deel der natie eigen, bij wekelijkse dosering in te gieten aan het niet-denkende, als antidotum tegen de pers van utopisten en ultramontanen.” Wat de laatste groep betreft, zij eraan herinnerd, dat vanaf 1868 De Maasbode „heftig meedeed aan het journalistiek verzet tegen het persmonopolie van het huis Nijgh”, zoals Rogier het uitdrukt. Wij citeren uit Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw:¹

„De kansen stonden goed, want de opheffing der uitgeleefde oude Rotterdamsche Courant maakte de subsidie vrij, die deze ontving voor het opnemen van gemeentelijke publicaties. Ik acht het niet geheel ondenkbaar, dat van het stadhuis een wenk naar Nijgh is uitgegaan. Het ging in ieder geval om een ideële belangengemeenschap van Amicitia, stadhuis, politie, justitie en de firma Nijgh. De autoriteiten hadden liever een plaatselijke pers, die uit hun hand at, dan de critische journalistiek van malcontenten en dus lag het op hun weg de weldenkende heer Nijgh in staat te stellen om voor De Vletter en consorten de markt te bederven, en de heer Nijgh verspreidde natuurlijk graag de gezonde beginselen, doch liefst zonder verlies. Ook deze poging tot het beheersen van de publieke opinie in een veel wijder achterland dan de N.R.C. kon bestrijken, wijst op een gistingproces, dat men vreesde.”

Het verzet tegen de subsidiëring van een orgaan van Nijgh kwam niet alleen van Jacob de Vletter, Thompson en Oldenkott. De drukkers Van Meurs en Stufkens zonden de leden van de gemeenteraad een gedrukt stuk, waarin zij fel protesteerden en een beroep deden op de wijsheid en rechtvaardigheid van de raadsleden. Een adres van zeven ingezetenen wees de raad erop, dat begunstiging en protectie niet meer „in onzen tijd en wetgeving te huis behoort”².

Een ander bezwaarschrift, ondertekend door vijftien ingezetenen, luidde kort maar krachtig:³

„Aan den Raad der Gemeente Rotterdam.
Mijne Heeren!

Ondergeteekenden alle inwoners der Gemeente Rotterdam, uit het verslag van den Gemeenteraad vernomen hebbende, dat er ten minste bij Burgemeester en Wethouders neiging bestaat, om niettegenstaande de ongunstige toestand der gemeentekas, evenwel een subsidie aan den heer H. Nijgh te geven voor een verslag van den Gemeenteraad te voegen bij een door hem uit te geven Weekblad, waardoor dus een particuliere onderneming zou worden geschraagd. Zij willen in geen langwijlig betoog treden om U, kan het zijn, te overtuigen, dat zulk een uitgave geen gezonde kritiek kan doorstaan.

¹ Blz. 50.

² Hoewel het onderzoek van deze paragraaf misschien enigszins steriel is gebleven, lijkt ons een verslag ervan op zijn plaats. Misschien komen ooit meer archivalia beschikbaar.

³ Gemeentearchief Rotterdam, notulen van de gemeenteraad 1867, Bijlage no. 364, vergadering 27 juni 1867.

Zij achtten alléén reeds genoeg, dat ieder, die het verslag van den Gemeenteraad verlangt, zich dat *reeds* kan aanschaffen bij de H. H. Nijgh uitgever der Nieuwe Rotterdamsche Courant en van het verslag van den Gemeenteraad.

't Welk doende"

Rotterdam, 27 Juni 1867.

(volgen de handtekeningen)

Toch ging de voorstelling door. Op 5 juli nam de raad het adres van Nijgh in behandeling. De raadsleden J. Robberegt de Bie, J. van der Hoop Jaczn., mr. J. van Stolk Czn., M. M. de Monchy, L. Pincoffs en de voorzitter, burgemeester Joost van Vollenhoven, voerden het woord over het adres¹. Daarna leverde De Monchy het voorstel in „dat de heer Nijgh worde uitgenoodigd de officieele verhandelingen van den Gemeenteraad tegen betaling ook afzonderlijk verkrijgbaar te stellen." Dit voorstel werd voldoende ondersteund. Tenslotte voerden mr. H. J. van Buren, Pincoffs, A. Milders, mr. J. A. M. Bichon van Ysselmonde, J. A. Rueb, C. E. Viruly, J. C. Offers, mr. A. Hoynck van Papendrecht en de voorzitter het woord. Wat zij zeiden, vermeldt het verslag niet. Volgens Rogier zou mr. H. J. van Buren heftige oppositie gevoerd hebben, hetgeen niet verwonderlijk mag heten². Hoynck van Papendrecht zal als commissaris van de N.R.C. voor het voorstel geweest zijn en ook Pincoffs was vóór. De in het verslag niet genoemde tegenstanders van de subsidie waren in ieder geval Viruly, Rueb, Van Buren en Bichon van Ysselmonde³. Viruly en Bichon van Ysselmonde waren in de Tweede Kamer vóór de afschaffing van het dagbladzegel en tegen monopolievorming in de pers en Rueb heeft een actieve rol gespeeld in de anti-dagbladzegel-beweging en openlijk zijn teleurstelling geuit over de opheffing van de oude Rotterdamsche Courant en het daardoor ontstane monopolie van de N.R.C.⁴

De vraag, waarom het volop in beweging zijnde Rotterdam van 1867 tot 1869 een actief A.-D.-V. binnen de veste had, kan misschien niet definitief beantwoord worden, zolang het volledige archief van het Verbond niet teruggevonden is. Wij houden het er echter op, dat de oorzaak niet in de eerste plaats in typisch Rotterdamse omstandigheden gezocht mag worden. Het ideaal van de vijf Rotterdammers was daarvoor te zeer van nationaal belang. Wel hebben zij misschien een stimulans ontvangen van het ongenoegen in bepaalde maatschappelijke geledingen van Rotterdam over het monopolie van Nijgh.

¹ Gemeentearchief Rotterdam, handelingen van de gemeenteraad, vergadering van 5 juli 1867, blz. 246.

² Rogier, a.w., blz. 50.

³ Drieëntwintig raadsleden waren voor het voorstel van B. en W., aangevuld met het voorstel van De Monchy, en vijf tegen. Handelingen van de gemeenteraad, 1867, blz. 247.

Het eerste nummer van het Zondagsblad van Nijgh verscheen op 3 augustus 1867. De ondertitel luidde: „hoofdzakelijk gewijd aan de belangen der gemeente Rotterdam".

⁴ Zie hiervoor het gedenkboek.

een nieuwe lente voor de Nederlandse pers?

„Van belang voor de volksontwikkeling was voorts de afschaffing van het dagbladzegel in 1869, waardoor de couranten tegelijk omvangrijker en goedkoper werden,” constateert de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* zonder verdere toelichting¹. De afschaffing van het dagbladzegel viel in het begin van een periode van grote maatschappelijke veranderingen. De strijd voor de uitbreiding van het kiesrecht, de opkomst van de arbeidersbeweging en de stijgende volksontwikkeling door meer en beter onderwijs vonden hun weerslag in de kranten, die zich betrokken wisten bij de gebeurtenissen van de dag. Zij hebben door de opinievorming het tijdsbeeld van het laatste kwart van de negentiende eeuw mede bepaald.

In dit hoofdstuk komen onder meer aan de orde: de veranderende structuur van de dagbladondernemingen, de oprichting van het Nieuws van den Dag, de kranten van Sijthoff, waaronder *Het Vaderland*, de opkomst van de partijpers, de telegraaf en de nieuwsvoorziening en de rivaliteit tussen de posterijen en boekhandel bij de colportage van kranten.

1. Het visioen en de werkelijkheid in Nederland

„Elke verstandige liberale maatregel, voorgedragen door een minister, die vertrouwen inboezemt, en goed toegelicht en verdedigd, kan bij onzen Senaat, zooals die thans is zamengesteld, op een gunstig onthaal rekenen”, aldus *De Tijdspiegel* in maart 1869 vóór de behandeling van de dagbladzegelkwestie in de Tweede en Eerste Kamer². Het blad stelde de vraag, wat de dagbladpers met de vrijheid zou doen. Het verwachtte

¹ A.G.N., dl. x, hoofdstuk x, blz. 266.

² De toekomst onzer dagbladpers. In: *De Tijdspiegel*, maart 1869, blz. 259-266. Er was volgens de schrijver alle reden, om aan te nemen, dat de Eerste Kamer haar goedkeuring aan het wetsontwerp niet zou onthouden. De tijd zou voorbij zijn, waarin „dit achtbare Staatslichaam terecht beschouwd werd als eene verzameling van oude ‘pruiken’, die van geen ontwikkeling of vooruitgang wilden weten.” (blz. 259).

wel de opkomst van een groot aantal kleine bladen 'onedel van gedachte en onwelvoeglijk van toon', maar geloofde, dat die schandblaadjes op de duur overvleugeld zouden worden door de goede bladen, „degelijk van inhoud, waardig van toon en beschaafd in de wijze van voorstelling”.

Het artikel handelde verder slechts over de Haagse situatie. De schrijver kondigde vol vreugde de oprichting van een liberaal Haags dagblad aan. Het publiek zou het eindeloze razen en schelden, het insinueren en denigreren en de kunstjes van Lion c.s. moe zijn. In hun ogen zou een liberaal een radicaal en een radicaal een domkop en landverrader zijn. De betuigingen van gehechtheid aan de koning en de liefde voor het huis Oranje zouden gejuicheld zijn; politieke eerlijkheid en fatsoen zouden onbekend zijn in de redactionele werkplaats van de reactionairen. Hun tactiek zou zijn: de koning voorop te schuiven en, gedekt door de koninklijke mantel, met behulp van de jezuïeten – ‘de mannen van De Tijd c.s.’ – en de Groenianen, de liberalen ten val te brengen¹. De nieuwe krant zou het volk moeten opvoeden tot ruim denken en billijke waardering van opinies². „Het ga zijn eigen weg met langzamen maar zekeren tred, en trachte door zaakkundige adviezen van erkende specialiteiten, door degelijke betoogen van bekwame medewerkers, door nuttige mededeelingen op het gebied van handel en nijverheid, van kunst en wetenschap, met der daad te voldoen aan de schoone roeping om het volk te beschaven en te ontwikkelen, het publiek op eerlijke wijze voor te lichten, oude vooroordeelen weg te ruimen en degelijke kennis en juiste inzichten bij het algemeen te verbreiden.” Aldus De Tijdspiegel³.

Het blad ging verder: „In de geschiedenis onzer dagbladlitteratuur kan derhalve met de afschaffing van het zegel een nieuw tijdperk beginnen. Moge de dagbladpers zich de verworven vrijheid waardig betoonen en steeds indachtig zijn aan de schoone uitdrukking van Victor Hugo: ‘C'est quand on a toute liberté qu'il importe de garder toute mesure’. Alleen door dien weg te volgen, door zelfbeperking en gematigdheid, zal de dagbladpers, tot hiertoe bij ons zoo weinig geëerd, ook in ons land kunnen worden wat ze in Engeland en elders is: een machtige hefboom voor al wat goed en edel is en een vierde macht in den Staat.” Aldus het slot van het artikel, dat gedateerd is op 15 februari 1869, ver vóór de afschaffing.

Onder de titel: „De journalistiek na de afschaffing van het zegel op de dagbladen” schreef iemand twee artikelen in de Nederlandsche Spectator⁴. Uit het verhaal is ons niet gebleken, wie de schrijver is, maar wel, dat hij het blauwe stempel met genoeg van de kranten zag verdwijnen en dat hij een vriend van de dagbladpers geacht mocht worden. Hij was echter

¹ De Tijdspiegel, blz. 263.

² De Tijdspiegel, blz. 265.

³ Idem, blz. 266.

⁴ Blz. 283 t.m. 285 en blz. 307 t.m. 311.

teleurgesteld, dat de verbeteringen van de meeste kranten zo weinig betekenden, ofschoon men maandenlang de gelegenheid had gehad plannen te maken. De kritiek op de inhoud van de kranten voor 1 juli 1869 gold volgens het artikel vooral het nieuws uit het buitenland, de correspondenties uit eigen land en de toneel- en kunstverslagen. Door ondeskundig gebruik van buitenlandse kranten, zouden de rubriek buitenland en de hoofdartikelen tegenstrijdige en soms domme verklaringen bevatten. De auteur noemde de Oprechte Haarlemmer goed geschreven, maar door het ideaal van kleurloosheid, zou ook de rubriek buitenland bedorven worden. De Spectator bleek vooral gegriefd te zijn door de slechte rubrieken kunst en letteren. Zeven jaar later klaagde daarover nog iemand¹. Boekrecensies zouden lijken op reclames; toneelkritieken zouden volstaan met het eerlijk verdelen van de wierook. De hoogleraar M. de Vries zou de schrijver van het artikel en de andere studenten wekelijks twee uur vermaken met de verkeerde uitdrukkingen, platheden, germanismen, gallicismen, en andere zonden tegen de taal van Nederlandse kranten.

In het tweede artikel verweet de schrijver 'de eerwaardige matrone' de Oprechte Haarlemsche onverschilligheid als kwaal van de hoge ouderdom van deze krant. Meer moeite tot verbetering zou het Algemeen Handelsblad gedaan hebben, maar het resultaat achtte de criticus nog teleurstellend. Van de provinciale bladen zouden de Arnheemsche Courant, de Nieuwe Arnheemsche Courant en Het Noorden zich moeite getroost hebben. Geen krant zou echter zoveel vooruitgegaan zijn als de Nieuwe Rotterdamsche Courant. Wel was zij vanwege het grote formaat een plaag van de ontbijt- en theetafel, volgens de anonymus. De buitenlandse correspondenties zouden nog teveel samenvattingen zijn van de berichten in de kranten van de desbetreffende landen. Over de eisen, die men aan een journalist moest stellen, lezen wij: „De journalist moet door de voorstellingen heen het feit kunnen zien; hij moet zich door den strijd tusschen de berichten niet laten verwarren, door sierlijkheid en behendigheid van voordracht niet laten misleiden; hij moet weten, wie 't zijn, die de berichten mededeelen, hunne geloofwaardigheid kunnen beoordelen, en altijd op zijn hoede zijn. De draad der geschiedenis moet hij volgen door het weefsel van officieele leugens en partij-verzinsels heen. De hoofdzaak moet hij kunnen onderscheiden van de details, het gewichtig moment van voorbereiding en nasleep. Eerlijk, getrouw en nauwkeurig moet hij mededeelen, wat er is voorgevallen en hoe zich dit heeft toegedragen, en als zijn kritiek hem zoover heeft gebracht, dan moet hij dezelfde mate van zelfstandigheid ook in zijn oordeelen bewaren. De journalist moet dus ervaren zijn in de historische kritiek en volkomen thuis zijn in de geschiedenis van den laatsten tijd, dat is in het

¹ T.H. de Beer, Dagbladen-kritiek en reclame, Arnhem, 1876.

moelijkste en omvangrijkste deel der historie¹". De afschaffing van het dagbladzegel had van de redactie-bureaus geen vergaderplaatsen van 'Zeergeleerde Heren' gemaakt, aldus het vervolg van het artikel. Dit, ondanks de bezoldiging op het niveau van een jong advocaat of jeugdig litterator. De oorzaak moest gezocht worden in het geesteloze, een-tonige werk: exerpieren, vertalen, ontraadselen van telegrammen, corrigeren, revideren van proeven en andere Sisyphusarbeid. Ook zou er te weinig perspectief zijn in het beroep; hoofdredacteuren waren er slechts weinig nodig en die zocht men dan nog vaak buiten de journalistiek, klaagde de schrijver. Hij verzette zich ook tegen het nog steeds in zwang zijnde systeem van losse medewerkers, omdat dit een betere bezetting van de redactie in de weg zou staan. In het verzorgen van originele artikelen zou de aantrekkingskracht voor jonge afgestudeerden liggen, want: „Om carrière te maken, moet een jong mensch zich kunnen wijden aan datgene, waarvoor hij talent en neiging bezit²".

In februari 1870 reageerde H. Tiedeman, de schrijver van Het Koerantenzegel in Nederland, in de Spectator op de twee artikelen. Hij wees op de vooruitgang in de Nederlandse pers in zes maanden tijd: de concurrentie met de gevolgen daarvan, de lagere abonnementsprijzen, de betere toekomst voor de journalisten en het verwezenlijken van een volkspers met haar sociale functie. Na twee eeuwen aan de leiband gelopen te hebben, achtte hij het onmogelijk van de ene dag op de andere veranderingen door te voeren: „Onze dagbladpers is ook geweest eene slavin, zwoegende onder het juk van haar eigenaar: den fiscus³".

De letterkundige Aart Admiraal gooide in 1876 de knuppel in het hoenderhok van het Nederlandse journalistieke erf in een polemieek met Het Nieuws van den Dag. Hij was van mening, dat de Nederlandse kranten zo dood als een pier waren⁴. De letterkundigen zouden moeten weigeren hand- en spandiensten te bewijzen aan de krantliberalen met hun idee van volksvoorlichting. Admiraal wilde eerst de kranten met hun huidige redacties laten afsterven. Dan zou het dagbladwezen voor hen een eigen, ruime plaats hebben en zouden zij de waarheid kunnen spreken. Een milde geest zou de dagbladen kunnen bezielen. Zij zouden de kieswet onderhanden nemen en 'vaneen rijten', wat tot heden door het krantliberalisme was nagelaten, omdat die wet van Thorbecke was en omdat dit eigenaardig liberalisme liefst niet het jonge ontwikkelde Nederland aan de stembus zag. „Zij zullen ons in hun buitenlandsche posten wat minder vervelen met politieke toestanden en wat meer onderhouden over het eigenlijke volksleven over de grenzen. Zij zullen van ons eigen staats- en volksleven sprekende, ons voorlichten aangaande onze regten

¹ Blz. 309-310.

² Blz. 311.

³ No. 8, blz. 68.

⁴ Ingezonden stuk, getekend A.A. in Het Nieuws van den Dag van 30 augustus, integraal afgedrukt in de Arnhemsche Courant van 4 september. De titel van het oorspronkelijke ingezonden stuk luidde: „Van de dooden niets dan goeds".

en pligten, en niet, zooals vroeger, op een heet kies-oogenblik ons letterlijk opstoken. Zij zullen betrouwbare gidsen zijn in kunst en letteren, eene roeping, die nu op het schandelijkst verwaarloosd wordt", zo beloofde Admiraal. De polders waren volgens hem talrijk genoeg om er enige dozijnen dagbladen in te laten verdwijnen.

In het nummer van dinsdag 5 september trachtte de Arnhemsche Courant het vonnis van Admiraal te toetsen en te beoordelen¹. Wat betreft het z.g. 'krantenliberalisme' merkte zij op, dat een krant partij mocht kiezen voor een politieke partij en haar beginselen en dat daarom liberale, conservatieve, antirevolutionaire en ultramontaanse kranten konden bestaan. Tot het 'afschuwelijke krantliberalisme' behoorde volgens de Arnhemsche Courant pas, dat men meende, dat het de taak van een verslaggever was de vrienden in alles wat zij in politieke vergaderingen zeiden, „doen en laten te vleijen en te liefkozen, en dat niets te plomp en te plat is om de niet-vrienden mede te bejegenen, wanneer het slechts raakt en vuil maakt." Op deze manier zou elk blad, van welke kleur en partij ook, dat zich ervoor leende de vergaarbak te zijn, waarin zijn medewerkers hun vuil kwamen werpen, de Nederlandse journalistiek, en daarmee de partij waarvan het een orgaan was, bederven. Die kranten zouden op den duur gemeden worden, die al te vaak door de 'rues des mauvaises paroles', langs de kijfhoeken wandelden.

De Arnhemsche Courant reageerde fel op de beschuldiging, dat 'het jonge Nederland' niet aan bod kwam in de Nederlandse politiek². Zij vroeg zich af, of Admiraal daaronder verstond „deze liberale coterie in de Tweede Kamer die, altijd het andere en altijd anders willende, door haar woelen en drijven van de parlementaire regering eene nationale teleurstelling en de onvruchtbaarste aller regeringen, alléén productief in eindelooze krisissen, maakt?" Deze groep met zijn 'stets verneinende Geist' mocht van de redactie buiten de politiek blijven. Wilde zij wel meedoen, dan moest zij een programma bekendmaken en de indruk van een loutere fictie of zomernachtsdroom te zijn, wegnemen. Wat de andere opmerkingen van Admiraal aanging, – de keus van de berichten en de indeling en redactie ervan – daarmee kon de A.C. zich verenigen. Toen de politiek nog een soort zwarte kunst was, kon een krant de onbescheiden dagbladcorrespondent, die achter de schermen kon kijken en de intrigue van de opgevoerde politieke spektakelstukken kende, niet missen. Dat was in de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw nog het geval. De journalistiek was een riskant en niet altijd zuiver vak, dat steekpenningen niet schuwde. In de laatste tijd was de politiek geen geheime kunst meer, maar een allemansambacht geworden. Had men een zaak onder handen, die niet publiek mocht worden, dan zorgden de goden wel, dat er geen verspieder of meeluisteraar in de buurt was.

¹ No. 6969 1876.

² Donderdag 7 september 1876, no. 6971.

„De tegenwoordige zoogenaamde correspondentiën zijn beschouwingen, artikels alleen daardoor van de artikels der redactie onderscheiden, dat zij niet vooraan staan en gewoonlijk met een kleinere letter gedrukt zijn. Van deze soort van medearbeiders zijn de polemiserenden, die nooit moede worden de zonden hunner tegenstanders te signaleren, de vervelendsten. Behalve den redenerenden en tinnegietenden correspondent – den aristocraat van het gilde – heeft men nog den oneindig lager staanden plebejischen correspondent, den man die de stad ronddraaft om bij zijne courant te komen aandragen met alles wat hij aan nieuwtjes heeft weten te verzamelen en bijeen te schrappen. Hij is de man der rampen en ongelukken, niet alleen die gebeurd zijn, maar ook der rampen en ongelukken die zouden hebben kunnen gebeuren, wanneer zij niet, door een gelukkig toeval, nog juist bijtijds niet gebeurd waren¹”. Hij hield de redactie op de hoogte of mijnheer x gepromoveerd was op ‘stellingen’ of op een ‘academisch proefschrift’; hij wist alles van schoorsteenbranden en of de spuiten water hadden gegeven of niet, van hollende paarden en dolle koeien en wanneer het in de gemeente of in de omtrek gedonderd had. Er zou zelfs een volijverige correspondent geweest zijn, die aan een redactie geschreven had, dat het in de stad zo hard gewaaid had, ‘dat het water er van omkrulde’. „Deze soort van correspondenten’, aldus de A.C., „zijn voor de redactiën, wat voor de pachters der vuilnis de voddensrapers zijn. Zij rapen alles op, maar wat zij oprapen is meest defect; er ontbreekt wat aan; het is wel waarheid wat zij mededeelen, maar waarheid waaraan een stukje – een knopje, een oortje of iets dergelijks – mankeert. Hun nieuws is nieuws dat gebarsten en, zoo goed en kwaad het ging, door hen gekramd of gesoldeerd is. De plebejische correspondent, die alles oprapt en in de courant, als een pakhuis, wegbergt, heeft een afkeer van goeden stijl, en taal. Hij is een doorvoerder – niet van goederen maar – van stelsels en beginselen; hij gaat om – niet met een bord of schaal om in te zamelen maar – met een plan of een voornemen; de hemeltergendste germanismen trekken hem bij voorkeur aan; ... De simpelste soldaat wordt een ‘zoon van Mars’, een dronken kerel iemand die ‘aan Bacchus geofferd heeft’, een Betuwsche boer wordt een van ‘Bato’s kroost’ en een Groningsche koekenbakker een echte ‘zoon van Gruno’. Als hij poëtisch gaat worden, is de ellende die hij aanrigt niet te overzien.” Zo typeerde de A.C. de stijl van een niet onbelangrijk aantal medewerkers van de kranten anno 1876.

Het vierde artikel, geplaatst op 8 september, ging o.a. over de rubriek kunstnieuws². Deze rubriek, tussen de berichten van verdrinken kinderen en van ladders vallende schildersknechten in, deed volgens de

¹ Iz. Lion vermeldt ook het bestaan van z.g. „gallopins’. Het waren mensen die er hun dagelijkse werk van maakten in een stad berichten „op te lopen” en aan een redactie door te geven. Zij werden betaald per bericht en naar het belang van de inhoud.

² No. 6972.

schrijver onwillekeurig vermoeden, dat het uit de pen was gevloeid van de oppasser van de hoofdredacteur, die door deze aangenomen was voor het schoonmaken van kleren, schoenen poetsen, messen slijpen, boodschappen doen en kunstnieuws in de krant schrijven. Voor schilderijen zou de 'verwer' de voorkeur verdienen, omdat deze nog wist dat penselen „eene zeer geliefkoosde courantenkunstterm”, was. De A.C. ergerde zich aan de gewoonte om de krant, behalve met advertenties, beurs- en marktberichten, scheepstijdingen en handelsberichten, soms een hoofdartikel, ingezonden stukken en een slecht uit het Duits vertaalde feuilleton, verder vol te stoppen met politieke tijdingen, vertaald of uitgeknipt en dat laatste zelfs nog heel slecht. „Altijd zwerven en dolen de kranten rond in dit mulle en hete woestijnzand van de politiek en nooit verwikken zij ons door een frisse teug water in de oasen van de wetenschap, kunst, letteren en de natuur”. „De flaters die onze, de flaters hunner vreemde beroepsbroeders zoo gretig bevittende, bladen dagelijks begaan, wanneer zij een stap buiten het gewone circeltje der dagelijksche nieuwtjes doen, en hunne onwetendheid omtrent toestanden en inrigtingen van hun eigen land, zijn verbazend.” Redenen, om er van overtuigd te zijn, dat de afschaffing van het dagbladzegel het gehalte van de kranten niet had verbeterd, meende de A.C.¹ Wel zouden er meer kranten gekomen zijn, zouden de kleine van servetten tafellakens en de grote nog groter geworden zijn, maar de inhoud zou nog niet verbeterd zijn, evenmin als de stijl. „Wij hebben een courantenstijl en een courantenhollandsch die afschuwelijk zijn, nog afschuwelijker dan, volgens A.A., het 'kranten-liberalisme' is, eene soort van argot, hier en daar afgewisseld door eenige hollandsche woorden en spreekwijzen.”

In het vijfde artikel stelde de A.C. de vraag aan de orde, waarom de pers de noodzakelijke verbeteringen nog niet had doorgevoerd². Zij noemde twee redenen, waarom een ideale krant in Nederland onmogelijk was: in de eerste plaats het geringe debiet en in de tweede plaats het gebrek aan bekwame journalisten. De leesgewoonten schenen in 1876 ook nog niet veranderd te zijn. In de steden zou men de kranten voor het merendeel nog lezen op de sociëteit of in het koffiehuis, voor een kleinigheid per uur er een huren van de courantenman of courantenvrouw of zich met een aantal vrienden voor gezamenlijke rekening abonneren.

De journalistieke roeping en het talent, dat onmisbaar was voor een journalist om „dagbladen-politiek te kunnen schrijven en dagbladen-polemiek te kunnen voeren”, waren de laatste onderwerpen, waarover de Arnhemsche Courant schreef³. Een roeping achtte zij noodzakelijk:

¹ Voetnoot van de Arnhemsche Courant: „Waarom zegt men, als men van eene courant kwaad wil spreken, „krant” en „courant” als men beleefd jegens haar is? De onderscheiding is even willekeurig als tusschen eene „poes”, die zoo'n lief dier is en eene „kat” die zoo'n valsch dier is.”

² No. 6974 van maandag 11 september 1876.

³ Op 13 september 1876, no. 6976.

„Zelfs een goed steller en schrijver in eene courant, maar die niet uit lust voor de journalistiek schrijft, en alleen omdat het toeval of een hoog honorarium hem aan de krant gebragt heeft, zal op den duur niet kunnen voldoen. De pers is eene jaloersche meesteres; wie zich niet geheel aan haar overgeven en zich niet met hart en ziel aan hare dienst toewijden, verstoot zij. Men moet haar voor het leven toebehooren, of men behoort haar niet toe.”

Een fout van de pers zelf zou zijn, dat zij zich op een veel te hoog standpunt stelde en zich overdreven illusies maakte van haar aanzien, haar macht en haar gezag. De Arnhemsche Courant tekende de houding van de pers met de opmerking, dat de Koningin der Aarde geen Queen Victoria was, maar zich een Indische Empress voelde, die de heerschappij voerde in Europa. „Deze zelfbegoocheling, deze hooge pretentie welke op niets steunt, schaadt zeer aan den goeden invloed dien eene wel ingerigte pers op den gang van zaken in een constitutionelen staat kan uitoefenen, want het publiek, dat deze illusiën der pers niet deelt, komt er nu ligtelijk toe, de pers in gelijke mate zoveel te laag te stellen, als zij zich zelve te hoog stelt,” meende de Arnhemsche Courant.

Toen er nog weinig kranten waren, die bovendien onderdrukt werden, maakte het publiek van journalisten helden en martelaren. Men moest ook veel riskeren om journalist te blijven. De pers was een macht; zij had het prestige van alles wat onderdrukt en vervolgd werd. Iets dat zo gevreesd werd, moest iets geduchts zijn. Maar nu de kranten in de tweede helft van de negentiende eeuw algemene voertuigen – zoals men het noemde – waren geworden, waarmee iedereen zijn mening kon verspreiden, nu niemand, zelfs de fiscus niet, er aan dacht de pers aan banden te leggen of te beperken, nu voor de kranten de tijd aangebroken was een vrij en onbelemmerd communicatiemiddel te zijn, nu iedereen vrij een krant kon oprichten en exploiteren, zoals een ander een zaak of fabriek, nu kortom iedereen kon lezen wat iedereen kon schrijven, was het prestige verdwenen en, met het prestige, de typische invloed die de verdrukte pers had. Journalisten werden, nu de lezers doorsnee-Nederlanders waren, gewone mensen; waren zij mensen met aanleg en talent, dan waren zij als zodanig geacht, maar in geen geval zag het publiek hen voor helden of martelaren aan. Zij golden, evenals de kranten waarvoor ze werkten, bij het publiek juist zoveel als zij waard waren.

Zo oordeelde het publiek over de pers, zoals het sceptische publiek van het laatste derdedeel van de negentiende eeuw veelal oordeelde: zeer prozaïsch, zeer realistisch en zeer juist. „Wat is een krant eigenlijk?“, was een vraag van dit publiek. Wie zijn deze ‘Wij’ en ‘ons (komt ter ore)’, die ons dagelijks lessen geven in de staatskunst, die ons vermanen wat wij in het politieke en maatschappelijke te doen en laten hebben, wie wij kiezen en herkiezen moeten en aan wie wij onze stem weigeren moeten? Wat is in feite een krant anders dan een particuliere industriële onder-

neming? Men bracht kapitaal bijeen om een dagbladonderneming te exploiteren, alsof het een fabriek was. In beide gevallen produceerde men ten gerieve van een publiek en de afzet bij dat publiek maakte duidelijk, of het produkt in de smaak viel of niet. De journalist zag men in dat perspectief als iemand die voor een bepaald loon in dienst van een particuliere onderneming, de krant, was. De pers was geen geheimzinnige macht meer, maar een publieke macht. Men werd geconfronteerd met een van de vele behoeften van het publiek van de negentiende eeuw, die zoveel andere particuliere ondernemingen in het leven geroepen hebben. Het publiek verlangde iets anders, iets meer dan de ouderwetse nieuwsposten; het wilde grote, opiniërende kranten met een veelzijdige inhoud. Die kwamen er langzaam maar zeker na de afschaffing van het dagbladzegel; niet van vandaag op morgen, maar in twee decennia.

2. Posterijen en pers in de negentiende eeuw

De weg van de krant naar de lezer liep in de achttiende eeuw reeds via de posterijen. De uitbreiding van het postwezen bevorderde de ontwikkeling van de pers. Postmeesters bezorgden de kranten bij herbergen en koffieuizen. De namen van veel kranten herinnerden aan de belangrijke rol van de als particuliere ondernemingen werkzame posterijen. Sinds 1656 verscheen in Rotterdam geregeld de Dijnsdaeghse en Vrijdaeghse Post-Tijdingen Uyt 's Graven-Hage. Van 1616 tot 1674 verscheen in Den Haag de Haegsche Post-Tijdingen. Ook in het buitenland droegen de kranten dergelijke titels: de Post – och Inrikes Tidningar en Ordinarie Post-Tidning in Zweden en de Morning Post in Engeland¹. W.P. Sautijn Kluit meende, dat de postmeesters nogal eens geld schuldig bleven aan de uitgevers. Waarschijnlijk was dit voor 1 juli 1752, toen het beheer van de posterijen in Holland aan de Staten kwam. De eerste Nederlandse pershistoricus maakte in een van zijn Nagelaten Geschriften ook melding van een klacht, gericht aan de Provisionele Representanten van het volk van Holland. De commissarissen van de posterijen klaagden er namelijk over, dat de uitgevers zoveel kranten verstuurden, dat de posthouders hun ritten bezwaarlijk konden volbrengen². Besloten werd de krantenpakketten te laten wegen en de uitgevers naar gewicht volgens een vast tarief te laten betalen. Bij decreet van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks van 15 januari 1799 werden de posterijen genationaliseerd. Hoewel de opbrengsten sindsdien in de schatkist

¹ Zie voor de geschiedenis van de titels en opmaak van de Britse kranten:

S. Morison, *The English newspaper. Some account of the physical development of journals printed in London 1622-1932*, Cambridge, 1932.

² W.P. Sautijn Kluit, *Verzending van het nieuwspapier*. In: *Bijdragen tot den geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel*, dl. v, Amsterdam, 1892, blz. 509.

vloeiden, werden de tarieven voor de verzending van kranten en andere poststukken tot 1 januari 1803 op oude voet berekend¹.

Toen met ingang van 1 januari 1811 de Franse postwetten ook in Holland van kracht werden, werd het port van de nieuwsbladen bepaald op vijf centimes per vel. In 1823 werd het tarief gewijzigd in 2½ cent per vel en in 1826 in twee cent per vel. Omdat de Koninklijke Besluiten van deze tarieven ontbreken, kunnen de bedragen enigszins anders geweest zijn.

In 1850 kreeg Nederland de eerste postwet: de „Wet van den 12 den April 1850 tot vaststelling van het briefport en tot regeling der aangelegenheden der brievenposterij”, gebaseerd op de Engelse posthervorming van Sir Rowland Hill in 1840². Artikel 12 van de wet stelde het port voor nieuwsbladen vast op 1 cent voor ieder afzonderlijk blad, onverschillig de oppervlakte. Het port der bijvoegsels, mits gelijktijdig met de rest van de krant verzonden, hoefde niet afzonderlijk betaald te worden, maar was er bij inbegrepen. Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer diende de afgevaardigde Van Eck een amendement in, om het port op een halve cent te stellen. Zijn pleidooi voor de pers werd echter verworpen. De wet trad op 1 september 1850 in werking³. Omdat men sinds 1 december 1852 kon telegraferen – tussen Amsterdam, Breda, Dordrecht, Den Haag en Rotterdam – moest de postwet reeds in 1855 herzien worden. Ondanks een tweede poging van Van Eck om het tarief voor kranten te halveren, bleef artikel 12 ongewijzigd. De voorgeschreven herziening vóór 31 december 1860 kwam niet tot stand, omdat de Eerste Kamer op 31 mei 1861 een wetsontwerp, dat een uniformport van vijf cent voorstelde, verwierp. Vrees voor benadeling van de schatkist was daarvan de oorzaak.

Anders ging het met de emolumenten, de douceurtjes voor de ambtenaren van de posterijen. De afschaffing ervan werd reeds jaren bepleit door de Kamer. Op 26 december 1855 verscheen een Koninklijk Besluit, waarbij met ingang van 1 januari 1856 alle vrijstellingen, die de postambtenaren genoten met betrekking tot de levering van kranten, werden opgeheven⁴. De directeurs van de postkantoren konden geen kranten en andere drukwerken gratis ontbieden van de uitgevers en ook geen kosteloze briefwisseling met hen voeren. De abonnementsgelden konden

¹ Zie voor de geschiedenis van de posterijen:

E. A. B. J. ten Brink, *Geschiedenis van het Nederlandse postwezen 1795-1810. Het ontstaan van een rijksdienst onder de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland*, Den Haag, 1950; J. C. Overvoorde, *Geschiedenis van het postwezen in Nederland vóór 1795*, Leiden, 1902.

² Staatsblad no. 15.

³ E. A. B. J. ten Brink en C. W. L. Schell, *Geschiedenis van de Rijkstelegraaf 1852-1952*, Den Haag, 1954.

⁴ Koninklijk Besluit van 26 december 1855, no. 53. Het bronnenmateriaal voor deze paragraaf is mij gefotokopieerd beschikbaar gesteld door dr. E. A. B. J. ten Brink, hoofd van de Geschiedkundige Afdeling van de P.T.T. in Den Haag.

niet meer buiten bezwaar van de schatkist overgemaakt worden. Artikel 3 luidde echter: „De Directeuren der Postkantoren blijven niettemin verplicht om zich ambtshalve, doch zonder het genot van vrijstelling van port, te belasten met het ontbieden en leveren van nieuwspapieren, tijdschriften en periodieke werken, ten behoeve der ingezetenen, binnen het Arrondissement van hun kantoor woonachtig, die zich daartoe bij hen aanmelden, onder de bepalingen door Onzen Minister van Financiën vast te stellen. Het drijven van anderen boekhandel wordt hun verboden.” In artikel 4, het laatste artikel, werd de postbeambten een schadeloosstelling in het vooruitzicht gesteld. Daartoe zou minister Vrolik een voorstel doen.

Het Koninklijk Besluit ging vergezeld van een „Extract uit het register der resolutiën van den Minister van Financiën”, van 29 december 1855¹. In dit schrijven gaf minister Vrolik uitvoerige voorschriften ter uitvoering van het Besluit. De postambtenaren werd met klem op het hart gedrukt, de voorschriften stipt na te komen om een billijke schadeloosstelling te verkrijgen. „De Minister rekent op hunne nauwgezetheid in dit opzicht, en vertrouwt dat hij zich in zijne verwachting niet bedrogen zal vinden,” besloot artikel 2. Behalve de Staats-Courant en officiële stukken van de bevoegde autoriteiten, was geen enkel drukwerk in het vervolg vrijgesteld van port. Voor een behoorlijke controle moest op alle postkantoren iedere dag een staat gemaakt worden van het voor port van gedrukte stukken ontvangen bedrag. Als voorbeeld ontvingen de kantoren een staat van het postkantoor in Den Haag. In deze staat werden de namen van de kranten en de titels van de andere drukwerken opgegeven. Daarachter stond het tijdstip van verzending en de van dag tot dag ontvangen bedragen voor port². De overige artikelen van het in totaal 21 artikelen tellende Extract, gaven uitvoerige instructies en waarschuwingen aan de ambtenaren. De directeuren van de grenskantoren en expeditiekantoren van de spoorwegen werden aansprakelijk gesteld voor het volgens de voorschriften frankeren van binnen- en buitenlandse kranten. Het port kon voldaan zijn door de afzender of moest verhaald worden op de geadresseerde, al naar gelang de bestaande internationale postovereenkomsten³.

Art. 14 bepaalde, dat abonnementsgelden en andere betalingen aan uitgevers in geldswaardig papier of in postwissels overgemaakt moesten worden. Aantekening kon daarbij niet meer ambtshalve geschieden. Aan de directeuren werd aanbevolen, om „de gelegenheid tot het frankeren der nieuwspapieren en tijdschriften, voor de uitgevers zoo gemakkelijk te maken als het belang van de dienst veroorlooft; en ook voor het

¹ Circulaire no. 511.

² Staat van omschrijving der gedrukte stukken, naar het binnenland gefrankeerd. Maand november 1855. Postkantoor te 's-Gravenhage. Behoort bij circulaire no. 511.

³ Artikelen 8 t.m. 12 van circulaire no. 511.

frankeergeld, wanneer dit door hen verlangd wordt, op den voor het briefport gebruikelijken voet en onder gelijke waarborgen, crediet voor eenen bepaalden tijd te verleen; met het doel, om de verzending van die stukken door middelen buiten de post, zoo veel mogelijk voor te komen¹". Iedereen kon op het postkantoor ook kranten en tijdschriften afhalen, tegen betaling van een emolument van het recht van uitgifte, het zogenaamde 'droit de boîte', dat niet meer dan drie gulden per jaar mocht bedragen².

Behalve het genoemde busrecht, leverde het Koninklijk Besluit van 1855 voor de ambtenaren slechts een groot verlies van inkomsten op. Wel bleef de toezending van de Staats-Courant, de correspondentie daarover met de boekhouder en kassier en de overmaking van de abonnementsgelden geregeld volgens de bepalingen van 1851, dat wil zeggen, dat een en ander kosteloos was. Toen de ambtenaren in 1851 ambtshalve belast waren met het aannemen van abonnementen op de Staats-Courant, was hun ook het uitzicht geopend op vergoeding voor het verlies aan emolumenten. Deze krant gaf een uitzonderlijk hoog rabat van 20 procent op de abonnementsprijs. Hoewel de belofte van een vergoeding meermalen herhaald werd, ontvingen de directeuren niets. In een tweede schrijven van 29 december 1855 zei minister Vrolik de hoop te koesteren, dat het geleden verlies op de Staats-Courant volgens de in 1851 gedane toezegging geregeld zou kunnen worden³. De minister stelde nadrukkelijk, dat de maatregelen van de regering een einde moesten maken aan misbruik dat onder de oude regeling bestaan had:

„Onder de verkeerdheden, die ik hier op het oog heb, zal ik slechts deze noemen, dat sommige ambtenaren den vrijdom misbruikten, tot het ontvangen of verzenden van stukken, waarvoor de vrijdom niet was verleend, ja zelfs dat zij zich veroorloofden om, in strijd met hunne instructiën, eenen werkelijken boekhandel te drijven, en aldus eene concurrentie tusschen hen en de boekverkoopers te doen ontstaan, waarbij deze, door het gemis van den vrijdom, voor hen van zelfs moesten onderdoen. Voorts dat men, om de emolumenten, die op vele kantoren hoofdzakelijk, zoo niet alléén, uit den vrijdom voortvloeijen, zoo productief mogelijk te maken, zich hier en daar niet ontzag de particuliere uitgevers op verschillende wijzen tegen te werken, ten einde hen te verplichten van het leveren van abonnementen af te zien, of wel die aan het Postkantoor over te doen. Het is zoowel door het eene als door het andere, dat de menigvuldige klagten, over de inbreuk der Postkantoren op het bedrijf van den boekhandel, in de laatste jaren zijn ontstaan, en het is voornamelijk aan dat misbruik, dat zij, die vrijdom hadden gewenscht te behouden, het verlies daarvan mogen toeschrijven. Ik hoop dat die te verre gedreven naijver aan beide kanten zal ophouden, nu de voorname aanleiding daartoe weggenomen wordt; maar het behoeft nauwelijks vermelding dat de ambtenaren er zich voor moeten wachten, niet weder aan dien naijver, door andere even laakbare middelen, voedsel te geven. Zoo als, bij voorbeeld, door het vertragen, of op eene andere wijze bemoeijelijken, van den vroegtijdige uitreiking der nieuwspapieren, die met de post aan het adres van particuliere uitgevers aankomen; of door eene achtellooze en min naauwkeurige behandeling der stukken van dien aard, die bij de expeditie door hunne handen gaan.”

¹ Art. 17 van circulaire no. 511.

² Art. 18 van circulaire no. 511.

³ Resolutie van 29 december 1855, no. 2.

Naar aanleiding van het tweede beginsel, dat van de schadeloosstelling, dreigde de minister: „Ik reken daarbij op de medewerking der ambtenaren, die niet behooren uit het oog te verliezen, dat, wanneer de veronderstelde uitkomst gemist wierd, de jaarlijkse uitbetaling van hetgeen tot schadeloosstelling moet dienen, zeer groote hinderpalen zoude kunnen ondervinden.”

Op 10 februari 1856 verscheen het Koninklijk Besluit „omtrent de schadeloosstelling wegens het verlies van den vrijdom van port, voor de abonnementen der Postkantoren; zoo als hetzelfde luidt met de aanvulling, vastgesteld bij het nader Besluit van den 26 sten Maart daar-aanvolgende, no. 48¹”. Op de staatsbegroting voor 1856 was een bedrag van *f* 45.000 uitgetrokken. De verdeling werd, behalve in het genoemde Koninklijk Besluit, geregeld bij resolutie van 27 maart 1856². In 1858 bedroeg de toelage nog slechts *f* 29.800; in 1860 nog *f* 14.500; in 1862 *f* 12.500 en in 1864 *f* 7.000. In 1871, dus vijftien jaar na de opheffing van de vrijstellingen, hoefde men nog slechts *f* 1200,— uit te trekken³.

De minister zag zich nog dikwijls genooddaakt te wijzen op misstanden bij de uitvoering van de wet van 1855. Zo luidde artikel 3 van de circulaire van 19 mei 1856: „Bij den Minister is niet zonder eenige bevreemding vernomen, dat er Postkantoren zijn, alwaar, sedert 1 Januarij ll., de prijs der abonnementen op binnenlandsche nieuwspapieren hooger wordt berekend, dan de prijs welke, door de uitgevers dier bladen, voor het debiet aan particulieren bepaald is, met inbegrip van het port; en welke prijs gewoonlijk aan het hoofd dier bladen opgegeven wordt. Er bestaat geen aannemelijke grond voor zoodanige prijsverhooging. Trouwens het is de bedoeling, dat de Postambtenaren zich, voor de moeite en kosten welke aan het debiet zijn verbonden, zullen vergenoegen met de zoogenoemde remise of het rabat, 't welk door de uitgevers, aan de Postdirecteuren gelijk aan de boekhandelaars, wordt toegestaan.” De ambtenaren konden maar moeilijk wennen aan de nieuwe regels. Omstreeks 1890 werd de verhouding van de posterijen tot de pers zodanig herzien, dat de postadministratie zich niet meer bezig mocht houden met de colportage van kranten. De uitgevers stelden toen – voor zover zij dat nog niet gedaan hadden – agenten aan.

Na de afschaffing van het dagbladzegel op 1 juli 1869, hadden de uitgevers nog één dringend verzoek aan de regering: de wijziging van de postwet en een goedkoper tarief voor de verzending van nieuwspapieren.

Op het elfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres in 1869 bepleitte uitgever Van Santen uit Leiden, dat de Nederlandse regering

¹ Koninklijk Besluit van 10 februari 1856, no. 62, behorend bij circulaire no. 517.

² Circulaire no. 517. Zie ook het Extract uit het register der resolutiën van den Minister van Financiën van 12 april 1856.

³ W.P. Nagel, De emolumenten der postkantoren. In: Tijdschrift voor Posterijen en Telegraphie, jrg. III (1887), blz. 124.

het briefport voor kranten en andere gedrukte stukken zou vaststellen op een halve cent per veertig wichtjes. Met de Belgische regering zou een overeenkomst gesloten moeten worden, waarbij het port voor gedrukte stukken in beide landen gelijk gesteld werd, zoals met het briefport reeds het geval was. Na de afschaffing van het dagbladzegel zouden de Nederlandse kranten dan ook tegen redelijke prijs door de Vlamingen gelezen kunnen worden. Het voorstel van Van Santen werd door het Congres aangenomen¹.

Het jaar 1870 zou een nieuwe postwet brengen, die op 1 januari 1871 in werking trad. Art. 17 van het wetsontwerp van minister Van Bosse bepaalde het volgende: De kranten zouden aan geen hoger port onderworpen worden dan het geval was, namelijk één cent per exemplaar, tenzij het gewicht daarvan veertig gram te boven ging. In dat geval zou voor elk gewicht van twintig gram of een gedeelte van twintig gram, één cent meer verschuldigd zijn. Toepassing van een hoger port dan van één cent, zou slechts voor kranten van een grote oppervlakte, ofwel voor kranten met bijvoegsels, plaats vinden².

Om een idee van de gewichten van de kranten te geven, gaf Van Bosse voorbeelden:

het Algemeen Handelsblad woog zonder bijvoegsels 42 gram en met bijvoegsel van een half vel 62 gram;

Het Vaderland woog 32 gram en met bijvoegsel (klein formaat) 38 gram;

de Nieuwe Rotterdamsche Courant woog zonder bijvoegsels 38 gram en met bijvoegsel van een half vel 53 gram;

de Oprechte Haarlemsche Courant woog zonder bijvoegsels 42 gram en met bijvoegsel van een half vel 62 gram;

de Amsterdamsche Courant woog zonder bijvoegsel 39 gram en met bijvoegsel van een half vel 57 gram;

het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage woog zonder bijvoegsels 38 gram en met bijvoegsel van een half vel 45 gram.

De kranten zouden voor het merendeel slechts enkelvoudig tarief hoeven te betalen, mits ze niet te groot waren.

Van Eck kwam, zoals de meeste sprekers, in de Kamer, op voor de belangen van de kleine pers, die, dankzij de afschaffing van het dagbladzegel een jaar eerder, reeds goed tot ontwikkeling was gekomen. Het Nieuws van den Dag kostte, aldus Van Eck, f 6,40 en het zou volgens het wetsontwerp getroffen worden met een port van f 3,11 per jaar, bijna de helft van de abonnementsprijs. „Ik vraag: Zal de ontwikkeling van den burgerstand niet sterk worden tegengewerkt, wanneer men hem het voedsel voor zijn geest zoo goed als ontnemt³”? Hij noemde de

¹ Handelingen van het elfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Leuven den 6den, 7den en 8sten September 1869, Leuven, 1870, blz. 423.

² Bijl. Hand. 1869-1870, II, blz. 1139.

³ Idem, blz. 1691.

kleine pers de afspiegeling van de natie en de voortzetting van het lager onderwijs.

Moens vroeg naar het onderscheid tussen nieuwsbladen en weekbladen. Van Bosse zag als maatstaf: „dat nieuwsbladen zijn wat men er in het dagelijksche leven onder verstaat, bladen die aan de mededeeling van het voorkomende nieuws, van de tijdingen van den dag, op staatkundig en wetenschappelijk gebied zijn gewijd en advertentiën bevatten, in tegenstelling met de Illustratiën en dergelijke, die niets anders zijn dan belletristische producten¹”. Door een amendement van Van der Maesen de Sombreff werden de woorden ‘dagbladen of nieuwspapieren’ in een amendement van Lenting vervangen door ‘dag- of weekbladen’. Artikel 17 luidde daardoor: „Het port van dag- of weekbladen, eens of meermaal per week uitkomende, bedraagt voor elk nummer of exemplaar met of zonder bijvoegsels, één cent. Bij afzonderlijke verzending der bijvoegsels, is voor elk bijvoegsel een port van één cent verschuldigd. Wanneer het gewigt van dag- of weekbladen vijf en twintig grammen of minder is, bedraagt het port een halve cent. Meerdere nummers van hetzelfde of van verschillende dag- of weekbladen kunnen bij elkander gevoegd onder één omslag verzonden worden; doch de berekening van het port geschiedt in elk geval per nummer of exemplaar, op den voet als boven is bepaald.”

Het ontwerp-postwet werd na langdurige beraadslagingen met 52 tegen 17 stemmen aangenomen². Het wetsontwerp had een lawine van verzoekschriften ten gevolge gehad. Er waren o.m. adressen binnengekomen van de gebroeders Abrahams, uitgevers van de Middelburgsche Courant te Middelburg, De Looze en Waal, uitgevers van de Zierikzeesche Nieuwsbode, E. S. Witkamp, uitgever van het Volksblad, D. B. Centen, de uitgever van het Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland, W. F. Zweers, uitgever van het Overijsselsch Nieuws- en Advertentieblad te Zwolle, de Gebrs. Hoitsema, uitgevers van de Groninger Courant, W. R. Hauff, uitgever van de Nieuwe Kamper Courant te Kampen en G. Ph. Zalsman, uitgever van het weekblad De Wekstem te Kampen. De commissarissen van de N. R. C., de uitgevers van Het Nieuws van den Dag, Kamers van Koophandel en Fabrieken en besturen van verenigingen waren ook onder de adressanten. Simon Gorter en 55 andere belanghebbenden in de bloei van wetenschap en letterkunde schaarden zich achter de boekhandelaren en courantiers. De gebroeders Belinfante,

¹ Idem, blz. 1702. Moens stelde de vraag n.a.v. het arrest van de Hoge Raad, waarin een definitie van het begrip „bijvoegsel” werd gegeven. Deze luidde: „Het vervolg van een blad, dat, wanneer het gewoon formaat van papier, waarin het blad wordt uitgegeven, geene genoegzame ruimte aanbiedt, om datgene te bevatten wat voor het ter perse gelegde nummer van het blad bestemd is, op een tweede vel wordt gedrukt, en alzoo van het blad een wezenlijk deel uitmaakt.” Hand. 1868-1869, II, blz. 1697.

² Idem, blz. 1706.

uitgevers van het weekblad *De Wekker* in Den Haag, dat aan onderwijs en opvoeding was gewijd, stuurden een gedrukt adres.

Zoals wij hierboven beschreven hebben, werden met ingang van 1 januari 1856 alle vrijdommen die de postambtenaren met betrekking tot de levering van kranten genoten, opgeheven.

De directeurs van de postkantoren bleven echter verplicht zich ambts-halve, maar zonder genot van vrijstelling van briefport, te belasten met het aanbieden en leveren van kranten binnen het arrondissement van hun kantoor. Het bleek echter bij meer dan een gelegenheid, dat iedere poging van de kant van de postambtenaren, om te concurreren met de boekhandelaar, door het ministerie werd tegengegaan.

De concurrentiepositie verslechterde ten gunste van de boekhandel, omdat het vervoer van een pak kranten per spoor goedkoper was dan per post. Dit deed een aantal uitgevers op de gedachte komen, om een overeenkomst te sluiten met boekhandelaren of agenten aan te stellen. Onmiddellijk bij de aankomst van de trein, werd het pak kranten in ontvangst genomen en de inhoud besteld, zelfs op een uur dat er geen postbestelling meer zou kunnen plaatsvinden. Het *Nieuws van den Dag* begon daarmee in 1882. Andere kranten, waaronder de *N.R.C.* in 1887, volgden.

Door het verspreiden van prospectussen en door advertenties in plaatselijke bladen wisten boekhandelaren en agenten het spoedig zover te krijgen, dat het ene abonnement na het andere aan het postkantoor werd opgezegd om in hun handen over te gaan. Met de advertenties ging het dezelfde weg op. Uitgevers gaven zowel aan boekhandelaren, advertentiebureaus als postkantoren 15% rabat. Niettegenstaande het verzet van de postbeambten, werd hen de bemoeienis met kranten en advertenties in 1890 helemaal verboden¹. De opbrengsten van de emolumenten waren intussen voor de volgende plaatsen als volgt terugge-
lopen:² (tabel 22)

In 1875 werden 24 miljoen kranten over de post verzonden; in 1900 48 miljoen, in 1920 241 miljoen en in 1930 263 miljoen³. Het grootste aantal kranten werd ten slotte bezorgd door agenten en bezorgers; een gering aantal werd in Nederland op straat gekocht. Van de in 1884 in Amsterdam los verkochte kranten hebben wij de volgende cijfers:⁴

¹ N M K, Afschaffing van de emolumenten. In *Tijdschrift voor Posterijen en Telegraphie*, jrg iv (1888), blz 186-187

² W P Nagel, De emolumenten der postkantoren. In *Tijdschrift voor Posterijen en Telegraphie*, jrg iii (1887), blz 130.

³ *Handbuch der Weltpresse Eine Darstellung des Zeitungswesens aller Lander*, Leipzig-Frankfurt am Main, 1937, blz 285

⁴ Van der Meulen, a w, dl 2, blz 115

Tabel 22

Kantoor	1855	Te verdelen over ¹	1886	Te verdelen over ¹
Leeuwarden	f 902,—	3	f 370,—	12
Leiden	f 1.880,—	6	f 436,—	13
Middelburg	f 887,—	4	f 418,—	6
Nijmegen	f 1.053,—	5	f 605,—	9
Roermond	f 1.342,—	1	f 438,—	6
Rotterdam	f 10.537,—	13	f 13.022,—	56
Zutphen	f 876,—	2	f 227,—	6
Zwolle	f 988,—	5	f 466,—	14

¹ = aantal ambtenaren.

Nederlandse kranten:

Algemeen Handelsblad	106.015 ex.;
Nieuws van den Dag	61.327 ex.;
De Amsterdammer (Dagblad)	50.308 ex.;
Amsterdammer (Weekblad)	6.376 ex.;
Amsterdamsche Courant	15.097 ex.;
De Standaard	2.738 ex.;
De Tijd	2.465 ex.;
Vliegend Blad	203.282 ex.;
Echo van het Nieuws	52.110 ex.;
Predikbeurtenblad	33.617 ex.;
Nieuwsblad voor Nederland	26.935 ex.;
Politienieuws	12.706 ex.;
Nieuwe Rotterdamsche Courant	33.171 ex.;
Uilenspiegel	2.510 ex.;
Humorist	1.293 ex.;

Buitenlandse kranten:

Figaro	26.112 ex.;
Petit Journal	16.307 ex.;
Daily News	16.034 ex.;
l'Événement	14.123 ex.;
Le Temps	12.071 ex.;
l'Etoile Belge	12.035 ex.;
Kölnische Zeitung	8.910 ex.;
l'Indépendance Belge	6.792 ex.;
Fliegende Blätter	3.010 ex.;
Journal Amusant	2.065 ex.;
Journal pour Rire	2.033 ex.;

en nog veertig duizend andere binnen- en buitenlandse kranten.

Wat betreft de rol van de zojuist genoemde advertentiebureaus, de voornaamste internationale bureaus waren in 1885:¹

G.L. Daube & Cie.	te Frankfurt a.M., Berlijn, Keulen en Wenen;
Haasenstein & Vogler	te Hamburg, Berlijn, Frankfurt a.M. en Bazel;
Rudolf Mosse	te Berlijn, Keulen, Frankfurt a.M., München, Leipzig en Zürich;
Adolf Steiner	te Hamburg;
Aug. Siegle	te Londen;
John F. Jones	te Parijs en Londen;
Havas Laffite & Cie.	te Parijs en Brussel;
Office de Publicité	te Brussel;
Nijgh & Van Ditmar	te Rotterdam en Amsterdam;
Seyffardt's Annoncen-Bureau	te Amsterdam;
E.C. Oblieght	te Milaan, Florence en Rome;
Friedrich Petrick	te Petersburg;
Rajchman & Frendler	te Warschau en Moskou;
H.P. Hubbard's International Newspaper Agency	te New Haven, V.S., met agenten in de meeste steden van Amerika.

3. De bedrijfstvorm van de dagbladondernemingen

De gegevens over de bedrijfstvorm van de krantenondernemingen zijn minder volledig dan men zou wensen. Voor de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 waren de kranten, zoals wij gezien hebben, particulier eigendom van één, – bijvoorbeeld de Arnheemsche Courant – of meer – het Algemeen Handelsblad – personen. De tweede naamloze vennootschap na de N.R.C. was die van de Vereeniging Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage te 's-Gravenhage, opgericht in 1864 bij gelegenheid van de fusie. Eind december 1885 bedroeg het aantal naamloze vennootschappen, waarvan de statuten door koninklijke goedkeuring bekrachtigd werden en die kranten zouden uitgeven of reeds uitgaven, drieëntwintig. Het waren:²

	Opgericht in:
1. Vereeniging Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage te 's-Gravenhage.	1864
2. De Kleine Courant (Het Nieuws van den Dag) te Amsterdam.	1870
3. Nieuwe Veendammer Courant te Veendam.	1870
4. De Nederlandsche Financier te Amsterdam.	1873

¹ Idem, blz. 179.

² Van der Meulen, De courant, dl. 2, blz. 318 en A.H. van Nierop en E. Baak, De Nederlandsche Naamloze Vennootschappen, (Zwolle, 1882-1885). Van der Meulen noemt de N.R.C. niet als eerste, maar het Dagblad. Zie hoofdstuk VI voor de bedrijfstvorm van de N.R.C.

5. Het Vaderland te 's-Gravenhage.	1874
6. De Middelburgsche Courant te Middelburg	1874
7. De Katholieke Illustratie te 's-Hertogenbosch.	1876
8. Nieuw Algemeen Effectenblad te Amsterdam.	1878
9. Het Rotterdamsch Nieuwsblad te Rotterdam.	1878
10. De Winterswijkse Courant te Winterswijk.	1879
11. De Schiedamsche Boek- en Courantdrukkerij te Schiedam.	1879
12. Maatschappij tot Exploitatie van het Nieuwsblad „De Hollandsche Afrikaan” te Amsterdam.	1883
13. Maatschappij tot Exploitatie der Amsterdamsche Courant te Amsterdam.	1883
14. Maatschappij tot Exploitatie, Aankoop en Uitgifte van Nieuwsbladen, te 's-Gravenhage.	1883
15. Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad te Utrecht.	1883
16. De Vooruitgang. Anti-revolutionair Blad voor de Noordelijke provincien te Steenwijk.	1883
17. Scheveningsche Drukkerij en Boekhandel te Scheveningen.	1883
18. Maatschappij tot Exploitatie van het dagblad „Het Centrum” te Utrecht.	1884
19. Nieuwe Zaaansche Courant te Koog a/d Zaan.	1885
20. Dagbladmaatschappij (De Amsterdammer) te Amsterdam.	1885
21. Maatschappij tot Exploitatie van een Dagblad voor Deventer en omstreken.	1885
22. Volksblad De Echo.	1885
23. De Arnhemsche Drukkers- en Uitgeversmaatschappij.	1885

Aanvankelijk heeft men nogal sceptisch gestaan tegenover de uitgave van kranten door naamloze vennootschappen. Van der Meulen merkte echter op, dat de vraag, of deze eigenaardige tak van nijverheid wel geschikt was om door naamloze vennootschappen beheerd en geëxploiteerd te worden, beantwoord was met de goede rentabiliteit van de ondernemingen en de verantwoorde journalistieke samenstelling¹. Hij wees erop, dat de individualiteit van de schrijvers minder op de voorgrond kon treden, maar dat de ervaring van de andere kant had bewezen, vooral in het buitenland, dat de vennootschappen zich in bepaalde omstandigheden materieel beter staande konden houden dan de particuliere ondernemingen. Wilde een partij een orgaan hebben, dan kon het bestuur meer dan de helft van de aandelen van een n.v. opkopen en de benoeming van de hoofdredacteur en andere medewerkers in handen nemen, aldus Van der Meulen. Een particulier, die eigenaar-drukker-uitgever van een krant was, zou minder sterk weerstand kunnen bieden bij pogingen om de materiële bloei van zijn onderneming te ondermijnen. De financiële draagkracht van een n.v. zou altijd groter zijn en de concurrentiepositie daarom verbeteren.

De grote vlucht van het dagbladwezen van 1869 tot 1880 blijkt uit het aantal dagbladvennootschappen en uit het feit, dat de vermeerderde kapitaalomsat in deze periode grotere winstuitkeringen opleverde. Deze materiële vooruitgang – wij spreken in deze paragraaf niet over de inhoudelijke – van de pers blijkt uit de volgende officiële cijfers, ontleend

¹ Van der Meulen, De courant, dl. 2, blz. 316.

aan een werk van de Vereeniging voor Statistiek in Nederland, uit 1882. „Overzicht der naamlooze Vennootschappen, volgens de patentregisters over de jaren 1861/62 – 1880/81¹”. (tabel 23)

Tabel 23

Jaar	Aantal	Gestort kapitaal	Uitkering	Verhouding in %
1861/62	1	25.000	—	—
1864/65	2	187.000	4.000	2,13
1870/71	2	164.760	2.700	1,63
1871/72	2	164.760	6.480	3,93
1873/74	3	210.260	6.638	3,15
1874/75	7	626.000	15.050	2,40
1875/76	8	640.000	18.100	2,82
1877/78	10	671.880	38.689	5,76
1878/79	10	739.380	46.698	6,32
1879/80	10	727.380	46.894	6,44
1880/81	11	647.380	54.770	8,46

De organisatievorm van de dagbladondernemingen in het laatste kwart van de vorige eeuw heeft steeds duidelijker het karakter van het ambachtelijke bedrijf van de ouderwetse courantiër verloren. De juridische vorm van nieuw op te richten ondernemingen was de naamloze vennootschap. Bestaande kranten werden langzaam maar zeker in deze ontwikkeling meegevoerd, om door kapitaalintensieve technische en redactionele verbeteringen de concurrentie het hoofd te kunnen bieden. In het buitenland organiseerden de dagbladondernemingen zich nog sneller kapitalistisch. De collectivisten, onder wie Lasalle, veroordeelden deze trend als een ontaarding van het transportmiddel voor ideële goederen. De liberale theoretici schrokken er daarentegen niet voor terug, het winstmotief te beschouwen als een wezenskenmerk van de krant. Voor hen was het dagblad een orgaan voor handelsreclame; de redactionele inhoud zou slechts de functie hebben de aandacht van de lezers te trekken ten behoeve van het advertentiegedeelte.

Of de grotere oplagen een betere technische outillage noodzakelijk maakten of de vooruitgang van de techniek en de grotere oplagen de krant goedkoper maakten, is voor Nederland geen vraag. Na de afschaffing van het dagbladzegel, kon de dagbladpers onder invloed van velerlei factoren, rekenen op een betere afzet van het produkt krant en maakte de techniek van nieuwsgaring en drukken het mogelijk de wezenskenmerken van de krant: actualiteit en periodiciteit, beter dan ooit tot hun recht te laten komen. Als de actualiteit minder ligt op-

¹ Passim; de gegevens betreffende de dagbladondernemingen hebben wij bij elkaar gezet in één overzicht.

gesloten in de feiten en gebeurtenissen, maar eerder in de relatie daarvan met de mensen betekenis krijgt, dan is het duidelijk, dat de actualiteit door de periodiciteit en de snelle vermenigvuldiging en verspreiding van het nieuws van meer gewicht kon worden. De publiciteit, ten slotte, werd ook groter, omdat de kranten op een anonieme markt voor een steeds ruimer publiek verschenen. De tijd, dat slechts gegoeden zich het weeldeartikel krant konden veroorloven, scheen terstond na 1869 voorbij. De krant bleef echter het geestelijke produkt van commerciële ondernemingen. Vandaar onze aandacht voor de juridische vorm.

Uit de in de bijlagen opgenomen gegevens van de dagbladvennootschappen blijkt, dat de kapitaalbehoeften van de op te richten ondernemingen groot waren¹. De Vereeniging Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage vroeg een beginkapitaal van f 250.000. Er werden echter slechts 335 aandelen van f 500,— uitgegeven. In 1864 en 1868 werd voor een bedrag van f 110.000 aan obligaties uitgegeven. Op 1 januari 1885 moest hiervan nog f 10.000 afgelost worden. Het Nieuws van den Dag — waarover meer in de volgende paragraaf — begon met f 70.880. In 1876 en 1879 werden obligatieleningen ten bedrage van f 50.000 afgesloten. In 1882 was de hele som van f 120.880 afgelost. Van de volgende n.v.'s zijn ook cijfers bekend:

Nieuwe Veendammer Courant (aandelen op naam)	f 3.000,—
Rotterdamsch Nieuwsblad. Aanvankelijk f 130.000,— maar in 1881 verminderd tot .	f 62.500,—
Maatschappij tot Aankoop, Uitgifte en Exploitatie van Nieuwsbladen.	f 50.000,—
Nog niet geheel geplaatst in 1885.	
De Courant Het Vaderland: aan aandelen	f 125.000,—
Obligatielening van 1876	f 60.000,—
	<hr/>
Totaal:	f 185.000,—
Winterswijkse Courant	f 10.000,—
Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad	f 425.000,—
Nieuw Algemeen Effectenblad	f 20.000,—
Maatschappij tot Exploitatie der Amsterdamsche Courant	f 50.000,—
De Hollandsche Afrikaan. Raming:	f 10.000,—
Vijftig procent gestort in 1883.	
De Vooruitgang. Raming:	f 4.000,—
Gestort in 1883: 20 procent.	
De Middelburgsche Courant	f 150.000,—
Nieuwe Zaaansche Courant	f 5.000,—

¹ Zie bijlage XII.

Dagbladmaatschappij	f 150.000,—
Maatschappij tot Exploitatie van het Dagblad voor	
Deventer en Omstreken	f 20.000,—

Opvallend hoog is het bedrag van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, namelijk f 425.000,—. Boven een ton gaan ook De Kleine Courant (Nieuws van den Dag), Het Vaderland en de Middelburgsche Courant, die uitgegroeid zijn tot grote bladen. Het Rotterdamsch Nieuwsblad is een financieel zorgenkind geweest in de jeugdijaren, zoals Scheffer in zijn meermalen genoemde studie over deze krant aangetoond heeft. De speculatieve ondernemingen, de Maatschappij tot Aankoop, Uitgifte en Exploitatie van Nieuwsbladen en de Dagbladmaatschappij hebben een uiteenlopend maatschappelijk kapitaal van resp. f 50.000,— en f 150.000,—. De bedrijfskapitalen van De Vooruitgang, de Hollandsche Afrikaan, de Nieuwe Zaaansche Courant en de Winterswijkse Courant blijken erg laag te zijn, maar de oprichters van deze naamloze vennootschappen zullen zeker geen grootscheepse plannen gehad hebben.

Het rendement van het kapitaal van een aantal ondernemingen blijkt uit het volgende overzicht. (tabel 24)

Tabel 24. Winstuitdelingen in procenten van de naamloze vennootschappen onder de dagbladondernemingen 1870-1884.¹

	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884
1. Ver. Dagblad van Zuidholl. en 's-Gravenhage											12	11	13		8,5
2. De Kleine Courant, N.v.d.D.	8,5	5	12	16	18	23	26	30	35	38	45	65	65		70
3. Nieuwe Veendammer Courant			5	5	5	15	15	20	35	25	20	20	30		22
4. Het Vaderland								3	2	4	4	4			3
5. De Middelburgsche Crt.						1875-1881 gemiddeld 4,87									
6. De Kath. Illustratie						7	6,6	6,65	6,2	5,25	6,1	6,1	6,15		6,2
7. Nieuw Alg. Effectenblad								8	9	5	9	10	10		11
8. Het Rott. Nieuwsblad															
9. Utrechtsch Prov. en Sted. Dagbl.													6		5,6

4. Het Nieuws van den Dag voor honderd gulden

In de zomer van 1869 ontmoette Maurits van Lee toevallig de Leidse uitgever Pieter van Santen in Katwijk en al pratende over de afschaffing van het dagbladzegel, kwam het gesprek op de wenselijkheid van een populair algemeen goedkoop dagblad. Daarvoor was de tijd volgens Van Lee nu buitengewoon gunstig. Als inwoner van Brussel kende hij het succes van de Etoile Belge, een krant die op dezelfde leest geschoeid was als het Parijse Petit Journal². Het denkbeeld lokte Van Santen wel

¹ A.H. van Nierop en E. Baak, a.w., passim en Scheffer, a.w., passim.

² L'Etoile Belge kostte op 22-XII-1850 6 francs, op 13-VII-1856 8 francs, op 9-VII-1862, op 14-XII-1865 en 15-XII-1865 10 francs, op 18-II-1869, 15-V-1869 tot en met 9-I-1913 12 francs.

aan en hij beloofde Van Lee een bankje van honderd gulden. Zo werd, volgens J.W. Enschedé, het denkbeeld geboren, dat met de 'kleine courant' Het Nieuws van den Dag verwezenlijkt zou worden¹.

Pieter van Santen zag van het begin af aan de speculatieve betekenis van het plan in. Als jongeman van 22 jaar had hij in 1859 – op 1 juni – de zaken van P.H. van den Heuvell in Leiden overgenomen en voortgezet onder de firma Van den Heuvell en Van Santen. Tot zijn overlijden op 21 juli 1877 was hij met succes als uitgever werkzaam. Hij kende het Leidsch Dagblad van zijn plaatsgenoot Sijthoff en had veel belangstelling voor een eigen krant sinds het gesprek in Katwijk. Omdat hij geen kapitaal had en Leiden niet voldoende mogelijkheden bood voor een nieuwe krant, die ook de provinciale bourgeoisie in Nederland zou moeten bereiken, zocht hij contact met iemand in Amsterdam. Hij vond George Lodewijk Funke, die sinds 1863 als zelfstandig uitgever-boekhandelaar gevestigd was. Van 1867 tot 1870 was hij ook redacteur van het Nieuwsblad voor den Boekhandel. Het duurde niet lang, of Funke had de leiding genomen van de op te richten krant, die in Amsterdam geredigeerd, gedrukt en uitgegeven zou worden. Het plan bleef, na cijferen en rekenen, om een dagblad uit te geven. Behalve de Staatscourant bestonden er nog twaalf dagelijks verschijnende kranten. Het waren de franstalige kranten de *Ami de Limbourg* en de *Courrier de la Meuse* en verder: de *Amsterdamsche Courant*, het *Dagblad van Zuidholland* en 's-Gravenhage, de *Oprechte Haarlemsche Courant*, het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Verder de goedkopere kranten: het *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad*, de *Arnhemsche Courant*, het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad*, het *Leidsch Dagblad* en de *Nieuwe Utrechtsche Courant*.

Het Nieuws zou een liberaal blad worden en het zou, als het iets zou zijn in de trant van de bestaande bladen, moeten concurreren tegen de *Arnhemsche Courant* van Thieme en het *Leidsch Dagblad* van Sijthoff. Verder zou het vanwege de familieberichten en de advertenties moeten kunnen concurreren tegen de *Haarlemsche Courant*, de *N.R.C.* en het *Algemeen Handelsblad*. De eerste twee kranten hadden een betrekkelijk gering aantal lezers in de provincie. In de kleinere steden en dorpen

Zie A. J. Vermeersch, *Répertoire de la presse Bruxelloise (1789-1914)* A-K, Louvain-Paris, 1965, blz. 251. *Le Petit Journal*. Ondertitel: *Quotidien non politique*. De prijs was vijf centimes per nummer. Het eerste nummer verscheen op 1 februari 1863. De krant werd gesticht door M. P. Millaud (1813-1871). In 1869 werd het hoogste oplagecijfer van 467.000 bereikt.

R. de Livois, *Histoire de la presse française*, Lausanne, (1965), dl. 1, blz. 295. Zie ook hoofdstuk VII.

¹ J.W. Enschedé, *De oprichting in 1870 en de eerste jaren van het dagblad Het Nieuws van den Dag*. Overdruk uit *Het Boek*, 's-Gravenhage, 1920. Ook van dezelfde auteur: *Voor vijftig jaren*. In: *Het Nieuws van den Dag* van 10 maart 1920, no. 17288, avondblad, eerste blad 1.

hadden slechts weinigen deze duurdere kranten in eigendom. In deze plaatsen, maar ook in Amsterdam betrok men de krant vaak van de 'courantenverhuurders', mannen en vrouwen, die hun bestaan ervan maakten de kranten tegen een gering bedrag ter lezing te verstrekken. Brievengaarders, kleine winkeliers en andere neringdoenden vonden een bijverdienste in het laten circuleren van de kranten. In de bloeitijd van het kranten verhuren waren er ook verschillende 'courantrondbrengerspatroons', die met mannelijk en vrouwelijk personeel werkten. De firma Hamacher, een van de grootste in Amsterdam, had zes personen in dienst, terwijl de firma Hesta het wel eens tot acht bracht. Een krantenwijk werd zo nu en dan te koop aangeboden voor tweeduizend gulden en meer, zodat men mag aannemen, dat er goede zaken gedaan werden. De krantenman haalde 's morgens vroeg de ochtendbladen op een bepaald punt af en begon dan zijn ronde. Men kon de krant ook voor een gering bedrag per week in eigendom krijgen, mits men er genoeg mee nam, dat het geregeld bezorgde nummer een paar dagen oud was. Voor het Algemeen Handelsblad, met gelijktijdige levering van ochtend- en avondblad, werd op deze voorwaarde 15 cent, 12,5 cent of 14 cent per week betaald. Dat scheelde vijftig cent per week.

De 'courant-rondbrenger', zoals de officiële benaming was, deed ook reeds aan klantenbinding. Met Nieuwjaar bood hij of zij 'zijne geachte Begunstigers' een almanak aan, die op karton op de beide zijden was bedrukt. De laatste uitgave hiervan verscheen op 1 januari 1916. Asmodée, een tot 1906 in Amsterdam uitgegeven satirisch weekblad, was zozeer in trek bij het publiek, dat de krantenverhuurders de stukgelezen nummers telkens moesten plakken en ten slotte aan de drukker vroegen, beter papier te gebruiken. Deze gaf echter ten antwoord, dat zij dezelfde nummers maar niet zo lang moesten laten circuleren. In 1920 zouden in Amsterdam nog vier courantenverhuurders hun bedrijf op kleine schaal uitgeoefend hebben¹. Ook waren in het laatste kwart van de vorige eeuw particulieren nog aaneengesloten om de krant goedkoper te kunnen lezen. Zij lieten de kranten in een blikken trommel onder elkaar circuleren. 's Morgens was het blad bij de één, 's middags een paar uur bij de ander, 's avonds bij een derde, de volgende morgen bij een vierde, totdat eindelijk de laatste lezer zijn krant – een paar dagen oud – ontving. Per nummer betaalde iedereen slechts een paar centen.

Wat is het verband tussen de oprichting van het Nieuws en de leesgewoonten, zoals wij deze beschreven hebben? Het was de opzet van het Nieuws om die huurders en met name de provinciale huurders en samenlezers rechtstreeks te bereiken en hun de nieuwe krant in eigendom te geven tegen ongeveer hetzelfde bedrag, als zij gewoon waren aan huur

¹ J.D. Ketelaar, Couranten-verhuurders. In een aantekening „Oud en Nieuw Amsterdamsch Verleden”, in: *Amstelodamum*, jrg. VII (1920), blz. 30.

te betalen. Daarbij lag het in de bedoeling, niet uit te geven een 'grootte', maar een 'kleine' krant en, zodra het debiet en de techniek van drukkerij en expeditie dat zouden veroorloven, als regel niet één blad te geven, maar meerdere. De dagelijkse leesstof zou op deze manier over verschillende bladen verdeeld worden. Daarmee zou, volgens de initiatiefnemers – en hun gedachte zou later juist blijken – een groot voordeel bereikt worden. De krant, door de post aan huis bezorgd, niet door een agent, een debitant of een andere tussenpersoon, zou in de eerste plaats haar bestemming vroeger bereiken en vervolgens zouden de afzonderlijke bladen van de krant verdeeld kunnen worden onder de leden van het huisgezin. Iedereen zou dan direct met een stuk kunnen beginnen en niet hoeven te wachten, totdat de huisvader de krant van A tot Z gespeld en gedeeltelijk aan zijn vrouw en kinderen voorgelezen had. Slaagde het plan, dan zou de nieuwe krant in de toekomst kunnen worden wat men met een toen reeds verouderd woord een 'familieblad' noemde.

Ook stelden de oprichters de vraag, of het Nieuws een politiek liberaal blad moest zijn. Om het familiebegrip, zojuist aangeduid, werd het niet raadzaam geacht het staatkundige element te veel naar voren te brengen. Het Nieuws zou iets anders moeten bieden en wat dat zou zijn, werd volgens Enschedé uitgemaakt door de 'meesterhand van Funke'. In de boekhandel had Funke inderdaad de voordelen van de populair-wetenschappelijke aanpak leren kennen. Het Nieuws zou een vrijzinnig blad moeten zijn, dat met zijn 'nieuws van den dag' een publiek bereikte, dat door de bestaande liberale kranten niet onmiddellijk bestreken werd en dat graag goed geschreven korte beschouwingen wilde lezen over de grote vraagstukken, aan de orde van de dag op maatschappelijk, ethisch en letterkundig terrein en dat niet in de eerste plaats gesteld was op politieke verhandelingen, polemieken en kritiek over staatkunde. Behalve neutrale nieuwsberichten zou het blad een ruime plaats moeten bieden aan beschouwingen over allerlei onderwerpen die de aandacht trokken. Funke dacht onbewust aan de inhoud van de spectatoriale geschriften in een gemoderniseerde vorm. Onbewust, omdat deze geschriften in zijn tijd nauwelijks bekend waren².

Wat de godsdienstige richting van het blad betrof, dacht Funke, hoewel hij zelf Luthers was, dat een maatschappelijk blad als het Nieuws, geredigeerd in dopers-vrijzinnige geest, de beste kans van slagen zou hebben bij de gezeten burger in de steden en in de dorpen, bijzonder in het noorden van het land. Er zou 'richting en leven' – de titel van een boek van Allard Pierson, in 1863 bij Kruseman verschenen – gegeven kunnen worden aan de Groninger richting in de Hervormde Kerk. Vooral in het noorden waren onder invloed van deze richting verschillende predikanten-verenigingen ontstaan, gewijd aan zuiver wetenschappelijke

¹ J. W. Enschedé, *De oprichting*, blz. 9.

² Kruseman verzorgde in 1858 een bloemlezing uit *De Spectator* van Justus van Effen.

besprekingen van allerlei actuele vraagstukken. Er zou dus contact verkregen kunnen worden met de moderne beweging, die zich juist in Friesland van 1860 tot 1870 krachtig gemanifesteerd had. Het geluk wilde, dat een doopsgezinde dominee met grote begaafdheid en een klassieke schrijftrant, zijn betrekking moest verlaten en een andere werkring zocht, waarin hij zijn beginselen van eer en plicht zou kunnen ontvouwen voor een groot publiek. Het was Simon Gorter, over wie wij nog zullen schrijven in verband met de inhoud van het Nieuws.

Hoe verliep de financiering? Het moet al spoedig gebleken zijn, dat Van Santen en Funke ook in combinatie niet kapitaalkrchtig genoeg waren. Een naamloze vennootschap bleek daarom de aangewezen weg om het doel te bereiken, zoals wij gezien hebben bij de behandeling van de juridische vorm van de dagbladondernemingen. In december 1869 verspreidden de uitgevers de „Prospectus der Vennootschap tot oprichting en exploitatie van een klein, goedkoop, nederlandsch dagblad uit te geven onder den titel het Nieuws van den Dag.” De volgende personen hadden onder meer volgens de prospectus eerder hun adhesie betuigd met het plan van de heren Funke en Van Santen:

jhr. mr. W. Th. Gevers Deynoot te 's-Gravenhage;
dr. M. J. de Goeje, hoogleraar te Leiden;
mr. J. C. Goudsmit, hoogleraar te Leiden;
M. C. van Heukelom te 's-Gravenhage;
A. C. Joosten te Amsterdam;
B. F. Krantz, fabrikant te Leiden;
mr. W. Mees, lid van de Kamer van Koophandel te Rotterdam;
P. N. Muller te Amsterdam;
F. J. Plate, voorzitter van de Kamer van Koophandel te Rotterdam;
dr. C. G. von Reeken te Haarlem;
J. G. de Hoop Scheffer, hoogleraar te Amsterdam;
H. J. Schimmel te Amsterdam;
T. J. Stieltjes, lid van de Tweede Kamer te Delft;
P. J. Veth, hoogleraar te Leiden;
A. C. Wertheim, lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, te Amsterdam¹.

In deze prospectus en in een in januari 1870 verspreid 'Inschrijf-Billet' leest men over het dagbladzegel: „Koning Willem III, Zijne Ministers en de Staten-Generaal hebben door de afschaffing van het zegel op de dagbladen eene groote weldaad aan ons land willen bewijzen. Zij hebben de deuren en half gesloten vensters wijd open gezet, opdat het licht der gedachten vrij, vrolijk, en tot in de verste hoeken zou kunnen stroomen;

¹ Map Nieuws van den Dag, aanwezig in het Nederlands Persmuseum te Amsterdam.

niet alleen opdat zij die lezen, goedkoop, meer en beter zouden lezen, maar vooral, opdat duizenden, tot heden van hun dagblad verstoken, door middel der pers dagelijks in aanraking zouden komen met den grooten stroom der gebeurtenissen en gedachten. Voortaan moet de burger in den prijs geen beletsel vinden om dagelijks, alleen of met zijn buurman zijn blad in eigendom te ontvangen."

Er kwam voldoende deelneming, zodat op 1 februari 1870 voor notaris mr. J. F. Wertheim te Amsterdam verleden kon worden de oprichtingsakte van de Naamlooze Vennootschap De Kleine Courant met het doel de uitgave en exploitatie van een dagblad, voorlopig onder de naam Het Nieuws van den Dag, „strekken, om uitgaande van liberale beginselen de volksoontwikkeling en beschaving te helpen bevorderen." De akte werd notarieel gepasseerd door Van Santen, Funke en Hyman Binger. Deze derde comparant had samen met zijn broer de drukkerij en uitgeverij van de firma Gebroeders Binger. Deze firma zou het Nieuws gaan drukken. Als redacteur van het Nieuwsblad voor den Boekhandel kende Funke de drukkerij van Binger, volgens Enschedé¹.

In de prospectus van december 1869 was het kapitaal bepaald op f 40.000,—, later, vóór het verlijden van de akte van 1 februari 1870, is het gebracht op f 44.000,—, gesplitst in 440 aandelen van f 100,—. Hiervan waren er 123 geplaatst, aldus verdeeld:

Pieter van Santen, lid van de firma Van den Heuvell & Van Santen, boekhandelaar te Leiden	30
H. F. de Charro en Zonen, papierhandelaren te 's-Gravenhage	5
Gualtherus Kolff, boekhandelaar te Leiden	3
Maurits Schaalje, rijksontvanger te Zoeterwoude	2
jhr. mr. Willem Theodorus Gevers Deynoot, zonder beroep te 's-Gravenhage	3
Elisa Marinus van Santen, zonder beroep, te 's-Gravenhage	4
mr. Marten Mees, advocaat te Rotterdam	2
Hermanus Hartog Heys van Zouteveen, lid van de raad der gemeente Delft	2
mr. Paul Claude Lezwijn, commissionair in effecten en kassier te Leiden	2
Hyman Binger, boekdrukker te Amsterdam, voor zijn te Amsterdam gevestigde firma Gebroeders Binger	30
George Lodewijk Funke, boekhandelaar te Amsterdam	20
dr. Sytse Hoekstra, hoogleeraar te Amsterdam	5
Justus Rudolph Wüste, koopman te Amsterdam	7
George Rudolph Albrecht Wüste, koopman te Amsterdam	3
Frederik Muller, boekhandelaar te Amsterdam	5

¹ J. W. Enschedé, a.w., blz. 13.

Enschedé merkte op, dat deze deelnemers behoorden tot de particuliere relaties en vrienden van Funke en Van Santen, die hun ter wille wilden zijn¹.

Hoe hoog de uitgaven geschat werden, blijkt uit de volgende raming van de kosten, in 1869 vóór de oprichting gemaakt:²

Kosten van inrichting

Inrichting van het bureau	f 500,—
Eerste exploitatiekosten	f 5.000,—
	— — — — —
	f 5.500,—

Jaarlijks budget

Redactie en correctie	f 6.800,—
Telegrammen, berichten, couranten etc.	f 3.500,—
Zetloon van 311 nummers à f 22,—	f 6.842,—
Lokaalhuur en personele belasting	f 525,—
Bureaukosten, salaris van bedienden, jongens etc.	f 1.250,—
Patent	f 50,—
Onvoorziene uitgaven	f 1.000,—
	— — — — —
	f 19.967,—

De drukkosten waren in de raming per duizend exemplaren f 1,50, dus voor 311 ex. per jaar 47 cent per ex. Een riem papier, van 500 vel, was hiervoor nodig, hetgeen een bedrag van f 2,60 uitmaakte. Dat was voor 311 ex. met inbegrip van het inschietverlies bij de papiertoelevering aan de pers f 1,70 per exemplaar. De kosten van vouwen, strookjes enz. bedroegen 30 cent. Elk exemplaar kwam daarom buiten de kosten van de redactie en het zetten op f 2,47. De netto opbrengst van een exemplaar, na aftrek van het rabat en de kosten van verspreiding, was f 5,10, zodat elk abonnement een winst van f 2,63 opbracht. Duizend exemplaren gaven dan een winst van f 2630,—.

De werkelijke cijfers geeft Van der Meulen niet, maar die zouden ver boven de raming gegaan zijn. Interessant zijn ook de winsten die men verwachtte bij verschillende oplagen: Het berip winst wordt in twee betekenissen gebruikt; in het laatste geval duidt het de netto-opbrengst aan, in het eerste geval de inkomsten zonder aftrek van de kosten.

Winst bij debiet van 5000 ex.	f 13.150,—
Opbrengst advertenties f 30,— per dag	f 9.330,—
	— — — — —
	f 22.480,—

¹ Idem, blz. 14.

² Van der Meulen, De courant, dl. 2, blz. 103-105.

Budget	<i>f</i> 19.967,—
Winst	<i>f</i> 2.513,—
Winst bij debiet van 6000 ex.	<i>f</i> 15.780,—
Opbrengst adv. <i>f</i> 35,— per dag	<i>f</i> 10.885,—
	<i>f</i> 26.665,—
Budget	<i>f</i> 19.967,—
Winst	<i>f</i> 6.698,—
Winst bij debiet van 8000 ex.	<i>f</i> 21.040,—
Opbrengst adv. <i>f</i> 35,— per dag	<i>f</i> 10.885,—
	<i>f</i> 31.925,—
Budget	<i>f</i> 19.967,—
Winst	<i>f</i> 11.958,—
Winst bij debiet van 10.000 ex.	<i>f</i> 26.300,—
Opbrengst adv. <i>f</i> 50,— per dag	<i>f</i> 15.550,—
	<i>f</i> 41.850,—
Budget <i>f</i> 19.967,— wegens uitbreiding <i>f</i> 4000,— hoger te ramen	<i>f</i> 23.467,—
Winst	<i>f</i> 18.383,—
Winst bij een debiet van 20.000 ex.	<i>f</i> 52.600,—
Opbrengst adv. <i>f</i> 80,— per dag	<i>f</i> 24.880,—
	<i>f</i> 77.480,—
Budget <i>f</i> 19.967,— wegens aanzienlijke uitbreiding <i>f</i> 10.000,— hoger te ramen	<i>f</i> 29.967,—
Winst	<i>f</i> 47.513,—

De volgende cijfers zijn aan de werkelijkheid ontleend en hebben betrekking op Het Nieuws van den Dag op een tijdstip, dat het de grootste jaarlijkse kapitaalomszet van de Nederlandse dagbladen had. Het is geen winst- en verliesrekening of rekening-courant; verder dient men er rekening mee te houden, dat slechts de gewone uitgaven vermeld zijn en dat de buitengewone uitgaven ook een aanzienlijk bedrag uitgemaakt zullen hebben. Van der Meulen merkt op, dat andere kranten geweigerd

hebben cijfers af te staan, omdat zij de publikatie ervan niet in hun belang achtten¹.

Uit de kapitaalomzet van 'De Kleine Courant' blijkt de grote industriële betekenis van een bloeiende dagbladonderneming in het laatste kwart van de vorige eeuw. (tabel 25)

Tabel 25 Staat van de gewone ontvangsten en uitgaven van Het Nieuws van den Dag.

<i>Ontvangsten bij een opslag</i>	<i>van 22000 ex. (1879)</i>	<i>van 35600 ex. (1884)</i>
Aan ex. bij abonnement en losse nummers	f 186.939,72	f 297.943,22½
Aan advertenties	f 155.618,—	f 295.307,44½
Aan verkocht misdruk, oude couranten en renten	f 2.818,44	f 4.857,15½
Aan terugontvangst voor verkochte premie-boekwerken	f 5.925,40	f 10.569,74½
<hr/>		
<i>Uitgaven bij een opslag</i>	<i>van 22000 ex. (1879)</i>	<i>van 35600 ex. (1884)</i>
Aan honoraria voor redactie, medewerkers, binnen- en buitenlandse correspondenten, week- en marktberichten, telegrammen etc.	f 42.276,18½	f 75.484,60½
Aan papier voor de krant	f 87.156,05	f 186.446,77½
Aan zet- en druklonen	f 45.555,03½	f 82.184,55
Aan salaris en arbeidslonen voor personeel van administratie	f 21.763,63½	f 39.086,84½
Aan frankering en bezorging kranten	f 50.832,77½	f 72.193,94
Aan pakpapier en bindtouw	f 1.239,03	f 2.703,96
Aan divers materiaal	f 4.053,38	f 5.134,34
Aan lokaalhuur	f 2.697,91	f 5.532,10
Aan assurantiepremie	f 158,75	f 260,83
Aan belasting personeel en patent	f 862,94	f 1.584,59½
Aan gas- en brandstoffen	f 825,23½	f 688,30½
Aan onderhoud en reparaties	f 448,48	f 2.280,92
Aan incasseerkosten	f 5.198,89½	f 5.692,37
Aan bureaubehoeften en reiskosten	f 2.976,39	f 1.857,57
Aan exploitatie door premiewerken enz.	f 11.228,—	f 12.317,15

Hoe hoog de exploitatiekosten van de krant waren, blijkt uit de in de bijlagen opgenomen cijfers van Het Nieuws van den Dag van 1881 tot 1883².

Nog vóór het passeren van de akte was op 29 januari een boekhandelaarsprospectus en een proefnummer in een oplage van 30.000 exemplaren verspreid en een winkelbiljet gedrukt. Het proefnummer had als datum 31 januari 1870 en reeds de definitieve titel: 'Het Nieuws van den Dag'

¹ Idem, blz. 105-106.

² Zie bijlage x.

met als ondertitel 'Kleine Courant'. Deze ondertitel zou in oktober 1876 verdwijnen. De boekhandel werd als volgt bewerkt. De directie gaf *f* 1,— vergoeding voor iedere abonnee die men door colportage verkreeg; *f* 1,— rabat per jaargang op een particuliere prijs van *f* 1,60 per kwartaal voor Amsterdam, *f* 1,80 voor Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht, Leiden, Arnhem, Haarlem, Delft, Gouda en Alkmaar en *f* 2,— voor de overige plaatsen in Nederland, alles franco per post. Voor honderd abonneementen kreeg de boekhandelaar bovendien *f* 10,— premie. In de bezorging rechtstreeks aan huis, buiten de boekverkoper om, die alleen voor het incasseren zorg hoefde te dragen, school een nieuw systeem. Nijgh van de N.R.C. verzette zich tegen deze werkwijze: als de boekhandel het rabat van zijn krant wilde verdienen, dan moest de plaatselijke debitaant ook zelf voor de distributie zorgen.

De boekhandel werd door het idee van het Nieuws tot grote activiteit geprikkeld. Op maandag 14 maart 1870 verscheen het eerste nummer, dat op 15 maart gedateerd was. De nieuwe krant sloeg onmiddellijk aan bij de protestantse middenstand. Met een soort gemoedelijke, niet fel-gemarkeerde godsdienstigheid, bereikte zij steeds meer en beter de zogenaamde middelklasse tussen de arbeidende klasse en de hoogste stand. Dat was het 'volk' in de zin van veel afschaffers van het dagblad-zegel: niet de arbeiders die nog ongeletterd en verpauperd waren. Het Nieuws had het karakter van de echte milde vrijheidszin, die aan de scheppingen van Betje Wolff en Aagje Deken ook zo'n taai leven onder de Nederlandse literatuur heeft geschonken. De inhoud van de nieuwe krant was niet politiek, niet godsdienstig, maar vrijzinnig actueel, dankzij het feuilleton – destijds hadden slechts de N.R.C., het Dagblad van Zuid-holland en 's-Gravenhage en 't Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad deze rubriek onder de streep – dankzij het kleine formaat, de lage prijs en de essayistische hoofdartikelen, meestal door hoofdredacteur Simon Gorter geschreven. Simon Gorter was het die het Nieuws zijn plaats heeft gegeven naast de andere, oudere kranten. Hij heeft de richting bepaald, die Funke voor het financiële succes nodig had. Zijn hoofd-artikelen, beschouwingen over allerlei onderwerpen van den dag, puntig gedacht en helder gestileerd, gaven de krant veel prestige. Voor de wetenschapper en gezeten burger gaf hij commentaar op het nieuws van den dag. Slechts één jaar heeft de t.b.c.-lijder aan het Nieuws kunnen werken.

De artikelen in de kolommen van het Nieuws ademen de geest van de tijd. De periode van 1860 tot 1870 was een decennium, waarin het Nederlandse volk ontwaakte. De spoorwegen werden aangelegd, de wet op het middelbaar onderwijs kwam tot stand, de Polytechnische School in Delft werd geopend, het Paleis voor Volksvlijt werd in Amsterdam gebouwd, de bankwet voor de Nederlandsche Bank kwam uit, voor de frankering van dagbladen en gedrukte stukken werden postzegels van

1 en 2 cent ingevoerd, Holland op zijn smalst werd doorgegraven, het regeringsontwerp tot overbrugging van het Hollandsch Diep kwam ter tafel en een directe stoomvaartverbinding met Nederlandsch-Indië kwam tot stand. Nog meer feiten en gebeurtenissen kan men noemen, waaruit blijkt, dat het een tijd was van 'krachtig opgewekt leven', zoals men het zo plastisch uitdrukte. Een tijd, waarin de leidende personen wilden breken met de traditie, waarin men meende een betere toekomst, artistiek, economisch en sociaal, tegemoet te kunnen gaan door volkswontwikkeling en volksbeschaving in de ruime betekenis van het woord. Het Nieuws van den Dag is het geweest, dat, opgericht in de stroom van het liberalisme, het in strijd met de volkswontwikkeling achtte, dat een goedkope dagbladpers door de fiscus in haar vrije evolutie werd belemmerd. Omdat zijn geboorte onder deze gewijzigde denkbeelden over vrijheid en ontwikkeling heeft plaatsgehad, heeft Het Nieuws van den Dag ruim een halve eeuw de beginselen van vrijheid en vrijzinnigheid op ethisch en moreel terrein gemeengoed helpen maken. De redactie gaf, zowel onder leiding van Simon Gorter als van de latere hoofdredacteuren H. de Veer, P. H. Ritter en C. Easton, actuele literatuur voor een brede lezersschare, die gesteld was op intellectuele ontwikkeling en niet op partijpolitiek.

Het Nieuws ademde de geest en huldigde principes die in de achttiende eeuw J. Nieuwenhuysen gebracht hadden tot de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die niet lang tevoren aan de moderne theologie toegang hadden gegeven in onderscheidene lagen van de protestantse bevolking en die eigen waren aan hen die prijs stelden op vrijheid van onderzoek en meningsuiting. Vrijzinnige ethiek en moraal, getemperde vooruitstrevende begrippen en moderne kennis drongen in veel huiskamers binnen.

Het succes bleek uit het aantal abonnees. Begonnen met een oplage van 2500 exemplaren, moesten er aan het einde van het eerste jaar reeds 9000 worden gedrukt. In augustus 1870 had het Nieuws reeds het grootste aandeel van de dagbladmarkt veroverd. Hoe de verhouding abonnementen en losse verkoop was, is onbekend. Met ingang van 1 januari 1870 werd het formaat vergroot en de abonnementsprijs verhoogd. Op 5 juli 1870 werd besloten tot een statutenwijziging, waardoor de vennootschap een zuivere basis kreeg. Een waarborgfonds, bestaande uit Amerikaanse spoorwegwaarden Missouri - Kansas - Texas en Michigan - Illinois - Indiana werd echter een mislukking. Op 28 maart 1871 werd na veel moeilijkheden en contractbreuk met Binger van drukkerij veranderd. Bijna twee jaar later deed de rechtbank uitspraak in het geschil over de prestatie van de Gebrs. Binger. Het Nieuws werd veroordeeld tot het betalen van een schadevergoeding van f 25.000,—.

Deze gebeurtenissen hadden echter geen nadelige invloed op het Nieuws. Een aantal oorzaken van het succes van het dagblad hebben wij reeds genoemd: het werken via de boekhandel, de prijs, de wijze van

bezorgen, formaat, inhoud en stijl. Er zijn nog andere redenen. Het Nieuws diende zich aan als een 'kleine courant', hetgeen zich onder meer manifesteerde in het lettertype van de naam in de kop van de krant. De naam Het Nieuws van den Dag was uit onderkast gezet; het kenmerkte zich ook door de innerlijke betekenis van zijn titel als een dagblad van niet politieke strekking, dat het 'daily news' zou publiceren; het vertoonde ook een vlag: „Onder hoofdredactie van S. Gorter” stond onder de titel in de kop. Geen enkele krant vermeldde toen wie er verantwoordelijk was voor de leiding van de krant. Het Nieuws kreeg terstond een stempel van vrijzinnigheid en van durf, omdat het beroep van journalist nog niet beschouwd werd als een maatschappelijk belangrijke positie. Toch behoorden tot de medewerkers o.a. dr. J. P. Heije, dr. Jan ten Brink, Maurits van Lee, F. W. van Eeden, dr. T. C. Winkler en prof. T. Domela Nieuwenhuis.

Na de dood van Simon Gorter werden zijn hoofdartikelen en die van zijn medewerkers gepubliceerd¹. De titels van deze lange maar nog lezenswaardige stukken spreken geen krantenleggers doch boekdelen over de inhoud van de krant: 'Wat wil men toch in Nederland', 'Over bewaarscholen', 'Het krijgsbedrijf aan de Kust van Guinea', 'Wat is die vormleer toch?', 'Over armenzorg', 'In 't voorbijgaan', 'Vreemdelingen', 'Een adres van Indische ambtenaren', 'Eerzucht in Indië', 'De pijnbank', 'Cartouche in Indië', 'Zedelijke volksopvoeding', 'De heerlijkheid onzer felbewogen dagen', 'Oorlog', 'Vaderlandsliefde en jenever', 'Wachter, wat is er van den nacht?', 'Een vredebond of niet', 'Barbarisme', 'Barmhartigheid!!!?', 'Vrede op aarde', enz. Het zijn enkele titels uit de bloemlezing van 45 hoofdartikelen.

De opvolger van Gorter, H. de Veer, schreef in een 'Woord vooraf' over hem: „De naam van S. Gorter zal steeds ten nauwste aan de Kleine Courant verbonden blijven. In zooverre als een dagblad geen bloot industrieële onderneming is, maar door inhoud en vorm eene plaats zoekt onder de letterkundige producten, kan men zeggen, dat Gorter het Nieuws van den Dag heeft opgericht. Hij toch was 't die aan dit blad zijn eigenaardige richting gaf²”.

Over de overgang van dominee tot hoofdredacteur van een krant schrijvend, merkte De Veer op: „Hij had nooit de uiterlijkheden van het priesterschap, maar de roeping van het profetisme gewaardeerd. Daarom was het bureau zo goed als de kansel voor hem de plaats, van waar hij tot zijne landgenooten mocht spreken over die beginselen van eer en plicht, welke een volk groot, eene regeering eerbiedwaardig, een mensch edel en gelukkig maken. Hij verachtte daarbij de treurige ver-

¹ Een jaar levens voor de dagbladpers. Keur van hoofdartikelen uit Het Nieuws van den Dag. Maart 1870 - Juni 1871. Door S. Gorter en zijne medewerkers. Eerste deel, Amsterdam, 1872.

² Idem, blz. v. In 1890 werd H. de Veer door dr. P. H. Ritter opgevolgd. Deze werd later hoogleraar in Utrecht.

maardheid van enkele gewezen dienaars der kerk, die zoodra zij eervol ontslagen waren, zich gehaast hebben hun priesterlijk kleeid in een hoek te werpen, aan de kerk den oorlog te verklaren en den bijbel, waaruit hun levenskracht zich jaren lang gevoed had, te vertrappen¹".

Over het publiek lezen wij: „Wat hij (d.i. Simon Gorter) onder *het volk* verstond, is werkelijk de kern van onze Nederlandsche natie. De behoefte aan een verstandig gekuischt woord, te midden van de dagelijksche en alledaagsche nieuwstijdingen, wordt evengoed bij den geleerde als bij den handwerksman gevonden. De courant, die in alle rangen en standen hare lezers wil vinden, moet zich tot de besten en verstandigsten richten zonder aanzien des persoons. En Gorter zocht alleen die besten en verstandigsten te behagen²".

De bundel hoofdartikelen sloot met een door Gorter voor Kerstmis 1870 geschreven stuk over de Frans-Duitse oorlog en het feest van de vrede op aarde. De oorlogsverklaring van 19 juli 1870 was de krant zeer ten goede gekomen, omdat de belangstelling voor de oorlogsberichten groot was. Het succes van het Nieuws stimuleerde ook andere uitgevers in de oorlogsdagen. In september 1870 verscheen bij Jos. Russel in Maastricht een dagblad *Kroniek van den Dag*. Nieuws- en Advertentieblad. De *Kroniek* verscheen slechts tot 30 maart 1871, zolang de gebeurtenissen van de Frans-Duitse oorlog de aandacht bleven trekken. Een in Amsterdam door de boekhandelaar Karel Schadd opgericht goedkoop dagblad *Het Noorden* moest de verschijning ook staken. Deze krant wilde concurreren met het *Algemeen Handelsblad* en voerde als ondertitel 'Nieuw Amsterdamsch Handelsblad'.

Het aantal pagina's steeg van vier tot zes in januari 1879, tot acht in september 1879 en zestien tot tweeëndertig in 1910. In december 1873 werd begonnen met de uitgave van het *Zondagsblad*, in mei 1887 van de *Mailcourant*, in juni 1889 van het *Financieel Weekblad*, in oktober 1889 van de *Indische Tolk*, in 1907 van de *Kindercourant* en op 2 augustus 1914 van het *Ochtendblad*. Het zakelijke succes bleek duidelijk uit het feit, dat reeds na één jaar een dividend van 8,5% uitgedeeld kon worden. Over 1881 was dat 45%, over 1892 62%, over 1901 78%, over 1911 80% en het hoogste percentage in de jaren 1903 en 1904, namelijk 98%. De hoogste notering was de koers van 950 in 1907, 1908 en 1909³.

De stijging van de oplage en het aantal advertenties van het Nieuws blijkt uit de volgende cijfers:⁴ (tabel 26)

¹ Idem, blz. VII. ² Idem, blz. VIII. ³ J. W. Enschedé, a.w., blz. 24.

⁴ Ontleend aan Scheffer, a.w., blz. 267 en 268. Deze heeft de gegevens voornamelijk gehaald uit een uitgave van 1886 van de directie van het N.v.d.D. betreffende de oplage en de verspreiding van de krant, aanwezig in het Persmuseum te Amsterdam, map N.v.d.D. Scheffer wijst erop, dat de uitgave ten onrechte spreekt van abonnementen, bedoeld zou worden de totale oplage. Zie ook: J. W. Enschedé, a.w., blz. 15 en 24; Van der Meulen, *De courant*, dl. 1, blz. 126 en *De courant*, dl. 2, blz. 321 en Schneider, a.w., blz. 165. Deze laatste geeft onjuiste cijfers.

Tabel 26

Jaar	Oplage	Aantal advertenties
ult. 1870	5.220	876
1871	9.690	3.695
1872	10.389	7.395
1873	11.551	9.411
1874	12.314	15.226
1875	13.766	26.994
1876	15.350	33.787
1877	18.025	41.998
1878	20.475	48.080
1879	22.639	53.929
1880	25.170	60.492
1881	27.868	70.646
1882	31.805	85.711
1883	35.315	92.763
1884	36.283	92.763
1885	37.483	93.685
aug. 1892	37.000	1893: 106.213

Verder geven wij ter vergelijking een aantal cijfers van het in 1878 opgerichte goedkope dagblad het Rotterdamsch Nieuwsblad:¹ (tabel 27, 28)

Tabel 27

Datum	Oplage
ult. dec. 1878	4370
nov. 1886	6100
okt. 1889	10 à 11.000
nov. 1891	28.000
maart 1892	33.000
sept. 1893	ruim 30.000
sept. 1894	„ „
± 1900	„ 50.000

Tabel 28

Jaar	Abonnementsgelden in guldens per jaar	Advertentiegelden in guldens per jaar
1879	33.244,22½	19.177,59
1885	17.064,12½	12.326,36
1887	17.736,40	22.562,58
1895	114.504,46½	72.188,80½
1899	148.233,41	111.553,35½
1900	165.247,65½	119.384,37½
1903	190.507,43	136.226,69½

¹ Scheffer, a.w., blz. 266-267.

De inkomsten uit abonnements- en advertentiegeden van de N.R.C. waren (in guldens):¹ (tabel 29)

Tabel 29

Jaar	Abonnementen	Advertenties
1864	85.536,62½	80.296,90
1868	114.036,88	106.920,74
1869	106.035,10½	117.133,96
1870	124.581,40	118.127,41
1875	161.965,99	157.591,22
1880	191.737,37	180.301,90
1885	215.075,46	198.535,22
1890	227.560,79	219.771,42
1895	215.567,31½	202.807,02
1900	273.783,80	238.517,68

Op 18 oktober 1885 overleed G.L. Funke. Tien dagen later verschenen de piëteitsvolle woorden in de kop van de krant: 'Opgericht door G.L. Funke en P. van Santen'. Hij was niet oud: slechts 48 jaar. Bij zijn begrafenis was ook Eduard Douwes Dekker aanwezig, omdat Funke zijn boeken had uitgegeven. „Door het Nieuws van den Dag is het geweest, dat Funke metterdaad getoond heeft wat ijver en volharding, wat stalen werkkraft en onverpoosd toezicht bereiken kunnen, wat het is uitgever te zijn in de hooge betekenis van het woord, als handelman, maar niet het minst als middelaar tusschen schrijver en publiek tot geestelijke ontwikkeling van de lezers. Aan die waarlijk vrijzinnige opvatting van de journalistiek heeft het Nieuws onmiddellijk zijn groot succes te danken gehad; het heeft met voortdurend beter gevolg zijn plaats kunnen handhaven naast onze andere dagbladen. Het is de simpele erkenning van het feit, dat de treffelijke kijk dien de oprichters een halve eeuw geleden gehad hebben op menschen en toestanden, aan een krachtig organisme het aanzien heeft gegeven, dat de duurzame beteekenis van het Nieuws van den Dag mogelijk gemaakt heeft.” Aldus het slot van het herdenkingsartikel 'Voor vijftig jaar' van J.W. Enschedé in Het Nieuws van den Dag van 10 maart 1920². Funke werd opgevolgd door J.L. Beijers, eerst samen met de heer Dannenfelser, later met de zoon van de stichter, J. Funke.

In de map 'Nieuws van den Dag' in het Persmuseum te Amsterdam, troffen wij een knipselboek aan onder de titel: '25 jaar; februari 1895, Nieuws van den Dag'. Op 1 februari 1895 schreef de krant over haar eigen

¹ Jaarverslagen N.R.C. van 1864-1901, aanwezig in het gemeentearchief van Rotterdam. Zie voor volledige reeks, uitgezonderd 1899, ook Scheffer, a.w., blz. 268 en hoofdstuk VI.

² No. 17288, avondblad, eerste blad.

jubiläum¹. Het artikel memoreerde de rede van Maurits van Lee in Gent, de daaropvolgende afschaffing van het dagbladzegel en de gunstige gevolgen ervan. Voor deze laatste passage in het betoog haalde het Nieuws de volgende cijfers aan:²

In 1869 verschenen er 160 dag- en weekbladen;

„ 1880	„	„ 357	„	„	„
„ 1890	„	„ 574	„	„	„
„ 1894	„	„ 760	„	„	„

Het is opvallend, dat deze cijfers in veel andere kranten aangehaald werden, wanneer zij herdenkingsartikelen of korte berichtjes aan het jubileum van het Nieuws wijdde. In het knipselboek van het Nieuws vonden wij artikelen uit de volgende kranten: de Telegraaf, de Amsterdammer, De Standaard, Het Centrum, De Echo, de Nederlandsche Courant, het Nieuwsblad voor Nederland, De Tijd, de Oprechte Haarsche Courant, het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage, het Utrechtsch Dagblad, de Haagsche Courant, de Mail-Courant, de Stoompost, De Maasbode, de Leeuwarder Courant, de Zwolsche Courant, de Zutphense Courant, het Rotterdamsch Nieuwsblad, de Middelburgsche Courant, het Leidsch Dagblad, het Algemeen Handelsblad, de Nieuwe Groninger Courant, de Bredasche Courant, Het Vaderland, de Arnhemse Courant en de Nieuwe Rotterdamsche Courant. Alle artikelen herinnerden ook aan het feit, dat vijftig jaar eerder het dagbladzegel werd afgeschaft.

Het Rotterdamsch Nieuwsblad bijvoorbeeld schreef op 2 februari 1895 het volgende: „— 1 Februari is een gedenkwaardige dag voor de zoogenaamde kleine pers, die hare kracht vindt in de groote oplagen. Op dien datum van het jaar 1870, dus nu vijf en twintig jaar geleden, trad het besluit in werking, waarbij het dagbladzegel werd afgeschaft en van hoe grooten invloed dit was voor de periodieke lectuur blijkt wel alleen uit de cijfers, die aangeven dat voor 1870: 160 dag- en weekbladen verschenen, terwijl in 1894 dit aantal klom tot 760. Vroeger moest van ieder blad, dat gebruikt werd om een courant op te drukken, 1 cent zegelbelasting worden betaald en deze belasting maakte het onmogelijk goedkope volksbladen te drukken; want werd een verkoops prijs van de groote bladen daar reeds merkbaar door verhoogd, voor de goedkope bladen had dit vijftig procent uitgemaakt. Ook van de advertentiën in een blad voorkomend werd een zware belasting geheven, waardoor de zoo nuttige reclame voor de neringdoenden veelal te kostbaar werd. Dankbaar zij daarom hier herdacht het succes van den

¹ No. 1675 1895.

² J. L. Beijers, Dag- en weekbladen in Nederland. In: Nieuwsblad voor den Boekhandel, september 1894. Sinds 1885 was Beijers directeur van het N.v.d.D. Enschedé e.a. hebben de hierboven geciteerde cijfers waarschijnlijk uit deze publikatie geput.

bond, die eene agitatie in het leven wist te roepen tegen het dagblad-zegel, waardoor nu ieder zijn blad thuis kan ontvangen en zich niet meer met anderen behoeft te vereenigen om ieder voor eenige uren een blad ter inzage te erlangen. Het geheele volk werd lectuur verschaft door de opheffing der zegelbelasting, terwijl voorheen slechts de bevoorrechte klasse zich dagelijks op de hoogte kon stellen van hetgeen er in de wereld voorviel.”

Volgens een zinsnede uit de Nieuwe Groninger Courant van 5 februari 1895 was de tijd na vijftientwintig jaar ook nog niet onverdeeld gunstig: „Ongunstiger oogenblik dan het tegenwoordige, om nieuwe couranten op te richten of om bestaande van ‘kleur’ te doen veranderen, bestaat er misschien niet.”

Onder de kop ‘Een gedenkday’ gaf het Zondagsblad van het Nieuwsblad voor Nederland het volgende artikel naar aanleiding van het jubileum van het Nieuws:¹ „Heden voor vijf-en-twintig jaren was het een gewichtige dag in de geschiedenis der Nederlandsche Dagbladpers. Dagbladen waren er al lang geweest, eeuwen te voren reeds, het nieuws brengende van Oost en West, van Noord en Zuid, deftig, statig, stijf, vervelend ook wel eens, vaak slechts weinig belangstelling inboezemende aan de groote menigte, die de familieberichten las en hoogstens nog het ‘Allerlei’, maar weinig vroeg naar de gewichtige, doch zoo dorre berichten, die het blad overigens bevatte. Er waren bladen, — velen zelfs; maar het groote publiek had geen krant. Dat is sedert anders geworden, en het Nieuws van den Dag, welks zilveren jubileum heden kan worden gevierd, heeft den eersten stoot tot die verandering gegeven.” Een belangrijke dag, „omdat met het Nieuws zijn intree bij het publiek deed een blad, dat niet du haut de sa grandeur den volkeren zijne wijsheid verkondigde, maar dat met den lezer sprak, zooals iets gezelligs, iets onderhoudend in de pers, dat er tot dusver in was gemist.”

Nevenuitgaven van de Kleine Courant N.V. waren toen: het Zondagsblad, 1 maal per week (4 bladzijden) voor f 0,50 per kwartaal; de Mail-Courant, 1 maal per week (2 à 3 bladzijden) voor f 6,— per half jaar;

de Indische Tolk, 1 maal per week voor f 1,50 per kwartaal voor Nederland en voor andere landen f 2,— of f 2,25;

het Financieel Weekblad, 1 maal per week (4 tot 6 bladzijden) voor f 1,— per kwartaal of f 1,25 per kwartaal voor het buitenland;

Koers en Rente, 1 maal per maand voor f 1,25 per jaar en gratis bij het Financieel Weekblad.

Voor deze uitgaven en voor het Nieuws maakte de directie, getuige het grote aantal bewaard gebleven folders, veel reclame. Een reclamebiljet van december 1886 vermeldde ondermeer, dat de abonnee 876

¹ No. 7711 van 15 maart 1895. Volgens de mededeling in de kop bedroeg de oplage 52000 exemplaren.

bladen van vier pagina's voor f 2,50 per kwartaal kreeg, hetgeen slechts 1 1/7 cent per blad was. In dat jaar had het Nieuws in 1493 gemeenten 36.777 abonnees in Nederland, 688 in andere landen van Europa en 157 buiten Europa. Het aantal advertenties bedroeg 93.685. Boek- en plaatwerken stelde de directie beschikbaar om de lezers aan het Nieuws te binden. Hoewel de geschiedenis van het Nieuws na 1900 buiten het bestek van deze publikatie valt, willen wij toch het omstreken en roemloze einde van de krant in het kort vermelden.

Op 5 mei 1923 deelde de directie van het Nieuws in de persoon van J. Funke de lezers in een kort bericht mee, dat de uitgave op dezelfde dag gestaakt werd en het onderhavige nummer het laatste zou zijn¹. Een tweede mededeling, ondertekend met 'de directie', bovenaan pagina 5 van het avondblad meldde, dat Het Nieuws van den Dag niet meer in zijn huidige vorm zou verschijnen maar opgenomen zou worden in de Telegraaf en De Courant. Werkelijke koper was Holdert in Parijs. Van veel kanten werd heftig geprotesteerd tegen de wijze waarop het Nieuws na 53 jaar aan zijn roemloze einde kwam².

5. De bemoeiingen van A.W. Sijthoff met de pers

De uitgever en boekhandelaar A.W. Sijthoff uit Leiden had reeds vóór de afschaffing van het dagbladzegel belangstelling getoond voor het dagbladwezen. Het feit, dat de oude Leidsche Courant, die reeds sinds 1719 bestond, slechts drie keer per week verscheen, deed Sijthoff in 1860 besluiten een plaatselijk orgaan op te richten, dat dagelijks het nieuws zou mededelen en een goedkoper advertentiemedium zou zijn. Op 1 maart 1860 verscheen no. 1 van het Leidsch Dagblad in zeer klein formaat, later met veel bijvoegsels, wanneer belangrijke artikelen daartoe aanleiding gaven. Reeds in het tweede nummer werd de strijd tegen het

¹ De gang van zaken was als volgt: M.i.v. 1 april 1923 ging het recht van uitgave van het N.v.d.D. over aan de N.V. Vereenigde Drukkerijen Roeloffzen, Hübner en Van Santen en Gebrs. Binger. „Na 30 juni a.s. zal de N.V. De Kleine Courant geen gebruik meer kunnen maken van de diensten van het personeel”, deelt een gedrukte mededeling van de directie in de map N.v.d.D. mee. Op 21 maart 1923 was het besluit in de Alg. Verg. van Aandeelhouders van de N.V. De Kleine Courant gevallen. Met de nieuwe eigenaresse kon het personeel contact opnemen, om eventueel te blijven werken. De Telegraaf kostte f 5,— per kwartaal; De Courant f 2,55. Beide verschenen twee keer per dag, aldus de achterkant van de ontslagmededeling.

In een op 5 mei 1923 gedateerde mededeling van de N.V. Dagblad „De Telegraaf en Het Nieuws van den Dag” staat, dat, vanaf 5 mei 1923 het N.v.d.D. niet meer afzonderlijk zal verschijnen. De Telegraaf had 100.000 betalende abonnees, De Courant ruim 180.000, aldus dit stuk. Het laatste exemplaar van het N.v.d.D. is van zaterdag 5 mei 1923.

² Zie bijv.: J.C. van Oven, Het dagbladbedrijf in Amsterdam. Een persoonlijk woord. In: Onze Eeuw, jrg. III (1923), blz. 247-259; Aan wal. In: De Uitgever, 1 juli 1923, blz. 1-12, aanwezig in map N.v.d.D.

dagbladzegel opgevat, een strijd die de gemoederen nog negen jaar zou bezighouden¹.

Reeds na een half jaar kon het formaat vergroot worden. De kleur van het blad werd conservatief, hetgeen zo bleef, totdat de inkomsten achter bleven bij de uitgaven. In de verwachting, dat het merendeel van het lezerspubliek de liberale beginselen was toegedaan, liet Sijthoff een nieuwe redactie samenstellen. De oude redactie richtte naast de nog steeds drie keer per week verschijnende Leidsche Courant het Nieuw Leidsch Dagblad op, zodat het Leidsch Dagblad voor korte tijd twee concurrenten had. Op 2 december 1867 werd het formaat opnieuw vergroot; de latere hoogleraren dr. H. C. Rogge en dr. G. A. van Hamel vormden toen de redactie. Tot 1 juli 1869, de datum van de afschaffing van het dagbladzegel, bleef het Leidsch Dagblad dit formaat en dezelfde richting behouden. Ter bevordering van de liberale beginselen bevatte het tal van artikelen van bekende juristen en economen, die meestal verbonden waren aan de Leidse academie.

Na 1 juli 1869 werd het formaat van het Leidsch Dagblad zonder prijsverhoging eens zo groot. Het aantal abonnees was echter niet groot genoeg om de exploitatiekosten te dekken. Het visioen van de uitgevers van vóór de afschaffing van het dagbladzegel bleek niet overeen te komen met de werkelijkheid. Sijthoff voelde de behoefte op de dagbladmarkt echter goed aan en liet op 1 juni 1873 het Leidsch Dagblad tot zijn oorspronkelijke karakter terugkeren. Het werd een volksblad, volgens Van der Meulen in de geest van de Münchener en Augsburger Nachrichten. „Het werd”, aldus deze vriend van Sijthoff, „weer zijner oorspronkelijke roeping getrouw, waarvan het in den staatkundigen partijstroom was afgedwaald: een eenvoudig en bescheiden blad, dat het publiek op de hoogte zou houden van het voornaamste binnen- en buitenlandsche nieuws, en plaatselijke en algemeene belangen zou bespreken zonder politiek of godsdienst²”. Deze formule was ook door Het Nieuws van den Dag met succes gehanteerd.

Na een aanzienlijke prijsvermindering en een betere opzet van de exploitatie steeg het aantal abonnees en advertenties van het Leidsch Dagblad-nieuwe-stijl langzamerhand, hetgeen blijkt uit de volgende opgave van Van der Meulen in zijn boek over A. W. Sijthoff:³ (tabel 30)

Volgens Van der Meulen had de oude Leidsche Courant nog veel vrienden, niet alleen in de stad, maar ook daarbuiten in de dorpen, waar de abonnees van hun ‘geestelijk voedsel’ onder curatele van de geestelijkheid zouden staan. In deze plaatsen werden correspondenten aange-

¹ R. van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan: A. W. Sijthoff te Leiden 1851 – 1 Januari – 1891. Naar bescheiden uit het archief der zaak geschetst, Amsterdam, 1891, blz. 265 e.v.

² R. van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan, blz. 267.

³ Idem, blz. 269.

Tabel 30

Jaar	Aantal abonnees	Aantal advertenties
1860/61	180	662
1865/66	271	1160
1870/71	280	2094
1875/76	1800	4240
1880/81	3688	7902
1881/82	3975	8799
1882/83	4280	8947
1883/84	4400	9526
1884/85	4525	10026
1885/86	4365	10302
1886/87	4446	12048
1887/88	4580	12320
1888/89	4668	12681
1889/90	5073	13906
1890/91	5284	14436

steld en moesten postdirecteuren, brievenvaarders en bestellers met de colportage belast worden, omdat er geen boekhandelaren waren. Na 1890 beperkten de posterijen zich tot het bestellen van kranten, zodat Sijthoff toen genoodzaakt was agenten aan te stellen. Deze bezorgden de kranten nog dezelfde avond bij de abonnees. Het beheer van de krant was sinds 1886 in handen van de jongste zoon van de oprichter: Gerard Henri.

De namen van de opeenvolgende redacteuren van 1860 tot 1892 waren: A. Montagne Oz., dr. H. C. Rogge, dr. G. A. van Hamel,¹ mr. H. Keer,² H. N. van Praag, M. Vaz Dias,³ P. van Merkesteyn, mr. P. Brooshooft, M. van Raalte,⁴ H. Scheltena⁵ en J. van den Dop.⁶

De tweede krant die wij in deze paragraaf willen behandelen, is Het Vaderland. Zowel over het Leidsch Dagblad als Het Vaderland spreekt Scheffer in zijn dissertatie, voorzover de krant van zijn onderzoek, het Rotterdamsch Nieuwsblad, een uitweiding noodzakelijk maakte⁷. Van Het Vaderland vonden wij bedrijfseconomische gegevens in het archief van genoemde Rotterdamse krant van Sijthoff, omdat de Sijthoffs bij de oprichting van Het Vaderland betrokken waren⁸. Eerst echter over een krant die nooit bestaan heeft. In het najaar van 1866 kwam de Haagse predikant J. C. Zaalberg Pz. bij A. W. Sijthoff met het plan, om in de

¹ Zie Scheffer, a.w., blz. 205, 273 en 274.

² Idem, blz. 102.

³ Idem, blz. 173.

⁴ Idem, blz. 154, 170, 171, 173, 178, 183, 219, 227.

⁵ Idem, blz. 127 en 128.

⁶ Idem, blz. 111.

⁷ Scheffer spreekt over het Leidsch Dagblad op blz. 3, 6, 24, 41, 51, 68, 76, 78, 98, 102, 111, 113, 127, 160, 170, 174, 185, 222, 223, 269, 283, en 303; over Het Vaderland op blz. 3, 14, 41, 42, 49, 94, 96, 98, 106, 120, 121, 126, 127, 128, 130, 146, 160, 170, 173, 204, 239, 240, 241, 269, 283, 286, 288 en 293.

⁸ Mijn oprechte dank gaat hierbij uit naar dr. H. J. Scheffer voor zijn hulp en advies.

residentie een liberaal dagblad voor heel Nederland op te richten. Van der Meulen merkt hierbij op: „De niet geringe financiële bezwaren, die aan de vestiging van een dagblad op groote schaal in ons kleine land steeds verbonden zijn, werden in die dagen nog verhoogd door de zegelbelasting, welke de kosten niet in, maar buiten alle evenredigheid deed klimmen, naar mate een courant groter van formaat en rijker van inhoud was.”¹ Zaalberg had echter een bijzonder idee om aan het benodigde kapitaal, dat op een half miljoen geschat werd, te komen. Hij wilde een vereniging met koninklijk goedgekeurde statuten stichten.

Het bestuur moest bestaan uit bekende letterkundigen en ambtenaren, terwijl een raad van beheer voor de financiële belangen aan dat bestuur zou worden toegevoegd. Het kapitaal zou men daarna door een geldlening bijeen trachten te brengen. Om niet van bankiers of enkele grote geldschietters afhankelijk te worden, zou men de deelneming opsplitsen in 10.000 aandelen, elk van f 50,— met een rente van 4% per jaar. Aan ieder aandeel zou gedurende de eerste drie maanden een presentexemplaar van de krant verbonden worden, terwijl door het uitloven van een premie-aandeel op elke tien geplaatste aandelen, de verspreiding van het blad en het succes van de onderneming nog bevorderd zouden worden.

Dit was in grote lijnen het plan, zoals Zaalberg dat aan A. W. Sijthoff voorstelde². Deze achtte het aannemelijk en was bereid als uitgever op te treden. Spoedig daarna wendde Zaalberg zich tot enige Haagse vrienden, namelijk Lod. Mulder, dr. M. P. Lindo, dr. P. Bleeker, A. Ising, mr. C. Vosmaer en T. van Westrheene Wz. die zich bereid verklaarden mee te werken aan de verwezenlijking van Zaalbergs plan. Tijdens een bijeenkomst bij hem thuis, las Zaalberg de genoemde belangstellenden en nog een aantal anderen de ontwerp-statuten voor. De aanwezigen gaven te kennen, dat zij wilden meewerken, maar dat het *hun* zaak moest worden. Niet, omdat zij daarvan enig voordeel wilden zien, maar omdat zij moreel en intellectueel het heft in handen wilden houden. Daarmee waren ook mr. A. M. Maas Geesteranus en T. J. Stieltjes het eens. Kennelijk wilde Zaalberg de zaak in eigen hand houden. Hij begon een drukke correspondentie met Sijthoff om met deze tot een zodanig akkoord te komen, dat hij zijn stadgenoten niet nodig had. Hij stelde voor een onderneming onder de naam firma Zaalberg-Sijthoff de op te richten krant te laten uitgeven. Zij zouden dan niet te doen krijgen met een vergadering van betweters en wijsneuzen die voor weinig geld grote rechten eisten.

In dezelfde brief van 9 november 1866 deelde Zaalberg mee, dat hij colporteurs voorlopig overbodig achtte. Hij stelde Sijthoff voor, per post een prospectus te sturen naar alle burgemeesters, predikanten, notarissen, schoolmeesters en doctoren, in totaal tienduizend exemplaren,

¹ R. van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan, blz. 270.

² Zie voor de correspondentie over dit plan: idem, blz. 272 e.v.

hetgeen niet meer dan f 100,— zou hoeven te kosten. Verder wilde hij pakken prospectussen sturen aan boekverkopers en aan de besturen van liberale kiesverenigingen met het uitdrukkelijk verzoek aan de laatsten, alle liberale kiezers een exemplaar te doen toekomen met de vermelding van het premie-aandeel op de tien. „Lokt dat,” aldus Zaalberg in zijn brief, „de boekverkoopers uit, niet minder lokt dit bestuurderen van kiesvereeningen uit. Jongens! de lui verdienen zoo graag duiten, en dat te meer wanneer zij zich daarbij een air van gewicht kunnen geven.

Bovendien hebben wij voor ons den prikkel der liberale Kamerleden, waarvan er nu reeds bezig zijn de zaak te prepareeren in hunne streken. En tegenover de dommeligheid van velen, die ons prospectus krijgen, staat als tegenwicht het zelotisme van anderen en de premie-verdienzucht van niet weinigen. Waarlijk als wij op deze eenvoudige en onkostbare wijze ons kruisnet op eenmaal werpen over het gansche land, zie ik niet in, dat er agenten noodig zijn, vooral niet, wanneer wij bij 't Programma een beleefd, maar dringend en opwindend schrijven aan geadresseerden, bepaaldelijk aan Besturen van kiesvereeningen richten, wijzende op de groote behoefte, de nederlaag door het liberalisme geleden enz. enz. en hen uitnoodigen in het belang der liberale richting kiezers-vergaderingen op te roepen om daar het Dagblad te bespreken en animo op te wekken.

Mannen als Van Hoëvell, Van Bosse en dergelijken beloven zich van zulke manoeuvre veel. Wij worden dan op eens populair, notoir en krijgen niet alleen de abonné's, die onze agenten ons zouden kunnen aanbrengen, maar ik geloof meer, en bovendien animo onder de adverterende wereld...”

Intussen was met medewerking van de eerder genoemde Haagse notabelen, bij wie T. J. Stieltjes, dr. J. Bosscha en mr. A. M. Maas Geesteranus zich hadden aangesloten, de Vereeniging 'Dagblad van Nederland' tot stand gekomen en had Zaalberg als leider en ziel van de zaak een uitvoerige prospectus opgesteld¹. De prospectus besloeg niet minder dan vier dicht bedrukte foliobladzijden en gaf, behalve de statuten en het plan van de geldlening, ook een breedvoerige uiteenzetting van de motieven².

Om zich in de eerste plaats te verzekeren van de steun van de boekhandel, ontvingen de boekhandelaren een exemplaar met circulaire en daarna werden niet minder dan 75000 prospectussen over het hele land verspreid. Het gedroomde succes bleef echter uit, de geldlening kwam door gebrek aan deelneming niet tot stand en het Dagblad van Nederland kwam nooit van de pers. Wij hebben, sprekend over de veranderende structuur van de dagbladondernemingen, gesproken over de speculatie-

¹ In paragraaf 4 over de veranderende bedrijfsvorm in dit hoofdstuk hebben wij over de Vereeniging gesproken.

² Naar aanleiding van het verschijnen van dit stuk schreef mr. F. A. van Hall zijn eerder genoemde brochure „De Nederlandse dagbladpers”.

zucht. De reden van de mislukking van de poging van Zaalberg omschreef Van Westrheene in een brief van 16 januari 1867 aan Sijthoff als volgt:

„Aller ondervinding, elken dag steeds toenemend, is dat 1e het element moderne theologie in de zaak 'Dagblad' bij het groote publiek geen aanbeveling is; 2e de vertegenwoordiger van dat element in ons midden in stad en land eer een hinderpaal dan een bevordering is voor de algemeene ondersteuning die wij noodig hebben; 3e de ontijdig publiek geworden levensteekenen onzer vereeniging, prospectus en brief boekhandel, door het sterk Z.'s karakter dat zij droegen, pernicieus hebben gewerkt, en, als getuigende van alle gebrek aan tact en waardigheid, het succes zeer hebben gecompromitteerd.”

De tweede poging, om in Den Haag een groot liberaal dagblad voor het hele land op te richten, had wel resultaat. In de eerste plaats moet men daarbij opmerken, dat de omstandigheden na de afkondiging van de wet tot afschaffing van het dagbladzegel veel gunstiger waren. In de tweede plaats was het initiatief weliswaar ook van één persoon, namelijk J. K. H. de Roo van Alderwerelt, maar bij de uitvoering van het plan werd een grotere groep betrokken. De Roo van Alderwerelt vond een aantal andere vertegenwoordigers van de liberale richting bereid een aanzienlijk bedrag bijeen te brengen. Dit werd het driemanschap Mart. Nijhoff, A. W. Sijthoff en D. A. Thieme aangeboden, om de uitgave te verwezenlijken, onder de voorwaarde haar minstens vijf jaar in stand te houden.

Omdat de wet tot afschaffing van het dagbladzegel weldra afgekondigd zou worden, aanvaardden de drie uitgevers het aanbod graag. Zij vonden de papierhandelaar P. Smidt van Gelder te Amsterdam bereid toe te treden tot het deelgenootschap. Op 15 maart 1869 sloten de vier geassocieerden een overeenkomst voor vijf jaar om een krant onder de naam Het Vaderland uit te geven. Bepaald werd, dat de onderneming voor gezamenlijke rekening geschiedde, elk met $\frac{1}{4}$ aandeel. Door de contractanten werd in het door hen bij akte van 23 februari 1869 gekochte huis in de Hooge Nieuwstraat een drukkerij opgericht, die zodanig ingericht werd, dat zij ook kantoor- en boekdrukwerk voor rekening van één van de partijen kon leveren. Aan het hoofd van de drukkerij werd een directeur geplaatst, hoewel de uitgave van het dagblad zou geschieden ten name van Nijhoff, Sijthoff en Thieme. Voor de administratie, de boekhouding en het beheer van de kas werd een administrateur benoemd, die ieder kwartaal rekening en verantwoording moest afleggen. M. Nijhoff belastte zich met de taak van adviseur voor redactie, directie en administratie, het toezicht op de zaak en het vertegenwoordigen van zijn mede-uitgevers in Den Haag. A. W. Sijthoff belastte zich met de controle op de drukkerij, besliste geschillen tussen de directeur en ondergeschikten, stelde de arbeidslonen vast en het aantal werknemers, in overleg met

de directeur Hij kocht materieel en papier in en besliste over het aannemen en de prijsbepaling van drukwerk buiten de krant.

D A Thieme belastte zich met de eerste exploitatie, hij zorgde voor alles wat hij ter bevordering van het debiet nodig achtte, voor advertenties, colportage en in het algemeen voor alles wat geacht kon worden tot de exploitatie te behoren P. Smidt van Gelder nam de behartiging van de belangen van de onderneming in Amsterdam op zich en tegenwoordigde zo nodig zijn mede-uitgevers daar¹.

Op 27 maart 1869 verscheen in de Nederlandsche Spectator de volgende advertentie die bedoeld was als prospectus Wij laten hem in extenso volgen, omdat de argumenten en overwegingen de sfeer rond de afschaffing van het dagbladzegel in uitgeverskringen, goed weerspiegelt.²

„In de eerste helft van April zal te 's-Gravenhage No 1 verschijnen van HET VADERLAND, Staat- en Letterkundig Residentieblad

Prijs per drie maanden f 4,20 voor 's-Gravenhage, en f 4,90 franco per post

Betreffende dit blad is dezer dagen het volgende prospectus verzonden

Hoe gewaagd het schijnt, na vele mislukte pogingen hier te lande, wenschen wij een nieuw dagblad op te richten Dit plan ontwierpen wij, nu Regeering en Wetgevende Macht het voornemen toonen de drukpers te ontheffen van het knellende zegel, dat de vrijheid, haar bij de Grondwet gewaarborgd, tot dusverre zoo belemmert In het vaste vertrouwen dat deze Regeering en deze Kamers aan Nederland de ontheffing van de zegelbelasting zullen verzekeren, hebben wij onze maatregelen in dien zin genomen, dat het opgerichten blad eene plaats onder de groote bladen van den eersten rang zal kunnen innemen Wij wenschen thans aan onze Landgenooten ons plan mede te deelen en daarvoor hunne ondersteuning te vragen

Ons dagblad wil zich ten doel stellen de ontwikkeling der liberale staatkundige beginselen, en zal er naar streven een gids te zijn op het gebied van wetenschap, kunst en letteren Het wil, een strijd voor en over personen vermijdt, zich ten taak geven op ieder gebied, zooveel mogelijk grondig en populair, zaken te behandelen Het hoopt bovendien als politiek en literair nieuwsblad in elk opzicht aan de eischen van een goed dagblad te voldoen en zal zich daarbij de groote buitenlandsche couranten ten voorbeeld stellen

Met de dagelijksche zorg voor de Hoofdredactie, bij welke zich verscheidene medewerkers en correspondenten hebben aangesloten, heeft zich belast de heer Mr A M Maas Geesteranus, terwijl de heeren Dr J L'Ange Huet en T C van der Kulk hem als Redacteurs ter zijde zullen staan

Voor de berichten aangaande den effecten- en goederenhandel zullen specialiteiten in dien handel zorgen

Ten aanzien van de uitvoering kunnen wij mededeelen dat het nieuwe blad in grooter formaat zal verschijnen dan eenig hier te lande bestaande courant, terwijl als plaats van uitgave de residentie is gekozen Wij kozen 's Gravenhage, als de zetel der Regeering en het middelpunt onzer Wetgeving Toch zal ons blad geenszins een uitsluitend lokaal blad zijn, maar eene courant van zoodanigen inhoud, dat zij, naar wij durven vertrouwen, in geheel Nederland met belangstelling zal worden gelezen

Ten slotte zij opgemerkt dat wij ons bij de uitgave van ons dagblad niet tot eene korte proefneming wenschen te bepalen wij zullen onze pogingen tot zijne vestiging minstens vijf jaren volhouden Ook met de inrichting onzer bureaux en drukkerij is dit in het oog gehouden

Met uitzondering van Zon- en erkende Christelijke feestdagen zal het dagblad dagelijks verschijnen

¹ Tekst van het contract bij R van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan, blz 278-279 ² No 13

De prijs is per drie maanden voor 's-Gravenhage f 4,20 en franco per post f 4,90.

De prijs der advertentiën zal zijn 20 cents per regel, en, bovendien, tot de thans in behandeling zijnde zegelwet zal zijn aangenomen, 40 cents zegelrecht voor iedere advertentie en een No. der courant.

Met de hoofdagentuur van het Vaderland hebben zich belast de heeren Blikman en Sartorius, te Amsterdam, P. M. Bazendijk, te Rotterdam, en J. L. Beijers te Utrecht. Zij en voorts alle Boekhandelaars en Postdirecteuren nemen abonnementen aan.

Het bureau van het Vaderland is gevestigd te 's-Gravenhage, Hooge Nieuwstraat No. 6 (bij den Kneuterdijk).

Na deze mededeeling van de hoofdtrekken van ons plan vragen wij eene algemeene ondersteuning. De bezwaren der oprichting eener nieuwe courant zijn groot; velen meenen, op grond der ervaring, onoverkomelijk. Dat wij die laatste meening niet deelen, blijkt uit ons plan. Maar bij dat plan, nu reeds soms roekeloos genoemd, hielden wij rekening met de verwachting, dat allen die de verschijning van ons dagblad met sympathie zien, die sympathie ook zullen toonen door hunne ondersteuning in abonnement en advertentiën.

De Uitgevers, M. Nijhoff, A. W. Sijthoff, D. A. Thieme.

's-Gravenhage, Maart 1869."

Het eerste nummer verscheen reeds op 12 april, in groot formaat en onder de naam: Het Vaderland, Staat- en Letterkundig Nieuwsblad. De opening, waarin de redactie de uitgave aankondigde was een lofrede op de koning en de vrije drukpers; het stuk luidde:¹

„'s-Gravenhage, 10 April 1869.

Het eerste woord in de eerste kolom van ons blad kan en moet een woord van dankbetuiging en hulde zijn. Het wetsontwerp tot afschaffing van het zegelrecht op de dagbladen, gedrukte stukken en advertentiën, door de beide Kamers der Staten-Generaal met groote meerderheid aangenomen, is gisteren door den Koning bekrachtigd, en tot wet verheven. Wij brengen daarom hulde aan onzen geëerbiedigten Vorst, die de kroon heeft gezet op het werk door Zijnen doorluchtigen vader in 1848 aangevangen, door het grondwettig beginsel der vrijheid van drukpers en der volledige openbaarheid in alle aangelegenheden van gemeen belang te bekrachtigen, en voor de pers de belemmeringen weg te nemen, die hare ontwikkeling in den weg stonden.

Maar ook het Ministerie en de Vertegenwoordiging hebben aanspraak op onze dankbaarheid, de eerste, en we bedoelen daarmede meer bepaald den Minister van Bosse, om den ijver, het talent en den klem, waarmede hij den maatregel heeft opgevat en verdedigd, – en de Vertegenwoordiging om de kalmte en onpartijdigheid, waarmede zij over het algemeen het wetsontwerp heeft bediscuteerd en beoordeeld.

Schoon de afschaffing van het dagbladzegel op de vestiging onzer onderneming wel niet van zoo overwegende invloed is, zullen wij daarvan, zoogoed als andere Nederlandsche dagbladen, de gevolgen ondervinden. Wij hopen, dat ook voor onze lezers die invloed merkbaar zal zijn.

Meer dan ooit toch rust op de Nederlandsche journalistiek, nu ze geheel geëmancipeerd is, een zware taak. Meerdere vrijheid brengt grootere verantwoordelijkheid mede, en de roeping der dagbladpers om met bezadigheid en goede trouw het publiek voor te gaan op den weg

¹ Dank ben ik verschuldigd aan de staf van het Persmuseum en het Instituut voor Perswetenschap in Amsterdam, waar ik materiaal over Het Vaderland en andere kranten geraadpleegd heb. Ook het eerste nummer van Het Vaderland was daar aanwezig.

van onderzoek en onderricht behoort door haar, nu ze niet meer door fiscale banden gebonden wordt, onafgebroken in het oog gehouden te worden.

Dit is althans onze opvatting van de taak van den journalist, en wij hopen die nimmer te verloochenen."

Als directeur-administrateur van de krant trad C. A. van Reijn op, de vroegere directeur van de oude Rotterdamsche Courant. De hoofdredactie was opgedragen aan mr. A. M. Maas Geesteranus, die – om redenen waarover wij nog zullen spreken – later vervangen werd door mr. H. Goeman Borgesius. In 1874 vestigde Thieme, die zeer veel tijd en moeite aan de krant besteedde, zich in Den Haag. De vastgestelde termijn van vijf jaar was toen ook verstreken, zodat de oprichters Het Vaderland in eigendom konden overdragen aan de in Den Haag tot stand gekomen naamloze vennootschap met Thieme en zijn compagnon J. Stenberg als directeuren. Met het gelijktijdig aflopen van de in 1869 gesloten overeenkomst en de overdracht aan de nieuwe vennootschap, hielden de bemoeiingen van Sijthoff en de andere twee contractanten op.

Over de jaren tussen 1869 en 1874 schrijft Van der Meulen slechts: „Het blad maakte opgang en dank vooral Thieme's ijverige bemoeiingen veroverde het zich een plaats naast de andere liberale hoofdorganen des lands. Geen wonder evenwel, dat de verschillende woonplaatsen van de vier vennoten een voortdurend struikelblok was voor den geregelden gang en voor een spoedige beslissing bij herhaaldelijk voorkomende en meestal niet te voorziene aangelegenheden”¹.

Dankzij de stukken van Het Vaderland in het archief van het Rotterdamsch Nieuwsblad, weten wij echter, dat de financiële positie van de onderneming tot 1873 bepaald niet rooskleurig was².

Op 12 april 1894 schreef Het Vaderland naar aanleiding van het vijftienvigti jarig bestaan, over de beginperiode ondermeer: „De geschiedenis van onzen eersten tijd is als die van vele onzer zusters in de pers: het kost moeite en het kost geld zich een plaats te veroveren. De afschaffing van het dagbladzegel gaf een drietal ondernemenden uitgevers, den heeren Nijhoff, Sijthoff en Thieme, met den papierfabrikant, den heer Smidt van Gelder, op aandrang van eenige liberale mannen in Amsterdam en Rotterdam en Den Haag en gesteund door hun kapitaal, den moed om een dagblad van vrijzinnige richting te vestigen in dit bolwerk van het conservatisme.” De moeilijkheden na het initiatief noemde het artikel „geen publiek domein.” In 1874 werd Het Vaderland eigendom van een N.V., reden, waarom van daarna geen stukken in het archief van het Rotterdamsch Nieuwsblad gevonden werden. De onderneming ging na 1874 onder leiding van directeur Thieme goed vooruit. Er kwam een eigen gebouw voor de krant en het aantal lezers en advertenties steeg.

¹ R. van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan, blz. 279-280.

² Archief Rotterdamsch Nieuwsblad, 1878-±1900, dossier II. Zie bijlage VIII.

„In de conservatieve residentie”, aldus Het Vaderland in 1894, „schaarde het blad een kern van liberale mannen om zich heen; eindelijk was zelfs 's Gravenhage gewonnen voor de liberale partij, waartoe – het mag zonder min gepaste zelfverheffing worden gezegd – Het Vaderland het zijne heeft bijgedragen. Aan het eind van het 25-jarig tijdvak mogen wij zeer zeker met groote voldoening erkennen, dat wij in materieelen voorspoed en in invloed machtig zijn vooruitgegaan.”¹ Het is spijtig, dat uit het archief van Het Vaderland geen gegevens beschikbaar zijn om deze bewering te staven. Wel hebben wij reeds beschreven, hoeveel dividend Het Vaderland heeft uitgekeerd.

De geschiedenis van het Rotterdamsch Nieuwsblad, in 1878 door Sijthoff met steun van vooraanstaande Rotterdamse liberalen opgericht om het monopolie van de N.R.C. te breken, zullen wij niet herhalen na het bijzonder geslaagde werk van H. J. Scheffer over deze krant.

Niet afgeschrikt door de minder rooskleurige beginperiode van het Rotterdamsch Nieuwsblad, richtte Sijthoffs oudste zoon, Albert, in Den Haag met J. H. de Groot en D. B. van Vleuten de Haagsche Courant in 1883 op. Zij namen ieder voor $\frac{1}{4}$ deel in het benodigde kapitaal, terwijl de Zuid-Hollandsche Boekdrukkerij het andere aandeel van $\frac{1}{4}$ nam. Toen er later verschil van mening met De Groot ontstond, nam Albert Sijthoff de aandelen van zijn vennoten over. Hij zette van 1 januari 1884 het blad met vergroot bedrijfskapitaal samen met zijn vader voort, ieder voor de helft.

Zij wilden geen politiek blad uitgeven, maar wel een dagelijks verschijnende krant die door alle standen gelezen kon worden, zonder uitgesproken richting, maar wel in liberale geest geschreven². Besloten werd, geen eigen gebouw in te richten, maar met de Zuid-Hollandsche Boekdrukkerij – directeur: B. G. Stempels – een overeenkomst te treffen voor het drukken van het blad en daar ook de redactie en administratie onder te brengen.

Op 1 april 1883 verscheen het eerste nummer van de Haagsche Courant in handig formaat, voor de geringe prijs van f 1,25 per kwartaal en geschreven onder redactie van M. Vaz Dias. Als directeur trad A. Sijthoff Jr. op. In 1885 besloot hij een eigen drukkerij op te richten, waarna de Zuid-Hollandsche Boekdrukkerij met de uitgave van een concurrerende krant De Avondpost begon. Volgens Van der Meulen ging het aantal abonnees en advertenties van de Haagsche Courant in weerwil van de concurrentie langzaam vooruit³. De bescheidener inrichting en de veel geringere oprichtingskosten dan van het Rotterdamsch Nieuwsblad, maakten, dat de Haagsche Courant minder tegenslagen ondervond. In februari 1885 werd het contract met Stempels opgezegd. Sijthoff huurde

¹ Het Vaderland van 12 april 1894, no. 86, eerste blad.

² R. van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan, blz. 290.

³ Idem, blz. 291.

een pand in de Wagenstraat, waarin hij een nieuwe drukkerij, redactie en administratie opzette. In augustus deelde Vaz Dias mee, dat hij met ingang van 1 november naar De Avondpost ging, omdat deze herhaaldelijk aantrekkelijke aanbiedingen had gedaan. De letterkundige Jan C. Vos volgde Vaz Dias bij de Haagsche Courant op. Het aantal abonnees was intussen zodanig gestegen, dat Sijthoff in 1888 besloot een rotatiepers aan te schaffen. In dat jaar trad Vos af als hoofdredacteur en volgde J.D. Doorman hem op.

De exploitatiekosten werden wat verminderd door de samenwerking met het Leidsch Dagblad en het Rotterdamsch Nieuwsblad wat betreft sommige correspondenties, telegrammen, verslagen en de uitgave van afzonderlijke geïllustreerde bladen. De lezers van de drie kranten ontvingen ook dezelfde premieboeken, een vorm van klantenbinding die in het laatste kwart van de vorige eeuw heel gewoon was.

Tot slot een aantal anekdotes uit de uitgeversloopbaan van A.W. Sijthoff, die ook de goede verhouding met het personeel illustreert. Sijthoff had de gewoonte, om van zijn verjaardag – 30 juni – ieder jaar een feestdag voor het personeel te maken, zoals hij ook in feestelijke gebeurtenissen in de zaak of in het gezin aanleiding tot ‘een vrolijke dag’ voor zijn werknemers zag. De afschaffing van het dagbladzegel in 1869 werd gevierd met een feestmaal in het lokaal van de binderij¹. Toen in 1867 de publieke opinie haar stem luider deed horen tegen deze zegelbelasting op de kranten en het Anti-Dagbladzegel-Verbond werd opgericht, sloot Sijthoff zich daarbij terstond aan. Behalve de verslagen van het Verbond, drukte hij, zoals wij gezien hebben, ook de rede van Maurits van Lee, op het Letterkundig Congres in Gent gehouden. Door de gedrukte redevoering met de daarop betrekking hebbende handelingen van het congres gratis te drukken en te verspreiden, heeft Sijthoff veel bijgedragen tot het begin van de z.g. adresbeweging.

Toen de fiscus van 1877 tot 1881 in de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Friesland de drukkers behalve voor het patentrecht als drukker ook nog afzonderlijk aansloeg voor de persen onder de rubriek ‘molens’, nam Sijthoff de leiding, om aan deze zogenaamde ‘molenaarskwestie’ een einde te maken. De gezamenlijke actie van de drukkers had echter geen resultaat: de zaak werd in alle instanties door de rechterlijke macht behandeld, maar met ongunstige uitslag. Het beroep in cassatie werd door de Hoge Raad verworpen. Iemand stuurde Sijthoff een gedicht toe, waarvan de eerste strofe luidde:

„Zeg Heer, wie heeft U toch bevolen
Een pers te houden voor een molen?
Een drukker, en dat een Leidenaar,
Te houden voor een molenaar?

¹ Idem, blz 314

A. W. Sijthoff en zijn zoons Albert van de Haagsche Courant en Cornelis van het Rotterdamsch Nieuwsblad hebben de ontplooiing van de Nederlandse dagbladpers een grote dienst bewezen door niet alleen hun ondernemersschap, maar ook hun kapitaal beschikbaar te stellen voor vier kranten, die nu nog bestaan.

6. De verhouding kranten en partijen

In De Tijdspiegel van 1904 verscheen een artikel van een journalist die bij de afschaffing van het dagbladzegel in de journalistiek begonnen was: de tijd der grote verwachting waarin men zich gouden bergen beloofde, aldus de schrijver, T. C. van der Kulk¹. Men dacht, dat verlichting en beschaving reuzenschreden zouden maken en de politiek de schoonste vruchten zou leveren, wanneer de kranten van de belastingbanden ontslagen waren en men zonder bezwaar grote vellen in grote aantallen kon verspreiden. Het antwoord op de vraag, of deze meermalen geuite verwachting vervuld is in de periode van 1869 tot 1900, geeft Van der Kulk slechts gedeeltelijk. Wij willen proberen een beeld op te roepen van de pers na de afschaffing van het dagbladzegel en vóór het begin van de twintigste eeuw. Het is onvermijdelijk, dat wij daarbij zullen moeten wijzen op onjuiste beweringen van de schrijver van het stuk in De Tijdspiegel.

Zijn opmerking, dat men vroeger slechts grote kranten had, omdat er aan de oprichting en vestiging 'kolossale' uitgaven verbonden waren, wordt gelogenstraft door bijvoorbeeld de miniatuurkranten en de talloze plaatselijke nieuwsbladen die één, twee of drie keer per week verschenen². Wel was het in de hele negentiende eeuw tot de afschaffing van het dagbladzegel moeilijk, om kapitaal voor de oprichting van kranten te vinden. De bestaande kranten hadden daardoor in zekere mate een monopolie en in ieder geval een grote voorsprong op nieuw op te richten bladen.

Hoewel men in de discussies over de afschaffing van het dagbladzegel telkens er op wees, dat dit monopolie door de afschaffing doorbroken zou worden, is dat nogal meegevallen. De uitbreiding van handel en verkeer en de daarmee gegeven grotere eisen die in de steden aan een krant gesteld werden, maakten, dat alleen ondernemingen met grote

¹ T. C. van der Kulk, Over kranten. In: De Tijdspiegel, 's-Gravenhage, 1904, dl. 1, blz. 309-329. De schrijver heeft bijna 35 jaar ervaring gehad op een krant, o a. bij Het Vaderland. „Ieder mensch”, aldus Van der Kulk, „komt tegenwoordig dagelijks in aanraking met het ding, dat men krant noemt, en daarom kan het zijn nut hebben, te hooren, wat er in die papierenwereld omgaat, hoe daar met inkt wordt gemorst. Men kan dan nagaan, of en in hoever er redelijkerwijs voldaan wordt aan de eischen, welke aan een krant kunnen en moeten gesteld worden.”

Zie voor personalia: Scheffer, a.w., blz. 127, 128 en 204.

² De Tijdspiegel 1904, blz. 309.

inkomsten daaraan konden voldoen. De opbrengst van de abonnementen daalde relatief sterk ten opzichte van de inkomsten uit advertenties. De grote landelijke kranten met veel handelstelegrammen konden daarom slechts bestaan in grote steden en bij voorkeur in belangrijke handelssteden, waar dagelijks de behoefte aan adverteren bestond: Amsterdam en Rotterdam.

Niet zo heel lang na de afschaffing van het zegel kwam er iets nieuws op, dat de overheersende positie van de grote bladen versterkte, namelijk het uitgeven van twee edities. De morgenuitgaven of nachtedities eisten een afzonderlijke investering van duizenden guldens per jaar. Deze extra-onkosten werden niet gecompenseerd door een verhoging van de abonnementsgelden, omdat een dergelijke maatregel de concurrentiepositie zou schaden.

De ochtendedities werden een noodzakelijkheid, omdat de handel in de tijd van de telegraaf niet op de berichten van 's avonds kon wachten om overdag zaken te doen. Het bleek, dat buiten Rotterdam met de N.R.C. en later het Rotterdamsch Nieuwsblad, er in één stad slechts één onderneming met twee krantedities kon bestaan. In Amsterdam hebben verscheidene pogingen om een tweede grote krant met uitvoerige handelstelegrammen te vestigen, steeds een verlies van tonnen opgeleverd¹. Een goedkope, al dan niet socialistische, volkspers had meer mogelijkheden in de hoofdstad.

Het was bepaald verleidelijk, om van een krant met een monopolistisch karakter een werktuig van bepaalde politieke opvattingen te maken. De wet tot afschaffing van het dagbladzegel werd door C. W. de Vries een 'liberale-partijwet' genoemd². Met de aanduiding 'partijwet' wordt aan de ver strekkende betekenis van de verdwijning van het dagbladzegel tekort gedaan, aldus Cramer³. Hij beroept zich daarbij op het belang van de afschaffing van het zegel voor de ontplooiing van de arbeiders in de negentiende eeuw⁴. Later is het belang van het wervende woord voor de socialistische beweging nog duidelijker aangetoond⁵. De ontwikkeling van de partijbladen na 1869 was niet zo groots als men wel heeft doen voorkomen. Zo schreef men bijvoorbeeld: „Geen dag-, week- of maandblad mocht er in de eerste helft der negentiende eeuw hier te lande verschijnen, of het moest gezegeld zijn. Ook in het buitenland waren zulke periodieke geschriften aan dezelfde wet onderworpen, en in het nemen van vrijzinnige besluiten zijn wij zelden natiën vooruit geweest. Dat

¹ Bijvoorbeeld het (Algemeen) Handels- en Effectenblad.

² C. W. de Vries. Overgrootvader koning Willem III, Amsterdam, 1951, blz. 230.

³ N. Cramer, a.w., blz. 168.

⁴ I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw, 's-Gravenhage, 1929, blz. 113.

⁵ A. C. J. de Vrankrijker, Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladers in Nederland, Amsterdam, 1950.

zegel maakte de couranten duur, stond aan haar algemeene verspreiding in den weg en hield de directien der groote bladen terug om aan de verbetering van den inhoud meer ten koste te leggen; het belette tevens de opkomst van kleine bladen voor provinciale of plaatselijke belangen en van organen, waarin de verschillende staatkundige richtingen hare beginselen konden bepleiten¹".

In deze laatste zin heeft de schrijver de behoefte aan een partijpers willen aanduiden. De passage over de gevolgen van de afschaffing van het dagbladzegel op dezelfde pagina rept echter met geen woord over het verband tussen partij en pers: „De zegenrijke gevolgen van dezen maatregel bleken terstond: het aantal bladen nam toe van jaar tot jaar; zij, die vroeger slechts eenmaal in de week verschenen, werden twee, drie malen, ten laatste zelfs dagelijks uitgegeven; de grootere moesten hun oplage aanzienlijk vermeerderen. De courant werd opgenomen in talrijke gezinnen en vond een weg tot allerlei kringen, waarin zij vroeger zelden of nooit werd gelezen. En wat het meeste zegt: de inhoud verbeterde in gehalte en veelzijdigheid. De grootere bladen namen de beste krachten in hunne redactien op en openden hunne kolommen niet enkel voor binnen- en buitenlandse berichten, maar ook voor staatkundige beschouwingen, besprekingen van maatschappelijke vraagstukken, wetenschappelijke mededeelingen, kunstbeoordeelingen, kortom voor alles wat maar belangstelling inboezemen en het publiek voorlichten kon. Zoo het Nederlandsche volk in de laatste dertig jaren, vergeleken bij vroeger, inderdaad in algemeene ontwikkeling belangrijk is vooruitgegaan, dan is dit voor een niet gering deel aan den invloed van de Pers toe te schrijven²".

Het eerste partijblad ontstond – althans volgens beschuldigingen van liberale zijde in die tijd – toen Lion zoveel succes had met zijn conservatieve Nieuw Dagblad in Den Haag, dat hij in 1863 het oude semi-officiële Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage kon kopen voor f 160 000,—³. Toen op 1 juli 1869 het dagbladzegel in de rariteitenkamer

¹ H. C. Rogge en W. W. van der Meulen, *De negentiende eeuw in woord en beeld*, I eiden, 2 j, 3 dln., dl. 3, blz. 468.

Ten onrechte wordt vermeld, dat vanuit Den Haag een beweging begon „om de overtuiging te doen veld winnen, dat het meer en meer dan tijd werd een hinderpaal weg te nemen, die aan de algemeene ontwikkeling in den weg stond. Door de uitgave van brochures ter voorbereiding van een nieuw dagblad, 'Het Vaderland' werd de publieke opinie bewerkt. De uitgevers Nijhoff, Siythoff en Thieme verleenden daaraan krachtig hun steun."

De oprichting van het Anti-Dagbladzegel Verbond en Het Vaderland wordt verward. Onjuist is ook de opmerking van Cramer, dat Van Eek voorzitter van het Anti-Dagbladzegel-Verbond was. Zie Cramer, a.w., blz. 169.

² Rogge en Van der Meulen, a.w., dl. 3, blz. 468.

³ Reeds op 1 juli 1850 zette mr. G. Groen van Prinsterer een bestaand conservatief dagblad om in een anti-revolutionair orgaan, namelijk *De Nederlander* (*Nieuwe Utrechtsche Courant*). Na vijf jaar bleek echter, dat een politieke krant nog niet gelijktijdig volksblad kon zijn. Ook *De Grondwet* van Lion mislukte om die reden.

werd neergelegd, begon Het Vaderland in dezelfde stad een liberaal bestaan. Het werd echter pas in 1885 hoofdorgaan van de Liberale Unie. De eerste hoofdredacteur, A.M. Maas Geesteranus, wilde – in tegenstelling tot Thorbecke – geen partijblad. De discussies tussen Lion en zijn tegenstanders, gingen ook vaak over de vraag of een krant een partijblad moest zijn of niet, zoals wij gezien hebben. Men kan dan ook niet zeggen, dat de scheiding tussen voor- en tegenstanders dezelfde was als die tussen conservatieven en liberalen.

De Leidse hoogleraar Buys toonde zich een krachtig tegenstander van het na 1869 sterker opkomende monisme dat regering, Eerste Kamer en pers wilde gebruiken in dienst van de Tweede Kamer om haar invloed te doen gelden¹.

Abraham Kuyper verenigde zijn 'kleine luyden' achter De Standaard, waarvan het eerste nummer op 1 april 1872 verscheen. Op 3 april 1879 werd de Anti-Revolutionaire Partij opgericht, een feit, waartoe De Standaard ongetwijfeld heeft bijgedragen. Bij de katholieken schreef Schaepman vanaf 1886 in Het Centrum ten gunste van een rechtse coalitie die in 1888 werkelijkheid werd in het kabinet – Mackay. De partijvorming begon echter pas in 1896, toen een grondslag van een partijprogramma van de katholieke Kamerleden was opgesteld. Voorlopig stond de president-commissaris van De Maasbode, J. Bahlmann in de Tweede Kamer en de hoofdredacteur van De Tijd, P. J. F. Vermeulen in de Kamer en in zijn krant scherp tegenover H. Schaepman en was er van eenheid nog geen sprake.

In 1893 kregen de Calvinisten onder leiding van Lohman hun krant, namelijk De Nederlander. Behalve A. Kuyper, H. Schaepman en A. F. de Savornin Lohman onderhielden de volgende politici omstreeks de eeuwwisseling nauwe relaties met kranten: P. J. Troelstra (Het Volk), Vermeulen (De Tijd), H. Goeman Borgesius (Zutfensche Courant), H. Pyttersen (Amersfoortsche Courant), J. J. van Kerkwijk (Nieuwe Arnhemse Courant); later ook: De Meester en Roodhuizen (Vaderland), W. H. Nolens (Nieuwe Venloosche Courant) en H. P. Marchant (Land en Volk). Over de periode van 1888 tot 1918 schrijft Cramer letterlijk: „Was de groei van de partijbladen begeleid door een abstinerende pers-politiek, naarmate het dagbladwezen losser van het partijwezen kwam te staan, groeide de geneigdheid tot ingrijpen.”

Er is echter reden om voorzichtig te zijn met het construeren van een verband tussen een en ander. Want de latere impuls tot ingrijpen werd vooral gevoed door het ontstaan van een nieuw type partijblad van extremistische stromingen, zoals communisme en nationaal-socialisme, die trachtten op te trekken door het parlementaire stelsel welbewust neer te halen. Maar aldus gecorrigeerd, laat boven-aangeduide tendentie

¹ Zie ook Cramer, a.w., blz. 170.

zich toch niet loochenen.¹ De bewijsvoering die de schrijver put uit de historische ontwikkeling, zoals die zich van 1881 tot de Eerste Wereldoorlog voltrok en uit de periode daarna, achten wij minder overtuigend². De voorbeelden hebben te veel een incidenteel karakter, om er conclusies op te kunnen baseren.

Ook Van der Kulk liet zijn licht schijnen over de verhouding van de pers tot de politiek. Hij bestreed de veronderstelling, dat kranten helemaal gelezen zouden worden: zowel de handelsberichten als de politieke artikelen. Iedereen zou slechts die rubriek of soort van berichten lezen, die hem interesseerden. De 'selective perception' stond hem kennelijk reeds duidelijk voor ogen. De hoofdartikelen werden in een onaantrekkelijke vorm gegoten en waren te moeilijk voor de meeste lezers. Bij de uitbreiding van het stemrecht gold het volgens de schrijver als een eis des tijds, dat deze gedeelten van de krant populair geschreven werden.

Hij noemde het publiek hardleers en hechte daarom weinig waarde aan de krant als voertuig van de gedachten. Er was volgens Van der Kulk nog meer, waardoor de vurig verwachte afschaffing van het zegel een tegenovergestelde uitwerking had gehad van hetgeen men zich van liberale zijde had voorgesteld. Het aantal kleine kranten was wel sterk gestegen, maar de meeste werden met de schaar gemaakt, d.w.z. zij knipten uit de andere kranten wat van hun gading was. De telegrammen, die vogelvrij waren, omdat zij na publikatie geen wettelijke bescherming genoten, werden daarbij niet ontzien.

Door deze concurrentie werd wat beschaving en verlichting heette, geldmakerij, constateerde Van der Kulk³. Het monopolie van de grote liberale kranten met morgenbladen en grote handelstelegrammen had de rechterzijde, volgens hem, bang gemaakt, dat zij zieltjes zouden verliezen. De katholieken en Calvinisten richtten kranten op, om hun gelovigen te behouden voor de val in de liberale put. Zij zouden daarbij het nieuws sorteren, aanlengen en door de geestelijke trechter gieten; in politiek zou altijd geloof gemengd worden. Alles zou verpolitiekt worden in de partijstrijd, met het gevolg, dat de walging van de politiek onder het niet talrijke deel van de natie zou toenemen. De kranten zouden ten gevolge van de 'politicomanie' de voeling met het publiek verloren hebben en als factor in de beschaving en ontwikkeling niet meer de plaats hebben, die men haar vroeger toedacht.

Door de goedkoopte zou iedere partij en kring een eigen krant hebben. „Ieder heeft zijn eigen menu en de lezer kan met innig genoegen zeggen: precies mijn idee! De kranten zijn geworden spiegels, waarin men zijn eigen beeld ziet, en gewoonlijk vindt de mensch dat verrukkelijk”⁴ Met deze woorden tekende Van der Kulk wel wat eenzijdig en schematisch

¹ Cramer, a.w., blz. 176.

² Cramer, a.w., blz. 176 e.v.

³ De Tijdspiegel, 1904, blz. 311.

⁴ Idem, blz. 313.

de ingewikkelde verhouding krant-lezers in het laatste kwart van de vorige eeuw.

Hij verweet de kranten ook, dat zij na de afschaffing van het zegel geen hefboom van beschaving en ontwikkeling waren geworden: „Een krant voor het publiek is een nieuwtjesblad met een politieken staart op den koop toe. Zoo opgevat, is een krant een middel tot bevrediging van een van Adam en vooral van Eva af diep gevoelde behoefte, bevrediging van de nieuwsgierigheid.” Het is opmerkelijk, dat het negentiende-eeuwse idee van volksopvoeding en verlichting door middel van de pers, in het begin van deze eeuw het ruimere begrip van de functies van de krant: nieuws, opinie en verpozing, niet meer overschaduwde. Van der Kulk erkende dan ook, dat de kranten – de beschaving en verlichting daargelaten – beter voldeden aan de behoeften van het publiek.

Van der Kulk signaleerde, dat de presentatie en de inhoud van het nieuws in het laatste kwart van de eeuw goed vooruitgegaan was. Het Vaderland brak in 1869 met de traditie om het buitenlandse nieuws naar land te ordenen. Met name dr. J. l'Ange Huet – bekend van het Anti-Dagbladzegel-Verbond – zou op dit gebied pionierswerk verricht hebben. De hoofden van de verschillende landen vervielen en de politieke en andere kwesties werden behandeld onder bepaalde koppen die de inhoud van de artikelen en berichten karakteriseerden. Toelichting en commentaar op grond van eigen onderzoek werden hoofdzaak en daarbij werden de buitenlandse kranten nog slechts gebruikt¹. Van der Kulk eindigde zijn artikel met de bekend geworden uitspraak van Emile Littré: „Les nations ont, en bien et en mal, le journalisme qu'elles méritent. Il n'est perfectible qu'à mesure que les sociétés elles-mêmes gagnent en lumière et en moralité²”.

In het herdenkingsartikel uit 1894 van Het Vaderland, stond over de beschreven kwestie rond de politieke kleur van het blad, het volgende:³ „Of wij getrouw zijn geweest aan ons programma op elk gebied, – of wij gedaan hebben al wat wij vermochten om het blad in aanzien en belangrijkheid te doen toenemen, – of de politieke en de administratieve leiding zijn geweest als naar billijkheid kan worden verlangd, – het ligt niet aan ons op die vragen te antwoorden. Dit echter mogen wij getuigen, dat wij ons steeds hebben beijverd het publiek te dienen, zooveel wij konden, en onze zelfstandigheid te bewaren tevens. Het treft, dat onze feestdag valt in een gewichtig tijdsgewricht, waarin de golven van den

¹ L'Ange Huet was bij Het Vaderland de chef van Van der Kulk. Hij ging, evenals de eerste hoofdredacteur, mr. A.M. Maas Geesteranus, spoedig van Het Vaderland weg, omdat de onderneming geen succes dreigde te worden. Het doel was een onafhankelijk liberaal dagblad en toen de uitgevers in de oren gefluisterd werd om te transigeren, voelde Maas Geesteranus daar niets voor. De geheime leider van de politiek werd toen, volgens De Tijdspiegel, 1904, blz. 327, de liberale politicus J.K.H. de Roo van Alderwerelt.

² De Tijdspiegel, 1904, blz. 328.

³ Het Vaderland van 12 april, 1894.

politieken strijd hoog zijn gestegen, en de liberale partij, voor wier beginselen Het Vaderland steeds pal heeft gestaan, in tweeën schijnt gescheurd. Ook wij moesten thans partijkiezen, en wij hebben het gedaan naar onze beste overtuiging, zonder wankelen of weifelen. Wij moesten daardoor vele warme vrienden van voorheen van ons vervreemden, wat dubbel smartelijk viel, nu een herinneringsdag ons voor den geest roept, wat wij hun te danken hebben en hoe wij vroeger aan hun zijde hebben gestaan, maar wij konden niet anders. Enkele jaren geleden waren wij geroepen eveneens partij te kiezen in een gewichtigen strijd, die de liberale partij verdeelde; ook toen hebben wij geen enkel oogenblik gewankeld of gearzeld en ook toen hebben wij oude trouwe vrienden geërgerd en van ons vervreemd. De toen opgedane ervaring, dat zij, die zich voorgoed van ons hebben afgekeerd, weinigen waren, de door de ondervinding gerijpte overtuiging ook, dat wij destijds den goeden weg hebben gekozen, schenkt ons ook thans bemoediging voor de toekomst. De beginselen blijven, maar de vorm, waarin zij zich openbaren, wisselt met den tijd; de ontwikkeling der menschheid schrijdt voort en de politieke eischen wijzigen zich daarnaar.

Wij hebben steeds naar ons beste weten getracht den eisch der tijden te verstaan, de beginselen van recht en vrijheid en vooruitgang hoog te houden, vrij van personendienst en wars van intriges, onafhankelijk en zelfstandig het volk voor te lichten. Aan dat programma hopen wij getrouw te blijven.”

7. *Veranderingen in de nieuwsvoorziening*

Het veelvuldig gebruik maken van telegrammen – of, zoals men in de vorige eeuw zei: „telegrafische tijdingen” – voor de nieuwswerving, vond in de Engelse en Amerikaanse pers eerder toepassing dan bij de Europese kranten. Op 1 oktober 1880 gaf Reuter's Office in Londen het bericht van de opening van een tentoonstelling in Melbourne reeds 23 minuten na het gebeuren in druk uit. Het bericht had bovendien over een tiental draden moeten lopen. In 1880 werden 313.500.000 woorden ten behoeve van de Engelse kranten getelegrafeerd¹. In Engeland, de Verenigde Staten en een aantal andere landen, hadden sommige kranten reeds in de tachtiger jaren van de vorige eeuw eigen telegraafdraden tussen de belangrijkste steden van het land of ook van het buitenland. Met grote kosten hielden zij er eigen toestellen en afzonderlijk personeel voor de bediening op na.

In Nederland ging de ontwikkeling in een trager en minder opzienbarend tempo. Zoals men hier langer per diligence of per schuit reisde, zo werden de nieuwsberichten ook langer per post verstuurd. De telegraaf,

¹ Mededeling van Van der Meulen, a.w., dl. 2, blz. 235.

in 1833 door Gauss en Weber in Göttingen ontwikkeld, deed in Nederland na het midden van de eeuw zijn intrede. Met ingang van 1 december 1852 kon men telegraferen in Amsterdam, Breda, Dordrecht, Den Haag en Rotterdam¹. Hoewel de Nederlandse pers niet de middelen had, konden de kranten toch sinds 1852 een rubriek 'Telegrammen' in de kolommen laten verschijnen. De rijkstelegraafdienst nam zelfs allerlei maatregelen om de telegrammenwisseling ten dienste van de journalistiek te bevorderen. Zo werd langs de voornaamste plaatsen van het land, waarheen geregeld dagbladtelegrammen werden verzonden, een afzonderlijke draad gespannen, om vanuit één punt gelijktijdig telegrammen van dezelfde inhoud naar verschillende kantoren te kunnen seinen. Gebeurde er bijvoorbeeld iets belangrijks in een zitting van de Tweede Kamer, dan kon een correspondent één telegram aanbieden met twaalf of meer adressen. Dit betekende een grote tijdsbesparing in overseining. Vanuit 's-Gravenhage konden op deze wijze een zestal kranten in Amsterdam, een drietal in Rotterdam, een of meer in Dordrecht, Zwolle, Groningen enz. van een bericht op de hoogte gebracht worden. Wel moesten de telegrammen in de plaatsen van aankomst op de redacties bezorgd worden. Bij verkiezingen trof de telegraafadministratie in de tachtiger jaren ook bijzondere voorzieningen, om de uitslagen zo spoedig mogelijk te kunnen verspreiden.

Toch duurde het altijd nog een uur voordat een telegram uit en bestemd voor het binnenland de geadresseerde bereikte. De telegrammen van en naar het buitenland konden lang onderweg zijn, al naar gelang de omstandigheden. Tussen Amsterdam, Berlijn, Frankfurt a.M. en Parijs bestond rechtstreeks contact, zodat men tussen deze steden even snel telegrammen kon wisselen als bijvoorbeeld tussen Amsterdam en Haarlem. Andere telegrammen moesten worden overgenomen – in transitio behandeld –, hetgeen langer duurde. Langs de spoorwegtelegraaflijnen hadden de diensttelegrammen bovendien voorrang. Het aantal telegrammen, dat een krant zich liet toesturen, hing volgens Van der Meulen sterk af van de concurrentiepositie van het blad. Veel telegrammen gaven de krant prestige bij de lezers. Ook werd dikwijls telegrafisch medege-deeld aan een redactie, dat een brief met kopij onderweg was. Hoewel de brief dan niet per expresse verstuurd was, kon deze toch worden afgehaald door de betaling van het busrecht. De buitenlandse correspondenten waren meesters in het verkorten van berichten. Van der Meulen geeft in zijn instructie voor journalisten een voorbeeld².

Een correspondent in Parijs kon zijn bericht als volgt overseinen: „'Handelsblad' Amsterdam. Hedenmiddag winkel drukke straat koopman vermoord. Diefstal kleinoodiën vijftienduizend, geld twintigduizend.

¹ Zie ook: E. A. B. J. ten Brink en C. W. L. Schell, *Geschiedenis van de Rijkstelegraaf 1852-1952*, Den Haag, 1954.

² Van der Meulen, a.w., dl. 2, blz. 242-243.

Verdenking, voortvluchtige, gescheiden compagnon. Premie duizend. Samenscholing. Alexis." De redactie completeerde dit bericht als volgt: „Parijs, 26 Maart. (Van onzen particulieren correspondent). Hedenmorgen werd in een winkel gelegen in een der drukste straten der stad een moord gepleegd. Het slachtoffer dezer gruwzame daad is een Parijsch koopman. Het schijnt aan geen twijfel onderhevig, dat diefstal de beweegreden tot deze misdaad was, want er werden kleinoodiën tot een bedrag van vijftienduizend francs en aan gereed geld twintigduizend francs vermist. Van deze daad wordt verdacht de compagnon van den vermoorde, van wien hij gescheiden was. De vermoedelijke moordenaar is gevlucht, en de politie heeft een premie van duizend francs uitgelooft voor zijn aanhouding. Een groote menigte volks verdringt zich voor het toneel van de misdaad."

Voor transatlantische telegrammen gebruikte men dikwijls cijferschrift; een aantal correspondenten telegrafeerde met de redacties in een overeengekomen taal of in geheimschrift. Een Londense correspondent kon met zijn redactie bijvoorbeeld afspreken, dat 'Taw' betekende: „De Times meldt uit Wenen", 'Neath': „Uit Athene wordt aan Daily News bericht" en 'Monrok': „De Morning Post heeft uit New York vernomen". Daarop kon de mededeling volgen. De journalistiek had dit gebruik overgenomen van diplomatieke en militaire instanties¹.

In 1870 maakten de drie grote persbureaus Wolff, Reuter en Havas, een verdeling van hun werkterrein. Wolff zou Centraal en Oost Europa controleren, Reuter het Britse Rijk en het Verre Oosten en Havas het Franse imperium en de Latijnse landen. In Engeland zelf werd het nieuws niet door Reuter, maar door de Press Association verzameld. Deze organisatie was tot stand gekomen in 1868 onder leiding van John Edward Taylor van de Manchester Guardian en beoogde een samenwerking van de provinciale kranten. Zij werkte nauw samen met Reuter.

¹ Van der Meulen, a.w., dl. 2, blz. 269 geeft een overzicht van de tarieven in 1885 van de binnen- en buitenlandse telegrammen. In Nederland kostte een telegram vijftien cent plus één cent voor ieder woord. Een aantal buitenlandse tarieven luidde in centen:

Land	per woord	vast tarief
Duitsland	0.06	0.24
België	0.2½	0.25
Frankrijk	0.10	
Groot-Brittannië en Ierland	0.15	
Italië	0.13½	0.67½
Noorwegen	0.14½	0.72½
Oostenrijk	0.09½	0.47½
Rusland (Eur.)	0.21	1.05
Spanje	0.16½	0.82½
Cyprus	0.37	1.85

Coöperatieve persbureaus ontstonden ook in de V.S. De ontwikkeling van de telegrafie schreed verder en in 1870 was India rechtstreeks telegrafisch verbonden met Engeland. De Transatlantische kabel was vier jaar eerder gelegd voor de verbinding van Europa met Amerika. Journalistiek gezien werd de wereld een nieuwe eenheid, zij het dan onder de macht van het Europese systeem.

Tot slot van deze paragraaf een lijst van correspondentie- en telegrammenbureaus, gerangschikt naar de namen van de steden, in 1885;¹

Amsterdam:	Reuter's office (filiaal);
Belgrado.	Serbische Correspondenz (Duits),
Berlijn:	Wolff's Bureau (voor telegrammen);
	Provinzial-Correspondenz;
	Correspondenz Krausner, orgaan van de Fortschritt-partij;
	Grothe, Berliner Kunst- und Theater-Correspondenz,
	Liberale Correspondenz;
	Berliner Borsen-Telegraph;
	Berliner Politische Nachrichten;
	Internationale Zeitungs-Correspondenz (Emil Danneberg, technische nieuwsberichten);
	Deutsche Feuilleton-Correspondenz F. C. Entrich;
	Die Gelegenheits-Fuilleton-Correspondenz, L. Gronau, uitgever M. Holm;
	Wolff Friedeberg Correspondenz (Dr. L. Wolff),
	Paul Jungling's Feuilleton-Correspondenz (voor vertaalde romans);
Florence	Agence Stefani;
Frankfurt a. M.:	Daube's Feuilleton-Correspondenz,
's-Gravenhage:	Het Haagsch Correspondentiebureau (Belinfante en Vaz Dias);
Hamburg:	Schwedisch-Norwegische Correspondenz,
Londen:	General Correspondance (Reuter);
	English Correspondance;
	Central News;
Boedapest:	Ungarische Post;
	Budapester Correspondenz;
	Pester Correspondenz;
	Correspondance Hongrois;
Petersburg.	Nordische Correspondenz (voor telegrammen);
Parijs.	Correspondance Havas;
	„ Française (eerder Landsberger);
	Nouvelles de Paris de Paul d'Abrest,
Rome:	Agence Stefani, Corriere Italiano,
Wenen:	Wiener Feuilleton-Correspondenz (uitg. Ferd. Grosz); Correspondenz-Bureau en Politische Correspondenz;
Wurzburg:	Oesterreichische Correspondenz (officieus);

Letterkundige bureaus:

Hamburg:	Dr. J. Polaczek's Literarische Agentur;
Berlijn:	Literarisches Institut F. C. Entrich,
	Bureau. Das Manuscript;
Wenen:	Amberg;
Haarlem:	Bureel Het Manuscript (W. Gosler).

¹ Zie de Unesco-uitgave: News agencies. Their structure and working, Paris, 1953, voor de geschiedenis van de persbureaus.

Voor de binnenlandse nieuwsvoorziening konden de krantenredacties gebruik maken van correspondentiebureaus. Naarmate de ontwikkeling van het perswezen in de periode 1870 tot 1890 vorderde, steeg het aantal van deze ondernemingen. Zij gaven gelithografeerde of gedrukte publikaties uit voor iedere tak van redactionele werkzaamheid. Het grootst was de concurrentie in correspondenties voor plaatselijke nieuwsberichten; verder concurreerden de bureaus ook in de correspondenties voor politieke, economische en parlementaire berichten.

Een aantal uitgevers was gespecialiseerd in bepaalde rubrieken: de een leverde uitsluitend trekkingslijsten, de ander gaf verslagen van recepties, een derde behandelde de zelfmoorden en een vierde hield de kranten op de hoogte van de vonnissen van de rechtbank. De redacteuren hadden voor de bewerking van deze stukken niets meer nodig dan een pen, papier, rood en blauw krijt, schaar en gom of ouwels. Een redactiebibliotheek kon eventueel de kennis opvullen en de berichten completeren. Van der Meulen geeft in zijn overzicht van de krant een opsomming van de werken, die hij onmisbaar acht voor zo'n bibliotheek¹.

„Want”, meende hij, „van den journalist verlangt het publiek alwetendheid. Hij moet over alles ter wereld licht verspreiden, hij moet op het tooneel van den oorlog thuis zijn als in zijn eigen zak; hij moet weten, wanneer deze of gene generaal is geboren, welke loopbaan hij heeft afgelegd, benevens zijn staat van promotie; hij dient opheldering te geven omtrent het jongste standpunt van de Transvaalsche zaken, over de wetgeving in Khiwa, en of de straten te Honolulu geklinkerd of gemacadamiseerd zijn. Deze soort van alwetendheid is nu wel niet zoo moeilijk, als de leek bevroedt, maar zij eischt een uitgebreide bibliotheek, die even zorgvuldig moet zijn samengesteld als voortdurend worden aangevuld en vollediger gemaakt... De journalist moet van de opbrengst van den dag leven, d.w.z. de dagelijksche gebeurtenissen moeten hem het kader voor zijn letterkundige producten geven, maar de bouwstoffen moet hij gerangschikt meebrengen, hetzij in zijn hoofd, hetzij in een zorgvuldig bijeengebrachte en gerangschikte bibliotheek. Wie voor zijn beroep als journalist ontwikkeling noch vlijt medebrengt, leeft van de hand in den tand en zal spoedig tot een samenflanser van phrasen en gemeenplaatsen, tot een letterkundigen proletariër afdalen”².

¹ Van der Meulen, a.w., dl. 2, blz. 68-69.

² Idem, blz. 70.

De krant, geestelijk goed en commercieel product

In de periode van 1869 tot 1900 is sprake van een stormachtige en soms enigszins verwarrende evolutie in het Nederlandse perswezen. Duidelijker dan ooit blijkt in deze periode de eeuwige twee-eenheid van de krant als geestelijk goed en commercieel produkt. De ideële en economische persvrijheid maakten een voorspoedige ontwikkeling eindelijk mogelijk. Een nieuwe tijd van economische en culturele opgang brak aan.

Zonder op de achtergronden van het verschijnsel in te gaan schrijft Scheffer, dat na 1869 „het uitgeven van een dagblad een bezigheid was geworden waarvoor de uitgevers grote belangstelling hadden gekregen¹”. De zakelijke interesse ontmoette een grote behoefte aan gedrukte informatie over allerlei actuele onderwerpen op godsdienstig, politiek, financieel-economisch en cultureel terrein van de kant van het publiek.

Evenals in het vorige hoofdstuk kunnen wij in de volgende bladzijden slechts een beperkt aantal themata van de persgeschiedenis van de laatste decennia van de vorige eeuw behandelen. Juist daarom hechten wij veel waarde aan het in de bijlagen opgenomen overzicht van de periodieke pers in Nederland van 1848 tot 1900. Met de financieel-economische gegevens van Het Vaderland, Het Nieuws van den Dag en de Nieuwe Rotterdamsche Courant vormt de bibliografie van de negentiende-eeuwse pers het startpunt van verder pershistorisch onderzoek, met name van individuele bladen. Het boek van dr. H. J. Scheffer kan daarbij als briljant voorbeeld dienen². Wij menen op onze beurt schetsen op papier gezet te hebben die tekening brengen in het portret van de pers vóór 1900.

In de laatste paragraaf slaan wij de brug naar de pers in de landen

¹ Scheffer, a.w., blz. 3; zie ook t.a.p. noot 3.

² De geschiedenis van het Rotterdamsch Nieuwsblad vanaf 1878 beschrijvend, heeft deze auteur getracht het Rotterdamse blad te plaatsen in de geschiedenis van de stad en in het geheel van de persgeschiedenis van de laatste decennia van de vorige eeuw, voor zover hij over vergelijkende gegevens kon beschikken. Voor meer steden zou zijn voorbeeld navolging verdienen, ook al lijkt op dit ogenblik voor veel kranten minder bronnenmateriaal voorhanden dan met betrekking tot het Rotterdamsch Nieuwsblad het geval was.

buiten Nederland. Het zesde hoofdstuk komt daarmee opnieuw te liggen in het spanningsveld van enerzijds de overheid en in het bijzonder de fiscus en anderzijds de op ideële en economische vrijheden georiënteerde pers.

1. De kwantitatieve ontwikkeling van de pers na 1869

De afschaffing van het dagbladzegel had een sterk psychologisch effect; na decennia onder een zware fiscale druk gebukt gegaan te hebben, gingen men – zonder veel berekingen en begrotingen – over tot het vergroten van het formaat, dagelijkse verschijning en soms tot lagere abonnementsprijzen. Men had altijd afgegeven op het dagbladzegel en stortte zich na 1 juli 1869 in den blinde in een door velen als gouden eeuw voor de dagbladpers gedroomd nieuw tijdperk. Ook de vrees voor de bestaande of nieuw op te richten bladen bewoog de krantendirecties tot uitgaven, waarvoor geen reserves aangelegd waren. De financieel sterken konden natuurlijk de opzienbarende daden stellen: de N.R.C. verlaagde de abonnementsprijs van f 33,— tot f 20,—¹.

Ook na 1869 deed zich het verschijnsel voor, dat de kranten leden onder een hoge jeugdsterfte. De oorzaak daarvan was, dat de aanloopkosten en levenskansen van een dagblad uiterst moeilijk te calculeren waren. De in maart 1870 opgerichte krant *Het Nieuws van den Dag* maakte bij wijze van grote uitzondering reeds in 1871 winst, zoals wij gezien hebben. *Het Vaderland* had een verlies van f 44.030.09 in 1869, f 22.029,75 in 1870, f 10.502,60½ in 1871 en f 12.564,94² in 1872. Over een korte periode van vier jaar een totaal van f 90.000,—³. Een gelukkige omstandigheid is geweest, dat het jaar 1869 ook een belangrijke periode in de politieke, sociale en economische geschiedenis van Nederland markeert. De belangstelling voor de gebeurtenissen in het buitenland kreeg een krachtige impuls door de Frans-Duitse oorlog en de daaraan voorafgaande politiek van Bismarck. De H.B.S. van Thorbecke leverde een generatie jonge mensen af met meer dan gewone interesse voor handel, nijverheid en politiek. Hoeveel er dat waren, blijkt uit de volgende statistiek⁴ (tabel 31, 32).

Andere trendmatige factoren waren: de algemene opleving van het culturele en economische leven in Nederland na 1870; het kiesrecht, hoewel dat eerst na 1896 actueel kon worden; de emancipatie van de arbeiders als vierde stand; de technische ontwikkeling van het dagbladbedrijf zelf – rotatiepers, houtpulp, zetmachine –; de daling van het analfabetisme⁵ en

¹ Zie de bibliografie van de pers in de bijlagen.

² Zie de bijlagen en Scheffer, a.w., blz. 49.

³ Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden over 1883, 's-Gravenhage, 1884, blz. 151.

⁴ Idem, blz. 153.

⁵ Volgens de Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden van 1901, blz. 47, bedroeg

de stijging van de bevolking, hetgeen onderstaande statistiek illustreert¹.
(tabel 33)

Tabel 31 Hoogere Burgerscholen voor jongens 1864-1883

Jaren	Aantal scholen	Algemeen totaal mann. leerlingen	Bovendien vrouwelijke leerlingen
1864	12	750	
1865	21	1418	
1869	41	3210	
1870	45	3559	
1875	51	3812	
1875	51	3812	35
1880	57	4509	155
1883	61	4787	205

Tabel 32 Hoogere Burgerscholen voor meisjes 1867-1883

Jaren	Aantal scholen	Algemeen totaal der leerlingen
1867	1	34
1869	1	73
1870	1	92
1875	9	691
1880	12	1002
1883	14	1213

Tabel 33

Bevolking	(maal 1000).	Jaarlijkse toename*
1829	2.613,3	
1839	2.860,6	0,91
1849	3.056,9	0,67
1859	3.309,1	0,80
1869	3.579,5	0,79
1879	4.012,7	1,14
1889	4.511,4	1,18
1899	5.104,1	1,24
1909	5.858,2	1,39

bijvoorbeeld het percentage dienstplichtigen dat niet lezen en schrijven kon in: 1865, 18,2; 1870, 16,3; 1875, 12,3; 1880, 11,3; 1885, 10,5; 1890, 7,2; 1895, 5,4; 1900, 2,3; Eerst in 1900 werd de leerplicht ingevoerd. Scheffer, a.w., blz. 72, wijst ook op de genoemde cijfers en de relatie met de stijgende belangstelling voor krantenlezen.

¹ Statistisch zakboek 1966, Den Haag, 1966, blz. 4. De cijfers hebben betrekking op 31 december van de desbetreffende jaren, met uitzondering van die voor 1849 (19 nov.) en 1869 (1 dec.).

* De gemiddelde jaarlijkse toename sedert het voornoemde jaar.

Hoeveel kranten tijdens een kort bestaan gebloeid hebben en daarna verdwenen zijn, blijkt ook uit de Amsterdamse persgeschiedenis van het laatste kwart van de vorige eeuw. D.S. constateerde in 1920 in een rubriek in *Amstelodamum* – daarbij H. Henning Jr. citerend – het volgende: „Dag- en weekbladen, die ongeveer een dertig jaar geleden of korter zich in grooten bloei en populariteit mochten verheugen, zijn verdwenen en vergeten; nieuwe bladen zijn verschenen, doch in lang niet even grooten getale als het aantal dat ophield te bestaan. Zooals in het heele Amsterdamsche leven de scherpste kantjes zijn afgesleten, de kleuren in elkaar zijn gevloeid, zijn ook de bladen op elkaar gaan lijken. Niet meer – of in elk geval in veel mindere mate dan vroeger – wordt thans een courant gelezen om een bepaald medewerker of om de wijze waarop een bepaalde rubriek wordt geredigeerd”.

De gunstige invloed van de Frans-Duitse oorlog voor de pers, bleek onder meer uit de verkoop van de bulletins. Van de overwinning van de Duitsers bij Sedan en de daarmee gepaard gaande gevangenneming van keizer Napoleon III werd ook in Amsterdam met buitengewone belangstelling kennis genomen. De bulletins werden toen nog niet, zoals in het begin van de twintigste eeuw, door de dagbladuitgevers kosteloos aan de koffiehuisen en sigarenwinkeliers afgeleverd, maar meestal door straatverkoop, onder het roepen van „extra-tijding heeren; extra-tijding heeren!” voor drie cent per stuk aan de man gebracht. Alleen de abonnees konden de bulletins gratis aan het bureau van de krant afhalen. Bijzonder in trek waren bij de straathandel de bulletins van *Het Noorden*, een dagblad dat na de afschaffing van het dagbladzegel van Groningen naar Amsterdam was verhuisd met de bedoeling hier als een van de grote bladen de toon aan te geven. Kort na de Frans-Duitse oorlog moest het echter liquideren.

Het bulletin van *Het Noorden* met de nederlaag van het Franse leger bij Sedan, verscheen op zaterdagmorgen 3 september 1870 om half elf als ‘Tweede Bulletin’ van die dag. Voor de straatverkopers, onder wie veel Joden waren, was het een moeilijk tijdstip met het oog op de viering van de Sabbath. Een christencollega zou door de stad gerend hebben onder het uitroepen van: „Ze hebben ’m, ze hebben ’m. Napie is gevangen!”

Onder de bulletinverkopers van 1870 tot 1871 bevonden zich ook veel werkloze diamantwerkers, die zich, evenals later in perioden van malaise in de diamanthandel, nooit schaamden ander werk aan te pakken. Hoezeer de slag bij Sedan indruk had gemaakt, blijkt uit het feit, dat een zekere Verhoeven een aantal avonden in de week voor een paar centen

¹ D.S., Een kwart eeuw Amsterdamsche journalistiek. In: *Amstelodamum*, jrg. VII (1920), blz. 68-70. Door de schrijver grotendeels overgenomen uit een serie artikelen in de *Amstelschied*. Zie de bibliografie van de Nederlandse pers voor een overzicht van de in Amsterdam opgerichte en verdwenen kranten.

een voorstelling gaf op de Botermarkt in een 'rarekiek'. Het glansnummer werd als volgt geboden: door kijkglazen zag de toeschouwer beschilderde doeken bij wijze van panorama in een daarvoor verbouwde poppenkast. Verhoeven trad op als explicateur en begon het bedoelde nummer met de woorden: „De slag bij Sedan! In het verschiet ziet men den dapperen generaal Mac Mahon tegen een enorrme van Pruisen¹". De behoefte aan het visuele medium film, vijftientwintig jaar later voor het eerst in Amsterdam vertoond, bestond klaarblijkelijk reeds.

De gunstige invloed van de Frans-Duitse oorlog leidde, zoals wij in het vorige hoofdstuk gezien hebben, tot de oprichting van een aantal kranten dat slechts een kort leven beschoren was.

De kwantitatieve ontwikkeling van de pers na de afschaffing van het dagbladzegel heeft altijd veel indruk gemaakt, maar wordt te eenzijdig benadrukt. Schneider en – in navolging van deze? – Peereboom geven op, dat er vóór juli 1869 negen dagbladen bestonden. Dit aantal steeg volgens hen tot veertien vóór het einde van het jaar 1869, tot 54 in 1890 en tot 62 in 1894. Het aantal week- en maandbladen steeg van 146 in 1869 tot 700 in 1894. Beide schrijvers geven voor deze cijfers geen verantwoording².

Niet alleen ter afronding van deze studie, maar ook ten dienste van verder pershistorisch onderzoek, geven wij een overzicht van de dagbladen, nieuwsbladen, weekbladen en andere periodieken die in de loop van de negentiende eeuw in Nederland zijn verschenen. De beoefening van de persgeschiedenis in Nederland heeft nog geen hulpmiddel opgeleverd in de vorm van een naslagwerk met alle titels en bepaalde inwendige en uitwendige gegevens van de kranten die hier ooit verschenen zijn en eventueel nog verschijnen. Ook de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage kan – in tegenstelling tot de Bibliothèque Nationale in Parijs – geen antwoord geven op de vraag welke kranten in Nederland verschenen zijn.

De primaire bronnen voor het maken van een overzicht van krantentitels zijn de kranten zelf. Veel kranten hebben echter zo'n kort leven gehad, dat er geen exemplaren voorhanden zijn, althans in bibliotheken en archieven bekend zijn. De secundaire bronnen bestaan uit jaarboeken, krantencatalogi en – in het gunstigste geval – gespecialiseerde heuristische uitgaven. De Duitse pershistoricus Michael Schmolke heeft voor een recent onderzoek over de betrouwbaarheid van de Duitse secundaire bronnen geschreven³. Dergelijke naslagwerken waren niet bedoeld als

¹ Zie voor deze passage de mededelingen van J. D. Ketelaar in: *Amstelodamum*, jrg. 1 (1914), blz. 101.

² Schneider, a.w., blz. 158; R. Peereboom, *Het dagblad*, Haarlem, 1948, blz. 50.

³ Michael Schmolke, *Volks-Topographie eines häufigen Zeitungstitelbestandteils*. In: W. B. Lerg - M. Schmolke, *Massenpresse und Volkszeitung. Zwei Beiträge zur Pressegeschichte des 19. Jahrhunderts*, Assen, 1968, blz. 54-55.

wetenschappelijke uitgaven, maar als naslagwerken voor boekhandelaren, adverteerders, uitgevers e.a. Een bijkomende moeilijkheid is, dat zij dikwijls onregelmatig en soms eerst laat in de negentiende eeuw verschenen. Zo begon men eerst in 1880 met de uitgave van het *Annuaire de la presse française et étrangère*¹.

In Nederland werden in de vorige eeuw geen speciale jaarboeken zoals in het buitenland uitgegeven. De gegevens met betrekking tot de in Nederland verschijnende dag-, nieuws-, weekbladen en andere periodieken waren echter van groot belang voor de boekhandel. Met de posterijen bemiddelde zij bij het abonneren en adverteren. De boekhandelaren beschikten in 1828 over de eerste naamlijst². In 1829 verscheen de tweede naamlijst. De derde lijst kwam echter pas in 1835 uit³. In deze eerste drie naamlijsten stonden geen namen van kranten vermeld. Wel in de door G.L. Koopman in 1848 uitgegeven naamlijst⁴.

De naamlijsten en latere adresboeken geven o.i. een betrouwbaar beeld van de pers in de jaren van de tweede helft van de vorige eeuw. Bij het gebruik ervan moet men nauwkeurig onderscheid maken tussen dagbladen (minstens zes keer per week verschijnend), nieuwsbladen (twee tot vijf keer per week verschijnend) en weekbladen. Tijdschriften kunnen één keer in de twee weken of maandelijks verschijnen. Door vast te houden aan het ook nu voor de collectieve arbeidsovereenkomsten nog geldende onderscheid tussen dagbladen en nieuwsbladen is de *Arnhemsche Courant* tot 1854 een vijf keer per week verschijnend

¹ Andere werken van dezelfde strekking worden genoemd in K. Bomer, *Internationale Bibliographie des Zeitungswesens*, Leipzig, 1932; *Newspaper press directory and advertiser's guide...*, London, Mitchell, 1846-1935; *Sell's world press; the handbook of the fourth estate...*, London, 1884-1921 en *Willing's press guide*, 1874-1934, London, 1874-1934.

² Naamlijst der boekhandelaren van het koninkrijk der Nederlanden voor 1828, uitgegeven bij Coutze en Overbroek en J. Pippijn te Rotterdam in 1828.

³ Naamlijst der boekhandelaren in Oud Nederland op 1 October 1825, Wed. D. du Saar, Leiden, 1835.

⁴ Naamlijst van boekhandelaren in Nederland met aanwijzing derzelver specialiteit in den handel, hoofdcorrespondenten en dagen van verzending; eene lijst der uitkomende nieuwsbladen in het rijk, de wetten op den handel enz. Bijgebragt door G.L. Koopman, 's-Gravenhage, 1848. De kranten staan op blz. 57-70. Deze naamlijst en die van 1828, 1829, 1835, 1849 en een aanvulling voor 1850 zijn in één band gebonden. Op de rug staat: Naamlijst der boekhandelaren in Nederland 1828-1849. Het boek staat, evenals de latere adresboeken, op de bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam.

E.Th. Waaldijk, *Die Rolle der Niederländischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den Westindischen Kolonien*, Munster, 1959, blz. 37, doet voorkomen, dat er ook een naamlijst uit 1842 is. Hij vermeldt echter niet waar hij deze gevonden heeft. In het voorwoord van de naamlijst van 1835 deelt de uitgeefster, de Wed. D. du Saar te Leiden, wel mee: „indien deze naamlijst aan de verwachting mijner mede Boekhandelaren beantwoordt, zal van dezelfde om de vijf jaren eene vernieuwde en verbeterde uitgaaf, tegen den geringen prijs van 50 Centen, worden uitgegeven.” De eerste zou „primo Februarij 1840” het licht zien.

nieuwsblad¹. Eerst het nummer van maandag 10 april 1854 luidt voor de bekende Arnhemsche Courant de periode van het bestaan als dagblad in.

Volgens Waaldijk waren er in 1842 zeven dagbladen in ons land: de Amsterdamsche Courant, het Algemeen Handelsblad, Journal de la Haye, Journal de Limbourg, De Zeepest, het Dagblad van het Hertogdom Limburg en de Staats-Courant².

Wij geven in de bijlagen een overzicht van de pers van 1848, het jaar van de grondwetsherziening, tot 1850³. De gedrukte media van de publicistiek van de tweede helft van de vorige eeuw zijn in een afzonderlijk gedeelte opgenomen. Wij hebben geen rekening gehouden met bijzondere tarieven en regelingen, wanneer deze als uitzonderingen beschouwd konden worden. Zo werden de boek aankondigingen in een aantal kranten tegen een lager tarief geplaatst dan de overige advertenties. De Zierikzeesche Nieuwsbode berekende in 1849 voor boek aankondigingen vijf cent in plaats van tien cent per regel. De Tijd plaatste dezelfde advertenties van boek aankondigingen de derde keer gratis. Het zegelrecht werd echter wel in rekening gebracht. De Nieuwe Rotterdamsche Courant plaatste boek aankondigingen de derde keer ook gratis, zodat boekhandelaren op deze wijze 33% rabat genoten. De oude Rotterdamsche Courant had voor dergelijke advertenties een speciaal tarief, namelijk van één gulden voor één tot acht regels en iedere regel meer twaalfeneenhalve cent. Het gewone tarief was f 1,50 voor 1 tot 6 regels en iedere regel meer f 0,22½. Andere bladen die de boekhandel op ongeveer dezelfde wijze terwille waren, waren in 1849 de Overijssel, de Noordbrabander, de Middelburgsche Courant, de Leidsche Courant, de Kamper Courant, het Algemeen Handelsblad, de Haarlemsche Courant, de Groninger Courant, de Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, het Dagblad van 's Gravenhage, de Provinciale Friesche Courant, de Drentsche Courant, de Bredasche Courant, de Arnhemsche Courant en de Amsterdamsche Courant.

De boekhandel genoot ook aanzienlijk rabat op advertenties en abonnementen: meestal vijfentwintig, twintig, vijftien of tien procent. Voor familieberichten berekende een aantal kranten, waaronder ook de Opregte Haarlemsche Courant, hogere tarieven. De Leidsche Courant

In het voorwoord van de naamlijst van 1851 spreekt Koopman over de vierde jaargang van de Naamlijst. Bedoelt hij als eerdere uitgaven die van 1848, 1849 en de aanvulling van 1850? Het adresboek van 1848 is voor het eerst door hem uitgegeven. Tot en met 1851 is de titel: Algemeene Naamlijst voor den Nederlandschen boekhandel, benevens aanwijzing der in Nederland uitkomende dag- en weekbladen. Van 1852 tot en met 1881 luidt de titel: Algemeen adresboek etc.; van 1882 tot en met 1890: Brinkman's adresboek etc. en vanaf 1897: Sijthoff's adresboek.

¹ De Arnhemsche Courant verscheen op zondag, dinsdag, woensdag, donderdag en zaterdag. Het nummer van zondag werd op maandag bij de abonnees bezorgd.

² Waaldijk, a.w., blz. 37.

³ Zie blz. 375 e.v. voor het repertorium van de Nederlandse pers.

publiceerde programma's en bekendmakingen van „geleerde en andere genootschappen of van commissiën" voor 10 cent per regel in plaats van 25 cent. De Naamlijsten geven ook bijzonderheden omtrent de tijdstippen van verschijning van de grote kranten. De Amsterdamsche Courant verscheen dagelijks – behalve 's zondags – om vier uur voor de verzending met de treinen van half vijf, om vijf uur voor het vervoer met de post en om half acht voor bezorging in de stad. Het Algemeen Handelsblad gaf iedere werkdag voor Amsterdam een tweede editie uit en wel om 1 uur, vóór beurstijd. Deze editie werd voor tien cent per exemplaar verkocht. In de Naamlijst volgt daarop de volgende kriptische mededeling: „en die voor Maandag verschijnt des avonds benevens een bijblad of 2e editie voor Maandag welke des Zondags uitgegeven wordt, waarop afzonderlijk kan worden ingeteekend à f 1,50 per 3 maanden franco per post." Het bijblad werd dus niet op maandagmorgen, maar op zondagavond uitgegeven. De Nieuwe Rotterdamsche Courant kende op dezelfde wijze twee edities. Advertenties die in alle edities geplaatst moesten worden, moesten vóór half twaalf bezorgd worden, omdat daarna twee keer zegelrecht (zeventig cent) verschuldigd was. De N.R.C. gaf 's zondags ook een editie uit. Advertenties, daarin geplaatst, bleven gratis in de tweede editie van maandag staan. Wel moest dan dubbel zegelrecht betaald worden.

De Tijd verscheen in 1849 volgens de opgave van de Naamlijst van 1849 dagelijks – behalve op zon- en feestdagen –. Het formaat was op maandag, woensdag en vrijdag een half vel en de overige dagen een heel vel.

Het krantenvervoer per post was niet goedkoop. De Amsterdamsche Courant kostte franco buiten de stad f 7,50 per kwartaal in plaats van f 6,50; de Deventer Courant f 1,75 per half jaar in plaats van f 1,50; de Prov. Friesche Courant werd veertig cent per kwartaal duurder en het Algemeen Handelsblad en de Nieuwe Rotterdamsche Courant een gulden per kwartaal. Voor dagbladen was het tarief van de posterijen één gulden per kwartaal en de nieuwsbladen betaalden naar gewicht en frequentie van verschijning minder dan een gulden per kwartaal. Opvallend is, dat de zegelbelasting op advertenties slechts bij hoge uitzonderingen in de tarieven ingecalculleerd werd.

Ook voor de periode 1850 tot 1890 zou men een groot aantal bijzonderheden kunnen vermelden die wij niet hebben opgenomen in ons overzicht. Wij moesten echter een grens trekken. Het resultaat is functioneel voor ons onderzoek, in zoverre het laat zien welke kranten vóór en na 1869 verschenen en in welke jaren, hoe de periodiciteit was, wat de prijzen waren en de advertentietarieven, wie de uitgevers waren en waar de meeste kranten etc. verschenen. Verder lijkt het ons een bruikbaar uitgangspunt voor de bestudering van bepaalde groepsbladen of van individuele kranten.

2. *De Nieuwe Rotterdamsche Courant voor 1900*

In deze paragraaf behandelen wij de geschiedenis van de Nieuwe Rotterdamsche Courant in de negentiende eeuw op grond van bedrijfshistorische gegevens. Dat wij juist de N.R.C. kozen, heeft twee oorzaken. In de eerste plaats was deze krant een in alle opzichten toonaangevend blad, niet alleen in Rotterdam, maar in heel Nederland. In de tweede plaats konden wij beschikken over de jaarverslagen en exploitatierekeningen van de dagbladonderneming van de N.R.C. over een periode van meer dan dertig jaren. Niet onvermeld hoeft te blijven, dat de krant in het jaar dat dit boek verschijnt haar honderdvijfentwintigjarige bestaan viert.

De geschiedenis van de beginjaren van de N.R.C. spreekt levendig uit het „Verslag der Buitengewone Vergadering van de Aandeelhouders in den Eigendom der Nieuwe Rotterdamsche Courant, gehouden 29 juni 1869, ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Onderneming¹”. Het was de eerste bijeenkomst van de aandeelhouders sinds de oprichting van de onderneming. Na afloop van de gewone werkzaamheden werd de Algemene Vergadering in een ‘eenvoudige feestelijke bijeenkomst’ veranderd. De daarbij heersende aangename stemming werd niet weinig verhoogd door het feit, „dat tevens voor de journalistiek, ten gevolge der afschaffing van het dagbladzegel, den volgenden morgen een nieuw tijdperk van ontwikkeling zou aanvangen.”

Namens zijn zieke vader H. Nijgh, sprak J.C. Nijgh een rede uit, waarin de eerste jaren van de krant uitvoerig ter sprake kwamen². De oude Rotterdamsche Courant bezat een monopolie, toen Nijgh op het idee kwam een concurrerende krant uit te geven. Hij wilde geen blaadje, geen weekblad uitgeven, maar een flink Rotterdams handelsblad. Op 4 juli 1842 vond hij een niet met naam genoemde letterkundige bereid hoofdredacteur te worden en deze schreef een prospectus om twintigduizend gulden te lenen. Uit vrees voor een mislukking kwam dat bedrag niet bijeen, zodat Nijgh voorlopig uit eigen middelen een weekblaadje begon. Op zondag 13 augustus 1843 verscheen het eerste nummer van het Rotterdamsch Staatskundig-, Handels-, Nieuws- en Advertentieblad

¹ Aanwezig in het gemeentearchief van Rotterdam. Het verslag begint met foto's van drie bokalen, die de oprichter en directeur-uitgever H. Nijgh, mr. H.H. Tels, hoofdredacteur en A.A. Nieuwkamp, president-commissaris, op 29 juni 1869 werden aangeboden door de commissarissen. Het verslag van 29 juni 1869 zal verder aangeduid worden als: „Verslag 1869”. In het gemeentearchief van Rotterdam zijn de in dit hoofdstuk gebruikte stukken van de N.R.C. als volgt geregistreerd: Bibl. van Hs., no. 389.

² Verslag 1869, blz. 5-8. Het verslag van de commissarissen is gedateerd: „Rotterdam, Juni 1869” en getekend door: A.A. Nieuwkamp, Mr. A. Hoyneck van Papendrecht en John Edw. Knight.

Zie ook: W.H.R. van Manen, Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht. In: Rotterdamsch Jaarboekje 1944, blz. 25;

Van der Meulen, a.w., dl. 1, blz. 131.

voor gezamenlijke rekening van Nijgh als uitgever en A. Wijnands als drukker.

De eerste drie nummers noemde Nijgh geen meesterstukken; toch vonden zij zoveel bijval, dat het formaat reeds bij het vierde nummer vergroot moest worden. Om het blad drie keer per week te kunnen laten verschijnen werd een geldlening gesloten van f 10.000,—. Vanaf 1 januari 1844 kwam het blad drie keer per week van de pers onder de naam „Nieuwe Rotterdamsche Courant, Staatkundig-, Nieuws-, Handels- en Advertentieblad.” In december 1843 was mr. H. H. Tels hoofdredacteur geworden en als gevolg van de afgesloten geldlening werden twee commissarissen benoemd: J. G. F. Sleurs en A. A. Nieuwkamp. Op 5 augustus 1844 werden H. van Rijckevorsel en W. M. Hop ook tot commissaris benoemd.

In een buitengewone vergadering op 10 augustus 1844 werd besloten tot de dagelijkse uitgave van de krant. Daarvoor werd de geldlening tot het dubbele bedrag verhoogd. Op 23 september werd de N.R.C. dagblad. Uit het verslag, uitgebracht in de algemene vergadering van 27 maart 1845, bleek, dat er spoedig behoefte aan kapitaal zou ontstaan. Aan de ondernemers werd verzocht, de helft van hun eigendomsrecht af te staan om de krant in stand te kunnen houden. Op 10 december 1846 werd hen ook de tweede helft gevraagd. Kort daarna overleed A. Wijnands.

De krant vond zoveel aftrek en het aantal advertenties nam dermate toe, dat op 1 januari 1847 het formaat vergroot werd (drie cent zegel) en op 11 mei werd de lastige z.g. lap aan de krant toegevoegd. In een vergadering van 19 maart 1850 werd besloten de ‘aandelen in het eigendom’ te vergroten met f 250,— per aandeel. Het gezamenlijke bedrag van de aandelen werd toen f 120.000,—. In 1855 was er voor het eerst een batig saldo van f 3400,—.

Nu de laatste slagboom, de zegelbelasting, was gevallen, durfde Nijgh zijn vertoog als volgt te eindigen: „Eene nieuwe toekomst staat voor de Nieuwe Rotterdamsche Courant open, en ik acht de voorspelling niet gewaagd dat zij weldra geacht zal worden, eene der beste Couranten van Nederland.” Het dagbladzegel kwam tijdens de feestvergadering vaker ter sprake. De president-commissaris, A. A. Nieuwkamp, herdacht de overleden commissaris W. M. Hop en zei ondermeer: „... Met ons heeft hij de zorgen van het verleden gedragen; – de blijdere toekomst, welke de afschaffing van het zegelrecht voor de journalistiek opent, mocht hij niet aanschouwen!” Hij wees zijn gehoor er op, dat de volgende dag geen zegelbelasting meer geheven zou worden en ging verder: „Vijf en twintig jaren heeft de Nieuwe Rotterdamsche Courant geworsteld tegen den druk van het zegelrecht. Veel zorg heeft het haar gebaard, om bij de beperkte ruimte, binnen welke de zegelwet haar drong, en de betrekkelijk geringe middelen die zij haar liet, niet al te zeer te blijven

beneden hetgeen zij zelve het meest gevoelde dat in onzen tijd van een goed dagblad gevorderd mag worden. De te behandelen stof vermeerderde dagelijks; de polemieken nam gedurig in uitgebreidheid toe; de economische toestanden trokken al meer en meer de algemeene aandacht en werden de onderwerpen van speciale studiën; de weetgierigheid van het publiek werd grooter, naarmate de beschaving dieper in de verschillende deelen der maatschappij doordrong, en in dezelfde mate werd de smaak veredeld." Aldus Nieuwkamp.

In zijn lofrede op de oprichter Nijgh sprak de feestredenaar ook over het feit, dat de N.R.C. door een naamloze vennootschap uitgegeven werd: „De dag brak aan, waarop eigen middelen te kort schoten; toen ook hebt ge blijken gegeven, dat bij de oprichting der Courant niet eigenbelang, maar een edeler doel uwe handelingen bestuurd. Wel verre van moedeloos de handen in de schoot te leggen en de onderneming te staken, hebt ge ons uwen eigendom afgestaan tegen een zeer matig honorarium, U zelfs met de betrekking van Directeur-Uitgever vergenoegende. Als een trouw rentmeester hebt ge voor onze belangen gewaakt.¹”

Het spreekt vanzelf, dat ook mr. Tels – in 1869 nog steeds hoofd-redacteur, maar sinds juni met dr. I. A. Lamping – door de president-commissaris gehuldigd werd. Nieuwkamp prees mr. Tels des te meer, omdat, als gevolg van de bovenmatige eisen van de schatkist, de last van de politieke en economische redactie uitsluitend op zijn schouders had gerust. Onderwerpen op staatkundig, financieel, economisch, handels en algemeen maatschappelijk gebied had hij besproken, toegelicht en beoordeeld in commentaren. „De dagen”, aldus de spreker, „liggen nog niet ver achter ons, waarin gij Uwe pen ook dienstbaar maakte om de dagbladpers te helpen bevrijden van de financiële boeien, die haar knellen. – Het dagbladzegel wordt afgeschaft. Gij smaakt de voldoening ook daartoe krachtig te hebben meêgewerkt. Weldra zal het uur slaan, waarin die kluisters zullen vallen. De gelegenheid werd daardoor geopend, U, bij Uwe moeilijke taak, de medewerking te verzekeren van wetenschappelijke mannen, wier naam een goeden klank heeft in den lande. Moge met hunne medewerking nog vele jaren, zoo wij hopen onder Uwe leiding, de Nieuwe Rotterdamsche Courant met eere blijven staan aan het hoofd der Nederlandsche dagbladpers, en, harer edele roeping bewust, – gedachtig aan het Noblesse oblige – krachtig en onvermoeid bevorderlijk blijven aan de verspreiding van algemeene kennis en volkswelvaart, aan de bevordering, in één woord, van de staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling van het dierbaar Vaderland²”.

Na de woordenstroom van Nieuwkamp, ontving Nijgh een bokaal met het beeld van de Rotterdamse stedemaagd die een eikenkrans in de rechterhand, op een drukpers rustend, hield. In de linkerhand had zij wat

¹ Verslag 1869, blz. 12.

² Verslag 1869, blz. 14-15.

nieuwsbladen ter verspreiding gereed. Aan haar voeten stroomde het water van de Rotte uit een urn. De bokaal voor mr. Tels vertoonde het beeld van de journalistiek, zwevend boven een wereldbol en triomfantelijk een eikenkrans naar haar hoofd heffend. De bol vertoonde op de voorzijde het vijfentwintigjarig tijdperk, omgeven door een stralenkrans; aan de andere kant was het monogram van Tels aangebracht. De bol zweefde boven lauwer- en eikenloof en tussen de takken, die uit het voetstuk verrezen, was een schrijffpen aangebracht, in het midden een vlammend zwaard met leeuwepkop op het gevest en een brandende fakkel. Op het voetstuk prijkten de Nederlandse en Rotterdamse wapens, met attributen van handel en scheepvaart. Op de jarretiëre van beide bokalen stonden opschriften, waaruit bleek, dat de eremetalen aan Nijgh en Tels waren aangeboden door de commissarissen van de N.R.C.

In zijn dankwoord ging ook mr. Tels in op de vooruitgang die sinds 1844 was gemaakt in politiek en economisch opzicht. Over de goede toekomst na de afschaffing van het dagbladzegel zei hij: „De ongelijkheid van politieke rechten – zij heeft opgehouden. De ministeriële verantwoordelijkheid is waarheid geworden; de autonomie van gemeente en provincie is verkregen; de deuren der raadszalen van gemeenten, gewest en staat, zijn wijd opengezet; het volk kiest zelf zijne vertegenwoordigers; openbaarheid in alle staatszaken. En onze oeconomische toestand. De handelsvrijheid is veroverd; de binnenlandse accijnzen zijn afgeschaft; de eerste levensbehoeften ontlast – en eindelijk... dáár liggen ook de financiële kluisters der drukpers! Vrij is thans de gedachte in Nederland, vrij van ieder anderen band dan dien van zedelijkheid en gepastheid, en in die vrijheid licht de voltooiing van ons constitutioneel gebouw. Zij is de hechte waarborg van al onze overige vrijheden.”

Tot slot kreeg de voorzitter van de vergadering en president-commissaris, A.A. Nieuwkamp ook een bokaal aangeboden. Tussen lauweren olijftakken waren op het corps van de bokaal medaillons aangebracht, met attributen van de presidiale waardigheid en comptabiliteit, schrijfgereedschap, verschillende kranten en de jaarcijfers van 1844-1869. Op het voetstuk voerden twee dolfijnen op de kop de namen van Maas en Rotte, met daartussen een Mercuriusstaf en anker.

Volgens de laatste alinea van het gedenkboekje werden de dankwoorden van de heer Nieuwkamp, evenals die van de vorige sprekers, met algemene toejuiching begroet en daarna „vereenigden zich de aanwezigen aan een eenvoudige collation, waarbij menige feestdrank met geestdrift werd gewijd aan het nieuwe tijdperk, hetwelk de Nieuwe Rotterdamsche Courant was ingetreden, zoowel als aan allen die hare toekomst hebben voorbereid en allen die tot haren bloei verder hopen mede te werken”².

¹ Idem, blz. 18.

² Idem, blz. 24.

Het eerste verslag met verlies- en winstrekening van de N.R.C. dateert van 15 maart 1865. In 1864 had men nieuwe bedrijfsruimte betrokken. Het verslag eindigde met de mededeling, dat het nieuwe 'lokaal' in alle opzichten aan de verwachtingen beantwoordde. „Voor al de luchtige vertrekken, waarin zich de zetterij bevindt, oefenen een gezegenden invloed op de gezondheid der zettters uit. Van de droevige ziekten, welke vroeger onder hen heerschten, hooren wij thans niet meer. Al ware het alleen daarom, mogen wij ons met de verandering gelukwenschen¹”.

Het tweede verslag dat bewaard gebleven is, dateert van na het jubileum, namelijk van 10 maart 1871². Ofschoon men aan het einde van het verslag over 1869 het vertrouwen had uitgesproken, dat de balansenspoedig met een voordelig saldo zouden sluiten, had men niet gerekend op zo'n groot batig saldo als de balans over 1870 aangaf. Die verrassende uitkomst werd hoofdzakelijk aan de grote stijging van het aantal abonnementen toegeschreven. Hoewel in de eerste helft van 1869 nog zegelrecht was geheven en de prijs om die reden bijna het dubbele was van die in 1870, had het rendement van de abonnementen in 1870 het bedrag van het voorgaande jaar met ruim f 18.000,— overtroffen. In het tweede semester van 1869 was de oplage meer dan tweeduizend exemplaren groter. Bij de scherpe prijsdaling wierp nu ieder abonnement nog winst af, terwijl de N.R.C. vroeger, als gevolg van het drukkende dagbladzegel, op de abonnementen verloor. „Als”, volgens het verslag over 1870, „het dus nog eenig bewijs behoefde, dat de afschaffing van het zegelrecht voor den bloei der journalistiek dringend noodzakelijk was, geen sterker zou kunnen geleverd worden dan de balans die voor U ligt.”

De advertenties waren, „ten gevolge van den betreurenswaardigen oorlog, die in de laatste helft van 1870 stilstand in den handel bracht”, weinig vooruitgegaan. Indien de abonnementen in de periode van het dagbladzegel zo aanmerkelijk waren toegenomen als in 1870 bij een stilstand in de advertentieomzet, dan had de N.R.C. volgens de commissarissen geen andere keus gehad dan zich door het grote aantal lezers „te beperken tot de uitgaaf der Courant zonder bijvoegsels, waardoor zij hare belangrijkheid had verloren”. Met voldoening constateerde de verslaggever, dat grote uitgaven gedaan konden worden voor de verbetering van de krant, zonder haar financiële toestand te benadelen en ondanks het feit dat de N.R.C. een penny-paper was geworden. De Oost-Indische Editie had zich ook weer in een aanzienlijke vooruitgang mogen verheugen.

¹ „Verslag van den staat der Onderneming van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, op 31 December 1865, door Commissarissen van de Geldlening en den Eigendom, gedaan in de Algemeene Vergadering van H.H. Deelhebbers, den 15den Maart 1866.” Gemeentearchief Rotterdam, bibl. van Hs., no. 389.

De volgende jaarverslagen zullen geciteerd worden als „Jaarverslag.....”.

² Jaarverslag 1870.

De afschaffing van het dagbladzegel was de reden, waarom de nieuwsbladen ongeveer duizend gulden minder hadden gekost. De telegraafkosten waren jaarlijks gestegen en vooral in 1870 hoger dan eerder. Deze stijging wekt geen verwondering met het oog op de oorlog.

Over de post salarissen, die zeer gestegen was en nog meer zou stijgen, werd opgemerkt: „Hoe wonderspreukig het ook moge schijnen, is het toch zuivere waarheid dat in het gedurig verhoogen van dien post, onze groote kracht ligt. Willen wij onze Courant de achting doen behouden, die zij geniet, dan moeten wij geene kosten ontzien, om ons zoowel binnen- als buiten 's lands uitstekende medewerkers te verzekeren. Wij moeten het oog houden op ieder talent, dat zich vertoont en waarvan de journalistiek partij kan trekken, om het aan onze Courant te verbinden. Dit zal eene gedurige vermeerdering der post Salarissen ten gevolge hebben, maar ook eene gestadige verbetering der Courant, waardoor zij steeds met haren tijd blijft medegaan. Eene meer dan 25-jarige onderverinding heeft het bewezen, dat onze financiën het meest gebaat worden, als wij niet opzien tegen de aanzienlijke uitgaven, die uitmuntende medewerkers en gestadige verbetering vorderen.”

De Editie voor Oost-Indië leverde in 1870 nog winst op. Daarna liep deze uitgave gestadig achteruit, omdat de uitgevers van de kranten in Batavia terstond na aankomst van de mail de berichten uit de N.R.C. konden overnemen. Tegelijk met de mail-editie van de N.R.C. bereikten de Indische bladen dan het binnenland.

Het verslag over het jaar 1874 begint met de mededeling, dat het nieuwe gebouw in de Witte de Withstraat bijna is voltooid en dat de N.R.C. daar met ingang van 1 mei a.s. gevestigd zal zijn¹. „Lang en moeielijk”, gaat het stuk verder, „was de strijd, die de Nieuwe Rotterdamsche Courant voor hare beginselen heeft doorstaan. Uwe ondersteuning maakte het haar mogelijk te volharden in de verdediging van hetgeen hare oprichters in het belang van het vaderland noodzakelijk achtten, en de algemeene sympathie, die zij tenslotte verwierf, bekroonde haar streven.

Dat het gebouw, hetwelk zij in staat was na eene worsteling van meer dan 30 jaren op te richten, aan hen die na ons zullen komen, het bewijs levere, hoezeer volharding ons alle moeielijkheden heeft doen overwinnen, en hun tot spoorslag strekke, om, als ook zij moeielijke tijden beleven, steeds de vaan van het constitutionalisme, handelsvrijheid, verlichting en beschaving hoog te houden, in de overtuiging dat hun even als aan hunne voorgangers, in het eind de zege zal blijven tot loon hunner standvastigheid.”

Voor de bewerker van de jaarverslagen en balansen van de N.R.C. is het lastig, dat de boekhouding in 1875 enige veranderingen onderging, waardoor de vergelijking van de rekeningen met die van vroegere jaren

¹ Jaarverslag 1874.

voor sommige posten moeilijker is geworden. Eerder werden alle uitgaven die niet tot een bepaalde categorie behoorden, geboekt onder het hoofd 'Drukkerij', zoals belastingen, assurantie, huur en gasverlichting. Nu dit soort van uitgaven zo aanzienlijk gestegen was, zou deze methode leiden tot een vertekend beeld van de drukkerij. Daarom vond men het meer overeenkomstig de waarheid, de rekening 'Drukkerij' alleen te belasten met de werkelijke kosten van het zetten en drukken van de krant en een nieuwe post te creëren onder de naam 'Algemeene Onkosten'. Daaronder werd alles opgenomen, wat niet tot één van de bijzondere rubrieken van de administratie behoorde. Het gevolg van deze maatregel was, dat de rekening van de drukkerij, die eigenlijk met f 3614,96 verhoogd was, op de balans met ongeveer f 3000,— minder voorkwam dan in 1874¹. In 1878 moest de N.R.C. een groot aantal maatregelen nemen, zodat het kapitaal als sneeuw voor de zon wegsmolte.

Wat was er namelijk aan de hand? „Eene vereeniging had toch besloten hier ter stede eene Courant op te richten van gelijke politieke richting als de onze, van welker voortreffelijkheid de schoonste voorstellingen werden vernomen. Wij hadden ons dus aan te gorden tegenover eene concurrentie, die hare kracht niet zoude zoeken in het kamp onzer politieke tegenstanders, maar in dat onzer politieke vrienden. Wij mochten ons dus niet in slaap laten sussen door de verzekering, dat men geene concurrentie tegen ons beoogde, daar de bloei eener onderneeming welke op geen anderen grondslag was gevestigd, dan de onze, onmogelijk anders kon worden gevoed, dan door een deel onzer abonnementen en vooral van onze advertentiën.

Wij begrepen dus dat hier een strijd moest worden gestreden om het bestaan, en wij dus de verwijten onzer Deelhebbers niet zouden kunnen ontgaan, indien wij thans niet dadelijk in de courant al die verbeteringen brachten, die haar sterk maakten tegenover den naderenden mededinger, alhoewel daarmee zeer groote uitgaven gepaard moesten gaan”².

De N.R.C. nam de volgende maatregelen: de krant werd in twee bladen, een avondblad en een ochtendblad uitgegeven. Er was vroeger wel een avondeditie, maar wie deze wilde lezen, moest haar afzonderlijk betalen. De hoofdeditie was een ochtendblad. De nieuwe krant zou een avondblad zijn, zodat zij met de meeste berichten de N.R.C. vóór zou zijn, als deze 's avonds niet het eerste blad liet verschijnen. Dit veroorzaakte grote uitgaven voor het telegrafisch overseinen van de Amsterdamse beurs en de verslagen van de zittingen van de Staten-Generaal. De krant moest nu 's avonds bij alle abonnees worden rondgebracht en wel in de kortst mogelijke tijd. Daarom moest een 'corps couranten-ombrengrers' dubbel zo sterk als 's morgens, worden aangesteld. De kosten daarvan maakten

¹ Zie bijlage ix.

² Jaarverslag 1878. De concurrentie kwam van het Rotterdamsch Nieuwsblad. Zie Scheffer, a.w., passim.

een deel uit van het verhoogde cijfer van de post Drukkerij. Aan de beste zetters van de krant waren hoge aanbiedingen gedaan om de N.R.C. te verlaten, waardoor de directie genoodzaakt was hun weekgeld te verhogen. Ook dit bedrag maakte deel uit van de post Drukkerij. Vervolgens moesten de feuilletonschrjvers bezoldigd worden en meer en betere binnen- en buitenlandse correspondenten aangesteld worden, waarvan de aanzienlijke verhoging van de post Salarissen het gevolg was.

De dubbele frankeringen – avond- en ochtendblad afzonderlijk – vermeerden de Bureaukosten. De commissarissen spraken in het verslag de hoop uit, erin geslaagd te zijn, „om onze courant zoo goed te doen zijn, als men eene courant in ons klein land verlangen kan”. En hoewel de Winst- en Verliesrekening sloot met een verliespost van *f* 5816,09, meenden zij thans sterk te staan tegen iedere concurrentie. Het bedrag voor de inkomsten uit abonnementen was toegenomen met *f* 3500,—. Dat de opbrengst van de advertenties, ofschoon in aantal niet verminderd ten opzichte van 1877, met ruim *f* 5500,— gedaald was, schreven de commissarissen toe „aan den gedrukten toestand van handel en nijverheid”.

Het rendement van de O.I.-Editie was over 1878 gedaald. Niettegenstaande het nadelige saldo hielden de commissarissen de aandeelhouders voor, dat zij de beste verwachtingen koesterden voor de toekomst van de onderneming. Zij gaven echter ook duidelijk te kennen, dat langzamerhand een einde moest komen aan de kwijnende toestand van handel en nijverheid die al zo lang duurde, om de stroom van advertenties weer op gang te zien komen. Wat betreft de drukkerij deelden zij nog mee, dat een rotatiepers was aangeschaft, waardoor op personeel, papier en ‘ingrediënten’ een niet onaanzienlijke besparing van uitgaven verwacht mocht worden. Vóór de vergadering werd ook de prospectus voor een tweede 6 procent geldlening, groot *f* 80.000,—, verspreid. De storting geschiedde op 1 juli 1879.

In het jaarverslag over 1879 deelden de commissarissen in gloedvolle bewoordingen mee, dat zij in hun verwachtingen, in 1878 geuit, niet teleurgesteld waren¹. De aanschaffing van de rotatiepers en de grotere opbrengst van de advertenties na de opleving van de conjunctuur zouden leiden tot betere resultaten in de toekomst. Er was nu reeds een batig slot van *f* 602,66. De buitenlandse berichtgeving was ook aanmerkelijk verbeterd. Ondanks de concurrentie was de abonnementsrekening met *f* 4000,— toegenomen. Het aantal advertenties was slechts weinig gestegen. Het lagere posttarief had een gunstige invloed gehad op de uitkomsten van de Oost-Indische Editie.

In 1883 kon het jaarverslag over 1882 ook optimistische geluiden laten horen². Ten gevolge van de prijsverlaging van het papier bedroegen

¹ Jaarverslag 1879.

² Jaarverslag 1882.

de uitgaven voor deze belangrijke grondstof ongeveer elfduizend gulden minder, ondanks de stijging van het aantal abonnementen. De posten Salarissen en Bureau-onkosten waren gestegen. De telegraaf gaf een besparing van ongeveer tweeduizend gulden, omdat de kostbare telegrammen, die in 1881 voor de gebeurtenissen in Rusland en de Transvaal nodig waren, achterwege waren gebleven. Het batig slot bedroeg f 29191,13 tegenover f 15885,85½ in 1881.

De commissarissen schreven deze vooruitgang toe aan de „ijverige leiding der Directie en de niet minder ijverige en talentvolle wijze waarop de courant wordt geredigeerd.” Zij drukten hun erkentelijkheid niet uit in een verhoging van het salaris, maar besloten twintig procent van het batig slot op deze en de volgende balansen af te zonderen voor de directie, hoofdredactie en redactie van de krant. Van deze 20% moest 1/3 aan de directie, 1/3 aan de hoofdredactie en 1/3 aan de redacteurs worden toegerekend. De laatste som geld zou door de commissarissen in overleg met de directie en hoofdredactie verdeeld worden. De administratie – waartoe de advertentieacquisitie behoorde – viel buiten de winstdeling, waarover de commissarissen nog opmerkten: „Zóó zullen zij, die hunne krachten wijden aan den bloei der courant, naarmate zij den bloei meer doen toenemen, hun eigen belang meer bevorderen.”

Reeds in 1885 kwamen de commissarissen terug op de winstdeling. In 1884 hadden bepaalde aandeelhouders daartegen bezwaren naar voren gebracht, die juridisch niet geheel ongegrond waren. De commissarissen besloten daarom, dat aan het eerder genomen besluit geen verdere uitvoering gegeven zou worden en dat de salarissen, krachtens de machtiging in de statuten aan de commissarissen verleend, verhoogd zouden worden in verhouding tot de bloei van de onderneming.

Het optimisme van 1883 maakte plaats voor pessimisme in het jaarverslag van 23 februari 1884: niets is zo onzeker als de economie van het dagbladbedrijf, vroeger en ook nu nog. Over 1883 was er een batig slot van slechts f 5519,38 tegenover een winst in 1882 van f 29191,13¹. Deze vermindering was toe te schrijven aan de vele uitgaven, waartoe de nieuwe en krachtige concurrentie die de N.R.C. in het laatste jaar onderzond, dwong. Tot dan toe was de krant het enige ochtendblad. Dit was een groot voordeel, omdat de berichten van alle gebeurtenissen die 's avonds zowel in 's-Gravenhage als in Amsterdam en elders plaatsvonden, 's morgens alleen in de N.R.C. en in geen enkele andere krant te vinden waren. Dat gold ook voor de telegrammen uit het buitenland, die 's avonds en 's nachts ontvangen waren.

In 1883 verscheen het Dagblad van Nederland ook 's avonds en 's morgens. Dit blad deed zoveel moeite, om zijn verspreiding te bevorderen, dat het Algemeen Handelsblad, eerder slechts een avondblad, zich ook genoodzaakt zag 's avonds en 's morgens uit te komen en ver-

¹ Jaarverslag 1883.

schillende andere zeer kostbare verbeteringen aan te brengen. De N.R.C. moest vanuit Rotterdam het hoofd bieden aan de volgens het jaarverslag „volstrekt niet gering te achten concurrentie van de beide Amsterdamsche bladen, die hunne abonnementen op hetzelfde terrein zochten”. Om in deze felle concurrentiestrijd niet overwonnen te worden, moest de N.R.C. correspondenties, telegrammen en verslaggevers, uitbreiden, hetgeen grote uitgaven vergde. Resultaten waren echter niet geheel uitgebleven: de opbrengst uit de abonnementen was met drieduizend gulden gestegen. De daling van de advertentieopbrengsten met *f* 4000,— schreven de commissarissen toe aan de ongunstige toestand van handel en nijverheid. Besloten werd, om de prijs van de advertenties met vijf cent per regel te verhogen, een maatregel die andere kranten reeds eerder hadden genomen.

Verder maakten de commissarissen in hun verslag melding van een stijging van de uitgaven voor de drukkerij, niet alleen als gevolg van uitbreiding, maar ook door verhoging van enige daglonen. De salarissen waren met *f* 12700,— verhoogd, omdat verschillende nieuwe buiten- en binnenlandse correspondenten, vooral te Amsterdam, betaald moesten worden, om niet bij de Amsterdamse kranten achter te blijven.

De crisisjaren van 1884 tot 1887 hebben hun weerslag gehad op de pers, evenals dat het geval was in het jaar 1873. Uit de in de bijlagen van de N.R.C. opgenomen statistieken blijkt echter, dat de depressies na de crises van 1873 en 1883 zich nauwelijks of niet afspiegelen¹. Als de conjunctuurbeweging in die jaren een factor van betekenis is geweest, dan is de werking ervan waarschijnlijk ten dele gecompenseerd door trendmatige factoren die wij eerder genoemd hebben. Duidelijker waarneembaar is de recessie in de jaren negentig, evenals het herstel vanaf 1897.

De advertentie-inkomsten fluctueerden sterker, maar heel erg duidelijk is de conjunctuurbeweging in de jaren zeventig en tachtig niet. Wel is dat het geval bij de crisis en depressie van de eerste helft van de negentiger jaren. De jaarverslagen over 1883, 1887, 1892 en 1893 maken melding van het ongunstige economische klimaat. Verder speelde ook de concurrentie een grote rol, zij het dan in sterkere mate voor de advertentieomzet dan voor de abonnementenopbrengst. Scheffer constateert, dat het Nederlandse dagbladwezen in het laatste kwart van de vorige eeuw inderdaad onder invloed van de conjunctuurbeweging heeft gestaan, zowel wat betreft de min of meer uitgesproken volksbladen als voor de kwaliteitskranten. Bij beide categorieën bladen lijken volgens deze schrijver abonnementen en advertenties conjunctuurgevoelig geweest te zijn. Het zou er echter alle schijn van hebben, dat de abonnementen van de volksbladen conjunctuurgevoeliger waren dan die van de kwaliteitskranten. Uit de gegevens van de N.R.C. kan inderdaad worden afgeleid, dat bij de kwaliteitskranten de advertenties ontvankelijker waren

¹ Zie bijlage IX en Scheffer, a.w., blz. 78-80.

voor conjuncturele en andere van buitenaf komende invloeden dan de abonnementen. De cijfers van de N.R.C. tonen ook aan, dat de abonnementen later op de laagconjunctuur reageerden dan de advertenties: de zogenaamde 'time-lag'. Het staat vast dat de N.R.C. minder profiteerde van de trendmatige factoren die de Volksbladen in de jaren tachtig en negentig begunstigten en de conjunctuurinvloed neutraliseerden. Deze factoren waren de bevolkingsaanwas, de daling van het analfabetisme en de beginnende emancipatie van de arbeidersklasse. Het Rotterdamsch Nieuwsblad ondervond daarom geen invloed in zijn uitkomsten van de goede of slechte economische toestand¹.

In 1885 verloor de N.R.C. de eerste hoofdredacteur, mr. H. H. Tels. „Wat hij voor de N. Rotterd. Courant geweest is; hoeveel hij heeft bijgedragen tot hare opkomst en bloei; hoe hij onder alle omstandigheden pal stond voor de beginselen, die aan de Courant het aanzijn hebben gegeven; hoe hij die beginselen wist te bepleiten – behoeven wij het u te herinneren? In dezen kring, waarvan hij een sieraad is geweest, zal de naam van Tels niet vergeten worden, maar zijne nagedachtenis in eere zijn.” Met deze woorden herdacht het jaarverslag mr. Tels².

De uitkomsten van de onderneming waren in 1885 niet ongunstig geweest. „Niettegenstaande de algemeene gedruktheid in zaken, die ook op de inkomsten der Courant niet zonder invloed blijft”, wezen de abonnements- en advertentierekening nog enige vooruitgang aan.

Het jaar 1894 gaf aanleiding tot het herdenken van een belangrijk feit³. Op 1 januari 1894 vierde de N.R.C. haar vijftigjarig bestaan. „Zij deed dit”, volgens het verslag, „zonder uiterlijk vertoon, onder dankbare herinnering aan haar goede verleden en aan hen, die daartoe hebben medegewerkt, met vertrouwend hoop op de toekomst, die haar is weggelegd.” Niet zonder verband met dit gouden feest was de benoeming van de oud-directeur H. Nijgh tot ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw.

De redactie herdacht het vijftigjarig bestaan in een hoofdartikel van dr. I. A. Lamping onder de kop '1844-1894'⁴. Het stuk was in feite een hommage aan de 78-jarige oud-directeur Henricus Nijgh, van wie onder meer geschreven werd: „Geboren journalist, had hij begrepen wat een nieuwsblad inderdaad zijn moest, en wist hij aan zijne denkbeelden zulk eene uitvoering te geven, dat al spoedig het door hem gestichte blad voor het beste van Nederland gold. Het geslacht van dezen tijd, dat slechts credieten heeft te openen om op elk uur van den dag in haast geen tijd te vernemen wat er aan het andere einde der wereld voorvalt,

¹ Conclusie van Scheffer, a.w., blz. 81.

² Jaarverslag 1885.

³ Jaarverslag 1894.

⁴ N.R.C. van maandag 1 januari 1894.

In 1892 was Lamping als hoofdredacteur afgetreden, maar hij bleef nog als adviseur van de redactie optreden. Zijn opvolger was dr. J. Zaaijer Azn., lid van de Tweede Kamer.

zal zich bezwaarlijk een denkbeeld kunnen vormen van wat er eene halve eeuw geleden toe vereischt werd, wat een arbeid, zorgen en vernunft om tot stand te brengen wat de heer Nijgh ondernomen en tot stand gebracht heeft. De tijdgenoot en zij die eenige tientallen jaren nader aan die dagen staan, zooveel te beter. En zij die weten wat Nijgh met zijne gebrekkige hulpmiddelen wist te bereiken; hoe hij met koeriers en duivenposten werkte, in dagen van spanning zelf heen en weer vliegende om de diensten te regelen; hoe hij in het opsporen van nieuwe wegen en middelen, om met zijne berichten allen vóór te zijn, onuitputtelijk was; hoe hij, onder anderen, het middel wist te vinden om de Oost-Indische mailberichten eenige dagen eerder in handen te krijgen dan ieder ander, een geheim dat langen tijd zelfs voor het gouvernement een geheim is gebleven; zij die weten, in het kort, wat hij voor het nieuwe blad geweest is, en het blad voor hem, zij kennen in de herinnering van dezen dag hem de eerste plaats toe, en verheugen zich van harte, ook ten aanhoore van het jongere geslacht, den waardigen man nog de verdiende hulde te mogen brengen."

Na Nijgh viel ook Tels een hulde ten deel: „Was het Nijgh die het nieuwsblad schiep, Tels schiep het politieke orgaan, dat in den strijd om de in 1848 tot stand gekomen hervormingen en later voor de vrijzinnige toepassing der nieuwe instellingen in de voorste rijen heeft gestaan; het orgaan dat in de vrijmaking van handel en nijverheid zulk een belangrijk aandeel heeft gehad. Aan dien grooten, heldhaftigen strijd voor staatkundige en economische vrijheid dankt de courant hare plaats in onze politieke geschiedenis."

De schrijver noemde 1853 het moeilijkste jaar in de geschiedenis van de krant: „Zij het ook niet zoovele als thans, waren er ook in dien tijd tonnen gouds mee gemoeid om een groot blad gevestigd te krijgen; jaren lang sloten de rekeningen met aanzienlijke, en niet eens naar den toenemenden bloei geregeld afnemende tekorten." De offers werden, volgens dr. Lamping, niet gebracht met het vooruitzicht van evenredige winsten, maar met als doel voor ogen het vestigen van een onafhankelijk orgaan van de liberale beginselen in Rotterdam. De N.R.C. zou nooit een financiële onderneming geweest zijn, wel een zaak van beginsel. Met voldoening werd echter geconstateerd, dat de gebrachte offers ook in stoffelijke zin niet onbeloond waren gebleven, zodat er een orgaan tot stand gekomen was, dat in zijn volkomen financiële onafhankelijkheid de kracht kon vinden, om zonder aanzien des persoons de liberale zaak te dienen en dat zijn lezers bij tienduizenden telde.

De onaanzienlijke blaadjes van de handpers hadden plaats gemaakt voor de kranten van de rotatiepers; de huisvesting van de krant was vooruitgegaan, vooral sinds de in gebruikname van het nieuwe gebouw en: „De koeriers, die den voortvarenden directeur zoo dikwijls teleurstelden, en de duiven, als zij, misschien met de kostbaarste biljetten be-

laden, op het dak bleven minnekoozen op het oogenblik dat de courant ter perse moest, zijn vervangen door de telegraaf in eigen huis." Als taakomschrijving van de redactie gaf het artikel het schrijven van de geschiedenis van de dag, op twee, drie of vier vellen per dag.

De ontwikkeling van het laatste kwart van het bestaan van de krant was volgens Lamping te danken aan de afschaffing van het dagbladzegel en aan J. C. Nijgh, de zoon van de oprichter. Niet veranderd noemde hij het ideaal van de krant: „Aan het vaandel, waaronder zij in het veld verschenen is, is zij getrouw gebleven, onder gunst en ongunst, ook in tijden als van 1853, toen, door eenen waan van den dag bevangen, zoovele harer vrienden afvielen. Al dien tijd heeft een en dezelfde geest haar beziel, hebben dezelfde beginselen haar geleid. Voor en na heeft zij in het gelid gestaan voor de vrije ontwikkeling van elke volkskracht, voor de vrijheid van denken en spreken, voor de vrijheid van het volksbedrijf. Voor en na heeft zij gestreden tegen elke verkorting of inkrimping van de vrijheden, door welke een volk zich zelf opvoeden moet; tegen autocratie die zich met het koninklijke schild zocht te dekken; tegen theocratie die als tolk der eeuwige waarheid wil erkend worden. Tegen een koloniaal stelsel, dat den Javaan tot dwangarbeider, en het moederland tot vruchtgebruiker van zijn arbeidskapitaal voorverordineerd achtte. Tegen het onze volkswelvaart met de ernstigste gevaren bedreigende protectionisme. Of gij den eersten of den laatsten jaargang opslaat, overal, op elk blad, getuigt dezelfde geest. Tolk en heraut der liberale beginselen te zijn was en is hare levenstaak."

Op deze eenheid van beginselen was volgens Lamping wel het 'Tempora mutantur et nos cum illisque' van toepassing, met name in de laatste twee decennia. In deze periode had de N.R.C. geijverd voor maatregelen in het belang van de fabriekskinderen, voor wetten op verzekering van oude werklieden, op de veiligheid en gezondheid in fabrieken; voor leerplicht, „dingen, die een vorig geslacht aan de vrije werking der maatschappelijke krachten wilde overgelaten zien". Ook noemde het artikel als staatszaken: de aanleg van spoorwegen, het ontginnen van mijnen en de postspaarbank.

Op 12 maart 1894 werd het gebouw van de N.R.C. door brand getroffen. Ofschoon de omvang van de brand niet gering was, en behalve de zolderverdieping ook de plafonds van de daaronder gelegen redactiekamers aangetast werden, kon de uitgave van de krant ongestoord doorgaan. Slechts in de nacht van de brand zelf moest de N.R.C. in verkleind formaat verschijnen. De redactie moest zich geruime tijd op minder geriefelijke wijze behelpen.

Ruim een jaar later, op 24 april 1895, overleed H. Nijgh, de stichter en vroegere directeur-uitgever van de N.R.C. „Zijn naam", aldus het verslag over 1895, „blijft in de annalen van ons blad de eereplaats bekleeden".

3. Een woord over de arbeidsverhoudingen voor 1900

Het zou te ver voeren, indien wij zouden trachten, de verhouding van de typografen tot hun werkgevers, met name de dagbladuitgevers, volledig te beschrijven. Meer dan een halve eeuw geleden heeft F. van der Wal over het ontstaan en de vijftigjarige werkzaamheid van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond geschreven¹. Aan dit werk hebben wij een aantal gegevens die voor ons onderwerp belangrijk geacht kunnen worden, ontleend.

Ofschoon er omstreeks 1860 reeds verschillende verenigingen van typografen bestonden, hadden deze niet het karakter van echte vakorganisaties. Het waren broederschappen die de leden in tijden van ziekte en tegenspoed zo goed mogelijk probeerden te helpen en één keer per jaar, op koppenavond, een feestavond organiseerden. Op de tweede paasdag van het jaar 1866 hielden de verschillende plaatselijke typografenverenigingen een algemene vergadering. Met deze bijeenkomst begon een werkelijke vakorganisatie gestalte te krijgen. Om aan te tonen, dat de kosten van levensonderhoud van 1840 tot 1866 met 75 % gestegen waren en het loon in dezelfde periode 20% gedaald was, gaven de initiatiefnemers de volgende tabel, waarvan de betrouwbaarheid moeilijk na te gaan is. (tabel 34)

Tabel 34

Kosten	1840	1866	stijging in % (±)
Vijf ons rundvlees	f 0,25	f 0,45	100
„ „ schapenvlees	f 0,20	f 0,35	75
„ „ spek	f 0,30	f 0,65	50
„ „ boter	f 0,40	f 0,80	100
„ „ koffie	f 0,30	f 0,65	100
Eén mud aardappelen	f 1,50	f 3,00	100
Eén paar zolen en hakken	f 1,00	f 1,50	50
Eén el katoen	f 0,25	f 0,40	75
Huishuur	f 1,00	f 1,50	50

Als deze tabel juist is, zouden de prijzen, behalve de huren, gemiddeld hoger liggen dan van 1900 tot 1915². Het is duidelijk, dat de typografen door middel van hun vakorganisatie in de eerste plaats voor hogere lonen en betere arbeidsvoorwaarden gestreden hebben. Hoewel van een vaste loonstandaard geen sprake kan zijn bij het ontbreken van een landelijk collectief contract, geven de volgende uurlooncijfers, op basis van de

¹ F. van der Wal, De oudste vakbond van ons land, 1866-1916. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl. Typografenbond, z.p., z.j.

² Van der Wal, a.w., blz. 28.

gegevens van Van der Wal samengesteld, toch de juiste loonsituatie weer¹. (tabel 35)

Tabel 35

Uurloon voor een volslagen gezet in centen

	A. Amsterdam	B. Dorpen en kleine steden
1865	9-10	8-9
1870	13-15	9-10
1875	14-15	10-12
1880	15-16	11-13
1885	15-18	11-13
1890	15-16	11-14
1895	20	12-14
1900	20-21	12-15
1905	20-22	12-15
1910	23	13-15
1915	27	19

Het aantal leden van de Bond steeg van 1891 tot 1913 van 750 tot 5400².

Op de jaarvergadering van de Bond in 1869 te Haarlem gehouden, werd een ontwerp-tarief voor zetloon in Nederland besproken. Voor krantenzetters werd het dagloon bepaald op f 2,— per dag van tien werkuren. Voor dagbladen die in daghuur gezet werden, was de gemiddelde prijs ook f 2,— per dag; de werktijd werd bepaald op 9 uur, uitgezonderd de rusttijden. De dag mocht niet voor 's morgens 6 uur worden begonnen en na 8 uur 's avonds moesten de werkzaamheden beëindigd worden. Werk dat buiten deze uren verricht werd voor kranten, moest betaald worden met een opgeld van vijf cent per uur. Dit bedrag gold ook voor het werken op zon- en feestdagen, met dien verstande, dat overwerk na 's avonds 10 uur met 10 cent per uur extra betaald werd. In 1869 telde de bond niet meer dan driehonderd leden³. In dit jaar bestond er enig optimisme onder de zetters: in verband met de afschaffing van het dagbladzegel verwachtten zij meer werkgelegenheid. Er was ook wel enige reden voor dit vertrouwen in de toekomst. Het gerucht ging, dat in Amsterdam en Arnhem nieuwe dagbladen opgericht zouden worden. De patroons verzetten zich echter tegen de invoering van het voorgestelde tarief, zodat de hoop op meer werk voorlopig niet door iedere zetter en drukker gedeeld werd. In 1870 koesterde men op de jaarvergadering de vrees, dat de werkloosheid zou stijgen door het mogelijk verdwijnen van enkele van de vele na de opheffing van het dagbladzegel opgerichte bladen.

¹ Idem, blz. 251 e.v. Een arbeider Klaas Ris gaf ± 1870 zonder huur en brandstof f 5,77½ uit voor zijn gezin van vrouw en drie kinderen van 7 tot 10 jaar. Hij verdiende 6 gulden plus vrije woning en brandstof. ² Idem, blz. 253. ³ Idem, blz. 39-40.

Op een vergadering in 1876 te Rotterdam bleek, dat het loon in deze stad bij een 60 à 65-urige werkweek niet hoger was dan 9 gulden. Wel verdienden enkelen 12 gulden, maar bij overwerk ontvingen dezelfde zettters $12\frac{1}{2}$ cent per uur in ruil voor de welwillendheid van de patroon om het loon bij ziekte door te betalen. Bij de N.R.C. moest voor een loon van 12 à 13 gulden per week een onbeperkt aantal uren per week worden gewerkt¹. In 1894, bij de achttiende jaarvergadering, bleek de tienurige werkdag algemeen geworden te zijn en kwam zondagsarbeid zelfs bij de dagbladen niet veelvuldig meer voor. Een minimumloon van 9 gulden was bereikt in Amsterdam en waarschijnlijk ook in andere plaatsen². Toen in dat jaar de uitgever van het Nieuwsblad van het Noorden een aantal werknemers uitsloot, richtten deze, gesteund door een aantal anderen, een concurrerende krant onder de naam Nieuw Nieuwsblad van het Noorden op. Aanvankelijk scheen deze onderneming goed te zullen slagen – het blad telde spoedig 1500 abonnees – maar na korte tijd moest de uitgave bij gebrek aan kapitaal en – mede als gevolg daarvan – wegens onenigheid gestaakt worden³. Met ingang van 1 november 1897 hield het dagblad De Amsterdammer op te bestaan, waardoor 17 zettters zonder werk kwamen en het reeds vrij grote aantal werklozen nog verder steeg.

De grootste staking was die in Amsterdam in het jaar 1900. Op zaterdag 28 april verschenen slechts twee kranten in de stad: Het Volk en Het Volksdagblad, beide arbeiderskranten. Niet verschenen: het Algemeen Handelsblad, De Telegraaf, Het Nieuws van den Dag, De Standaard, het Nieuwsblad voor Nederland en de Amsterdamsche Courant⁴. Met vereende krachten gaven de uitgevers van deze bladen een gezamenlijke 'stakingskrant' uit, maar door onenigheid duurde deze samenwerking niet lang. De zettters hadden in deze tijd niet ten onrechte een grote vrees voor de zetmachines die hen het werk uit handen kon slaan. Reeds op 6 april 1890, toen het Nationaal Typografencongres in Utrecht werd gehouden, was aandacht geschonken aan de zetmachine die de typografenwereld verontrustte. Na ampele besprekingen was de volgende resolutie aangenomen: „Het congres, van oordeel, dat de invoering der zetmachine veel geestdoodend werk onnoodig maakt; van oordeel, dat die invoering geen voordeel aan de werklieden zal brengen, zonder dat de arbeidsmiddelen algemeen eigendom worden; spreekt de noodzakelijkheid uit, dat alle krachten op dit ééne punt, nl. het algemeen eigendom der arbeiders worde geconcentreerd, waardoor de zetmachine alle voordeelen aan de werklieden zal opleveren.” In deze resolutie lag een socialistische gedachte opgesloten, die er waarschijnlijk toe geleid heeft, dat 4 stemmen tegen, 4 blanco en slechts 5 vóór waren⁵.

¹ Idem, blz. 58. ² Idem, blz. 66. ³ Idem, blz. 92.

⁴ Idem, blz. 119. Van der Wal vergeet De Tijd.

⁵ Idem, blz. 74. Zie n.a.v. deze paragraaf ook bijlage XIII.

4. De belangrijkste grondstof: papier

De belangrijkste grondstof en tegelijkertijd de grootste kostenfactor van de krant was het papier. B. W. de Vries bevestigt, dat veel krantenpapier werd geïmporteerd, maar hij noemt het overdreven te stellen, dat de Nederlandse dagbladpers vrijwel uitsluitend buitenlands fabrikaat gebruikte. Een papierfabriek in Heerde produceerde papier voor de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, de Oprechte Haarlemsche Courant, de N.R.C., het Algemeen Handelsblad en Het Nieuws van den Dag. Burghoff in Roermond en Van Gelder Zonen werkten ook voor het Algemeen Handelsblad. Het Vaderland en de N.R.C. betrokken hun papier ook wel van Van Gelder Zonen¹.

De Vries toont aan, dat de papierprijzen in de vorige eeuw daalden door de machinale papiervervaardiging en de toepassing van nieuwe grondstoffen. Tot ongeveer 1865 zorgde het gebrek aan grondstoffen voor een compensatie, zodat grotere regelmatige prijsdalingen aanvankelijk uitbleven. Deze schaarste aan dure lommen werd minder acuut door het toepassen van goedkope nieuwe grondstoffen. In de vijftiger jaren van de vorige eeuw waren dat houtslip en stro, in de zestiger jaren esparto en in de daaropvolgende decade cellulose². In het laatste kwart van de vorige eeuw daalden de papierprijzen scherp door genoemde oorzaken en door de internationale concurrentie. Vrijhandel in Nederland maakte de situatie voor Nederlandse fabrieken zeer moeilijk. De daling van de prijzen van cellulose en benodigde chemicaliën maakte ook een lagere prijs mogelijk. De jaarverslagen van de N.R.C. vermelden geen redenen van prijsfluctuaties.

Uit het volgende overzicht blijken de papierprijzen per honderd kilogram in Nederland en Duitsland van 1842 tot 1892³. (tabel 36)

In Het Nieuws van den Dag van december 1900 troffen wij een mededeling van de directie aan, waarin deze een tariefsverhoging van de advertenties van 2,5 cent per regel bekend maakte met ingang van 1 januari 1901. De prijs van het papier was, volgens het bericht met 30% gestegen in één jaar tijds. De Vries vermeldt hierover niets.

Uit de jaarverslagen en verlies- en winstrekeningen van de N.R.C. blijkt, dat de prijzen voor papier aan schommelingen onderhevig waren, maar over het algemeen niet opzienbarend veranderden⁴. De kosten voor papier waren en zijn in een krantenbedrijf variabel en wel recht evenredig met de omvang van de produktie die afhankelijk is van de oplage. Papierkosten kunnen echter niet enkel betrekking hebben op de verbruikte hoeveelheden: de prijzen spelen ook een rol. De verbruikte hoeveelheden papier stegen snel na de afschaffing van het dagbladzegel. De omvang van de kranten nam toe door meer advertenties en redactionele tekst en

¹ B. W. de Vries, *De Nederlandse papierenijverheid in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage, 1957, blz. 385. ² De Vries, a.w., blz. 425. ³ Idem.

⁴ Jaarverslagen van de N.R.C., gemeentearchief van Rotterdam, Bibl. van Hs., no. 389.

Tabel 36

Nederland in guldens		Duitsland in marken	
Jaar	Boekdruk	Courantdruk	Courantdruk
1842	65	55	
1852	66	47	
1860	65 (1862)	45 (1862)	60
1870	56 (kort voor de oorlog)	42 (kort voor de oorlog)	67
1872	60 (in en na 1871)	47 (in en na 1871)	73,34
1873			69,34
1875			62
1876			59,50
1878	37 a 43		52
1880	30 a 42		45
1883	37	26	39
1885			32
1892	29	18	23,50

door de stijgende oplage. In het jaarverslag van 1872 wordt melding gemaakt van een hogere papierrekening door het grotere aantal abonnees, door de bijvoegsels, die dikwijls de omvang van de hoofdkrant hadden, en door de gestegen papierenprijs in de laatste helft van 1872. Van prijsstijging wordt verder melding gemaakt in de jaarverslagen van 1873 en 1895. Opzienbarende prijsdalingen vonden plaats in 1875 en 1882. Door voordeliger contracten met de leverancier daalden de uitgaven voor papier in 1884 met ruim f 3300,— niettegenstaande het grotere verbruik. In 1885 wist de N.R.C. nogmaals een voordelig contract af te sluiten. De jaarverslagen melden ook, dat door de inschakeling van de rotatiepersen minder papier bedorven werd.

5. Vooruitgang van de techniek in drukkerij en zetterij

De technische ontwikkeling bood de pers in de loop van de negentiende eeuw unieke mogelijkheden. Een belangrijke mijlpaal in de geschiedenis van de druktechniek is de montage van de snelpers van Friedrich Koenig op 29 november 1814 in de drukkerij van de Times¹. De capaciteit ervan was voor die tijd indrukwekkend: namelijk 1100 afdrucken per uur². In

¹ Tot 1770 had men gebruik gemaakt van de oude houten drukpersen, zoals Gutenberg en zijn tijdgenoten die ook gebruikt hadden. In 1770 construeerde Friedrich Haas een ijzeren pers die echter geen toepassing kreeg. Lord Stanhope bouwde omstreeks 1800 ook een drukpers van ijzer. De snelheid liet echter nog te wensen over.

² Zie verder: T. Goebel, *Friedrich Koenig und die Erfindung der Schnellpresse*, Stuttgart, 1883.

G. A. Isaacs, *The story of the newspaper printing press*, London, 1931.

A. Bolza, *Die Erfindung der Druckmaschine durch Friedrich Koenig*, Berlin, 1927.

1823 bouwde de machinefabriek van Koenig & Bauer in Oberzell bij Würzburg voor uitgever G. J. Decker en K. Spener een boekdrukkers¹. De volgende pers ging naar de bekende uitgever Cotta in Augsburg, die vanaf 12 juli 1824 de Allgemeine Zeitung ermee drukte. Twee andere personen gingen naar Hamburg. De vierde snelpers ging naar het buitenland, namelijk naar Kopenhagen. Bij de dood van Koenig in 1833 waren er in totaal zestig snelpersen gebouwd. Het duurde vijftig jaar, voordat de duizendste afgeleverd werd en daarna nog slechts acht jaar, voordat de tweeduizendste volgde.

Een nog grotere betekenis kreeg de uitvinding van de cilinderpers. In 1830 werd in Amerika door de firma Hoe & Co. de cilinderpers het eerst voor krantendruk op grote schaal toegepast. Deze pers werkte volgens het principe van de snelpers van Koenig en Bauer. In 1835 liet Rowland Hill zich in Engeland een brevet uitreiken voor een snelpers, waarin voor het eerst van 'papier sans fin' gebruik werd gemaakt. Sindsdien zijn een groot aantal van dergelijke persen met of zonder eindeloos papier in toepassing gebracht. Hoe's viercilinderpers leverde 8000 vellen, aan één zijde bedrukt, per uur. De Philadelphia Ledger gebruikte de eerste in 1846. Onmiddellijk daarna werd er een in gebruik genomen door de New York Herald en La Patrie in Parijs². Hoe's tiencilinderpers leverde per uur 20.000 vellen, aan één kant bedrukt, met behulp van elf arbeiders. De New Yorkse Tribune kocht de eerste van deze in 1855 gebouwde pers. De Times bestelde er twee in 1857.

Bij de gewone snelpersen was er een snelheidsgrens in het heen en weer gaan van de vormen en vooral in het opleggen van de vellen, één voor een uit de hand. Bij de rotatiepers ging alles machinaal. Het eind van een rol papier werd tussen de cilinders gestoken en aan de andere kant van de pers rolden de kranten er gesneden en gevouwen uit. De Times had in 1847 reeds een Amerikaanse pers met een op een cilinder gemonteerde drukvorm: de zogenaamde Applegath circulatiepers. In 1857 kocht zij de Hoe-pers en in 1868 construeerde de krant zelf een rotatiepers: de Walterpress. Deze pers had een automatische papierinvoer en ronde druk- en vormcilinders. Op de wereldtentoonstelling in 1851 in Londen, was reeds een pers met deze kenmerken getoond³.

Zoals bij iedere uitvinding in de techniek, werd op verschillende plaatsen gelijktijdig gewerkt aan de verbetering van bestaande machines. De rotatiepers is op deze wijze tot stand gekomen. De snelheid van de eerste, door de machinefabriek Augsburg gebouwde, Duitse rotatiepers was zes- tot achtduizend omwentelingen. In 1885 bouwde Koenig & Bauer een vouwmaschine in en wist dit bedrijf de snelheid op te voeren

¹ Deze oudste fabriek op het gebied van drukpersen vierde in 1967 het 150-jarig bestaan te Würzburg. De machine van 1823 had schoon- en weerdruk.

² Van der Meulen, De courant, dl. 2, blz. 4.

³ Volgens het Handbuch der Zeitungswissenschaft, Leipzig, 1940, blz. 834.

tot twaalfduizend cilinderomwentelingen. In 1921 haalde de 'Schnellläufer' rotatiepers van deze fabriek 20.000 en meer omwentelingen per uur.

Hadden de eerste rotatiepersen nog maar één papierrol, in 1890 en 1891 bouwde Koenig & Bauer de eerste pers met twee rollen, spoedig gevolgd door persen met drie, vier, zes en acht rollen.

Rond 1885 bezaten de Tribune en het News in New York en de Republican in St. Louis elk een Hoe's dubbele pers met vouwtoestel. Deze pers bedrukte het papier aan beide kanten, sneed het op maat, vouwde en leverde zo met behulp van drie arbeiders 25000 exemplaren per uur. In Amerika vond ook de 'Scott web printing and folding machine' van C. Potter Jr. & Co. toepassing. Deze leverde 30000 exemplaren per uur van een krant van acht pagina's. Een kleinere pers van Franse makelij, de Wibart's viercilinderpers, maakte 5000 exemplaren per uur gereed. Marioni's rotatiepers met mechanische uitlegger en vouwtoestel van M. Marioni in Parijs, leverde per uur 15000 tot 20000 exemplaren aan beide zijden bedrukt, doorgesneden en gevouwen. Deze pers was omstreeks 1885 voor de grote Europese bladen of voor kleinere kranten met grote oplagen een van de meest gebruikte. Het Petit Journal in Parijs had er elf in gebruik, Le Figaro zeven, La France negen, The London Echo elf en The Weekly Dispatch zes. In Nederland werden De Amsterdammer en Het Vliegend Blad op deze persen gedrukt. Het Rotterdamsch Nieuwsblad, het Leidsch Dagblad en meer middelsoortkranten met oplagen van drie- tot achtduizend exemplaren, hadden een vierdubbele stoomsnelpers met twee drukcilinders en vier zelfwerkende uitleggers die 5000 à 6000 afdrukken per uur leverde.

Het Nieuws van den Dag had drie rotatiepersen van de machinefabriek Augsburg om de beursberichten en andere berichten die tot drie uur binnenkwamen, om vijf uur gedrukt bij de lezers te kunnen bezorgen. Ook de N.R.C. had een pers van Augsburg met vouwtoestel en uitleggers. Het produktievermogen kon stijgen tot ruim 20000 hele bladen gedrukt en gevouwen per uur en bij halve en kwart vellen tot veertig- à tachtigduizend exemplaren per uur¹.

De toepassing van de elektriciteit maakte een einde aan het wachten op de stoom en het tijdverlies door het onklaar raken van de ketels. De kwaliteit van het drukwerk werd ook beter door de gelijkmatige omwentelingen en bewegingen. De regelmatige verzending van de kranten als gevolg van betere technische outillage, werd een wapen in de concurrentiestrijd. De drukkosten stegen met de komst van de machines aanvankelijk, maar daalden daarna snel. Bovendien kon men door betere rotatiepersen goedkoper papier gebruiken.

De zettechniek kreeg een niet te overschatten stimulans door de uitvinding van de zetmachine. Het handzetten was een anachronisme ge-

¹ Zie voor afbeeldingen van een aantal genoemde persen: Van der Meulen, De courant, dl. 2, blz. 4-10.

worden in de tijd van snelle rotatiepersen. De technische problemen die overwonnen moesten worden, voordat Ottomar Mergenthaler in 1884 eindelijk de eerste regelzetmachine, de zogenaamde Linotype, had gebouwd, zullen wij buiten beschouwing laten. In Nederland werden de eerste zetmachines nog voor het einde van de negentiende eeuw geplaatst.

De technische ontwikkeling in het dagbladbedrijf kreeg in de Arnhemsche Courant van woensdag 12 maart 1851 bijna een hele pagina. Bij een dagblad in New York had men zich een pers aangeschaft, waarmee vijfentwintigduizend vellen per uur, dat is 417 per minuut en 7 per seconde gedrukt konden worden. De tot dan toe snelste pers kon veertienduizend vellen per uur drukken en in 1847 had men een pers in Baltimore, die tienduizend vellen per uur leverde, nog als een technisch wonder beschouwd. „Maar”, aldus het artikel, „dit is, om zoo te spreken, slechts dommekracht; verstand heeft zich in de stof nog niet vertoond; thans vertoont zij zich in het nieuwe werktuig waarvan ik nu spreken zal.”

De heer E. N. Smith in Springfield, Massachusetts, had een werktuig om dagbladen en boeken te drukken uitgevonden en verbeterd. Het was in werking bij een maatschappij in Boston, de „Amerikaanse maatschappij voor het drukken en vouwen van dagbladen en boeken”, die meer van deze machines zou fabriceren. De beschrijving van de Arnhemsche Courant luidde als volgt: „Dit toestel bestaat uit de verbinding van een zeker aantal houten rollen en metalen kegels die, door middel van drijf-riemen, als de vellen eenmaal gedrukt zijn, in verschillende rigtingen tusschen de rollen heenloopen. Telkens bij den overgang van de eene rol op de andere, krijgt het blad eene vouw, wordt daarna geplet door de rol, tot dat het den vorm en het formaat heeft erlangd dat men begeert, waarna het aan het einde van het toestel komt en in eene soort van mand wordt geworpen, waar de bladen zich op elkander stapelen.”

De machine bespaarde, volgens de schrijver, tijd en arbeid, omdat nu, bij de New York Sun bijvoorbeeld, honderd mannen en kinderen dagelijks één uur nodig waren om de kranten te vouwen. Bovendien zou het publiek de krant een uur eerder ontvangen. En wat de vervanging van arbeiders door machines betreft: „Men moet niet hechten aan het denkbeeld, dat dit werktuig de arbeiders benadeelen en hun werk ontnemen zal. In Frankrijk, komt men enigszins terug van het algemeen vooroordeel, dat de machines eenige omwenteling in den arbeid kunnen te weeg brengen. Dat is eene grove dwaling, die door de feiten wordt tegengesproken. Men let er niet op, dat daardoor geene vernietiging, maar slechts verplaatsing van nijverheid ontstaat; en de nood, zoo er al eenige ontstaat ten gevolge der aanneming van de eene of andere machine ter vervanging van handenarbeid, is altijd zeer voorbijgaande, terwijl de ontwikkeling welke de nijverheid daardoor ondervindt, alras vergoeding oplevert.”

De New York Sun had ook een redenering van deze strekking, toen zij een vouwmaschine in het bedrijf plaatste. Voor de uitvinding van de

stoompersen werden dagbladen en boeken met gewone persen, door menselijke arbeid in beweging gebracht, gedrukt. Een groot aantal mensen werd overbodig voor dit werk door de opkomst van de stoompers. Het resultaat was echter ook, dat het aantal mensen dat werkzaam was in deze tak van nijverheid verdubbeld was, de prijzen van kranten en boeken gedaald waren, de omzetten ervan gestegen waren, en meer redacteurs, vouwers (sic!), rondbrengers en correspondenten werk hadden. „Alzoo”, citeerde de Arnhemsche Courant de New York Sun, „verrigt de pers die wij thans gebruiken, in vijf uren het werk, waartoe vroeger 200 zettters en drukkers noodig waren. Zonder de toepassing van den stoom zoude een dagblad als het onze, niet voor minder dan 6 cents (ongeveer 14 van onze centen) het nummer verkocht kunnen worden. In plaats van 50000 exemplaren per dag te drukken, zouden wij ter naauwernood een cijfer van vijf duizend bereikt hebben. In plaats van, zoo als wij doen, ten minste 200 personen te bezigen voor de verschillende werkzaamheden, die uit de uitgave van dusdanig dagblad voortvloeijen, zouden wij ten hoogste een twintigtal hebben kunnen plaatsen en geen van hen zou zoo goed betaald zijn als thans geschiedt. Neem nu nog daarenboven in aanmerking de arbeid, dien wij verschaffen aan lettergieters, papierfabrikanten enz. enz. in vergelijking met hetgeen wij hun vroeger gaven, dan valt het aanstonds in het oog, dat de letters die wij thans in zes weken verslijten, zes jaren geduurd zouden hebben, en dat wij in éénen dag meer papier verbruiken dan anders in ééne maand.”

Tot slot een overzicht van de leveranciers van snelpersen omstreeks 1885:¹ (tabel 37)

Tabel 37

Naam	Plaats van vestiging	Vertegenwoordiging
Konig & Bauer	Oberzell bij Würzburg	
C. Hummel	Berlijn	
Albert & Co. ²	Frankenthal	Gebrs. Belinfante, Den Haag
Andreas Hamm ³	Frankenthal	
Bohn, Faszbender und Herber	Würzburg	
Forst und Bohn Nachfolger	Johannisberg (Dtld)	
Maschinenfabrik Augsburg	Augsburg	A. W. Sijthoff, Leiden ⁴
Aichele und Bachmann	Berlijn	
Maschinenfabrik Worms	Worms	
G. Sigl	Berlijn en Wenen	
M. Loser (L. Kaiser)	Wenen	

¹ Van der Meulen, De courant, dl. 2, blz. 12, voetnoot.

² R. van der Meulen, Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A. W. Sijthoff te Leiden. 1851 – 1 Januari – 1891, Amsterdam, 1891, blz. 205, 295 en 297.

³ Idem, blz. 297.

⁴ Idem, blz. 294 – 298.

Auger & Sohne	Wenen	
J. G. A. Eickhoff	Kopenhagen	
H. Marion	Parijs	
Alauzet Fils	Parijs	
*Heuse en Co.	Parijs	
*Maulde et Wibart	Parijs	
H. Julien	Brussel	N. Tetterode, Amsterdam
Uyttelst	Brussel	P. van Dijk, „
Harrild and Sons	Londen	
Machinefabriek van The Times	Londen	
Victory Printing and Folding		
Machine Manufacturing Co.	Liverpool	
Hopkinson and Co.	Londen	
Conisbee and Smale	Londen	
R. Hoe and Company	New York	
Bullock Printing Press Co.	New York	
C. Potter Junior and Co.	New York	
Degener and Weiler	New York	N. Tetterode, Amsterdam
Machinefabriek van de Cincinnati		
Type Foundery	Cincinnati	

Het grote aantal fabrikanten van snelpersen – in totaal dertig – is ook een graadmeter van de behoefte van de dagbladondernemingen over de hele wereld aan een goede technische outillage.

6. De afschaffing van het dagbladzegel in het buitenland Frankrijk.

De revolutie van 1848 bracht in de meeste Europese landen en met name in Oostenrijk, Pruisen en Frankrijk, een kortstondige opbloei van de pers, waarop opnieuw een periode van onderdrukking volgde. In Oostenrijk verscheen de Presse, in Berlijn de Vossische Zeitung, in Parijs l'Ami du Peuple van Raspail, Le Peuple Constituant van Lamennais en l'Ere Nouvelle van Lacordaire en Ozanam. Daarnaast bestonden in Parijs onder meer de republikeinse Siècle, het Orleanistische Journal des Débats en de officiële Constitutionnel.

Onder invloed van de reactie konden deze kranten weinig over politiek schrijven, zodat zij veel aandacht besteedden aan economisch nieuws en de periode van opbouw en expansie tijdens het keizerrijk. Industriëlen en financiers kregen belangstelling voor de pers als advertentiemedium. Tijdens het politieke réveil in Europa van 1859 tot 1861 hield de pers zich weer bezig met politiek.

In 1866 was de oplage van de volgende kranten:

Le Siècle 44000 ex.; l'Opinion Nationale 13650 ex.; Journal des Débats 9650 ex.; Le Temps 9600 ex. en l'Avenir National 7050 ex.

Voor de officiële pers geeft Weill de volgende cijfers:

Moniteur 19600 ex.; Le Constitutionnel 11632 ex.; La Patrie 15000 ex. en La Liberté 20000¹.

Voordat wij over het dagbladzegel in Frankrijk zullen schrijven, citeren wij uit een artikel dat de Arnhemsche Courant in 1851 schreef over de pers in het algemeen en in Frankrijk in het bijzonder: „Nog moeten wij doen opmerken, dat wij hooge achting voor de pers koesteren. Voor ieder die dit geestvol werktuig, dit wonderbaar wild dier, welks honger aangroeit met het voedsel, dat hem wordt toegeworpen, van nabij heeft waargenomen, is het journalisme een kolossaal werk van onzen tijd. Het heeft behoefte aan mannen, die, gewoon aan allerlei moeilijkheden, begaafd zijn met een snellen en scherp blik; mannen die, als steeds slagvaardige soldaten, hunne rust en hun leven aan eenen Danaïdenarbeid wijden. De dagbladschrijver is het, sinds vierduizend jaren door de wiskunstenaren gezochte perpetuum mobile. De pers heeft het zelve gezegd, dat zij de derde magt in den Staat is, maar mijns inziens is zij hierin te bescheiden: naar mijn oordeel bestaat er slechts eene enkele staatsmagt, en deze wordt door de dagbladen, als de uitdrukking der publieke opinie voorgesteld. De Uitvoerende en Wetgevende magt zouden langen tijd met elkander strijd kunnen voeren zonder dat men het bemerkte, zoo niet de pers voor de eene of de andere partij koos. De menigte ziet den strijd tussen eenen Caesar en Pompejus met onverschilligheid aan, zoolang zij niet weet, waarom het te doen is. Weet zij het echter, dan neemt zij deel aan den strijd en slaat niet zelden beide partijen uit het veld”².

Het volgende schouwspel zou zich afgespeeld hebben na de invoering van het verbod van anonimiteit in Frankrijk: „De gezamenlijke autocraten der dagbladpers, de gezamenlijke vertegenwoordigers der publieke opinie werden genoodzaakt uit het geheimzinnig donker hunner redactie-bureaux te komen. Het was de aschdag van het journalisme. De man, die onder den dekmantel der anonymiteit zedeleer en eerbied voor de familie predikte, was juist degene die iederen avond als vijftigjarige vlinder om de lagchende bloemen van de coulissen der opera fladderde. Nauwelijks was de dag aangebroken, of de maskerade was gedaan en toen het publiek de gasten, den eenen na den anderen zich voorbij zag gaan, riep het hun lagchend toe: ‘Je te connais, beau masque!’”

Anonimiteit was volgens de schrijver van het artikel in strijd met de denkbeelden, die van het nieuwe geslacht waren uitgegaan. Het denkbeeld, dat sinds het begin van de negentiende eeuw door de voorstanders van hetzij de legitimiteit, hetzij de constitutionele regeringsvorm, hetzij de republiek werd vertegenwoordigd, zou steeds het idee van de aristo-

¹ G. Weill, *Le journal. Origines, évolution, et rôle de la presse périodique*, Paris, 1934, blz. 231.

² Arnhemsche Courant van 28 maart 1851. Mengelwerk: De dagbladen in Frankrijk 1.

cratie geweest zijn. „De toekomstige maatschappij zal”, aldus de A.C., „wat men ook moge doen, aan dat denkbeeld vasthouden. De wetgevers hebben, in spijt van de pogingen, door de maatschappij in het werk gesteld, om zich uit de banden van het individualisme los te scheuren, toch besloten tot de onderdrukking der associatie van het verstand en tot de verheerlijking van het individualisme.”

De fiscale lasten die op de pers drukten, waren evenmin als de anonimiteit in overeenstemming te brengen met de liberale geest. Toch duurde het nog tot 1881, voordat de zogenaamde ‘impôt sur l’information’ verdween. In 1853 bracht het zegelrecht viereneenhalf miljoen francs en in 1867 zeven miljoen francs op. Hoe betrekkelijk gering het zegel ook was, het stond de ontwikkeling van de pers toch in de weg. De zogenaamde literaire bladen, die aan geen zegelrecht onderworpen waren, kregen meer abonnees ten koste van de politieke bladen. Van de ongezegelde *Petit Moniteur* werden in 1866 gemiddeld 130.000 exemplaren per dag verkocht en van de gezegelde nieuwsbladen in totaal slechts 350.000¹.

Onder het keizerrijk, onder de julimonarchie, onder de republiek en onder het tweede keizerrijk hield de verzwaring of verlichting van de last van het zegelrecht volgens Van Lee gelijke tred met de meer of mindere mate van vrijheid. Hij wees daarbij op het ontstaan van de wet van 9 Vendémiaire an VI, die gediend zou hebben om de pers aan banden te leggen door een fiscale maatregel².

In 1868 was in Frankrijk de wet van 17 februari 1852 van kracht. De staatkundige binnenlandse dagbladen, tijdschriften enz., van minder dan tien vellen betaalden zes centimes per vel van 72 vierkante palmen oppervlakte en minder in de departementen Seine en Seine et Oise³. De overal elders verschijnende dagbladen etc. betaalden drie centimes. Boven die oppervlakte werd in beide eerstgenoemde departementen anderhalve centime voor iedere tien vierkante palmen en minder en in de rest van het land één centime betaald. Dezelfde bedragen werden voor buitenlandse dagbladen etc. berekend, behoudens andere diplomatieke regelingen.

Bij hetzelfde decreet van 1852 werden de tarieven voor het vervoer door de post weer ingevoerd. Deze waren bij de wet van 16 juli 1850 afgeschaft. De wet schreef voor, dat een blad door een uniform zegel van vijf centimes recht op vrij vervoer in de hele republiek genoot. Een zegel van twee centimes gaf slechts recht op verzending binnen het departement van verschijnen, met uitzondering van de departementen Seine en Seine et Oise. Zegelrecht van advertenties werd niet geheven. Het van

¹ Van Lee, *De nieuwsbladen en het zegelrecht*, blz. 37.

² Idem, blz. 21.

³ Van Lee, *Het zegelrecht der dagbladen*, blz. 39.

1797 als 'impôt sur l'information' daterende dagbladzegel werd in 1881 afgeschaft. Het initiatief kwam merkwaardigerwijze niet van de uitgevers, maar van de regering¹. In 1868 kwam wel reeds een nieuwe wet tot stand, waarbij autorisatie en waarschuwingen afgeschaft werden. Alleen al in Parijs werden daarna binnen een jaar 140 kranten opgericht².

Bremen

Het dagbladzegel bestond in Bremen noch voor binnenlandse, noch voor buitenlandse bladen³. Het advertentiezegel bestond voor iedere advertentie, behalve de mededelingen omtrent wind, weersgesteldheid, waterstanden en eb en vloed. Vrijgesteld waren ook de aankondigingen van geboorten, sterfgevallen, aangekomen vreemdelingen, de programma's in de schouwburgen, de dienstregelingen van de stoombootdiensten op de Boven- en Beneden-Weser en de spoorwegdiensten van Bremen. Het annoncerecht bestond reeds veel langer dan het reglement van 1866. Op afschaffing werd van verschillende zijden aangedrongen, maar de regering van Bremen bezat zelf een annonceblad – Bremer Nachrichten –, waarvan de uitgave voor zesduizend Thaler goud aan een drukker verpacht was. Om dit regeringsorgaan niet door de concurrentie van andere kranten ten onder te laten gaan, bepaalde de wet, dat de uitgevers van kranten minstens twee Groten aan advertentiezegel moesten betalen.

Hamburg

Het dagbladzegel was in Hamburg sinds 1 juli 1849 afgeschaft. In plaats daarvan werd echter in 1858 een wet van kracht, waarbij een zegelrecht op advertenties werd geheven⁴.

Zweden

De wet van 30 november 1860 bepaalde dat ieder nummer van een krant van een zegel voorzien moest zijn. Het tarief was afhankelijk van het formaat⁵. Gezegelde dagbladen konden kosteloos vanuit de plaats van uitgifte over de post verzonden worden. Bijvoegsels met de officiële berichten uit de Post – och Inrikes – Tidningar en de bij de nieuwsbladen behorende platen waren vrijgesteld van zegelrechten. De Zweedse staat hief geen zegelrechten van buitenlandse bladen en aankondigingen.

België

In België bestond het dagbladzegel sinds 30 september 1797 (9 Vendé-

¹ Aldus Th. Luykx, The stamp-duty on Belgian newspapers and its abolition in 1848. In: Gazette, vol. 1, no. 4 (1955), blz. 263.

² Weill, a.w., blz. 231.

³ Van Lee, Het zegelregt der dagbladen, blz. 39.

⁴ Idem, blz. 42.

⁵ Idem, blz. 45.

miaire VI) en het zegel voor advertenties en supplementen sinds 25 mei 1799 (6 Priairial VII). Op 31 mei 1824 werd de wet van de Noordelijke Nederlanden van kracht¹.

Op 18 november 1830 werd België's onafhankelijkheid uitgeroepen. Hoewel reeds op 7 februari 1831 de persvrijheid werd vastgelegd, wilde de bourgeoisie het dagbladzegel niet als in strijd met dit grondrecht zien. In 1839 werden de tarieven verlaagd en werd de buitenlandse pers even zwaar belast als de Belgische. Naar aanleiding van de gebeurtenissen van 1848 en de politieke stemming in dat jaar werd het dagbladzegel bij de wet van 25 mei 1848 afgeschaft. „Aanvulling van de wijzigingen die door een onlangs uitgekomen wet aan het kiesstelsel werden aangebracht” – aldus de Memorie van Toelichting – „haalt deze maatregel uit de omstandigheden een geschiktheid, die het overbodig is te doen uitkomen”².

Er werd nog een voorbehoud gemaakt voor de in het buitenland gedrukte kranten die in België werden ingevoerd: voor deze bladen was de afschaffing slechts toepasselijk, in zoverre de Belgische kranten een gelijke vrijstelling in dezelfde landen genoten. Dit voorbehoud werd door de wet van 8 juni 1883 ingetrokken.

Oostenrijk

Het keizerlijk patent van 6 september 1850 maakte het zegel op dagbladen en advertenties, in een aantal gewesten van het land geheven krachtens de wet van 27 januari 1840, voor het hele keizerrijk van toepassing en voerde gelijktijdig één algemeen stelsel in. Het patent schafte het zegelrecht op binnenlandse dagbladen af, zodat het alleen nog van buitenlandse staatkundige dag- en weekbladen en advertenties geheven werd. Het dagbladzegel werd op twee Kreuzer per nummer, en het aankondigingszegel op tien Kreuzer voor iedere plaatsing bepaald. De wet van 23 oktober 1857 schreef voor, dat ook van binnenlandse nieuwsbladen, zodra zij minstens eenmaal per week verschenen, zegelrechten geheven moesten worden. Het tarief was 1 Kreuzer voor ieder exemplaar, inclusief de bijvoegsels. Tegelijkertijd werd de berekening van het zegelrecht voor de buitenlandse bladen herzien en het advertentiezegel van tien op vijftien Kreuzer gebracht. Een keizerlijk besluit van 23 november 1858 bepaalde, dat voortaan het zegelrecht van bladen die in Oostenrijk

¹ R. Symoens, Het zegelrecht in België. Historisch overzicht, z.p., 1962, blz. 63-64.

² Idem, blz. 67-68.

Zie verder: Th. Luykx, aangehaald artikel, blz. 257-264.

Th. Luykx merkt elders op, dat niet de dagbladuitgevers, maar de regering het initiatief tot de afschaffing van het dagbladzegel in België heeft genomen. Dit houdt volgens hem verband met het feit, dat tijdens de eerste achttien jaren van het onafhankelijke België het politieke leven in hoofdzaak is geleid door de aanvoerders van de revolutie van 1830. Deze zouden nauw verbonden zijn geweest met de revolutionaire pers.

Zie: Th. Luykx, De zegelbelasting op de Belgische kranten en haar afschaffing in 1848. In: Handelingen van het eenentwintigste Vlaams Filologencongres, Leuven, 1955, blz. 366-374.

en de landen van de Postverein verschenen, van twee op één Kreuzer, en voor alle andere buitenlandse tijdschriften van vier op twee Neukreuzer zou worden gebracht. Ook werden alle binnen- en buitenlandse bladen, die één of meermalen per week verschenen, aan zegelrecht onderworpen, behalve de officiële bladen en de aan de bespreking van zuiver wetenschappelijke, artistieke, technische of andere speciale onderwerpen gewijde bladen¹.

Pruisen

De wet van 2 juni 1852 werd door die van 29 juni 1861 vervangen. Deze bepaalde, dat de zegelbelasting van de meer dan tweemaal per week of meer dan eenmaal per maand verschijnende staatkundige bladen en van aankondigingsbladen van welke aard ook, zodra zij annonces tegen betaling opnamen, werd geheven. De belasting bedroeg voor ieder binnenlands blad – met inbegrip van de bijvoegsels – 1 Pfennig per vel van 400 vierkante Zoll.

Van buitenlandse bladen werd, voor zover zij in het Hoogduits geschreven waren, éénderde van de abonnementsprijs in de plaats van verkoop geheven. De zegelwet op de aankondigingen bestond in 1868 niet meer.

In de vrije stad Frankfurt bestond een weinig drukkende zegelbelasting op de dagbladen krachtens de wet van 3 mei 1853. Sinds 1 juli van dat jaar betaalden dagelijks of meer dan driemaal per week verschijnende kranten één gulden per jaar; van driemaal of minder per week verschijnende kranten werd jaarlijks een bedrag van 30 Kreuzer gevorderd. Deze bepalingen waren zowel op binnen- als buitenlandse kranten van toepassing. Vrijgesteld waren bladen waarin ambtelijke bekendmakingen enz. waren opgenomen, de bijvoegsels van alle kranten die zegelrecht betaalden en de in Frankfurt verschijnende effectenbladen.

Op 13 december 1866 besloot de Pruisische Kamer van Volksvertegenwoordigers de impopulaire zegelbelasting met ingang van 1 januari 1868 in geheel Pruisen af te schaffen. Het duurde echter nog tot 1874, voordat Bismarck bij de keizerlijke perswet van 1874 de belasting op dagbladen werkelijk afschafte. Tussen 1 oktober 1867 en dat jaar was een uniforme wet voor alle delen van het rijk van kracht. De invloed van de zegelbelasting was echter zowel vóór als ná 1867 onbetekenend in vergelijking met Nederland. De National-Zeitung betaalde na 1867 gemiddeld f 4,40 (2½ Thaler) per jaar².

¹ Van Lee, *Het zegelregt der dagbladen*, blz. 43. Zie verder: F. Leiter, *Die Steuer der Presse*, Wien, 1877.

² Van Lee, a.w., blz. 45.

Zie verder: K. Koszyk, *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert*, Berlin, 1966, blz. 120 e.v.

Groot-Brittannië

Het zegelrecht op advertenties en dagbladen werd in 1712 en, nadat deze wet in onbruik was geraakt, in 1724 andermaal ingevoerd. In het laatste jaar werd het tarief vastgesteld op één penny van ieder vel; van 1760 tot 1789 was het bedrag drieëneenhalve pence; van 1789 tot 1797 twee pence; van 1797 tot 1815 tweeëneenhalve pence en van 1815 tot 1836 vier pence¹. Op 15 september 1836 werd het dagbladzegel op één penny teruggebracht. Het zegelrecht werd toen eigenlijk geheel opgeheven, omdat in ruil voor het zegelrecht van 1 penny vrij vervoer per post werd gegeven. Aangezien niet alle kranten van dat vervoer gebruik hoefden te maken, werkte de maatregel ongelijk. Dat was een van de voornaamste redenen van de algehele opheffing op 20 februari 1855. Het zegel werd toen facultatief, met dien verstande, dat alle bladen, die van een postzegel van één penny voorzien waren, wat hun herkomst ook was, gedurende 15 dagen, te rekenen vanaf de dag van verschijning, zo dikwijls men dat wilde, kosteloos per post konden worden verzonden. Voorwaarden waren slechts, dat zij bij tussenpozen van minder dan 31 dagen het licht zagen en niet meer dan twee vellen besloegen. Het annoncezegel werd in augustus 1853 geheel afgeschaft. Op 12 juni 1861 werd ook de papierbelasting afgeschaft.

In de volgende paragraaf gaan wij uitvoeriger in op de situatie van de pers in Engeland. Omdat de kranten daar reeds vroeg konden profiteren van een ideële en economische persvrijheid, was de Britse pers superieur.

6a. De Britse pers als voorbeeld voor het vasteland

De Engelse pers bereikte een buitengewoon hoog niveau in de vorige eeuw, zowel zakelijk als redactioneel². Het was een tijdperk van familie-

¹ Van Lee, Het zegelrecht der dagbladen, blz. 40 en 41.

² Literatuur voor de geschiedenis van de pers in Engeland van 1830-1870:

H. R. Fox Bourne, English newspapers. Chapters in the history of journalism, London, 1887, 2 vols.;

F. Knight Hunt, The fourth estate. Contributions towards a history of newspapers and of the liberty of the press, London, 1850, 2 vols.;

C. Dobson Collett, History of the taxes on knowledge. Their origin and repeal, London, 1899, 2 vols.;

A. Andrews, The history of British journalism, from the foundation of the newspaper press in Engeland to the repeal of the stamp act in 1855 with sketches of press celebrities, London, 1859, 2 vols.;

A. Aspinall, Politics and the press, 1780-1850, London (1949);

The history of The Times, vol. II: The tradition established 1841-1884, London, 1939;

W. H. Wickwar, The struggle for the freedom of the press 1819-1832, London, 1928;

The New Cambridge Modern History, vol. X: J. P. T. Bury, The zenith of European power 1830-1870, Cambridge, 1960, blz. 121-133;

E. L. Woodward, War and peace in Europe, 1815-1870, and other essays, London, 1931;

E. W. Davies, The newspaper society, 1836-1936. A century retrospect, London, 1936.

bezit, of, zoals Binney Dibblee het heeft uitgedrukt, een tijd van kranten-families die een kleine aristocratie van hoge idealen en een grote karakter-vastheid bezaten.¹ De grootste en bekendste familie was die van de Walters van de Times². De Levy Lawsons van de Daily Telegraph en de Taylors van de Manchester Guardian behoorden tot dezelfde categorie. In de periode van 1830 tot 1870 steeg de pers voortdurend in sociale waardering. De oude Bohemienachtige tradities van de journalistiek stierven langzaam maar zeker uit en omstreeks 1870 schreef een groot aantal alumni van de universiteiten in de Engelse kranten.

De pers was in het algemeen van iedereen onafhankelijk – ook van de adverteerders – behalve van het publiek. Veel vooraanstaande politici, zoals Brougham, Palmerston, en Aberdeen, probeerden de pers te beïnvloeden. De relaties werden losser, naarmate de kranten financieel draagkrachtiger werden en de regeringssteun niet meer nodig hadden. „The usefulness and influence of the best conducted paper in the country, it was remarked in 1832, would be at once destroyed if the fact came to be known that that paper had been bought by the Government,” aldus Aspinall³.

Werden in 1831 nog twee vooraanstaande radicale journalisten, Richard Carlile en William Cobbett, door de regering van Lord Grey in staat van beschuldiging gesteld – zij zouden de landarbeiders opgehitst hebben – over het algemeen hoefden journalisten de vrije discussie niet te vermijden. Een belangrijke verandering bracht Lord Campbell's Libel Act van 1843, die het motief dat de publikatie waarachtig en in het publiek belang was, toestond. De ideële persvrijheid als gevolg van de gewijzigde houding van de overheid, was echter slechts een vrijheid voor enkelen. De belasting op papier en de zegelbelasting maakten de oprichting van kranten bezwaarlijk.

De periode van strijd voor een ook in economisch opzicht vrije pers, wordt aangeduid als 'the battle of the unstamped'. Het was een strijd van uitgevers, liberale politici en de publieke opinie tegen de regering en het Stamp Office. De toenemende politieke verwickelingen en de Reform Bill trokken grote aandacht en vergrootten de vraag naar kranten. Ge-deeltelijk werd daarin voorzien door de uitgave van wekelijkse pam-fletten die, zonder het karakter van kranten aan te nemen, een bloemlezing gaven uit het nieuws van de afgelopen week en de lezers informeerden over de politieke stromingen voor minder dan éénderde van de prijs van kranten, die zeven pence kostten. Carpenter's Political Letter en Hetherington's Poor Man's Guardian, die in respectievelijk 1830 en 1831 verschenen, waren de eerste van deze ongezegelde uitgaven. Zij werden

¹ G. Binney Dibblee, *The newspaper*, London, n.d., blz. 100.

² Zie van J. M. H. J. Hemels, *Het gezicht van The Times*. I. De economische achtergrond van de face-lifting en fusie. In: *Communicatie Cahiers*, no. 1 (1967), blz. 27-32.

³ Aspinall, a.w., blz. 372.

door het Stamp Office aangemerkt als blaadjes die in strijd met de wet ongezegeld verspreid werden. Daarmee begon de strijd die zes jaar zou duren. Verschillende processen werden aanhangig gemaakt tegen de *Poor Man's Guardian*. Zolang deze onbeslist bleven, steeg de oplage van het blaadje tienvoudig. Spoedig overstroomde een groot aantal ongezegelde weekbladen het land. Zij kostten slechts twee pence. Van de *London Dispatch* van Hetherington zouden 25000 exemplaren van ieder nummer verkocht zijn. In totaal zouden iedere week 150.000 exemplaren van goedkope weekbladen verkocht zijn¹. In politicis waren zij ultrademocratisch en zij kwamen op voor de arbeidende klasse. Zij pasten niet altijd verantwoorde methodes toe om hun kolommen te vullen en ontleenden veel stof aan de grote kranten zonder bronvermelding.

Het was intussen duidelijk geworden, dat de wet geen greep had op deze kleine muskieten en de dure en goedkope bladen waren het er over eens, dat zij beide voordeel zouden hebben van een intrekking van de *Taxes on Knowledge*. Men richtte zich tot de dichter en novelist Edward Lytton Bulwer met het verzoek het initiatief te nemen. Op 15 juni 1832 begon een debat in het House of Commons, waarbij Bulwer pleitte voor een verlaging van de zegelbelasting van vier pence tot één penny. Hij motiveerde zijn betoog met verband te leggen tussen onwetendheid en misdadigheid en wees op de belangstelling van de lagere klassen voor politiek nieuws en het gevaar van eenzijdige informatie door de goedkope pers. De belasting op advertenties noemde hij onverenigbaar met liberale beginselen van handel en nijverheid. De kranten zouden communicatiekanalen tussen het volk en de regering zijn: iedere groep met een eigen medium.

De begaafde spreker wees alle belastingen die de verspreiding van kennis verhinderden en daarom in strijd waren met de beste belangen van het volk af. Hij kreeg echter geen meerderheid van het Lagerhuis achter zich. Het publiek was minder onverschillig en de markt voor kranten van twee pence bleek niet te verzadigen. Hoe hoge premies het Stamp Office ook uitloofde aan opsporingsambtenaren, het 'kwaad' was niet meer te onderdrukken. De gevangenissen raakten overvol, maar men hield inzamelingen om familieleden van de slachtoffers van de zegelwetgeving te ondersteunen. In mei 1835 bij de sluiting van het Lagerhuis waren 142 verzoekschriften met 57848 handtekeningen ingediend. Op 11 februari 1836 verzocht een deputatie van dertig leden van het Parlement en andere liberalen, onder leiding van dr. Birkbeck, de prime minister, Lord Melbourne, de gehate 'taxes' geheel af te schaffen. Onder hen bevond zich Joseph Hume, die reeds in 1825 en 1829 in het Lagerhuis pogingen tot vermindering en afschaffing van de zegelbelasting had ondernomen.

Dr. Birkbeck beschuldigde de regering ervan de kwestie als een zuiver

¹ Knight Hunt, a.w., vol. 1, blz. 71.

financiële aangelegenheid te behandelen. Het welzijn van zoveel mensen zou op het spel staan, dat financiële overwegingen geen rol mochten spelen. Algehele afschaffing, geen vermindering werd de leuze. Als tafelpraeses van een groot diner had Hume op de avond vóór 11 februari de tweede toast laten uitbrengen op de 'Repeal of the Stamp Duty on Newspapers' en men had langdurig geapplaudiseerd en enthousiast gedronken. In 1835 zouden 219 vervolgingen ingesteld zijn wegens overtreding van de zegelwet. Op 15 september 1836 werd de zegelbelasting ten slotte verlaagd tot één penny.

Het gevolg van deze vermindering blijkt uit de volgende cijfers¹. (tabel 38, 39)

Tabel 38 Van 15 september 1835 tot 15 september 1836:

	Aantal kranten	Uitgegeven zegels	Betaald in £
Londen	71	19.241.640	256.556
Engeland (prov.)	194	8.535.396	113.804
Schotland	54	2.654.438	35.392
Ierland	78	5.144.582	37.525
Totaal	397	35.576.056	443.277

Tabel 39 Van 18 september 1836 tot 15 september 1837:

	Aantal kranten	Uitgegeven zegels	Betaald in £
Londen	85	29.172.797	121.553
Engeland (prov.)	237	14.996.113	62.483
Schotland	65	4.123.330	17.181
Ierland	71	5.203.967	16.263
Totaal	458	53.496.207	217.480

Het aantal kranten dat in dat jaar in het hele koninkrijk door de posterijen gratis vervoerd werd, bedroeg 42 miljoen.

De groei bleef doorzetten. Van 1 januari 1842 tot 1 januari 1843 steeg het aantal zegels van één penny dat voor kranten werd uitgegeven, tot een totaal van 63.591.156; van 1843 tot 1844 tot 64.767.035 en van 1844 tot 1845 tot 71.222.498².

Aan het eind van het jaar 1849 telde Londen 113 kranten, Engeland 223, Wales 11, Schotland 85, Ierland 101 en de Britse eilanden 14. Daarvan was de verdeling naar politieke kleur: 218 liberale, 174 conservatieve en 155 neutrale bladen³. Volgens Aspinall was de omzet van het Stamp

¹ Andrews, a.w., vol. 1, blz. 236.

² Idem, blz. 263-264.

³ Knight Hunt, a.w., vol. 1, blz. 89.

Office van 1815 tot 1835 bijna constant gebleven. In 1811 werd voor 24.422.000 nummers belasting betaald en in 1821 voor 24.862.000¹. Tot 1836, vanaf 1815, steeg het aantal met 33%, daarna gedurende zes jaar na de verlaging tot één penny met 70%. De prijs van de kranten werd daarbij verlaagd van 7 tot 5 pence.

Deze verlaging gold ook voor de duurdere Times, die daarmee de achtste prijs in haar geschiedenis vaststelde. Op 1 jan. 1785, bij de oprichting, kostte de Times 2½ d. en betaalde zij 1½ d. zegelbelasting². De reeks ziet er als volgt uit: (tabel 40)

Tabel 40

Datum		Prijs	Zegelbelasting
1 jan.	1785	2½ d.	1½ d. (sinds 1780)
1 april	1785	3 d.	1½ d.
2 aug.	1789	4 d.	2 d.
21 april	1794	4½ d.	2½ d.
10 juli	1797	6 d.	3½ d.
22 mei	1809	6½ d.	3½ d.
1 sept.	1815	7 d.	4 d.
15 sept.	1836	5 d.	1 d. en ½ d. voor supplement
2 juli	1855	4 d.	
	1861	3 d.	

De prijs van three pence bleef een traditie tot 1913.

De Times had van de verlaging van de taxes on knowledge veel concurrentie te verwachten en richtte zich daarom op een breder lezerspubliek. De partijjournalistiek nam een aanvang. De Times, de eerste krant in de negentiende eeuw die zonder subsidie van een politieke partij kon renderen, beschouwde het motief voor de vermindering van het dagbladzegel als niet-economisch en niet gericht op de volksoontwikkeling, maar als een politieke beweging die een einde wilde maken aan haar monopoliepositie. Tegen de verwachting in werkte de wet van 1836 gunstig voor alle kranten, voor het publiek en ook voor de Times. De Whig-kranten konden haar niet klein krijgen.

De tweede 'war with the Times' werd gevoerd tegelijk met de strijd voor volledige afschaffing van het zegelrecht op kranten, ook dat van één penny. Cobden betoogde in 1850, dat de krant te duur zou blijven voor de midden- en arbeidersklasse, zolang de 'penny stamp' bestond. Volgens hem wilde de heersende aristocratie de stamp niet afschaffen om geen twee of drie miljoen te verliezen voor de schatkist, maar om te voorkomen, dat zij de pers als instrument en slaaf van de oligarchie verloor³. De strijd voor de algehele afschaffing werd op drie fronten

¹ Aspinall, a.w., blz. 23.

² The history of The Times, vol. II, blz. 215.

³ Fox Bourne, a.w., vol. 2, blz. 210.

gevoerd. In de eerste plaats door de Association for Promoting the Repeal of the Taxes on Knowledge, opgericht in 1849. Milner Gibson was president, Richard Moore voorzitter en Charles Dobson Collett, schrijver van de geschiedenis van de taxes on knowledge, secretaris. De vereniging was ontstaan uit een Newspaper Stamp Abolition Committee, ingesteld door de People's Charter Union. De commissie was een directe aftakking van de Chartistenbeweging. Op een beperkter terrein, maar in nauwe samenwerking met genoemde vereniging, werkte The London Committee for Obtaining the Repeal of the Duty on Advertisements, ook in 1849 opgericht. President van deze vereniging was William Ewart. Toen zij haar doelstelling in augustus 1853 bereikt had, werd de naam: Newspaper Press Association for Obtaining the Repeal of the Paper Duty. Beide verenigingen werkten door middel van het verspreiden van propagandamateriaal en het verzamelen van handtekeningen om het parlement aan te bieden.

Op 16 april 1850 bracht Milner Gibson de kwestie van de stamp duty ter sprake in het Lagerhuis. Ewart en ook Disraëli steunden hem, maar tegenstanders spraken van een politieke zelfmoord, omdat deze belasting in 1849 1.329.000£ had opgebracht. Prime minister Lord Russell voorzag bovendien een anti-gouvernementele pers, zoals die op het vasteland zou bestaan. Het voorstel tot afschaffing werd verworpen met 190 tegen 89 stemmen. Ook een motie van Ewart, drie weken later, tot afschaffing van het advertentiezegel werd verworpen met 208 tegen 39 stemmen. In 1851 werd door het House of Commons, op instigatie van Gibson, een commissie ingesteld om de werking van het dagbladzegel te onderzoeken. Daarin zat ook de sub-editor van de Daily News: F. Knight Hunt, de schrijver over de pers als 'fourth estate'.

De commissie wees in het verslag onder meer op de onbillijke concurrentiepositie van de dagbladpers tegenover de ongezegelde krantjes en kranten en op de slechte gevolgen van de taxes on knowledge voor de lagere klassen van het volk, die dagelijks een stuk ontwikkeling moesten missen. Over een equivalent voor de opbrengst wilde de commissie geen oordeel geven. De conclusie van het rapport, dat nieuws geen voorwerp van belasting kon zijn, trok veel aandacht.

In het voorjaar van 1852 sprak Gibson in krachtige termen zijn veroordeling over de penny stamp uit: „The penny stamp is a stamp impeding the communication of modern history, for the facts of the newspapers are the facts which interest and affect and govern us all, and that stamp is the greatest obstacle to intelligence in this country”¹. Ewart, Hume en ook Ricardo betoogden hetzelfde in andere bewoordingen. Disraëli, nu Chancellor of the Exchequer, sprak minder duidelijk van 'necessary evils.' Gladstone gaf als zijn mening te kennen, dat de

¹ Fox Bourne, vol. 2, blz. 215.

kranten en boeken duurder waren dan ze hoefden te zijn, niet zozeer door de fiscus, alswel door de hoge lonen die de vakbonden bedongen. De arbeiders hadden volgens hem zelf in handen om de krant goedkoper te maken.

Het Lagerhuis wilde liever een oorlog met Rusland dan de moties van de 'Cobdenites': de motie met betrekking tot de paper duty werd verworpen met 195 tegen 107, die van de stamp duty met 199 tegen 100 en die van de advertisers duty met 181 tegen 116 stemmen. De tijd mocht dan nog niet daar zijn dat het zegelrecht der dagbladen afgeschaft werd, de strijd ging onverdroten voort.

In 1853 richtte een aantal tegenstanders van de stamp duty in Londen een klein weekblad op met het doel zich aan vervolging bloot te stellen. Het droeg de titel: „Potteries Free Press and Weekly Narrative of current Events.” Dit blad, naar zijn vorm een gewoon nieuwsblad, verscheen ongezegeld en zette aan het hoofd met duidelijk sprekende letters, dat de redactie dringend verzocht vervolgd te worden, opdat de rechter zou uitmaken, wat eigenlijk nieuws was en als zodanig aan zegelrechten onderworpen was. De opzet lukte gedeeltelijk. Nadat het blad enige tijd op een in het oog lopende wijze langs de straten van Londen gevent was, nam de politie het in beslag en werd de redactie gedagvaard en veroordeeld tot een boete van vijf pond. Het motief was, dat alleen de bladen die slechts één soort van onderwerp behandelden, vrij van zegel waren, maar dat daarentegen de Free Press allerlei berichten gaf. Dit was voldoende voor de initiatiefnemers. Dezelfde dag dat het vonnis was uitgesproken, werd een meeting uitgeschreven voor voorstanders van de vrije drukpers. Op die vergadering werd eenstemmig verklaard, dat de vervolging van goedkope bladen in strijd geacht moest worden met de wens van de regering om kennis en beschaving te verspreiden onder het volk. Men besloot tegelijkertijd een 'Free-Press-Union' op te richten, die zich ten doel zou stellen met alle geoorloofde middelen de afschaffing van het zegel te bewerken. Zolang men hierin niet geslaagd was, zou men de regering trachten te dwingen om zowel de belangrijke als de geringste ongezegelde bladen te vervolgen en in adressen bij het parlement aan te dringen op afschaffing van het zegelrecht en tegelijkertijd op die van de belasting op advertenties en papier.

Spoedig daarop, in april 1853, gaf het Lagerhuis blijk van belangstelling. Gibson nam het drieledig voorstel over, maar ried een vermindering van belasting op dagbladen, aankondigingen en papier aan. Na lang en heftig discussiëren werd voorlopig besloten tot afschaffing van zegelrecht voor advertenties, om, zodra de schatkist het zou toelaten, de vrijdom ook te verlenen aan de kranten. Volgens Kruseman besteedden het Journal des Débats en andere buitenlandse kranten veel aandacht aan deze stap van het Lagerhuis.

Iedereen wist, schreef het Journal des Débats, dat in Engeland na

lange strijd de vrijheid van handel was beslist. De grote staatkunde van liberalisatie bleek men thans ook tot de voortbrengselen van de geest te willen uitstrekken, te weten tot de verspreiding van kennis¹. Volgens het verslag in het *Journal des Débats* had in Londen het adverteren ook alle mogelijke vormen aangenomen. Kleine blaadjes zouden de rijtuigen binnen sneeuwen, annonces zouden geplakt worden op de rug van een venter, die heen en weer slenterde en wagens zouden beplakt worden met biljetten van allerlei afmetingen en kleuren. Voor deze vormen van reclame had de fiscus nooit een penny ontvangen. Uit het verslag blijkt ook, dat de zegels op dagbladen weinig opbrachten, maar dat zij het teken van staatsdwang als een waarschuwing aan 't voorhoofd droegen. Engeland kreeg van het vasteland de eer van de vrijmaking van de geest, zoals het al de roem van de vrijmaking van de handel had.

Op 16 mei 1854 viel ook de stamp duty voor dagbladen. The Times – tot dan toe een tegenstander van de afschaffing van de zegelbelasting uit vrees voor financieel nadeel van nieuwe kranten – sloeg ineens om. In het nummer van 17 mei schreef het blad over de „tax on light, on education, on truth, on public opinion, on good order and good government, on society, on the progress of human affairs and on the working of human institutions”. De voorvechter van de afschaffing: Gibson – de Engelse Van Eck – had met zijn jaarlijkse eis van afschaffing van de stamp duty in het Lagerhuis succes geboekt. Dit in weerwil van de tegenstanders van de afschaffing, die, om het ware motief van hun verzet te verhullen of uit echte bezorgdheid voor de natie, zich schaarden achter de woorden van Lord Robert Cecil, later markies van Salisbury: „It was a prostitution of real education to talk of this tax upon the pennypapers as a tax upon knowledge”. Minister Gladstone getuigde in 1867 bij het jaarlijkse feestmaal van het Newspaper-Press-Fund, toen hij gewezen had op de geweldige vermeerdering van de Engelse bladen na de zegelafschaffing: „Ik ben innig doordrongen van de overtuiging, dat de dagbladpers eerlijker, oprechter is geworden; dat zij meer eerbied voor de personen en voor het heiligdom van het bijzondere leven heeft aan den dag gelegd; dat zij met meer zorg dan vroeger alles heeft vermeden wat zou kunnen doen blozen en besmetten, en dat wel naar gelang zij aan populariteit en verspreiding heeft gewonnen”².

De gevolgen van de afschaffing waren kwantitatief in ieder geval ook zeer gunstig. (tabel 41)

De achteruitgang van de afname van de zegels toont aan, dat veel minder kranten (vierendertig miljoen) de stamp duty hoefden te betalen en de posterijen niet nodig hadden voor de verspreiding. De kranten konden nu facultatief gezegeld worden; waren ze gezegeld, dan zorgde de post op de voorwaarden van 1836 voor de bezorging. De cijfers zijn niet

¹ Idem, blz. 150.

² Fox Bourne, a.w., vol. 2, blz. 336 en 337.

Tabel 41

	Aantal penny stamps, uitgegeven	
	van 1 juli tot 31 dec. 1855	van juli-dec. 1854
Engeland	15.498.094	45.949.492
Wales	193.860	553.717
Schotland	2.680.122	4.705.252
Ierland	3.274.612	4.524.038
Totaal	21.646.688	55.732.499

helemaal exact, omdat voor driehonderd catalogi e.d. ook een zegel van één penny betaald werd.

Uit de volgende cijfers blijkt, hoeveel exemplaren een aantal belangrijke kranten over de post verstuurd heeft in het laatste halfjaar van 1854:¹

Dagbladen in Londen

Times	15.975.739
Morning Advertiser	2.392.780
Daily News	1.485.099
Morning Herald	1.158.000

Weekbladen in Londen

News of the World	5.673.525
Illustrated London News	5.627.866
Lloyd's Weekly Newspaper	5.572.897
Weekly Times	3.902.169
Reynolds' Weekly Newspaper	2.496.256
Weekly Dispatch	1.982.933
Bell's Life in London	1.161.000

Provinciale kranten

Liverpool Mercury	912.000
Leeds Mercury	735.000
Stamford Mercury	689.000
Birmingham Journal	650.750
Manchester Examiner	636.000
Staffordshire Advertiser	425.633
Leeds Times	421.500

Kranten in Wales

Yr Amserau	237.700
Monmouthshire Merlin	110.425

¹ Idem, blz. 338.

Schotse kranten

North British Advertiser	808.002	} Edinburgh
Scotsman	359.000	
Glasgow Saturday Post	727.000	} Glasgow
North British Mail	565.000	
Glasgow Herald	541.500	}
Aberdeen Journal	202.000	

Kranten in Dublin

Telegraph	959.000
Saunders's News Letter	756.000
Daily Express	748.500
Freeman's Journal	480.000

Ierse provinciale kranten

Northern Whig	262.000
Belfast Daily Mercury	210.000
Cork Constitution	208.000

De oplage van de Times steeg van 1855 tot 1861 niet. Op 1 oktober van dat jaar werd de belasting op papier afgeschaft, zodat de prijs van de Times verlaagd kon worden tot drie pence. Deze prijsverlaging was ook een economische, politieke en journalistieke kwestie, omdat men de prijs wilde laten dalen tot een door het volk op te brengen bedrag. De invloed van de politieke en bijzondere gebeurtenissen van de periode na het midden van de vorige eeuw, blijkt uit de oplagecijfers van de Times. De grootste oplagen in de periode van 1854 tot 1865 waren op:

2 okt. 1854	67000	nummers: de val van Sebastopol;
9 okt. 1854	70500	„ strijd van de Alma;
11 sept. 1855	69000	„ inname van Sebastopol;
16 dec. 1861	90000	„ dood van de prins-gemaal;
24 dec. 1861	83000	„ begrafenis van de prins-gemaal;
2 mei 1862	77000	„ opening internationale tentoonstelling;
9 mrt. 1863	98000	„ ontvangst van prinses Alexandra;
11 mrt. 1863	108000	„ huwelijk van de prins van Wales;
11 dec. 1863	68000	„ strijd tussen Heenan en de koning;
19 okt. 1865	67000	„ dood van Lord Palmerston ¹ .

De Times had in de markante persoonlijkheden John Walter II en III verlichte eigenaren. Thomas Barnes (1817-1841) en John Thadens Delane (1841-1877) waren twee unieke hoofdredacteuren van een unieke krant

¹ The history of The Times, vol. II, blz. 358 e.v.

die men bij voorkeur van het epitheton ornans 'eerbiedwaardig' voorzag. In politici bleef de 'Thunderer', een in de vorige eeuw algemeen gebruikte bijnaam, onafhankelijk. De krant onderhield nauwe relaties met politici, zonder zich echter te bezondigen door slaafse volgzaamheid. Een van de grootste successen van The Times was de verslaggeving van de Krimoorlog door W.H. Russell. Een uitgebreide nieuwsdienst zorgde, dat de Times de berichten als eerste kon publiceren. Na de afschaffing van het dagbladzegel, ondervond de krant meer concurrentie. Verschillende oude dure kranten overleefden de ommekeer niet. De Daily News, opgericht in 1845, zakte met de prijs tot één penny in 1868; de Standard ging tot deze prijsverlaging over in 1858. De meest succesvolle concurrent van de Times was de in 1855 opgerichte Daily Telegraph, die de eerste 'penny paper' in Londen werd. Ook in de provincies werden na 1855 nieuwe kranten opgericht; de Scotsman en de Manchester Guardian werden van twee keer per week verschijnende nieuwsbladen beroemde dagbladen. Het liberale Britannia was in de ontwikkeling van de pers het vasteland inmiddels ver vooruit.

7. *De rubrieken van de buitenlandse kranten*

Zoals wij gezien hebben, telde Nederland voor de afschaffing van het dagbladzegel slechts vijf belangrijke kranten: het Algemeen Handelsblad, de Oprechte Haarlemsche Courant, het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en de in betekenis afnemende Arnheemsche Courant. Uit een vergelijking van de rubrieken van de vier eerstgenoemde kranten met een aantal belangrijke buitenlandse kranten van de zestiger jaren van de vorige eeuw, komen wij tot de volgende resultaten.¹ De achterstand van de Nederlandse pers in vergelijking met de buitenlandse pers valt het meest op, indien men de rubriek hoofdartikelen vergelijkt. De Times, de Standard, het orgaan van de conservatieve partij, de Daily Telegraph, de krant van de burgerklassen, met name de Licensed Victuallers², en de Star, het blad van de ultraliberale partij, publiceerden meestal vier hoofdartikelen per dag, niet alleen over politiek, maar ook over economische onderwerpen. De andere Engelse kranten hadden één hoofdartikel en verder een politiek overzicht. In Frankrijk gaven sommige kranten een aantal malen per week hoofdartikelen, maar nooit meer dan één per dag. Zij handelden uitsluitend over binnen- en buitenlandse politiek. De meeste kranten gaven geen hoofdartikelen, maar wel overzichten. In België was het hoofdartikel uitzondering, het overzicht daarentegen zeer gebruikelijk. In Duitsland schreven de redacties van de belangrijke kranten opiniërende artikelen. Overzichten werden afgedrukt in de Weense Presse en soms

¹ Vgl. de brochures van Van Lee en Tideman, passim. Verder autopsie van genoemde kranten.

² Vereniging van hotelhouders en restaurateurs.

in de National-Zeitung. In Nederland gaven de Nieuwe Rotterdamsche Courant, het Algemeen Handelsblad en het Dagblad van tijd tot tijd, in ieder geval niet dagelijks, hoofdartikelen; het Dagblad koos soms ook een onderwerp uit de buitenlandse politiek, terwijl het Algemeen Handelsblad en de Nieuwe Rotterdamsche Courant zich altijd tot het binnenland beperkten. De twee laatste kranten publiceerden wel een dagelijks overzicht van de gebeurtenissen in het buitenland. De Haarlemsche Courant beperkte de buitenlandse en binnenlandse nieuwswerving tot het resumeren van Nederlandse en buitenlandse kranten, zonder commentaar te geven. Slechts de keuze van de berichten verried een zekere voorkeur voor een bepaald standpunt.

Een andere rubriek, die zich goed voor vergelijkingen leent, is die van de correspondenties. In Engeland hadden de Times en de Standard eigen correspondenten in Parijs, Brussel, Wenen, Berlijn, Boedapest, Kopenhagen, St. Petersburg, Constantinopel, Athene, Florence, Rome, Napels, Madrid, Lissabon, New York, Washington, Calcutta, Hongkong, Melbourne en waarschijnlijk in nog wel een aantal andere plaatsen. Bovendien stuurden genoemde kranten bij buitengewone gebeurtenissen een speciale verslaggever. In 1866 hadden zij bijvoorbeeld correspondenten bij het Pruisische leger en de Times was de enige buitenlandse krant, die een 'own correspondent' had in het Oostenrijkse leger. De Star en de Daily Telegraph hadden nog niet in alle genoemde plaatsen een correspondent, maar toch wel in de meeste.

In Frankrijk behoorden de Temps, het Journal des Débats en de officiële Moniteur tot de kranten die veel correspondenten in het buitenland hadden. De twee eerste bladen beperkten zich tot Europese correspondenties; de Moniteur ontving ook brieven uit China, Japan en Zuid-Amerika. Wat Duitsland betreft, bezaten de Kölnische Zeitung, de Augsburger Allgemeine Zeitung, de Weense Presse en de National-Zeitung correspondenten in verreweg de meeste Europese hoofdsteden. Bovendien plaatste de Kölnische Zeitung van tijd tot tijd brieven uit Amerika en de Augsburger Allgemeine Zeitung uit China en Japan.

De Belgische Indépendance liet zich in Europa op dezelfde voet vertegenwoordigen als de Times. Zij had echter minder berichten uit overzeese landen dan de Engelse krant. De Précurseur streefde de Indépendance na, zonder haar te kunnen evenaren. Zij had echter toch meer correspondenten dan een krant in Nederland.

Buitenlandse correspondenties gaven de Nederlandse kranten niet frequent. Geen van de grote kranten had bijvoorbeeld een correspondent in Londen. De Haarlemsche Courant resumeerde, zoals gezegd, slechts feiten en meningen uit buitenlandse kranten. De N.R.C., het Algemeen Handelsblad en het Dagblad ontvingen correspondenties uit België, Frankrijk en Duitsland. De twee eerste kranten plaatsten soms bovendien berichten uit Amerika en Japan, maar deze waren kort en onbelangrijk.

Zelfs de geregelde 'particuliere correspondentien' bleven qua inhoud en onderwerpen ver achter bij die van de Times, Temps, en Kölnische Zeitung. Berichten uit Rusland, Italië, Spanje, Zwitserland, Denemarken en Turkije kwamen in de Nederlandse pers bij tijd en wijle voor onder de rubriek 'Buitenland'. Ook gebeurde het wel, dat Zwitserland onder de rubriek Frankrijk, dan weer onder Frankfurt geplaatst werd. Italië en Spanje kwamen op dezelfde wijze voor onder Frankrijk en Rusland onder Berlijn.

Als laatste punt van vergelijking nemen wij de binnenlandse berichten en mededelingen. In Engeland hadden alle grote kranten in de voornaamste plaatsen correspondenten. Hadden zij die niet, dan werden zij door telegraafmaatschappijen van nieuws voorzien. De parlementaire verslagen werden door bijzondere stenografen opgemaakt en met spoed gedrukt. De rechtszaken werden zo belangrijk geacht, dat ieder blad van betekenis verslaggevers bij verschillende 'courts' en politiebureaus had. Iedere dag verschenen stukken van deze reporters in de krant.

De redacties van de Franse kranten rangschikten de gewone berichten uit de provincies onder de kop 'Faits divers'. Slechts belangrijke berichten kregen een afzonderlijke kop. Omdat de wet samenvattingen van het verhandelde in de Corps-Législatif en de Sénat verbood, drukten de kranten letterlijk af wat in de officiële Moniteur stond. Daardoor ontstond veel vertraging in de parlementaire berichtgeving. Verslagen van rechtszaken werden zo nu en dan zeer gedetailleerd afgedrukt.

De Belgische Indépendance en de Précurseur waren over het algemeen goed op de hoogte van de gebeurtenissen in het land en in het parlement. Zij stuurden bij bijzondere gelegenheden ook speciale verslaggevers. Uit de rechtszalen deelden beide kranten dagelijks korte berichten mee. Bovendien ontving de Indépendance van tijd tot tijd een 'Chronique judiciaire' uit Parijs. In Duitsland ontvingen de genoemde kranten uit de belangrijkste plaatsen dagelijks brieven. De Kölnische Zeitung vooral uit Berlijn, Wenen en München; de Weense Presse uit München, Krakau en Berlijn. De verslagen van de verschillende kamers en parlementen werden zeer ongeregeld afgedrukt. De Weense Presse gaf goede verslagen van de Oostenrijkse delegaties en van de Rijksraad; de Kölnische Zeitung publiceerde de debatten van de Pruisische kamers bijna gelijktijdig met de Berlijnse kranten. Rechtszaken versloeg de Duitse pers slechts zelden. In deze rubriek was de Weense Presse vrij goed. De Nederlandse kranten gaven de binnenlandse berichten vrij volledig, maar niet altijd even vlug. Zo zou de N.R.C. een bericht van de eerste november pas op 6 november geplaatst hebben¹. Waarschijnlijk was dit echter een uitzonderlijk geval. De handelingen van de Staten-Generaal werden in het Dagblad en de Haarlemsche Courant nog dezelfde avond afgedrukt. De hoofdredacteur van het Dagblad, Lion, liet een aantal verslaggevers

¹ Tideman, a.w., blz. 18.

om de beurt een gedeelte van de vergaderingen volgen, vervolgens het verslag schrijven en de kopij terstond zetten. Het Handelsblad kon pas de volgende avond het parlementaire nieuws brengen. Over het algemeen muntten de verslagen niet uit in volledigheid door ruimtegebrek. Hoe de andere kranten het Haagse nieuws uit één bron ontvingen, hebben wij eerder beschreven. Rechtszaken werden zelden of nooit verslagen. Verder had de Nederlandse pers, vergeleken met het buitenland, gebrekkige rubrieken kunst en wetenschappen, zwakke en meestal lovende recensies van boeken, weinig artikelen over kunst, handel, industrie, landbouw, letterkunde en economische onderwerpen. De polsslag van het Europese gebeuren en het denken, klopte slechts heel zwak in de kolommen van de Nederlandse kranten. Het is niet onbegrijpelijk, dat de voorstanders van de afschaffing van het dagbladzegel Nederland op het gebied van de journalistiek een van de achterlijkste landen van Europa noemden.

In Engeland werd het dagbladzegel op 20 februari 1855 helemaal afgeschaft¹. De *Star*, *Standard* en *Daily Telegraph* werden achtereenvolgens opgericht. Zij werden drie van de grootste en meest verspreide dagbladen van Europa. Door hun concurrentie en lage prijzen dwongen zij de in de vorige eeuw tot dan toe onaantastbare *Times*, *Daily News* en andere van ouds bestaande organen van de publieke opinie tot prijsverlaging. Deze kwamen tot nieuwe krachtsinspanning om de 'penny-papers' het hoofd te kunnen bieden. Deze penny-papers behoorden echter spoedig tot de best ingelichte kranten; zij hadden 'special correspondents' in alle delen van de wereld, evenals de lang in dit opzicht alleen staande *Times*. De *Standard* telde in 1868 een gemiddelde oplage per dag van 125.000 exemplaren, die over de hele wereld verspreid werden². De krant had één kolom per bladzijde meer; aangezien de meeste Engelse kranten zes kolommen hadden of 48 kolommen op acht bladen, telde de *Standard* 56 kolommen, acht meer dan de *Times*, de *Daily Telegraph* en andere kranten. Sommige penny-papers kostten slechts 2½ cent: bijvoorbeeld de *Echo* en de *Bloomsbury Gazette*. Andere kranten, de 'dear journals' zoals de *Times*, kostten drie stuivers per exemplaar. Men kreeg daarvoor zestien pagina's groot formaat, afgezien van de inhoud. Het papier was van een goede kwaliteit, de druk helder en meestal zonder fouten. De zetters kregen strenge boeten voor iedere zetfout! De helft van het aantal pagina's werd gewoonlijk ingenomen door advertenties. De zittingen en de werkzaamheden van het House of Commons werden in alle Engelse kranten, en in het bijzonder in de *Times*, zeer uitvoerig en zeer nauwkeurig weergegeven. Drie speciale rijtuigen stonden 's avonds en 's nachts ter beschikking van de *Times* en reden op en neer tussen Westminster en Printing-House Square, waar

¹ Idem, a.w., blz. 28.

² Idem, a.w., blz. 12.

de krant zetelde, totdat de laatste stenograaf met de laatste verslagen het bureau van de redactie bereikt had. Dat kon 's nachts om 2 uur of om drie uur zijn. Op de redactie werkte men constant door en zo kon het gebeuren, dat het eerste gedeelte van een twee uur durende speech van Disraeli gezet was, voordat het laatste woord gesproken was. Om half zes kon men reeds beginnen met de uitgave en verzending. De Times had een naam op te houden, omdat de snelheid waarmee zij de belangrijkste berichten wist te krijgen spreekwoordelijk was. Aanvankelijk had de krant een bijzondere dienst tussen Indië en Engeland, zodat zij dikwijls nieuws publiceerde, voordat de regering van de inhoud op de hoogte was. Toen de oprichting van de zogenaamde 'overlandmails' deze dienst onmogelijk maakte, hield de Times er een speciale commissienair op na, om het nieuws, door de boot in Marseille meegebracht, binnen 76½ uur naar Calais over te brengen. Voor dit werk kreeg hij duizend gulden per reis en bovendien twee pond extra voor elk uur, dat hij wist te winnen. De telegraaf maakte deze man overbodig.

Behalve drie of vier hoofdartikelen, bevatte de krant particuliere correspondenties uit Amerika, Oostenrijk, Pruisen, Hongarije, Italië, België, Calcutta, China en andere landen; andere rubrieken waren: de 'Court Circular', een overzicht van de fondsen, een lange lijst van verhandelde effecten, de 'Naval and Military Intelligence', berichten uit verschillende 'police-courts' van Londen, talloze mededelingen en uittreksels uit andere kranten, boekbesprekingen en feuilletonachtige bijdragen. Buiten de geregelde verslagen van de parlementaire debatten, gaf de Times dagelijks een samenvatting van de voornaamste speeches. Voor de hoofdartikelen betaalde de redactie soms de fabelachtige som van tweeduizend pond. Karakteristiek was, dat de Times met verachting op de pennybladen neerzag en steeds deed, alsof zij van het bestaan ervan niet op de hoogte was. Weerlegde zij iets uit de Standard of Daily Telegraph, dan sprak zij steeds van 'our contemporary', zonder de naam te noemen. De redactie citeerde slechts uit dure, zogenaamde 'fashionable' kranten, zoals de Globe en de Pall-Mall Gazette. Ook telde Engeland een groot aantal weekbladen: de geestige Saturday Review, het voornaamste en geheel onafhankelijke weekblad. Verder de degelijke Spectator, het in 1828 opgerichte orgaan van de Whigpartij en Athenaeum, een uitstekend blad, bekend wegens zijn onpartijdigheid en goede informatie over letterkunde, kunsten en wetenschappen.

In Frankrijk, waar het zegel in 1868 nog op de kranten drukte, maar niet zo zwaar als in Nederland, stond de pers niet op het Engelse niveau. Zij had ook een heel ander karakter. De meest gelezen bladen waren niet de politieke, maar de zuiver literaire. De Figaro hield zich met politiek bezig, hoewel zij een letterkundig blad was. Zij was een liberaal blad met hoofdzakelijk letterkundige opstellen die een politiek en meestal sociaal karakter hadden. De beste, in Parijs verschijnende kranten, waren de

Temps, bekend vanwege de vrijzinnige denkbelden en vredesidealen, het Journal des Débats, orgaan van de Orleanistische partij, en de Siècle, de krant van de Republikeinen. Deze drie kranten gaven elke dag minstens één hoofdartikel, dat echter niet uitsluitend aan de bespreking van kwesties van de dag gewijd hoefde te zijn. De Temps en het Journal des Débats hadden meer dan één eigen correspondent in het buitenland; de Siècle, behalve republikeins ook zeer antikerkelijk, was minder goed voorzien in dit opzicht. De druk van deze kranten was goed en de prijzen waren niet bijzonder hoog. Het Journal des Débats kostte 25 centimes per nummer, de Siècle, de Figaro en de Temps vijftien centimes. Dit laatste bedrag was ook voor de andere goede kranten in Parijs normaal. Enkele kranten, zoals de liberale oppositiebladen de Epoque en de Courrier Français, wilden in prijs met de Engelse pennypapers wedijveren en verkochten hun nummers voor tien centimes. De inhoud bleef echter ver achter bij de Star, de Standard en de Daily Telegraph.

De Belgische pers had na de afschaffing van het dagbladzegel in 1848 een voorspoedige ontwikkeling doorgemaakt. In de zestiger jaren van de vorige eeuw waren met name de Précurseur en de Indépendance in Nederland geliefde bladen. De nederlandstalige kranten waren minder belangrijk. De Indépendance Belge was het orgaan van de vrijzinnige richting en werd overal in Europa gelezen en gewaardeerd. Zij publiceerde geen hoofdartikelen, maar wel een dagelijks overzicht van de gebeurtenissen, zodat de geoeefende lezers redelijk geïnformeerd werden. Als antwoord op een aanval van een andere krant, gaf de Indépendance een enkele keer een hoofdartikel na het overzicht.

In de correspondenties kwam het blad de Engelse kranten zeer nabij. Uit Parijs ontving het meer brieven dan de Times; behalve de politieke correspondenties ontving de Indépendance uit die hoofdstad de volgende 'chroniques': Chronique Judiciaire, Chronique Agricole en de Chronique Fantaisiste. De Times had echter meer overzeese berichten.

De Duitse kranten hadden slecht papier en werden slecht gedrukt, maar waren toch beter ingericht en ingelicht dan men uit deze uitwendige kenmerken zou kunnen opmaken. De typografie was onduidelijk door het gebruik van Gothische letters. In Pruisen en Oostenrijk bestond het dagbladzegel nog, zodat daar het meest bezuinigd werd op papier. In Saksen, waar geen zegel meer werd geheven in 1868, behoorden de Dresdener Anzeiger – een advertentieblad –, het Dresdener Journal en de Constitutionelle Zeitung wat papier en druk betreft tot de beste kranten van Duitsland. Daaronder moest men in de eerste plaats rekenen de Augsburger Allgemeine Zeitung, hoewel die in 1868 haar oude roem wel enigszins had overleefd. De correspondenties, hoofdartikelen en bijdragen over politiek, kunst en literatuur hadden echter nog veel gezag. Na haar volgde in rangorde de Kölnische Zeitung, die pro-Pruisisch was; een echt nationale krant was de National-Zeitung in Berlijn; hier

verscheen ook de Volks-Zeitung van de democraten en van Schultze-Delitsch; in Wenen was de Weense Presse de vertegenwoordigster van de Fortschritt-partij in Oostenrijk. Al deze kranten – met uitzondering van de goedkope Volks-Zeitung – hadden buitenlandse correspondenten en veel binnenlandse berichtgevers. Ook gaven zij van tijd tot tijd een feuilleton, dat in Duitsland wel en in Engeland niet tot ontwikkeling was gekomen. Hoofdartikelen gaven de Duitse bladen ongeregeld. In het laatste hoofdstuk komen wij terug op de inhoudelijke kwaliteiten van een aantal kranten.

Een vergelijkend onderzoek naar het Cobdenverdrag in de pers (1860)

In dit laatste hoofdstuk staat de gedachte centraal, dat kranten een cultuurgoed zijn die een onschatbare bron van informatie kunnen zijn. Een vergelijking van de inhoud van Nederlandse en buitenlandse kranten is geen sinecure. De volgende bladzijden pretenderen niet meer dan de uitkomst van een beperkt onderzoek te zijn. Men dient ook te bedenken, dat de vooruitgang van de pers juist in de tweede helft van de vorige eeuw in het buitenland en in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Nederland zeer groot is geweest. Met name zijn de stromen van het internationale nieuws sneller en breder geworden door de technische vooruitgang en de hogere eisen van het publiek. Ook de Nederlandse pers heeft daarvan geprofiteerd. De belangstelling voor het buitenlandse politieke, economische en sociale gebeuren ondervond een grote stimulans van de Frans-Duitse oorlog van 1870 tot 1871.

De wereld van de krantelezer op het eind van de vorige eeuw werd ook dankzij de kranten groter. Deze volgden het schouwspel van de wereld buiten de enge grenzen van het vaderland in 1870 nauwlettender en deskundiger dan bijvoorbeeld in 1860. Langzaam maar zeker werd ook de Nederlandse pers een medium van nieuws en commentaar op internationaal niveau.

1. Methodologische beschouwing

Van Macaulay is de uitspraak: „The only true history of a country is to be found in its newspapers”. De waardering van de kranten als historische documentatiebron is echter nog geen gemeengoed geworden. In de laatste jaren zijn er pershistorici die veel moeite doen, om de studie van de geschiedenis van de communicatiemedia en in het bijzonder van de pers te bevorderen. Vooropgesteld dient te worden, dat de persgeschiedenis een betrekkelijk jonge wetenschap is en dat de methodes van onderzoek nog veel aandacht vragen.

In het begin van deze studie hebben wij de vraag gesteld, wat een krant

is. Wij zijn gekomen tot een aantal kenmerken, niet tot een definitie. Men kan evenmin een definitie van het begrip 'persgeschiedenis' geven, ook al wil men graag het terrein van onderzoek afbakenen. Men kan strijden over de vraag, of de persgeschiedenis een zelfstandige tak van wetenschap mag heten of een hulpwetenschap van bijvoorbeeld de geschiedenis is. In het laatste geval kan men opmerken, dat de persgeschiedenis voor de geschiedenis van de negentiende eeuw is wat de epigrafie voor de oude geschiedenis en de paleografie voor de middeleeuwse geschiedenis zijn. Het blijkt, dat de beoefenaren van de persgeschiedenis in Frankrijk niet tevreden zijn met de gedachte, dat zij een hulpwetenschap beoefenen en dat zij handlangers van de historici zijn. Zij zijn er van overtuigd, dat de pers – met name in de moderne tijd, maar ook in de vorige eeuw – een politieke, culturele en economische factor in het maatschappelijk leven is en een onuitputtelijke bron voor wetenschappelijk onderzoek vormt. Jacques Godechot, die de leiding heeft van de historische sectie van het 'Institut Français de Presse', noemt de pers zo belangrijk vanwege „le triple rôle de la presse, comme moteur de l'opinion, comme reflet de l'opinion et de l'événement, comme document historique, enfin”¹.

Eén van de medewerkers van het Institut Français de Presse, Pierre Albert, schrijft, dat de persgeschiedenis ook zonder definitie even autonoom is als de diplomatieke geschiedenis, de sociale geschiedenis, de economische geschiedenis of de literatuurgeschiedenis. De persgeschiedenis zou in dezelfde betrekking staan met de algemene geschiedenis en de pershistoricus zou de wereld die hij bestudeert niet kunnen begrijpen zonder de hulp van de andere historici. Dat neemt volgens Albert echter niet weg, dat de persgeschiedenis de bijzondere plaats van een echte hulpwetenschap van de geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw inneemt. 'Pour cette période', aldus deze Franse deskundige in de persgeschiedenis van de Derde Republiek, „les journaux sont, en effet, pour les chercheurs de toute spécialité, la source historique la plus complète et, dans leur diversité, la plus objective. (...) Les journaux fournissent une masse énorme des documents les plus divers qui furent en leur temps des nouvelles ou des articles d'analyse de l'actualité, et permettent ainsi d'éclairer les événements. Ils apportent aussi des témoignages indispensables à la reconstitution historique: certes, ces témoignages 'au jour le jour', 'à la petite semaine', manquent

¹ Jacques Godechot, L'Institut Français de Presse et les recherches sur l'histoire de la presse. In: *Le Mouvement Social. Revue trimestrielle de l'Institut Français d'Histoire Sociale*, okt.-dec. 1965, no. 53, blz. 3. Het instituut ontstond in 1949 op initiatief van Georges Bourgin met medewerking van Jacques Kayser en Fernand Terrou. Eerstgenoemde had in 1937 met Boris Mirkine – Guetézvitch en Stephen Valot ook de stoot gegeven tot de oprichting van het Institut de Sciences de la Presse, verbonden aan de universiteit van Parijs. De Tweede Wereldoorlog maakte spoedig een einde aan het bestaan van dit instituut en zijn tijdschrift *Cahiers de la Presse*. Na een reorganisatie werd het Institut Français de Presse in 1957 verbonden aan de universiteit. Zie voor verdere bijzonderheden het artikel van Jacques Godechot.

de recul et d'objectivité, mais ils restituent partiellement l'opinion que les contemporains ont eu des événements et la façon dont ils ont jugé les forces obscures de l'évolution sociale ou politique. Ils permettent d'étudier les sujets, les thèmes et les mythes autour desquels se sont formées les opinions et les mentalités¹".

Volgens Albert heeft de pershistoricus een geprivilegieerde positie, omdat hij via de inhoud van de kranten zicht krijgt op de nationale en internationale politieke, culturele en economische arena. Wij hebben eerder als een voorzichtiger opinie gegeven, dat de journalistiek nooit is beoefend, kranten nooit zijn gedrukt en verspreid met de bedoeling de historici stof voor wetenschappelijk onderzoek te leveren. De wijze waarop geschiedenis en journalistiek beoefend worden, verschilt fundamenteel. De geschiedenis benadert de feiten op een ogenblik dat ze geen nieuws in de journalistieke zin van het woord meer zijn; zij benadert de feiten als verschijnselen, die vanuit hun achtergronden en oorzaken verklaard en in onderling verband begrepen moeten worden. In de journalistiek worden de feiten beoordeeld en geselecteerd naar nieuwswaarde. Toelichting en commentaar helpen de lezer een opinie te vormen en de samenhang van de gebeurtenissen te zien. Of, om het kort uit te drukken, de journalist houdt zich bezig met 'le temps qui passe' en de historicus is altijd 'à la recherche du temps perdu'.

De waarde van de pers als historische documentatiebron staat of valt ook met de waarheidszin van de journalisten en hun deskundigheid. De macht van de journalistiek ligt in het vermogen, om de indruk en de betekenis van feiten en gebeurtenissen te versterken of te verzwakken. Een complicatie is daarbij nog, dat kranten in de gelukkige positie verkeren, dat zij enige invloed kunnen uitoefenen op het verhaal van hun geschiedenis. Zij kunnen daardoor een allesbehalve zuivere spiegel zijn van de sfeer die rondom hun wieg en verdere levensloop geheerst heeft².

Ook Albert is zich bewust van moeilijkheden waarmee de pershistoricus geconfronteerd wordt. Hij moet selecteren uit een overstelpende hoeveelheid materiaal: de vele kubieke meters oude kranten. En dat, om – volgens Albert – „faire l'histoire de la presse et non l'histoire à travers la presse”.

2. *Geschiedenis van de communicatoren, media en inhoud*

Wat is nu de taak van de persgeschiedenis, het terrein van wetenschapsbeoefening dat ook in Nederland meestal betreden wordt door personen

¹ Pierre Albert, *Remarques sur l'histoire de la presse sous la III^e République*. In: *Le Mouvement Social*, okt.-dec. 1965, no. 53, blz. 24.

² J. M. H. J. Hemels, *Geschiedenis en dagbladpers*. In: *Mededelingen van de Nederlandse Dagbladpers*, jrg. XX (1967), blz. 181-182. Zie verder over dit thema: J. Kayser, *L'Histoire et la presse*. In: *Revue Historique*, jrg. LXXXI (1957), blz. 284-309.

die zowel de geschiedenis als de pers na aan het hart ligt? Als belangrijkste opdracht zien wij het beantwoorden van de vraag, in hoeverre de pers een spiegel van de tijd is en invloed heeft uitgeoefend op de loop van de geschiedenis. Men dient daarvoor niet alleen oog te hebben voor de wordingsgeschiedenis van de pers, maar ook voor haar structuur en werking in een bepaalde periode van de geschiedenis.

De pershistoricus zal moeten beseffen, dat niet alle persorganen van belang zijn voor het historisch onderzoek en hij zal de gebruikswaarde moeten bepalen. Of kranten wel of niet iets te bieden hebben, hangt in de eerste plaats af van de economische kracht en de politieke machtspositie die voor iedere krant verschillen. De vragen die de pershistoricus telkens zal stellen, luiden, kort geformuleerd:

- hoe is het politieke en economische klimaat en hoe is de publieke opinie;
- hoeveel mensen en wie lezen een bepaalde krant;
- wat is de waarde en de betrouwbaarheid in de berichtgeving van een krant;
- met welk doel, door wie en wanneer is een krant opgericht en om zich tot welke groep te richten;
- welke binding bestaat er met partijen en groeperingen;
- wat is de sociale oorsprong, de ontwikkeling en stand, welke zijn de sociale belangen van hen die commercieel en redactioneel in het perswezen een machtspositie bekleden.

Deze commerciële en ideële factoren kunnen de waarde en betrouwbaarheid van een krant beïnvloeden, omdat zij de structuur van de pers raken.

Albert spreekt van drie secties van het pershistorisch onderzoek: „*derrière le journal, dans le journal et devant le journal*”¹. Met het onderzoek ‘achter de krant’ bedoelt hij het zoeken naar een antwoord op de vraag wie de krant maakte en waarom en het opsporen van de redacteurs, eventuele opdrachtgevers en personen die invloed uitgeoefend hebben op het beleid van de redactie in de verschillende perioden van het bestaan van een krant.

Het onderzoek in de krant zelf omvat het omschrijven van de karakteristieken van iedere pagina en van ieder type krant, het volgen van de wisselende formules volgens welke de krant gepresenteerd wordt, het analyseren van de politieke lijn van de grote kranten etc.² De gegevens

¹ Albert, a.w. blz. 25-26.

² Als voorbeeld van een moderne publikatie van gegevens „achter”, „in” en ook enigszins „vóór” de krant kunnen wij noemen: Kurt Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959*. Band I: Wien-Stuttgart, (1960); Band II: Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates, Wien-Stuttgart, (1966); een niet zonder feilen geschreven publikatie is: Icko Iben, *The germanic press of Europe. An aid to research*. Studien zur Publizistik – Bremer Reihe – 5. Bd., Munster, 1965.

Vanaf 1928 heeft het International Committee of Historical Sciences gevraagd, of ieder land een bibliografisch hulpmiddel wilde bezorgen, om de studie van de oude kranten te ver-

van de ene krant moeten vergeleken worden met concurrerende uitgaven. Het gebrek aan voldoende bibliografische hulpmiddelen, zoals catalogi van kranten, jaarboeken en indexen van de inhoud van de vele jaargangen bemoeilijkt het onderzoek. In de onderhavige studie vormden de kranten zelf een belangrijke bron voor de geschiedenis van de afschaffing van het dagbladzegel, maar het bladeren in de leggers was een zeer tijdrovende en daarom ook kostbare bezigheid.

Het onderzoek 'vóór de krant' houdt in het opsporen van de lezers. Voor de negentiende en meestal ook voor de twintigste eeuw, kan men niet beschikken over alle kwantitatieve gegevens. Bij de oplagecijfers speelt bovendien de betrouwbaarheid een rol. In Duitsland heeft een aantal auteurs baanbrekend werk verricht, om de kwantitatieve gegevens van de Duitse pers in de vorige eeuw beschikbaar te stellen¹.

Over het registreren van de invloed van de pers schrijft Albert pessimistisch: „Quant à mesurer l'influence que la presse en général, tel organe ou tel groupe des journaux a pu exercer sur l'opinion publique, cette tentative est, à mon avis, vouée à l'échec pour le xix^e siècle et les débuts du xx^e”². Geldt dit al voor Frankrijk, dan is het duidelijk, dat men voor Nederland weinig optimistisch mag zijn.

Tot slot willen wij in het kort enige kanttekeningen maken bij de methodes van het pershistorisch onderzoek. Men kan in de eerste plaats streven naar een algemene persgeschiedenis van een land. Deze moet de

gemakkelijken. Daartoe stelde het Committee richtlijnen op. Zie het Bulletin, nummer 8 (1930), blz. 427-441; nummer 9 (1930), blz. 655-657 en nummer 22 (1934), blz. 3-13. De eerste pogingen waren: Standortkatalog wichtiger Zeitungsbestände in deutschen Bibliotheken, 1933 en American newspapers, 1821-1936, 1937. Deze voldoen echter niet meer aan de eisen. Wel Fritz Blaser's Bibliographie der schweitzer Presse, 2 Bde, Basel-Birkhauser, 1956-1958. Zie voor Nederland een eerste aanzet in de bibliografie van dag-, nieuws-, weekbladen en tijdschriften in de bijlagen.

¹ Zie: Hans-Friedrich Meyer, Zeitungspreise im 19. Jahrhundert in Deutschland und ihre gesellschaftliche Bedeutung. Phil. Diss. Munster, 1967; Ludwig Preller, Untersuchungen über die Statistik des redaktionellen Zeitungsinhalts. Phil. Diss. Leipzig, 1922;

W. Balzer, Der Anzeigenteil der grossen politischen Tageszeitungen von 1800-1850. Phil. Diss. Leipzig, 1933;

H. H. Meissner, Das Inserat in den grossen deutschen politischen Tageszeitungen von 1850-1870. Phil. Diss. Leipzig, 1931; H. Heenemann, Die Auflagenhöhen der deutschen Zeitungen. Phil. Diss. Leipzig, 1929;

G. Muser, Statistische Untersuchung über die Zeitungen Deutschlands 1885-1914, Leipzig, 1918.

M. Wittwer, Das deutsche Zeitungswesen in seiner neueren Entwicklung, Phil. Diss. Halle, 1914. De eerste zin van dit laatste boek luidt: „Zeitungsgeschichte ist ein Stück Kulturgeschichte, ist im letzten Grunde die Entwicklung der Einzelintellekte zum Massenintellekt und die Entwicklung der modernen öffentlichen Meinung überhaupt.” De schrijver verantwoordt zich, dat hij de nadruk legt op een statistische analyse van de pers. Cfr. Otto Groth, Die unerkannte Kulturmacht, 6 Bde, Berlin, 1963.

² Albert, a.w., blz. 26.

grote ontwikkelingslijnen, de economische, politieke en juridische structuren, de plaats van de pers in het nationale leven in de loop der tijden en de belangrijkste titels van de kranten die bestaan hebben met korte karakteristieken geven. Of onze publikatie voor Nederland aan de genoemde eisen voldoet, durven wij zelf te betwijfelen. Als verontschuldiging zij aangevoerd, dat pioniersarbeid verricht moest worden en dat het dagbladzegel onze speciale belangstelling had¹. Ten behoeve van een algemene persgeschiedenis kan men een keuze maken uit de beschikbare krantenleggers en de inhoud van de kranten bijvoorbeeld steekproefsgewijze bestuderen. De typologieën van de verschillende kranten zullen dan een vrij oppervlakkig karakter behouden. Wil men nauwkeurig weergeven, wat een of meer kranten over een bepaalde gebeurtenis geschreven hebben, dan zal men een diepgaande studie moeten maken van de inhoud van bepaalde leggers. Daarbij komt dan het spook van de overvloed aan materiaal om de hoek kijken en moet een oplossing gevonden worden voor het probleem van een systematische verwerking van de verkregen gegevens. De pershistoricus wordt op dit punt de hand gereikt door degenen die zich in de wetenschap van de massacommunicatie bezighouden met de inhoudsanalyse.

De pershistoricus zal moeten beschikken over kennis van het communicatieproces, zoals hij ook op de hoogte moet zijn van de functie en het wezen van de krant in verschillende ontwikkelingsfasen. De door Albert aangeduide secties van het pershistorisch onderzoek: achter, in en vóór de krant, kan men terugvoeren tot het grondpatroon van ieder communicatieproces: zender, boodschap en ontvanger². Met name het gebruik van communicatiemodellen zal in de toekomst noodzakelijk blijken, ondanks het wantrouwen en niet verborgen verzet van de in de

¹ In Frankrijk verschijnt vanaf juni 1969 een vierdelige algemene, globale Franse persgeschiedenis.

In Duitsland verschijnt een „Geschichte der deutschen Presse” in drie delen: M. Lindemann, Die deutsche Presse von ihren Anfängen bis zum Ende der Napoleonischen Ära. (in voorbereiding); Kurt Koszyk, Deutsche Presse im 19. Jahrhundert, Berlin, 1966 en: Kurt Koszyk, Die deutsche Presse seit 1918 (in voorbereiding). De eerste poging, om een Duitse persgeschiedenis te schrijven, ondernam Ludwig Salomon van 1900 tot 1906 met zijn: Geschichte des deutschen Zeitungswesens.

In Nederland was A. Lievegoed van plan een algemene persgeschiedenis te schrijven, maar hij stierf vroegtijdig. Minder degelijk van opzet is het Engelse werk van Harold Herd, The march of journalism. The story of the British press from 1622 to the present day, London, 1952.

² Zie van J.G. Stappers, Publicistiek en communicatiemodellen, Nijmegen, 1966; H.J. Prakke, F.W. Droge, W.B. Lerg, M. Schmolke, Kommunikation der Gesellschaft, Einführung in die funktionale Publizistik, Münster, 1968.

Een geslaagd voorbeeld van een methodologisch opgezette studie is: Winfried B. Lerg, Die Anfänge der Zeitung für alle. Methodenkritisches zur Geschichte der Massenpresse. In: Massenpresse und Volkszeitung. Zwei Beiträge zur Pressegeschichte des 19. Jahrhunderts, Assen, 1968, blz. 1-46; zie ook: F.W. Droge und W.B. Lerg, Kritik der Kommunikationswissenschaft, Bremen, 1965. Overdruk uit: Publizistik, jrg. x (1965), Heft 3.

sociale wetenschappen niet of slecht geschoolde historici. De inhoudsanalyse, analyse du contenu, contentanalysis of Aussageanalyse, verdient de bijzondere aandacht van iedereen die kranten en tijdschriften gebruikt als bron voor historisch onderzoek. De Franse pershistoricus Jacques Ozouf heeft in 1965 een pleidooi gehouden voor de inhoudsanalyse¹.

Zonder dieper in te gaan op de inhoudsanalyse, geven wij tot slot graag de definitie van wat volgens eerder genoemde Kayser „l'étude du contenu” zou moeten zijn: „Tout étude du contenu des journaux a pour but: a) de révéler ce qu'a travers des informations et des articles juxtaposés un journal a voulu communiquer à ses lecteurs: b) de présumer l'influence que la lecture normale du journal a dû exercer sur le lecteur”².

Wij hebben voor het onderwerp 'Cobdenverdrag' geen gebruik gemaakt van de inhoudsanalyse, omdat het aantal artikelen zo gering was, dat met een eenvoudige bewerking volstaan kon worden.

3. Problemen van een vergelijkend onderzoek

Een kranteartikel is een stuk met een of andere vorm van actualiteit, geschreven in korte tijd, om ook in korte tijd weer vergeten te worden. De eisen die men eraan mag stellen, zijn beperkt. Pierre Albert schrijft, dat journalisten omwille van de actualiteit dikwijls moeten improviseren. Men kan daar echter een belangrijker opmerking aan toevoegen, namelijk dat de journalist van de vorige eeuw over een veel geringere stroom van informatie en over minder nieuwsbronnen kon beschikken. Een probleem vormt ook de 'perceptive selection'. Citeren wij Albert: „En particulier, la très profonde ignorance des journalistes, issus pour la plupart des classes bourgeoises, des conditions de vie et des problèmes de la classe ouvrière, ou des données techniques du progrès industriel, est un aspect très important du journalisme au xixe siècle et souvent encore au xxe siècle, car il déforme le témoignage que les journaux donnent de leur temps. Par là, la presse a certainement contribué à retarder la prise de conscience par l'opinion publique de l'importance des facteurs sociaux et économiques. Dans le même temps, elle a, au contraire, habitué les Français aux grands débats d'idées et de principes purement politiques et moraux dans lesquels les journalistes étaient parfaitement à l'aise”. De waarheid van deze bewering geldt nog meer voor de Nederlandse dan voor de Franse pers van de vorige eeuw.

Wij zijn hiermee gekomen op het punt van ons beperkte onderzoek: een 'histoire comparative' van de Nederlandse pers met de buitenlandse. Uit het voorgaande is inmiddels duidelijk geworden, dat wij volgens een

¹ Jacques Ozouf, *Etudes de presse et analyse du contenu*. In: *Le Mouvement Social*, okt dec 1965, no 53, blz 39-49. Het artikel geeft uitgebreide verwijzingen naar literatuur.

² Jacques Kayser, *L'étude du contenu d'un journal*. In: *Etudes de Presse*, jrg XIII (1959), no 20-21, blz 6.

vrij klassiek schema te werk konden gaan. Er zijn sinds het tot ont-plooiing komen van de wetenschappelijke beoefening van de pers-geschiedenis in Duitsland tussen de twee wereldoorlogen publikaties van verschillend niveau verschenen, waarin de houding van een of meer kranten ten opzichte van een bepaald gebeuren of proces wordt be-schreven¹.

Wij hebben aanvankelijk gedacht aan de reacties op het Cobdenverdrag, de verschijning van de *Syllabus Errorum*, de vrede tussen Frankrijk en Duitsland in 1871 en de *Commune*. De laatste mogelijkheid hebben wij geschrapt na lezing van het recente boek van Aimé Dupuy: 1870-1871, *La guerre, la Commune et la presse*. De vredesbesprekingen tussen Frankrijk en Duitsland werden in zeer geheim overleg gevoerd en de commentatoren waren eenstemmig gelukkig met de vrede. De *Syllabus Errorum* lokte wel heftige reacties uit, maar de opinies van voor- en tegenstanders waren duidelijk te voorzien. In de Nederlandse pers voer-den de liberale kranten, met name de *Arnhemsche Courant* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, felle polemieken met *De Tijd*. Ditzelfde zien wij bij de Italiaanse kwestie in 1860, het jaar van het Cobdenverdrag waarop onze keuze viel. Het Cobdenverdrag leek zich niet alleen te lenen voor een politieke, maar ook voor een economische benadering in de

¹ Wij noemen: Willy Genrich, *Die Stellungnahme der Kolnischen Zeitung zu den handels-politischen Stromungen der Bismarckischen Ära*. Phil. Diss. Bonn, 1931;

J. Daun, *Die Innenpolitik der Kolnischen Zeitung in der Wilhelminischen Epoche 1890 bis 1914*. Phil. Diss. Koln, 1964; J. Lehmann, *Die Aussenpolitik der „Kolnischen Zeitung“ während der Bulow-Zeit (1897-1909)*. Phil. Diss. Leipzig, 1937;

Karl von Perfall, *Die Stellung der Kolnischen Zeitung zu Bismarck und der nationalliberalen Partei in der Krise von 1878/79*. Phil. Diss. Koln, 1935;

Rolf Kieser, *Englands appeasementpolitik und der Aufstieg des dritten Reiches im Spiegel der britischen Presse, 1933-1939. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges*. Phil. Diss. Zurich, 1963;

Lynn M. Case, *French opinion on war and diplomacy during the second Empire*, Phyladel-phia, 1954;

Klaus Malettke, *Die Beurteilung der Aussen- und Innenpolitik Bismarcks von 1862-1866 in den grossen Pariser Zeitungen*, Lubeck-Hamburg, 1966.

J.H. Knoll, *Das Verhältnis Österreich-Preussen zwischen 1848 und 1866 im Spiegel liberaler Zeitungen*. In: *Publizistik*, jrg. 11 (1966), Heft 3-4, blz. 264-266;

L. Schmidt, *Edouard Drumont - Emile Zola. Publizistik und Publizisten in der Dreyfus-Affäre*, Berlin, 1962;

een Franse studie: R. Deniel, *Une image de la famille et de la société sous la Restauration (1815-1830); étude de la presse catholique*, Paris, 1965;

E. Heinen, *Zentrums- und Kriegszieldiskussion unter besonderer Berücksichtigung der „Kolnischen Volkszeitung“ und der „Germania“*. Diss. Koln, 1962;

M. Brons, *Zeit und Zeitung; Versuch einer sozial-genetischen Geschichte der deutschen Tageszeitung*. Diss., Nurnberg, 1959;

R.D. Linkenheil, *Die „Revue des deux mondes“ und Deutschland; zeitgenössische fran-zosische Kommentare zu den politischen Vorgängen in und um Deutschland der Jahre zwischen 1830 und 1871*, Munchen, 1962.

Zie ook de literatuuropgave bij K. Koszyk, a.w., blz. 323 t.m. 345.

berichtgeving van de internationale pers. Bovendien hebben wij veel aandacht geschonken aan de beschouwingen van de Arnheemsche Courant in 1861 over de situatie van de Nederlandse pers onder vigueur van de zegelbelasting. Een toetsing van de beweringen van de Arnheemsche Courant aan onze bevindingen na het onderzoek lag voor de hand. Het voordeel van het onderwerp 'Cobdenverdrag' was ook, dat aangenomen mocht worden, dat zowel de Engelse als de Franse pers er belangstelling voor had gehad.

Bovendien was het de bedoeling van Napoleon III ook de andere Westeuropese landen in de vrijhandel te betrekken, zodat de Duitse en Nederlandse kranten ook aandacht zouden kunnen schenken aan de liberalisatie van de handel.

Alvorens met het doornemen van de kranten in de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage en de Bibliothèque Nationale in Parijs te beginnen, was het noodzakelijk een chronologie te maken van de totstandkoming van het Cobdenverdrag. De onderhandelingen hebben van januari tot november 1860, geduurd. Bovendien had men in de vorige eeuw de neiging, om breedvoerige verhandelingen over allerlei onderwerpen af te drukken op dagen dat ander nieuws schaars was. De zeer sobere typografische aanduidingen van de verschillende rubrieken en de 'grijze' opmaak van de kranten bemoeilijken het zoeken van de nieuwsberichten. Niet ten onrechte klaagde men over het dagbladzegel als een belasting die de uitgevers dwong ieder stukje papier goed te benutten!

Voor een goed begrip van de periode vóór het Cobdenverdrag geven wij een beknopte algemene economische en politieke achtergrond van 1815 tot 1866. Europa kende toen een langdurige vreedstijd zonder belangrijke machtsverschuivingen. De vrijhandelsleer van de Klassieke School boekte de eerste overwinning na de invoering ervan in de Engelse politiek. In Engeland was de vrijhandelspolitiek het werk van Huskisson, Peel, Gladstone en Palmerston.

Napoleon III onderkende de schaduwzijden van het Franse tarief van 1816. Frankrijk kende talrijke invoerverboden en een ingedommelde industrie zonder technische vernieuwingen. Vanaf 1860 brak hij zijn land open voor de kennismaking met de wereldconcurrentie via een systeem van gematigde beschermingstollen. Het tijdperk van de handelsverdragen leidde van 1860 tot 1875 in bijna alle staten, zelfs in het tot dan toe afgesloten Rusland tot vrijhandel. Duitsland, Oostenrijk, Hongarije en het jonge Italië sloten zich onvoorwaardelijk bij het systeem van de liberale vrijhandelsverdragen aan.

Het is ook noodzakelijk een korte schets van de persgeschiedenis omstreeks 1860 te geven. Door de revolutie van 1848 had de pers in de meeste landen van het continent een nieuwe plaats in de staat en de maatschappij gekregen. 'Controleren en leiding geven' werd de tweezijdige taak van het medium krant. „Erzählen, Bezeugen, Ueberzeugen –

in dieser 'Trias der publizistischen Zielsetzung findet die Publizistik nunmehr ihren höchsten Sinn", aldus H. J. Prakke¹. Kurt Paupié drukte het uitvoeriger uit: „Nicht Katalog des Tagesgeschehens, sondern dieses in seinen Ursachen darstellend, die einwirkenden Kräfte und die Auswirkungen erklärend, die differenten Meinungen zu einer Meinung koordinierend und zur politisch wirksamen Willenskundgebung zu führen, wird in der knappen Zeit der Pressefreiheit das Anliegen der Zeitungen. Selbst die Unterhaltende und erzählende Aussage wird vielfach offen oder versteckt in die neue Zweckbestimmung mit einbezogen"².

In Frankrijk maakte de pers sinds het optreden van Napoleon III in 1851 als keizer der Fransen geen gemakkelijke tijd door. Bij decreet van 17 februari 1852 werd het aantal kranten drastisch beperkt. In 1853 telde Parijs nog slechts veertien dagbladen. De kranten die politiek en economisch nieuws gaven, moesten toestemming van de regering hebben, om te mogen verschijnen. Alle kranten die vaker dan drie keer per week verschenen, moesten een borgsom (cautie) van vijftigduizend francs in Parijs en vierentwintigduizend francs buiten de hoofdstad betalen. Le Figaro, in 1854 opgericht, was dan ook geen politiek, maar een literair blad met een sterk feuilletonistische inhoud. De tijd van 1852 tot 1860 mag ook voor de Franse pers beschouwd worden als de periode van het 'empire autoritaire'. In Parijs verscheen de Moniteur Universel als officiële krant. De staatkundige artikelen van het blad waren rechtstreeks geïnspireerd door de regering. Dankzij de bescherming en steun van de overheid kon de Moniteur het formaat verdubbelen en de prijs verlagen van honderdwtintig tot veertig francs per jaar. Gezegd moet worden, dat het literaire gedeelte van een hoog gehalte was.

Verder verschenen er drie officiële kranten: Le Pays, Le Constitutionnel en La Patrie. Zij accepteerden niet alleen steekpenningen van de overheid, maar men mag aannemen, dat ook financiële kringen hun invloed niet zonder succes hebben laten gelden. Bekend is de clericale krant l'Univers van Louis Veuillot. Van 1860 tot 1867 werd de krant een verscheijnsverbod opgelegd. Haar ultramontaanse houding en oppositie tegen de Italiaanse politiek van Napoleon III was daaraan niet vreemd. Het Journal des Débats, waarvan de geschiedenis teruggaat tot 1789, was het middelpunt van het Parijse culturele leven: de feuilletons waren vermaard. Van de politieke inhoud kan gezegd worden, dat de artikelen een gematigd karakter droegen met een liberale tendens en een vaag Orleanistische geest.

Er verschenen twee monarchale kranten met een clericale tendens: l'Union en de Gazette de France die sinds 1631 verscheen en daarmee de oudste krant van Frankrijk was. De regering duldde twee liberale

¹ H. J. Prakke, *Vom Sinn der Publizistik*, Assen, 1965, blz. 21.

² Paupié, a.w., Band II, blz. 1.

oppositiebladen: La Presse en Le Siècle. De ondertitel van La Presse was: Journal d'Affaires. De oprichter, Emile de Girardin, is in de persgeschiedenis befaamd geworden, omdat hij door middel van kostenrekening een goedkopere krant op een voor die tijd geheel nieuwe economische basis uitgaf. Op dezelfde dag dat het eerste nummer van La Presse verscheen, namelijk op 1 juli 1836, kwam ook het dagblad Le Siècle op de markt. Het had de ondertitel: Journal Politique, Littéraire et d'Economie. Le Siècle zou onder bescherming van Napoleon III staan en kreeg daarom de bijnaam 'Moniteur de l'Opposition'.

Onder het 'empire libéral' van 1860 tot 1868 kon de pers van een ander klimaat genieten, maar toch bleven de perswetten onverminderd van kracht. Op 24 november 1860 kregen de kranten het recht om de debatten van het Corps Législatif met de nodige voorzichtigheid te commentariëren. De regering duldde het oprichten van nieuwe kranten. In 1860 begon Le Monde als een katholieke krant te verschijnen, maar zij was gematigder dan l'Univers. De meeste andere nieuwe kranten waren liberaal. Zo bijvoorbeeld de in 1859 opgerichte l'Opinion Nationale. In 1861 verscheen op initiatief van Auguste Nefftzer Le Temps. De oprichter wilde naar het voorbeeld van de Times een onafhankelijke krant uitgeven. Vanaf 1856 was hij hoofdredacteur geweest van La Presse. Wij noemen verder: La France (1861) die een gouvernementele lijn volgde, l'Avenir National (1863) die bijna republikeins was, l'Epoque (1864) en La Liberté (1865) die liberaal waren en l'Etendard (1866) die vóór de keizer en tegen Veuillot was. Le Figaro werd in 1866 een staatkundig dagblad. Een geschiedenis op zich kan geschreven worden van het reeds eerder in deze studie genoemde Le Petit Journal. Quotidien, non Politique. Op 1 februari 1863 verscheen het eerste nummer. Oprichter was Moïse Polydore Millaud. Hij is onsterfelijk geworden als kranteuitgever in Frankrijk, omdat hij de lezers 'un grand quotidien à un sou' bood¹.

Uit deze korte schets van de geschiedenis van de Franse pers omstreeks 1860 blijkt reeds de nauwe relatie van pers en staat. Dit gegeven mag men niet uit het oog verliezen, wanneer men de kranten van het tweede keizerrijk gebruikt. De bekende pershistoricus Karl d'Ester heeft over de pers en overheid in Frankrijk terecht geschreven: „Zusammenfassend darf man feststellen dass die Geschichte der französischen Presse wegen der engen Beziehungen, die zwischen Staat und Presse in Frankreich zu allen Zeiten bestanden und die Presse zu einem wichtigen Mittel der Staatskunst werden liessen, wegen der starken Wechselwirkung zwischen

¹ Wij hebben voor dit overzicht, behalve van de eerder genoemde werken van G. Weill e.a. gebruik mogen maken van een syllabus van het college van Pierre Albert, maître-d'assistant aan de Sorbonne in Parijs en medewerker van het Institut Français de Presse. Een interessant en lezenswaardige publikatie van Roger Bellet is: Presse et journalisme sous le Second Empire, Paris, (1967).

Journalismus und Literatur sowie wegen des Reichtums an einzelnen Formen und der Starke des persönlichen Einsatzes der Forschung zahlreiche reizvolle Aufgaben stellt und dass sie einen guten Platz in der internationalen Pressegeschichte beanspruchen darf"¹.

Over de Engelse pers omstreeks 1860 kunnen wij kort zijn, na wat wij daarover in het vorige hoofdstuk geschreven hebben². De afschaffing van de 'taxes on knowledge' speelde zich af in de volgende etappes: in 1833 de vermindering van de rechten, in 1853 werd de zegelbelasting op advertenties nogmaals drastisch verminderd, in 1855 gebeurde hetzelfde voor het dagbladzegel op de redactionele tekst en in 1861 volgde de volledige afschaffing³. In 1851 richtte Julius Reuter, na eerst gewerkt te hebben bij Havas en Wolff op het continent, zijn persbureau in Londen op. Tot 1858 gaf hij alleen commercieel nieuws

Omstreeks 1860 maakte de Engelse pers reeds het begin van de strijd tussen de dure en goedkopere kranten door. In 1855 werd The Daily Telegraph als twopence krant opgericht. De Daily News werd in 1861 penny-krant en in 1863 en 1869 staakten respectievelijk de bekende Morning Chronicle en Morning Herald de uitgave. Zij hadden de strijd tegen de pennypapers verloren. In 1863 richtte Frederick Greenwood de Pall Mall Gazette op als halfpenny-krant. Dat was in hetzelfde jaar als Moise Millaud zijn 'presse à un sou' in de vorm van Le Petit Journal begon

Na het revolutiejaar 1848 ontstond in Duitsland een partijpers bij uitstek. „Die Zeitung war," aldus Koszyk, „im 19. Jahrhundert das einzige publizistische Medium, mit dem schnell und wiederholt, also intensiv Politik gemacht werden konnte. (...) Es ist das erste Jahrhundert, das in modernen Sinne Tagespublizistik hervorbrachte"⁴. Het decennium van 1850 tot 1860 stond in het teken van de conservatieve pers, de periode van 1860 tot 1870 in het teken van de liberale pers en de jaren van 1870 tot 1880 stonden in het teken van de 'Zentrumspreste'. Daarna nam de socialistische pers een hoge vlucht. De Pruisische edelman Otto von Bismarck richtte in 1848 in Berlijn de Neue Preussische Zeitung op, om de liberale ideeën te bestrijden. Het leidende orgaan van de liberalen was de Deutsche Zeitung in Mannheim. In Augsburg verscheen sinds

¹ In Handbuch der Zeitungswissenschaft, kolom 1112. Zie van Irene Collins, The government and the newspaper press in France 1814-1881, Oxford, 1959, met name hoofdstuk XI.

² Een oppervlakkige, maar bruikbare geschiedenis van de Engelse pers en van de pers in de meeste andere Europese landen is te vinden in Kenneth E. Olson, The history makers. The press of Europe from its beginnings through 1965, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1966.

³ In Frankrijk bestond tot 1870 het dagbladzegel en tot 1881 de cautie. Daarna was de Franse pers eerst volledig economisch vrij. Het jaar 1881 bracht ook een nieuwe perswet. Zie hoofdstuk VI, laatste paragraaf.

⁴ Koszyk, a.w., blz. 127-128.

1 september 1810 de reeds veel oudere Allgemeine Zeitung, eigendom van de uitgevers Cotta. Door de verscherping van de tegenstellingen tussen Oostenrijk en Pruisen, speelden de belangrijkste politieke gebeurtenissen zich meer en meer in Wenen en Berlijn af. Daardoor verloor de krant de vooraanstaande plaats die zij in de eerste helft van de vorige eeuw innam. „Zudem,” merkt Koszyk op, „war die Tendenz dieser Zeitung ganz auf die Vorstellungen von konstitutioneller Freiheit und nationalem Fortschritt gegründet, die beide vorerst nicht verwirklicht werden konnten¹”. In 1860 telde de (Augsburger) Allgemeine Zeitung meestal acht pagina's en een bijlage. Het formaat van een pagina was slechts $\pm 22 \times 31$ cm.

De Kölnische Zeitung probeerde sinds 1855 „durch eine elastische Haltung den Anforderungen der Zeit gerecht zu werden”². Zij werd wel de Times van het Rijnland genoemd. Zij was eigendom van de familie DuMont Schauberg. De Kölnische Zeitung werd ook in Nederland zeer algemeen gelezen. Misschien meer vanwege de uitgebreide economische berichtgeving dan om de politieke artikelen. In 1866 raakte het blad in nationaal-liberaal vaarwater.

Hieronder volgen de oplagecijfers van de belangrijkste Franse en Duitse kranten in 1860:

l'Ami de la Religion	6000
Le Constitutionnel	19450
Le Figaro	3000
La Gazette de France	6000
Journal des Débats	13000
Le Monde	13000
Le Moniteur Universel	17240
L'Opinion Nationale	17300
La Patrie	23000
Le Pays	7000
La Presse	17700
Le Siècle	52300
Le Temps	3200
L'Univers	7700 ³
Kölnische Zeitung	14900 ⁴
Augsburger Allgemeine Zeitung	10000
Vossische Zeitung	14875
Spencersche Zeitung	6225
Leipziger Zeitung	6406
Münchener Neueste Nachrichte	20000

¹ idem, blz. 125.

² R. Bellet, a.w., blz. 312-313.

³ idem, blz. 152.

⁴ H. Heenemann, a.w., blz. 54.

Dresdener Journal	3500
Magdeburgische Zeitung	6800
Schlesische Zeitung	8600
Breslauer Zeitung	3700
Königsberger Hartungsche Zeitung	5000 ¹

4. *Het onderzoek in de buitenlandse pers*

In de volgende bladzijden geven wij eerst een beschrijving van de nummers van 1 november 1860 van de geraadpleegde kranten. Wij hebben geprobeerd een zo nauwkeurig mogelijke inventaris te maken van de nieuwsbronnen van de kranten. Voor de Nederlandse kranten hebben wij de nummers van 1 tot en met 7 november genomen. De reden van deze aandacht voor 'the flow of the news' is, dat zowel de Nederlandse als de buitenlandse kranten dagelijks vele kolommen vulden met geknipt nieuws uit de tweede of derde hand. Het merendeel van de telegrafische berichten was ook afkomstig uit binnen- en buitenlandse kranten. De redacties schoten tekort in voorlichting aan de lezers, omdat zij vaak geen karakteristiek van de geciteerde kranten gaven. In Nederlandse kranten ontbraken dergelijke aanduidingen over het algemeen ook. Een uitzondering vormden de Nieuwe Rotterdamsche Courant en het Algemeen Handelsblad. Ook de Times en de Kölnische Zeitung hielpen de lezers bepaalde berichten op hun waarde te schatten door de bron te typeren naar politieke en godsdienstige richting.

Wat betreft de in de Franse pers geciteerde kranten, zij er op gewezen, dat wij de in het Frans vertaalde titels van niet-Franse bladen zondermeer overgenomen hebben. 'Journal de Cologne' moet gelezen worden als Kölnische Zeitung, Journal de Rome als Giornale di Roma etc. Het blijkt, dat in de verschillende kranten op één dag een bepaald aantal bladen geciteerd wordt. De onderwerpen die in de pers behandeld worden, zijn op zo'n dag voor ongeveer driekwart dezelfde in de geraadpleegde titels. Het is opvallend, dat de berichten van de ene op de andere dag niet of slechts zelden met elkaar in verband gebracht worden. Tot zover deze algemene opmerkingen.

La Gazette de France. De ondertitel van de Gazette luidde: Journal de l'appel au peuple. Het devies was: Tout pour le peuple et par le peuple. De opening van het nummer van 1 november bestaat uit het 'Bulletin politique'. Daarin wordt dagelijks een overzicht gegeven van het politieke wereldgebeuren, vooral ook op grond van wat andere kranten geschreven hebben. De schrijver van het overzicht, Gustave Janicot, citeert en kritiseert een artikel van La Presse over het congres van de

¹ H.H. Meissner, a.w., blz. 93.

grote mogelijkheden in Warschau¹. Verder worden geciteerd: L'Espero, het Journal des Débats, Le Siècle en l'Opinion Nationale.

In de rubriek telegrammen worden berichten uit de volgende bronnen in twee of drie regels weergegeven: de Gazette de Gaète en de Gazette de Vienne. Deze en nog enige andere nieuwsberichten zijn door het persagentschap Havas-Bullier aan de Gazette de France meegedeeld.

Het eigen buitenlandse nieuws bestaat uit een particuliere correspondentie uit Rome (samengevat door een redacteur). Verder wordt een uitvoerig bericht geciteerd uit het Journal de Rome (vertaling van l'Agence Havas). In deze twee artikelen wordt verwezen naar: de Moniteur, Lombardia, La Presse, Journal de Rome, l'Opinione, Espana, Times. Berichten worden letterlijk overgenomen uit: Progrès, Courrier, Gazette d'Augsbourg en La Patrie.

De 'nouvelles diverses' worden geciteerd uit: Le Droit, Gazette des Tribunaux, l'Union, Phare de la Manche en de Messenger du Midi. Ook deze rubriek is ondertekend, namelijk door Aubry-Foucault. Na de graanprijzen volgt in de rubriek 'Variété' een vervolg van een boekbespreking van 'Forces et institutions productives de la France' van Le Hir. De schrijver pleit voor vrijhandel. Het artikel is drieëneenhalve kolom lang.

La Patrie (ochtendeditie). Prijzen: 15 centimes per nummer, 16 francs per trimester voor de departementen en 22 francs per trimester met 'feuille du commerce'; de ochtendeditie voor Parijs kost dertien francs en vijftig centimes, de avondeditie twaalf francs en met 'feuille du commerce' achttien francs en vijftig centimes. Het 'timbre impérial' voor het departement van de Seine bedraagt zes centimes. Aantal kolommen: zes.

Na een korte inhoudsopgave van het nummer van 1 november 1860 volgt het politieke overzicht onder de kop 'Bulletin', ondertekend door Paulin Limayrac. Het gaat over de conferentie van Warschau en citeert de Times, Le Monde en l'Union. Daarna volgen de beursberichten in het kort en de telegrafische berichten van de service télégraphique Havas-Bullier. De berichten zijn aan de volgende kranten ontleend: Gazette de Gaète, Daily News en de Gazette de Vienne. Opvallend is een commentaar van Louis Bellet over een belasting op rente. Een particuliere correspondentie van La Patrie, d.d. 29 oktober, staat onder de kop 'Affaires d'Italie'. Genoemd wordt: La Perseveranza. Het stuk is van Ch. Revelli.

Een bericht uit Napels begint als volgt: „Voici des nouvelles intéressantes de Gaète, que j'emprunte au journal l'Indépendant, fort bien

¹ In Frankrijk bestond sinds 1815 de wettelijke verplichting politieke artikelen te ondertekenen. Bij de wet van 16 juli 1850 werd deze bepaling verscherpt en uitgebreid tot wijsgerige en godsdienstige artikelen.

renseigné sur tout ce qui se passe, soit à Gaëte, soit à Capone, car le rédacteur de cette feuille, l'auteur de Monte-Cristo, a deux secrétaires attachés à l'état-major de Garibaldi, près des généraux Milbitz et Bixio". Onder het artikel staat: 'Pour extrait: C. Lefèvre'.

Waartoe het citeren tot nieuws uit de derde hand leidde blijkt uit de aanhef van het volgende bericht in *La Patrie*: „Le Journal de Rome publie, d'après la Gazette de Gaëte, une nouvelle protestation faite la 5 octobre au corps diplomatique par le ministre des affaires étrangères du roi François II contre l'entrée à Naples des troupes régulières sardes. En voici le texte.”

Bij een bericht van l'Agence Bullier maakt A. Tranchant de opmerking, dat hij de betrouwbaarheid ervan ter beoordeling over laat aan de lezer. Verder staat in het nummer van 1 november een bericht uit *La Presse* over de conferentie van Warschau, een bericht uit Wenen van l'Agence Bullier en een kort berichtje uit Berlijn. In de 'Chronique' wordt gewezen op het gevaar van cosmetica. De graanprijzen volgen en de rubriek 'Faits divers'. Geciteerd worden: *Messenger du Midi*, *Courrier du Havre*, *le Constitutionnel*, *La France*, *Centrale* en *Messenger du Midi*. Alfred Tranchant was verantwoordelijk voor deze rubriek met minder belangrijke korte berichten en verwijzingen naar advertenties. Onder de de kop 'Dernières Nouvelles' geeft dezelfde Tranchant korte berichten over de Italiaanse kwestie uit de buitenlandse kranten en van Havas-Bullier. Het feuilleton op pagina 1 omvat éénvierde pagina. Het redactionele gedeelte van *La Patrie* telt twee pagina's, de advertenties beslaan anderhalve pagina en de rest wordt ingenomen door de beursrubriek.

Le Constitutionnel. De ondertitel luidde: Journal politique, littéraire, universel. Het politieke overzicht stelt de toestand in Rome en in het Nabije Oosten aan de orde. Verwezen wordt naar een bericht uit *Le Journal de Rome*. Onder de kop 'Télégraphie privée' staan berichten van de *Gazette de Vienne*, *Levant Herald* en Havas-Bullier. Een brief van een correspondent in Bern bespreekt de uitslagen van de Zwitserse verkiezingen. Dan volgt een bericht over de situatie in Italië, waarnaar in het overzicht reeds verwezen wordt. De telegrammen geven berichten van Havas, *Daily News*, *Gazette de Gaëte*, *Nationalités*, *Journal de Rome*, *Journal des Débats*, *Ami de la Religion*, nogmaals *Journal de Rome* en de *Gazette de Gaëte*. De particuliere correspondent van de *Constitutionnel* schrijft vanuit Napels over de Italiaanse kwestie; daarover gaat ook een andere correspondentie uit Napels.

In een soort persspiegel commentarieert en citeert de *Constitutionnel* wat de volgende Duitse kranten over de conferentie van Warschau geschreven hebben: de *Ost Deutsche Post*, *Nouvelles Hambourgeoises*, *Presse* (Wenen), *Gazette de Cologne*, *Börsenhalle* en *Gazette d'Augsbourg*. Na een particuliere correspondentie uit Madrid worden in de

rubriek 'Nouvelles de l'Extérieur' berichten uit de volgende kranten weergegeven: de Times, Daily News, Globe, Presse (Wenen), Correspondance de Nurembourg en Havas. Op pagina 1 en 2 staat het feuilleton (onder de streep). Na de graanmarkten volgt een rubriek 'Nouvelles diverses' met berichten uit de Moniteur, Morning Chronicle, Messenger du Midi, Times, Journal du Loiret en Echo du Loire. Ten slotte volgen nog de korte rubrieken Sciences, Bulletin des Théâtres, Feuille de Commerce en Bulletin Agricole. Tweeëndriekwart pagina is redactionele tekst, één pagina advertenties en éénkwart pagina beurs.

L'Opinion Nationale. De ondertitel luidde: Journal politique quotidien. De krant was op 1 september 1859 opgericht en had, volgens een bericht van de uitgever in het nummer van 1 november, op 1 oktober van dat jaar reeds een oplage van 6.436 ex., op 1 januari 1860 van 11.226 ex., op 1 juli 1860 van 19.110 ex. en op 1 november van 22.632 exemplaren.

In het overzicht, 'Bulletin du jour' genaamd, worden de volgende kranten genoemd door Alex. Bonneau: Gazette de Augsbourg, Daily News, Indépendance Belge, Journal des Débats en Opinione. De bronnen van de telegrammen van Havas-Bullier zijn: Gazette de Gaète en Gazette de Vienne. Het hoofdartikel van Ad. Gueroult is getiteld: L'Entrevue de Varsovie. De nieuwsberichten zijn afkomstig van de Gazette des Tribunaux, Indépendance Belge en Journal des Débats. De artikelen over Italië komen van Nationalités, Journal de Rome, l'Ami de la Religion, l'Agence Reuter en Journal de Rome. De bijzondere correspondentie uit Turijn begint als volgt: „La correspondance Havas nous apprend que l'Opinion Nationale a été saisie”.

De tekst van een voetnoot luidt: „La corr. Havas s'est trompée”. Vervolgt het bericht: „J'ignore ce qu'il y a de vrai dans cette nouvelle, que le télégraphe n'aurait cependant pas manqué de nous annoncer si elle était positive ...”.

Verder treft men berichten aan uit de Constitutionnel, Gazette Officielle de Turin, Moniteur, l'Unione, Times, Gazzetta di Torino, Gazzetta di Perugia en Presse (Wenen). Het buitenlandse nieuws bestaat nog uit berichten uit Napels en Rome die samengevat zijn door een redacteur van l'Opinion Nationale. Het bericht uit Rome noemt het Journal des Débats, l'Ami de la Religion en het Journal de Rome.

'Faits divers' zijn afkomstig van de Moniteur, Mémorial d'Amiens, Messenger de Nice, Messenger du Midi en Maison-Modèle. Soms heeft de l'Opinion Nationale ook een 'revue commerciale'. De inhoud van het nummer van 1 november telt twee pagina's redactionele tekst, tweede pagina advertenties en één derde pagina beurs.

Le Siècle. Het nummer van 1 november 1860 heeft een 'Partie commerciale' met de beurs van 31 oktober, een 'Bulletin financier' en een 'Bulletin

commercial'. Verder een 'Parti politique' waarvan het hoofdartikel ('Courrier' geheten) gaat over de verkiezingsuitslagen in de beide Siciliën. Aangehaald worden: Le Monde, l'Union, Gazette, Presse, Journal de Rome, Morning Post en Moniteur. In de rubriek 'Télégraphie privée' worden genoemd: de Levant Herald en Gazette de Vienne. Het hoofdartikel gaat over de hervormingen in Oostenrijk. Het feuilleton staat op de pagina's 1 en 2. Onder de kop 'Nouvelles d'Italie' staan telegrammen van Havas Bullier waarin de Daily News en de Gazette de Gaëte geciteerd worden. In de rubriek 'Journaux et correspondances' worden genoemd: La Patrie, Nationalités, Journal de Rome, Moniteur, Ami de la Religion en Journal de Rome (uit Gazette de Gaëte). Het buitenlandse nieuws bestaat verder uit een bijzondere correspondentie over Pungolo, een bericht van Correspondance Bullier, een bijzondere correspondentie uit Hongarije, waarin de Gazette de Vienne genoemd wordt, een bijzondere correspondentie uit Spanje en een bericht uit de Times. 'Nouvelles diverses' zijn genomen uit de Gazette du Midi, Sentinelle du Jura, Presse, Journal du Loiret, Mémorial d'Amiens, Messenger du Midi, Mémorial de Lille en Courrier des Etats-Unis. In de rubriek 'Tribunaux' staat een bericht uit de Napoléonien (Troyes).

Het feuilleton beslaat drie kolommen en is geschreven door de 'directeur politique du Siècle', A.M.L. Havin. De laatste rubriek geeft theaternieuws. Vierenéénkwart pagina is redactionele tekst en driekwart pagina advertenties.

La Presse. De opening van de krant, het 'Bulletin du Jour', bespreekt de Italiaanse kwestie op grond van aanhaling uit de Moniteur, Journal de Rome en de Constitutionnel. De telegrammen van Havas-Bullier citeren de Levant Herald, Daily News, Journal de Rome, Perseveranza, Gazette (Madrid), Daily News en Moniteur.

Onder 'Nouvelles d'Italie' leest men: „On nous écrit de Naples, le 27 octobre ..." en „on nous écrit de Partagnano en Gaëte". Het buitenlandse nieuws is verder afkomstig van de Messenger du Midi, Herald (New York), La Presse en Courrier des Etats-Unis (bijna twee kolom over het bezoek van de Engelse kroonprins aan de v.s.). De 'actes officiels' en 'faits divers' komen uit de Gazette de Savoie, Courrier des Alpes, Gazette du Midi, Phare de la Loire, Messenger du Midi (twee berichten) en Journal de Constantinople. Een vervolgv verhaal neemt drie kolom in beslag en het feuilleton staat op de eerste twee pagina's. Tweeëndrievierde pagina wordt in beslaggenomen door redactioneel nieuws, één pagina door advertenties en éénkwart pagina door de beurs.

Journal des Débats. De ondertitel luidt: Politiques et littéraires. De opening gaat over de Italiaanse kwestie en noemt het Journal de Rome en l'Ami de la Religion. De rubriek 'Télégraphie privée' verwijst naar

de Gazette de Gaëte, de Daily News, de Levant Herald, Gazette de Vienne, La Patrie en Havas-Bullier.

Het buitenlandse nieuws is verder gebaseerd op correspondenties uit Napels en Turijn en berichten uit La Patrie (ontleend aan l'Indépendant), La Presse, Journal de Rome (ontleend aan Gazette de Gaëte), Nationalités, Journal de Rome (twee berichten), l'Ami de la Religion, l'Espero, Gazette d'Augsbourg, Gazette de Cologne, Correspondance Havas, Correspondant de Nuremberg, Presse de Vienne, nogmaals Journal de Rome, Globe, Daily News, nogmaals Globe, l'Express, driemaal de Times en de Annales du Commerce Extérieur. Het Journal des Débats heeft het grootste aantal buitenlandse berichten van de Parijse kranten. In de rubriek 'Faits divers' worden genoemd: de Moniteur, Constitutionnel, Messenger de Nice, Messenger du Midi en de Courrier du Pas-de-Calais.

Het Journal des Débats heeft een rubriek met theaternieuws en een met rechtbankverslagen (als bron genoemd: Le Droit). Verder een beursrubriek, landbouwnieuws, meteorologische berichten en de graanprijzen. Op twee pagina's staat onder de streep het feuilleton afgedrukt. De beurs neemt éénkwart pagina in beslag en wekelijks wordt een weekoverzicht gegeven. De advertenties beslaan een halve pagina van de vier pagina's in totaal.

Le Monde. Het nummer van 1 november 1860 is no. 262 van de eerste jaargang. Het overzicht gaat over de conferentie van Warschau en de situatie in Italië. De volgende kranten worden erin vermeld: de Gazette d'Augsbourg, de Times, Agence Reuter, La Patrie, Le Siècle en La Presse. Het buitenlandse nieuws bestaat verder uit één kolom nieuws uit Gaëte, verder een artikel vanuit Lissabon, waarin O Portuguez en O Commercio genoemd worden, berichten uit het Journal de Rome, l'Indépendance, Journal de Rome nogmaals, Journal des Débats, l'Ami de la Religion, telegrammen met als bronnen van het nieuws de Daily News, Gazette de Gaëte, Levant Herald, Havas-Bullier en de Correspondant de Nurembourg. Verder geeft Le Monde een brief uit Hongkong en nieuwsberichten uit de Journal de Bruxelles (ontleend aan El Dia), l'Indépendance Belge en Le journal Deutschland de Francfort.

Na een intekenlijst voor Syrië volgen berichten uit het Journal de Rome (twee), Nationalités (drie), Perseveranza, Opinione en Presse de Vienne. De 'nouvelles diverses' zijn geput uit de Gazette du Midi, Messenger du Midi, Nouvelliste de Rouen, l'Opinion du Midi, nogmaals Messenger du Midi, France Centrale, Courrier des Etats-Unis en Gazette des Tribunaux. Het nummer van vier pagina's heeft slechts vier advertenties en de rest bestaat uit redactionele tekst.

Le Moniteur Universel. De ondertitel luidt: Journal officiel de l'Empire Français.

De Moniteur bevat het officiële nieuws van het keizerrijk, waaronder de teksten van verdragen. Verder kent het een 'Partie non officiel'. Op 25 januari 1860 publiceert de Moniteur in dit gedeelte de rede die de Engelse koningin had uitgesproken bij gelegenheid van de heropening van de parlementaire zittingen. Daarin staat onder meer: „Je suis en communication avec l'empereur des Français dans le but d'entendre les relations commerciales entre les deux pays, et de resserrer ainsi davantage les liens d'une alliance amicale entre eux”. Met deze zin wordt het gesprek tussen Frankrijk en Engeland over de vrijhandel aangeduid.

Het overleg tussen E. Thouvenel en E. Rouher namens Frankrijk en Henry-Richard-Charles Cowley en Richard Cobden namens Engeland had reeds twee dagen vóór de mededeling van de Engelse koningin, namelijk op 23 januari geleid tot een handelsakkoord. In de Moniteur van 2 november verscheen een circulaire van de „Direction générale des douanes et des contributions indirectes”, gedateerd op 29 oktober. De tekst neemt twee pagina's dicht bedrukt (behalve het Feuilleton op beide pagina's onder de streep) in beslag. De aanhef luidt:

„En exécution du Traité de commerce conclu entre la France et la Grande-Bretagne le 23 janvier 1860, une Convention complémentaire vient d'être signée par les plénipotentiaires des deux hautes parties contractantes et ratifiée dans les délais fixés”.

Eerder, namelijk op 27 oktober, verscheen in de Moniteur een „Décret impérial qui prescrit la promulgation de la convention complémentaire de commerce conclue le 12 octobre 1860, entre la France et la Grande-Bretagne”. Deze conventie met de nieuwe tarieven nam één pagina in beslag. De conventie was geratificeerd op 25 oktober in Parijs.

Op 1 december publiceert de Moniteur een „Décret impérial portant promulgation de la 2e Convention complémentaire de commerce, conclue, le 16 novembre 1860, entre la France et la Grande-Bretagne”. Deze conventie met tarief was eveneens ter uitvoering van het verdrag van 23 januari. De conventies van 12 oktober en 16 november werden op 30 november 1860 in Parijs geratificeerd. De op 1 december gepubliceerde tweede conventie beslaat anderhalve kolom en het tarief bijna één pagina van de Moniteur. Verder wordt ruim een halve kolom gewijd aan gegevens over de Frans-Engelse handel die gepubliceerd zijn door de Annales du Commerce Extérieur.

In de volgende bladzijden proberen wij een antwoord te geven op de vraag, welke reflectie het Cobdenverdrag, dat een tijdperk van vrijhandel inluidde, in de voornaamste Franse, Engelse, Duitse en Nederlandse kranten heeft teweeggebracht. Wat de verslaggeving van de besprekingen betreft, kunnen wij kort zijn. Zij speelden zich af in een periode van geheime diplomatie en de pers kon niet beschikken over communiqués. Na de mededeling in de Moniteur van 25 januari 1860

treft men slechts een aantal boekbesprekingen aan van boeken over vrijhandel. Zo bijvoorbeeld in *La Gazette de France* van 1 november naar aanleiding van de publikatie van *Le Hir: „Forces et institutions productives de la France”*. Omdat de besprekingen een jaar geduurd hebben, is het echter niet geheel uitgesloten, dat wij korte berichten en mededelingen over het hoofd gezien hebben bij het doornemen van de leggers van de Franse kranten. In de maand december 1860 bleven reacties op het sluiten van het verdrag ook achterwege.

In de maand november speelde zich echter een gebeurtenis zonder direct verband met de besprekingen over het handelsverdrag af, waarbij de economische relaties van Engeland en Frankrijk wel ter sprake kwamen. De nieuwe lord-mayor van Londen gaf op 9 november 's avonds een luisterrijk banket waaraan niet alleen Englands vooraanstaande politici, maar ook de buitenlandse diplomaten aanzaten. *La Gazette de France* en de andere eerder genoemde Franse kranten besteedden veel aandacht aan de woorden van de Franse vertegenwoordiger, De Persigny, van Lord Palmerston en van Lord John Russell. Uit de *Times* en de berichten uit de Franse kranten kennen wij ook de reacties van de Franse pers. De sprekers aan het banket brachten toosten uit op de wederzijdse vriendschap tussen Engeland en Frankrijk. Politiek gezien had deze goede verstandhouding geleid tot een gezamenlijke militaire actie in China en de economische banden werden versterkt door het Cobdenverdrag.

La Gazette de France publiceert op 11 november bijna één kolom over het banket van de lord-mayor. De tekst is afkomstig van het persbureau Havas-Bullier. De passages van de toespraken van De Persigny en Lord Palmerston luiden volgens de versie van Havas-Bullier als volgt:

„C'est là ce que nous entendons en France, aussi bien que vous l'entendez en Angleterre. Enfin, c'est là le sens de la résolution économique que l'empereur vient d'accomplir en France par le traité de commerce. A mesure que ce traité sera apprécié en Angleterre, on fera justice des accusations dont nous sommes l'objet, et il cimentera davantage la paix entre les deux pays”. Palmerston zei o.m.: „L'empereur Napoléon a dernièrement coopéré avec l'Angleterre en affranchissant les tarifs des deux pays. J'espère que, par ce moyen, il a matériellement cimenté cette amitié et ces sentiments favorables qui devraient toujours exister entre deux grandes nations qui ont tant d'intérêts en commun. J'espère que cet exemple sera suivi par les autres puissances du continent.”

Op 12 november schrijft *La Gazette de France* naar aanleiding van de rede van De Persigny: „M. de Persigny ne s'est pas cru obligé de dire son opinion sur la liberté; il a insisté particulièrement sur les garanties de paix que les deux nations trouvent dans le traité de commerce.” De schrijver van het artikel, Gustave Janicot, voegt er aan toe, dat heel Europa hopelijk een grotere vrede zal mogen genieten.

In zijn Bulletin Politique citeert Janicot op 14 november de volgende correspondentie van La Presse uit Londen:

„L'alusion de M. de Persigny au traité commercial a été plus chaleureusement reçue qu'elle ne l'eût été à aucune autre époque dans les six mois. Les dernières mesures du gouvernement et des commissaires français ont beaucoup fait pour convaincre le public commercial que le libre échange sera une réalité avec la France. Au dépit des malignes attaques si souvent répétées du Times sur ce traité, je suis sûr que j'exprime le sentiment général du pays. (...).

Les mesures prises dans cette direction sont encore rares, mais on ne peut se tromper sur les tendances pour le free trade.” La Gazette de France voegt eraan toe: „Espérons que l'on se trompe, au contraire, sur ces tendances, ou au moins sur les effects de ces tendances.” Voor de monarchistische Gazette de France was het Napoleontische vrijhandelsstreven moeilijk verteerbaar!

Le Constitutionnel drukt op 11 november de tekst van Havas-Bullier zonder commentaar en met slechts enkele inleidende zinnen af. Het regeringsgezinde blad heeft geen lof gewierookt.

L'Opinion Nationale schrijft op 11 november in het overzicht 'Bulletin du jour' over het banket: „Tout va pour le mieux dans le meilleur des mondes. Telle est l'impression qu' auraient pu laisser aux membres du corps diplomatiques et aux autres convives du lord-maire les toasts et les discours essentiellement pacifiques qu'y ont prononcés le lord-maire, M. de Persigny, lord Palmerston et lord John Russell.”

Het verslag van Havas-Bullier staat in hetzelfde nummer afgedrukt. De volgende dag, op 12 november, schrijft Alex. Bonneau over het banket en de redevoering van de Franse ambassadeur o.m.: „Les journaux anglais commencent à célébrer les douceurs d'une nouvelle entente cordiale, et les Italiens se réjouiront de voir les deux grandes puissances occidentales unies pour soutenir chez eux la cause de la liberté. L'entente cordiale ne fait pas oublier toutefois, à l'Angleterre, la nécessité de se préparer à toutes les éventualités de l'avenir, et le discours de lord Palmerston renferme à ce sujet un passage caractéristique qui mérite d'être médité.” L'Opinion Nationale, vóór vrijheid en het zelfbeschikkingsrecht van de jonge Italiaanse staat in wording, brengt de vrijhandel in verband met de politieke vrijheid. De katholieke krant Le Monde wijdt geen regel aan het Cobdenverdrag en het banket van de lord-mayor.

La Presse geeft reeds op 10 november een telegram over het banket. Over de vriendschapsverklaringen van Lord Palmerston schrijft A. Nefftzer van La Presse: „Ce sont là des vues qui ne sont pas nouvelles pour les lecteurs de ce journal, et, les trouvant formulées dans telles circonstances, il est naturel que nous les mettions en relief.” De krant citeert een nota van de Morning Post, waarin een gezamenlijke actie van Frankrijk en Engeland in Europese aangelegenheden bepleit wordt. De

redevoeringen zijn volgens La Presse zowel in Parijs als in Rome rustig ontvangen.

Op 11 november schrijft La Presse over de reacties van de Engelse pers. De redevoeringen zouden goed overgekomen zijn via de telegraaf (van Havas-Bullier). La Presse schrijft, dat zij de tekst die de Parijse kranten telegrafisch bereikt heeft, vergeleken heeft met die van de Times en Morning Chronicle. Over de waardering in de Engelse pers schrijft La Presse: „Les journaux anglais commentent généralement ces discours avec grande satisfaction, et le Times, notamment, se signale par une approbation sans réserve.” Daarna volgen lange citaten. Over Palmerston merkt La Presse op:

„Quant à lord Palmerston, il a encore plus fortement insisté sur les avantages du traité de commerce que ne l'avait dit le télégraphe. Il y voit le fondement d'un commerce immense et d'une amitié solide entre les deux nations, et il s'est attaché à en reporter tout l'honneur sur le gouvernement français, qu'il a félicité d'avoir rompu avec des préjuges invétérés. Il espère que cet exemple sera suivi par les autres gouvernements du continent dont l'éducation commerciale n'est pas si avancée, et que, d'année en années nous verrons s'étendre progressivement sur tout le continent européen ces relations commerciales qui sont la garantie la plus sûre et la plus solide de la paix.” Tot zover de liberale La Presse.

Le Siècle schrijft op 11 november voorzichtig: „Le discours qu'on attendait de l'ambassadeur de France à Londres a été prononcé. Il est pacifique, mais peu explicite. Le Morning Post pensait que M. de Persigny ferait ressortir les conséquences de l'alliance anglofrançaise pour la paix et la civilisation européenne. Ses espérances n'ont pas été complètement réalisées.” In hetzelfde nummer geeft Le Siècle de tekst van Havas-Bullier en op 12 november die van de Morning Post. In het verslag van deze Engelse krant stond volgens Le Siècle onder meer:

„Le Moniteur reproduit la traduction des discours prononcés au banquet annuel du 9 novembre. La version qu'il donne ne diffère point de celle qui est connue; seulement la place qu'il lui assigne, en tête de la partie non officielle, ajoute à l'importance de cette manifestation politique.

Comme nous l'avons fait remarquer, les orateurs n'ont pas répondu à l'attente des curieux qui se flattaient d'avoir des explications catégoriques sur une ou sur plusieurs des complications européennes. Aucun fait n'a été articulé, aucun problème n'a été posé. Le nom de l'Italie n'est pas même prononcé; il n'est question ni de Rome, ni du Piémont, ni des Deux-Siciles, ni de la Vénétie, ni de la conférence de Varsovie.”

Het slot luidt:

„Pour consolider cette union féconde des deux gouvernements, peut être est il à désirer qu'il ait moins de dissemblance entre les institutions des deux pays. Lord John Russell a dit: „Nous désirons nous en tenir à ces principes de liberté dont nous jouissons depuis si longtemps”. M. de

Persigny n'a point parlé de liberté. Il y a là une dissidence qui n'empêchera pas sans doute les deux cabinets d'agir ensemble, mais qu'il serait facile de faire disparaître."

La Patrie geeft op 12 november een overzicht van de gunstige Engelse reactie op de rede van De Persigny. Uit de Times citeert het pro-keizerlijke blad: „Bien que l'ambassadeur de France n'ait pu rien dire autre chose à ses auditeurs, si ce n'est que les deux premières nations de l'Europe ont tout à perdre et rien à gagner à la guerre et que la liberté du commerce aura produit un grand résultat si elle cimente l'amitié de la France et de l'Angleterre, cependant, le sujet est si capital, que ces quelques observations seront lues avec avidité dans toute l'Europe."

De Morning Chronicle was volgens La Patrie positief in haar oordeel, maar het orgaan van de Tories, de Morning Herald, zou 'exhaler sa mauvaise humeur'.

La Patrie citeert tweeëneenhalve kolom van het verslag van het banket, zoals de Morning Post dat gegeven heeft. De slotzin van De Persigny was volgens de Morning Post (vertaald door La Patrie): „Voilà messieurs, la vérité vraie; voilà ce que nous comprenons en France aussi bien que vous pouvez le comprendre en Angleterre; voilà enfin la signification de cette grande révolution économique que l'Empereur vient d'accomplir en France par le traité de commerce, et dont la portée énorme, à mesure qu'elle sera plus connue et mieux comprise en Angleterre, confondra les accusations dont nous avons été l'objet, et cimentera davantage la paix entre les deux nations”.

Het Journal des Débats neemt op 12 november bijna twee kolommen van het verslag van de Times over. Het slot van de rede van De Persigny is letterlijk hetzelfde als de hierboven geciteerde passage van de Morning Post. Het Journal des Débats voegt er alleen tussen haakjes aan toe, dat er geapplaudiseerd werd.

Wij laten ook de woorden van Palmerston in de versie van de Times en La Patrie volgen:

„Milord-maire, en m'adressant au premier magistrat de cette grande cité commerçante je n'ai pas besoin d'insister sur l'efficacité des relations commerciales pour éloigner les calamités de la guerre et pour resserrer les liens d'amitié entre les nations, mais il me sera permis de dire que S. M. l'Empereur des Français a dernièrement avec une sagacité éclairée, coopéré avec le gouvernement de ce pays pour rendre plus libéraux les tarifs douaniers des deux pays; il a, par conséquent, jeté les fondements d'un commerce immense entre eux et contribué puissamment à cimenter cette amitié et cette bonne entente qui doivent toujours régner entre deux grandes nations qui ont tant d'intérêts communs et que leur position géographique appelle à des relations suivies d'amitié et de commerce. J'ai la conviction, messieurs, que les changements qui ont été faits auront pour résultat, non seulement de cimenter l'alliance et de resserrer les

liens d'amitié entre la France et l'Angleterre mais encore que l'exemple que vient de nous donner si noblement l'Empereur des Français en renversant des préjuges invétérés et en mettant en pratique les véritables théories du commerce sera suivi par les autres gouvernements du continent dont l'éducation commerciale n'est pas si avancée et que d'année et d'année nous verrons s'étendre progressivement sur tout le continent européen des relations commerciales qui sont la garantie la plus sûre et la plus solide de la paix."

De Morning Post was van 1849 tot 1867 'Palmerston's Paper'¹. Nog in 1854 ging het blad te keer tegen de aanhangers van de Manchester School. Eerder, op 1 juli 1851, had de Morning Post volgens Hindle geschreven: „Abandonment of protection was still the root of all evil"². En bij de Wereldtentoonstelling van 1851 zou zij geschreven hebben dat deze 'gigantic baby' met de vrijhandel het land zou schaden³. Hoewel Palmerston volgens dezelfde schrijver eigenlijk niet voor het Cobden-verdrag was, zou het verdrag de Morning Post bewogen hebben „almost to rhapsodies over the man who had once been execrated in its columns." Die man was Cobden. De oorzaak van de welwillende houding van de Morning Post was dat haar eigenaar, Algernon Borthwick, een vriend van Frankrijk was⁴. En wat betreft de positieve houding van de Globe en Morning Chronicle kan ten slotte opgemerkt worden, dat beide kranten de gedachten van de Whigs steunden. Eerst later neigde de Morning Chronicle tot 'radicalism'.

Een voorbeeld van de nieuwe verbondenheid tussen Engeland en Frankrijk was de oprichting van een Engels-Franse krant onder de naam 'Le Traité'. Oprichter was, volgens La Patrie op 16 november 1860, Clotz Roswell, die eerder het idee gelanceerd had om Engelse vrijwilligers naar Parijs te sturen. Hij joeg daarmee de Engelse pers zo tegen zich in het harnas, dat Napoleon liet weten, dat hij niets voor het plan voelde. Op 17 november deelt La Patrie mee, dat de tweede druk verschenen is van het boek „Libre-échangistes et les protectionnistes conciliés" door Du Mesnil-Marigny. De krant beveelt het bij de lezers aan.

5. *Het handelsverdrag als 'nightmare of the Infinite'*

The Times publiceert op 1 november 1860 een commentaar op het tot stand komen van het Cobdenverdrag. „The nearest approach to the infinite that we can imagine at this moment is the new French Tariff", luidt de aanhef. Ongeveer een week eerder heeft het blad vier kolommen (van de zes op een pagina van $\pm 38 \times 50$ cm.) met honderden namen van artikelen etc. „in greater variety than Baker-street ever saw" afgedrukt.

¹ Wilfrid Hindle, *The Morning Post 1772-1937, portrait of a newspaper*, London (1937), blz. 179 t.m. 202.

² Hindle, a.w., blz. 182.

³ Hindle, t.a.p.

⁴ Hindle, a.w., blz. 192.

De eerste uitroep bij het zien van de waslijst was geweest: „Well, thank Heaven! here's the Commercial Treaty at last”. Er zouden nog wel twintig kolommen met andere artikelen in de krant verschijnen „before we or you, gentle reader, pass from this scene”. In Birmingham alleen al vielen honderdvijftigduizend artikelen onder het verdrag. De hoofd-artikelenschrijver doet het voorkomen, dat een oneindig leger van Franse ‘Employés’, geruggesteund door een achterban van geleerde deskundigen, aan het werk is om ketenen voor de Britse industrie te smeden. „Our part of the Treaty is a word; theirs a whole library”, luidt het verwijt in één zin. Het verdrag was „the longest procession that ever started even from Paris, where a few miles more or less of men and horses don't signify. It is a nightmare of the Infinite. (...) British industry is to be exposed to infinite tortures, infinitely great and infinitesimally small. The British lion is to have its tail lopped off joint by joint, to be bitten by fleas, stung by wasps, whipped with thongs, and to lose, one by one, teeth, claws, mane, hide and skin.”

Volgens de Times zou niets zo eenvoudig zijn geweest als de enige ware reciprociteit: een ‘ad valorem’ recht. Verwijzend naar het onderscheid tussen de wet van de liefde en het recht in de parabels van het evangelie, betoogt de hoofdartikelenschrijver, dat de Franse zienswijze verschilt van de Engelse. De Fransen zouden een wereld van fiscale rechten scheppen, waarin een ambtenaar geen verantwoordelijkheid droeg en te vergelijken was met een spaak in een wiel. Hij zou te dom zijn, om iets te weten van prijzen en markten en slechts op de hoogte hoeven te zijn van kwantiteiten. „Some one has said that theories are only pegs to hang facts upon, and Free Trade, they think in France, is only a peg to hang Custom-house places upon. What a blessing that France had not the making of this universe!” Aldus The Times die ook schrijft over de ‘good, simple Richard Cobden’.

Het hoofdartikel eindigt met de opmerking, dat Engeland zich volkomen bloot gegeven heeft en het geliefde reciprociteitsprincipe heeft laten varen. De schrijver betwijfelt sterk, of Frankrijk loyaal zal zijn en besluit: „We have thrown our bread upon the waters; shall we find it after many days?”

Op 7 november wijdt The Times opnieuw een hoofdartikel van meer dan één kolom lengte aan de vrijhandel. Zij noemt daarin het intrekken van de Navigation Laws de grootste overwinning van de economische wetenschap in enig land. „Free Trade in ships was a reform carried without an agitation or a cry,” meent de schrijver van dit hoofdartikel. Hij herinnert aan de afschaffing van de Corn Laws. Het publiek was daarmee ingenomen, omdat de broodprijzen niet meer op een te hoog niveau gehouden konden worden door een kleine groep. In 1846 dacht men echter niet aan een overwinning van de liberale economische leerstellin-

gen, maar aan een doelmatige poging om een dreigende hongersnood af te wenden. Het duurde toen nog drie jaar, voordat de scheepvaartwetten werden ingetrokken. De grote ommekeer in het denken over vrijhandel kwam in 1859 en 1860: men erkende in bredere kringen de voordelen. „The country”, vervolgt het artikel, „is too well instructed in political economy and has tasted too much of the blessings of free intercourse, to restore one atom of Protection in the vain hope of nourishing seamen by restriction of the trade which forms them, and worrying both them and their employers by ceaseless interference”. Het artikel maakt verder geen melding van het vrijhandelsverdrag.

Op 10 november komt The Times daarop terug in verband met Lord Mayor's Day. De krant juicht de vriendschapsverklaringen van M. de Persigny in principe toe: „These things are not to be judged by their novelty, and, though the French Ambassador could tell his hearers nothing but that the two chief nations of Europe have all to lose and nothing to gain by war, and that Free Trade will have done a great work if it cements the friendship of France and England, yet the subject is so momentous and the utterances of French politicians so few and far between, that these few observations will be read with eagerness in every part of Europe”. The Times legt de vinger op de zere plek door ook duidelijk te maken, dat de ambassadeur belangrijke kwesties had ontweken en bijvoorbeeld met geen woord over Italië gerept had. Ook neemt zij het de spreker erg kwalijk, dat hij gesuggereerd heeft, dat vrijhandel slechts een gevestigd begrip is in de bovenlaag van de Engelse bevolking: „His description of the English mind might apply rather to his own countrymen, who cherish Protectionist theories and international jealousies to a degree incomprehensible to us”.

In hetzelfde nummer staat ook een bericht over 'The French Treaty' en de besprekingen over de wollen stoffen. In tegenstelling tot de kolommen van de hoofdartikelen wordt Richard Cobden in dit bericht hulde gebracht.

De Kölnische Zeitung schrijft op 2 november 1860 uitvoerig en goed over het Cobdenverdrag. Het artikel is afkomstig uit Londen en gedaateerd op 30 oktober. De nieuwe aanvullende conventie tussen Engeland en Frankrijk moet men, aldus het stuk, niet als de hoeksteen van het verdrag beschouwen, waaraan Cobden zo onvermoeibaar werkt. Er zouden nog supplementen volgen. Omdat de tarieven van het laatste supplement betrekking zouden hebben op ijzerwaren en machines, zouden de Franse industriëlen al klaar staan, om persoonlijk naar Birmingham, Sheffield en Staffordshire te reizen. De Engelse industrie zou echter nog lange tijd, misschien wel enige jaren, nodig hebben, om te kunnen voldoen aan de speciale Franse eisen. „Schon aus diesem Grunde lässt sich über die Tragweite des englisch-französischen Vertrages kein irgend stichhaltiges Urteil abgeben, bevor er ein Jahr und darüber in

Wirksamkeit gewesen ist. Aber etwas ist dem Kaufmanns-Instincte immerhin zuzutrauen", meent de Kölnische Zeitung. De kranten in Sheffield en Birmingham zouden zeer gelukkig zijn met het nieuwe tarief. Niet echter de Zollverein die voor naalden en een groot aantal andere artikelen de dubbele tarieven van het nieuwe Franse tarief zou kennen.

Als wij de aandacht van de belangrijke Duitse kranten voor het Cobdenverdrag met die van de Nederlandse kranten zoals het Algemeen Handelsblad en de Nieuwe Rotterdamsche Courant vergelijken, kunnen wij – vooruitlopend op de conclusie van ons onderzoek – vaststellen, dat de Duitse pers superieur was. Wel schonken de genoemde Nederlandse kranten aandacht aan economische problemen van nationale aard, zoals bijvoorbeeld de Rijn als scheepvaartweg, de verbindingen van Amsterdam en Rotterdam met de zee en de toestand van handel en landbouw. Verder onderzoek in de Nederlandse pers van vóór 1870 zal echter de gedachte, dat de Nederlandse pers door het dagbladzegel en andere oorzaken van algemene aard achterbleef bij de buitenlandse kranten in kwalitatieve en kwantitatieve zin, bevestigen.

Wat de Kölnische Zeitung en haar berichtgeving over de gebeurtenissen in november 1860 betreft, geven wij een citaat uit het artikel over het banket van de lord-mayor. De krant plaatste het op 12 november. Wij citeren de passage, waarin De Persigny de vredeswens uitspreekt. De herhaalde vermelding van de pacificerende werking van het internationale handelsverkeer was naast de economische efficiency een ideaal, waarvan de makers van het verdrag zich zeer bewust waren: „Das, meine Herren, ist die eigentliche Wahrheit; das ist es, was wir in Frankreich eben so gut begreifen, wie Sie es in England begreifen; das endlich ist die Bedeutung der grossen volkswirtschaftlichen Revolution, welche der Kaiser in Frankreich durch den Handelsvertrag vollzogen hat und deren ungeheure Tragweite, in dem Masse, in welchem man sie in England besser erkennt und begreift, die Anlagen, deren Zielscheibe wir waren, entkräften und den Frieden zwischen den beiden Nationen noch mehr fördern wird".

De Augsburger Allgemeine Zeitung geeft de telegrafisch meegedeelde woorden op 13 november in nummer 318, blz. 5262 als volgt weer: „Dies, meine Herren, ist die wahrhaftige Wahrheit. Dies sehen wir in Frankreich ebenso gut ein, als Sie es in England einsehen. Dies endlich ist der Sinn der nationalökonomischen Entschliessung welche der Kaiser durch den Handelsvertrag in Frankreich vollzogen hat. In dem Masse in welchem man in England diesen Vertrag zu würdigen wissen wird, wird man auch die gegen uns gerichteten Anschuldigungen nach Gebühr zu beurteilen wissen, und der Vertrag wird mehr und mehr den Frieden zwischen den beiden Ländern befestigen".

Ook de woorden van Lord Palmerston komen vrijwel overeen met de

reeds eerder geciteerde versies. Eerder, op 29 oktober, had de Allgemeine Zeitung in een bericht uit Londen de korte mededeling gepubliceerd, dat in de officieuze Gazette de supplémentaire convention van het op 23 januari tussen Engeland en Frankrijk gesloten handelsverdrag was verschenen. De tekst van 13 november luidt verder: „Sie wurde am 12 d. in Paris gezeichnet, und sind die Ratificationen am gestrigen Tag daselbst ausgetauscht worden. Der Text soll heute im Moniteur erscheinen. Kommt somit von Paris aus früher als von hier nach dem übrigen Continent. Aus einer Vergleichung des bisherigen französischen Tarifs mit dem neuen geht hervor dass die französischen Einfuhrzölle auf britische Producte und Fabricate im Durchschnitt um 50 bis 70 Procent ermässigt worden sind, abgesehen von den bisher prohibirten Artikeln, denen fortan, gegen allerdings hohe Zölle, der Eingang gestattet ist. Das sind denn doch bedeutende Resultate. An das tolle Geschrei, die englische Regierung habe sich in bewusster Absicht von Frankreich betrügen lassen, hat wohl kein Unbefangener je geglaubt”.

Op dezelfde pagina citeert de Allgemeine Zeitung de Morning Herald. Deze krant had een felle aanval gedaan op de „halbamtsche Presse in Paris” die zoveel steun zou geven aan de imperialistische politiek in Europa van de keizer. Oorzaak: de Italiaanse kwestie, het onderwerp van gesprek in Warschau. In een bericht uit Parijs, ook in de Allgemeine Zeitung van 29 oktober, legt de krant uit, waarom de Opinion Nationale „immer der Politik der Tuilerieën um eine Phase” vooruit is en daarom in een zeker opzicht tegen de Tuilerieën is. Het Franse blad zou het orgaan zijn van de „gedisciplineerde democratie”. De keizer zou een keizer van een Franse *republiek* moeten zijn.

6. Het onderzoek in de Nederlandse pers

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Abonnementsprijzen: voor Rotterdam f 8,25 en franco voor het rijk f 9,25 per kwartaal. De editie voor Indië franco per mail: f 36,00 per jaar. Advertenties: 1-6 regels f 1,30; verder per gewone regel 20 cent. Advertenties, geplaatst aan het slot van de rubriek binnenland: 1-4 regels f 2,50; iedere regel meer f 0,50. Bovendien moet voor iedere advertentie 45 cent zegelrecht betaald worden. Vijf kolommen van 8½ cm. breed. Hoogte pagina: ± 46 cm. Soms vergroot met ‘lap’.

Het nummer van 1 november 1860 begint met een ‘Algemeen Overzicht’ van tweeëneenhalve kolom en is gedateerd op 31 oktober door het gebruik, om de krant te postdateren. Daarna volgen berichten over ‘koning’ Victor Emanuel van Italië en het congres van Warschau, ontleend aan La Patrie, de Times en de Giornale di Roma. De rubriek ‘Engelsche Post, Londen, 30 oktober’ telt vijf berichten van weinig belang. Eén ervan gaat over een middel om de poreuze steen van de

parlementsgebouwen te beschermen „tegen den schadelijken invloed der te Londen heerschende atmosfeer”. De faits divers nemen een halve kolom in beslag. Er is verder een ‘Duitsche Post’ uit Frankfurt van 29 oktober, een ‘Fransche Post’ uit Parijs van 30 oktober over het congres van tsaar Alexander, keizer Frans Jozef en de prins-regent van Frankrijk, diplomatieke dépêches uit Berlijn, een ‘Belgische Post’ over de gemeentelijke verkiezingen in België en nog een aantal faits divers. ‘Per telegraaf’ zijn berichten gekomen uit Marseille (twee), Madrid, Londen (twee), Liverpool (de beurs), Berlijn, Londen, Wenen, Frankfurt, Parijs, Madrid en Hamburg.

Het binnenlandse nieuws beslaat één pagina, waaronder ook enig Rotterdams nieuws en vooral veel faits divers. Eén van deze gemengde berichten gaat over een pastoor in Lonneker die „om de ziel van het kind te redden volgens de voorschriften zijner kerk” de sectio caesarea zou hebben toegepast op een in barensnood verkerende vrouw die ’s morgens nog koren gedorst had. Moeder en kind waren gestorven. Voor het kantongerecht waren, volgens een ander bericht, drie personen veroordeeld tot het betalen van een boete van één gulden „voor het aan den openbaren weg buiten eene openbare waterplaats verrigten van datgene, waartoe die inrichtingen bestemd zijn”. Voor „het rijden met een rijtuig harder dan in matigen draf” werd een ander veroordeeld tot een boete van vijf gulden.

Ruim één pagina wordt ingenomen door handelsberichten, zeetijdingen, fondsen en beursberichten. In totaal is de krant vier pagina’s dik, waarvan eenéenvijfde advertenties.

Geciteerde nieuwsbronnen:

1 november:

La Patrie
The Times
Giornale di Roma
Morning Chronicle
Prov. Ov. en Zwolsche Crt.
Delftsche Crt.
Reuter’s Agentschap

2 november:

Correspondance Havas
Preussische Zeitung
Breslauer Zeitung
(Weense) Presse
Daily News
Moniteur
Opinione
Reuter’s Agentschap
Rotterdamsche Courant

3 november:

Reuter’s Agentschap
Morning Post
Morning Chronicle
Daily News

4 november:

La Patrie
Morning Post
Preussische Zeitung
The Times

Morning Herald
 Preussische Zeitung
 Allgemeine Zeitung
 Manchester Guardian
 Constitutionnel
 La Patrie
 Utrechtsche Courant

Daily News

5 november:

Kölnische Zeitung
 Daily News
 The Times
 Presse
 Court Journal
 Chronicle
 Wiener Zeitung
 Journal des Débats
 Opinione
 Middelburgsche Crt.

6 november:

La Patrie (tweemaal)
 Elberfelder Zeitung
 Constitutionnel
 The Times
 Staats-Courant
 Journal des Débats (tweemaal)
 Algemeen Handelsblad

Het valt niet na te gaan, of genoemde en andere (buitenlandse) kranten alle op de redactie van de Nieuwe Rotterdamsche Courant gelezen werden. Het is ook mogelijk, dat uit één of meer belangrijke kranten berichten geciteerd werden uit de derde hand. Wel kennen wij de uitgaven van de krant voor abonnementen en deze bedragen zijn niet onaanzienlijk: zie daarvoor bijl. IX. Hoeveel en welke correspondenten de Nederlandse kranten, waaronder de Nieuwe Rotterdamsche Courant, in het buitenland gehad hebben is niet bekend. De Nieuwe Rotterdamsche Courant publiceert regelmatig brieven uit de belangrijkste Europese hoofdsteden, maar deze kunnen geschreven zijn door niet-Nederlandse, maar plaatselijke medewerkers. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de volgende passage in een brief uit Wenen, verschenen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 5 november. Het artikel gaat over het congres van Warschau waarover de correspondent nog steeds niets positiefs kan melden. Hij vervolgt: „Middelerwijl vermaakt men zich hier in alle kringen met de verschillende anecdoten, welke sommige dagblad-correspondenten over de bijeenkomst te Warschau in omloop brengen. Onze regerings-personen zijn daarover zeer ontevreden”.

De Tijd. Ondertitel: *Noord-Hollandsche Courant*. Formaat: $24\frac{1}{2} \times 34$ cm. Abonnementsprijs in Amsterdam f 5,00 en buiten de stad f 6,00. Per nummer van 4 pagina's werd $1\frac{1}{2}$ cent regelrecht berekend. Drukker: C. L. van Langenhuysen. Advertenties: 1-6 regels f 1,00 en daarna 15 cent per regel. Exclusief 35 cent zegelrechten.

Op 1 november 1860 geeft De Tijd een commentaar van 2½ kolom over de situatie in Rusland. In de rubriek buitenland worden Franse, Engelse, Duitse en Italiaanse bladen geciteerd over de Italiaanse kwestie. Onder de gemengde berichten staat onder meer het volgende: „Als eene bijzonderheid wordt ons uit Baarle Nassau gemeld, dat in de aldaar voor eenigen tijd nieuw opgerigte R.K.Parochie, ruim 1200 zielen tellende, sedert 20 juni l.l. geen enkel sterfgeval heeft plaats gehad”. De Tijd heeft een beperkte rubriek telegrammen, effectennieuws, wisselkoersen, handelsberichten en scheepstijdingen. Van de vier pagina's werden slechts twee kolommen door advertenties in beslag genomen.

Geciteerde nieuwsbronnen:

1 november:

Amsterdamsche Courant
Daily News
Wiener Zeitung
Journal des Débats
Indépendance Belge
Le Monde
l'Union
Le Constitutionnel
The Times
Ost Deutsche Post
Presse
National Zeitung
Perseveranza
Opinione

3 november:

l'Indépendance
Nord
The Times (tweemaal)
Le Siècle
Correspondance Havas
Preussische Zeitung
Levant Herald
Examiner
Wiener Zeitung
National Zeitung

5 november:

Oostpost-Soerabayasche Crt.
Nieuwe Rotterdamsche Crt.
Daily News (via telegraaf)
La Patrie
Gazette de France
Journal des Débats
La Presse
Le Constitutionnel
Morning Post
The Times
Giornale di Roma
Le Moniteur
Unita Italiana

6 november:

Katholieke Nederlandsche Stemmen
Utrechtsche Courant
Nieuwe Bijdragen
Handels- en Effectenblad
Kronijk voor Utrechtsch Beeldende
Kunst en Nijverheid
Kerkelijke Courant
Javasche Courant
Opinione (via telegraaf)
Le Moniteur
Le Constitutionnel
Giornale di Roma
Presse

Handels- en Effectenblad
Algemeen Handelsblad

The Times
Neue Preussische Zeitung
Kreuzzeitung

7 november:

Noordbrabanter
Le Moniteur
Le Constitutionnel
Morning Chronicle
The Times
Telegraph
Presse
Ost Deutsche Post
Elberfelder Zeitung
Das markische Kirchenblatt
Unione
Il Pungolo

Arnhemse Courant. Abonnementsprijs: f 4,40 voor Arnhem en f 5,00 buiten de stad per kwartaal. Op 1 november 1860 was de krant vier pagina's dik, waarvan 2½ pagina advertenties. De opening was de vierde aflevering van een serie artikelen over de afschaffing van de slavernij in West-Indië (2½ kolom).

Geciteerde nieuwsbronnen:

1 november:

Indépendance Belge
Opinione
Perseveranza
La Patrie
The Times
Daily News
Utrechtsche Courant
Stoompost

2 november:

Kölnische Zeitung
Wiener Zeitung
La Patrie
Perseveranza
Morning Post
Reuter's Office (tweemaal)
Utrechtsche Courant
Kamper Courant
Nederlandsche Spectator

3 november:

Preussische Zeitung
Journal des Débats
Giornale di Roma
Le Moniteur
l'Ami de la Religion
La Patrie (via telegraaf)
Reuter's Bureau

4 november:

De Tijd
Daily News
Bataviaasch Handelsblad
Oostpost-Soerabajasche Crt.

6 november:

Le Moniteur (tweemaal)
La Patrie
De Grondwet
Daily News
The Times
Nieuwe Bijdragen
Utrechtsche Courant (tweemaal)
Bataviaasch Handelsblad

7 november:

Reuter's Bureau
l'Indépendance Belge
Elberfelder Zeitung
La Patrie
Journal des Débats
Le Pays
Nederlandsche Spectator
Gaceta
Le Moniteur
Gazette de France
Court Journal
Staats-Courant

De berichtgeving in de Nederlandse pers over het Cobdenverdrag is zeer summier, fragmentarisch en onvolledig geweest. Op 12 november publiceert de Nieuwe Rotterdamsche Courant een kort verslag van het banket van de lord-mayor. De Franse gezant, De Persigny, zou onder meer het volgende gezegd hebben: „Dit is ook de geest der volkshuishoudkundige omwenteling, welke de keizer door het handelstractaat met Engeland, in Frankrijk heeft tot stand gebracht. Naarmate dit tractaat in Engeland op den regten prijs zal worden geschat, zullen ook de beschuldigingen ophouden welke tegen ons gericht worden, en zal het den vrede tusschen de beide landen meer en meer bevestigen”. Lord Palmerston zei volgens de Nieuwe Rotterdamsche: „Keizer Napoleon heeft onlangs met Engeland medegewerkt om aan de tarieven der beide natien meer liberale grondslagen te geven. Ik hoop dat door dit middel hij de vriendschap wezenlijk heeft bevestigd, welke tusschen de beide landen, die zoovele gemeenschappelijke belangen hebben, altijd moest bestaan. Ik hoop dat dit voorbeeld door de overige mogendheden van het vasteland gevolgd zal worden”.

Volgens een bericht uit Parijs in hetzelfde nummer zou de rede van graaf De Persigny van de keizer zelf afkomstig zijn. Op 25 november schrijft de krant onder de Engelsche Post: „Nu het handelstractaat tusschen dit rijk en Frankrijk eindelijk voor goed tot stand gekomen is, verwacht men binnenkort eene volledige mededeeling der daarin vervatte bepalingen. Die bepalingen zullen het publiek verrassen (indien men de vrienden van den heer Cobden gelooven kan) door de liberaliteit waarmede het Fransche gouvernement te werk gegaan is en zoude het geheele tractaat een bewijs leveren van het doorzicht en de schrandere handelwijze van den heer Cobden. De lofrede door de Daily News op de tractaatbepalingen gehouden, zegt aangaande de scheepvaart van de Britsche schepen tusschen de Britsche kolonien en Frankrijk, dat het Fransche gouvernement aarzelde om de kwestie van vrije scheepvaart te beslissen

op een tijdstip, dat er zoveel bezorgdheid bestaat omtrent vrije mededinging, doch dat het oordeelkundig handelde door de grondstoffen, die de Fransche fabrieken behoefden, zoo goedkoop mogelijk toe te laten, en dien ten gevolge zal wol uit Australië en jute uit Indië vrij van differentieele regten worden toegelaten. Het is echter de vraag of het gevoelen, dat de maatregelen van het Fransche gouvernement om den invoer van de grondstoffen te bevorderen en dien van de fabrikaten te belemmeren of te verhinderen, een bewijs van liberaliteit is, algemeen zal worden gedeeld."

Op 27 november schrijft de Nieuwe Rotterdamsche Courant onder de Fransche Post: „Als een bewijs hoezeer sedert onze nieuwe handelsbeweging de invoeren toegenomen zijn, kan de volgende staat dienen, waarop eenige der belangrijkste artikelen voorkomen, in vergelijking gebragt met den invoer dierzelfde artikelen over een evenredig tijdvak in 1859". In mei 1860 blijken de rechten verminderd te zijn van koloniale suiker, koffie en cacao, in juli van steenkolen en cokes en in oktober van gegoten metaal, ijzer en staal. Vrijgesteld blijken te zijn in mei: katoen, wol, indigo, cochen en nitratie. Cijfers illustreren de gestegen invoer in Frankrijk. „Wat de uitvoeren aangaat", vervolgt het artikel, „zoo heeft in de vijf laatste maanden, dat is nagenoeg in het tijdperk sedert de herziening van ons tarief, de waarde daarvan uit Parijs (om ons daartoe te bepalen) bijna vijftien millioen meer bedragen dan in hetzelfde tijdvak in 1859".

Op 30 november heeft de Nieuwe Rotterdamsche Courant onder de Engelsche Post nog het volgende bericht: „Intussen zet het Fransche gouvernement zijne pogingen, om den accijns op papier in Engeland te doen vervallen, voort. Ook wordt van eene verandering gesproken in de regten of gedistilleerd en zoude de regering een gunstig oor leenen aan de klagten van den Franschen wijnhandel, over de weinig bevredigende uitwerking, die de verlaging van regten op Fransche wijnen heeft gehad. Naar aller gedachten ziet men in Frankrijk de eene of andere gunstige wijziging te gemoet, vooral nu het zich toegevend betoond heeft in de bepaling der regten op verscheidene Engelsche artikelen. Napoleon zal zonder twijfel veel van Engeland verkrijgen kunnen, indien hij eene opregt Italiaansche politiek ten gunste van het nieuwe koninkrijk volgt en die met der daad bewijst." Volgens een ander bericht in hetzelfde nummer zou de Engelse uitvoer in oktober 1860 een waarde van £ 11.232.181 bereikt hebben tegen £ 10.268.797 en £ 10.717.873 in dezelfde maand van 1858 en 1859.

Het Algemeen Handelsblad bericht op 26 november vanuit Londen, 22 november 's avonds, dat Milner Gibson, de president van het ministerie van koophandel, op een bijeenkomst van kiezers heeft gesproken. In het verslag staat onder meer: „Verder sprak de Heer Gibson met vol vertrouwen over de heilrijke gevolgen van het met Frankrijk gesloten

handelstractaat. Reeds was de invoer van Fransche wijnen in Engeland toegenomen, terwijl men er nog niet van gehoord had, dat Engelsche bierbrouwers, fabrikanten van garen en band of papierfabrikanten ten gevolge van het tractaat benadeeld waren."

Het conservatieve Haagse Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage ging ook niet geheel voorbij aan de totstandkoming van het handelstractaat. Op 8 november publiceert het Dagblad de tekst van een circulaire van de Franse directeur-generaal der douane aan de chefs van dienst met betrekking tot de invoering van de nieuwe toltarieven. De douanemensen moesten onder meer soepel optreden en: „Het economisch programma, door den Keizer in zijn brief aan den Minister van Staat ontvouwd, en het handelsverdrag met Groot-Brittanie zijn de plegtige openbaring der beginselen en strekking, welke voortaan in de betrekkingen van Frankrijk met andere landen moeten worden ontwikkeld."

Op 28 november bericht het Dagblad uit Parijs: „De heer Cobden is van Nantes alhier teruggekeerd. De beroemde Engelsche economist Bright bevindt zich mede in onze hoofdstad."

De Opregte Haarlemsche Courant gaf op 13 november een verslag van 1 kolom over het banket van de lord-mayor. Op 19 november berichtte deze krant ook, dat De Persigny de woorden van de keizer gesproken zou hebben. Op 26 november bracht de Opregte Haarlemsche Courant een verslag van wat Milner Gibson gezegd zou hebben over het Cobden-verdrag, om de mening te bestrijden, dat alleen Frankrijk voordeel ondervond. Engeland had weliswaar de inkomende rechten van verschillende handelsartikelen verlaagd of geheel afgeschaft en de schatkist had daardoor een verlies geleden, maar er zou toch ooit een verandering doorgevoerd moeten worden. De uitwerking zou niet zo ongunstig zijn als velen meenden: de Britse nijverheid zou erdoor bevorderd worden en de voorspelling, dat de ruimere invoer van Franse produkten nadelig op de Britse fabrieken zou werken, zou niet bewezen zijn door de ondervinding. Hij noemde de Franse wijnen en Franse linten, waarvan de bierbrouwers en lintfabrieken in Engeland nog geen nadeel ondervonden zouden hebben. „Bovenal echter had het gesloten handelstractaat dit gewigtige voordeel opgeleverd, dat de Fransen nu overgegaan waren tot een belangrijke wijziging van het tarief van in- en uitvoerregten ten gunste van het vrijgevege handelsstelsel, waartoe zij anders misschien moeilijk te bewegen zouden zijn geweest," aldus het verslag van de Opregte Haarlemsche Courant van de woorden van Milner Gibson.

De krant die in Nederland de meeste aandacht schonk aan economische politiek was het Algemeen Handelsblad. Op 20 augustus 1860 schrijft het blad een beschouwing van twee kolommen (tweederde pagina) over de Rijscheepvaart. Het stuk geeft de historische ontwikkeling van het gebruik van de Rijn als vaarweg en de daaruit voortvloeiende regelingen. Op 23 en 29 augustus en 22 en 23 november schrijft het Algemeen

Handelsblad opnieuw over de Duitse Rijntollen en de scheepvaart op de Rijn.

Op 21 augustus gaat het Amsterdamse blad in het hoofdartikel in op de geïsoleerde ligging van Nederland, ondanks de water- en spoorwegen. De reden daarvan is, aldus de schrijver, de gebrekkige postverbindingen voor zover het de Nederlandse behandeling betreft. Het brievenvervoer hier te lande zou nog te veel met het ouderwetse en afgesloten postkarretje uit de achttiende eeuw geschieden. In het nummer van 20 september geeft het Handelsblad nogmaals de wens te kennen, dat een beter brievenvervoer georganiseerd wordt. Tabellen moeten bewijzen dat het buitenland vlugger werkt dan Nederland.

Een ander probleem dat het Handelsblad op 16 en 17 november aansnijdt is de dringende noodzaak van de verbetering van de waterwegen naar zee. Veel aandacht besteedt de krant aan het internationaal congres over het belastingstelsel, gehouden te Lausanne in de zomer van 1860.

Wij hebben deze onderwerpen genoemd, om aan te duiden, dat het Algemeen Handelsblad een open oog had voor de Nederlandse handelsbelangen en daarvoor op de bres stond. Dat de onderwerpen nog sterk nationaal waren behoeft geen verbazing te wekken na het onderzoek in de Nederlandse pers naar de berichtgeving over het Cobdenverdrag.

De conclusie van dit onderzoek is, dat de in de vorige hoofdstukken beschreven situatie van de pers vóór 1880 ook voor de berichtgeving van het Cobdenverdrag in 1860 geldt. De Nederlandse kranten hadden wel de theoretische mogelijkheid, om zich onafhankelijk van de overheid te ontplooien, maar het ontbrak de uitgevers aan financiële armslag. Het dagbladzegel, de betrekkelijk geringe bevolkingsdichtheid, de verzuiling in politiek en godsdienst en nog andere factoren hebben wij besproken of aangeduid. De bibliografie van de pers in de bijlagen legt er ook getuigenis van af. Icko Iben schrijft in zijn overigens zwakke uiteenzetting van de Nederlandse pers: „In 1861 the American Civil War news appeared under the heading of Engelske Post in the Dutch press. Spectacular events of subsequent years such as the Chinese-Japanese war, the Dreyfus affair, etc. were treated, but even the Boer war found not the echo one might have expected in a country as closely tied to one of the contenders.

The demonstration of English imperialism was not stressed at all, though the war was reported in full and comprehensively and complaints against England were voiced.

A real change occurred with the Russo-Japanese war; it was reported on by a special wire service to the Handelsblad; this had been set up by Marconi. (...)

Around 1900 the Netherlands daily press was a well developed institution. It reported and commented most fully on the domestic scene, and on foreign matters to the extent warranted by the interest shown,

which obviously was not what it had been in the great days of the 17th and 18th centuries. Foreign news were again gathered mostly from letters and from clippings taken from foreign newspapers; gradually increased from 1870 on"¹. De gouden eeuw van de Nederlandse dagbladpers begon in 1869 op een laag niveau en bereikte een bloeiperiode na een lange incubatietijd.

¹ Icko Iben, a.w., blz. 41.

Besluit

De ontwikkeling van de dagbladpers was ongetwijfeld één van de veranderingen die een revolutie teweeg brachten in de Westeuropese samenleving van de negentiende eeuw. Ook de pers heeft op haar beurt de gevolgen van de Industriële Revolutie ondervonden. De invloed van de pers is gelijktijdig met de technische ontwikkeling toegenomen. In het beginstadium van de pers en nog tot ver in de negentiende eeuw beschikte een krant over gebrekkige technische hulpmiddelen. De kosten lagen hoog door de moeilijke en langzame verbindingen en een betrekkelijk klein lezerspubliek. Omstreeks 1840 werden de advertenties voor de meeste kranten de belangrijkste bron van inkomsten. Daardoor ontstond in de landen buiten Nederland een goedkope pers met hoge oplagecijfers en grote publiciteitswaarde. De aanleg van spoorwegen, de uitvinding van de telegraaf en later de telefoon, maakten een snelle nieuwswerving en een beter distributiesysteem mogelijk.

Oorzaken en gevolgen zijn in de verschillende landen niet altijd duidelijk te onderscheiden. Het onderwijs voor brede lagen van de bevolking schiep overal een groter lezerspubliek voor kranten die men zonder veel geestelijke inspanning en voor weinig geld kon lezen. De rotatiepers maakte het drukken van grote oplagen in korte tijd mogelijk. De urbanisatie ten slotte maakte het mogelijk een grote oplage in een beperkt gebied te verspreiden.

De behoefte aan sensationeel nieuws in goedkope kranten en aan vakbladen en tijdschriften op ieder gebied is opvallend groot in de periode van opgang van de pers. Beurs-, financiële en handelscouranten, landbouwbladen, weekbladen voor de beoefenaren van vrije beroepen en voor handwerkslieden, tijdschriften voor toneel, muziek, kunsten en literatuur werden opgericht en vonden gretig aftrek. In Nederland bloeide ook een kerkelijke pers van grote verscheidenheid op, zoals uit het repertorium van de Nederlandse pers van 1848 tot 1890 blijkt. Juist in de gevarieerdheid en verscheidenheid is de pers in de ruime zin van het woord een spiegel van de beschaving, een bron voor de geschiedenis van de literatuur, kunst, mode, gewoonten enz.

Nu de psychologische geschiedschrijving in de belangstelling komt, mag er op gewezen worden, dat kranten ook een bron bij uitstek zijn voor het psychologische aspect van de geschiedenis. De publieke opinie is een psychologische factor die men uit de pers kan leren kennen. Om een voorbeeld te geven: de gebeurtenissen die leidden tot de intrede van Engeland in de Krimoorlog in 1854 krijgen een bijzonder accent, wanneer men in Engelse kranten uitvoerig leest over de Russische agressie en onderdrukking van de democratie in de jaren 1848 en 1849. De herinnering daaraan bepaalde de publieke opinie in 1854.

Voor de politieke geschiedenis kan men de kranten naast de diplomatieke correspondenties leggen. De publieke opinie werd een factor in de internationale politiek. Een van de ambtsbezigheden van de ambassadeur was zijn regering in te lichten over de reacties in de pers op bepaalde gebeurtenissen en problemen. Uit de strijd voor ideële en economische persvrijheid in Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland blijkt, dat de expansie van het perswezen en de vestiging van democratische instellingen niet toevallig in dezelfde periode plaats vonden.

De waarde van de pers als historische bron hangt niet alleen af van de grootte van het land, het oplagecijfer van de krant, de verschijning in een hoofdstad of provincie of het lezerspubliek. Ook de kranten van België, Zwitserland en Nederland zijn belangrijk, hoewel zij niet het niveau van de Franse, Engelse en Duitse pers hebben bereikt. Onder het tweede Franse Empire hebben de kranten van genoemde kleine landen in de jaren 1852 tot 1860 de gebeurtenissen en publieke opinie in Frankrijk geregistreerd. De Franse pers maakte toen een periode van gedwongen stilzwijgen door.

Na de afschaffing van het dagbladzegel kregen de Nederlandse dagbladondernemingen en journalisten meer oog en vooral meer geld en ruimte voor een goede en gevarieerde berichtgeving over binnen- en buitenlandse onderwerpen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de aanhef van de „Prospectus der Vennootschap tot Oprichting en Exploitatie van een klein, goedkoop, Nederlandsch Dagblad, uit te geven onder den titel van: Het Nieuws van Den Dag”. De eerste regels luiden: „Koning Willem III, Zijn Ministers en de Staten-Generaal hebben door de afschaffing van het zegel op de dagbladen eene groote weldaad aan ons volk willen bewijzen. Zij hebben de deuren en half gesloten vensters wijd open gezet, opdat het licht der gedachten vrij, vroolijk en tot in de verste hoeken zou binnen stroomen.” In dezelfde prospectus beloofden de uitgevers van het Nieuws ook een andere selectie van het buitenlandse nieuws. Reizen van prins Napoleon naar zijn landgoed Prangins of de jongste verkoudheid van prinses Metternich zouden onvermeld blijven. Ook staatkunde werd niet alleenzalmakend geacht.

Belangrijke onderwerpen zouden ook zijn: huisgezin en school, arbeid

en arbeidsloon, armoede en armenverzorging, volksgezondheid en volksvermaken, rechtsbedeling en gevangeniswezen, zondagsrust, kunst- en letterkunde, kennis van wetten en staatsinstellingen en van burgerrechten en burgerplichten. Deze thema's kregen in de kranten van vóór 1869 geen of weinig aandacht. „Het geheele veld, bovendien, der histoire contemporaine ligt open voor de oordeelkundige, vaardige hand, die weet te verzamelen en mede te deelen”, schreven G. L. Funke en Van den Heuvel & Van Santen in hun prospectus van december 1869. Zij keken over de landsgrenzen en berekenden, dat het Petit Journal in Parijs na zes jaar een oplage van 261.000 exemplaren had. Aangezien Nederland ééntiende van het aantal inwoners van Frankrijk telde en dertig procent van de Fransen niet kon lezen en schrijven, rekenden zij op een oplage van twintig- tot dertigduizend exemplaren. Zij wezen op de oplage van l'Etoile Belge van 25.000 exemplaren.

Niet alleen voor deze prognoses, maar ook voor de inhoud van de krant oriënteerden Funke en Van Santen zich buiten Nederland. Het Nieuws wilde verstaanbaar zijn. Het wilde niet voor de koks, maar voor de gasten schrijven, zoals een reclamebiljet uit 1870 het uitdrukte. Het wilde niet rijp en groen, vol tegenstrijdigheden, uit de buitenlandse kranten knippen, maar iedereen in staat stellen „door de dagelijksche lectuur van een welonderricht, verstaanbaar, ernstig en onderhoudend dagblad, op de hoogte te blijven van en belang leeren stellen in alle maatschappelijke belangen die hem van nabij raken, en vele dingen die meer in de verte hoofd en hart van onze groote menschenfamilie bewegen”.

De „global village’ van Marshall McLuhan, genoemd in de inleiding van dit boek en de „groote menschenfamilie’ van 1869 zijn twee polen van een eeuw persgeschiedenis die hierna nog grotendeels geschreven moet worden.

Zusammenfassung

Ebenso wie in Deutschland, Österreich, Frankreich, England und Belgien gab es im neunzehnten Jahrhundert in Holland eine Zeitungssteuer, die 'dagbladzegel' (Zeitungsstempel) genannt wurde. Man sprach von den 'schmutzigen Fingern des Fiskus', weil zwei Stempel auf jeder Seite als Zahlungsbescheinigung dienten. Die Höhe der Gebühr hing von der Fläche bedruckten Papiers ab, die Anzeigen unterlagen darüber hinaus noch einer zusätzlichen Stempelgebühr.

Diese Zeitungssteuer wurde am 1. Juli 1869 abgeschafft, und der 1848 unter dem Einfluss der Ereignisse und der politischen Bewegungen im Ausland im Grundgesetz festgelegten *ideellen* Pressefreiheit folgte damit auch die *wirtschaftliche* Pressefreiheit.

Der zweite Teil des vorliegenden Buches handelt über die niederländische Presse nach 1869. Der Verfasser ist der Meinung, dass die Abschaffung der Zeitungssteuer psychologisch von grosser Bedeutung gewesen ist und ein erhöhtes Interesse für das Herausgeben und Lesen von Zeitungen zur Folge gehabt hat. Die Zeitungen wurden billiger und eine aus Nachrichten- und Anzeigenblättern bestehende Volkspresse blühte auf. Nachhaltiger aber haben trendmässige Faktoren die schnelle Entwicklung der Presse gefördert. Als solche können genannt werden: der Aufschwung der Wirtschaft in den Niederlanden, die Verbesserung und Erweiterung des Bildungswesens, die Abnahme des Analphabetentums, die Bevölkerungszunahme, die Verstädterung als Folge der Industrialisierung, das Interesse für Ereignisse im Ausland nach dem deutsch-französischen Krieg, die Erweiterung des Wahlrechts, die Gründung politischer Parteien, der technische Fortschritt in den Setzereien und Druckereien, die schnellere Kommunikation durch Telegraph und Telefon, das moderne Anzeigenwesen, die bessere Nachrichtenübermittlung, die soziale Bewegung, usw. Ursachen und Folgen lassen sich nicht immer deutlich unterscheiden, es handelt sich um eine kumulative Wechselwirkung mit mehr funktionellen als kausalen Zusammenhängen.

Eine Untersuchung der Pressereaktionen auf den Cobdenvertrag von 1860 bestätigt die gängige Auffassung, dass die meisten ausländischen Zeitungen der niederländischen Presse überlegen waren. Abschliessend stellt der Verfasser fest, dass die Zeitungssteuer gewiss lähmend gewirkt hat, aber nicht die einzige Ursache des Rückstandes gewesen ist.

bronnen en literatuur

A ARCHIVALIA EN ANDERE NIET GEDRUKTE BRONNEN

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 'S-GRAVENHAGE

Notulen van de Ministerraad, no 21, 1849

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, HULPDEPOT SCHAARSBERGEN

- 1 Resoluties, Decisies en Circulaires van de Minister van Financien, 1813-1830 no 1688 en 1831-1917 zonder inventarisnummer
- 2 Koninklijke Besluiten betreffende het ontwerpen van wetten op het stuk van het zegel, de registratie etc , no B 198 a, 1828
- 3 Registratie-, zegel- en successierechten, 1813 dec -1815 juli, 1819 febr -juli, 1824 juli 1830 september, no B 29

ARCHIEF VAN DE KONINKLIJKE ERVEN J J TIJL, ZWOLLE

Oplagecijfers van de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant over de jaren 1891-1900

ARCHIEF VAN DE GRIFFIE VAN DE EERSTE KAMER, 'S-GRAVENHAGE

- 1 Verzoekschriften 1842-1872, vermeld in de bijlagen en noten
- 2 Wetsontwerpen, Memories van Toelichting, Memories van Beantwoording, Nota's van Wijziging etc met betrekking tot het zegelrecht op dagbladen en advertenties, de posterijen en accijnzen, 1842-1872, geordend naar zittingsjaar van de Kamer

ARCHIEF VAN DE GRIFFIE VAN DE TWEEDE KAMER, 'S-GRAVENHAGE

- 1 Verzoekschriften 1842-1872, vermeld in de bijlagen en noten
- 2 Wetsontwerpen, Memories van Toelichting, Memories van Beantwoording, Nota's van Wijziging etc met betrekking tot het zegelrecht op dagbladen en advertenties, de posterijen en de accijnzen, 1842-1872, geordend naar zittingsjaar van de Kamer

ARCHIEF VAN HET LEIDSCH STUDENTEN CORPS, LEIDEN

- 1 Notulen van de vergaderingen van het Leidsch Studenten Corps, 1867 en 1868
- 2 Stukken betreffende het Anti-Dagbladzegel-Verbond te Rotterdam en de onderafdeling van het A -D -V van het Leidsch Studenten Corps

ARCHIEF VAN HET STAATSBEDRIJF DER P T T, 'S-GRAVENHAGE

Resoluties en circulaires van het ministerie van Financien betreffende de posterijen, 1813 tot en met 1859

ARCHIEF VAN HET UTRECHTSCH STUDENTEN CORPS, UTRECHT

Vox Studiosorum, Leiden-Utrecht, 1869, dl iv

BIBLIOTHEEK VAN DE CENTRALE DIENST DER ARBEIDSINSPECTIE, DEN HAAG
Nijverheidsstatistiek – Struve en Bekaar, 1887-1889.

GEMEENTEARCHIEF VAN ROTTERDAM

1. Jaarverslagen etc. van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, 1864-1898
2. Verslag der buitengewone vergadering van aandeelhouders in den eigendom der Nieuwe Rotterdamsche Courant, gehouden 29 Juni 1869 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der onderneming.
3. Rede van H. Nijgh, voorgelezen door zijn zoon J. C. Nijgh ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Nieuwe Rotterdamsche Courant (opgenomen in het verslag, vermeld onder 2)
4. Archief van de Groote Societeit Amicitia, map nr 37 en 40.
5. Bijlagen van de notulen van de Raad van Rotterdam, 1867, nr. 354b, 363, 364 en 365.
6. Handelingen van de gemeenteraad van Rotterdam van 5 juli 1867.

GEMEENTELIJKE ARCHIEFDIENST TE AMSTERDAM

1. N.V. De Amsterdamsche Courant 'Het Geeltje' 1893-1903, inventarisnummer 91. Hierin stukken van aandeelhoudersvergaderingen, vergaderingen van commissarissen, de statuten, begrotingen, balansen, geldleningen, ingekomen stukken en een diploma ter herinnering aan de internationale tentoonstelling van reclamemiddelen, aangeboden aan de Amsterdamsche Courant.
2. De Amsterdamsche Courant, inventarisnummer 126. Hierin stukken vanaf de overdracht van de N.V. tot Exploitatie van de Brakke Grond tot de overgang van de krant naar de Telegraaf 1893-1903. Financiële gegevens, stukken met betrekking tot de verkiezingen van 1894 en stukken die gebruikt zijn bij de tentoonstelling ter gelegenheid van het 275-jarig bestaan van de krant.

NEDERLANDS PERSMUSEUM, AMSTERDAM

1. Notulenboek van de aandeelhoudersvergadering van de N.V. De Echo, 1885-1894.
2. Gedrukte stukken betreffende de exploitatie van Het Nieuws van den Dag (nalatenschap – De Geus)
3. Oplage en verspreiding van Het Nieuws van den Dag, uitgave van de directie van het N.v.d.D. van 1886 en andere in de map N.v.d.D. voorkomende stukken.
4. Stukken in de map De Echo.
5. Stukken in de map Nieuwsblad voor Nederland.
6. Stukken in de map Nieuw Vliegend Blad.
7. Stukken in de map Vliegend Blad van Amsterdam.
8. Groot aantal mappen van dag- en nieuwsbladen, genoemd onder B.

J. NIEUWENHUIS TE ROTTERDAM

Lezing, gehouden voor het Historisch Genootschap Die Maze te Rotterdam in 1950 (manuscript).

ROTTERDAMSCH NIEUWSBLAD, ROTTERDAM

Archief 1877 – ± 1900, dossier II, stukken betreffende Het Vaderland.

De onder B genoemde kranten en tijdschriften zijn geraadpleegd in de Bibliothèque Nationale te Parijs, de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, het Persmuseum te Amsterdam, het Internationaal Persmuseum te 's-Gravenhage, het Gemeentearchief te Rotterdam, het Gemeentearchief te Arnhem, de Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels en het archief van de Koninklijke Erven J. J. Tijl te Zwolle.

B. LITERATUUR EN GEDRUKTE BRONNEN

ABRAHAM, H. P., De Middelburgsche Courant van haar ontstaan tot de oprichting der vennootschap ter voortzetting harer uitgifte 1758-1874, 's-Gravenhage, 1898.

- ALGEMEEN HANDELSBLAD, verscheidene jaargangen (zie noten).
- ALGEMEENE NAAMLIJST der boekhandelaren in Nederland 1828-1849; Algemeene naamlijst voor den Nederlandschen boekhandel en aanverwante vakken, benevens aanwijzing der in Nederland uitkomende dag- en weekbladen, 1858, Algemeen adresboek etc., 1852-1881, Brinkman's adresboek etc., 1882-1890. Aanwezig in de Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam
- ALGEMEENE VERZAMELING van wetten, decreten, advisen van den Staatsraad en ministeriele instructien, betreffende de registratie, het zegel, de griffie, het bestuur der hypotheeken, de boeten, kosten der crimineele justitie, domeinen, de regten van garantie van goud en zilver, octroyen enz. Vertaald en gedrukt op last van den heere Staats-raad, intendant generaal der financiën en van de keizerlijke schatkist in Holland. Deel I, stuk II, bevattende alle de wetten enz. op het zegel en de griffie, Amsterdam, 1811.
- ALGEMENE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDEN, dl. x en xi, Antwerpen-Brussel-Gent en Leuven, 1955 en 1956
- AMERICAN NEWSPAPERS, 1821-1936, n p. 1937.
- AMSTELODAMUM, jrg. I (1914), blz. 101.
- ANDREWS, A., The history of British journalism, from the foundation of the newspaper press in England to the repeal of the stamp act in 1855 with sketches of press celebrities, London, 1859, 2 vols.
- ARNHEMSCHE COURANT, verscheidene jaargangen.
- ASPINALL, A., Politics and the press, 1780-1850, London, (1949)
- ASSENDELFT DE CONINGH, A. D. VAN, De aard en de ontwikkeling der zegel-, registratie- en successierechten in Frankrijk, Engeland en Nederland, Leiden, 1874.
- AUGSBURGER ALLGEMEINE ZEITUNG, verscheidene jaargangen
- B., G. L., De l'autocratie de la presse et des moyens d'organiser son action périodique et commerciale, dans l'intérêt de la stabilité des états et de la prospérité des peuples, La Haye, 1834.
- BAKE, C., Maatregelen tegen courantiërs. In: De Navorscher, jrg. LXXII (1923), afl. II en 12, blz. 254-265.
- BALK, J. TH., De dagen van onze (125) jaren In: Overdruk van het personeelsorgaan Lux et Libertas van het Algemeen Handelsblad, december 1952.
- BALZER, W., Der Anzeigenteil der grossen politischen Tageszeitungen von 1800-1850, Götting, 1933 (Phil. Diss. Leipzig, 1933).
- BASCHWITZ, K., De krant door alle tijden, Amsterdam, 1949.
- BASCHWITZ, K., The history of the daily press in the Netherlands In: Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, jrg. x (1938).
- BEER, T. H., DE, Dagbladen: kritiek en reclame, vrije voordracht gehouden in de eerste afd. van het xve taal- en letterkundig congres te Brussel op 29 augustus 1876, Arnhem, 1876.
- BELINFANTE, J., Herinneringen. Openbaarmaking van het verhandelde in de vergaderingen der Staten-Generaal, 's-Gravenhage, 1886.
- BELLET, ROGER, Presse et journalisme sous le Second Empire, Paris, 1967.
- BLASER, FRITZ, Bibliographie der schweitzer Presse, 2 Bde, Basel-Birkhäuser, 1956-1958.
- BLOK, B., Veertig jaar op de tribune. Parlementaire indrukken en herinneringen, 's-Gravenhage, 1901.
- BLOK, B., De Haagsche dagbladpers in de 19e eeuw, z.p. (1901).
- BLOK, P. J., Geschiedenis van het Nederlandsche volk, dl. IV, Leiden, 1926.
- BOMER, KARL, Internationale Bibliographie des Zeitungswesens, Leipzig, 1932.
- BOK, W. P. J., De belastingen in het Nederlandsche parlement van 1848-1888, Amsterdam, 1888.
- BOLZA, A., Die Erfindung der Druckmaschine durch Friedrich Koenig, Berlin, 1927.
- BOSCH KEMPER, J. DE, Geschiedenis van Nederland na 1830, met aantekeningen en onuitgegeven stukken, Amsterdam, 1873-1882, 5 dln.
- BOSCH KEMPER, J. DE, Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830, Amsterdam, 1868.
- BOUKEMA, P. J., Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland, Zaandijk, 1966.

- BRINK, E. A. B. J. TEN, EN SCHELL, C. W. L., *Geschiedenis van de Rijkstelegraaf 1852-1952*, Den Haag, 1954.
- BRINK, E. A. B. J. TEN, *Geschiedenis van het Nederlandse postwezen 1795-1810. Het ontstaan van een rijksdienst onder de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland*, Den Haag, 1950.
- BRONS, M., *Zeit und Zeitung; Versuch einer sozial-genetischen Geschichte der deutschen Tageszeitung*. Diss. Nürnberg, 1959.
- BRUGMANS, I. J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw*, 's-Gravenhage, 1929.
- BRUGMANS, I. J., *De financiële crisis van 1844*. In: *Welvaart en historie. Tien studiën*, 's-Gravenhage, 1950, blz. 61-75.
- BRUYN, G. DE, *Het belang van financiële gegevens omtrent de drukpers*. In: *Economisch-Statistische Berichten*, 1-6, 1949.
- BRUYN, G. DE, *Proeve van een courantenbudget*. In: *Economisch-Statistische Berichten*, 15-2, 1950.
- BUYS, J. TH., *Studiën over staatkunde en staatsrecht*, Arnhem, 1894-1895, 2 dln.
- BUYS, J. TH., *Specimen juridicum inaugurale de jure cogitata communicandi ex juris communis principiis regendo, quod... examini submittit Joannes Theodorus Buys*, Utrecht, 1850.
- BIJDRAGEN tot de statistiek van Nederland, nieuwe volgrees xiv, *Geschiedenis van den statistiek van het koninkrijk der Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1902.
- BIJLAGEN tot de handelingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal 1849-1880, 's-Gravenhage, 1850-1881.
- CASE, LYNN M., *French opinion on war and diplomacy during the second Empire*, Philadelphia, 1954.
- CLARIGNY, CUCHEVAL, *Histoire de la presse en Angleterre et aux Etats-Unis*, Paris, 1857.
- CLERCK, K. DE, *Verkenningen in Noord en Zuid. Werken uitgegeven door het rectoraat van de rijksuniversiteit te Gent*, nummer 22, Gent, 1967.
- COLENBRANDER, H. T., *De afscheiding van België*, Amsterdam, 1936.
- COLLETT, C. DOBSON, *History of the taxes on knowledge. Their origin and repeal*, London, 1899, 2 vols.
- COLLINS, IRENE, *The government and the newspaper press in France 1814-1881*, Oxford, 1959.
- CONSTITUTIONNEL, LE, *verscheidene jaargangen*.
- COUVEE, D. H., *Van couranten en courantiërs uit de 17de en de 18de eeuw*, z.p., 1951.
- CRAMER, N., *Parlement en pers in verhouding tot de overheid*, Leiden, 1958.
- DAGBLAD VAN ZUID-HOLLAND EN 'S-GRAVENHAGE, *verscheidene jaargangen*.
- DAHL, F., *Amsterdam, earliest newspaper centre of Western-Europe*, The Hague, 1939.
- DAHL, F., *Dutch corantos 1618-1650. A bibliography, ill. with 334 facs. reproductions of corantos printed 1618-1625 and an introductory essay on 17th century stop press news*, (Göteborg), 1946.
- DAUN, J., *Die Innenpolitik der Kölnischen Zeitung in der Wilhelminischen Epoche, 1890 bis 1914*. Phil. Diss. Köln, 1964.
- D(AVIES), E. W., *The newspaper society, 1836-1936. A century retrospect*, London, 1936.
- DIEMER, E., *Vrijheid van drukpers*, Rotterdam-Utrecht, 1937.
- DENIEL, R., *Une image de la famille et de la société sous la Restauration (1815-1830); étude de la presse catholique*, Paris, 1965.
- DOORMAN, J., *Nederlands financiewezen van den vroegeren en tegenwoordigen tijd*, Utrecht, 1847, twee stukken.
- DOORNINCK, J. I. VAN, *Vermomde en naamlooze schrijvers. Opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren. Tweede uitgave der Bibliotheek van anonymen en pseudoniemen. Dl. I: Schuilnamen en schuilletters; dl. II: Naamlooze geschriften*, Leiden, 1883-1885.
- DRESLER, ADOLF, *Die älteste periodische Zeitung und Zeitschrift*, München, 1953.
- DRÖGE, F. W. und LERG, W. B., *Kritik der Kommunikationswissenschaft*, Bremen, 1965.
- Overdruk uit: *Publizistik*, jrg. x (1965), Heft 3.
- ECONOMIST, DE, *Tijdschrift voor alle standen tot bevordering van volkswelvaart, door ver-*

- spreiding van eenvoudige beginselen van staathuishoudkunde onder redactie van mr. J.L. de Bruyn Kops, verscheidene jaargangen.
- EENO, R. VAN, en VERMEERSCH, A., Bibliografisch repertorium van de Belgische pers 1789-1914. Bijdragen van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis in Leuven, no. 23, Leuven-Paris, 1962.
- EIGEN HAARD, verscheidene nummers.
- ENGELS, P.H., De geschiedenis der Grondwets-herziening in 1848. Met eene vergelijkende beschouwing der Grondwetten van 1815, 1840 en 1848, Rotterdam, 1849.
- ENGELS, P.H., De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der Republiek tot op heden, Utrecht, 1862.
- ENGELS, P.H., De geschiedenis der belastingen in Nederland, Rotterdam, 1848.
- ENSCHEDE, J.W., De oprichting in 1870 en de eerste jaren van het dagblad Het Nieuws van den Dag, 's-Gravenhage, 1920; overdruk uit Het Boek.
- ENSCHEDE, J.W., Amsterdamsche couranten. In: *Amstelodamum*, jrg. VII (1920), blz. 9-11.
- ETTE, A.J.H. VAN, Onze ministers sinds 1798, Alphen aan den Rijn, 1948.
- EVERS, W.J.M., De wereld van Marshall McLuhan. In: *Communicatie Cahiers*, jrg. I (1967), no. 1, blz. 5-25.
- EVERTSEN DE JONGE, W.C.K., Bijdrage tot de leer der zoogenaamde Délits de la Presse, Utrecht, 1847.
- EVERTSEN DE JONGE, W.C.K., Tweede bijdrage tot de leer der zoogenaamde Délits de la Presse, Utrecht, 1855.
- FABRE, MAURICE, De geschiedenis van de menselijke communicatie, Amsterdam, 1965.
- FISHER, HELMUT, Die ältesten Zeitungen und ihre Verleger, Augsburg, 1936.
- FOX BOURNE, H.R., English newspapers. Chapters in the history of journalism, London, 1887, 2 vols.
- FRANKEN, L., Geschiedenis van het Nederlandsche recht van zegel van het tijdstip der invoering op 13 augustus 1624 tot op heden, 's-Gravenhage, 1889.
- FRUIN, R., Over de oudste couranten in Nederland. In: *Verzamelde Geschriften*, Den Haag, 1912.
- GAZETTE DE FRANCE, verscheidene jaargangen.
- GEMEENTE-STEM, DE, verscheidene nummers.
- GENRICH, W., Die Stellungnahme der Kolnischen Zeitung zu den handelspolitischen Stromungen der Bismarckischen Ära. Phil. Diss. Bonn, 1931.
- GOEBEL, T., Friedrich Koenig und die Erfindung der Schnellpresse, Stuttgart, 1883.
- GOOVAERTS, ALPH., Origine des gazettes et nouvelles périodiques. Abraham Verhoeven d'Anvers le premier gazetier de l'Europe. Etude bio-bibliographique, Anvers, 1880.
- GORTER, S., Een jaar levens voor de dagbladpers. Keur van hoofdartikelen uit Het Nieuws van den Dag. Maart 1870 - Juni 1871. Door S. Gorter en zijne medewerkers. Amsterdam, 1872, dl. I.
- GRASSHOF, R., Die brieflichen Zeitungen des XVII. Jahrhunderts, (Inaugural-Dissertation), Leipzig, 1887.
- GROOT PLACAET-BOECK, Amsterdam, 1659-1796, 10 dln.
- GROTH, OTTO, Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft, Munchen. o.J.
- GROTH, OTTO, Die Zeitung, 4 Bde, Mannheim, 1928.
- HALL, F.A. VAN, De Nederlandsche dagbladpers I Naar aanleiding van het op te rigten Dagblad voor Nederland, Arnhem, 1867.
- HANDBUCH DER WELTPRESSE, Eine Darstellung des Zeitungswesens aller Länder, Leipzig-Frankfurt am Main, 1937.
- HANDBUCH der Zeitungswissenschaft, Leipzig, 1940-1943, 3 Bde.
- HANDELINGEN van het eenentwintigste Vlaams Filologencongres, Leuven, 1955.
- HANDELINGEN van het Tiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te 's-Gravenhage den 31 Augustus, 1 en 2 September 1868, 's-Gravenhage, 1869.
- HANDELINGEN van het elfde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Leuven, den 6den, 7den en 8sten September 1869, Leuven, 1870.

- HARTMANN, W, Wolfenbuttel as the place where 'Aviso' of 1609- the oldest printed newspaper - was printed In *Gazette*, jrg VII (1961), blz 177-187
- HATIN, E, *Histoire politique et littéraire de la presse en France*, avec une introduction historique sur les origines du journal et la bibliographie générale des journaux depuis leur origine, Paris, 1859-1861, 8 vols
- HATIN, E, *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVII^e et XVIII^e siècle*, Paris, 1865
- HATIN, E, *Bibliographie historique et critique de la presse périodique française ou catalogue systématique et raisonné de tous les écrits périodiques de quelque valeur ou ayant circulés en France depuis l'origine du journal jusqu'à nos jours avec extraits, notes historiques, critiques et morales, indication des prix que les principaux journaux ont atteints dans les ventes publiques, etc, précédé d'un essai historique et statistique sur la naissance et les progrès de la presse périodique dans les deux mondes*, Paris, 1866
- HATIN, E, *Manuel théorique et pratique de la liberté de la presse Histoire, législation, doctrine, jurisprudence, bibliographie*, 1500 1868, Paris, 1868, 2 vols
- HATIN, E, *La presse périodique dans les deux mondes Essai historique et statistique sur les origines du journal et sur la naissance et les développements de la presse périodique dans chaque état*, Paris, 1866
- HARTOG, J, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800*, Utrecht, 1873
- HEENEMANN, H, *Die Auflagenhohen der deutschen Zeitungen*, Berlin, 1929 (Phil Diss Leipzig, 1929)
- HEINEN, E, *Zentrumsprelle und Kriegszieldiskussion unter besonderer Berücksichtigung der 'Kölnischen Volkszeitung' und der 'Germania'* Diss Köln, 1962
- HEMELS, J M H J, *Het gezicht van de Times 1 De economische achtergrond van de face-lifting en fusie* In *Communicatie Cahiers*, no 1 (1967), blz 27-32
- HEMELS, J M H J, *Geschiedenis en dagbladpers* In *Mededelingen van de Nederlandse Dagbladpers*, jrg XX (1967), blz 181-182
- HERD, HAROLD, *The march of journalism The story of the British press from 1622 to the present day*, London, 1952
- HERDFNKINGSNUMMER van De Maasbode van zondag 30 september 1928, zestigste jaargang
- HEUSDE, A C VAN, *De vrijheid van drukpers hier te lande uit een historisch oogpunt beschouwd*, Haarlem, 1847
- THE HISTORY OF THE TIMES, vol II *The tradition established 1841-1884*, London, 1939
- HOEVELL, W R BARON VAN, *Een blik op het leven van Gerardus Henri Betz, 1868 Overdruk uit het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*, jrg I (1868), blz 419
- HOUT, W N VAN DER *Over de krant, haar wording, wezen en werk*, Zutphen, 1928
- HUBBARD'S NEWSPAPER and Bank Directory of the World, vol 2, New Haven, Conn, 1882
- HUGHON, M A, *Journals and periodicals published in France and other countries during the Revolution and Napoleonic period, 1789-1815*, Versailles, s d
- INDISCHE POST, *verscheidene nummers*
- INNIS, H D, *The press, a neglected factor in the economic history of the twentieth century*, London New York-Toronto, 1949
- ISAACS, G A, *The story of the newspaper printing press*, London, 1931
- ITERTSON, F F VAN, *Parlement en kiezer 1955 1956*, jrg 39, 's-Gravenhage, 1955
- JAARCIJFERS van het koninkrijk der Nederlanden over 1883 en vorige jaren, omtrent bevolking, landbouw, handel, belasting, onderwijs, enz Uitgegeven door de Vereeniging voor Statistiek in Nederland, no 3, 's-Gravenhage, 1884
- JOURNAL DES DEBATS, LE, *verscheidene jaren*
- JUBILEUMNUMMER van de Arnhemse Courant, maart 1964
- JUBILEUMNUMMER van De Maasbode 1868-1958, jrg 91, no 33168
- K, N M, *Afschaffing van de emolumenten* In *Tijdschrift voor Posterijen en Telegraphie*, jrg IV (1888), blz 186-187
- KAMPER COURANT, *verscheidene jaren*
- KATSER, JACQUES, L'Historien et la presse In *Revue Historique*, jrg LXXXI (1957), blz 284-309

- KETELAAR, J. D., Couranten-verhuurders. In: *Amstelodamum*, jrg. VII (1920), blz. 30.
- KIESER, ROLF, Englands appeasementpolitiek und der Aufstieg des dritten Reiches im Spiegel der britischen Presse, 1933-1939. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Zweiten Weltkrieges. Phil. Diss. Zürich, 1963.
- KLEINPAUL, J., Das Nachrichtenwesen der deutschen Fürsten im 16. und 17. Jh. Ein Beitrag zur Geschichte der geschriebenen Zeitungen, Leipzig, 1930.
- KLUIT, M. E., Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813, Utrecht, 1953.
- KNIGHT HUNT, F., *The fourth estate. Contributions towards a history of newspapers and of the liberty of the press*, London, 1850, 2 vols.
- KNOLL, J. H., Das Verhältnis Österreich-Preussen zwischen 1848 und 1866 im Spiegel liberaler Zeitungen. In: *Publizistik*, jrg. II (1966), Heft 3-4, blz. 264-266.
- KNOOP, JOHANN HERMANN, Kort onderwijs, hoedanig men de couranten best lezen en gebruiken kan, Leeuwarden, 1758.
- KÖLNISCHE ZEITUNG, verscheidene nummers.
- HET KOERANTENZEGEL IN NEDERLAND. Eene historiesch-economische studie, Amsterdam, 1868.
- KOSZYK, K., *Deutsche Presse im 19. Jahrhundert*, Berlin, 1966.
- KRUSEMAN, A. C., *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende den halven eeuw 1830-1880*, Amsterdam, 1886-1887, 2 dln. 4 stukken.
- KRUSEMAN, A. C., *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers van 1806 tot 1814*, Amsterdam, 1869.
- KULK, T. C. VAN DER, Over kranten. In: *De Tijdspiegel*, 's-Gravenhage, 1904, dl. I, blz. 309-329.
- LANGEMEYER, G. E., Pers en maatschappij. Rede voor het congres van de Federatie van Nederlandse Journalisten, 19 oktober 1957. In: *De Journalist*, jrg. VIII (1957).
- (LANGENHUYSEN, J. en H.,). Wet van het recht van zegel, 's-Gravenhage, 1846 en 1884².
- LEE, M. H. VAN, *De nieuwsbladen en het zegelregt*, 's-Gravenhage-Brussel, 1869.
- LEE, MAURITS H. VAN, Het zegelrecht der dagbladen in Nederland. Verhandeling, uitgesproken op het 9de Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Gent, den 19den Augustus 1867, benevens het verslag der op het congres over het zegelrecht gevoerde beraadslagingen enz., Leiden, 1867.
- LEHMANN, J., Die Aussenpolitik der 'Kölnischen Zeitung' während der Bulow-Zeit (1897-1909). Phil. Diss. Leipzig, 1937.
- LEIDSCH DAGBLAD van 27 mei 1868.
- LEITER, F., *Die Steuer der Presse*, Wien, 1877.
- LERG, WINFRIED B., und SCHMOLKE, MICHAEL, *Massenpresse und Volkszeitung. Zwei Beiträge zur Pressegeschichte des 19. Jahrhunderts*, Assen, 1968.
- LIEVEGOED, A., Taak en rol van de pers in onze tijd. In: *Volksontwikkeling*, april, 1936.
- LINKENHEIL, R. D., Die 'Revue des deux mondes' und Deutschland; zeitgenössische französische Kommentare zu den politischen Vorgängen in und um Deutschland der Jahre zwischen 1830 und 1871, München, 1962.
- LION, IZ. J., De nederlegging der redactie van het dagblad 'De Grondwet', 's-Gravenhage, 1855.
- LION, IZ. J., Wat moet het volk van Nederland doen in deze tijden van beroerten?, Amsterdam, 1848.
- LION, IZ. J., Het Socialismus. Wat het is en waartoe het leidt. Uit het Fransch vertaald naar A. E. Cherbuliez en van eene inleiding en een naschrift voorzien, Amsterdam, 1848.
- LION, IZ. J., *Mijn staatkundig leven. Bijdragen tot de kennis der dagbladpers in Nederland*, 's-Gravenhage, 1866.
- LION, IZ. J., Eene ernstige stem van waarschuwing en voorlichting aan de kiezers van Nederland, Tiel, 1858, 2 dln.
- LION, IZ. J., De afschaffing van het zegelregt op dagbladen en advertentiën, 's-Gravenhage, 1868.
- LION, IZ. J., De afschaffing van het zegelregt op dagbladen en advertentiën. Tweede gedeelte-repliek, 's-Gravenhage, 1869.

- LION, IZ. J., *De Nieuwe Rotterdamsche Courant contra Philalethes*, 's-Gravenhage, 1859.
- LIVOIS, R. DE, *Histoire de la presse française*, Lausanne, (1965), 2 vols.
- LOFFLER, M., *Presserecht. Kommentar zum Reichsgesetz über die Presse und zum Presserecht der Länder sowie zu den sonstigen die Presse betreffenden Vorschriften*, München-Berlin, 1955.
- LOFFLER, T., *Über die Gesetzgebung der Presse*, Leipzig, 1837.
- LUYKX, TH., *De eerste gazetters en hun kranten in de Spaanse Nederlanden*. In: *Hand. XVIII der Kon. Ned. Mij. voor Taal- en Lett. en Geschiedenis*, Oudenaarde, 1964.
- LUYKX, TH., *The first Amsterdam and Antwerp newspapers. Additional information*, *Gazette*, vol. x (1964), blz. 139-236.
- LUYKX, TH., *The stamp-duty on Belgian newspapers and its abolition in 1848*. In: *Gazette*, vol. I, no. 4, (1955), blz. 263.
- LUX ET LIBERTAS, december 1952.
- MAASBODE, DE, *verscheidene jaargangen*.
- MANEN, W H R VAN, *Toen de Nieuwe Rotterdamsche Courant werd opgericht*. In: *Rotterdamsch Jaarboekje 1944*, blz. 25 e.v.
- MALETKE, KLAUS, *Die Beurteilung der Aussen- und Innenpolitik Bismarcks von 1862-1866 in den grossen Pariser Zeitungen*, Lubeck-Hamburg, 1966.
- MAUNIER, RENE, *Manuel bibliographique des sciences sociales et économiques*, Paris, 1920.
- MEETER, E., *Holland, kerken en koningen*, Amsterdam, 1966.
- MEISSNER, H - H , *Das Inserat in den grossen deutschen politischen Tageszeitungen von 1850-1870*. Phil. Diss. Leipzig, 1931.
- MERLEN, B VAN, *De oorzaken of redenen mijner pensionering*, Zalt-Bommel, 1858.
- MEYER, HANS-FRIEDRICH, *Zeitungspreise im 19. Jahrhundert in Deutschland und ihre gesellschaftliche Bedeutung*. Phil. Diss. Münster, 1967.
- MEULEN, R. VAN DER, *De courant*, Leiden, (1884), 2 dln.
- MEULEN, R. VAN DER, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan*. A. W. Sijthoff te Leiden. 1851 - 1 Januari - 1891. *Naar bescheiden uit het archief der zaak geschetst*, Amsterdam, 1891.
- MILL, J. S., *Gedachten over vrijheid*, Groningen, 1859.
- MONDE, LE, *verscheidene jaargangen*.
- MONITEUR UNIVERSEL, LE, *verscheidene jaargangen*.
- MORISON, S., *The English newspaper. Some account of the physical development of journals printed in London 1622-1932*, Cambridge, 1932.
- MORISON, STANLEY, *The origins of the newspapers*. Inaugural-lecture, October 5, 1954, n.p., n.d.
- MOUVEMENT SOCIAL, LE, *Revue trimestrielle de l'Institut Français d'Histoire Social*, okt.-dec. 1965, no. 53.
- MUDGE, ISADORE GILBERT, *Guide to reference books*, Chicago, 1936.
- MUNSTER, HANS A., *Geschichte der deutschen Presse in ihren Grundzügen dargestellt*, Leipzig, 1941.
- MÜSER, G., *Statistische Untersuchung über die Zeitungen Deutschlands 1885-1914*, Leipzig, 1918.
- NAGEL, W. P., *De emolumenten der postkantoren*. In: *Tijdschrift voor Posterijen en Telegraphie*, jrg III (1887), blz. 124 e.v.
- NEDERLANDSCHE INDUSTRIEEL. *Weekblad voor Nijverheid, Koophandel en Scheepvaart*, *verscheidene nummers*.
- NEDERLANDSCHE SPECTATOR, *verscheidene jaargangen*.
- NEMO (BEERSTECHEER, L. H.), *Kanttekeningen op de autobiographie van den redacteur van het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage. Eene bijdrage tot de kennis der politieke partijen in Nederland*, Kampen, 1866.
- NEW CAMBRIDGE MODERN HISTORY, THE, dl. x: J. P. T. Bury, *The zenith of European power 1830-1870*, Cambridge, 1960.
- NEWS AGENCIES' *Their structure and working*, Paris, 1953. (Unesco-uitgave).
- NEWSPAPER PRESS DIRECTORY and advertiser's guide, London, 1846-1935.

- NIEROP, A.H. VAN, en BAAK, E., De Nederlandsche Naamlooze Vennootschappen, (Zwolle, 1882-1885).
- NIEUW NEDERLANDSCH BIOGRAFISCH WOORDENBOEK, Leiden, 1911-1937.
- NIEUWE ROTTERDAMSCH COURANT, verscheidene jaargangen.
- NIEUWS VAN DEN DAG, HET, verscheidenen jaargangen.
- NIEUWSBLAD VOOR DEN BOEKHANDEL, verscheidene jaargangen.
- N.N., Aan wal. In: De Uitgever van 1 juli 1923, blz. 1-12.
- NOOTHOORN, A.E. VAN, Nederland en de Nederlanders in vluchtige trekken geschetst, Doesburg, 1839.
- NOTA inzake de huidige positie van de dagbladpers in ons land, Amsterdam, 1963.
- NYENHUIS, J.T. BODEL, De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der 19de eeuw, Amsterdam, 1892.
- OLSCHA, L., Das Arbeitsfeld für Geschichte des Journalismus und seine Abgrenzung, stencil van in 1956 te Triest gehouden rede (Ned. Persbibliotheek).
- OLSON, K.E., The history makers. The press of Europe from its beginnings through 1965, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1966.
- OPEL, J.C., Die Anfänge der deutschen Zeitungspressen, 1609-1650, Leipzig, 1879.
- L'OPINION NATIONALE, verscheidene jaargangen.
- OPREGTE HAARLEMSCH COURANT, verscheidene jaargangen.
- OVEN, J.C. VAN, Het dagbladbedrijf in Amsterdam. Een persoonlijk woord. In: Onze Eeuw, jrg. III (1923), blz. 247-259.
- OVERHOFF, HENRI, Wanneer verscheen de eerste courant? In: De Gids, (1949), blz. 209 t.m. 220.
- OVERVOORDE, J.C., Geschiedenis van het postwezen in Nederland vóór 1795, Leiden, 1902.
- PAUPIE, KURT, Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848-1959. Band 1: Wien, Wien-Stuttgart, (1960); Band II: Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates, Wien-Stuttgart, (1966).
- PEEREBOOM, ROBERT, Het dagblad, Haarlem, 1948.
- PERFALL, K. VON, Die Stellung der Kolnischen Zeitung zu Bismarck und der nationalliberalen Partei in der Krise von 1878/79. Phil. Diss. Köln, 1935.
- PERS, PROPAGANDA EN OPENBARE MENING. Een bundel opstellen door vrienden en leerlingen aangeboden aan prof. dr. Kurt Baschwitz ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag op 2 februari 1956, Leiden, 1956.
- PHILALETHES, De dagbladen in Nederland. Wat zijn zij en wat behoorden zij te wezen?, 's-Gravenhage, 1858^a.
- PHYSIOLOGIE VAN DE MINIATUUR-COURANTEN OF LILLIPUTTERS. Door de redactie van het Nieuws- en Advertentieblaadje voor Zwolle, Zutphen, Apeldoorn en Deventer, Deventer, 1845.
- POEL, D.C. VAN DER, Economische encyclopedie, Zeist, 1959.
- POEL, J. VAN DER, De geschiedenis van het Nederlands fiscaal zegel, 1624-1954, Deventer, z.j.
- POLL, J. VAN DE, Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten uitgevaardigd sedert 22 Januari 1798 tot 10 Julij 1810, in zooverre zij ook middellijk of onmiddellijk van toepassing zijn, Amsterdam, 1840.
- POT, J.E. VAN DER, Rotterdamsche debatgezelschappen in de 19de eeuw. In: Rotterdamsch Jaarboekje, 1949, blz. 252 e.v.
- PRAKKE, H.J., Zur Frage der Ur-Publizistik, Assen, 1963.
- PRAKKE, H.J., De samenspraak in onze samenleving. Inleiding tot de publicistiek, Assen, 1957.
- PRAKKE, H.J., Vom Sinn der Publizistik, Assen, 1951.
- PRAKKE, H.J., Dröge, F.W., Lerg, W.B., Schmolke, M., Kommunikation der Gesellschaft. Einführung in die funktionale Publizistik, Münster, 1968.
- PRELLER, LUDWIG, Untersuchungen über die Statistik des redaktionellen Zeitungsinhalts. Phil. Diss. Leipzig, 1922.
- PRESSE, LA, verscheidene jaargangen.
- PROVINCIALE OVERIJSSCHE EN ZWOLSCHE COURANT, verscheidene jaargangen.
- PRUTZ, R.E., Geschichte der deutschen Journalismus, Hannover, 1845.

- RAMAER, E. H., Volledig wetboek op het zegel tot op 15 April 1853 bijgewerkt. Of: geheel omgewerkte, veel gemakkelijker ingerigte, herziene, veel vermeerderde, en met de beginselen der wet verrijkte 2de druk (met 2 Aanhangsels en Alphabetische Tafel), der, door denzelfden bezorgde Volledige Wet op het Zegel, bevattende: den volledige tekst der wet van 3 October 1843, (Staatsblad no. 47); de latere wettelijke bepalingen; de motieven; alle sedert gevolgde koninklijke besluiten, arresten, vonnissen, resoluties of decisies, aanschrijvingen, circulaires enz. ter zake, en aantekeningen nopens den oorsprong der zegelbelasting, enz., 's-Gravenhage, 1853.
- RAVESTEIN, L. C. J. VAN, Het Notarishuis aan de Gelderschekade. In: Rotterdamsch Jaarboekje 1938, blz. 43 e.v.
- ROGGE, H. C., en MEULEN, W. W. VAN DER, De negentiende eeuw in woord en beeld, Leiden, z.j., 3 dln.
- ROGIER, L. J., De Nederlandsche pers van gisteren en heden. Overwegingen van een buitenstaander. Perswetenschappelijke bijdragen van het Katholiek Instituut voor de Journalistiek te Nijmegen, nummer 1, Nijmegen-Utrecht, 1954.
- ROGIER, L. J., Terugblik en uitzicht, Hilversum-Antwerpen, 1964, 2 dln.
- ROGIER, L. J., Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw. Serie Roterodamum, kleine reeks, nr. 9, Rotterdam, 1953.
- ROOIJ, M., De maatschappelijke functie van de pers. In: Forum Academiale, januari, 1953.
- ROTTERDAMSCH JAARBOEKJE, verscheidene jaargangen.
- RUTER, A. J. C., Rapporten van de gouverneurs in de Provinciën 1840-1849. Werken van het Historisch Genootschap, derde serie nummer 73, dl. I, 1840-1842, Utrecht, 1941; dl. II, 1843, Werken, nummer 77, Utrecht, 1949, dl. III, 1844-1845, Werken, nummer 78, Utrecht, 1950.
- S., D., Een kwart eeuw Amsterdamsche journalistiek. In: Amstelodamum, jrg. VII (1920), blz. 68-70.
- SALOMON, L., Allgemeine Geschichte des Zeitungswesens, Leipzig, 1907.
- SALVADOR, M. en LION, IZ. J., Verklaring van beginselen. Een woord aan onze landgenooten over de oprigting van een nieuw dagblad, Amsterdam, 1856.
- SAUTIJN KLUIT, W. P., Studien over nieuwsbladen, Leiden 1871, 2 dln.
- SAUTIJN KLUIT, W. P., Verzending van het nieuwspapier. In: Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, dl. V, Amsterdam, 1892-1895, blz. 501-543.
- SAUTIJN KLUIT, W. P., Belasting op de nieuwspapieren. In: Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, dl. V, Amsterdam, 1892-1895, blz. 365-500.
- SAUTIJN KLUIT, W. P., Het Algemeen Handelsblad van 1828 tot 1865 en de geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813. Nagelaten geschriften van Mr. W. P. Sautijn Kluit, uitgegeven door Dr. W. N. du Rieu. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, dl. VII, stuk 1, Amsterdam, 1896.
- SAUTIJN KLUIT, W. P., De eerste courantier in Europa. In: Nederlandsche Spectator, jrg. VIII. (1880).
- SAUTIJN KLUIT, W. P., De miniatuur-couranten of lilliputters. Overgedrukt uit de Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1882-1883, Leiden, 1883.
- SAUTIJN KLUIT, W. P., Dagbladvervolgung in België 1815-1830. In: Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis, 3de reeks, deel IV, 's-Gravenhage, 1892, blz. 307-394.
- SCHAEFFER, H. J., In vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw, Leiden, 1960.
- SCHAEFFER, H. J., Van zestien mannen en een heer. Kort negentiende-eeuws tafereel. Serie Roterodamum, kleine reeks, nr. 22, Rotterdam - 's-Gravenhage, 1964.
- SCHAEFFER, J. H., Genealogie van het geslacht Hubrecht, Rotterdam, 1879.
- SCHIMMEL, G. W., De periodieke pers in verband met de verantwoordelijkheid voor drukpersdelicten, Amsterdam, 1882.
- SCHMIDT, L., Edouard Drumont-Emile Zola. Publizistik und Publizisten in der Dreyfus-Affaire, Berlin, 1962.

- SCHNEIDER, M., De Nederlandsche krant. Van 'nieuwstijdinghe' tot dagblad, Amsterdam, 1943, (1968*).
- SCHNEIDER, M., De voorgeschiedenis van de Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage, 1939.
- SCHÖNE-RIECK, HENRIETTE, Die Zeitungen des Jahres 1609, Leipzig, 1943.
- SCHOTTENLOHER, K., Flugblatt und Zeitung, Berlin, 1922.
- SCHUURMAN, L.N., Wet van 3 Oct. 1843, St. 47, op het regt van zegel met de bij latere wetten daarin gebragte wijzigingen en de besluiten en resolutiën ter uitvoering genomen en alphabetisch register, Zwolle, 1870.
- SELL'S WORLD PRESS. The handbook of the fourth estate, London, 1884-1921.
- SEYL, ANTOINE, La passionnante histoire des 'Fugger Zeitungen' d'Augsbourg (1568-1605). In: La Chronique Graphique, no. 211 (april 1968), blz. 1393-1400.
- SICKENGA, F.N., Bijdragen tot de geschiedenis der belastingen in Nederland, Leiden, 1864.
- SICKENGA, F.N., Geschiedenis der Nederlandsche belastingen sedert het jaar 1810, Utrecht, 1883, 2 dln.
- SIECLE, LE, verscheidene jaargangen.
- SITTER, L. U. DE, De drukpers als middel tot misdrijf, Groningen, 1869.
- SNELLER, Z. W., Het ouderlijk huis van Robert Fruin. In: Rotterdamsch Jaarboekje 1949, blz. 162 e.v.
- SNELLEMAN, JOH. F., De Rotterdamsche H.B.S. als kindje. In: Rotterdamsch Jaarboekje 1916, blz. 93-94.
- STAATSBAD van het Koninkrijk der Nederlanden. Van 1813-1815 onder de titel: Staatsblad der Vereenigde Nederlanden, verscheidene jaren.
- STAATSCOURANT VAN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN, verscheidene jaargangen.
- STANDORTKATALOG wichtiger Zeitungsbestände in deutschen Bibliotheken, Leipzig, 1933.
- STAPPERS, J. G., Publicistiek en communicatiemodellen, Nijmegen, 1966.
- STAPPERS, J. G., Marshall McLuhan en de media. In: Streven, jrg. XXI (1967), dl. 1, no. 1, blz. 22-28.
- STATISTISCH ZAKBOEK 1966, 's-Gravenhage, 1966.
- STEGER, C., De openbaarmaking van de handelingen der Staten-Generaal. In: De Gids, augustus 1889, blz. 313-340.
- STOCKUM JR., W. P. VAN, The first newspapers of England printed in Holland 1620-1621, The Hague, 1914.
- STOLP, A., De eerste couranten in Holland. Bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen, Haarlem, 1938.
- SYMOENS, R., Het zegelrecht in België. Historisch overzicht, z.p., 1962.
- SIJTHOFF'S woordenboek voor kennis en kunst, Leiden, z.j., dl. 8.
- TELEGRAAF, DE, een aantal nummers.
- TIDEMAN, J., De Nederlandsche Staatscourant, 's-Gravenhage, 1849.
- TIDEMAN, J., De openbaarmaking van het verhandelde in de Kamers der Staten-Generaal, 's-Gravenhage, 1889.
- TIMES, THE, verscheidene jaargangen.
- TIJD, DE, (Noordhollandsche Courant), verscheidene jaargangen.
- TIJDSPIEGEL, DE, verscheidene jaargangen.
- UITKOMSTEN DER DERDE TIENJARIGE VOLKSTELLING in het koninkrijk der Nederlanden op den negentienden November 1849, 's-Gravenhage, 1852.
- UITKOMSTEN DER VIERDE TIENJARIGE VOLKSTELLING in het koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1859, 's-Gravenhage, 1863.
- VADERLAND, HET, verscheidene jaargangen.
- VERMEERSCH, A. J., Répertoire de la presse Bruxelloise (1789-1914) A-K. Bijdragen van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis no. 42, Leuven-Paris, 1965.
- VERMEERSCH, A., De structuur van de Belgische pers 1830-1848. Bijdragen van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis in Leuven, no. 4, Leuven-Paris, 1958.
- VERMEERSCH, A., en WOUTERS, H., Bijdragen tot de geschiedenis van de Belgische pers 1830-

- 1848 Bijdragen van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis no. 4, Leuven-Paris, 1958
- VERSLAG der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1814-1847, 's-Gravenhage, 1859-1903
- VERSLAG der handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1849-1880, 's-Gravenhage, 1850-1881
- VERSLAG der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1849-1880, 's-Gravenhage, 1850-1881
- VERSLAG der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende de zittingen 1815 tot 1830 gehouden te Brussel en te 's-Gravenhage, 1862-1888, 15 dln
- VISSER, W, De papieren spiegel Honderdvijfentwintig jaar Algemeen Handelsblad 1828-1953, Amsterdam, 1953
- VRANKRIJKER, A C J DE, Belastingen in Nederland 1848-1893 De strijd om een modernisering van het stelsel, Haarlem, 1967
- VRANKRIJKER, A C J DE, Het wervende woord Geschiedenis der socialistische week- en dagbladers in Nederland, Amsterdam, 1950
- VRIES, B W DE, De Nederlandse papijverheid in de negentiende eeuw, 's-Gravenhage, 1957.
- VRIES, C W DE, Overgrootvader koning Willem III, Amsterdam, 1951
- VOUREN, A C A VAN, De katholieke pers In Het katholiek Nederland 1813-1913, Nijmegen, (1913), dl 2, blz 231-261
- WAALDIJK, E TH, Die Rolle der niederlandischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den Westindischen Kolonien Inaug Diss, Munster, 1959
- WAGENER, W A, Een eeuw binnen met de bel De geschiedenis van de eerste H B S met vijfjarige cursus te Rotterdam Reeks historische werken van het Historisch Genootschap Roterodamum, no 6, 's-Gravenhage-Rotterdam, 1965
- WAL, F VAN DER, De oudste vakbond van ons land, 1866-1916 Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl Typografenbond, z p, z j
- WEEKBLAD VAN HET REGT, verscheidene nummers
- WEILL, G, Le journal Origines, évolution et rôle de la presse périodique, Paris, 1934
- WELLER, EM, Die ersten deutschen Zeitungen, Stuttgart-Tubingen, 1872
- WICKWAR, W H, The struggle for the freedom of the press 1819-1832, London, 1928
- WILLING'S PRESS GUIDE, 1874-1934, London, 1874-1934
- WITTWER, M, Das deutsche Zeitungswesen in seiner neueren Entwicklung Phil Diss Halle, 1914
- WOODWARD, E L, War and peace in Europe, 1815-1870, and other essays, London, 1931
- ZIMMERMAN, JOH C, De geschiedenis van een Fransch dagblad In De Gids, november 1865, jrg XXIX of III van de vierde serie, blz 295-336
- ZOETHOUT, D A, De courant, Amsterdam, z j
- ZONDAGSBLAD, HOOFDZAKELIJK GEWIJD AAN DE BELANGEN DER GEMEENTE ROTTERDAM, verscheidene jaargangen.

Repertorium van de Nederlandse pers *1848-1890*¹

I De jaren 1848-1850; titels gerangschikt naar de categorieën dagbladen, nieuwsbladen, weekbladen en tijdschriften.

¹ Zie voor bijzonderheden over het repertorium hoofdstuk VI, paragraaf 1, blz. 271 e.v. De prijzen zijn inclusief de zegelrechten, tenzij anders vermeld wordt.

A. Overzicht van de in 1848 in Nederland verschijnende dag-, nieuws-, weekbladen en tijdschriften volgens de „Naamlijst van boekhandelaren in Nederland met aanwijzing derzelver specialiteit in den handel, hoofdcorrespondenten en dagen van verzending; eene lijst der uitkomende nieuwsbladen in het rijk, de wetten op den handel enz. Bijengebracht door G.L. Koopman,” 's-Gravenhage, 1848, blz. 57-70.

Dagbladen	Uitgever	Plaats van uitgave
1. Amsterdamsche Courant	J. van Bonga ¹	Amsterdam
2. Haarlemsche Courant	J. Enschedé en Zonen	Haarlem
3. Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant	Gebr. Diederichs	Amsterdam
4. Journal de la Haye	A. J. van Weelden	's-Gravenhage
5. Journal du Limbourg. Feuille politique, commerciale et littéraire.	Bury-Lefebvre	Maastricht
6. Nieuwe Rotterdamsche Courant. Staatkundig- Handels- Nieuws- en Advertentieblad.	H. Nijgh	Rotterdam
7. Staats-Courant	Landsdrukkerij	's-Gravenhage
8. De Zeepest	Van Meurs en Comp.	Amsterdam
9. Dagblad van het Hertogdom Limburg	—	—

¹ In 1849 staat opgegeven: directeur: J. van Bonga, uitgever J. Schuurman.

Prijs (in plaats van uitgave)	Advertentieprijs (excl. zegelrecht)	Iedere regel meer
<i>f</i> 6,50 per kw.	1-7 regels <i>f</i> 2,50	20 cent
<i>f</i> 20,00 per jaar	1-6 regels <i>f</i> 1,50	22½ cent
<i>f</i> 30,00 per jaar	1-7 regels <i>f</i> 1,75	25 cent
<i>f</i> 26,00 per jaar	1-5 regels <i>f</i> 1,50 (incl. zegel)	10 cent
<i>f</i> 5,00 per kw.	10 cent per regel	—
<i>f</i> 7,00 per kw.	1-6 regels <i>f</i> 1,00	15 cent
<i>f</i> 24,00 per jaar fr.p.p.	25 cent per regel	—
<i>f</i> 25,00 per jaar	—	—
<i>f</i> 6,00 per kw.	—	—

Nieuwsbladen	Uitgever	Plaats van uitgave
1. Amsterdamsch Effectenblad.	J. J. Kergenaar	Amsterdam
2. Arnhemsche Courant.	G. J. Thieme	Arnhem
3. Bredasche Courant. Staat-, Letterkundig en Wet. Nieuwsblad.	Broese en Comp.	Breda
4. Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant.	E. Lion en Zonen.	's-Hertogenbosch
5. Delftsche Courant	J. de Groot	Delft
6. Dordrechtsche Courant.	Blussé en Comp.	Dordrecht
7. Drentsche Courant.	Van Gorcum en Comp.	Assen
8. Provinciale Friesche Courant.	L. Schierbeek	Groningen
9. Dagblad van 's-Gravenhage.	P. E. van Staden	's-Gravenhage
10. De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode.	J. A. de la Vieter	's-Gravenhage
11. Gelderlands Nieuws- en Advertentieblad.	G. W. van der Wiel	Arnhem
12. Prov. Geldersche en Nijmeegsche Courant.	C. A. Vieweg	Nijmegen
13. Prov. Groninger Courant.	Van Heiningen Bosch	Groningen
14. Groninger Courant Alg. dagbl. voor de stad Gr. en Ommelanden.	C. M. van Bolhuis Houtsema	Groningen
15. Kamper Courant.	K. van Hulst	Kampen
16. Leeuwarder Courant.	P. Koumans Smeeding	Leeuwarden
17. Leidsche Courant.	J. G. La Lau	Leiden
18. Middelburgsche Courant.	Gebr. Abrahams	Middelburg
19. Nieuws- en Advertentieblad voor de Stad en het Arr. Gorinchem	A. van der Mast	Gorinchem
20. De Noordbrabander.	D. A. A. de Rooy	's-Hertogenbosch
21. Overijssel	W. E. J. Tjeenk Willink	Zwolle
22. Prov. Overijsselsche en Zwolsche Courant. Staats-Handels-Nieuws en Advertentieblad.	M. Tijn en Zoon	Zwolle
23. De Reizende Nieuwsbode.	Wed. C. Kok, geb. Van Kolm	Amsterdam
24. Rotterdamsche Courant.	J. Arrenberg en Co.	Rotterdam
25. Sneeker Courant	J. Klein	Sneek
26. De Tijd. Noord-Hollandsche Courant. ¹	C. L. van Langenhuysen	Amsterdam
27. Weekblad van het Regt.	Gebr. Belinfante	's-Gravenhage
28. Zierikzeesche Courant.	Wed. A. de Vos en Zoon	Zierikzee
29. Zierikzeesche Nieuwsbode.	P. de Looze	Zierikzee
30. Vlissingsche Courant.	A. W. van Bieren	Vlissingen
31. Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant. ²	L. E. Bosch en Zn.	Utrecht
32. Nederlandsch Avondblad, tevens voor Stad en Provincie Utrecht. ²	-	-
33. Nieuwe Algemeene Nederlandsche Dorps-courant. ²	J. H. C. D. Ohle	Velp
34. Delftsche Courant Academie-, Nieuws- en Advertentieblad. ²	H. Koster	Delft

¹ In 1849 dagblad. De prijs werd daarom f 18,00 per jaar in Amsterdam en f 22,00 franco per post. De advertentietarieven bleven ongewijzigd.

² Kunnen ook één keer per week verschenen zijn.

Prijs (in plaats van uitgave)	Dagen van uitgave	Advertentieprijs (excl. zegel)	Iedere regel meer
<i>f</i> 11,00 per jaar	di. en vrij.	—	—
<i>f</i> 5,00 per kw.	di., wo., do., zat. en zo.	1-5 regels <i>f</i> 1,00	20 cent
<i>f</i> 3,75 per kw. fr.p.p.	zo., di. en do	1-5 regels <i>f</i> 1,00	20 cent
<i>f</i> 14,00 per jaar fr.p.p.	di. en vrij.	—	—
<i>f</i> 1,20 per kw.	di. en vrij.	1-6 regels <i>f</i> 0,60	10 cent
<i>f</i> 12,00 per jaar fr.p.p.	di., do. en zat.	—	—
<i>f</i> 6,00 per jaar	di. en vrij.	15 cent per regel	—
<i>f</i> 2,00 per kw.	do. en zo.	1-6 regels <i>f</i> 0,60	10 cent
<i>f</i> 12,00 per jaar	ma., wo. en vrij.	1-6 regels <i>f</i> 2,15 (incl. zegel)	30 cent
<i>f</i> 1,50 per kw.	wo. en zat	1-5 regels <i>f</i> 1,60 (incl. zegel)	10 cent
<i>f</i> 0,60 per kw.	wo. en zat.	1-5 regels <i>f</i> 0,60 (incl. zegel)	5 cent
<i>f</i> 6,25 per jaar	wo. en zat.	1-4 regels <i>f</i> 0,60	15 cent
<i>f</i> 0,08 per ex.	di. en vrij	22 cent per regel	—
<i>f</i> 8,32 per jaar	di. en vrij.	1-3 regels <i>f</i> 0,60	22 cent
<i>f</i> 6,00 per jaar fr.p.p.	ma. en do.	15 cent per regel	—
<i>f</i> 8,00 per jaar	di. en vrij.	20 cent per regel	—
<i>f</i> 12,00 per jaar	ma., wo. en vrij.	1-6 regels <i>f</i> 1,50	25 cent
<i>f</i> 2,75 per kw.	di., do. en zat.	1-6 regels <i>f</i> 1,50	22 cent
<i>f</i> 1,70 per kw.	wo. en zat.	1-6 regels <i>f</i> 0,75	15 cent
—	—	—	—
<i>f</i> 2,25 per kw.	di., do. en zat	20 cent per regel	—
<i>f</i> 1,63 per kw.	di. en vrij.	1-4 regels <i>f</i> 0,80	20 cent
<i>f</i> 0,02 per ex.	ma. en wo.	—	—
<i>f</i> 12,00 per jaar fr.p.p.	—	1-6 regels <i>f</i> 1,50	22½ cent
<i>f</i> 1,40 per kw.	wo. en zat.	1-4 regels <i>f</i> 0,40	40 cent
<i>f</i> 3,00 per kw.	di., do. en zat.	1-5 regels <i>f</i> 1,00	15 cent
<i>f</i> 20,00 per jaar	2 × per week	20 cent per regel	—
<i>f</i> 2,00 per kw.	di. en vrij.	25 cent per regel	—
<i>f</i> 1,20 per kw.	2 × per week	10 cent per regel	—
<i>f</i> 10,00 per jaar	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
<i>f</i> 0,75 per kw.	—	—	—
<i>f</i> 1,50 per kw.	—	—	—

Weekbladen	Uitgever	Plaats van uitgave
1. Advertentieblad van het Arrondissement Heerenveen.	F. Iessel	Heerenveen
2. Algemeene Prijs-courant van koopmanschappen, speciën, wissels etc.	Blikman en Sartorius	Amsterdam
3. Alkmaarsche Courant.	Erven A. Sterck	Alkmaar
4. Hydra.	—	—
5. Kaleidoscoop. Nieuws- en Advertentieblad.	A. ter Gunne	Deventer
6. De Kantonbode. Gennepsche Courant.	Noman en Comp.	Gennep
7. Kerkelijke Courant.	W. J. van Bommel van Vloten ¹	Amersfoort ¹
8. Algemeene Landhuishoudelijke Courant.	—	—
9. Meppeler Courant.	Hamel en Boom	Meppel
10. Nieuwsblad voor den Boekhandel.	J. M. van 't Haaff	's-Gravenhage
11. Schiedamsche Courant.	P. J. van Dijk	Schiedam
12. De Nederlandsche Stoompost.	Gebr. J. en H. van Langenhuisen	's-Gravenhage
13. Tielsche Nieuwsbode. Staat- en Letterk. Weekblad.	C. Campagne	Tiel
14. Tielsch Stads- en Arrondissements-Weekblad.	A. van Loon	Tiel
15. De Weeker. Weekblad voor Onderwijs en Opvoeding.	Gebr. Belinfante	's-Gravenhage
16. Weekblad van Den Helder en het Nieuwe Diep.	C. Bakker Bzn.	Nieuwediep
17. De Zwartsluizer Bode.	R. van Wijk Anth. Zn.	Zwartsluis
18. Asmodée et le Courier Batave.	A. van Bevervoorde	La Haye
19. De Burger.	idem	's-Gravenhage
20. De Bijkorf. Nieuws- en Advertentieblad.	F. Zalm	Amsterdam
21. Deventer Courant.	J. de Lange	Deventer
22. De Fakk. Protestantsch Volksblad.	C. Campagne	Tiel
23. Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden.	idem	idem
24. Algemeene 's-Gravenhaagsche Courant. Staat- en Letterkundig Weekblad.	A. Kloots en Comp.	's-Gravenhage
4. <i>Verder verschenen de volgende tijdschriften e.d.:</i>		
1. Atlas. Algemeen Handels- en Nieuwsblad.		
2. Catholijke Nederlandsche Stemmen (uitgever J. Witz te Grave; prijs f 8,50 per jaar).		
3. De Evangelische Kerkbode (uitgevers: J. van der Heij en Zoon te Amsterdam; prijs f 4,00 per jaar).		
4. Overlandpost-editie voor Oost-Indie van het A.H. (prijs voor Indie f 30,00 per jaar; maandelijks verzending; adv. prijs 22 cent per regel).		
5. Koophandel- en Zeevaarttijdingen (uitgever: J. Marloff en Zoon te Amsterdam; prijs f 15,00 per jaar).		
6. Algemeene Konst- en Letterbode (uitgevers: Erven A. Loosjes te Haarlem; prijs 17½ cent per ex.).		
7. Manifesten der Ladingen van binnenkomende Schepen (uitgever: J. J. Kergenaar te Amsterdam; prijs f 14,00 per jaar; uitgave op onbepaalde tijdstippen).		
8. Editie voor de Oost-Indie van de N.R.C.		
9. Volksvriend ^a (uitgever: J. G. La Lau te Leiden; verscheen op de eerste woensdag van de maand; prijs per jaar f 1,20).		
10. De Waakzame.		
11. De Waarnemer (uitgever: C. Weddepohl te Amsterdam; één of meer nummers per week; prijs voor vijftig nummers f 5,00).		

¹ M.i.v. 1 januari uitgegeven door W. H. van Heijningen te Utrecht.^a Maandblad van de Nederl. Vereeniging tot afschaffing van sterken drank.

Prijs (in plaats van uitgave)	Dag van uitgave	Advertentieprijs (excl. zegel)	Iedere regel meer
f 1,50 per half jaar	zat.	1-6 regels f 0,50	10 cent
f 9,00 per jaar	di.	—	—
f 0,06 per ex. f 6,00 per jaar	ma.	1-5 regels f 1,00	20 cent
f 0,75 per kw.	—	—	—
	—	1-5 regels f 0,50	10 cent
f 0,80 per kw. fr.p.p.	zat.	1-5 regels f 0,25	5 cent
f 3,50 per jaar	vrij.	—	—
f 1,50 per kw. fr.p.p.	—	1-8 regels f 1,20	15 cent
—	zat.	—	—
f 1,50 per kw.	do.	60 cent voor ab. (incl. zegel)	—
f 3,00 per jaar	vrij.	1-6 regels f 0,60	10 cent
f 1,10 per kw.	zo.	1-8 regels f 1,75	25 cent
f 0,50 per kw.	wo.	1-6 regels f 0,60	10 cent
f 2,60 per jaar	vrij.	1-6 regels f 0,60	10 cent
f 1,00 per kw.	vrij.	15 cent per regel	—
f 0,90 per kw. fr.p.p.	ma.	1-4 regels f 0,60	15 cent
f 2,00 per kw.	zat.	1-5 regels f 0,50	10 cent
f 8,00 per jaar	zo.	1-5 regels f 0,75 (incl. zegel)	20 cent
f 0,90 per kw.	wo.	15 cent per regel (voor ab. 10 cent)	—
f 0,75 per kw.	zat.	1-3 regels f 0,50 (incl. zegel)	5 cent
f 1,50 per half jaar	vrij.	1-4 regels f 0,60	15 cent
f 5,00 per jaar fr.p.p.	do.	15 cent per regel	—
f 6,25 idem	zat.	20 cent per regel	—
f 1,10 per kw.	—	15 cent per regel	—

B. Overzicht van de sinds 1848 in Nederland verschijnende dag-, nieuws-, weekbladen en tijdschriften volgens de „Naamlijst van boekhandelaren in Nederland met aanwijzing derzelver specialiteit in den handel, hoofdcorrespondenten en dagen van verzending; eene lijst der uitkomende nieuwsbladen in het rijk, de wetten op den handel enz. Bijgebracht door G. L. Koopman,” 's-Gravenhage, 1849, blz. 42-57.

Weekbladen	Uitgever	Plaats van uitgave
1. Arrondissementsbode van Amersfoort Nieuws- en Advertentieblad der Kantons Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede.	W. J. van Bommel van Vloten	Amersfoort
2. L'Avis de la Meuse. Chronique Hebdomadaire et feuille d'annonces.	S. Trouillart Hanssen	Maastricht
3. De Echo des Volks. Algemeene Volks-Courant. Staatkundig- Wetenschappelijk- Nieuws- en Advertentieblad.	A. Verbeek	Delft
4. De Maasbode. Kort begrip van allerlei Nieuws.	T. J. Wijnhoven Hendriksen	Rotterdam
5. Twentsche Courant.	J. T. Sommer	Almelo
6. Universiteitsblad voor Nederland.	J. de Kruijff	Utrecht
7. Over-Veluwsche Weekblad.	J. Wedding	Harderwijk
8. Noord-Hollandsch Weekblad.	P. de Boer	Monnikendam
9. Zutphensche Courant.	W. J. Thieme	Zutphen
10. De Ware Burger. Zondagsblad.	V. H. Sterck	Voorburg
11. De Hervorming. Kerkelijk Weekbl. voor de Ned. Herv. Kerk.	Johs. Noman en Zoon	Zalt-Bommel
<i>Nieuwsbladen</i>		
1. Zeeuwsche Courant	A. G. de Wilde	Middelburg
<i>Dagbladen</i>		
1. De Nederlander. Nieuwe Utrechtsche Cou- rant (Staatkundig- Nieuws- Handels- en Advertentieblad).	W. H. van Heijningen	Utrecht
2. De Limburger. Dagblad van Maastricht en het Hertogdom, voor Staatkunde, Wetenschappen, Handel en Nijverheid.	A. H. Roberts	Maastricht
<i>Niet meer verschenen of vermeld:</i>		
Atlas; Asmodée, De Burger, Delftsche Courant. Academie- Nieuws- en Advertentieblad; de Vlissingsche Courant, De Waakzame; De Waarnemer en De Zwartsluizer Bode.		
<i>Nieuw verschenen of voor het eerst vermeld:</i>		
Pictura. Een Tijdschrift voor beoefenaars en voorstanders der Schilderkunst.		
<i>Dagblad geworden:</i>		
De Tijd. Noord-Hollandsche Courant.		

Dag van uitgave	Prijs (in plaats van uitgave)	Advertentieprijs (excl. zegel)	Iedere regel meer
zat.	f 3,60 p. jaar	1-6 regels f 0,60	10 cent
zat.	f 0,90 p. kw.	10 cent per regel	—
zat.	f 0,35 p. mnd.	1-6 regels f 0,50	8 cent
zat.	f 0,95 p. kw.	1-6 regels f 1,00	10 cent
zat.	f 1,80 p. half jaar	1-4 regels f 0,50	12½ cent
ma.	—	—	—
zat.	f 0,75 p. kw.	1-6 regels f 0,50	10 cent
zat.	f 1,00 p. kw. fr. p.p.	1-6 regels f 0,75	15 cent
zat.	f 1,50 p. half jaar	1-4 regels f 0,60	15 cent
zo.	f 1,75 p. kw.	10 cent per regel	—
do.	f 4,80 p. jaar	1-6 regels f 0,50	5 cent
zo., wo. en vrij.	f 2,25 p. kw. fr. p.p.	20 cent per regel	—
dag. behalve zo.	f 4,50 p. kw.	1-5 regels f 1,00	20 cent
dagelijks	f 3,50 p. kw.	10 cent per regel	—

Op 1 januari 1850 gaf Koopman een aanvulling op de lijst van 1849.
 Wij ontleenen daaraan de volgende nieuwe titels'

Weekbladen	Uitgever	Plaats van uitgave
1. Algemeene Courant van Christendom en Kerk.	F. Kleeuwens en Zoon	Goes
2. Nieuw Christelijk Zondagsblad.	P. A. Reijnders	Meppel
3. De Toekomst.	Gebr. J. en H. van Langenhuijsen	's-Gravenhage
4. Het Volk. Haagsch Nieuwsblad.	P. Mingelen	's-Gravenhage
5. Het Zondagsblad.	J. L. van der Vliet	's-Gravenhage
<i>Nieuwsbladen</i>		
1. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.	P. A. Reijnders	Meppel (?)
2. Nieuwe Nijmeegsche Courant.	Van Langendam en Comp.	Nijmegen
<i>Dagbladen</i>		
1. Le Publiciste. Journal des Pays Bas.	Redactie	's-Gravenhage

Dag van uitgave	Ab. prijs (in plaats v. uitgave)	Adv. prijs (excl. zegel)	Iedere regel meer
do.	f 5,50	12½ cent per regel	-
-	f 2,60 per jaar	-	-
zo.	f 1,00 per kw.	1-6 regels f 0,30	5 cent
do.	f 0,90 per kw.	1-5 regels f 1,00	10 cent (incl. zegel)
zo.	f 3,00 per kw.	gratis, behalve het zegel	-
wo. en zat.	f 2,50 per kw.	1-3 regels f 0,60	20 cent
wo. en zat.	f 6,75 per jaar (hele land)	1-4 regels f 0,50	12½ cent
dagelijks	f 6,00 per kw. (hele land)	1-6 regels f 0,30	5 cent

II De jaren 1851-1890; de titels zijn alfabetisch gerangschikt¹.

¹ De jaartallen verwijzen naar de adresboeken van de desbetreffende jaren. Ongewijzigde gegevens worden niet herhaald. Ten aanzien van de jaartallen moet een voorbehoud gemaakt worden, aangezien het mogelijk is, dat bepaalde gegevens te laat in de adresboeken zijn opgenomen.

- 1877-1885 *Aankondiger (De)* van het algemeen advertentiebureau.
Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: gratis; frankeren f 0,50 per jaar.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1878-¹ *Aanwyzer (De)* Advertentie- en Nieuwsblad.
Uitg.: H. W. Wilmerink te Kampen.
Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1879 Verschijnt op zaterdagavond.
- 1877-1882 *Aardrykskundig Weekblad* voor alle standen.
Uitg.: A. Egmond te Enkhuizen.
Verschijnt op vrijdag
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,25; iedere regel meer 25 cent.
- 1878 *Aardrykskundig Weekblad*.
Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1880 Uitg.: Erven H. van Munster en Zn. te Amsterdam.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 6,00 per jaar en f 6,30 fr. p.p.
Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1885* *Adres- en Advertentieblad*.
Uitg.: P. van der Sluis v.d. Bosch te Leeuwarden.
Verschijnt op woensdag.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1873-1878 *Advertentie-Biljet*.
Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
Verschijnt op donderdag en wordt in de stad aangeplakt en opgehangen in de koffiehuisen.
Adv.: $\frac{1}{2}$ vel f 2,00; $\frac{1}{4}$ vel f 5,00; $\frac{1}{2}$ vel f 7,00 en 1 vel f 9,00.
- 1878 *Advertentieblaadje voor Kampen* en omstreken.
Uitg.: J. A. Huneman te Kampen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar.
Adv.: 4 cent per regel.
- 1870- *Advertentieblaadje* der Nederlandsche Maatschappij tot algemeene dienstverrichting te Rotterdam.
Uitg.: H. Nijgh te Rotterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: voor Rotterdam gratis en fr. p.p. f 1,00 per jaar
Adv.: 1-5 regels f 0,50; tot 50 regels 10 cent per regel en iedere regel meer $7\frac{1}{2}$ cent.

¹ Verscheen nog in 1890.

² Verscheen alleen in 1885 (of wordt althans slechts vermeld in het adresboek van dat jaar).

- 1871 Uitg.: De Algemeene Dienstverrichting te Rotterdam.
 1872 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: 7.500 ex. gratis; frankeren f 0,60 per jaar.
- 1879 Dir.: Emil Lüning, Wijnstraat 70 te Rotterdam.
 Verschijnt op dinsdag, woensdag, donderdag, vrijdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per jaar voor Rotterdam (10.000 ex.);
 f 1,00 voor Delfshaven en Kralingen en f 2,50 fr. p.p. voor
 overige plaatsen.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 Prijs: f 0,50 voor Rotterdam en f 2,00 fr. p.p.
 1890 Prijs: f 0,75 voor Rotterdam in het eerste jaar en verder f 0,50.
- 1875-1877 *Advertentieblad voor Nijmegen en omstreken.*
 Uitg.: J. Cranendoncq te Nijmegen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: gratis; frankeren f 0,50.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1872 *Advertentieblaadje van Het Vaderland. Bureau te 's-Gravenhage.*
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1873-1875 *Advertentieblad (Het).*
 Uitg.: Wales en Co. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per jaar en f 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1874 Uitg.: C. A. Monterossi en Co.
- 1873-1874 *Advertentieblad.*
 Uitg.: H. van Duyl Jr. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt wekelijks.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; 1-8 regels f 0,60 en iedere regel meer 7 cent.
- 1870-1872 *Advertentieblad (Amsterdam).*
 Uitg.: A. J. Bronswijk te Oostburg.
 Verschijnt op dinsdagavond.
 Prijs: f 0,30 per jaar en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1871 *Algemeen Advertentieblad.*
- 1872 *Advertentieblad Delft.*
 Uitg.: Schouten - Van Goch te Delft.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,85 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-3 regels 30 cent; 1-6 regels 50 cent; iedere regel meer 7½
 cent.
- 1883-1887 *Advertentieblad voor Apeldoorn en omstreken.*
 Uitg.: T. D. H. Pull te Apeldoorn.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 0,60 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.

- 1885 Prijs: gratis in de stad en f 0,60 fr. p.p.
 1886 Prijs: f 0,25 per kw. fr. p.p.
- 1870 *Advertentieblad* voor het Arrondissement Appingedam.
 Uitg.: Jan Haan te Delfzijl.
 Verschijnt op vrijdag.
- 1848- *Advertentie-Blad* van het Arrondissement Heerenveen.
 Uitg.: F. Hessel te Heerenveen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per half jaar en f 1,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels 50 cent; iedere regel meer 10 cent.
- 1852 Prijs: f 1,30 per half jaar en f 1,60 fr. p.p.
 1860 Prijs: f 1,00 per half jaar en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50.
- 1870 Verschijnt op woensdag- en zaterdagmorgen.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
 1872 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 10 cent.
 1875 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1882 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
 1884 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
- 1885- *Advertentieblad* voor de Boekdrukkerij, Steendrukkerij, Boekbinderij, Papierhandel en aanverwante vakken.
 Uitg.: F. Herfkens Jr. te Utrecht.
 Verschijnt tweemaal per maand.
 Prijs: f 1,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 Verschijnt eenmaal per maand.
- 1853 *Advertentieblad van den Boekhandel*.
 Uitg.: Erven Doorman te 's-Gravenhage.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 0,35 per kw. of 13 nummers en f 0,48 fr. p.p.
 Adv.: f 0,10 per regel.
- 1886- *Advertentieblad voor Deventer* en omstreken.
 Bureau: Stroommarkt te Deventer.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: gratis (2000 ex.).
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1873-1877 *Advertentieblad voor Deventer* en omstreken.
 Uitg.: N. Reuvekamp te Deventer.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1878 Deventer Advertentieblad. Zie daar.
- 1885 *Advertentieblad voor Dordrecht* en omstreken.
 Uitg.: Obreen, De Boer en Co. te Dordrecht.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.

Prijs: f 1,50 per kw. voor de stad en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,55; iedere regel meer 10 cent.

1879-1882 *Advertentieblad voor de Eilanden Schouwen en Duiveland.*

Uitg.: H. Lakenman te Zierikzee

Verschijnt op maandagavond.

Prijs: f 0,60 per jaar en f 0,90 fr. p.p.

Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

1880 *Verschijnt op zaterdagavond.*

Adv.: 5 cent per regel.

1886-1889 *Advertentieblad voor de Graafschap.*

Uitg.: H. Nijman te Doetinchem.

Verschijnt op donderdag.

Prijs: f 0,35 per half jaar en f 0,45 fr. p.p.

Adv.: 4 cent per regel.

1872-1876 *Advertentieblad voor Haarlem en omstreken.*

Uitg.: Van Dobben en Co. te Haarlem.

Verschijnt op dinsdag en vrijdag.

Prijs: f 0,25 per jaar en f 0,50 fr. p.p.

Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.

1877-1878 *Advertentieblad voor Harlingen en omstreken.*

Uitg.: W. L. H. Brugsma en S. Houtsma Jr. te Harlingen.

Verschijnt op donderdag.

Prijs: f 0,25 per kw.

Adv.: 1-4 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.

1874-1889 *Advertentieblad voor Hunsingo.*

Uitg.: H. H. G. Fongers te Uithuizen en J. C. Mekel te Winsum.

Verschijnt op woensdag en zaterdag.

Prijs: gratis; frankering 1 cent per ex.

Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.

1875 *Verschijnt op zaterdag.*

Prijs: gratis; frankeren f 0,60 per jaar.

1884 *Advertentieblad voor Hunsingo en Omstreken.*

1877- *Advertentieblad van Jouré.*

Uitg.: W. Houtsma te Jouré.

Verschijnt op zaterdag.

Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,25 fr. p.p.

Adv.: 1-3 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.

1886 *Advertentieblad voor Jouré en Omstreken.*

Adv.: 1-5 regels 10 cent, iedere regel meer 2 cent.

1889 *Adv.: 1-5 regels 20 cent; iedere regel meer 4 cent.*

1890 *Advertentieblad voor Landbouw, Handel en Nyverheid.*

Verschijnt op woensdag en zaterdag (4000 ex.)

Prijs: gratis in Hoogezand, Sappemeer, Slochteren, Zuid- en Noordbroek enz.

Adv.: 1-5 regels f 0,20, iedere regel meer 5 cent.

- 1872- *Advertentieblad voor Leiden en omstreken.*
 Uitg.: J. J. Groen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: gratis 3500 ex.; f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1880 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per half jaar fr. p.p.
- 1882 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
- 1870- *Advertentieblad voor Limburg.*
 Uitg.: L. Polis, firma Leiter-Nijpels te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1871 Prijs: f 1,40 per jaar fr. p.p.
- 1872 Prijs: 3500 ex. gratis; f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25.
- 1873 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1874 Uitg.: Leiter-Nijpels te Maastricht.
- 1878 Prijs: f 1,60 fr. p.p.
- 1887-1889 *Advertentieblad voor Medemblik, omliggende gemeenten en de Streek.*
 Uitg.: P. Geerts te Hoorn.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: gratis (4500 ex.)
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1888 Medemblikker Advertentieblad. Zie daar.
- 1889 Verschijnt op zaterdag.
- 1875 *Advertentieblad van den Nederlandschen Boekhandel.*
 Uitg.: Weyting en Brave te Amsterdam.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 5 cent.
- 1890¹ *Advertentie- en Nieuwsblad. Handels- en Landbouwcourant voor de Veenkoloniën.*
 Uitg.: Hazewinkel en Co. te Veendam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.
- 1871- *Advertentieblad voor de provincie Drenthe en voor de gemeente Assen.*
 Uitg.: Willem van Gorcum te Assen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: gratis; frankeren f 0,52 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1873 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,90 per jaar.

¹ Misschien ook nog nà 1890 verschenen.

- 1871- *Advertentieblad voor de provincie Friesland.*
 Uitg.: R. J. Schierbeek Lzn. te Leeuwarden.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: gratis; frankeergeld f 1,00 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1882 *Advertentieblad voor de Provincie Friesland.*
Provinciale Friesche Courant.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 2,00 fr. p.p.
- 1877- *Advertentieblad voor de provincie Friesland.*
 Uitg.: H. Wilder te Lemmer.
 Verschijnt op woensdagavond.
 Prijs: f 0,30 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel voor abonnees.
- 1882 Adv.: 10 cent per regel.
- 1886 *Advertentieblad van Verkoopingen, Verhuringen, Aanbestedingen*
 enz. voor de provincie Friesland.
- 1877-1878;
 1881 *Advertentieblad voor de provincie Noord-Holland.*
 Uitg.: L.G. Post te Purmerend.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,55 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881 Verschijnt op woensdagavond.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
- 1875- *Advertentieblad voor Tiel en omstreken.*
 Uitg.: D. Mijs te Tiel.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 0,60 per jaar en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 6 cent.
- 1876 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 Verschijnt op dinsdag.
- 1888-1889 *Advertentieblad voor Scheveningen*
 Uitg.: Wijle en Mijnlief te Scheveningen.
 Verschijnt op zaterdagmorgen.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1873- *Advertentieblad voor de stad Gorinchem en omstreken.*
 Uitg.: C. Schook te Gorinchem.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,30 voor het bezorgen en f 0,45 fr. p.p. per half jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1879 Uitg.: B. J. de Boer.
 Prijs: f 0,45 per half jaar en f 0,55 fr. p.p.
- 1880 Prijs: f 0,65 fr. p.p.
- 1883- *Advertentieblad voor Veluwe en Betuwe.*
 Uitg.: M. C. Bronsveld te Wageningen.
 Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: 1 cent per ex.
 Adv.: 1-10 regels f 0,50; iedere regel meer 3 cent.
- 1889 Prijs: f 1,00 per jaar.
 Adv.: 1-10 regels f 0,60; iedere regel meer 5 cent.
- 1859- *Advertentieblad voor Verkoopingen en Aanbestedingen.*
 Uitg.: T.C.B. ten Hagen te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1861 Prijs: f 2,00 per kw.
- 1864 *Advertentieblad voor Verkoopingen, Verhuringen, Verpachtingen, Aanbestedingen enz.*
 Prijs: f 2,00 per kw.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Adv.: 1-6 regels f 1,20; iedere regel meer 16 cent.
- 1878 *Algemeen Nederlandsch enz.*
 Adv.: iedere regel meer 20 cent.
- 1883 Adv.: 1-6 regels f 1,30; iedere regel meer 20 cent.
- 1886 Adv.: 1-6 regels f 1,40.
- 1880-1882 *Advertentieblad voor Wageningen, Rhenen, Ede, Bennekom, Lunteren, Renkum, Oosterbeek en Doorwerth.*
 Uitg.: M.C. Bronsveld te Wageningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 1 cent per ex.
 Adv.: 1-10 regels f 0,40; iedere regel meer 3 cent.
- 1879 *Advertentieblad van het Westland.*
 Uitg.: S. Veen Kz. te Naaldwijk.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 10 cent per regel.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1870-1874 *Advertentie-Blad voor Winschoten, 't Oldambt en Westerwolde.*
 Uitg.: Van Eerde en Van der Veen te Winschoten.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1871 Uitg.: J.D. van der Veen.
- 1890 *Album (Het) Zondagsblad van de Heldersche en Nieuwedieper Courant.*
 Uitg.: J.H. van Balen te Den Helder.
 Prijs: f 0,30 voor abonnees en f 0,35 fr. p.p.; voor niet-abonnees f 0,75.
- 1873- *Algemeen Advertentieblad.*
 Uitg.: A. J. Bronswijk te Oostburg.
 Verschijnt op dinsdagavond.
 Prijs: f 0,30 per jaar en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1877 Prijs: f 0,50 per jaar en f 0,80 fr. p.p.

- 1880-1881 *Algemeen Advertentieblad*. Bijvoegsel van het Geillustr. Famulieblad.
Uitg.: J. H. Vos te Maastricht.
Verschijnt op zaterdag.
Adv.: $7\frac{1}{2}$ cent per regel.
- 1881 Adv.: 1 frank per regel.
- 1883-1886 *Algemeen Advertentieblad te Alkmaar*.
Uitg.: M. Zwaan Rz. te Alkmaar.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: $f\ 0,30$ per kw. en $f\ 0,37\frac{1}{2}$ fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels $f\ 0,25$; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 *Algemeen Advertentieblad voor Noord-Holland*.
- 1884-1887 *Algemeen Advertentieblad voor Nederland*.
Uitg.: Clément Sloet te Zevenaar.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: gratis.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1871-1873 *Algemeen Advertentieblad voor de provincie Overijssel*.
Uitg.: H. C. Droese te Zwolle.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: $f\ 1,30$ per jaar.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1871-1876 *Algemeen Advertentieblad voor de provincie Utrecht*.
Uitg.: J. L. Beijers en J. van Boekhoven te Utrecht.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: $f\ 1,00$ per jaar.
Adv.: 1-5 regels $f\ 0,50$; iedere regel meer 6 cent.
- 1875 Uitg.: J. van Boekhoven.
- 1885 *Algemeen Advertentieblad voor Sneek en omstreken*.
Uitg.: A. J. Bokma te Sneek.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: $f\ 1,00$ per jaar en $f\ 1,50$ fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels $f\ 0,20$; iedere regel meer 4 cent.
- 1884- *Algemeen Advertentieblad voor Zutphen en omstreken*.
Uitg.: Nauta en Co. te Zutphen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: $f\ 1,00$ per jaar en $f\ 1,50$ fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels $f\ 0,20$; iedere regel meer 5 cent.
- 1885- *Algemeen Advertentieblad voor Zwolle en omstreken*.
Uitg.: Smut en Co. te Zwolle.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: $f\ 1,00$ per jaar en $f\ 1,50$ fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels $f\ 0,20$; iedere regel meer 4 cent.
- 1875-1876 *Algemeen Amsterdamsch Advertentieblad*.
Uitg.: Joh. Visser te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Adv.: 1-4 regels $f\ 0,60$; iedere regel meer 15 cent.

- 1878-1884 *Algemeen Amsterdamsch Volks- en Advertentieblad*.
 Uitg.: Joh. Visser te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1888 *Algemeen Belang (Het)*.
 Uitg.: S. Blok te Rotterdam.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1870-1871 *Algemeen Dagblad van Nederland*.
 Uitg.: Scheltema en Holkema te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1848- *Algemeen Handelsblad*. Nieuwe Amsterdamsche Courant.
 Uitg.: Gebr. Diederichs te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks behalve op zon- en feestdagen.
 Prijs: f 30,00 per jaar in de stad en f 32,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 1,75; iedere regel meer 25 cent.
 1870 Prijs: f 6,00 per kw. voor Amsterdam en f 7,00 fr. p.p.; 8 cent per nummer.
 Adv.: 1-5 regels f 1,25; iedere regel meer 25 cent.
 1890 Adv.: 1-5 regels f 1,30.
- 1866-1871 *Algemeen Nederlandsch Advertentie-Blad*.
 Uitg.: Ipenburg en Van Seldam.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 16,00 per jaar.
 Adv.: 16 cent per regel.
 1867 Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentie-Blad. Zie ook daar.
 1869 Uitg.: N. H. Beer te Amsterdam.
 1870 Prijs: f 2,25 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
- 1884 *Algemeen Nederlandsch Familieblad*. Orgaan van de Vereniging het Nederl. Familie-Archief.
 Uitg.: A. Eeltjes te Rotterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 10,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870-1871 *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad*.
 Directeur-uitg.: N. H. Beer te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks in hele en halve edities.
 Prijs: f 2,25 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 16 cent per regel.
- 1883- *Algemeen Nederlandsche Woning-Gids* voor Aanbiedingen en Aanvragen, Affaires, Villa's, Kamers enz. enz.
 Uitg.: S. Rüdesheim te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdagavond.

- Prijs: f 0,40 per kw.
 Adv.: f 1,50 per adv.
- 1884 Woninggids. Advertentieblad voor te koop of te huur aangeboden
 of gevraagde Huizen, Kamers, Affaires etc. Zie daar.
- 1850-1851 *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.*
 Uitg.: P. A. Reijnders.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 in de buitensteden.
 Adv.: 1-3 regels f 0,60; iedere regel meer 20 cent.
- 1873 *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.*
 Uitg.: J. M. van der Woestijne Jr. te Middelburg.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: 1 cent per nummer en 1,5 cent fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; adv. 5 cent per regel.
- 1890 *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad* voor Neede, Borkeloo, Eibergen,
 Groenloo, Diepenheim, Haaksbergen, Ruurlo enz.
 Uitg.: D. Gantvoort te Neede.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,30 per jaar voor Neede en f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1881- *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad* voor Noordoostelijk Friesland
 en Noordwestelijk Groningen.
 Uitg.: T. Slagter te Kollum.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886-1889 *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad* voor Sneek en omstreken.
 Uitg.: J. G. de Vries te Sneek.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1887 Adv.: 1-5 regels f 0,25.
- 1873- *Algemeen Nieuwsblad* voor Steenwijk en omstreken.
 Uitg.: A. Smit te Steenwijk.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,20 per kw. en f 0,30 fr. p.p.
 Adv.: 3 cent per regel.
- 1874 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 1876 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
 1882 Adv.: 4 cent per regel.
- 1876-1878 *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad* voor Twente.
 Uitg.: B. T. Blenken te Almelo.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 1,40 per jaar en f 1,80 fr. p.p.
 Adv.: 6 cent per regel.

- 1863-1877 *Algemeen Nieuws- en Advertentieblad voor Zeeuwsch-Vlaanderen.*
 Zie Nieuws- en Advertentieblad voor Zeeuwsch-Vlaanderen.
 Uitg.: J. Sturm te Terneuzen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,80 per kw. en f 0,95 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1867 Uitg.: Beilanus en Dhondt te Terneuzen.
- 1869 Uitg.: Dhondt en Co.
- 1870 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
- 1871 Prijs: f 1,10 fr. p.p.
- 1876 Uitg.: J. K. G. Dhondt.
- 1852 *Algemeen Politieblad.*
 Uitg.: Algemeene Landsdrukkerij te 's-Gravenhage.
 Prijs: f 2,50 per jaar.
- 1853 Uitg.: Ministerie van Justitie te 's-Gravenhage.
- 1873-1878 *Algemeen Volksblad van Nederland.* Orgaan voor moderne Staat- en
 Staathuishoudkunde.
 Uitg.: C. A. J. Geesink te Amsterdam.
 Verschijnt op zondag en donderdag.
 Prijs: f 1,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1856-1864 *Algemeen Weekblad.*
 Uitg.: J. Schuitemaker te Purmerend.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1864 Purmerender Courant. Algemeen Weekblad. Zie daar.
- 1876-1878 *Algemeen Wekelijksch Advertentieblad.*
 Uitg.: F. W. Scheepens en Zn. te Bergen op Zoom.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 *Algemeen Zaanlandsch Annonceblad.*
 Uitg.: J. F. Wegener te Amsterdam.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1850-1851 *Algemeene Courant van Christendom en Kerk.*
 Uitg.: F. Kleeuwens en Zoon te Goes.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 5,50 en f 4,60.
 Adv.: 12½ cent per regel.
- 1881-1886 *Algemeene Gids voor Betrekkingen, Woningen en den Handel.*
 Uitg.: G. C. van der Mast en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

- 1882 *Algemeene Gids voor den Handel, de Nijverheid, Woningen en Betrekkingen.*
- 1883 *Algemeene Gids. Goedkoopst Weekblad voor Nederland.*
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
- 1886 *Algemeene Gids voor Handel en Nijverheid. Goedkoopst Weekblad voor Nederland.*
- 1889- *Algemeene Gids. Nieuws- en Advertentieblad. Goedkoopst Weekblad voor Nederland.*
Bureaus te Amsterdam, Alkmaar, Schagen en Texel.
Uitg.: Koster en Co. te Alkmaar.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1848-1850 *Algemeene 's-Gravenhaagsche Courant. Staat- en Letterkundig Weekblad.*
Uitg.: A. Kloots en Comp. te 's-Gravenhage.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 1,10 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1848-1861 *Algemeene Konst- en Letterbode.*
Uitg.: Erven A. Loosjes te Haarlem.
Prijs: 17½ cent per nummer.
- 1852 Prijs: f 10,00 per jaar en f 11,50 fr. p.p.
Verschijnt op vrijdag.
- 1855 Uitg.: Loosjes en Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage.
Prijs: f 10,75 fr. p.p. per jaar.
- 1848 *Algemeene Landhuishoudelyke Courant. Weekblad tot bevordering eener practische en op wetenschappelijke kennis gegronde beoefening van den akker- en tuinbouw, vee-, bijen-, zijden- en houtteelt en boomkwekerij.*
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 1,20; iedere regel meer 15 cent.
- 1849-1850 *Algemeene Landhuishoudelyke Courant. Weekblad voor den Nederlandschen akkerbouw, veehouder, houtteler, boomkweker, warmoezenier en grondeigenaar.*
Uitg.: J. G. Meijer te Arnhem.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 1,25, iedere regel meer 15 cent.
- 1851 *Algemeene Lyst van Nieuwe Boeken, enz.*
Uitg.: Dannenfelser en Doorman te Utrecht.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 1,20 per jaar.
Adv.: één pagina f 2,00, eenvierde pagina f 0,60.
- 1853 Uitg.: J. D. Doorman te Utrecht.

- 1851-1853 *Algemeene Nyverheids Courant*.
 Uitg.: P. Hoovenaar Ruting te Deventer.
 Verschijnt zaterdags.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,30.
- 1852 *Nijverheids-Courant*.
 Uitg.: D. J. Wilterdink.
 Adv.: iedere regel meer 7½ cent.
- 1848-1863 *Algemeene Prys-Courant* van koopmanschappen, specien, wissels en
 assurantie-premien.
 Uitg. · Blickman en Sartorius te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs. f 9,00 per jaar met 65 cent verhoging voor de buitensteden;
 prijs per nummer 20 cent.
 Ook uitgave in Duits en Frans in 1848.
- 1853 *Algemeene Prijskrant*.
- 1870- *Algemeene Trekkingslyst* van binnen- en buitenlandsche effecten,
 spoorweg-aandeelen, loterijleeningen etc.
 Uitg.: T. Hooiberg en Zn. te Leiden.
 Verschijnt ongeregeld.
 Prijs f 3,00 per jaar en f 3,30 fr. p.p.
- 1884 Uitg.: Weytingh en Brave te Amsterdam.
- 1885 Prijs: f 3,55 fr. p.p.
- 1873-1878 *Algemeene Visschery-Courant*.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1889- *Alkmaarsch Advertentieblad*.
 Bureau te Alkmaar.
 Verschijnt op dinsdagmiddag.
 Prijs: f 0,85 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,25, iedere regel meer 5 cent.
- 1848- *Alkmaarsche Courant*.
 Uitg.: Erven A. Sterck te Alkmaar.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: 6 cent per nummer.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1854 Uitg.: H. Coster en Zoon te Alkmaar.
 Prijs: f 3,00 per jaar en f 3,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75, iedere regel meer 15 cent.
- 1862 Verschijnt op zondag.
- 1865 Prijs: f 3,40 per jaar en f 4,00 fr. p.p.
- 1870 Prijs: f 0,55 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
- 1871 Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,80 fr. p.p.; 5 cent per nummer.
- 1881 Verschijnt op woensdag, vrijdag en zondag.
 Prijs: f 0,80 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1887 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.

- 1884- *Allgemeine Kaffeezeitung*.
Adm.: J. P. Bladergroen te Rotterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,80 per kw. voor de stad en f 2,00 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1886 Uitg.-red.: Franz Stapff te Rotterdam.
- 1871-1872 *Almelosche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor het Hoofdkiesdistrict Almelo.
Uitg.: J. van Dam te Almelo.
Verschijnt op woensdagavond.
Prijs: f 0,45 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1886- *Ambachtsman (De)* Vakblad voor timmerlieden, metselaars, machinisten, smeden, ververs enz.
Uitg.: J. van der Endt en Zn. te Maassluis.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 *Amerikaansche Spoorweg-Financier (De)*
Uitg.: C. H. Susan Jr. te 's-Gravenhage.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1875- *Amerongsche Courant (De)*. Nieuwsblad voor Amerongen, Rhenen, Veenendaal en omstreken.
Uitg.: G. H. Koenen te Amerongen.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,45 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1878 Uitg.: F. F. Kuiper te Amerongen.
- 1879 *Amerongsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Amerongen, Leersum, Rhenen, Veenendaal en omstreken.
- 1882 Verschijnt op woensdag.
- 1852- *Amersfoortsche Courant*.
Uitg.: Veeckens en Van Kuykhof te Amersfoort.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,90 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1854 Adv.: 1-10 regels f 0,75.
- 1857 Uitg.: A. H. van Cleeff te Amersfoort.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 1,50 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Verschijnt op maandag- en donderdagavond.
Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
- 1866-1868 *Ami des Intérêts Limbourgeois (L')*.
Uitg.: J. Russel te Maastricht.
Verschijnt drie keer per week.

- 1868-1876 *Ami du Limbourg (L')*.
 Uitg.: J. Russel te Maastricht.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 4,00 per kw. en f 5,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1870 Prijs: f 3,00 per kw. en f 4,00 fr. p.p.
- 1874 Verschijnt drie keer per week.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,30 fr. p.p.
- 1885-1887 *Amstel (De)*. Weekblad voor Uithoorn, Mijdrecht, Ouder- en Nieuwer-Amstel en omstreken.
 Uitg.: A. T. de Ruijter te Aalsmeer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 Verschijnt op zondag.
 De Amstel, Weekblad voor Uithoorn, Mijdrecht, Wilnis, Vinkeveen, Ouder- en Nieuwer-Amstel en omstreken.
- 1887 De Amstel, Weekblad voor Uithoorn etc. Ouder-Amstel, Waver-veen en omstreken.
- 1881-1885 *Amstelbode (De)*.
 Uitg.: J. S. de Haas te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1882 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
- 1883 Uitg.: J. J. F. van Zeyl.
- 1884 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
- 1889 *Amstelbode (De)*
 Drukker: Theo Kervel en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1878 *Amstelbode (De)*. Politiek en financieel weekblad.
 Uitg.: Joh. Visser te Amsterdam.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,75 fr. p.p. voor 12 nummers.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1865 *Amstelstem (De)*.
 Uitg.: K. H. Schadd te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 5 cent.
- 1890 *Amstelstreek (De)*.
 Uitg.: H. C. Dröse te Nieuwer-Amstel.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.

- 1883- *Amsterdammer (De)*. Dagblad voor Nederland.
 Uitg.: Dagblad-Vereeniging Holtz en Co.
 Verschijnt dagelijks in twee edities.
 Prijs: f 5,00 voor de stad, f 7,00 fr. p.p. in twee zendingen en
 f 6,00 fr. p.p. in één zending.
 Adv.: 1-5 regels f 1,10; iedere regel meer 20 cent.
- 1887 Uitg.: Allert de Lange.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,50 per kw. voor de stad en f 2,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,05; iedere regel meer 20 cent.
- 1889 Dir.: D.N. Dietz.
- 1890 Red.-adm.: gebouw Felix Meritis.
 Prijs: f 3,00 voor de stad en f 3,25 daarbuiten.
- 1878- *Amsterdammer (De)*. Weekblad voor Handel, Nijverheid en Kunst.
 Uitg.: Ellerman, Harms en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zondagochtend.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1879 *De Amsterdammer*. Weekblad voor Nederland.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1882 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
- 1883 Uitg.: Dagblad-Vereeniging Holtz en Co.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1887 Uitg.: Tj. van Holkema.
 Verschijnt op zaterdag.
 Adv.: iedere regel meer 20 cent.
- 1890 Prijs: f 1,15 per kw. en f 1,27½ fr. p.p.
- 1872 *Amsterdamsch Advertentieblad*.
 Uitg.: Klinkert en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: gratis voor Amsterdam en f 1,00 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1882-1886 *Amsterdamsch Crediet*. Financieel, Handel en Nijverheid.
 Bureau: N.Z. Voorburgwal 232
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 4,00 per jaar voor de stad en f 4,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
- 1884 Uitg.: Spuistraat 174.
- 1886 Verschijnt op zaterdagavond.
- 1848- *Amsterdamsch Effectenblad*.
 Uitg.: J. J. Kergenaar te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 11,00 per jaar en f 13,50 fr. p.p.
- 1857 Uitg.: J. Tak te Amsterdam.
- 1863 Uitg.: Ellerman en Hoitsema te Amsterdam.
- 1870 Drukkers: Roeloffzen en Hübner.
 Verschijnt op maandag en donderdag.
- 1871 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.

- 1869-1872 *Amsterdamsch Volksblad*.
 Uitg.: L. J. H. Brons Boldingh, firma Wed. W. Clement te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1888- *Amsterdamsch Zondagsblad tot Getuigenis der Waarheid*.
 Uitg.: Scheffer en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per half jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1848- *Amsterdamsche Courant*.
 Uitg.: J. van Bonga te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks (behalve op zondag).
 Prijs: f 7,50 per kw. in de stad en f 8,50 buiten Amsterdam.
 Adv.: 1-7 regels f 1,50; iedere regel meer 20 cent.
- 1851 Uitg.: J. Schuurman; directeur J. van Bonga.
 1852 Prijs: f 0,50 goedkoper voor één jaar.
 1853 Hoofdredacteur: A. J. de Bull.
 1854 *Amsterdamsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
 1855 Uitg.: J. van Bonga.
 1870 Prijs: f 5,00 per kw. en f 6,00 fr. p.p.; 7½ cent per ex.
 1883 Uitg.: Rokin 60.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1885 Uitg.: Nes 53.
 1886 Uitg.: Lokaal 'De Brakke Grond'.
 1887 Uitg.: Mij. tot Expl. v.d. Amst. Crt. Lokaal 'De Brakke Grond'.
 Prijs: f 2,50 fr. p.p.
- 1885-1889 *Amsterdamsche Figaro*.
 Uitg.: Rokin 69.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 30 cent per regel.
- 1886 Uitg.: J. C. M. van Diggelen en Co.
- 1880-1881 *Amsterdamsche Handels-Courant (De)*. Weekblad voor Effecten en Goederenhandel.
 Uitg.: N. H. Beer te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1888- *Amsterdamsche Kerkbode*. Officieel Orgaan voor de Nederlandsche Gereformeerde Kerk (doleerende).
 Uitg.: Maatschappij tot Expl. v.d. Amst. Crt. Lokaal 'De Brakke Grond' te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

- 1884-1886 *Anti-Revolutionaire (De)*. Weekblad voor de eilanden Voorne Putten, Rozenburg, IJsselmonde, Hoeksche Waard en Overflakkee.
Uitg.: H. P. Scheffers te Brielle.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,75 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1873 *Anti-Ultramontaan (De)*. Zondagsblad voor het Nederlandsche Volk.
Uitg.: G. C. van der Mast te Gorinchem.
Verschijnt op zaterdagavond.
Prijs: f 1,30 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1860-1869 *Apeldoornsche Courant*.
Uitg.: T. D. H. Pull te Apeldoorn.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1871 Zie Nieuws- en Advertentieblad voor de Veluwe. Apeldoornsche Courant.
- 1888-1889 *Arend (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Dordrecht en Omstreken.
Uitg.: M. A. H. van Dun te Dordrecht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,30 fr. p.p.
Adv.: 3 cent per regel.
- 1884-1885 *Argus*. Humoristisch en Satyrisch Weekblad.
Bureau te Amsterdam, Spuistraat 174.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 4,50 per jaar.
Adv.: 1-4 regels f 1,00; iedere regel meer 25 cent.
- 1885 *Arnhemmer (De)*.
Uitg.: C. Misset te Arnhem.
Verschijnt op zondag en donderdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,45; iedere regel meer 7½ cent.
- 1858-1860 *Arnhemsch Weekblad*.
Uitg.: J. H. Kruyt te Arnhem.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 2,40 per jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1859 Uitg.: T. E. Slot.
- 1866-1884 *Arnhemsch Weekblad en Geldersch Advertentieblad*.
Uitg.: T. E. Slot te Arnhem.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1870 Adv.: 7½ cent per regel.

- 1871 Prijs: *f* 0,60 fr. p.p.
 1875 Prijs: 0,50 per kw. en *f* 0,65 fr. p.p.
- 1848- *Arnhemse Courant*.
 Uitg.: G. J. Thieme te Arnhem.
 Verschijnt op dinsdag, woensdag, donderdag, zaterdag en zondag.
 Prijs: *f* 5,00 per kw.
 Adv.: 1-5 regels *f* 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1856 Verschijnt dagelijks.
 1809 Prijs: *f* 4,40 per kw. en *f* 5,00 fr. p.p.
 1870 Prijs: *f* 3,40 per kw. en *f* 4,20 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
 1871 Prijs: *f* 2,50 per kw. en *f* 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
 1872 Prijs: *f* 3,40 per kw. en *f* 4,20 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
 1886 Prijs: *f* 3,65 per kw. en *f* 4,20 fr. p.p.
- 1849-1851 *Arrondissementsbode van Amersfoort (De)*. Nieuws- en Advertentie-
 Blad der Kantons Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede.
 Uitg.: W. J. van Bommel Vloten te Amersfoort.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 3,60 per jaar.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1848-1853 *Asmodée et le Courier Batave*.
 Red.-uitg.: R. van Bevervoorde te 's-Gravenhage.
 Verschijnt elke zondag.
 Prijs: *f* 8,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,75; iedere regel meer 20 cent.
- 1851 *Le Courier Batave. Journal du Dimanche*.
- 1855- *Asmodée*.
 Uitg.: A. H. van Gorcum te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 1,50 per kw. en *f* 1,65 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1856 Uitg.: H. G. Mulder te Amsterdam.
 1867 Uitg.: A. van Brussel te Amsterdam.
 1870 Verschijnt op donderdag.
 1873 Adv.: 20 cent per regel.
 1882 Adv.: 16 cent per regel.
 1886 Uitg.: Erven Visscher te Amsterdam.
- 1878 *Assurantieblad*.
 Uitg.: D. B. Centen te Amsterdam en H. C. A. Campagne te Tiel.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: *f* 6,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 1,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1863-1869 *Assurantiebode*.
 Uitg.: F. Verschuur Pz. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 1,60 per kw. en *f* 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels *f* 1,50; iedere regel meer 20 cent.

- 1848 *Atlas. Algemeen Handels- en Nieuwsblad.*
1848 Geen voorwaarden bekend.
- 1890 *Avicultura.* Bijblad van *Floralia*.
Uitg.: Willem van Gorcum te Assen.
Prijs: f 1,80 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7 cent.
- 1849 *Avise de la Meuse (L').* Chronique hebdomadaire et feuille d'annonces.
Uitg.: S. Trouillart Hanssen te Maastricht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,90 voor de stad en f 1,05 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1886- *Avondpost (De).* Dagblad voor Stad en Land.
Bureau: Wagenstraat 70 te 's-Gravenhage.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,25 voor de stad per kw.; in plaatsen waar agenten zijn
f 1,40 en f 1,65 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,55; iedere regel meer 12½ cent.
- 1888- *Axelsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Zeeuwsch-
Vlaanderen.
Uitg.: F. Dieleman te Axel.
Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1882- *Bakkers-Courant (De).* Nieuws- en Advertentieblad, gewijd aan de
belangen van H.H. Brood-, Koek- en Banketbakkers.
Uitg.: J. Plantinga te Deventer.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 De Bakkers-Courant. Orgaan van den Nederlandschen Bakkers-
bond. Nieuws- en Advertentieblad etc.
- 1886 De Nederlandsche Bakkers-Courant.
Uitg.: Mij. tot Expl. van de Amst. Crt., Brakke Grond te Amster-
dam.
Prijs: f 4,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1883- *Balkster Nieuws- en Advertentieblad.*
Uitg.: F.D. Hoekstra te Balk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 Prijs: f 1,70 per jaar fr. p.p.
- 1887 Verschijnt op vrijdag.
- 1874- *Banier (De).* Weekblad voor Friesland.
Uitg.: Simon Brandenburgh te Workum.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,75 fr. p.p.

- Adv.: 1-6 regels *f* 0,35; iedere regel meer 6 cent.
 1877 Adv.: 1-5 regels *f* 0,35.
 1878 Uitg.: Simon Brandenburgh te Workum en J. J. Wiarda te Sneek.
 1880 De Banier. Nieuws- en Advertentieblad voor Friesland.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdag.
 Prijs: *f* 0,90 per kw. en *f* 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,40; iedere regel meer 6 cent.
- 1872- *Barneveldsche Courant*. Veluwsch Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: G. W. Boonstra te Barneveld.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1870- *Batawer (De)*. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: J. Heuvelink te Arnhem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1873 De Batawer. Over-Veluwsch Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: Van Egmond en Heuvelink.
 Adv.: 6 cent per regel.
- 1875 De Batawer. Weekblad voor de Betuwe, Arnhem en omstreken.
 Prijs: *f* 0,60 per kw. fr. p.p.
- 1855-1876;
 1879- *Bazuin (De)*. Gereformeerde Stemmen uit de Christ. Afscheidene Kerk van Nederland.
 Uitg.: Wilson en Co. te Meppel.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: *f* 1,25 per kw. en *f* 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-8 regels *f* 0,80; iedere regel meer 10 cent.
- 1857 Uitg.: S. van Velzen Jr. te Kampen.
 1858 Uitg.: Bähler en Van Pelt te Meppel.
 1861 Uitg.: J. A. Boom en Zn.
 1862 Uitg.: L. Nijholt te Zwartsluis.
 1863 Uitg.: S. van Velzen Jr. te Kampen.
 1863 Prijs: *f* 1,50 per kw. fr. p.p.
 1865 Prijs: *f* 1,60 per kw. en *f* 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels *f* 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: *f* 1,50 per kw. fr. p.p.
 1874 Uitg.: S. van Velzen Jr. te 's-Gravenhage.
 1879 De Bazuin. Stemmen uit de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland.
 Verschijnt op vrijdag.
- 1880 Uitg.: H. Bulens te Winterswijk.
- 1873 *Berigtgever voor Breda en Omstreken (De)*.
 Uitg.: Nijs en Philipsen te Breda.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels *f* 0,50; iedere regel meer 5 cent.

- 1887- *Berkelbode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: H. Dull te Borculo.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 en f 0,55 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 6 cent.
- 1888 *De Vennootschap Berkelbode*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitgegeven te Borculo.
- 1889- *Berkelbode (De)*. Liberaal-Organ van het 'Kiesdistrict Lochem'.
Nieuws- en Advertentieblad voor Borkeloo, Geesteren, Gelselaar,
Haarlo, Eibergen, Rekken, Beltrum, Groenlo, Neede, Markelo,
Diepenheim, Goor, Gorssel, Almen, Ambt- en Stad-Delden, Laren,
Barchum, Lochem, Ruurlo enz.
Uitg.: C. Misset Doetinchem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,45; iedere regel meer f 0,75.
- 1887- *Bethel*. Christelijk Weekblad ten voordeele van het centraal wees-
huis van dien naam te Dordrecht.
Drukkers: D. Wijtman en Zuidberg en Co. te Dordrecht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,56 per jaar en f 1,82 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,25; iedere regel meer 4 cent.
- 1887 *Betrekkinglijst*. Bijblad van de Amsterdamsche Courant.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,00 per maand.
Adv.: 30 cent per adv. voor personeel.
- 1890 *Betuwe (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Over- en Neder-
Betuwe.
Uitg.: H. van Gortel te Wageningen.
Prijs: f 0,30 per kw.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer f 0,10.
- 1884 *Beurs (De)*. Financiële Courant.
Uitg.: M. Wiener te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1851-1856 *Bibliographie voor Nederland*. Of Algemene Naamlijst van nieuw
verschenen werken in alle vakken, ten behoeve van uitgevers,
boekhandelaars, boekverzamelaars en geleerden.
Uitg.: Gebr. J. en H. van Langenhuysen te 's-Gravenhage.
Verschijnt twee keer per maand.
Prijs: f 2,40 per jaar en f 3,00 voor het buitenland.
Adv.: 1 pagina f 2,00 en tot $\frac{1}{4}$ pagina f 0,60.
- 1870- *Bildtsche Courant*.
Uitg.: J. Kuiken Jz. te St. Anna-Parochie.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.

- Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1871 Bildtsche Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor het Bildt en omstreken.
- 1875 Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
- 1879 Bildsche Courant. Weekblad voor het kanton Berlikum.
Adv.: 1-5 regels f 0,35; iedere regel meer 7 cent.
- 1882 Bildsche Courant. Voor het kanton Berlikum.
Verschijnt op donderdag en zondag.
- 1883 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1874 *Beurs (De)*. Gids voor fondsenhouders. Onafhankelijk van bankiers.
Uitg.: T. Rüdesheim te Amsterdam.
Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
Prijs: f 1,75 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1874 *Bode (De)*. Leeuwarder Advertentieblad.
Uitg.: M. de Vries te Leeuwarden.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: gratis; frankeren f 0,50 per jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 3 cent.
- 1874-1878 *Boekdrukkers-Nieuwsblad*. Orgaan voor Patroon en Gezel.
Uitg.: Ruterig en Vermandel te Deventer.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-10 regels f 0,60; iedere regel meer 5 cent.
- 1856 *Boekverkooper (De)*
Uitg.: P.D. J. Quanjer te Zierikzee.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,45 fr. p.p.
Adv.: 3 cent per regel.
- 1877-1880 *Boeren Courant (De)*. Weekblad voor Landbouw, Koophandel en Nijverheid.
Uitg.: Jan Philipsen te Breda.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1878 Adv. 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1879 Verschijnt op zondag.
- 1863- *Bolswardsche Courant*.
Uitg.: B. Cuperus Az. te Bolsward.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,80 per kw. en f 0,95 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Verschijnt op donderdag.
Adv.: 1-7 regels f 0,50.
- 1873 Bolswardsche Courant. Nieuws- en Advertentieblad.

- 1876- *Bommelsche Courant*.
 Uitg.: F. J. Brünings te Zaltbommel.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1877 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
- 1880 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
- 1881 Uitg.: A. G. Brünings-Gising.
- 1888- *Bondscourant (De)*. Uitgaaf van den Nederlandschen Brood-, Koek- en Banketbakkersbond.
 Uitg.: D. A. van Waalwijk te Amsterdam.
 Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p. en voor leden f 2,50.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60 iedere regel meer 10 cent.
- 1880- *Boodschapper (De)*. Gewijd aan de belangen van Kerk en Staat.
 Uitg.: H. Visser te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,30 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 De Boodschapper. Christelijk Weekblad.
 Bureau te 's-Gravenhage.
- 1879 *Boodschapper voor 's-Gravenhage en Scheveningen*.
 Uitg.: H. Visser te Scheveningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,20 per kw. en f 0,25 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1881-1885 *Boodschapper (De)*. Weekblad in dienst van den Heer Jezus.
 Uitg.: G. Velthuyzen te Haarlem.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 *Boterhandel (De)*. Courant gewijd aan den handel in boter, butterine, margarine en aanverwante artikelen.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,40 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1885- *Boterhandel (De)*. Courant voor den handel in en bereiding van boter, kaas, butterine, margarine enz.
 Uitg.: Adm. van De Boterhandel te Oss.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,40 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1886 Uitg.: J. A. Acket te Oss.
- 1852 *Bouw- en Werktuigkunde (De)*. Weekblad ten dienste van: Ingenieurs, Architecten, Machinisten, Opzieners, Aannemers, Steenhouwers, Metselaars, Timmerlieden, Smids, en verdere ambachtslieden enz.

Uitg.: A. van der Mast te Gorinchem.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75.

- 1882- *Bouwkundig Weekblad*. Orgaan van de Maatsch. tot bevordering der Bouwkunst.
Uitg.: Erven H. van Munster en Zn. te Amsterdam.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 8,50 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1871- *Boxmeersch Weekblad*. De Maasbode.
Uitg.: F. Schoth te Boxmeer.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1884 *Boxmeersch Weekblad*. De Maasbode. Nieuws- en Advertentieblad voor het Kanton Boxmeer en Omstreken.
Prijs: f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 7 cent per regel.
- 1886- *Bredanaar (De)*. Algemeen Advertentie- en Nieuwsblad voor het Arrondissement Breda en de provincie Noord-Brabant.
Uitg.: H. Engelbregt te Breda.
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,55 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 10 cent.
- 1887 *De Bredanaar*. Algemeen Advertentie- en Nieuwsblad.
- 1848- *Bredasche Courant*. Staat- Letterkundig- en Wetenschappelijk Nieuwsblad.
Uitg.: Broese en Comp. te Breda.
Verschijnt op zondag, dinsdag en donderdag.
Prijs: f 3,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1860 Verschijnt op zondag en donderdag.
Prijs: f 2,25 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
- 1870 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1873 *Bredasche Courant*. Arrondissements Nieuws- en Advertentieblad.
- 1883 *Bulletin des Théâtres*. Algemeene Gids voor Publieke Vermakelikheden.
Uitg.-Dir.: Bär en Co. te Amsterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 2,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1848 *Burger (De)*.
Uitg.: A. van Bevervoorde te 's-Gravenhage.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,90 per kw. voor de stad en f 1,05 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.

- 1851 *Burger (De) en Volksstem (De)*.
Uitg.: N. W. van Nifterick te Amsterdam.
Prijs: f 2,50 per jaar en f 2,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 *Burgerplicht*. Amsterdamsch Weekblad.
Uitg.: De Roever-Kröber-Bakels te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1866- *Bijblad tot het Amsterdamsch Effectenblad*.
Prijs: f 5,00 en f 6,00 fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
1867 Verschijnt wekelijks.
- 1890 *Bijvoegsel van De Bazar*. (Vereenigd met de Dames-Modegids).
Geïllustreerd Tijdschrift voor Modes en Handwerken.
Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: gratis voor abonnees van De Bazar.
Adv.: f 0,25 per regel.
- 1857 *Bijblad tot de Kerkelijke Courant*.
Uitg.: Gebr. Muller te 's-Hertogenbosch en J. M. van 't Haaff te 's-Gravenhage.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 6,50 per jaar.
Adv.: 25 cent per regel.
- 1889 *Bijdrager (De)*. Gereformeerd Blaadje.
Uitg.: W. Boekhoven te Sommelsdijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,25 per kw. fr. p.p.
- 1848 *Bijkorf (De)*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: F. Zalm te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 voor de stad en f 1,00 fr. p.p. per kw.
Adv.: 1-3 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1880- *Caecilia*. Algemeen muzikaal tijdschrift van Nederland.
Uitg.: Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 6,00 per jaar en f 6,60 fr. p.p.
Adv.: 12½ cent per regel.
- 1848-1856 *Catholijke Nederlandsche Stemmen*.
Uitg.: J. Witz te Grave.
Prijs: f 8,50 per jaar.
1851 Uitg.: J. Witz te Arnhem.
1855 Katholijke Nederlandsche Stemmen.

- 1857 Kerkelijke Courant. Kathol. Nederl. Stemmen.
Verschijnt op zaterdag.
Adv.: 1-5 regels f 0,75.
- 1864 Uitg.: Jozué Witz te Arnhem en B. Lenfring te Amsterdam.
Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,12½ fr. p.p.
Adv.: iedere regel meer 10 cent.
Zie Kerkelijke Courant. Katholieke Nederlandsche Stemmen.
- 1886- *Centraalblad voor Israëlieten*, voorheen Israël. Vliegend Blad.
Uitg.: Creveld en Co. te Amsterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1887 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p. in de stad en f 0,60 daarbuiten.
- 1889 Verschijnt op donderdag.
- 1885 *Centrum (Het)*. Dagblad voor Utrecht en Nederland.
Uitg.: De Vennootschap 'Het Centrum' te Utrecht.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 Uitg.: Mij. tot Expl. van het Dagblad 'Het Centrum'.
- 1888 Uitg.: Mij. tot Expl. van het Dagblad 'Het Centrum' en van 'de Volkscourant'.
- 1876-1879 *Ceres*. Weekblad voor Akkerbouw, Veeteelt en Zuivelbereiding,
Tuinbouw en Houtteelt.
Hoofdred.: F. R. Corten en A. F. Marlet.
Uitg.: Leiter-Nijpels te Maastricht.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 3,60 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1877 Red.: A. F. Marlet.
Uitg.: F. Kleeuwens en Zn. te Goes.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,50 fr. p.p. per kw.
- 1870-1872 *Christelyk Volksblad*.
Uitg.: G. C. van der Mast te Gorinchem.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1872 Uitg.: C. Schook te Gorinchem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,26 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,25; iedere regel meer 3 cent.
- 1876-1882 *Christelyk Volksblad*.
Uitg.: J. C. de Buissonjé te Den Helder.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: 2½ cent fr. p.p. per ex.
Adv.: 1-6 regels f 0,25; iedere regel meer 4 cent.
- 1879 Verschijnt op vrijdag.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.

- 1883- *Christelyk Volksblad*.
 Uitg.: G. M. Klemkerk te Goes.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 2,5 cent per ex. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1889 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1870-1871 *Christelyk Volksblad*. Aan de belangen van godsdienst, staatkunde en beschaving gewijd.
 Uitg.: G. C. v.d. Mast te Gorinchem.
 Verschijnt op donderdagavond.
 Prijs: f 1,35 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
 Zie Christelyk Volksblad.
- 1874-1875 *Christelyk Volksblad* van de Christelyk-historische richting.
 Red.: Ds. N. de Jonge.
 Uitg.: P. J. Milborn te Nijmegen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,32½ per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,25; iedere regel meer 3 cent.
- 1867-1872 *Christelyk Weekblad*.
 Uitg.: P. J. Milborn te Middelburg.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,10 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Verschijnt op vrijdag.
- 1885-1886 *Christelyk Weekblad*. Nieuws- en advertentieblad voor Haarlem en omstreken.
 Uitg.: F. J. Frölich en Co. te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 Christelyk Weekblad voor Haarlem, Kennemerland en West-Friesland.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,40 voor Haarlem en f 0,50 fr. p.p.
- 1887 *Christelyk Weekblad voor Leiden en Omstreken*.
 Uitg.: D. Donner te Leiden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1872 *Christelyke Kindervriend (De)*. Weekblad tot in- en uitspanning van de Christelyke jeugd.
 Uitg.: C. van Noortwijk Jr. te Schiedam.
 Prijs: f 3,00 per jaar en f 3,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1886- *Christelyke Nieuwsbode voor Dordrecht en Omstreken*.
 Uitg.: H. W. van Kuijkhof te Dordrecht.

- Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,25 per kw. en *f* 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1877-1879 *Christelijke School (De)*. Weekblad voor het Christelijk onderwijs.
 Uitg.: M. C. Bronsveld te Wageningen.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,90 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1880 *De Christelijke Schoolbode*. Zie daar.
- 1879- *Christelijke Schoolbode (De)*. Zie: *De Christelijke School*.
 Uitg.: M. C. Bronsveld te Wageningen.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,90 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1882-1883 *Christelijke Volksstem (De)*. Weekblad voor en door het volk.
 Uitg.: J. J. van Wijk te Terneuzen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 0,45 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1890 *Coevorder Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Coevorden en omliggende plaatsen.
 Uitg.: J. E. Schuurring te Coevorden.
 Prijs: *f* 0,50 per half jaar en *f* 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1888- *Compleetmaker (De)*.
 Uitg.: Wed. C. Boldingh Hzn. te Hoorn.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: gratis.
 Adv.: vast tarief van 20 cent en verder 2 cent per regel.
- 1889 Prijs: *f* 0,50 per jaar.
- 1884 *Concordia-Gids*.
 Uitg.: Broese en Co. te Breda.
 Verschijnt ongeregeld.
 Prijs: *f* 1,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1886 Verschijnt op zondag.
- 1874 *Confessioneel Weekblad*. Voor de leden der Hervormde Kerk.
 Uitg.: J. C. de Buissonjé te Den Helder.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1874-1877 *Coöperatie (De)*. Volksblad.
 Uitg.: Wed. P. Crombouw Mz. te Goes.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,50 per jaar en *f* 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 6 cent per regel.

- 1875 Uitg.: J. A. Ross
Prijs: f 1,00 fr. p.p.
- 1886-1887 *Courant voor Lekkerkerk en Omstreken.*
Uitg.: A.F. van Wieringen en Co. te Maassluis.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1876-1883 *Courant voor Maassluis, het Westland en Rozenburg.*
Uitg.: J. van der Endt en Zn. te Maassluis.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1874 *Courant voor de Nederlandsche Jeugd.*
Uitg.: C.L. Brinkman te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,40 per jaar en f 2,70 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1875 *Courrier du Beau-Monde (Le).* Journal français (Semi-mensuel).
Dir.-édit.: Jan Philipsen te Breda.
Verschijnt twee keer per maand.
Prijs: f 3,00 fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 2,00; iedere regel meer f 0,25.
- 1879-1885 *Courrier de la Haye et de Schéveningue (Le).*
Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
Verschijnt op dinsdag, vrijdag en zondag in badseizoen.
Prijs: f 3,00 per kw.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1881 *Le Petit Courrier de la Haye etc.* tot 1884.
Prijs: f 4,00 fr. p.p.
- 1885 *Le Courrier etc.*
Prijs: f 3,60 per kw.
- 1852- *Courrier de la Meuse (Le).* Journal quotidien, religieuse, politique et littéraire.
Uitg.: A. J. van Osch-America en Cie. te Maastricht.
Prijs: f 4,50 per kw. voor Maastricht en daarbuiten f 5,50.
Adv.: 8 cent per regel.
- 1863 Uitg.: A. van der Hoeven te Maastricht.
- 1865 Uitg.: Ch. Hollman te Maastricht.
Prijs: f 5,00 en f 6,00 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1864 *Courrier de la Meuse (Le).* Journal du Limbourg commerciale, politique et littéraire.
- 1870 Prijs: f 3,00 per kw. en f 4,00 fr. p.p.
- 1871 *Le Courrier de la Meuse.* Journal du Limbourg.
- 1873 Eig.: Henri Bogaerts te Maastricht.
- 1884 Adm.: H.F. v.d. Eerenbeemt.
Op zaterdag Bijblad in Nederlandse taal.

- 1886 Adm.: Courrier de la Meuse.
 1890 Prijs: f 2,50 per kw. fr. p.p.
- 1886- *Courrier de Schéveningue (Le)*. Offizieller Badeanzeiger.
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt in het badseizoen.
 Prijs: f 1,80 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1876 *Crédit Européen (Le)*. Journal politique, financier et commercial de la Hollande.
 Uitg.: J. Schuitemakers te Purmerend.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 3,00 per kw.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1886- *Culemborgsch Nieuws- en Advertentieblad*.
 Uitg.: A.H. van Dam te Kuilenburg.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar en f 1,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1888 Kopbladen zijn: Nieuws- en Advertentieblad voor: Beesd, Deil, Rumpol, Gellicum en Enspijk;
 idem voor Geldermalsen, Buurmalsen en Tricht.
 idem voor Everdingen, Zijderveld en Schoonewoerd.
 idem voor Schalkwijk, Tull, Waal en Houten.
 idem voor Ravenswaay, Rijswijk en Maurik.
 idem voor Bensichem en Zoelmond.
 idem voor Buren, Asch en Erichem.
- 1890 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Adv.: 1-10 regels f 0,50.
- 1863- *Culemborgsche Courant*.
 Uitg. A. J. Blom te Culemborg.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1869 Uitg.: Blom en Olivierse.
 1870 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60.
- 1887 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1889 *Culemborgsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor de Stad en Omstreken, bevattende de Gemeenten Beusichem, Zoelmond, Ravenswaay, Rijswijk, Maurik, Linden, Eck en Wiel, Asch, Buren, Avezaath, Zoelen, Drempt, Wadenoujen, Buurmalsen, Tricht, Geldermalsen, Meteren, Waardenburg, Deil, Beest, Rumpol, Gellicum, Enspijk, Leerdam, Everdingen, Hagestein, Schoonewoerd, Meerkerk, Ameide en Lexmond.
- 1870-1871 *Dagblad voor Friesland*.
 Uitg.: J.F.V. Behrns te Harlingen.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.

- 1875- *Dagblad van Friesland* (Harlinger Courant).
 Uitg.: J. F. V. Berhns te Harlingen.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,40 per kw. en f 2,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1876 Uitg.: Faber en v.d. Zwaag.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw.
 Adv.: 1-4 regels f 0,70, iedere regel meer 10 cent.
- 1882 Uitg.: Houtsma en Co. te Harlingen.
- 1890 *Dagblad van Gouda*. (Voorheen de Nieuwe Gouwenaar). Nieuws-
 en Advertentieblad voor Gouda en Omstreken.
 Uitg.: Edauw en Johannissen.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,70 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1848-1854/ 1856 *Dagblad van 's-Gravenhage*.
 Uitg.: P. E. van Staden te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 12,00 per jaar.
 Adv.: 1-6 regels f 2,15 en iedere regel meer 30 cent.
- 1854 *Dagblad van 's-Gravenhage en Zuid-Holland*.
 1856 *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*.
 Zie *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*.
- 1848-1851 *Dagblad van het Hertogdom Limburg*.
 Prijs: f 6,00 per kw.
- 1854 *Dagblad van Leyden*.
 Uitg.: H. R. de Breuk te Leiden.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
- 1884-1887 *Dagblad van Scheveningen*.
 Uitg.: Scheveningsche Drukkerij en Boekhandel te Scheveningen.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,50 per kw.
 Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1856- *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*.
 Zie *Dagblad van 's-Gravenhage*.
 Uitg.: P. E. van Staden te 's-Gravenhage.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 20,00 per jaar en f 24,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 2,15; iedere regel meer 25 cent.
- 1864 Uitg.: H. C. Susan CHzn.
 Prijs: f 30,00 per jaar en f 34,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 2,15; iedere regel meer 20 cent.
- 1868 Prijs: f 33,00 per jaar en f 37,00 fr. p.p.
 1870 Prijs: f 5,50 per kw. en f 6,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 1,80; iedere regel meer 10 cent.
- 1880 Uitg.: A. H. Kiehl.

- 1885 Adv.: iedere regel meer 20 cent.
 1886 Adv.: 1-7 regels f 1,90.
- 1887- *Dagelijksch Advertentieblad voor Groningen* en omstreken.
 Uitg.: I. Oppenheim te Groningen.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: gratis in stad en provincie (9000 ex.).
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1875-1877 *Dagelyksche Prijscourant van Effecten*.
 Uitg.: Gebr. van Es te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
- 1888- *Davo*. Advertentieblad voor Deventer en omstreken.
 Uitg.: P. Beitsma te Deventer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: gratis (3000 ex.).
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1866 *Davo-Bode*. Weekblad voor Deventer en omstreken.
 Uitg.: N. Reuvekamp te Deventer.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,00 per half jaar en f 1,20 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1889- *Debitant (De)*. Vakblad voor Boekhandelaars en Leesbibliotheekhouders.
 Verschijnt tweemaal per maand.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1874-1878 *Delfshavensche Courant*. Weekblad voor Delfshaven, Kralingen, Charlois en Overschie.
 Uitg.: Joh. L. van der Pauwert te Delfshaven.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1876 Weekblad voor...Charlois, Ridderkerk, Overschie en Omstreken.
 Adm.: Jacob de Haas Jr.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 3,00 per jaar en f 3,52 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1878 *Delfshavensche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor etc.
 Verschijnt op zaterdag.
- 1879 *Nieuwe Delfshavensche Courant*. Zie daar.
- 1884- *Delfshavensche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Delfshaven, Kralingen, Charlois, Overschie en omstreken.
 Zie *Nieuwe Delfshavensche Courant*.
 Uitg.: Van Meurs en Stufkens te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1887 *Delfshavensche Courant*.

- 1888- *Delftsch Advertentieblad.*
 Uitg.: J. Waltman Jr. te Delft.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1848- *Delftsche Courant.*
 Uitg.: J. de Groot te Delft.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 1,20 per kw. voor de stad en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1857 Uitg.: J. H. Molenbroek te Delft.
 1870 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,90 fr. p.p.
- 1880 Uitg.: H. C. Kleyn van Willigen.
 Verschijnt op maandag, dinsdag, donderdag en zaterdag.
- 1886 Adv.: 1-6 regels f 0,65.
- 1848 *Delftsche Courant.* Academie-, Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: H. Koster te Delft.
 Prijs: f 1,50 per kw.
- 1886- *Delftsche Opmerker.* Nieuwsblad voor Delft en omstreken.
 Uitg.: J. Waltman Jr. te Delft.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1885- *Delvenaar (De).* Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: J. van Oel Jr. te Delft.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 1887 Verschijnt op donderdag.
- 1881 *'t Delvenaartje.* Advertentieblaadje voor Delft en omstreken.
 Uitg.: L. Frans te Mey te Delft.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1878-1885 *Deventer Advertentieblad.* Zie ook Advertentieblad voor Deventer en omstreken.
 Uitg.: N. Reuvekamp te Deventer.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1880 Uitg.: J. J. van der Burgh te Deventer.
- 1848- *Deventer Courant.*
 Uitg.: J. de Lange te Deventer.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. voor de stad en f 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.

- 1863 Prijs: f 2,00 per half jaar en f 2,25 fr. p.p.
 1870 Prijs: f 1,00 per half jaar en f 1,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-2 regels f 0,30.
 1886 Uitg.: N.V. De Deventer Boek- en Steendrukkerij, vroeger firma J. de Lange.
- 1867 *Deventer Courant*. Weekblad voor Deventer, Raalte, Wijhe en Olst.
 Uitg.: N. Reuekamp te Deventer.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,20 per half jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels 25 cent; iedere regel meer 5 cent.
 1886 *Deventer Krant*.
- 1874 *Deventer Dagblad*. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: N. Reuekamp te Deventer.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,75 per kw. en f 2,15 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1887- *Deventer Dagblad* (Voorheen de Koerier).
 Uitg.-Dir.: A.W. Hoovenaar Ruting te Deventer.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,10 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1870-1872 *Deventer Weekblad* aan de maatschappelijke staats- en gemeentebe-
 langen van stad en land gewijd.
 Hoofdredacteur: Dr. J. van Vloten.
 Uitg.: N. Reuekamp te Deventer.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,80 per half jaar en f 1,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,30; iedere regel meer 10 cent.
- 1870- *Deventer Zondagsblad*.
 Uitg.: N. Reuekamp te Deventer.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,40 per half jaar en f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
 1872 Prijs: f 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
 1873 Red.: J.H. Suurbach.
 Prijs: f 0,50 per half jaar en f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40.
 1880 Uitg.: J. J. van der Burgh.
 1884 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
 1886 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
- 1885 *Diamant (De)*. Internationaal Wekelijksch Nieuwsblad voor be-
 langen van het Diamantvak, en Courant voor Goud- en Zilver-
 smeden, Diamantzetter etc.
 Uitg.: S. Rose te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 5,20 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 25 cent.

- 1886 Uitg.: A. van Oosterzee.
Prijs: f 5,50.
- 1882 *Dienstbode*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: C. L. van Gils en Co. te Delft.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 0,35 voor Delft en f 0,40 fr. p.p. per kw.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1874 *Dienstbode (De)*. Blad gewijd aan hare belangen.
Zie Versnapering.
Uitg.: Bruckwilder en Co. te Vlaardingen.
Verschijnt ongeregeld.
Prijs: f 0,06 per ex. fr. p.p.
- 1888- *Dingsdagsche Courantje (Het)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Alkmaar.
Uitg.-drukkers: Gebr. Bezaan te Alkmaar.
Prijs: 5 cent per maand.
Adv.: 3 cent per regel.
- 1889- *District Zevenbergen (Het)*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: P. A. Vermeulen te Steenberg.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,70 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1881- *Doetinchems Weekblad*. Tevens orgaan der Chr. Philantr. Inrichtingen te Doetinchem.
Adm.: J. C. Eger te Doetinchem.
Verschijnt op zaterdag
Prijs: f 1,00 per half jaar en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 4 cent.
- 1886 Prijs: f 0,75 per kw.
1889 Uitg.: W. H. Zurich.
- 1874-1879 *Doetinchemsch Weekblad*.
Uitg.: Van Misset en Van Weeren te Doetinchem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1875 Uitg.: C. Misset.
- 1887- *Dollard en Omstreken*. Orgaan voor inkomstenbelasting.
Uitg.: B. Zuidema te Noordbroek.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
Adv. 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1887- *Domburgsch Badnieuws en Vreemdelingenlyst*.
Uitg.: H. M. Kesteloo te Domburg en C. H. J. van Benthem Jutting te Middelburg.
Verschijnt op zaterdag in het badseizoen.
Prijs: f 1,00.
Adv.: 10 cent per regel.

- 1889- *Dommel- en Aabode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor St. Oedenrode, Vechel, Schijndel en Omstreken.
Uitg.: Wilhelm van Eupen te St. Oedenrode.
Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1889- *Dompertje (Het)*.
Uitg.: Mij. de Kath. Illustratie te 's-Hertogenbosch.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,25 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1888- *Dordrechts Nieuwsblad*.
Dir.-Uitg.: Th. F. W. Burger te Dordrecht.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel en voor de stad 10 cent.
- 1881-1885 *Dordrechtsh Nieuws- en Advertentieblad*.
Uitg.: H. N. Hansen te Dordrecht.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1885 *Dordrechtsh Nieuws- en Advertentieblad*.
Dagblad voor Zuid-Nederland.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,40 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1848- *Dordrechtsche Courant*.
Uitg.: Blussé en Comp. te Dordrecht.
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 12,00 fr. p.p. per jaar.
- 1854 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 22½ cent.
- 1870 Verschijnt dagelijks, behalve op zon- en feestdagen.
Prijs: f 3,50 per kw. en f 4,00 fr. p.p.
- 1873 Prijs: f 3,75 fr. p.p.
- 1890 *Dordtenaar (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Dordrecht en Omstreken.
Uitg.: Koebrugge en De Zeeuw te Dordrecht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,30 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,20; iedere regel meer 3½ cent.
- 1848-1850 *Dorpscourant*. (Nieuwe Algemeene Nederlandsche)
Uitg.: J. H. C. D. Ohle te Velp.
Prijs: f 0,75 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1865- *Dragtser Courant*. Weekblad voor de Gemeente Smallingerland en Omstreken.
Uitg.: A. Plantinus te Drachten.
Verschijnt op donderdag.

- Prijs: *f* 1,50 per half jaar en *f* 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1870 Adv.: 1-3 regels *f* 0,25; iedere regel meer 7½ cent.
- 1886 Uitg.: Jan Plantinus.
 Prijs: *f* 1,00 per half jaar en *f* 1,25 fr. p.p.
- 1848-1853 *Drentsche Courant*.
 Uitg.: Van Gorcum en Comp. te Assen.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: *f* 6,00 per jaar voor Assen en *f* 6,60 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1852 Prijs: voor Assen *f* 1,60 per kw. en daarbuiten *f* 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 1,00.
 Zie: Nieuwe Drentsche Courant.
- 1876 *Drentsche Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: P. de Roo te Exloo.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 0,55 per kw. en *f* 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1877 Zie Nieuwe Provinciale Drentsche en Asser Courant.
- 1889- *Drie Provinciën (De)*.
 Uitg.: A. Sisoo Jz. te Gorinchem.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: *f* 0,35 per kw.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1877 *Dwarskijker*.
 Uitg.: Henry Koster en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1885-1887 *Echo (De)*. Goedkoop Nieuws- en Advertentieblad voor de Provincie Friesland en de Eilanden Tessel, Vlieland en Terschelling.
 Uitg.: Van Esta te Harlingen.
 Verschijnt op zondag en woensdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1887 Uitg.: adm. van De Echo.
- 1875 *Echo (L')*. Journal littéraire française. (Hebdomadaire).
 Editeurs: C. A. Monterossi en Co. à la Haye.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 5,00 per jaar.
 Adv.: 1-8 regels *f* 1,50; iedere regel meer 15 cent.
- 1882- *Echo van het Land van Cuyk (De)*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: J. van Lindert te Cuyk.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,80 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.

- 1882-1883 *Echo van Limburg (De)*.
 Uitg.: A. Kusters te Sittard.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1879-1885 *Echo van de Maas (De)*. Weekblad voor Oss en omstreken, gewijd aan Landbouw, Handel en Nijverheid.
 Uitg.: G. L. van Vugt te Oss.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1883 *De Echo van de Maas*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad. Orgaan voor den handel in Boter, Butterine, Margarine en aanverwante artikelen.
- 1884 Prijs: f 1,25 per kw.
 Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1882 *Echo van het Nieuws (De)*.
 Uitg.: Holdert en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per maand en f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1875-1879 *Echo de l'Orient (L')*.
 Dir.: S. Carmellin te Amsterdam.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: f 33,00 per jaar.
 Adv.: f 2,00 per regel.
- 1851-1861 *Echo Universel de la Presse Catholique (L')*.
 Uitg.: J. W. ten Hagen te 's-Gravenhage.
 Verschijnt zes keer per week.
 Prijs: f 3,50 per kw.
 Adv.: f 1,00 voor 1-6 regels; iedere regel meer 15 cent.
- 1852 *L'Echo Universel*.
 Prijs: f 4,00 per kw.
- 1853 *L'Echo Universel. Journal des Pays Bas*.
 Zie *Journal des Pays Bas*.
- 1849 *Echo des Volks (De)*. Algemeene Volks-Courant. Staatkundig-, Wetenschappelijk-, Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: A. Verbeek te Delft.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,35 per maand of f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1882-1884 *Echo der Waarheidsvrienden (De)*.
 Uitg.: J. H. van Aelst te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,40 voor Maastricht en f 0,45 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.

- 1878- *Echo van het Zuiden (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Tilburg, Waalwijk, Kaatsheuvel en omstreken.
Uitg.: Antoon Tielen te Waalwijk.
Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,60; iedere regel meer 8 cent.
- 1890 *De Echo van het Zuiden*. Waalwijksche en Langstraatsche Courant.
- 1890 *Edensche Courant (De)*. Nieuwsblad voor Ede en Omstreken.
Red.-Uitg.: L. Tulp te Ede.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,55 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 4 cent.
- 1848- *Editie voor Oost-Indië* van de Nieuwe Rotterdamsche Courant.
- 1851 Verschijnt eenmaal per maand.
Prijs: f 30,00 fr. p.p.
Adv.: 25 cent per regel.
- 1855 Prijs: f 36,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,75; iedere regel meer 25 cent.
- 1864 Prijs: f 40,00 fr. p.p.
- 1875- *Eemsbode*.
Uitg.: Jan Haan te Delfzijl.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,25; iedere regel meer 4 cent.
- 1877 *De Eemsbode*. Weekblad voor Fivelingo en het Oldambt.
Adv.: 1-4 regels f 0,30.
- 1879 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 6 cent.
- 1889 *De Eemsbode*. Delfzijlsche Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor Fivelingo en het Oldambt.
Uitg.: Kuen, Schmidt en Sinia te Delfzijl.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1888- *Eembode (De)*. Katholiek Nieuws- en Advertentieblad voor Amersfoort, Apeldoorn, Baarn, Blaricum, Barneveld, Bussum, Driebergen, Eemnes, Harderwijk, Hilversum, Hoogland, Laren, Leusden, Naarden, Nijkerk, Soest, Veenendaal en Zeist.
Uitg.: P. S. de Groot te Amersfoort.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,40 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1889 Uitg.: Adm. De Eembode te Amersfoort.
- 1870-1875 *Een-Cents Volksblad*. Aan de algemeene maatschappelijke belangen toegewijd.
Uitgegeven door de Inrichting: De Vriend van Armen en Rijken.
Verschijnt op donderdag.
Adv.: 10 cent per regel.
Prijs: 1 cent per nummer, 1½ cent fr. p.p. per kw.; f 0,78 fr. p.p. per jaar.

- 1880-1883 *Eigen Hulp*
 Uitg.: J.F. Haeseker te Haarlem.
 Verschijnt tweemaal per maand.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; elke regel meer 15 cent.
- 1882 Verschijnt op zaterdag.
- 1883 Prijs: f 2,60 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75.
- 1877-1881 *Eiland IJsselmonde*. Weekblad onder hoofdredactie van Mr. Broos-
 hoofd.
 Bureau te Ridderkerk.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1851-1877 *Ekster (De)*. Nieuw Week- en Advertentieblad.
 Uitg.: A.A. Grafford te Zierikzee.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. en fr. p.p. f 0,75.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1852 te Bergen op Zoom uitgegeven.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,30 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
- 1853 te Middelburg uitgegeven.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
- 1857 Verschijnt op vrijdag.
- 1859 Verschijnt op woensdag.
- 1867 Verschijnt op zaterdag.
- 1888-1889 *Elf Provinciën (De)*. Volksblad voor alle standen. Goedkoopst
 Weekblad van Nederland.
 Uitg.: te Culemborg.
 Verschijnt op dinsdagavond.
 Prijs: f 1,25 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1881-1883 *Eloquentia*. Weekblad gewijd aan Letteren en uiterlijke Wel-
 sprekendheid.
 Uitg.: Kruisman en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 4,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1879- *Eloy (Sint)*. Tijdschrift gewijd aan de belangen van fabrikanten,
 grossiers en winkeliers in goud en zilver, juweliers, diamantwerkers
 en horlogemakers.
 Uitg.: M.M. Olivier te Amsterdam.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: f 3,60 per jaar en f 3,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1871- *Enkhuizer Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: J. Groot te Enkhuizen.

- Verschijnt op donderdag.
 Prijs: *f* 0,65 per kw. en *f* 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1872 Uitg.: A. Egmond.
 1873 Verschijnt op woensdag en zondag.
 Prijs: *f* 1,00 per kw. en *f* 1,20 fr. p.p.
 1879 Verschijnt op woensdag, vrijdag en zondag.
 1882 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 1886 Enkhuizer Courant. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
- 1887- *Enschede's Advertentieblad*.
 Uitg.: J. ten Cate Bzn. te Enschede.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,40 per jaar en *f* 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,20; iedere regel meer 5 cent.
 1888 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
 1889 Prijs: *f* 0,60 per kw. en *f* 0,90 fr. p.p.
- 1856- *Enschedesche Courant*.
 Uitg.: B.B. Blijdestein te Enschede.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 1,80 per half jaar en *f* 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,50; iedere regel meer 12½ cent.
 1870 Prijs: *f* 1,20 per half jaar en *f* 1,50 fr. p.p.
 1872 Verschijnt op zondag en donderdag.
 Prijs: *f* 0,60 per kw. en *f* 0,75 fr. p.p.
 1880 Prijs: *f* 1,00 per half jaar en *f* 1,30 fr. p.p.
- 1871 *Entr'acte (De)*. Rotterdamsch Tooneelblad.
 Uitg.: Oldenzeel te Rotterdam.
 Prijs: *f* 1,00 voor 13 nummers.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1876-1879 *Euphonia*. Weekblad gewijd aan Letterkunde en Welsprekendheid.
 Uitg.: A. J. S. van Rooijen te Utrecht.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: *f* 6,00 per jaar.
 Adv.: 15 cent per regel.
 1878 Uitg.: J. Minkman te Arnhem.
 Prijs: *f* 6,75 per jaar fr. p.p.
- 1853 *Europa en Nederland*.
 Uitg.: F. Gunst te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 6,00 fr. p.p.
- 1862-1869 *Enterpe*. Muzykaal Weekblad.
 Uitg.: F. J. Weijgand en Co. te 's-Gravenhage.
 Prijs: *f* 3,25 fr. p.p.
- 1884 *Evangelie-Bode (De)*. Weekblad ten voordeele van den Evangelisatie-
 arbeid in N.-Brabant.
 Uitg.: Gezelle Meerburg en Goethals te Heusden.
 Verschijnt op woensdag.

Prijs: f 1,25 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

- 1877-1885 *Evangelisch Zondagsblad*.
Uitg.: Blomhert en Timmerman te Nijmegen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1878 Uitg.: Ds. H.M. Bruna te Wychen.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1885 Uitg.: J. Wolmerink te Kampen.
- 1848-1854 *Evangelische Kerkbode (De)*.
Uitg.: J. van der Heij en Zoon te Amsterdam.
Prijs: f 4,00 per jaar voor de stad en f 5,25 buiten de stad.
- 1872 *Excelsior*. Tijdschrift voor Onderwijzers.
Uitg.: C.G.J. Pietersen en Co. te 's-Gravenhage.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 5,00 per jaar en f 5,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1879 *Excentriek (De)*. Advertentieblad.
Advertentie-Bureau: Boekdrukkerij, Brouwersgracht 136 Amsterdam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: gratis (18.000 ex.).
Adv.: 7 cent per regel.
- 1870-1872 *Faam (De)*. Advertentieblad van het Humoristisch Album, het Familieblad enz.
Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1871 Verschijnt op zaterdag.
- 1872 De Faam, Advertentieblad voor N.O. en W.-Indië, Bijblad van Uilenspiegel.
Verschijnt op zaterdag.
- 1848-1865 *Fakkel (De)*. Protestantsch Volksblad.
Uitg.: C. Campagne te Tiel.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 5,00 fr. p.p. per jaar.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1852 Uitg.: Gebr. S. Campagne.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 6,00 per jaar.
- 1854 Uitg.: C.A. Campagne.
- 1859 Uitg.: A. van der Mast te Gorinchem.
- 1879-1880 *Familieblad (Het)*. Wekelijksch Stuiversmagazijn.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw.
Adv.: 25 cent per regel.

- 1877 *Familiegids*, Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: Krudeman en Tjeenk Willink te Haarlem.
Verschijnt op zaterdag als Bijblad van Eigen Haard.
Prijs: gratis.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1879-1880 *Figaro*.
Uitg.: A. G. Brunings te Zaltbommel.
Verschijnt op zaterdagavond.
Prijs: f 1,10 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 1,10; iedere regel meer 10 cent.
- 1882-1885 *Financieel Weekblad*.
Uitg.: te Groningen.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1890 *Financieel Weekblad van het Nieuws van den Dag*.
Dir.: J. L. Beijers.
Prijs: f 1,00 per kw. franco.
Adv.: 1-4 regels f 0,65; iedere regel meer 15 cent.
- 1878- *Financier (De)*. Wekelijksche Beurscourant onder hoofdredactie van J. Pik.
Uitg.: P. van Zweeden te Groningen.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
1884 Adv.: 1-6 regels f 1,20; iedere regel meer 20 cent.
- 1889- *Fiscus (De)*. Orgaan van de ambtenaren van de directe belastingen, het kadaster, de invoerrechten en accijnzen.
Uitg.: G. Hartog te Winterswijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
1890 Uitg.: Cremer en Co te 's-Gravenhage.
- 1881-1887 *Flakkeesche Nieuwsbode*. Nieuws- en Advertentieblad voor Overflakke en Goedereede.
Uitg.: J. D. H. Harnack te Sommelsdijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1883 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
- 1880- *Floralia*. Algemeen Nederl. Advertentieblad betreffende Tuinbouw enz.
Uitg.: Willem van Gorcum te Assen.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,50 per jaar.
Adv.: 7 cent per regel.
1883 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.

- 1885- *Fondsenmarkt (De).*
Wekelijksche Courant voor geldbeleggers.
Bureau: Gebr. Hoitsema te Groningen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 25 cent per regel.
- 1886 *De Fondsenmarkt. Financieel Weekblad.*
Uitg.: P. Noordhoff te Groningen.
- 1870- *Franeker Courant.*
Uitg.: F. Koksma te Franeker.
Verschijnt op vrijdagavond.
Prijs: f 0,50 fr. p.p. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,35; iedere regel meer 5 cent.
- 1871 *Franeker Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor de provincie Friesland.*
Uitg.: T. Telenga.
Verschijnt op donderdag en zondag.
Prijs: f 4,60 en f 5,70 fr. p.p. per jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,50, iedere regel meer 10 cent.
- 1853-1870 *Franeker Nieuws- en Advertentieblad voor de provincie Friesland.*
Uitg.: E. Ippius Forkens te Franeker.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-14 regels f 0,70; iedere regel meer 5 cent.
- 1854 Uitg.: T. Telenga.
- 1860 Prijs: f 3,60 per jaar en f 4,20 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,35; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Verschijnt op woensdag en zondag.
Prijs: f 4,60 per jaar en f 5,70 fr. p.p.
- 1852 *Fries (De).*
Uitg.: O. J. Eekma te Leeuwarden.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 7½ cent.
- 1878- *Friesch Volksblad.*
Uitg.: Waling Dijkstra te Holwerd.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 2,00 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,50; elke regel meer 5 cent.
- 1882 Uitg.: O. Stellingwerf te Leeuwarden.
- 1854-1860 *Friesch Weekblad.*
Uitg.: V. Meursinge te Leeuwarden.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1865- *Friesche Courant.*
Uitg.: J. R. Miedema te Leeuwarden.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.

- Prijs: f 3,00 per half jaar en f 3,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-3 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 1,75 per kw. en f 1,80 fr. p.p.
- 1871 Prijs: f 1,95 fr. p.p.
- 1880 Uitg.: H. van Bellum Kz.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 1,10 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 5 cent.
- 1881 Uitg.: Coöperatieve Handelsdrukkerij.
- 1882 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 Adv.: 1-5 regels f 0,55.
- 1874 *Friesche Gemeenten.*
 Uitg.: Bernh. Behrns te Leeuwarden.
 Verschijnt op zondag en donderdag.
 Prijs: f 1,35 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1888 *Friesche Kerkbode.* Weekblad voor de Nederduitsche Gereformeerde Kerken.
 Uitg.: A. Jongbloed te Leeuwarden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1877-1879 *Friesche Zuidwesthoek (De).* Nieuws- en Advertentieblad voor Sneek en omstreken.
 Uitg.: J. Campen en Pytterse Tz. te Sneek.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1876-1879 *Frisia.* Stads- en provinciaal Advertentieblad.
 Uitg.: J. K. Zeehuizen en Co. en N. L. de Vries te Leeuwarden.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1878 Uitg.: J. K. Zeehuisen en Co. te Leeuwarden.
- 1873- *Friso.* Nieuws- en Advertentieblad van Friesland.
 Uitg.: H. Brandenburgh en Zn. te Workum.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 7½ cent.
- 1874 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,10 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
- 1852 *Frondeur (Le).* Journal du Dimanche.
 Uitg.: A. Verbeek te Delft.
 Prijs: f 10,00 per jaar en f 10,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,55; iedere regel meer 20 cent.
- 1887-1888 *Geïllustreerd Humoristisch Weekblad.*
 Uitg.: L. J. Franchimont te Doetinchem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,60 per jaar en f 2,00 fr. p.p.

- 1875 *Geïllustreerd Nederlandsch Weekblad.*
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,25 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1872-1879 *Geïllustreerd Nieuws.* Zie ook *Geïllustreerde Courant.*
 Uitg.: A. W. Sijthoff te Leiden.
 Verschijnt vier keer per maand.
 Prijs: f 3,50 per kw.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1873 Prijs: f 2,17½ per kw.
 Geen adv.
- 1874- *Geïllustreerd Politie-Nieuws.*
 Wekelijksche Kroniek van buitengewone voorvallen, misdaden en ongelukken.
 Uitg.: Niendieck en Eden te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1878 Uitg.: Eden.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1882 Uitg. E. F. Eden.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1889 *Geïllustreerd Politie-Nieuws.* Justitie, Politie, Hist. Schetsen, Varia, Feuilleton.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
- 1887 Uitg.: Eden, Faddegon en Co.
- 1887- *Geïllustreerd Volksblad voor Nederland.*
 Uitg.: D. van Sijn en Zn. te Rotterdam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1888- *Geïllustreerd Weekblad voor de Huiskamer.*
 Uitg.: J. Bremer te Amsterdam.
 Prijs: f 0,05 per ex.
- 1889 Prijs: f 2,60 per jaar.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1870-1871 *Geïllustreerde Courant.*
 Uitg.: A. W. Sijthoff te Leiden.
 Verschijnt vier keer per maand.
 Prijs: f 3,50 per kw.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1872 *Geïllustreerd Nieuws.* Zie daar.
- 1873 Prijs: f 2,17½ per kw.
 Geen adv.
- 1856- *Gelderlander. Nieuwe Nijmeegsche Courant (De).* Staatkundig-, Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: Langendam en Comp. te Nijmegen.

- Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: f 2,00 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,65; iedere regel meer 15 cent.
- 1870 Adv.: 1-3 regels f 0,50.
 1873 Adv.: 1-3 regels f 0,50.
 1875 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 10,00 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1875 De Gelderlander. Nijmeegsch Dagblad etc.
 Verschijnt dagelijks.
 1876 Prijs: f 8,00 per jaar door heel Nederland.
 1889 Adv.: 1-7 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1848-1859 *Gelderlands Nieuws- en Advertentieblad.*
 Uitg.: G. W. van der Wiel te Arnhem.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 5 cent, incl. zegel.
- na 1849 Gelderland. Nieuws- en Advertentieblad.
 1851 Verschijnt op zaterdag.
 Adv.: 1-5 regels 25 cent, iedere regel meer 5 cent.
- 1854 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1856 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
- 1859 Geldersch Advertentieblad.
 Zie daar.
- 1859-1864 *Geldersch Advertentieblad.*
 Uitg.: G. W. van der Wiel te Arnhem.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1879-1881 *Geldersch Nieuwsblaadje.* Lectuur voor iedereen.
 Uitg.: G. J. Thieme te Arnhem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p. en f 0,62½ fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1888- *Geldersche Kerkbode.* Orgaan van de Ned. Geref. Kerken (doleerende)
 in de classis Arnhem, gelijk deze tijdelijk is samengesteld uit de
 classis Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Tiel en Bommel.
 Uitg.: H. B. Breijer te Arnhem.
 Prijs: f 1,25 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1889 Uitg.: A. Meijer.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-3 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1887- *Gelria.* Weekblad voor Arnhem en omstreken.
 Uitg.: Van der Zande en Rinkes te Arnhem.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.

- Prijs: f 0,85 per kw. voor de stad en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 7½ cent.
 1889 Uitg.: K. van der Zande.
- 1853-1874;
 1876-1877 *Gemeentebld.* Weekblad voor de Burgerlijke Administratie in het Koninkrijk der Nederlanden.
 Uitg.: J.F. Thieme te Nijmegen.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,35 incl. zegel; iedere regel meer 10 cent.
- 1862 Uitg.: D.A. Thieme te Arnhem.
 1869 Prijs: f 7,60 per jaar fr. p.p.
 1873 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
 1874 Zie Weekblad voor de Burgerlijke Administratie.
 1876 Gemeentebld. Weekblad voor etc.
 1877 Zie Weekblad voor de Burgerlijke Administratie.
- 1852- *Gemeente-Stem (De).* Weekblad, aan de belangen van de gemeente in Nederland gewijd.
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 8,00 per jaar en f 8,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
 1856 Uitg.: H.C. Susan CHzn. te 's-Gravenhage.
 1872 Prijs: f 8,25 fr. p.p.
- 1848- *Geneeskundige Courant* voor het Koninkrijk der Nederlanden.
 Uitg.: C. Campagne te Tiel.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 6,25 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
 1852 Uitg.: Gebr. Campagne.
 Prijs: f 7,25 per jaar.
 1854 Uitg.: H.C.A. Campagne.
 1879 Geneeskundige Courant.
- 1887- *Geuldaal (Het).* Zomer-Weekblad voor Valkenburg en omstreken.
 Uitg.: Gebr. Crolla te Valkenburg.
 Verschijnt op vrijdag in het seizoen.
 Prijs: f 0,60 voor Valkenburg en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1886- *Geuzenbode.* Gereformeerd Weekblad.
 Uitg.: Geuzengesticht te Brielle.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,39 per kw.
 Adv.: f 0,10 per regel.
 1888 Prijs: 2 cent per ex.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1881- *Gideon.*
 Uitg.: J. Wierema te Brielle.
 Verschijnt op vrijdag.

- Prijs: *f* 0,40 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1885 Gideon: Zondagsblad voor het Volk.
 Verschijnt op zondag.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1887- *Gids voor Leesgezelschappen en Rederijerskamers (De).*
 Uitg.: J. Minkman te Arnhem.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: *f* 1,25 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1888 Prijs: *f* 0,88 per jaar fr. p.p.
- 1884-1886 *Gids (De).* Speciaal blad voor Tooneel, Concerten en Litteratuur.
 Uitg.: W.K. Kien te Arnhem.
 Verschijnt op woensdagavond.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1881- *Gids (De).* Weekblad voor Haarlemmermeer, Aalsmeer en omstreken.
 Uitg.: A. v.d. Stadt Az. sr. te Hoofddorp.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,75 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1886- *Gids (De).* Woensdags Adres- en Advertentieblad voor de prov. Friesland.
 Uitg.: P. van den Sluis van den Bosch te Leeuwarden.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 0,50 per jaar franco.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1868-1869 *Goede Belijdenis (De).*
 Uitg.: G. J. Reits te Groningen.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 1,25 per kw. en *f* 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1880 *Goedkoop Weekblad voor Nederland.*
 Uitg.: G. Postma te Leeuwarden.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1855- *Goessche Courant.*
 Uitg.: F. Kleeuwens en Zn. te Goes.
 Verschijnt op maandag en donderdag.
 Prijs: *f* 7,00 per jaar en *f* 7,60 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1870 Prijs: *f* 1,75 per kw. en *f* 1,90 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1871 Prijs: *f* 1,75 fr. p.p.

- 1873 Verschijnt op maandag-, woensdag- en vrijdagavond.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1872- *Gooi en Eemlander (De)*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: Joh. Gerards en Co. te Hilversum.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,45 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,35; iedere regel meer 5 cent.
- 1873 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
- 1882 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1856 *Gooische Courant: Orde en Vooruitgang*.
Zie Nieuwsblad Het Gooiland: Orde en Vooruitgang.
Uitg.: P. M. van Cleef Jz. te Hilversum.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,80 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1887- *Goorecht-Oldambt*. Nieuws- en Advertentieblad voor de gemeenten
Hoogezand, Sappemeer, Slochteren, Noorddijk, Zuidbroek,
Noordbroek, Middenwolda, Meeden, Muntendam, Scheemda,
Nieuwolda en Termunten.
Uitg.: T. Smit te Hoogezand, T. Berg te Sappemeer, H. Noording
te Noordbroek, H. Verver Jr. te Zuidbroek en Erven B. v.d.
Kamp te Groningen.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,35 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 10 cent.
- 1889 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,45 fr. p.p.
- 1869-1876 *Gorinchemsch Weekblad*.
Uitg.: J. Noorduyn en Zn. te Gorinchem.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,12½ per kw. en f 1,25 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1870 Prijs: f 0,80 per kw. en f 0,95 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1873 Prijs: f 0,87½ fr. p.p.
- 1875-1885 *Gorinchemsche Courant*.
Advertentieblad voor Gorinchem, Sliedrecht, Giessendam, Har-
dinxveld, Meerkerk, Noordeloos, Hoornaar, Blokland, Woudri-
chem, Sleewijk, Werkendam, Leerdam, Asperen, Heukelom,
Vuren en Dalem, Spijk, Arkel, Schelluinen enz.
Uitg.: G. C. van der Mast te Gorinchem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,30 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1877 *Gorinchemsche Courant*. Advertentieblad voor en Schel-
luinen.
Verschijnt op woensdag.

- 1883 *Goudsch Advertentieblad*.
Uitg.: S.W. van Buuren Nz. te Gouda.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: gratis.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1851-1856 *Goudsch Kronijkske*, met den toetssteen voor de Wet, den Koning en het Volk, onder Gods gunst.
Uitg.: G.B. van Goor te Gouda.
Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
Prijs: f 8,00 per jaar en f 9,00 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1863- *Goudsche Courant*.
Uitg.: A. Brinkman te Gouda.
Verschijnt op maandag en donderdag.
Prijs: f 7,00 per jaar en f 7,60 fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1864 Verschijnt op zondag en donderdag.
Prijs: f 9,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,80; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 *Goudsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Gouda en omstreken. Verschijnt op dinsdag-, donderdag- en zaterdagavond.
Prijs: f 1,75 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
- 1890 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,70 fr. p.p.
- 1881 *Gouwenaar (De)*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: A. Kok en Co. te Gouda.
Verschijnt op donderdag en zondag.
Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881-1884 *Graafschapper (De)*.
Uitg.: H. Bulens te Winterswijk.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,40 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1882 *De Graafschapper*. Volksblad voor Deventer en omstreken, Twenthe en de Graafschap Zutphen.
Prijs: f 0,80 fr. p.p. per kw.
- 1885- *Graafschapper (De)*.
Volksblad voor Deventer en omstreken, Twenthe en de Graafschap Zutphen.
Uitg.: J. A. Willemsen te Zutphen.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,00 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 8 cent.
- 1886 Uitg.: Q.B. Willemsen.

- 1888 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
Prijs: f 1,50 per half jaar fr. p.p.
- 1889 Uitg.: Bureau te Zutten.
- 1880- *Graafschaps-Bode. Nieuws- en Advertentieblad* voor Stad- en Ambt-Doetinchem enz.
Uitg.: C. Misset te Doetinchem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 4 cent.
- 1883 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,45; iedere regel meer 7½ cent.
- 1879- *Graafsche Courant*.
Uitg.: A. F. G. van Dieren te Grave.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1880 Adv.: 1-5 regels f 0,35; iedere regel meer 7 cent.
- 1884- *Gratis Advertentieblad* van de Goudsche Courant.
Uitg.: A. Brinkman te Gouda.
Verschijnt op maandag.
Prijs: gratis.
Adv.: gratis, mits ook geplaatst in Goudsche Courant.
- 1885- *Gratis Weekblad voor Israëlieten*.
Uitg.: S. W. van Buuren Nz. te Gouda.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,00 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1887 Prijs: f 2,00 per jaar.
- 1870- *'s-Gravenhaagsch Advertentieblad*.
Uitg.: A. van Hoogstraten en Zn. te 's-Gravenhage.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: voor 's-Gravenhage gratis en f 1,00 fr. p.p. per half jaar.
- 1871 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1873 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
- 1876 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
- 1879 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
Prijs: f 0,75 fr. p.p. per kw. en gratis voor Den Haag.
- 1883 Verschijnt op maandag, woensdag, donderdag en vrijdag.
Prijs: f 0,90 fr. p.p. en gratis voor Den Haag.
- 1856-1865 *'s-Gravenhaagsch Weekblad*.
Uitg.: H. C. Susan CHzn. te 's-Gravenhage.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 1,15 per kw. en f 1,27½ fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1863 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.

- 1888- 's-Gravenhaagsche Kerkbode.
Uitg.: Beschoor te 's-Gravenhage.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1848-1857;
1859-1862 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode (De).
Uitg.: J. A. de la Vieter te 's-Gravenhage.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,90 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,60; iedere regel meer 10 cent, incl. zegel.
- 1851 Uitg.: De la Vieter en M. Schooneveld en Zoon te Amsterdam.
Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1853 Verschijnt op zondag, woensdag en vrijdag.
Prijs: f 3,25 per kw. en f 3,75 fr. p.p.
- 1856 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 18,00 per jaar en f 20,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1859 Verschijnt op zondag, woensdag en vrijdag.
Prijs: f 3,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1883 's-Gravenhaagsche Woninggids. Courant voor Woningen, Betrekkingen en den Handel. Orgaan der Vereeniging 'Algemeen Dienstbetoon.'
Hoofdkantoor te 's-Gravenhage.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 2,50 per jaar en f 3,90 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1854-1856 Grondwet (De).
Uitg.: C. H. Susan Jr. te 's-Gravenhage.
Verschijnt dagelijks behalve op zon- en feestdagen.
Prijs: f 4,50 per kw. voor 's-Gravenhage en f 5,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1857 Grondwet (De). Nieuwe Haarlemsche Courant.
Uitg.: Hoofdbur. te Haarlem; Amsterdam: Joh. Visser.
Verschijnt op maandag en donderdag.
Prijs: f 2,50 per kw. en f 2,75 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1870- Grondwet (De). Rosendaalsche en Nieuwe Zevenbergsche Courant.
Uitg.: Jac. van Poll Suykerbuyk te Rosendaal.
Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1880 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 15 cent.
- 1886 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1848-1878 Groninger Courant. Algemeen Dagblad voor de stad Groningen en Ommelanden.
Uitg.: C. M. van Bolhuis Hoitsema te Groningen.

- Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 8,32 per jaar en f 9,62 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,20; iedere regel meer 25 cent.
- 1851 *Groninger Courant. Algemeen Dagblad voor de Stad en Provincie (Groningen).*
 Prijs: f 9,36 fr. p.p. per jaar.
- 1857 Verschijnt op zondag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 12,00 per jaar en f 13,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-3 regels f 0,60; iedere regel meer 20 cent.
- 1865 Uitg.: Gebr. Hoitsema te Groningen.
- 1870 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 12,00 per jaar en f 15,20 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1873 Adv.: 1-3 regels f 0,60; iedere regel meer 20 cent.
- 1882- *Groninger Volksblad (Het).*
 Uitg.: G. J. Reits te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 3 cent per regel.
- 1890 Uitg.: Jac. Veenhoff.
- 1883 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1875-1878 *Haagsch Zondagsblad voor Nieuws en Advertentiën.*
 Uitg.: H. van Duyl Jr. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,45 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,25
- 1884- *Haagsche Courant.*
 Uitg.: A. Sijthoff Jr.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1873-1874 *Haagsche Nieuwsbode (De). Klein Residentieblad.*
 Uitg.: C. H. Susan Jr. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op maandag-, woensdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 1,40 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1874 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 10,00 per jaar en f 11,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1878 *Haagsche Stemmen.*
 Uitg.: H. J. Gerretsen te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1879-1885 *Haarlemmer (De). Nieuws- en Advertentieblad voor Haarlem en Omstreken.*
 Uitg.: W. J. Kat te Haarlem.

- Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,35 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.
- 1881 Prijs: f 0,25 per kw.
- 1884- *Haarlem's Dagblad*. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: Bomans en Co. te Haarlem.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,55 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 Uitg.: te Haarlem.
 Prijs: f 1,20 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1871-1876 *Haarlems Nieuwsblad*. (Voorheen Haarlemsch Weekblad). Arrondissements-advertentieblad.
 Uitg.: J. J. van Brederode te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag en dinsdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1852-1870 *Haarlem's Weekblad*. Nieuwstijdingen, Advertentiën en Mengelwerk.
 Uitg.: J. B. van Loghem Jr. te Haarlem.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,95 incl. zegel; iedere regel meer 10 cent.
- 1853 Uitg.: F. van Varelen.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
- 1854 *Haarlems Weekblad*. Arrondissements-Nieuwsblad.
 Uitg.: J. J. van Brederode.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,05 fr. p.p.
- 1855 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,10 fr. p.p.
- 1861 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1868 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
- 1871 Zie *Haarlems Nieuwsblad*.
- 1879- *Haarlemsch Advertentieblad*.
 Uitg.: Erven Loosjes te Haarlem.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1879 *Haarlemsch Dagblad*. Nieuws- en advertentieblad voor Haarlem en omstreken.
 Uitg.: H. M. van Dorp te Haarlem.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1848- *Haarlemsche Courant*.
 Uitg.: J. Enschedé en Zonen te Haarlem.

- Verschijnt dagelijks behalve zondags.
 Prijs: f 20,00 per jaar.
 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 22½ cent.
- 1867 Prijs: f 28,00 per jaar en f 30,00 fr. p.p.
 1870 Prijs: f 22,00 per jaar voor Haarlem en Amsterdam en f 24,00 fr. p.p.
 1889 Oprechte Haarlemsche Courant.
 Prijs: f 3,00 per kw. voor de stad en f 3,50 fr. p.p.
- 1880-1881 *Hagenaartje* ('t). Nieuws- en Advertentieblad voor Handel, Nijverheid en Particulieren voor Den Haag en omstreken.
 Uitg.: J. van Bommel te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,20 per kw. en f 0,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 8 cent.
- 1872 *Hamertje* (Het). Humor en Sarcasme.
 Uitg.: J. Groot te Beverwijk.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1874 *Handelsbode* (De).
 Uitg.: C. A. Monterossi en Co. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar en f 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 9 cent.
- 1880- *Handelsbode* (De).
 Uitg.: W. K. Schneyder te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1881 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1883-1885 *Handelsbode* (De). Algemeen Advertentieblad.
 Uitg.: Th. Croon-Chambille te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,30 per kw. voor de stad en f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1885 Uitg.: St. Paulusdrukkerij.
- 1851-1854 *Handwijzer* (De).
 Uitg.: H. Höveker te Amsterdam.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 1,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00.
- 1852 Uitg.: W. H. Kirberger.
 Prijs: f 1,40 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1884- *Harderwijker Courant*. Veluwsch Nieuws- en Advertentieblad.
 Adm.: H. Schilder te Harderwijk.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.

- Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 6 cent.
 1886 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
- 1855-1869;
 1873-1874 *Harlinger Courant*.
 Uitg.: J. F. V. Behrns te Harlingen.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
 1859 Verschijnt op woensdag.
 1873 Verschijnt op maaandag en vrijdag.
 Prijs: f 1,75 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
 1874 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 1875 Zie Dagblad van Friesland.
- 1888- *Harlinger Courant*. Goedkoopst Nieuws- en Advertentieblad voor Harlingen en omstreken en Terschelling.
 Uitg.: C. Wilkenshuis te Harlingen.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
 Adv. 1-10 regels f 0,30; iedere regel meer 3 cent.
- 1880- *Harmonie (De)*.
 Uitg.: Erven B. van der Kamp te Groningen.
 Verschijnt ongeregeld.
 Prijs f 2,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
 1881 De Harmonie. Programma- en Advertentieblad.
 1886 Idem voor de Societeit De Harmonie.
- 1882-1887 *Harmonie (De)*. Advertentieblad der Vereeniging 'de Harmonie' te Leeuwarden.
 Uitg.: J. R. Miedema te Leeuwarden.
 Verschijnt ongeregeld.
 Prijs: f 1,00 per jaar
 Adv.: 8 cent per regel.
- 1887- *Heerenveensche Courant*. Gewijd aan de belangen van Heerenveen en omliggende gemeenten.
 Uitg.: A. L. Land te Heerenveen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per half jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 3 cent.
- 1881- *Heidebloem (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Dedemsvaart en omliggende gemeenten.
 Uitg.: Hofman en Stellingwerf te Dedemsvaart.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
 1883 Prijs: f 0,50 per half jaar fr. p.p.
 1886 Uitg.: R. Nicolai.

- 1889- *Heilbode (De)*. Christelijk Weekblad voor alle Standen.
Uitg.: Joh. de Liefde te Utrecht.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,35 per kw.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1869- *Heldersche Courant*. Ook voor Nieuwediep, Willemsoord, Texel enz.
Uitg.: S. Giltjes te Den Helder.
Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
Prijs: f 1,30 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
1872 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
1873 *Heldersche Courant*. Ook voor Nieuwediep, Willemsoord, en de nabijliggende eilanden.
1875 *Heldersche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
1877 Zondagsblad f 0,40 per kw. fr. p.p.
1880 Adv.: 1-4 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
1881 Uitg.: Henri T. B. Muré te Nieuwediep.
1882 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
1883 Adv.: 1-5 regels f 0,25.
- 1860- *Heldersche en Nieuwe Dieper Courant*.
Uitg.: C. Bakker Bzn. te Nieuwe Diep.
Verschijnt op zondag en donderdag.
Prijs: f 1,30 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1867 Uitg.: A. A. Bakker Bzn. te Nieuwediep.
1868 Uitg.: A. A. Bakker Czn. te Nieuwediep.
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
1870 Prijs: f 1,65 fr. p.p. en f 1,30 per kw.
1882 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,20 fr. p.p.
1885 *Heldersche en Nieuwedieper Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Hollands Noorderkwartier.
1889 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
1890 *Heldersche en Nieuwedieper Courant*. Nieuwsblad voor Hollands Noorderkwartier.
Uitg.: J. H. van Balen.
Prijs: f 0,70 per kw., f 0,90 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1887- *Hellevoetsluische Courant*.
Uitg.: H. P. Scheffers te Brielle.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1880 *Helmondsche Courant*. Nieuws- en Aankondigingsblad voor Noord-Brabant en Limburg.
Uitg.: N. H. van den Boom te Helmond.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

- 1886 *Hengelose Courant*.
Uitg.: Heimans en Frank te Hengelo.
Verschijnt éénmaal per week.
Prijs: f 0,80 per jaar en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 4 cent per regel.
- 1853-1872 *Heraut (De)*.
Uitg.: Kemink en Zoon te Utrecht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,50 fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1854 Uitg.: H. Hóveker te Amsterdam.
1857 Uitg.: H. de Hoogh te Amsterdam.
1856 Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 *De Heraut*. Eene Nederlandsche stem voor Israëls koning, het hoofd der Gemeente.
- 1878- *Heraut (De)*.
Uitg.: J. H. Kruyt te Amsterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,90 per kw. fr. p.p.; voor abonnees op *De Standaard* halve prijs.
Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1882 Prijs: f 1,20 per kw. fr. p.p.
1888 Uitg.: J. A. Wormser te Amsterdam.
- 1853-1855 *Herkaauwer (De)*.
Uitg.: J. D. Doorman te Utrecht.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,60 fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1854 *De Herkaauwer*. Geloof, hoop en liefde.
Prijs: f 6,00 en f 7,00 fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 0,80; iedere regel meer 10 cent.
- 1849-1851 *Hervorming (De)*. Kerkelijk Weekblad voor de Nederlandsche Hervormde Kerk.
Uitg.: Johs. Noman en Zoon te Zaltbommel.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 4,80 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1873- *Hervorming (De)*. Nieuw Kerkelijk Weekblad.
Uitg.: Erven B. van der Kamp te Groningen.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1876 Uitg.: Het Bestuur van de Ned. Protestantenvond te Rotterdam.
Adm.: Van Hengel en Eeltjes te Rotterdam.
- 1877 *De Hervorming*. Orgaan van de Nederlandsche Protestantenvond.
Uitg.: J. F. V. Behrens te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: *f* 2,40 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,90; iedere regel meer 20 cent.
- 1884 Uitg.: Tj. van Holkema.
- 1862-1864 *Heusdensche Courant*. Algem. Staatk., Nieuws-, Handels- en Advertentie-Blad.
 Uitg.: Gebr. Van Genderen te Heusden.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 1,35 per kw. en *f* 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1878-1879 *Holländische Nachrichten*. Zeitung für Handel, Industrie, Kunst und Wissenschaft.
 Uitg.: Gebr. Binger te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: *f* 6,00 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1871 *Holland*. Geïllustreerd Advertentie-, Nieuws- en Familieblad voor Nederland en zijne Koloniën.
 Uitg.: E. Bremer en Co. te Amsterdam.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1879-1889 *Hollander (De)*. Weekblad voor Gouda, Haarlemmermeer, Leiden en de Rijnstreek.
 Uitg.: A. Jansz en Zn. te Leiden.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1883-1884 *Hollandsche Afrikaan (De)*. Weekblad, ter bevordering van kennis aangaande Zuid-Afrika.
 Uitg.: Fa. M. Schooneveld en Zn. te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1886 *Hollandsche Figaro*.
 Uitg.: Van Meegen en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: *f* 0,75 per kw.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1888- *Hollandsche Lelie (De)*. Weekblad voor jonge Dames, onder hoofdredactie van Mej. Catharina Alberdingk Thijm.
 Uitg.: W. Cremer te 's-Gravenhage.
 Prijs: *f* 1,25 voor 12 nummers.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
- 1875- *Hoogeveensche Courant*.
 Uitg.: C. Pet te Hoogeveen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 0,85 per kw. en *f* 0,98 fr. p.p.

- Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
 1884 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1883-1889 *Hoogeveensche Nieuwsbode*. Wekelijksch Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: E. Zwiers Jz. te Hoogeveen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,55 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1890 *Hoogeveensche Nieuws- en Kerkbode*. Zie daar.
- 1890- *Hoogeveensche Nieuws- en Kerkbode*. Wekelijksch Nieuws- en Advertentieblad.
 Zie *Hoogeveensche Nieuwsbode*.
 Uitg.: E. Zwiers Jzn. te Hoogeveen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1885- *Hoop (De)*. Gereform. kerkelijk en maatsch. Weekblad voor Rotterdam en omstreken.
 Uitg.: A. ter Weeme te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,45 per kw. en f 0,55 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870-1876 *Hoop des Vaderlands (De)*. Weekblad voor christelijk-nationaal schoolonderwijs.
 Uitg.: H. de Hoogh en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1875 Uitg.: A. van Oosterzee.
 Prijs: f 1,80 fr. p.p.
- 1878- *Hoornsche en Westfriesch Advertentieblad*.
 Uitg.: Vermande Zonen te Hoorn.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,50 voor Westfriesland en f 1,00 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 7½ cent.
- 1880 Prijs: f 0,75 fr. p.p. per jaar.
- 1851- *Hoornsche Courant en Arrondissements-Blad*.
 Uitg.: P. J. Persijn te Hoorn.
 Verschijnt elke dinsdag.
 Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1852 Adv.: 1-5 regels f 0,65; iedere regel meer 10 cent.
- 1853 Verschijnt op dinsdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,70 per kw. en f 1,95 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75.
- 1863 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,65; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 *Hoornsche Courant*. Voor stad en provincie.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.

- Adv.: 1-6 regels *f* 0,65.
 1871 Prijs: *f* 1,80 fr. p.p.
 1872 Adv.: 1-5 regels *f* 0,65.
 1885 Prijs: *f* 1,00 per kw. en *f* 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
 1889 Uitg.: Kapteijn en Persijn.
 1890 Uitg.: Kapteijn en Co.
- 1884- *Horlogemaker (De)*, Weekblad gewijd aan de belangen van H.H. Horlogemakers in Nederland.
 Uitg.: Wed. P.M. Feenstra te Bolsward.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,90 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1874-1879 *Hovenier (De)*. Leerzame, nuttige en aangename lectuur voor de R.-Kath. jeugd.
 Uitg.: C. B. Heman te Amsterdam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: *f* 4,00 per jaar fr. p.p.
- 1870- *Huisgezin (Het)*. Voor de Intekenaren op de Katholieke Illustratie.
 Uitg.: Henri Bogaerts te 's-Hertogenbosch.
 Prijs: franco aan huis *f* 1,50.
 1873 Verschijnt op zondag en donderdag.
 Prijs: *f* 3,00 per jaar en *f* 1,50 voor de zondagseditie.
 Adv.: 1-7 regels *f* 1,75; iedere regel meer 20 cent.
 1877 Dir.: Henri Bogaerts en H. A. Banning.
 1878 Uitg.: De Katholieke Illustratie te 's-Hertogenbosch.
 1887 Adv.: 1-6 regels *f* 0,75; iedere regel meer 10 cent.
 1889 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zondag.
 Prijs: *f* 4,00 per jaar fr. p.p.
- 1873- *Huisvrouw (De)*. Weekblad tot voorlichting, nut en ontwikkeling van het huisgezin, onder red. van Mw. Henriette van S...
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: *f* 1,25 voor 12 nummers en *f* 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
 1875 Prijs: *f* 1,50 per kw. en *f* 1,65 fr. p.p.
 1877 De Huisvrouw. Weekblad voor Dames, onder redactie van Mw. Corn. van Amstel.
- 1890 *Huizenga's Financieel Nieuwsblad*.
 Red.-uitg.: F. A. Huizenga te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: gratis (10500 ex.).
- 1886-1889 *Huizenga's Nieuwe Financier*. Algem. Financieel Nieuwsblad.
 Bur.: Warmoesstraat te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag, vrijdag en zondag.
 Prijs: *f* 2,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.

- 1866- *Hulsterblad (Het)*.
 Uitg.: P. L. Verwilghen te Hulst.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. voor Hulst en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,90; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 0,55 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40.
- 1871 Prijs: f 0,65 fr. p.p.
- 1872 Uitg.: Fred. M. Verwilghen.
- 1874 Uitg.: Gebr. Verwilghen.
- 1889- *Humorist (De)*. Eene grote verzameling van de alleraardigste
 anecdoten, grappige verhalen en geestige teekeningen met bij-
 schriften.
 Uitg.: C. Misset te Doetinchem.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 1,50 per jaar en f 2,00 fr. p.p.
- 1877- *Humoristisch Album*.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 8,00 per jaar en f 8,60 fr. p.p.
- 1878 Prijs: f 5,20 per jaar.
- 1879 Prijs: f 8,00 per jaar en f 8,60 fr. p.p.
- 1875-1878 *Humoristisch Weekblad*.
 Uitg.: Albracht en Co. te Zaltbommel.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 5,20 per jaar.
- 1848-1850 *Hydra (De)*.
 Uitg.: N. W. van Nifterick te Amsterdam.
 Verschijnt wekelijks op woensdag.
 Prijs: f 6,00 per jaar of f 6,60 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1874-1875 *Hygieia*. Weekblad voor de Gezondheidsleer in Nederland.
 Uitg.: D. B. Centen te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 5,20 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1886- *Ierseksche en Thoolsche Courant (De)*. Weekblad, gewijd aan de be-
 langen van Oesterteelt, Landbouw enz.
 Verschijnt op zaterdag.
 Uitg.: J. M. C. Pot te Tholen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1851-1863 *Indiër (De)*. Dagblad toegewijd aan de belangen van N. Indië.
 Uitg.: J. Noman en Zoon te Zaltbommel.
 Verschijnt één keer per week.

- Prijs: f 12,00 per jaar en voor Indië per land-mail f 25,00.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1855 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: voor Indië f 30,00.
- 1854 *Indisch Schoolblad*.
 Agenten voor Nederland: Schalekamp, Van de Grampel en Bakker te Amsterdam.
 Prijs: f 5,00 buiten Java.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 30 duiten (Indisch geld).
- 1890 *Indische Tolke (De)*. van Het Nieuws van den Dag. Weekblad aan de belangen van Ned.-Indië gewijd.
 Dir.: J. L. Beijers.
 Prijs: f 1,25 per kw.
 Adv.: 1-4 regels f 0,65; iedere regel meer 15 cent.
- 1886- *Ingenieur (De)*. Weekblad gewijd aan de techniek en de oeconomie van Openbare Werken en Nijverheid.
 Adm.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 8,00 per jaar.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1873 *Insulinde*. Nieuwsblad gewijd aan Ned. Oost-Indië.
 Uitg.: J. H. A. Wansleven en Zn. te Zutphen.
 Verschijnt 4 keer per maand.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1855-1857 *Intelligence (L')*. Nouveau Journal du Limbourg.
 Uitg.: A. H. Roberts te Maastricht.
 Verschijnt dagelijks behalve op zondag.
 Prijs: f 3,75 per kw. en f 4,75 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1872-1873 *Isis*. Weekblad voor Natuurwetenschap.
 Hoofdred.: Prof. D. Huizinga.
 Uitg.: De Erven F. Bohn te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 5,75 per jaar en f 6,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1880- *Israëliet (De)*. Wekelijksch Orgaan, gewijd aan de bevordering van Joodsche belangen.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
- 1851-1863 *Israëlitisch Weekblad*.
 Uitg.: Molgo en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt elke vrijdag.

- Prijs: f 5,00 in Amsterdam en f 5,50 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 1-7 regels f 0,60; iedere regel meer 7½ cent.
- 1852 Uitg.: M. Coster Jzn.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1856 Uitg.: D. Molgo te Amsterdam.
- 1862 Uitg.: S. M. Coutingho Jzn. en Co.
- 1863 Weekblad voor Israelieten. Zie daar.
- 1876- *Israëlietische Nieuwsbode*. Wekelijksch orgaan voor Israëlietische be-
 langen.
 Uitg.: M. Roest Mz. te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 5,00 per jaar en f 5,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1879 Adv.: Iedere regel meer 5 cent.
- 1881 Uitg.: Van Es en Joachimsthal.
 Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,40 fr. p.p.
- 1888- *Jong Holland*. Geillustreerd Weekblad voor Jongelui, onder
 redactie van J. Hendrik van Balen.
 Uitg.: Brinkman en Van der Meulen te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 5,00 per jaar.
- 1889 Uitg.: Dorsman en Odé te Vlaardingen.
- 1887- *Jong Nederland*. Geillustreerd Zondagsblad voor Jongelui.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 5,00 per jaar.
- 1890 *Jong Nederland*. Tijdschrift voor Jongelui.
 Verschijnt tweemaal per maand.
- 1886- *Jongelingsbode (De)*. Uitgeg. door het Nederl. Jongelingsverbond.
 Uitg.: Ipenbuur en v. Seldam te Amsterdam.
 Verschijnt tweemaal per maand.
 Prijs: f 1,50 per jaar.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 5 cent.
- 1888 *De Jongelingsbode*. Orgaan van etc.
- 1848-1850 *Journal de la Haye*.
 Uitg.: A. J. van Weelden te 's-Gravenhage.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 26,00 per jaar voor de stad en f 30,00 buiten Den Haag.
 Adv.: 1-5 regels f 1,50; iedere regel meer 10 cent, incl. zegel.
- 1848-1861 *Journal du Limbourg*. Feuille politique, commerciale et littéraire.
 Uitg.: Bury-Lefèbre te Maastricht.
 Verschijnt dagelijks behalve op zondag.
 Prijs: f 5,00 per kw. voor de stad en f 6,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1862-1863 *Journal des Pays Bas*.
 Zie L'Echo Universel.
 Uitg.: T. C. B. ten Hagen te 's-Gravenhage.

Verschijnt zes keer per week.
Prijs: f 6,00 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.

- 1875-1876 *Juridische Spectator (De)*.
Uitg.: D. A. Thieme te 's-Gravenhage.
Verschijnt twee keer per maand.
Prijs: f 8,00 per jaar.
Adv.: 20 cent per jaar.
- 1890 *Juventus*. Orgaan voor de Nederlandsche Gymnasiasten.
Uitg.: M. van der Beek te 's-Gravenhage.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 2,00 per maand.
Adv.: 1-6 regels f 0,25.
- 1848-1851 *Kaleidoskoop*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: A. ter Gunne te Deventer.
Prijs: f 0,75 per kw. voor de stad en f 0,88 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1848-
Uitg.: K. van Hulst te Kampen.
Verschijnt op maandag en donderdag.
Prijs: f 6,00 fr. p.p. per jaar.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1851 Verschijnt op zondag en donderdag.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1865 Prijs: f 7,00 per jaar fr. p.p.
1869 Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.
1870 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 20 cent.
1878 Adv.: 15 cent per regel.
- 1880 Uitg.: Laurens van Hulst.
1886 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
- 1887 *Kamper Volksvriend (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Kampen en Omstreken.
Uitg.: J. H. Bos te Kampen.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,02 per ex.
Adv.: 1-4 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.
- 1876-1877 *Kamperbode*. Nieuws- en Advertentieblad voor Kampen en omstreken.
Uitg.: G. Ph. Zalsman te Kampen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1887- *Kampioen (De)*. Orgaan van de Algemeene Nederlandsche Wielrijdersbond.
Uitg.: F. B. van Ditmar.

- Verschijnt maandelijks.
 Prijs: 15 cent per ex.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1886- *Kanton Bergum*. Advertentie- en Nieuwsblad.
 Uitg.: T.G. van der Meulen te Bergum.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 0,35; iedere regel meer 5 cent.
- 1889- *Kanton Goor (Het)*.
 Uitg.: D.A. Treffers te Deventer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,30 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 6 cent per regel.
- 1871- *Kanton Weert (Het)*. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: Em. Smeets te Weert.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 4 cent per regel.
- 1883 Adv.: 6 cent per regel.
- 1886 Verschijnt op zaterdag.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1848-1864;
 1871-1882 *Kantonbode (De)*. Gennepsche Courant.
 Uitg.: Noman en Comp. te Gennepe.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels 25 cent; iedere regel meer 5 cent.
- 1854 Uitg.: T.G. Noman.
- 1871 *Kantonbode*.
 Uitg.: W.F.K. Noman te Gennepe.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
- 1874-1877 *Kapitalist (De)*. Algemeen financieel Weekblad.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdagavond te Amsterdam.
 Prijs: f 2,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1889- *Kapitalist (De)*. Dagelijksch Beursblad.
 Bureau: N.V. Effectenbank De Kleine Kapitalist te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks in twee edities.
 Prijs: f 3,00 per kw. en f 4,00 fr. p.p.
 Adv.: f 0,25 per regel.
- 1890 *Katholieke Volksblad ('t)*.
 Uitg.: Th. Boonekamp te Beverwijk.
 Verschijnt op zaterdag (5.000 ex.).
 Prijs: f 1,25 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

- 1884- *Katholieke Illustratie (De)*.
Uitg.: Maatschappij de Kath. Ill. te 's-Hertogenbosch.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 3,60 per jaar.
Adv.: 25 cent per regel.
- 1872- *Katholieke Limburger (De)*. Sittard's Weekblad.
Uitg.: J. K. Alberts te Sittard.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 6 cent per regel.
- 1886 Adv.: 5 cent per regel.
- 1890 *Katholieke School (De)*.
Uitg.: Maastricht en Verhoeven te Arnhem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1876-1877 *Kenau (De)*. Kleine Haarlemsche Courant.
Uitg.: W. J. Kat te Haarlem.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,25 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1878 Kleine Haarlemsche Courant. Zie daar.
- 1874- *Kennemerland*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: J. Groot te Beverwijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1876 Uitg.: J. J. Schoo.
1879 Uitg.: J. Groot.
1881 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
1882 Uitg.: D. S. Slotboom.
1883 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1886- *Kerkbericht voor Roomsche-Katholieken*.
Uitg.: G. W. van Belle te Rotterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,90 per jaar.
- 1889- *Kerkbericht voor Roomsche-Katholieken te 's-Gravenhage*.
Uitg.: Jos. M. Roozenburg.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,00 per jaar.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1888- *Kerkbode voor Overijssel en Drente*.
Uitg.: H. Tulp te Zwolle.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per jaar.
- 1889 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

- 1887- *Kerkbriefje voor de Protestanten te 's-Hertogenbosch (Het)*.
 Uitg.: D. Hendrikus Idsinga te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar.
 Adv.: 2 cent per regel.
- 1889 Het Kerkbriefje. Weekblad voor de Protestanten te 's-Hertogenbosch.
 Uitg.: W. C. van Heusden.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,25 fr. p.p.
- 1856-1862 *Kerkelijk Maandblad*.
 Uitg.: H. Bokma te 's-Gravenhage.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: f 4,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1857-1858;
 1862-1863 *Kerkelijk Nieuwsblad*. Behoorende bij de Boekzaal der Geleerde Wereld.
 Uitg.: De Erven D. onder de Linden te Amsterdam.
 Prijs: f 2,90 fr. p.p. en f 6,50 met de Boekzaal.
- 1862 Uitg.: Metzler en Basting te Amsterdam.
- 1867-1877 *Kerkelijk Weekblad*.
 Uitg.: H. Bokma te Leeuwarden.
 Verschijnt op vrijdag.
 Adv.: 1-4 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 5,00 fr. p.p. per jaar.
- 1889- *Kerkelijk Weekblad*.
 Uitg.: De Administratie van het Kerkelijk Weekblad.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,25 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer f 0,08.
- 1890 Uitg.: P. J. Verlooi te Rotterdam.
- 1854 *Kerkelijk Weekblad voor het Koninkrijk der Nederlanden*.
 Uitg.: Gebr. Muller te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 6,50 per jaar.
 Adv.: 20 cent per regel.
 Zie Kerkelijke Courant.
- 1878-1880 *Kerkelijk Weekblad, tevens ten dienste van de provinciale Friesche Vereeniging*.
 Uitg.: B. H. Blankenberg Jr. te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 2,50 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1848-1854;
 1855- *Kerkelijke Courant*. Zie Kerkelijk Weekblad.
 Uitg.: W. J. van Bommel van Vloten te Amersfoort.
 Verschijnt op vrijdag. Prijs: f 5,50 per jaar.
 Uitg.: m.i.v. 1 januari 1850: W. H. van Heijningen te Utrecht.

- Prijs: f 6,50 per jaar.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1854 *Kerkelijke Courant*. Weekblad voor de Protestantsche Kerk in Nederland.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1857 Uitg.: Gebr. Muller te 's-Hertogenbosch en J.M. van 't Haaff te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 6,50 per jaar.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1857-1874 *Kerkelijke Courant*. Katholieke Nederlandsche Stemmen.
 Zie Katholieke Nederlandsche Stemmen.
- 1872 Verschijnt twee keer per week.
 Prijs: f 1,75 per kw. en f 1,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1874 Verschijnt een keer per week.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
- 1880-1883 *Kerkmuziek (De)*. Orgaan tot bevordering der kerkelijke Toonkunst.
 Uitg.: Albert Roothaan te Amsterdam.
 Verschijnt tweemaal per maand.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,20 fr. p.p.
- 1887- *Kikeriki!* Geïllustreerd Zondagsblad - Ernst en Luim.
 Uitg.: A. Sijthoff Jr. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar.
- 1853- *Kinder-Courant*.
 Uitg.: K. Fuhri te 's-Gravenhage.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 1,95 per half jaar.
- 1855 Uitg.: J. van Weerden te 's-Gravenhage.
 Prijs: f 3,90 per jaar en f 4,50 fr. p.p.
- 1868 Uitg.: A. van Hoogstraten en Zn. te 's-Gravenhage.
 Prijs: f 3,90 per jaar en f 4,94 fr. p.p.
- 1871 Prijs: f 4,40 fr. p.p.
- 1872 Prijs: f 4,16 fr. p.p.
- 1885 Uitg.: H.L. Smits.
 Prijs: f 4,25 fr. p.p.
- 1875-1880 *Kindervriend (De)*. Weekblad voor de Katholieke Jeugd.
 Red.: J.W. Thompson.
 Uitg.: G.W. van Belle te Rotterdam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,30 fr. p.p.
- 1888 *Kleine Bijdrager (De)*. Gereformeerd Blaadje.
 Uitg.: G. van den Ham te Apeldoorn.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 1,00 per jaar fr. p.p.

- 1881- *Kleine Courant (De)*.
 Uitg.: P. J. Milborn te Nijmegen.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 1,30 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1886 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1872-1878 *Kleine Courant (De)*. Wekelijksch Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: J. D. v.d. Veen te Winschoten.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per jaar en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1875 Verschijnt op zaterdag en woensdag.
- 1886- *Kleine Courant van Rotterdam* (Vliegend Blad).
 Uitg.: S. Blok te Rotterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,97½ fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
 Oplage: ± 25.000 ex.
- 1888 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1889 Met gratis Zondagsblad 'De Huismoeder'.
- 1875 *Kleine Dagblad (Het)*.
 Uitg.: A. B. van den Heuvel te Haarlem.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,00 per kw.; in grote steden in het Westen f 2,25 en in
 overige plaatsen f 2,50.
 idem: 3 cent per nummer.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
- 1888- *Kleine Financiële Courant (De)*.
 Bureau: te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 5,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1878 *Kleine Haarlemsche Courant*.
 Zie Kenau.
 Uitg.: W. J. Kat te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,20; iedere regel meer 3 cent.
- 1884- *Kleine Kapitalist (De)*. Algem. Financieel Nieuwsblad.
 Bureau: te Amsterdam, Achterburgwal 128.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Bijblad op zaterdag.
 Prijs: f 4,00 per half jaar met en f 3,00 zonder Bijblad.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1885 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: Hoofd- en bijblad f 8,00 per jaar.

- 1870-1886 *Koerier (De)*. Weekblad aan volksbelang gewijd.
 Uitg.: Ruterling en Vermandel te Deventer.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1871 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1872 Prijs: f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1875 Prijs: f 0,60 en f 0,80 fr. p.p. per kw.
- 1879 *De Koerier*. Nieuwsblad aan volksbelang gewijd.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1886 *De Koerier*. Deventer Dagblad.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,05 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1890 *Koers en Rente* der verschillende Effecten, die aan de Amsterdamsche Beurs verhandeld worden.
 Uitg.: J. L. Beijers (van 1886-1890 J. F. van Druten te Sneek).
 Verschijnt eenmaal per maand.
 Prijs: f 1,25 per jaar fr. p.p.
- 1869-1877 *Kolporteur (De)*. Gewijd aan de belangen des Boekhandels en aanverwante vakken.
 Uitg.: B. Eisendrath te Amsterdam.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: f 0,70 per kw.
 Adv.: 1-10 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent (voor abonnees).
- 1870 Adv.: 1-10 regels gratis; iedere regel meer 3 cent (voor abonnees).
- 1875 Uitg.: J. H. Héman te Amsterdam.
- 1877 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 100 regels per kw. gratis voor abonnees.
- 1864- *Koning en Grondwet*. Nieuws- en Advertentieblad van Zutphen.
 Uitg.: W. Becking te Doesburg.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,85 per kw.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1873 *Koning en Grondwet*. Nieuws- en Advertentieblad voor de graafschap Zutphen.
- 1877 Uitg.: H. G. J. Becking.
- 1885 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
- 1886 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,45; iedere regel meer 10 cent.
- 1848-1873 *Koophandel- en Zeevaarttijdingen*.
 Uitg.: J. Marloff en Zoon te Amsterdam.
 Prijs: f 15,00
- 1854 Verschijnt op maandag, woensdag, donderdag, vrijdag en zaterdag.
 Prijs: f 25,00 per jaar.

- 1870 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 20,00.
- 1887- *Kralingsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Kralingen en omliggende gemeenten.
Uitg.: Van Meurs en Stufkens te Rotterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1882-1883 *Krant (De)* voor Betrekkingen en Dienstaanbiedingen.
Uitg.: S. Rüdesheim te Amsterdam.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 0,40 per kw. fr. p.p.
Adv.: 50 cent; de handel betreffende 5 cent per regel.
- 1871-1872 *Kronijk van den Dag*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: Jos. Russel te Maastricht.
Verschijnt dagelijks behalve op zondag.
Prijs: f 2,00 per kw. en 3 cent per ex.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1886-1887 *Kruidenier (De)*. Vakblad voor handelaars en winkeliers in koloniale waren, comestibles, grutterswaren, vetwaren, granen etc.
Uitg.: Wed. P.M. Feenstra te Bolsward.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1887 *De Kruidenier*.
Uitg.: Mij. tot Expl. van de Amst. Cour. 'Brakke Grond' te Amsterdam.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 4,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1879-1882 *Kruisvaan (De)*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad, gewijd aan godsdienst, staatkunde en volksbelangen.
Uitg.: A. Arts te Tilburg.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,60 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1884 *Kuilenburgsche Courant*.
Zie Culemborgsche Courant.
- 1873 *Kunsthode (De)*. Weekblad ter bevordering van 't schoone en aankweking van den Kunstzin.
Uitg.: F. J. Brünings te Zaltbommel.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,60 per kw. fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1888 *Kunstkroniek (De)*.
Uitg.: George W. van Biene te Rotterdam.

Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 3,00 per jaar en f 4,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.

- 1888 *Kunstnijverheid*. Officieel Orgaan van het Uitvoerend Comité voor de Nationale Tentoonstelling van Oude en Nieuwe Kunstnijverheid ('s-Gravenhage 1888).
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 3,60 voor 1888 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1852 *Land- en Dorpsbode*. Weekblad voor het Platteland.
 Uitg.: J. J. Kooreman te Leiden.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
- 1851- *Landbouw-Courant*.
 Uitg.: G. J. Thieme te Arnhem.
 Prijs: f 1,80 per kw.; voor het hele land f 2,00.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1852 Verschijnt op donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,30 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 20 cent.
- 1853 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,80 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1854 Uitg.: W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle.
 1864 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 20 cent.
- 1866 Prijs: f 6,00 fr. p.p. per kw. met Bijblad; zonder Bijblad f 4,00.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1869 Prijs: f 3,00 fr. p.p. per kw. met Bijblad; zonder Bijblad f 2,00.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1870 Prijs: f 5,25 per half jaar fr. p.p. met Bijblad en f 3,50 zonder Bijblad.
- 1878 Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: f 5,25 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1888 Verschijnt eenmaal per week.
 Prijs: f 2,00 per half jaar fr. p.p.
- 1875 *Landbouwschool (De)*. Weekblad voor den landbouw en aanverwante vakken.
 Uitg.: A. F. Marlet te Hontenisse.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,40 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1885- *Landman (De)*. Weekblad gewijd aan de belangen van Akkerbouw, Veeteelt, Zuivelbereiding, Boschbouw, Groente, Ooftteelt enz.
 Uitg.: A. L. Land te Heerenveen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

- 1889- *Langendijker Advertentieblad.*
Bureau: te Alkmaar.
Verschijnt op dinsdagmiddag.
Prijs: f 0,85 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886-1889 *Lantaarn (De).*
Uitg.: A. Rössing te Amsterdam.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 5,00 per jaar en f 5,50 fr. p.p.
1887 Adv.: 10 cent per regel.
Uitg.: G. G. Opwijrda te Dieren.
Prijs: f 1,37 per kw. fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1888- *Leerdamsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor de Arrondisseminten Tiel en Dordrecht.
Uitg.: J. Olivierse te Vianen.
Verschijnt op donderdag en zondag.
Prijs: f 2,50 fr. aan huis.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 8 cent.
1889 *Leerdamsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Leerdam, Schaïck, Asperen, Oosterwijk, Heukelom, Kedichem, Rhenooi, Acquoy, Gellicum, Hoornaar, Rumpt, Molenaarsgraaf, Peursum enz.
Adv.: 1-3 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1885-1886 *Leerdamsche Nieuwsbode.* Nieuws- en Advertentieblad voor Leerdam en omliggende gemeenten.
Uitg.: T. Horneer te Gorinchem.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1888- *Leeskring (De).* Geïllustreerd Weekblad.
Bureau: te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
- 1886-1889 *Leeswijzer (De).*
Uitg.: W. Gosler te Haarlem.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 3,50 per jaar en f 4,00 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
1889 Bureau: te Apeldoorn.
- 1886- *Leeuwarder Advertentieblad.*
Uitg.: N. Miedema en Co. te Leeuwarden.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: gratis (4500 ex.).
Adv.: 4 cent per regel.
- 1848- *Leeuwarder Courant.*
Uitg.: P. Koumans Smeeding te Leeuwarden.

- Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 8,00 per jaar en f 9,05 fr. p.p.
 Adv.: 3,5 cent per regel.
- 1858 Uitg.: De Erven Koumans Smeeding.
 1859 Adv.: 1-3 regels f 0,60; iedere regel meer 12½ cent.
 1870 Verschijnt op dinsdag, vrijdag en zondag.
 Prijs: f 1,75 per kw. en f 2,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-3 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
 1879 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,75 per kw. en f 2,53 fr. p.p.
- 1862- *Leidsch Dagblad.*
 Uitg.: A. W. Sijthoff te Leiden.
 Verschijnt dagelijks behalve op zon- en feestdagen.
 Prijs: f 1,95 per kw. en f 2,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
 1865 Adv.: iedere regel meer 15 cent.
 1868 Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,85 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
 1870 Adv.: 15 cent per regel.
 1874 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 17½ cent per regel.
 1875 Prijs: f 1,10 per kw. en f 1,40 fr. p.p.
 1876 Adv.: 1-6 regels f 1,05; iedere regel meer 17½ cent.
 1879 Leidsch Dagblad. Nieuws- en Advertentieblad voor Leiden en omstreken.
- 1880- *Leidsch Weekblad.* Courant voor Leiden en Omstreken.
 Uitg.: C. C. de Blije te Leiden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
 1886 Uitg.: J. Schut.
- 1848- *Leidsche Courant.*
 Uitg.: J. G. La Lau te Leiden.
 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 12,00 per jaar.
 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
 1858 Uitg.: J. C. Drabbe te Leiden.
 1865 Adv.: iedere regel meer 30 cent.
 1870 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 1,00; iedere regel meer 25 cent.
 1880 Prijs: f 1,50 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
 1883 Uitg.: Gebr. Muré, voorheen J. C. Drabbe.
 1886 Leidsche Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor Leiden en omstreken.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1881- *Leidsche Rijn-Bode (De).* Nieuws- en Advertentieblad voor Leiden, Hoogmade, Katwijk, Koudekerk, Leiderdorp, Oegstgeest, Rijnsburg, Sassenheim, Soeterwoude, Warmond enz.

- (1882: Het Vliegend Blad).
 Uitg.: W. J. Kat Jr. en Co. te Leiden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1886 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
- 1882 *Leidsman (De)*. Christelijk Weekblad voor de jeugd.
 Uitg.: A. Akkeringa te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 *Lekbode (De)*. Weekblad voor Vianen en Omstreken.
 Uitg.: G. J. Verkerk te Vianen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,80 per jaar fr. p.p.
- 1883- *Lelie- en Rozeknoppen*. Weekblad voor Meisjes.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,25 voor 12 nummers en f 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1879 *Lemster Courant*.
 Uitg.: W. A. F. Koopman te Lemmer.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1880 *Lemster Nieuwsbode*.
 Uitg.: W. A. F. Koopman te Lemmer.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1881- *Lemsterland*. Nieuws- en Advertentieblad voor Lemsterland, Gaasterland, Doniawerstel en omstreken.
 Uitg.: H. Wilder te Lemmer.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1890 *Liberaal (De)*.
 Adm. te Zaltbommel.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1880-1881 *Liberaal (De)*. Weekblad voor Deventer en omstreken.
 Uitg.: J. J. van der Burgh te Deventer.
 Verschijnt op zaterdag.

Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.

- 1874- *Limburg*. Nieuws- en Advertentieblad voor de provincie.
Uitg.: J. L. M. Jansen te Sittard.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,48 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1884 Uitg.: J. H. Vroemen - Bormans te Sittard.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
- 1886 Prijs: f 0,55 per kw. fr. p.p.
- 1868-1873 *Limburger (De)*.
Uitg.: Ch. Hollman te Maastricht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1870 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
- 1873 Uitg.: Henri Bogaerts te Maastricht.
- 1874 De Nieuwe Limburger. Zie daar.
- 1849-1866 *Limburger (De)*. Dagblad van Maastricht en het Hertogdom voor
Staatkunde, Wetenschappen, Handel en Nijverheid.
Uitg.: A. H. Roberts te Maastricht.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 3,50 per kw. en f 4,50 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1860- *Limburger Courier*. Heerler Wochenblatt.
Uitg.: Karl Weijerhorst te Heerlen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,63½ fr. p.p.
Adv.: 6 cent per regel.
- 1870 *Limburger Courier*. Weekblad voor Politiek, Nieuws en Advertentiën.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,71 fr. p.p.
- 1871 *Limburger Courier*. Courant voor Politiek, Nieuws en Advertenties.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,70 per kw.
- 1881 *De Limburger Courier*. Nieuws- en Advertentieblad voor het
arrondissement Maastricht.
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw.
- 1884 De *Limburger Courier*. Nieuws- en Advertentieblad voor de
provincie Limburg.
- 1887 De *Limburger Koerier* etc.
- 1882- *Limburgs Nieuwsblad*. Courant voor de kantons Meerssen, Gulpen
en omstreken.
Uitg.: Gebr. Crolla en Zn. te Houthem - St. Gerlach.
Verschijnt op maandag, woensdag en zaterdag.

- Prijs: f 0,70 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1886 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 4 cent per regel.
- 1887- *Limburgsche Aankondiger (De)*. Sittard's Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: Ger. Tholen te Sittard.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,32 per jaar en f 1,20 fr. p.p. bij vooruitbetaling.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1868-1869 *Limburgsche Stem*.
 Uitg.: Leiter Nijpels te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: voor Maastricht f 0,75 en f 0,90 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1889- *Linge (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Leerdam en Omstreken.
 Uitg.: B. J. ter Haar te Leerdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,80 per jaar.
 Adv.: 1-10 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1883- *Lochemsche Courant*.
 Uitg.: A. D. Treffers te Lochem.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1884 Adv.: 1-6 regels f 0,50.
 1886 Uitg.: J. H. Scheen en Fa. G. L. Meijer.
- 1888 *Locomobiel (De)*. Weekblad gewijd aan de belangen van de Fabrieks-
 nijverheid en van den Handel.
 Uitg.: Mouton en Co. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,25 per half jaar.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1883- *Locomotief (De)*. Weekblad gewijd aan de belangen van Spoor- en
 Tramwegen.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,30; iedere regel meer 20 cent.
- 1886- *Loenensche Courant*. Weekblad voor de Vechtstreek.
 Uitg.: A. G. Hooijer te Loenen.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,60 per jaar.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1890 Verschijnt op vrijdag.
 Uitg.: Th. H. Luymes te Loenen.

- 1889- *Lofstem (De)*. Orgaan van den Bond van Christ. Zangvereenigingen in Nederland.
Uitg.: C. Blommendaal te 's-Gravenhage.
Verschijnt maandelijks.
Prijs: f 2,25 per jaar.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1889- *Lotingscourant*.
Uitg.: Effecten- en Wisselkantoor te Amsterdam.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 0,50 per kw.
Adv.: 1-10 regels f 1,50; iedere regel meer 15 cent.
- 1851-1854 *Lucifer. Academische Courant*.
Uitg.: C. H. van Nederhasselt en Zn. te Maarsen.
Prijs: f 4,00 per jaargang van 39 nummers.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1852 *Uitg.: Van Heijningen en Post Uiterweer te Utrecht.*
Verschijnt wekelijks behalve in de grote vakantie.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1890 *Maandblad in het belang der Opvoeding van Wezen*.
Bureau: te Utrecht.
Verschijnt maandelijks.
Prijs: f 1,00 per jaar franco.
Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1889- *Maandblad voor Deurwaarders bij de verschillende rechtbanken in Nederland*.
Uitg.: P. G. Wijlen (sic!) te Middelburg.
Prijs: f 2,75 per jaar.
- 1890 *Uitg.: P. G. Wijtman*.
- 1888- *Maandblad der Evangelische Maatschappij*.
Uitg.: G. W. van der Wiel en Co. te Arnhem.
Verschijnt maandelijks.
Prijs: f 1,00 per jaar voor niet-leden.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1890 *Maandblad uitgegeven door de Vereeniging tegen de Kwakzalverij*.
Uitg.: G. B. Schmidt, apotheker te Amsterdam.
Verschijnt maandelijks.
Prijs: f 1,25 fr. p.p. per jaar.
- 1882- *Maas en Peel*. Weekblad voor Venray, Horst en omliggende gemeenten. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: J. van der Marck te Venray.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1888 *Uitg.: Van der Munckhof-Sassen te Venray*.

- 1853 *Maasbode (De)*.
Uitg.: H. A. M. Roelants te Schiedam.
Verschijnt wekelijks voor Schiedam, Vlaardingen, Maassluis,
Rozenburg, Brielle en Hellevoetsluis.
- 1869- *Maasbode (De)*.
Uitg.: G. W. van Belle te Rotterdam.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 5,00 voor Rotterdam en f 5,50 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 Verschijnt op zondag, dinsdag en donderdag.
Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,37½ fr. p.p.
- 1872 Prijs: f 2,25 per kw. fr. p.p.
- 1885 Verschijnt op zondag, dinsdag, donderdag, vrijdag en zaterdag.
Prijs: f 2,50 per kw. en f 2,95 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1886 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 2,75 per kw. en f 3,25 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,25; iedere regel meer 20 cent.
- 1849-1850 *Maasbode (De)*. Kort begrip van allerlei Nieuws.
Uitg.: T. J. Wijnhoven Hendriksen te Rotterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,95 per kw. of f 1,25 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00 incl. zegel; iedere regel meer 10 cent.
- 1869-1870 *Maasbode (De)*. Boxmeersch Week- en Advertentieblad.
Uitg.: F. Schoth te Boxmeer.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1871 Zie Boxmeersch Weekblad.
- 1887- *Maas- en Merwebode*. Christelijk-historisch weekblad voor Dordrecht en omstreken.
Uitg.: H. J. Koebrugge te Dordrecht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,40 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1888 Uitg.: D. J. van Brummen te Dordrecht.
Adv.: iedere regel meer 8 cent.
- 1857- *Maas- en Roerbode, Nieuwsblad*.
Uitg.: J. J. Romen te Roermond.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 3 cent per regel.
- 1870 Maas- en Roerbode.
Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1882 Maas- en Roerbode.
- 1889 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
- 1886- *Maas- en Scheldebode (De)*. Christelijk Weekblad voor de Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche Eilanden.

- Uitg.: W. Boekhoven te Sommelsdijk.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,40 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1887 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
- 1881- *Maas- en Waal's Advertentieblad.*
 Uitg.: C. J. Langendam te Druten.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 *Maas- en Waal's Nieuws- en Advertentieblad.*
 Uitg.: P. Velthuysen en Co.
 Prijs: f 1,30 per jaar fr. p.p.
- 1883 Uitg.: J. F. Heereveld en Co.
- 1887 *Maas- en Waalsche Courant.*
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1856 *Maas- en Waalbode.* Nieuws- en Advertentieblad voor het Arrondissement Nijmegen.
 Uitg.: D. J. Haspels te Nijmegen.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 5,00 per jaar en f 6,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1879- *Maasgouw (De).* Weekblad voor Limburgsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde.
 Uitg.: Leiter-Nijpels te Maastricht.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
- 1884 Verschijnt tweemaal per maand.
 Prijs: f 2,00 fr. p.p. per jaar.
- 1886- *Maassluische Courant.* Orgaan voor 't Westland, gewijd aan de belangen van Visscherij en Landbouw.
 Uitg.: A. F. van Wieringen en Co. te Maassluis.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1887- *Maastrichtsche Courant.* Weekblad voor Limburg.
 Red.-adm.: H. Zwaardemaker te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. voor de stad en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1889 Verschijnt op zaterdag en woensdag.
- 1853- *Maçonniek Weekblad.* Uitgaaf voor Broeders.
 Zie Vrijmetselaars Weekblad.
 Uitg.: J. G. Andriessen te Utrecht.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 6,00 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.

- 1867 Uitg.: C.L. Brinkman te Amsterdam.
 1873 Adv.: 1-7 regels f 1,00.
 1879 Verschijnt op zondag.
- 1888- *Mail-Courant* van het Nieuws van den Dag.
 Hoofdred.: P. Heyting.
 Verschijnt eenmaal per week.
 Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.
- 1888-1889 *Maileditie* voor O. en W. Indië van De Echo, Volksblad voor Nederland.
 Uitg.: Holdert en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt wekelijks op maildagen.
 Prijs: f 15,00 fr. p.p.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1890 *Maileditie* van 't Vaderland.
 Dir.: C. A. M. van Vliet.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 10,00 per jaar fr. p.p. voor Oost- en West-Indië.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1880-1881 *Makelaars-Organ*. Weekblad gewijd aan de belangen der Makelaardij en het Assurantiewezen.
 Uitg.: N. H. Beer te Amsterdam.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1848-1851 *Manifesten* der ladingen van binnenkomende schepen.
 Uitg.: J. J. Kergenaar te Amsterdam.
 Prijs: f 14,00.
 Verschijnt onregelmatig.
- 1885-1886 *Manufacturier (De)*. Weekblad gewijd aan de belangen van de handel in manufacturen en aanverwante vakken.
 Uitg.: F. Plaat Pz. te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,10 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1887- *Maran-Atha*. De Heere komt! Tijdschrift aan de Evangelisatie gewijd, tevens orgaan der Belgische Zendingskerk.
 Uitg.: Fa. H. J. Gerretsen te 's-Gravenhage.
 Verschijnt tweemaal per maand.
 Prijs: f 2,60 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1888- *Mededeelingen en Berichten* der Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt en Organ van de Vereenigingen 'Het Friesch Rundvee-Stamboek' en 'Het Paarden-Stamboek'.
 Uitg.-adm.: O. Rommerts te Leeuwarden.
 Verschijnt maandelijks.

Prijs: gratis voor leden.
Adv.: 1-7 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.

- 1888 *Medemblicker Advertentieblad.*
Uitg.: P. Geerts te Hoorn.
Verschijnt op woensdagavond.
Prijs: gratis (4500 ex.).
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1882- *Meerbode (De).* Nieuws- en Advertentieblad voor Haarlemmermeer,
Aalsmeer, Leimuiden en omstreken.
Uitg.: A. T. de Ruyter te Aalsmeer.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1890 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
- 1870-1872 *Mentor.* Raadgever voor de Nederl. jeugd.
Uitg.: D. Mijs te Tiel.
Verschijnt iedere week.
Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,60 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,80; iedere regel meer 15 cent.
1871 Prijs: f 2,60 per jaar en f 3,20 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1848- *Meppeler Courant.*
Uitg.: Hamel en Boom te Meppel.
Verschijnt op zaterdag.
1851 Uitg.: Boom en Wilson.
1853 Uitg.: J. A. Boom en Zoon.
1856 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
1870 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 5,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60.
1871 Prijs: f 4,40 per jaar.
1877 Prijs: f 3,40 per kw. en f 4,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,35.
1882 Adv.: 1-6 regels f 0,45.
1883 Adv.: 1-6 regels f 0,45; iedere regel meer 7½ cent.
1886 Verschijnt op dinsdag- en vrijdag.
Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1888- *Mercurius.* Orgaan van de Vereeniging van Handelsbedienden
'Mercurius'.
Uitg.: J. W. Leenhoff en Zoon te Rotterdam.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
1889 Uitg.: George W. van Biene te Rotterdam.
- 1862-1871 *Mercurius.* Sittard's Weekblad.
Uitg.: J. K. Alberts te Sittard.
Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 6 cent per regel.
- 1870 Mercurius. Week- en Advertentieblad voor Sittard en omstreken.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
- 1878-1888 *Merwebode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Papendrecht, Sliedrecht, Giessendam, Hardinxveld en overige gemeenten in den Alblasserwaard.
 Uitg.: K.L. Visser A. Az. te Sliedrecht.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1885 De Merwebode. Nieuwe Sliedrechtsche Courant.
- 1886 Met zondagsblad f 1,10.
- 1888- *Merwebode (De)*. Christelijk Weekblad voor Sliedrecht en de overige plaatsen in 'de Alblasserwaard'.
 Uitg.: A. van Wijngaarden te Sliedrecht.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,55 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 De Merwebode. Voor Sliedrecht etc.
 Verschijnt op vrijdag.
- 1869 *Meijerijisch Advertentieblad*. Voor het Arrondissement Eindhoven.
 Uitg.: M.F. van Piere te Eindhoven.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,70 per half jaar en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1860 *Meijerijische Courant*.
 Uitg.: T. van der Heyden te Eindhoven.
- 1870- *Meijerijische Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor het arrondissement Eindhoven.
 Uitg.: M.F. van Piere te Eindhoven.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1874 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per half jaar en f 1,80 fr. p.p.
- 1867-1877 *Middelburgsch Weekblad*. Arrondissements-Nieuwsblad.
 Uitg.: Alex. A. Crafford te Middelburg.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1870 Middelburgsch Weekblad. Arrondissements- Nieuws- en Advertentieblad.
- 1848- *Middelburgsche Courant*.
 Uitg.: Gebr. Abrahams te Middelburg.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,75 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 22 cent per regel; 1-6 regels f 1,50.

- 1854 Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,40 fr. p.p.
 1864 Verschijnt op dinsdag, donderdag, zaterdag en zondag.
 Prijs: f 3,50 per kw. en f 4,00 fr. p.p.
 Adv.: 23 cent per regel.
 1865 Adv.: 35 cent per regel.
 1870 Verschijnt dagelijks.
 1871 Prijs: f 3,50 fr. p.p. per kw.
 1873 Adv.: iedere regel meer 22 cent.
 1876 Uitg.: N.V. De Middelburgsche Courant.
 Adv.: 20 cent per regel.
 1882 Adv.: 1-7 regels f 1,50; iedere regel meer 20 cent.
 1889 Prijs: f 2,00 per kw. fr. p.p.
- 1886- *Militair Blad*, gewijd aan de belangen van Staat, Leger, Marine en Schutterij.
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt tweemaal per week.
 Prijs: f 4,00 per jaar.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1873 *Militair Weekblad*.
 Uitg.: J. H. van den Berg te Breda.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1881 *Militair Weekblad*.
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 1,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1876- *Minerva*. Algemeen Nederlandsch Studenten weekblad.
 Uitg.: E. J. Brill te Leiden.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 3,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
 1877 Verschijnt op woensdag.
 1886 Verschijnt op donderdag.
- 1885-1886 *Moederland (Het)*. Weekblad voor de Nederlanders in den vreemde en in de koloniën.
 Uitg.: J. van der Endt en Zn. te Maassluis.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 8,00 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 1,50; iedere regel meer 30 cent.
- 1871-1872 *Monitor (De)*. Weekblad voor het Huisgezin en de School.
 Uitg.: C. L. Brinkman te Amsterdam.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 4,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.

- 1866 *Morgenster (De)*. Uitg.: Kemink en Zn. te Utrecht.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1853-18.. *Morgenster (De)*. Weekblad ter bevordering van het levend Christendom.
Uitg.: G. W. van der Wiel te Arnhem.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 8,00 per jaar.
Adv.: 15 cent per regel.
1855 Adv.: 20 cent per regel.
- 1889- *Mozaiëk*. Geïllustreerd Weekblad voor uitspanning en tijdverdrijf.
Uitg.: K. A. van der Weide te Apeldoorn.
Verschijnt op zaterdag.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1853-1854 *Museum Willem II*.
Uitg.: A. J. van Tetroode te 's-Gravenhage.
Verschijnt om de 8 of 14 dagen gratis.
- 1887 *Muziekbode (De)*. Tijdschrift voor toonkunstenaars en vrienden der muziek.
Uitg.: M. J. H. Kessels te Tilburg.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 12½ cent per regel.
- 1885 *Mijn Zondagsbode*. Goedkoope Christelijke Volksbibliotheek.
Uitg.: G. M. Klemkerk te Goes.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar.
- 1880 *Naaldwijker (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor het Westland.
Uitg.: S. Veen Kz. te Naaldwijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,35; iedere regel meer 5 cent.
- 1867 *Navorscher op het gebied der Photographie (De)*.
Uitg.: J. Schaarwächter te Nijmegen.
Verschijnt een keer per maand.
Prijs: f 4,00 fr. p.p. per jaar.
- 1873 *Nederland*. Weekblad aan vooruitgang en beschaving gewijd.
Uitg.: Van Heusden te 's-Hertogenbosch.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1879-1883 *Nederland (Algemeen Volksblad)*. Volkshuishoudkundig Nieuws- en Advertentieblad ter bevordering van Nijverheid en Handelsbelangen.

- Uitg.: C. A. J. Geesink te Amsterdam.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 5,00 per jaar.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1879-1880 *Nederland en Oranje*. Nieuws- en Advertentieblad voor Noord-Brabant, de Betuwe en de Alblasserwaard.
 Uitg.: W. K. Schneyder te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 *Nederland (De)*. Advertentieblad voor handel en Nijverheid.
 Uitg.: J. Kraan te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 12 cent.
- 1849-1856 *Nederlander (De)*. Nieuwe Utrechtsche Courant. (Staatkundig-Nieuws- Handels- en Advertentieblad).
 Uitg.: W. H. van Heijningen te Utrecht.
 Verschijnt dagelijks behalve op zon- en feestdagen met een uitgave om 3 uur 's middags en een om 9 uur 's avonds.
 1851 Prijs: f 4,50 per kw. voor de stad of f 5,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
 Uitg.: Kemink en Zoon.
- 1853 *Nederlandsch Athenaeum*. Algemeen Nieuwsblad voor Wetenschap, Kunst en Letteren.
 Uitg.: K. Fuhri te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,85 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1848-1850 *Nederlandsch Avondblad*, tevens voor de Stad en Provincie Utrecht.
- 1857-1862 *Nederlandsch Indië*.
 Uitg.: H. C. Susan C. Hzn. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: f 4,00 voor Nederland en f 10,00 voor Nederlandsch-Indië.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
 1860 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 8,00 en f 10,00.
 Adv.: 1-6 regels f 1,20; iedere regel meer 15 cent.
- 1853-1855 *Nederlandsch Schoolblad*.
 Uitg.: Gebr. Campagne te Tiel.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 5,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
 Zie Nieuw Nederlandsch Schoolblad.
- 1884- *Nederlandsch-Amerikaansch Weekblad*.
 Bureau: te Amsterdam.

- Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 2,50; iedere regel meer 25 cent.
 1885 Prijs: f 0,40 fr. p.p.
- 1851-1857 *Nederlandsch Weekblad voor Geneeskundigen.*
 Uitg.: C.G. van der Post te Amsterdam.
 Prijs: f 7,50.
 Adv.: f 0,20 per regel.
 1854 Verschijnt op zaterdag.
- 1886- *Nederlandsche Bakkers-Courant.*
 Uitg.: Maatsch. tot Exploitatie van de Amsterdamsche Courant
 'Brakke Grond' te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 4,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1887- *Nederlandsche Brouwers-Courant.* Officieel orgaan der brouw-industrie
 in Nederland.
 Uitg.: W. Penders te Grave.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per half jaar.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 12 cent.
- 1887- *Nederlandsche Distillateurs-Courant.* Wetenschappelijk en practisch
 tijdschrift voor branders, likeurstokers, gistfabrikanten enz.
 Uitg.: W. Penders te Grave.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: f 2,80 per jaar.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1885- *Nederlandsche Drankwet (De).* Weekblad gewijd aan de belangen
 van H.H. Grossiers, Societeit-, Hôtel- en Koffijhuishouders,
 Herbergiers, Tappers en Kasteleins.
 Uitg.: firma B. Cuperus Az. te Bolsward.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 4,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1865- *Nederlandsche Financier (De).* Beurs-, Bank- en Handelscourant.
 Uitg.: P.M. v.d. Made en Weytingh en Brave te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 13,00 per jaar en f 14,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 1,40; iedere regel meer 20 cent.
 1866 Uitg.: P.M. v.d. Made.
 1870 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 1873 Prijs: f 15,00 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
 1874 De Nederlandsche Financier. Dagelijksche Beurscourant.
 Uitg.: H. en I.M. Binger te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks.

- Prijs: f 16,00 per jaar en f 19,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 1,75; iedere regel meer 25 cent.
- 1876 Prijs: f 4,90 per kw. en f 5,65 fr. p.p.
- 1877- *Nederlandsche Gids (De)* voor Spoorwegen, Stoom- en Zeilvaart
 c.a., Fabrieken, Machinerieën en Aanbestedingen.
 Uitg.: Het Vaderland te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: gratis; in plano voor kantoren f 5,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,25; iedere regel meer 20 cent.
- 1882 Prijs: f 2,00 per jaar fr. p.p.
- 1871-1874 *Nederlandsche Huisvriend (De)*. Volkscourant voor Noord- en Zuid-
 Holland.
 Uitg.: J. van Rossum Dz. te Bodegraven.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,60 per jaar en f 2,80 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1872 *Nederlandsche Huisvriend (De)*. Lectuur voor 't Volk.
 Uitg.: H. C. A. Thieme te Nijmegen.
 Prijs: f 0,85 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 3 cent per regel.
- 1863- *Nederlandsche Industrieel (De)*.
 Uitg.: H. L. Smits te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1869 De Nederlandsche Industrieel. Nijverheids Courant.
- 1870 De Nederlandsche Industrieel. Weekblad voor nijverheid, koop-
 handel en scheepvaart.
- 1872 Prijs: f 8,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1882-1885 *Nederlandsche Katholiek (De)*.
 Uitg.: H. Wolters te Amersfoort.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 3,00 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1885 Uitg.: F. H. J. Bekker te Amsterdam.
- 1888- *Nederlandsche Katholiek (De)*.
 Uitg.: Huberti en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar.
 Adv.: 1-4 regels f 0,45; iedere regel meer 10 cent.
- 1879-1881 *Nederlandsche Kunstbode*. Beeldende kunsten, oudheidkunde, kunst-
 nijverheid, onder leiding van Dr. Jan ten Brink.
 Uitg.: W. C. de Graaff te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 12,00 per jaar en f 12,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.

- 1876-1878 *Nederlandsche Mail (De)*. Wekelijksche Courant voor Oost- en West-Indië.
 Uitg.: H. L. Smits te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 40,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
 1878 Prijs: f 20,00 fr. p.p. per jaar.
- 1888 *Nederlandsche Oranjobond (De)*, gevestigd te Amsterdam.
 Uitg.: A. F. de Ruyter te Aalsmeer.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 7½ cent.
- 1886-1888 *Nederlandsche Slachters Courant*.
 Uitg.: Mij. tot Expl. van de Amsterdamsche Courant, Brakke Grond, te Amsterdam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 4,00 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1870- *Nederlandsche Spectator (De)*.
 Zie Spectator (De).
 Uitg.: D. A. Thieme en Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 12,00 per jaar en f 12,60 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
 1882 Uitg.: Mart. Nijhoff.
- 1884- *Nederlandsche Sport*.
 Uitg.: Ellerman, Harms en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 7,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1852 *Nederlandsche Staatscourant*.
 Zie Staatscourant.
- 1858-1865 *Nederlandsche Stem (De)*.
 Uitg.: Hoogkamer en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt elke donderdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
 1865 *De Nederlandsche Stem*. Getuigenissen uit de Christ. Afsch. Gereform. Kerk.
 Uitg.: G. Eerelman te Stadskanaal.
 Verschijnt op dinsdag.
- 1879- *Nederlandsche Katholieke Stemmen*.
 Uitg.: P. J. van Spijk te Zwolle.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,25 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 10 cent per regel.

- 1882 Uitg.: Thomas à Kempis-Vereeniging.
 1886 Verschijnt op zondag.
- 1848- *Nederlandsche Stoompost (De).*
 Uitg.: Gebr. J. en H. van Langenhuysen te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 1,10 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-8 regels f 1,75; iedere regel meer 25 cent.
- 1873 Adv.: 25 cent per regel.
 1874 Prijs: f 1,25 fr. p.p.
- 1885- *Nederlandsche Tuinbouwblad (Het).*
 Orgaan v.d. Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en
 Plantkunde.
 Uitg.: J.B. Wolters te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: gratis voor leden en f 5,00 fr. p.p. voor niet-leden.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1887 Uitg.: Wed. P.M. Feenstra te Bolsward.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1890 Uitg.: K. A. van der Weide te Apeldoorn.
- 1882- *Nederlandsche Visserij-Courant.* Zee- en Riviervisserij. Vlaardingsche
 Courant, Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: J.F.C. Brückwilder te Vlaardingen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,65; iedere regel meer 10 cent.
- 1878- *Neder-Veluwe (De).* Weekblad voor Ede en omstreken.
 Bureau: H. van Gortel te Wageningen.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1880 De Neder-Veluwe. Nieuws-, Landbouw- en Advertentieblad voor
 Ede en omstreken.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1889 *Neerlands Advertentieblad.*
 Uitg.: P. A. Soer te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1888- *Neerlands Jeugd.* Tijdschrift voor Jongens en Meisjes.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,25 fr. p.p.
- 1888- *Neerlands Volksblad.* De Christen-Werkman. Nieuwsblad voor het
 Huisgezin in alle standen.
 Uitg.: H. de Hoogh en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: f 0,47½ per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1871-1873 *Negen Gemeenten (De).*
 Uitg.: Bernh. Behrns te Akkrum.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,30; iedere regel meer 7½ cent.
- 1873 *Neuzensche Courant.*
 Uitg.: A. Bomhoff te Terneuzen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1878- *Niederländische Handels- und Schiffahrts-Zeitung.*
 Uitg.: M. Wijt en Zonen te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1879 *Niederländische etc. Wochenbericht über Handel und Schiffahrt von Rotterdam.*
- 1874- *Nieuws Advertentieblad.*
 Uitg.: Hingst en Hepkema te Heerenveen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1879 Uitg.: J. Hepkema.
 1881 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
- 1878-1883 *Nieuw Advertentieblad.*
 Uitg.: Schansman en v.d. Berkhof te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 1-6 regels f 0,25; iedere regel meer 4 cent.
- 1889- *Nieuw Advertentieblad voor 's-Gravenhage en omstreken.*
 Uitg.: M. van der Beek.
 Verschijnt op zaterdag.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1876-1881 *Nieuw Advertentieblad. Voor Handel, Nijverheid en Particulieren.*
 Uitg.: W. Carpentier te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: gratis; frankeren en ab. per jaar f 1,00.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 9 cent.
- 1878 Uitg.: J. van Bommel te 's-Gravenhage.
 1879 Iedere regel meer 9 cent.
 1881 Iedere regel meer 8 cent.
- 1881 *Nieuw Advertentieblad, voor Hoogeveen en omstreken.*
 Uitg.: E. Zwiers Jz. te Hoogeveen.

Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,20 per kw. en f 0,30 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

1873-1876 *Nieuw Advertentieblad* voor Leiden en omliggende gemeenten.
Uitg.: T. Hooiberg en Zn. te Leiden.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,30 per half jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

1870- *Nieuw Algemeen Effectenblad.*
Uitg.: Ellerman en Hoitsema te Amsterdam.
Verschijnt op maandag en donderdagavond.
Prijs: f 7,60 per jaar en f 9,50 fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.

1873 Prijs: f 8,50 per jaar.

1878 Uitg.: M.M. Olivier te Amsterdam.

Prijs: f 8,50 per jaar en f 9,50 fr. p.p.

1884 Prijs: f 9,50 per jaar en f 10,50 fr. p.p.

1873-1883 *Nieuw Amsterdamsch Advertentieblad.*
Uitg.: Haverkamp en Co. te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
1878 *Nieuw Amsterdamsch Advertentieblad.*
Algemeene Gids voor Amsterdam.
Uitg.: Van Dordt en Co.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw.; afzonderlijke nummers 2 cent.
Adv.: 10 cent per regel.

1888- *Nieuw Amsterdamsch Advertentieblad.*
Uitg.: Roos en Co. te Amsterdam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,12½ in de stad en f 0,20 fr. p.p. per maand.
Adv.: 5 cent per regel.

1858-1863 *Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad.*
Uitg.: P.D. van Es te Amsterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 25,00 per jaar; en f 6,25 per kw. en f 7,25 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 1,40; iedere regel meer 20 cent.

1871-1880 *Nieuw Arnhemsch Advertentieblad.*
Uitg.: J. J. Coers te Arnhem.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: gratis.
Adv.: 5 cent per regel.

1850-1851 *Nieuw Christelijk Zondagsblad.*
Uitg.: P.A. Reijnders te Meppel.
Prijs: f 2,60 per jaar voor 26 bladen.

- 1863 *Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage.*
 Uitg.: H. C. Susan C.Hzn. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 24,00 per jaar en f 28,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 1,00; iedere regel meer 12½ cent.
- 1876-1878 *Nieuw Haarlemsch Weekblad.* Voor Katholicken van Haarlem en omstreken.
 Uitg.: W. Küppers te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1878 Uitg.: Küppers en Laurey.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
- 1869- *Nieuw Israëlitisch Weekblad.*
 Uitg.: J. B. de Mesquitta te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 5,00 per jaar en f 5,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1870 Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1872 Adv.: 1-5 regels f 0,40.
- 1881 Uitg.: Philip Elte.
- 1882 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1869-1873 *Nieuw Kerkelijk Weekblad.*
 Uitg.: I. de Haan te Krommenie.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,15 per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1872 Uitg.: Erven B. v.d. Kamp te Groningen.
- 1877 *Nieuw Leeuwarder Dagblad.*
 Uitg.: H. Bokma te Leeuwarden.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: 10 cent fr. p.p. per week.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 7 cent.
- 1888- *Nieuw Leven.* Volksblad voor Stad en Dorp.
 Uitg.: O. Rommerts, dir. van de Coöperatieve Handelsdrukkerij te Leeuwarden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 2,5 cent per nummer fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; voor iedere regel meer 15 ct.
 Oplage: 5000 ex.
- 1889 Prijs: f 1,30 per jaar fr. p.p.
- 1855 *Nieuw Nederlandsch Schoolblad.*
 Zie Nederlandsch Schoolblad.
 Uitg.: J. W. Swaan te Arnhem.
 Verschijnt op vrijdag.

Prijs: f 5,00 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.

- 1886- *Nieuw Nijmeesch Advertentieblad.*
Uitg.: P.A. Geurts te Nijmegen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per half jaar en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1888 Prijs: f 1,30 per jaar fr. p.p.
1890 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1889- *Nieuw Nijmeesch Schoolblad* voor het Christelijk Onderwijs.
Uitg.: Fa. H. ten Hoet te Nijmegen.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 0,75 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1870 *Nieuw Weekblad voor de Veluwe.* Apeldoornsche Courant.
Uitg.: T.D.H. Pull te Apeldoorn.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1868-1873 *Nieuwe Alkmaarsche Courant.*
Uitg.: P. Kluitman te Alkmaar.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 3,40 per jaar en f 4,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 14 cent.
- 1870 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
Adv.: iedere regel meer 15 cent.
- 1880- *Nieuwe Amersfoortsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Amersfoort, Baarn, Bunschoten, Eemnes, Hamersveld, Hoevelaken, Hoogland, Leusden, Soest, Scherpenzeel, Stoutenburg, Vuursche en Woudenberg.
Uitg.: A.M. Slothouwer te Amersfoort.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,10 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1885 *Nieuwe Amersfoortsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Utrecht en Gelderland.
- 1886 Prijs: f 1,00 fr. p.p. per kw.
- 1888- *Nieuwe Apeldoornsche Courant.*
Uitg.: L. Hansma te Apeldoorn.
Prijs: f 0,50 per kw.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1890 Uitg.: K.A. van der Weide.
- 1870-1877 *Nieuwe Arnhemsche Courant.*
Uitg.: A.J.C. Kremer te Arnhem.
Verschijnt twee keer per week.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.

- Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7 cent.
 1871 Dir.-adm.: W. K. Kien te Arnhem.
 Verschijnt wekelijks.
 1872 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1890 *Nieuwe Barneveldsche Courant*. Nieuwsblad voor Nijkerk en omstreken.
 Uitg.: A. de Bruijn te Barneveld.
 Verschijnt elke dinsdag.
 Prijs: f 0,55 per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 4 cent.
- 1876 *Nieuwe Bildtsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor het Bildt en de omstreken.
 Uitg.: Jan J. Bekius te St. Anna Parochie.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1877 *Nieuwe Bildsche en Dokkummer Courant*.
 Zie daar.
- 1877-1878 *Nieuwe Bildsche en Dokkummer Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor het Bildt, Dokkum en de omstreken.
 Uitg.: Jan J. Bekius te St. Annaparochie.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1878 *Nieuwe Bildsche en Dockummer Courant*.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 0,85 per kw. fr. p.p. en 5 cent per ex.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1876 *Nieuwe Bolswardsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: T. Draaisma te Bolsward.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,20; iedere regel meer 3 cent.
- 1886- *Nieuwe Bommelsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Zalt-Bommel, Bommelerwaard en Tielerwaard.
 Uitg.: H. J. van de Garde en Co. te Zaltbommel.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1887 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar en f 2,00 fr. p.p.
- 1886-1888 *Nieuwe Bossche Courant*.
 Uitg.: Gebr. Van den Eerenbeemt te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.

- 1887 Verschijnt ook onder de titels: Weekblad van Arnhem, Weekblad van Nijmegen, Weekblad van Tilburg, Echo van de Peel (Asten), Veghelsche Courant, Rooijsche Courant, Gemertsche Courant en Buxtelsche Courant.
- 1864- *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant.*
 Uitg.: K. G. Oukoop te Breda.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,70 per kw. voor Breda en Oosterhout en f 1,95 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 6 cent.
- 1870 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1888 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
- 1889 *Nieuwe Bredasche Courant.* (Voorheen *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*).
- 1875- *Nieuwe Brielsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor de Zuid-Hollandsche eilanden.
 Uitg.: J. K. Overbeeke te Brielle.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1874-1877 *Nieuwe Bijdragen ter Bevordering van het Onderwijs.*
 Uitg.: Gebr. van Cleef te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,30; iedere regel meer 20 cent.
- 1876 Verschijnt op zaterdag.
- 1876-1879 *Nieuwe Courant.* Algemeen Advertentieblad voor Hengelo, Oldenzaal, Delden, Goor, Borne en verdere Twentsche Gemeenten.
 Uitg.: J. Klaasesz te Hengelo.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1877 Verschijnt op maandag.
- 1879 *De Nieuwe Courant.* Alg. Advertentieblad voor de Twentsche Gemeenten.
- 1876- *Nieuwe Courant (De).* Goedkoop Nieuws- en Advertentieblad voor Alkmaar en omstreken.
 Uitg.: P. Kluitman te Alkmaar.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1881 Uitg. J. Appel Jr.; drukker P. Kluitman.
- 1882 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
- 1883 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1890 *Nieuwe Courant (De).* Nieuws- en Advertentieblad voor Appingedam en omstreken.
 Uitg.: A. Knaap te Appingedam.

- Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 4 cent.
- 1876- *Nieuwe Delftsche Courant*. Nieuws- en Advertentieboode voor Delft en omliggende gemeenten.
 Uitg.: A. J. Brouwer te Delft.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 Uitg.: Brouwer en Co.
- 1862-1873 *Nieuwe Courant van de Helder, Nieuwediep, Willemsoord enz.*
 Uitg.: S. Giltjes te Den Helder.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,30 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1879-1883 *Nieuwe Delfshavensche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Delfshaven, Kralingen, Ridderkerk, Charlois, Overschie en omstreken.
 Adm.: Jacob de Haas Jr. te Delfshaven.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 3,00 per jaar en f 3,52 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881 Prijs: f 3,50 per jaar en f 4,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1882 Uitg.: Van Meurs en Stufkens te Rotterdam.
- 1883 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1884 Delfshavensche Courant. Zie daar.
- 1887-1888 *Nieuwe Deventer Courant*. Christelijk-historisch Weekblad.
 Uitg.: Ch. Dixou te Deventer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1859-1862 *Nieuwe Dordrechtsche Courant*.
 Uitg.: H. R. van Elk te Dordrecht.
 Verschijnt op woensdag, vrijdag en zondag.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1853-1855 *Nieuwe Drentsche Courant*.
 Zie Drentsche Courant.
 Uitg.: Van Gorcum en Comp. te Assen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,60 per kw. voor Assen en f 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1856 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,75 fr. p.p.
- 1871 *Nieuwe Enschedesche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Overijssel.

Uitg.: Erven C. Jennes te Enschedé.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 1,00 per half jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

1875-1877 *Nieuwe Financier (De)*. Algemeen Financieel Weekblad.

Red.: T. A. Huizenga.

Uitg.: P. Noordhoff te Groningen.

Verschijnt op donderdag.

Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.

Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.

1878- *Nieuwe Financier en Kapitalist (De)*. Algemeen Financieel Weekblad.

Uitg.: P. Noordhoff te Groningen.

Verschijnt op zaterdag.

Prijs: f 2,50 per kw. fr. p.p.

Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.

1881 Verschijnt op donderdag en zondag.

Prijs: f 3,00 per kw. fr. p.p.

1882 Uitg.: P. Noordhoff en Tj. van Holkema.

Verschijnt op dinsdag, donderdag en zondag.

Prijs: f 4,00 per kw.

1886 *De Nieuwe Financier en Kapitalist*. Algemeene financieele Courant.

1888 Uitg.: P. Noordhoff.

1881- *Nieuwe Friesche Courant*.

Uitg.: W. A. F. Koopman te Lemmer.

Verschijnt op vrijdag.

Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.

Adv.: 5 cent per regel.

1886 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

1866-1880 *Nieuwe Goesche Courant*.

Uitg.: A. C. de Jonge te Goes.

Verschijnt op donderdag.

Prijs: f 1,15 per kw. en f 1,30 fr. p.p.

Adv.: 10 cent per regel.

1870 Verschijnt op maandag en donderdag.

Prijs: f 1,00 en f 1,30 fr. p.p. per kw.

1872 *Nieuwe Goesche Courant*. Nieuwsblad voor Tholen, Zuid- en Noord-Beveland.

Uitg.: A. C. de Jonge S. Jz.

Verschijnt op dinsdag en vrijdag.

Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.

Adv.: 10 cent per regel.

1879 Uitg.: Wed. A. C. de Jonge S. Jz.

Verschijnt op maandag- en donderdagavond.

1872- *Nieuwe Gorinchemsche Courant*.

Uitg.: H. Horneer te Gorinchem.

Verschijnt op woensdag en zaterdag.

Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.

Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 7½ cent.

- 1878 Uitg.: T. Horneer.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
- 1881 Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 *Nieuwe Gorinchemsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Gorinchem en omstreken.
Adv.: 1-6 regels f 0,50.
- 1880- *Nieuwe Goudsche Courant*. Weekblad voor Gouda en omstreken.
Uitg.: S. W. van Buuren Nz. te Gouda.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 Prijs: f 0,70 per kw. fr. p.p.
- 1887- *Nieuwe Graafschsche Courant*. Provinciaal en stedelijk Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: W. Penders te Grave.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1869 *Nieuwe Groninger*. Dagblad voor de Stad en Provincie.
Uitg.: Geertsema, Van Giffen en Co.
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,40 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1879- *Nieuwe Groninger Courant*. Dagblad voor de Noordelijke Provinciën.
Uitg.: J. B. Wolters te Groningen.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,90 per kw. en f 2,40 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1881 Adv.: 15 cent per regel.
- 1879- *Nieuwe Haarlemsche Courant*.
Uitg.: Küppers en Laurey te Haarlem.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1888 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 1,10 fr. p.p. per kw.
- 1887- *Nieuwe Hengelosche Courant*.
Uitg.: A. D. Treffers te Deventer.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,80 per jaar en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 4 cent per regel.
- 1884-1888 *Nieuwe Hoornsche Courant*, West-Friesland.
Uitg.: P. Geerts te Hoorn.
Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,20 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 7½ cent.

- 1868-1880 *Nieuwe Kamper Courant*.
 Uitg.: W.R. Hauff te Kampen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
 Prijs: f 0,72½ per kw. en f 0,87½ fr. p.p.
- 1871 Verschijnt op zondag en donderdag.
 Prijs: f 1,45 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
- 1872 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,72½ per kw. en f 0,87½ fr. p.p.
- 1874 Prijs: f 0,80 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
- 1888- *Nieuwe Koerier (De)*. Provinciale Roermondsche Courant.
 Uitg.: Henri van der Marck te Roermond.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-7 regels f 0,30; iedere regel meer 4 cent.
- 1883- *Nieuwe Landbouw-Courant*.
 Uitg.: M. C. Bronsveld te Wageningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1874-1883 *Nieuwe Limburger (De)*. Nieuws- en Advertentieblad aan de belangen van Limburg gewijd. Zie ook *De Limburger*.
 Uitg.: Henri Bogaerts te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 6 cent per regel.
- 1879 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw.
- 1883 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1889 *Nieuwe Meerbode (De)*. Anti-revolutionair Weekblad voor de gemeenten Haarlemmermeer, Aalsmeer, Uithoorn, Leymuiden, Alkemade, Hillegom, Bennebroek, Lisse, Heemstede, Haarlem en Sloten.
 Uitg.: W. Mur te Aalsmeer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1877-1878 *Nieuwe Meppeler Courant*. Algemeen advertentieblad voor Drente en Overijssel.
 Uitg.: Gelderman en Co. te Meppel.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,10 per jaar en f 2,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1884- *Nieuwe Meppeler Courant*. Algemeen Advertentieblad voor Meppel en omstreken.
 Uitg.: Grevé en Taconis te Meppel.

- Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20, iedere regel meer 4 cent.
- 1888 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,60 per jaar en f 2,25 fr. p.p.
- 1888- *Nieuwe Merwebode* voor Hardingsveld, Giesendam, Sliedrecht en overige plaatsen in de Alblasserwaard.
 Uitg.: B.D.K. Busé te Hardingsveld.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 0,90 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1869-1876 *Nieuwe Middelburgsche Courant* en Zeeuwsch Advertentieblad.
 Uitg.: M.S. de Zeeuw te Middelburg.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 1,75 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1871 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 1875 Verschijnt op maandag, woensdag en zaterdag.
 1876 Zie Zeeuwsch Dagblad.
- 1852-1872 *Nieuwe Noord-Brabander*.
 Uitg.: P. Stokvis te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,50 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1870- *Nieuwe Noord-Hollander (De)*. Gewestelijke Courant.
 Uitg.: J. Bezaan te Alkmaar.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 3,40 per jaar en f 4,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1872 Uitg.: A. Nuyens te Alkmaar.
 1875 Uitg.: J. Bezaan te Alkmaar.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
 1884 Uitg.: A. Kusters.
 Prijs: f 1,25 fr. p.p.
- 1890 *Nieuwe Nykerksche Courant*. Nieuwsblad voor Nijkerk en omstreken.
 Uitg.: P. van Winkoop te Nijkerk.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. voor de stad en f 0,55 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 4 cent.
- 1850-1855 *Nieuwe Nymeege'sche Courant*.
 1851 Staatkundig Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: Van Langendam en Comp. te Nijmegen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 6,75 per jaar, f 3,50 per half jaar en f 1,90 per kw. voor het hele land.
 Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 12½ cent.
- 1851 Prijs: f 8,00 voor het hele land.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

- 1877- *Nieuwe Provinciale Drentsche en Asser Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: P. de Roo te Asssen.
Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
Prijs: f 0,80 per kw. en f 1,10 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,35; iedere regel meer 7 cent.
- 1878 Uitg.: Meijer en De Roo.
- 1879 Prijs: f 1,30 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1884 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,60 per kw. fr. p.p.
- 1886 Uitg.: H. Born.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
- 1888 Prijs: f 1,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1887- *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*.
Uitg.: Haan en Co. te Delfzijl.
Verschijnt op dinsdag, woensdag, vrijdag en zaterdag.
Prijs: f 1,60 per kw.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1888 Uitg.: Haan en Co. te Groningen.
- 1889 Verschijnt vijf keer per week.
Prijs: f 1,90 per kw.
- 1878 *Nieuwe Provinciale Groninger en Drentsche Courant*.
Uitg.: Jan Haan te Delfzijl en Jan J. Bekius te St. Annaparochie.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1879- *Nieuwe Purmerender Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor de provincie Noord-Holland.
Uitg.: L.G. Post en Co. te Purmerend.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 Uitg.: Post en Mulder.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
- 1848- *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. (Staatkundig-, Handels-, Nieuws- en Advertentieblad).
Uitg.: H. Nijgh te Rotterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 7,00 per kw. en f 8,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1851 Prijs: f 8,25 per kw. en f 9,00 fr. p.p.
maandageditie f 1,50
Adv.: 1-6 regels f 1,30; iedere regel meer 20 cent.
- 1870 Prijs: f 5,00 per kw. en f 6,00 fr. p.p.
- 1884 Adv.: 1-6 regels f 1,60; iedere regel meer 25 cent.

- 1880-1885 *Nieuwe Rotterdamsche Gids* voor Woningen, Betrekkingen en den Handel.
Dir.: George van Biene en Co. te Rotterdam.
Uitg.: Gebr. Haagens te Rotterdam.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 2,50 per jaar.
- 1881- *Nieuwe Schiedamsche Courant*.
Adm.: M. J. Vincent te Schiedam.
Verschijnt dagelijks, behalve op maandag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1885 Verschijnt dagelijks.
1887 Adm.: B. G. G. Verhoeve.
- 1883- *Nieuwe Schoolblad (Het)*.
Uitg.: W. Versluys te Amsterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1886- *Nieuwe Sneeker Courant*. Algemeen advertentieblad voor Sneek en omstreken.
Uitg.: Flach, De Jong en Co.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1887 Adv.: 1-5 regels f 0,25.
1888 Uitg.: H. Brandenburg.
- 1887- *Nieuwe Sprokkelaar (De)*. Christelijk Weekblad.
Uitg.: Van Meurs en Stufkens te Rotterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 8 cent.
- 1870- *Nieuwe Tielsche Courant*. Voor de stad en het arrondissement.
Uitg.: A. van Loon te Tiel.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 2,60 per jaar en f 3,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1872 Prijs: f 3,00 fr. p.p.
- 1879- *Nieuwe Tilburger Courant*.
Uitg.: A. Arts te Tilburg.
Verschijnt op woensdagavond.
Prijs: f 0,50 per half jaar en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1883 Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per half jaar en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,35.
- 1884 *Nieuwe Tilburgsche Courant*.
1885 Adv.: 1-7 regels f 0,45.

- 1890 *Nieuwe Twentsche Courant.*
 Uitg.: J. W. Jans te Almelo.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag (2500 ex.).
 Prijs: f 1,50 per jaar en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1879-1886 *Nieuwe Twentsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: B. T. Blenken te Almelo.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 1,40 per jaar en f 1,80 fr. p.p.
 Adv.: 6 cent per regel.
- 1877-1878 *Nieuwe Tijd (De).*
 Uitg.: Landmeter en Koopman te Lemmer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1878 Uitg.: L. D. Landmeter.
- 1865-1884 *Nieuwe Utrechtsche Courant.*
 Uitg.: J. G. Andriessen en Zn. te Utrecht.
 Verschijnt op maandag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1866 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 3,75 per kw. fr. p.p.
- 1870 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
- 1871 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1882 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
- 1870-1872 *Nieuwe Vaderlandsche Courantje (Het).* Een blad voor het volk.
 Uitg.: Blankenberg en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1871- *Nieuwe Veendammer Courant.* Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: T. van Halteren te Wildervank.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1873 Adv.: 7 cent per regel.
- 1874 Adv.: 1-5 regels f 0,35.
- 1879 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1887 Verschijnt op maandag, woensdag en zaterdag.
- 1874-1878 *Nieuwe Vlaardingsche Courant.*
 Uitg.: Dorsman en Odé te Vlaardingen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,65; iedere regel meer 10 cent.

- 1888- *Nieuwe Vlaardingsche Courant.*
 Uitg.: Dorsman en Odé te Vlaardingen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,00 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 0,65; iedere regel meer 10 cent.
- 1888-1889 *Nieuwe Volksblad (Het).* Christel. Histor. Weekblad voor het Noorden.
 Uitg.: G. Amsing te Leeuwarden.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,50 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886- *Nieuwe Volksbode (De).* Anti-revolutionair weekblad.
 Uitg.: A. Slingenberg te Hoogeveen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw.
 Adv.: 1-4 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1890 *Nieuwe Wageningsche Courant.*
 Uitg.: H. van Gortel te Wageningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1883 *Nieuwe Weekblad (Het).* Algemeen Zondagsblad voor Nederland.
 Uitg.: Bureau Blauwburgwal 18 te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1886- *Nieuwe Weekbode voor Driebergen, Zeist, Doorn en omstreken.*
 Uitg.: W. Kraal te Driebergen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,80 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 Verschijnt op zaterdag.
- 1889 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
- 1881-1882 *Nieuwe Weesper Courant.* Weekblad voor het geheele Gooiland.
 Uitg.: N.H. Beer te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 12 cent per regel.
- 1890 *Nieuwe Westlandsche Courant.*
 Uitg.: G. van Os te Naaldwijk.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.

- 1861-1868;
 1870- *Nieuwe Winschoter Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: E. Verwer te Winschoten.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,90 per kw. en f 2,20 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1868 *Winschoter Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 1870 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 1885 Verschijnt op woensdag, vrijdag- en zondagmorgen.
- 1880-1881 *Nieuwe Woning-Gids (De)*. Algemeen Advertentieblad voor huur en verhuur van Woningen, Villa's en Boerderijen enz.
 Uitg.: Schuurmans en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1874- *Nieuwe IJsselbode*.
 Uitg.: P. J. van Spijk te Zwolle.
 Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,13 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1877 Prijs: f 1,25 fr. p.p.
 1882 Uitg.: Thomas a Kempis Vereeniging.
 1883 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1885- *Nieuwe Zaansche Courant*.
 Uitg.: E. N. Smit Ez. te Koog a.d. Zaan.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1887 Uitg.: P. Out.
 Adv.: iedere regel meer 8 cent.
- 1868-1869 *Nieuwe Zevenbergsche Courant*.
 Uitg.: J. Suykerbuyk te Roosendaal.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,05 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 7½ cent.
- 1887-1889 *Nieuwe Zondagsblad (Het)*. Lector voor iedereen.
 Uitg.: C. L. Brinkman te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,67½ per kw. fr. p.p.
- 1872- *Nieuwe Zutphensche Courant*.
 Uitg.: J. H. A. Wansleven en Zn. te Zutphen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 1,50 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,30; iedere regel meer 7½ cent.
- 1878 Adv.: 1-4 regels f 0,35.
 1886 Adv.: 1-4 regels f 0,30.

- 1871-1874 *Nieuwe Zwolsche Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: W.F. Zweers te Zwolle.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; boven de 10 regels 4 cent per regel.
- 1873 Adv.: 1-5 regels f 0,20.
- 1876- *Nieuwe Zwolsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Overijssel en de Veluwe.
 Uitg.: W.F. Zweers te Zwolle.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1880 *Nieuwe Zwolsche Courant*. Historisch Weekblad voor IJssel- en Vechtstroom en de Veluwe.
 Uitg.: J.P. van Dijk te Zwolle.
 Prijs: f 0,75 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1881 *Nieuwe Zwolsche Courant*. Christ.-Historisch Weekblad voor IJssel- en Vechtstreek en de Veluwe.
- 1886 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1888 Uitg.: H. Tulp.
- 1879- *Nieuws (Het)* Week- en Advertentieblad voor Stad en Land.
 Uitg.: L.E. Bosch en Zn. te Utrecht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
 Kopbladen vanaf:
- 1881 Het Weekblad voor Abcoude, Baambrugge, Vinkeveen, Proostdij, Waverveen, Mijdrecht en Wilnis, te Abcoude.
- 1881 Het Weekblad voor Baarn, Eemnes, Bunschoten, Hoogland, Soest, Soestdijk en de Vuursche, te Baarn.
- 1881 Het Weekblad voor De Bilt, Maartensdijk, Blauwkapel, Westbroek, en Achttienhoven, te Maartensdijk.
- 1881 Het Weekblad voor IJsselstein, Jutfaas, Vreeswijk, Tull en 't Waal en Schalkwijk, te IJsselstein.
- 1883 Het Weekblad voor Breukelen, Nijenrode, Breukelen - St. Pieters en ter Aa, te Breukelen.
- 1890 Het Weekblad voor Bodegraven, Nieuwerbrug, Zwammerdam, Aarlanderveen, Alphen, Oudshoorn, Koudekerk, Hazerwoude, Boskoop en Waddinxveen, te Bodegraven.
- 1881-1885 Het Weekblad voor Doorn, Driebergen, Rijsenburg, Neder- en Overlangbroek, Cothen, Werkhoven, Houten, Odijk en Bunnik.
- 1881 Het Weekblad voor Harmelen, Veldhuizen, Oudenrijn, Meern, Vleuten, Haarzuilens, Laag-Nieuwkoop, Kockengen, Kamerik en Zegveld, te Harmelen.
- 1881 Het Weekblad voor Maarssen, Maarsseveen, Zuilen en Tienhoven, te Maarsen.
- 1881 Het Weekblad voor Montfoort, Linschoten, Benschop, Polsbroek, Willeskop, Hoenkoop, Snelrewaard, Oudewater, Lopik, Jaarsveld en Willige-Langerak, te Montfoort.
- 1881 Het Weekblad voor Nieuwveen, Zevenhoven, Nieuwkoop, Ter-Aar, Leimuiden, Rijsaterwoude en Woubrugge, te Nieuwveen.

- 1881-1889 Het Weekblad voor Oudshoorn, Koudekerk, Hazerswoude, Boskoop, Waddinxveen, Bodegraven, Zwammerdam, Alphen en Aarlanderveen, te Alphen.
- 1881 Het Weekblad voor Rhenen, Amerongen en Leersum, te Rhenen.
- 1881 Het Weekblad voor Veenendaal, Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg, Leusden en Stoutenburg, te Veenendaal.
- 1881 Het Weekblad voor Vreeland, Loenen, Loenersloot, Ruwiel, Nieuwersluis, Nigtevecht en Loosdrecht, te Vreeland.
- 1884 Het Weekblad voor Wijk bij Duurstede, te Wijk bij Duurstede.
- 1885 De Nieuwe Vijfheerenlanden, Weekblad voor Vianen, Hagestein, Everdingen, Zijderveld, Leerdam, Heukelom, Asperen, Heicop, Schoonrewoerd, Meerkerk, Ameide en Leksvond, te Vianen.
- 1886 Het Weekblad voor Zeist, Driebergen, Rijsenburg, Doorn, Neder- en Overlangbroek, Cothen, Werkhoven, Houten, Odijk en Bunnik, te Rijsenburg.
- 1870- *Nieuws van de Dag (Het)*.
Uitg.: G. L. Funke en P. van Santen te Amsterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,60 per kw. in Amsterdam en f 1,80 in Hollandse plaatsen
en f 2,00 fr. p.p. Per nummer 2½ cent.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1872 Prijs: f 1,95 voor Amsterdam en f 2,25 voor de overige plaatsen
per kw. Per nummer 3 cent.
- 1873 Prijs: f 2,20 te A'dam en f 2,50 in de overige plaatsen.
Adv.: 1-6 regels f 0,96; iedere regel meer 15 cent.
- 1878 Adv.: 1-4 regels f 1,05; iedere regel meer 25 cent.
- 1874 Uitg.: G. L. Funke.
- 1884 Adv.: 1-4 regels f 1,15; iedere regel meer 27½ cent.
- 1880- *Nieuws van de Week (Het)*. Goedkoop Nieuws- en Advertentieblad
voor Gorinchem en omstreken.
Uitg.: J. H. Knierum en H. O. B. van Otterloo te Gorinchem.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1881 Het Nieuws van de week. Goedkoopste etc... voor Gorkum etc.
Verschijnt op woensdagavond.
- 1886 voor Gorinchem etc.
Uitg.: H. O. B. van Otterloo.
Prijs: f 1,30 fr. p.p. per jaar.
- 1875-1878 *Nieuws van de Week (Het)*. Lectuur voor huiskamer en keuken.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per 12 nummers.
Adv.: 10 cent per regel; 1-5 regels f 0,30
- 1876 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
- 1881- *Nieuws van de Week (Het)*. Volks- en Advertentieblad voor Stad en
Land. - Helmondsche Courant.
Uitg.: N. H. van den Boom te Helmond.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,75 fr. p.p.

- Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
 1886 Uitg.: Aug. Pellemans.
- 1876-1880 *Nieuwsblad (Het)*. Courant voor de kantons Meerssen, Gulpen en omstreken.
 Uitg.: A. Crolla te Houthem-St. Gerlach.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1878-1881 *Nieuwsblad*, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard, IJsselmonde en Vlaardingen.
 Uitg.: W. Hoogwerf Az. te Oud-Beijerland en Dorsman en Odé te Vlaardingen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,65; iedere regel meer 10 cent.
- 1875-1886 *Nieuws- en Advertentieblad*.
 Uitg.: Wed. P. Crombouw Mz. te Goes.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,50 per jaar en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 4 cent per regel.
- 1881 Uitg.: G.M. Klemkerk te Goes.
 1882 Verschijnt op donderdag.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1873-1884 *Nieuws- en Advertentieblad*. Nieuwe Delftsche Courant.
 Uitg.: J. van Oel Jr. te Delft.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886- *Nieuws- en Advertentieblad voor Alkmaar* en omstreken.
 Uitg.: Gebr. Bezaan te Alkmaar.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar voor de stad en f 1,25 daarbuiten.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25.
- 1889- *Nieuws- en Advertentieblad voor Amersfoort, Baarn, Eemnes, Soest, Bunschoten, Spakenburg, Hoogland, Nijkerk, Hoevelaken, Leusden, Stoutenberg, Renswoude, Scherpenzeel, Woudenberg, Veenendaal en Barneveld*.
 Uitg.: B.B. Blankenberg en Zoon.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1860-1868 *Nieuws- en Advertentieblad voor het Arrondissement Eindhoven*.
 Uitg.: M.F. van Pierre te Eindhoven.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1857- *Nieuws- en Advertentieblad van Bergen op Zoom*.
 Uitg.: Wed. J.C. Verkouteren te Bergen op Zoom.

- Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,30 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1858 Uitg.: Jac. Arn. Verkouteren.
 Verschijnt op woensdag, vrijdag en zondag.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 2,95 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00.
- 1872 Adv.: 1-6 regels f 1,10.
- 1873 Adv.: 1-6 regels f 1,00.
- 1879 Adv.: 10 cent per regel.
- 1874-1875 *Nieuws- en Advertentieblad voor Bergen op Zoom en omstreken.*
 Uitg.: J. J. H. Verlinden te Bergen op Zoom.
 Verschijnt op zondag en donderdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1848- *Nieuwsblad voor den Boekhandel.*
 Uitg.: J. M. van 't Haaff te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,50 per kw.
 Adv.: f 0,60 voor abonnees incl. zegel.
- 1869 Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: f 2,25 per kw.
 Adv.: 1-7 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1870 *Nieuwsblad voor den Boekhandel en Zondagsblad voor de ge-
 abonneerden daarop.*
 Uitg.: Ver. ter Bev. v.d. Bel. des Boekhandels.
 Prijs: f 1,75 per kw.
- 1871 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
- 1877 Prijs: f 2,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1882 *Nieuws- en Advertentieblad voor Coevorden, Dalen, Emmen, Nieuw-
 Amsterdam, Oosterhesselen, Zweeloo, Sleen, Westerbork, Beilen,
 Borger, Gramsbergen enz.*
 Uitg.: Hofman en Stellingwerff te Dedemsvaart.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,42½ per kw. fr. p.p. en f 1,80 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 Uitg.: R. Nicolai.
 Adv.: 1-5 regels f 0,35.
- 1881- *Nieuws- en Advertentieblad voor Dedemsvaart, Avereest, Nieuwleusen,
 Dalfsen, Ommen, Den Ham, Hardenberg, Gramsbergen enz.*
 Uitg.: G. J. Gelderman te Dedemsvaart.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1879- *Nieuws- en Advertentieblad voor Epe, Heerde en omstreken.*
 Uitg.: A. Hooiberg te Epe.

Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

- 1879 *Nieuwsblad voor Goes en omstreken.*
Uitg.: A. A. W. Bolland te Goes.
Verschijnt op dinsdag- en zaterdagavond.
Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
Adv.: 7½ cent per regel.
- 1851-1856 *Nieuwsblad Het Gooiland. Orde en Vooruitgang.*
Uitg.: P. M. van Cleef Jz. te Hilversum.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1856 *Gooise Courant. Orde en Vooruitgang.*
Zie Gooise Courant. Orde en Vooruitgang.
- 1856-1858 *Nieuwsblad van 's-Gravenhage.*
Uitg.: C. Lantermans te 's-Gravenhage.
Verschijnt twee keer per week.
Prijs: f 3,00 fr. p.p.
- 1857 *Uitg.: H. G. Stahl te 's-Gravenhage.*
Verschijnt op zondag en donderdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,80 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 5 cent.
- 1877-1878 *Nieuwsblad voor Haarlem en Noordholland. (Voorheen Haarlems Weekblad).*
Uitg.: J. J. van Brederode te Haarlem.
Verschijnt op zaterdag en woensdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1852-1854 *Nieuws- en Advertentieblad voor het kanton Hoogeveen.*
Uitg.: H. J. Gelderman te Meppel.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1874- *Nieuwsblad voor het kanton Oosterhout.*
Uitg.: H. J. Moonen te Oosterhout.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 *Verschijnt op woensdag en zaterdag.*
Prijs: f 1,00 per kw.
- 1882- *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard.*
Uitg.: L. J. Veerman te Heusden.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.

- 1875- *Nieuwsblad voor Leerlooierijen.*
 Uitg.: Jan Philipsen te Breda.
 Verschijnt op woensdagavond.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 8 cent per regel voor abonnees.
- 1877 Uitg.: M.M. Olivier te Amsterdam en Jan Philipsen te Breda.
 1878 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 1886 *Nieuwsblad voor Nederlandsche Leerlooierijen.*
 Uitg.: M.M. Olivier te Amsterdam en Antoon Tielen te Waalwijk.
 1890 Adv.: 8 cent per regel voor abonnees.
- 1877- *Nieuws- en Advertentieblad voor Leiden en omstreken.*
 Uitg.: T. en A. Hooiberg te Leiden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1877-1880 *Nieuws- en Advertentieblad Lemsterland en omstreken.*
 Uitg.: H. Wilder te Lemmer.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1882- *Nieuws- en Advertentieblad voor Ommen, Den Ham, Vriezenveen, Hellendoorn, Vroomshoop, Daarle enz.*
 Uitg.: Hofman en Stellingwerff te Dedemsvaart.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per half jaar.
 Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 Uitg.: R. Nicolai.
 Adv.: 1-6 regels f 0,35.
- 1884- *Nieuwsblad voor Nederland (Het).*
 Uitg.: A. J. Leonard en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. in de stad en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1885 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
 1887 Uitg. + Dir.: D. A. van Waalwijk.
 1889 Prijs: ochtendeditie f 0,90 per kw. en de avondeditie f 1,10 per kw. of f 1,50 fr. p.p.
- 1889- *Nieuwsblad van het Noorden.*
 Uitg.: R. Hazewinkel Jr. te Groningen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,45 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1890 *Nieuwsblad van het Noorden. Onpartijdig Volksblad.*
- 1876-1879 *Nieuwsblad van Roermond.*
 Uitg.: P.M. Lockum te Roermond.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.

- 1856 *Nieuwsblad van de Stad en het Distrikt Roermond.*
 Uitg.: J. J. Romen te Roermond.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 3 cent per regel.
- 1883- *Nieuwsblad voor Schiedam en omstreken.*
 Uitg.: Gebr. van Noortwijk te Schiedam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1887-1889 *Nieuws- en Advertentieblad voor Stad en Provincie Utrecht (Het).*
 Bureau te Utrecht.
 Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: f 0,25 per kw.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1888 Het Een Cents Nieuws- en Advertentieblad voor Stad en Provincie Utrecht.
- 1878- *Nieuws- en Advertentieblad voor de provinciën Drente en Overijssel en voor de gemeente Meppel.*
 Uitg.: Gelderman en Co. te Meppel.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1878- *Nieuwsblad voor Sliedrecht en omstreken.*
 Zie Weekblad voor etc.
 Uitg.: Gebr. Luyt te Sliedrecht.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1848-1878 *Nieuws- en Advertentieblad voor de stad en het Arrondissement Gorinchem.*
 Uitg.: A. van der Mast te Gorinchem.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,70 per kw. en f 1,95 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1854 Nieuws- en Advertentieblad voor de Gemeente en het Arrondissement Gorinchem.
 1870 Prijs: f 1,45 per kw. en f 1,70 fr. p.p.
 1872 Prijs: f 1,55 fr. p.p.
 1878 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,50 per jaar en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 4 cent per regel.
- 1855-1857 *Nieuws- en Advertentieblad voor de Stad Enkhuizen en omstreken.*
 Uitg.: H. de Ringh te Enkhuizen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 5 cent.

- 1854- *Nieuws- en Advertentieblad* voor de steden Utrecht, Amersfoort, IJsselstein, Rhenen en Wijk bij Duurstede.
Uitg.: Johs. van Warmeskerken DRzn. te Amersfoort.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,90 per kw. voor genoemde plaatsen en f 1,10 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels 60 cent; iedere regel meer 10 cent.
- 1876 *Nieuws- en Advertentieblad* voor Tietjerksteradeel en omstreken.
Uitg.: T.G. van de Meulen te Bergum.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,35; elke regel meer 10 cent.
- 1871-1881 *Nieuws- en Advertentieblad voor de Veluwe*.
Apeldoornsche Courant.
Uitg.: T.D.H. Pull te Apeldoorn.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
1881 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1858-1860 *Nieuws- en Advertentieblad* voor Weesp, Muiden, Naarden, Hilversum en omstreken.
Uitg.: G.G. Brugman Jr. te Weesp.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1860 Weesper Courant. *Nieuws- en Advertentieblad* voor Weesp, Muiden, Naarden, Hilversum en omstreken. Zie daar.
- 1886- *Nieuwsblad voor Werkendam*, Dewerken en overige gemeenten in 't land van Altena.
Uitg.: Gebr. Luyt te Sliedrecht.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1864-1869 *Nieuws- en Advertentieblad* van Wijhe, Raalte, Olst en Omstreken.
Uitg.: A. Tjaden te Deventer.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
1870 Overijsselsch *Nieuws- en Advertentieblad* voor Deventer, Wijhe, Raalte, Olst en omstreken. Zie daar.
- 1854-1863 *Nieuws- en Advertentieblad* voor Zeeuwsch-Vlaanderen.
Uitg.: C.W. Overbeeke te Terneuzen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,80 per kw. en f 0,95 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
1863 Algemeen *Nieuws- en Advertentieblad* voor Zeeuwsch-Vlaanderen.
Zie daar.

- 1875-1880 *Nieuwsbode (De)*. Weekblad voor Limburg.
 Uitg.: Jos. Russel te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1868-1872 *Nieuwsbode*. Weekblad van Sittard.
 Uitg.: J. Demarteau te Sittard.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1876 *Nieuwsbode*, voor 's-Gravensande en omstreken.
 Uitg.: J. Stoorvogel te 's-Gravensande.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 8 cent.
- 1848- *Noordbrabander (-ter)*.
 Uitg.: D. A. A. de Rooy te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag, en zaterdag.
 Prijs: f 12,00 per jaar voor de stad en f 14,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1851 Noordbrabanter; 1852: Noordbrabander.
 1853 Noordbrabanter; 1854: Noordbrabanter.
 1852 Adv.: 10 cent per regel.
 1870 Verschijnt dagelijks.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
 Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,75 fr. p.p.
- 1871 De Noordbrabanter. Katholiek Dagblad.
 Uitg.: J. H. Poell-De Rooy.
- 1873-1880 *Noordbrabantsch 's-Hertogenbosch Nieuws- en Advertentieblad*. Het goedkoopste van Nederland.
 Uitg.: J. Klaasens te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,30 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1870-1871 *Noorden (Het)*. Nieuw Amsterdamsch dagblad.
 Uitg.: Rokin A 409 te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1879- *Noorden (Het)*. Nieuwe Bildtsche en Dokkummer Courant.
 Uitg.: A. Jongbloed en Co. te Leeuwarden.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881 Het Noorden.
 1886 Prijs: f 1,90 per half jaar fr. p.p.
 1889 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 6 cent.

- 1877 *Noorden (Het)*. Weekblad voor de provincie Groningen, Friesland en Drente.
Uitg.: Jan Haan te Delfzijl.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,70 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7 cent.
- 1868-1869 *Noord-Holland*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: J. Riesberg te Nieuwe-Niedorp.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1882- *Noordhollander (De)*. Weekblad voor Waterland, de Zeevang en omstreken.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,35 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1883 Uitg.: K. Veen Kzn. te Edam.
1887 Uitg.: N. W. Lienard Everts.
- 1851 *Noord-Hollandsch Gezelschapsblad*.
Uitg.: P. de Boer te Monnickendam.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1849-1850;
1854- *Noord-Hollandsch Weekblad*.
Uitg.: P. de Boer te Monnickendam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1854 Uitg.: P. de Boer Pzn. te Edam.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 Uitg.: Corn. Teer te Edam.
Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1883 *Noord-Hollandsch Weekblad*. Courant voor Edam en omstreken.
Uitg.: Corn. Teer en Co.
Prijs: f 0,56½ per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,30 fr. p.p.
1887 Prijs: f 1,40 per jaar en f 1,70 fr. p.p.
1890 Prijs: f 0,35 per kw. fr. p.p.
- 1886-1887 *Noord-Hollandsche Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: M. Zwaan Rz. te Alkmaar.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1887 Uitg.: P. C. Wezel te Alkmaar.

- 1870-1872 *Noord- en Zuid-Hollandsche Courant*.
 Uitg.: Klinkert en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: 2 cent per nummer en 3 cent fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels 16 cent; iedere regel meer 4 cent.
- 1871 *Noord- en Zuid-Hollandsche Courant*.
 Algemeen Advertentieblad.
 Prijs: f 0,52 per kw. en f 0,78 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,25; iedere regel meer 6 cent.
 Dagelijkse editie. Prijs: f 1,30 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
- 1872 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,60 per kw. en f 1,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 *Noord-Hollandsche Kerkbode*. Orgaan van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (Doleerende) in Noord-Holland.
 Uitg.: J. S. Hoek te Beverwijk.
 Prijs: f 1,30 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1854 *Noord-Nederlander (De)*.
 Uitg.: H. R. Roelfsema te Groningen.
 Verschijnt twee keer per week.
 Prijs: f 8,00 per jaar en f 9,30 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1880-1883 *Noord-Nederlander (De)*. Advertentieblad van Verkoopingen, Verhuringen, Aanbestedingen enz. voor Groningen, Friesland en Drente.
 Uitg.: P. L. Folmer te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1880 *Noordoosthoek (De)*. Gemeente-Courant voor Oostergo en het Westerkwartier.
 Uitg.: Coöperatieve Handelsdrukkerij te Leeuwarden.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1878-1880 *Noord-Oost-Hoek (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Kollumerland enz.
 Uitg.: G. J. Aukes te Kollum.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,00 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 8 cent per regel.
- 1870-1875 *Noordstar (De)*. Nieuwsblad voor Friesland, Groningen en Drenthe.
 Uitg.: J. B. Huber te Groningen.
 Verschijnt op dinsdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 3,00 per half jaar en f 3,50 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.

- 1871 De Noordstar. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1872 Uitg.: J. Römelingh te Groningen.
- 1873 Verschijnt twee keer per week.
- 1877-1883 *Noordwijker (De)*.
Uitg.: J. F. G. Diderich te Noordwijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 *Noordwijker (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Noordwijk-Binnen, Noordwijk a/Zee, Katwijk a/d Rijn, Katwijk a/Zee, Rhijnsburg, Noordwijkerhout, Voorhout enz.
Uitg.: P. J. C. van Dillen te Noordwijk-Binnen.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1883-1885 *Norma's Wekelijksch* Advertentieblad voor Lager, Middelbaar en Gymasiaal Onderwijs.
Uitg.: A. Akkeringa te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
- 1886 *Norma* Weekblad voor opvoeding en onderwijs.
Adv.: 25 cent per regel.
- 1868- *Nijkerksche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: J. J. Malga Jr. te Nijkerk.
Verschijnt op maandag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1870 Adv.: iedere regel meer 7 cent.
- 1873 Verschijnt op dinsdag.
- 1881-1885 *Nijmeesch Dagblad*.
Uitg.: Smith en Co. te Nijmegen.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 2,50 per kw.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1869-1880 *Nijmeesche Nieuwsbode*. Nieuws- en Advertentieblad voor Nijmegen en omstreken.
Uitg.: H. C. A. Thieme te Nijmegen.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Adv.: 5 cent per regel.
- 1875 Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 *Nijverheid (De)*. Advertentieblad voor Den Haag.
Uitg.: Visser en Co. te Scheveningen.

Verschijnt op zaterdag.
Prijs: 5000 ex. gratis.
Adv.: 5 cent per regel.

- 1858-1859 *Nijverheid (De)*. Zwolsch Handels- Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: W. F. Zweers te Zwolle.

Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.

- 1874 *Nijverheidsbode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: Jan Philipsen te Breda.

Verschijnt op zaterdagavond.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 8 cent.

- 1853 *Nijverheids-Courant*.

Uitg.: D. J. Wilterdink te Deventer.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,30; iedere regel meer 7½ cent.

- 1867-1869 *Nijverheids-Courant*.

Uitg.: J. van Egmond Jr. te Arnhem.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 6,60 per jaar fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.

- 1889- *Ochtendbode*.

Bureau te Amsterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 0,30 per maand in de stad en f 0,40 fr. p.p.
1890 Prijs: 1 cent per ex. en f 1,00 fr. p.p. per kw.
Adv.: 10 cent per regel.

- 1887- *Officiële Prijscourant van H. H. Effectenhandelaren*.

Uitg.: Van Meurs en Stufkens te Rotterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,00 per maand.

- 1880-1887 *Officieller Anzeiger für die Badegäste zu Scheveningen (Der)*.

Uitg.: Visser en Co. te Scheveningen.
Verschijnt tweemaal per week van 15 juni-oktober.
Prijs: f 1,60 per zomer fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.

- 1883 Uitg.: Scheveningsche Boekdrukkerij. Prijs: f 3,00.
Adv.: 25 cent per regel.

- 1885 Officieller Bade-Anzeiger Grand Courier Polyglotte de Schéveningue.

- 1851-1864 *Oldambtsster Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.

Uitg.: T. van Halteren te Wildervank.
Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1854 Oldambtster Courant. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad voor het Oldambt en Westerwolde.
- 1871-1872 *Olijftak (De)*. Geïllustreerd Weekblad voor alle standen.
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 1,00 per kw.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1887- *Olympia*. Weekblad gewijd aan de belangen der lichamelijke opvoeding.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1883- *Ommelander Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Fivelingoo en Hunsingoo.
 Uitg.: H. Harsveld te Loppersum, W. Bierma te Uithuizen, J. Kooij te Uithuizerveen en L. Römeling te Warffum.
 Verschijnt op zaterdag te Uithuizen.
 Prijs: f 0,40 per half jaar.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1884 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
- 1886 Uitg.: Harsveld, Bierma en Kooij.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1878-1879 *Omnibus*. Dagelijksch Advertentieblad voor Amsterdam.
 Uitg.: Rudesheim en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: gratis; frankeren f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1887 *Omroeper (De)*. Goedkoopst Nieuws- en Advertentieblad voor Harlingen en omstreken en Terschelling.
 Uitg.: C. Wilkeshuis te Harlingen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 0,30; iedere regel meer 3 cent.
- 1870-1871 *Omroeper (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor stad en graafschap Zutphen, de Veluwe en Twente.
 Uitg.: J. H. A. Wansleben en Zn. te Zutphen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent.
- 1871 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Adv.: 1-4 regels f 0,30.
- 1876 *Onafhankelijk Israëlietisch Orgaan* voor Nederland.
 Uitg.: S. L. Snoek te Amsterdam.

- Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1885 *Onpartijdige (De)*. Weekblad hoofdzakelijk gewijd aan eenvoudige bespreking van maatschappelijke toestanden.
 Bureau: Spuistraat 229 te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1884- *Ons Belang*. Orgaan van de vereeniging 'Eigen Hulp'.
 Uitg.: M. J. van der Loeff te Enschedé.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1884-1888 *Ons Blad*. Weekblad voor Amersfoort en omstreken.
 Uitg.: J. ter Schuur te Amersfoort.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 *Uitg.: Th. G. Otto*.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30.
- 1883 *Ons Noorden*. Nieuws- en Advertentieblad voor de Noordelijke Provinciën.
 Uitg.: Leonard Tijssen te Leeuwarden.
 Verschijnt op maandag en donderdag.
 Prijs: f 1,10 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1873-1877 *Ons Onderwijs*. Orgaan van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap.
 Uitg.: C. L. Brinkman.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1871-1889 *Ons Recht*. Weekblad gewijd aan opvoeding en onderwijs volgens den geest der R.-K. Kerk.
 Uitg.: Jac. van Poll-Suykerbuyk te Roosendaal.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1872 *Uitg.: W. van Gulick te 's-Hertogenbosch*.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw.
- 1870-1878 *Ons Streven*. Weekblad gewijd aan de Ontwikkeling der Vrouw.
 Uitg.: Van Dijk en Co. te Schiedam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 5,00 per jaar.

- Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1871 *Ons Streven*. Weekblad voor Vrouwen en Meisjes.
Prijs: f 1,40 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1873 Uitg.: J. Odé te Schiedam.
- 1874 Prijs: f 1,80 per kw.
- 1888- *Onze Eilanden*. Nieuwsblad voor Overflakkee en Goedereede en Omgeving.
Uitg.: J.D.H. Harnack te Sommelsdijk.
Verschijnt elke vrijdagavond.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1882-1885 *Onze Gevederde Vrienden*. Tijdschrift voor vogelliefhebbers, kweekers en handelaars.
Uitg.: Allert de Lange te Amsterdam.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 5,20 per jaar en f 6,00 fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1888- *Onze Honden*. Tijdschrift voor liefhebbers, fokkers en handelaren in honden.
Bureau te Assen.
Verschijnt twee keer per maand.
Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1870-1872 *Onze Roeping*. Orgaan voor de Nederlandsche Vrouw.
Uitg.: Joh. Ykema te Delft.
Verschijnt twee keer per maand.
Prijs: f 3,25 fr. p.p. per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1871 Uitg.: Ykema en Van Gijn.
- 1872 Uitg.: J.C. Loman Jr. te Amsterdam.
- 1873-1878 *Onze Tolke*. Letterkundig Weekblad.
Uitg.: H.C.A. Thieme te Nijmegen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 5,00 per jaar en f 5,50 fr. p.p.
- 1876 Uitg.: G.C. van der Mast te Gorinchem.
Verschijnt op maandag.
Prijs: f 5,50 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1884- *Onze Vogels*. Weekblad voor vogelvrienden, -kweekers en -handelaars.
Uitg.: Halverhout en Co. te Soest.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 5,50 per jaar.
Adv.: 12,5 cent per regel.
- 1878-1880 *Oost en West*. Staat- en Letterkundig Weekblad.
Uitg.: J.H.H. Rothmeijer te Rotterdam.

- Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 2,50 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1879 Uitg.: Van der Hoeven en Buys.
 1880 Uitg.: W.C. de Graaff te Haarlem.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 20 cent.
- 1860 *Oost- en West-Stellingwerper Courant*.
 Uitg.: H. ten Brink te Meppel.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels 40 cent; iedere regel meer 12½ cent.
- 1874- *Oosten (Het)*. Weekblad gewijd aan christelijke philanthropie.
 Red.: J. van 't Lindenhout.
 Uitg.: P. J. Milborn te Nijmegen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,75 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
 1879 Uitg.: P. J. Milborn te Nijmegen.
- 1870- *Oostergo*. Weekblad van Dockum en omstreken.
 Uitg.: S. R. Schaafsma te Dockum.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,70 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
 1871 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
 1872 Verschijnt op woensdag en donderdag.
 Prijs: voor twee nummers f 1,20 per kw. fr. p.p.
 1874 *Oostergo*. Algemeen Nieuwsblad.
 Uitg.: A. en S. R. Schaafsma.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,20 per kw.
 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
 1875 Uitg.: A. Schaafsma en J. P. Land Kramer.
- 1885- *Opmerker (De)*.
 Uitg.: Eman en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 4,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
 1886 Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
 1888 Prijs: f 1,50 per jaar.
 1889 *De Opmerker*. Nederlandsch Familie- en Advertentieblad, gewijd aan het Nationaal en Gemeentebelang.
 Prijs: f 4,00 per jaar.
 1890 Prijs: f 0,75 per kw.
- 1885- *Opmerker (De)*. Orgaan van het Genootschap Architectura et Amicitia. Weekblad voor beeldende kunst en technische wetenschap.
 Uitg.: Bureau van De Opmerker te Arnhem.

Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,25 per kw. fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.

- 1866-1883 *Opmerker (De)*. Weekblad voor Architecten, Ingenieurs, Fabrikanten en Aannemers van publieke werken.
Uitg.: D. A. Thieme te Arnhem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 6,60 per jaar.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1871voor.....Aannemers en Werkbazen.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1870- *Oprechte Steenwijker Courant*. Algemeen Advertentieblad.
Uitg.: G. Hovens Grevé te Steenwijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1886 Adv.: 1-5 regels f 0,24.
- 1875-1876 *Oprechte Contra-Mineur (De)* voor Amerikaansche Spoorwegwaarden in Europa.
Uitg.: B. Dekema te Utrecht.
Verschijnt ongeregeld.
Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,30 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1873 *Oranjevaan (De)*.
Uitg.: J. C. de Buissonjé te Nieuwediep en B. H. Blankenberg Jr. te Amsterdam.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1883- *Oranjevaan (De)*. Antirevolutionair Weekblad voor het Sticht.
Uitg.: J. Bijleveld te Utrecht.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,30 per half jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1885 Uitg.-Red.: H. de Wilde.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: 5 cent per ex.
- 1889- *Oranjevaan (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor de Provincie Utrecht.
Bureau te Utrecht.
Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
Prijs: f 3,00 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 2½ cent.
- 1889- *Oudewatersche Courant (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Oudewater, Montfoort, Harmelen, Waarder, Rozendaal, Papekop, Langeruigeweide, Woerden, Vlist, Hoenkoop, Willeskoop, Heken-

- dorp, Snelrewaard, Tienhoven, Veldhuizen, Linschoten, Mastwijk, Achthoven, enz.
 Uitg.: J. Olivierse te Vianen.
 Verschijnt op donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar franco.
 Adv.: 1-3 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1889- *Oud-Katholieke (De). Godsdienstig Maandblad.*
 Uitg.: Fa. H. T. Hendriksen te Rotterdam.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: f 2,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1848-1865 *Overlandpost-Editie voor Oost-Indië* van het Algemeen Handelsblad.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: f 30,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1876-1882 *Overmaassche Courant (De).*
 Uitg.: M. Alberts te Gulpen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,70 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1877 Verschijnt op zaterdag en woensdag.
 Prijs: f 0,75 fr. p.p. per kw.
- 1879 Prijs: f 0,90 fr. p.p. per kw.
- 1882 Prijs: f 0,75 fr. p.p. per kw.
- 1849- *Over-Veluwsch Weekblad.*
 Uitg.: J. Wedding te Harderwijk.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,47; iedere regel meer 8 cent.
- 1886 Adv.: iedere regel meer 7 cent.
- 1887 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
- 1848-1858 *Overijssel.*
 Uitg.: W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,25 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1849 Uitg.: R. van Wijk Azn.
 Verschijnt elke vrijdag.
 Prijs: f 5,50 fr. p.p. per jaar.
- 1851 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 6,00 fr. p.p. per jaar.
- 1870- *Overijsselsch Nieuws- en Advertentieblad voor Deventer, Wijbe, Raalte, Olst en Omstreken.*
 Zie Nieuws- en Advertentieblad van Wijbe etc.
 Uitg.: A. Tjaden te Deventer.
 Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: *f* 0,95 per half jaar en *f* 1,25 fr. p.p.
 Adv.: 1-2 regels 20 cent; iedere regel meer 10 cent.
- 1871 Prijs: *f* 1,10 fr. p.p.
 1882 Verschijnt op vrijdag.
 1884 Verschijnt op donderdag.
 1887 Uitg.: J. J. van der Burgh.
- 1890 *Overijsselsche en Drentsche Courant*. Anti-revolutionair Weekblad.
 Bureau te Zwolle.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1862- *Overzicht van Handel en Scheepvaart*. Geschikt ter verzending per
 Overland-mail.
 Uitg.: Metzler en Basting te Amsterdam.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: *f* 8,00 per jaar.
 1882 Prijs: *f* 8,40 per jaar.
- 1872- *Paleis van Justitie (Het)*. Populair Weekblad voor Binnen- en
 Buitenlandsche rechtspleging.
 Uitg.: M. Schooneveld en Zn. te Amsterdam.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: *f* 1,00 per kw. en *f* 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1875 Uitg.: M. M. Olivier te Amsterdam.
 Verschijnt op maandag (hoofdblad) en donderdag (bijblad).
 1879 Prijs: *f* 1,25 per kw. en *f* 1,40 fr. p.p.
 1888 Het Paleis van Justitie. Nieuwsblad gewijd aan Binnen- en Buiten-
 landsche rechtspleging.
 Uitg.: Ellerman Harms en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 3,00 per kw. en *f* 3,25 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1890 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
- 1887- *Patrimonium*. Orgaan van het Nederl. Werkliedenverbond 'Patri-
 monium'.
 Uitg.: J. A. Wormser te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,39 per kw. en *f* 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1889 *Patrimonium*. Christelijk Sociaal Weekblad voor Nederland.
 Verschijnt te Utrecht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,45; iedere regel meer 7½ cent.
- 1877 *Peel- en Kempenbode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Eind-
 hoven, Helmond en omstreken.
 Uitg.: Van Rooy en Strijbos te Eindhoven.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,65 per kw. en *f* 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.

- 1881 Prijs: *f* 0,30 per kw. en *f* 0,35 fr. p.p.
 1885 Uitg.: Van Rooy en Co.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 0,60 en *f* 0,70 fr. p.p.
 1886 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,35 per kw. en *f* 0,40 fr. p.p.
 1890 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 0,50 en *f* 0,55 fr. p.p.
- 1876 *Pharmaceut (De)*. Weekblad voor Pharmacie en verwante wetenschappen.
 Uitg.: Noordhoff en Smit te Groningen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1865- *Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland*.
 Uitg.: D. B. Centen te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 4,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 1,00; iedere regel meer 15 cent.
 1875 Adv.: iedere regel meer 20 cent.
 1877 Prijs: *f* 5,20 per jaar fr. p.p.
 1881 Prijs: *f* 5,90 per jaar fr. p.p.
- 1887- *Photograaf (De)*. Algemeen Advertentieblad voor H.H. Photographen in Nederland.
 Uitg.: Fa. B. Cuperus Azn. te Bolsward.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1849-1850 *Pictura*. Een tijdschrift voor beoefenaars en voorstanders der schilderkunst.
 Uitg.: G. W. van der Wiel te Arnhem.
 Verschijnt twee keer per maand.
 Prijs: *f* 4,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 *Pionier (De)*. Staatkundig Weekblad.
 Uitg.: G. M. Hessels te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 4,00 per jaar.
 Adv.: 1-6 regels *f* 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1873-1876 *Pius IX*. Katholiek Zondagsblad.
 Uitg.: Gebr. Visscher te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 3,20 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1888- *Plantenbeurs (De)*. Advertentieblad voor Heeren Bloemisten, Boomkwekers, Tuinlieden en Handelaren in Tuinbenodigdheden.

Uitg.: Wed. P. M. Feenstra te Bolsward.
Verschijnt elke vrijdag.
Adv.: 10 cent per regel met minimum van f 0,60.

- 1875 *Platteland (Het)*. Weekblad voor grondeigenaren en landbouwers.
Uitg.: F. R. Corten te Maastricht.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 3,60 per jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 6 cent.
- 1879- *Portefeuille (De)*.
Uitg.: G. J. Thieme te Arnhem.
Verschijnt op zaterdagavond.
Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1881 Uitg.: M. M. Olivier te Amsterdam.
1882 Prijs: f 4,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1886 *De Portefeuille*. Kunst- en Letterbode.
Uitg.: M. M. Olivier en J. J. Hofstede te Amsterdam.
Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1887 Uitg.: M. M. Olivier.
1890 *De Portefeuille*. Amsterdamsch Weekblad.
- 1884- *Post (De)*. Weekblad voor Gelderland.
Uitg.: J. J. van Mastrigt te Arnhem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1886 *De Post*. Nieuwsblad voor Gelderland.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1887 Uitg.: Van Mastrigt en Verhoeven.
- 1880- *Predikbeurtenblad* voor de Protestantsche Gemeente te Amsterdam.
Uitg.: J. H. Kruyt te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1889 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1886-1887 *Predikbeurtenblad van Haarlem*.
Uitg.: W. J. Kat te Haarlem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,15 per kw. en f 0,25 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1875-1877 *Pro Patria*. Weekblad gewijd aan de belangen van 's lands verdediging.
Uitg.: L. E. Bosch en Zn. te Utrecht.
Verschijnt op dinsdag.

- Prijs: f 3,00 per jaar.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1877 Uitg.: Gebr. Van Es te Amsterdam.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 4,00 per jaar.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1889- *Progrès (De)*. Maandblad voor kleermakers.
 Uitg.: S. Eisendrath Bzn. te Amsterdam.
 Verschijnt iedere maand.
 Prijs: f 6,00 per jaar.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1883-1887 *Protestant (De)*. Godsdienstig Weekblad in vrijzinnigen geest.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per half jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1880 *Protestantsche Noordbrabander (De)*. Anti-revolutionair Weekblad.
 Uitg.: W.K. Schneyder te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1882- *Protestantsche Noordbrabander (De)*. Anti-revolutionair Weekblad
 voor de districten Gorinchem en Zevenbergen.
 Uitg.: H. Wuyster te Heusden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1886 Verschijnt op vrijdag.
- 1853 *Provinciaal Advertentie-Blad*.
 Uitg.: V. Meursinge te Leeuwarden.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
- 1848-1854 *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant*.
 Uitg.: E. Lion en Zonen te 's-Hertogenbosch.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 14,00 per jaar fr. p.p.
- 1851 *Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche Staats-Courant (Provinciaal)*.
 Prijs: f 9,25 per jaar fr. p.p.
- 1874-1878 *Provinciaal Groninger Advertentieblad*.
 Uitg.: Van Bolhuis Hoitsema te Groningen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1876 Uitg.: J.B. Huber en M. de Waal.

- 1882 *Provinciaal Overijsselsch en Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad.*
 Uitg.: H. C. Dröse te Zwolle.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,45; iedere regel meer 10 cent.
- 1853- *Provinciale Drentsche en Asser Courant.*
 Uitg.: J. A. Willinge Gratema te Assen.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 1,60 per kw. en f 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1854 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 1862 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,30 per kw. en f 2,45 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1866 Prijs: f 2,75 per kw. en f 2,90 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-3 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1871 Prijs: f 2,75 fr. p.p.
 1879 Prijs: f 2,50 per kw. en f 2,75 fr. p.p.
 1880 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,40 fr. p.p.
- 1848-1881 *Provinciale Friesche Courant.*
 Uitg.: L. Schierbeek te Leeuwarden.
 Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60 en iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1871 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,70 fr. p.p.
- 1880 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1848-1889 *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant.*
 Uitg.: C. A. Vieweg te Nijmegen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 6,25 per jaar.
 Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1870 Verschijnt op woensdag, vrijdag en zondag.
 Prijs: f 6,00 per jaar en f 7,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1876 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 1881 Verschijnt dagelijks.
 1882 Prijs: f 8,00 per jaar en f 9,60 fr. p.p.
- 1848- *Provinciale Groninger Courant.*
 Uitg.: P. W. Van Heiningen Bosch te Groningen.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: 8 cent per nummer; fr. p.p. f 1,30 meer per jaar; prijs per
 jaar f 8,32 voor 104 nummers.

- Adv.: 22 cent per regel.
- 1851 Adv.: 1-3 regels f 0,60; iedere regel meer 20 cent.
- 1854 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 11,00 per jaar en f 12,60 fr. p.p.
Adv.: 1-3 regels 60 cent; iedere regel meer 20 cent.
- 1856 Verschijnt op zondag, woensdag en vrijdag.
Prijs: f 12,00 per jaar en f 13,60 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels 60 cent; iedere regel meer 22 cent.
- 1858 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Adv.: 1-3 regels 60 cent; iedere regel meer 20 cent.
- 1870 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 3,80 fr. p.p. per kw.
Adv.: 1-3 regels f 0,60; iedere regel meer 20 cent.
- 1886-1889 *Provinciale Limburgsche en Maastrichtsche Courant*. Advertentieblad voor Nederl.- en Belgisch-Limburg.
Uitg.: F. Teelen en M. Schols te Maastricht.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1889 Uitg.: M. Schols.
- 1854- *Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant*.
Uitg.: J. J. Arkesteijn en Zoon te 's-Hertogenbosch.
Verschijnt op maandag en donderdag.
Prijs: f 2,30 per kw. fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1871 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 1,80 per kw. fr. p.p.
- 1881 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1882 Uitg.: J. J. Arkesteijn (C.N. Teulings).
- 1885 Uitg.: J. J. Arkesteijn (C.N. Teulings en G. C. J. Teulings).
- 1887 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
- 1888 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,65 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
- 1890 *Provinciale Noord-Hollander (De)*.
Bureau te Zaandam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1848- *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant. Staats- Handels- Nieuws- en Advertentieblad*.
Uitg.: M. Tijl en Zoon te Zwolle.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 1,63 per kw. en f 1,83 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,80; iedere regel meer 20 cent.
- 1855 Prijs: f 1,87½ per kw. en f 2,12½ fr. p.p.
- 1864 Verschijnt op dinsdag, vrijdag en zaterdag.
Prijs: f 2,37½ per kw. en f 2,62½ fr. p.p.
- 1870 Verschijnt dagelijks.
- 1879 Adv.: 1-4 regels f 0,85.
- 1882 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,25 fr. p.p.
- 1889 Prijs: f 1,50 per kw. en f 2,00 fr. p.p.

- 1855-1861 *Provinciale Zeeuwsche en Middelburgsche Stadscourant*.
Zie Zeeuwsche Courant.
Uitg.: A. J. de Wilde te Middelburg.
Verschijnt op zondag, woensdag en vrijdag.
Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel en 10 cent per regel voor Walcheren.
- 1850 *Publiciste (Le)*. Journal des Pays Bas.
Redactie te 's-Gravenhage.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 6,00 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; elke regel meer 15 cent.
- 1879-1886 *Publiekmaker (De)*. Advertentieblad voor Zutphen, Apeldoorn, Deventer, Zwolle, Kampen en omliggende dorpen.
Uitg.: A. W. Hoovenaar Ruttering te Deventer.
Verschijnt op maandag.
Prijs: gratis.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1864- *Purmerender Courant*. Algemeen Weekblad.
Uitg.: J. Schuitemaker te Purmerend.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 *Purmerender Courant*.
Verschijnt op dinsdag en zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,80 fr. p.p.
- 1872 Prijs: f 1,70 fr. p.p.
- 1874 Prijs: f 1,70 per kw. en f 1,90 fr. p.p.
- 1885 *De Purmerender (Schuitemaker's) Courant*.
Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
- 1875 *Raaf (De)*. Geïllustreerd Stuivers-Weekblad.
Uitg.: J. M. Schalekamp te Haarlem.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 2,90 per jaar fr. p.p.
- 1889- *Radicaal Weekblad*. Orgaan van de Volkspartij in Nederland.
Red.-uitg.: Joan A. Nieuwenhuis.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1879-1882 *Recht voor Allen*.
Uitg.: W. C. de Graaff te Haarlem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,40 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
- 1880 Uitg.: W. C. de Graaff te Amsterdam.
- 1881 Uitg.: Liebers en Co. te 's-Gravenhage.
- 1889- *Recht voor Allen*. Orgaan der Sociaal-Demokratische Partij. Bureau te 's-Gravenhage.

- Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,50 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1880-1881 *Recht door Zee*. Weekblad ter bespreking onzer Christelijk-Historische belangen.
 Uitg.: W. van Noortwijk Czn. te Schiedam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870- *Rechtskundig Weekblad* voor het Notarisambt.
 Uitg.: T.C.B. ten Hagen te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 10,00 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1881 *Rechtskundig Blad* voor het Notarisambt.
 Verschijnen jaarlijks 25 tot 30 nummers.
- 1864-1876 *Rederijkers Weekblad*.
 Uitg.: Andriessen & Smit Kruisinga te Utrecht.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1865 Uitg.: Andriessen en Zn.
 1870 Prijs: f 5,00 per jaar.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1848- *Reizende Nieuwsbode (De)*.
 Uitg.: Wed. C. Kok, geb. Van Kolm te Amsterdam.
 Verschijnt op maandag en woensdag.
 Prijs: 2 cent per nummer en f 3,00 per jaar.
 Adv.: 1-7 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1858 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 0,55 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 Uitg.: D.P. Broekman.
 1888 Prijs: f 1,00 per half jaar fr. p.p.
- 1890 *Renkumsche Courant*.
 Uitg.: G.F. Wentz te Renkum.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1884- *Rentenier (De)*. Financieel Weekblad.
 Uitg.: W. Petrus te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 3,50 per jaar.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1887 Adm.: H. C. Leeuw.

- 1888 Adm.: D. J. Stemler.
 1889 Adm.: N.V. Effectenbank De Kleine Kapitalist.
- 1878-1883 *Reporter*.
 Dir.-adm.: W. K. Kien te Arnhem.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,50 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1881 *Reporter*. Arnhemsch Dagblad.
- 1853-1878 *Revue Hebdomaire*. Sur la place d' Amsterdam.
 Uitg.: Gebr. Diederichs te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 10,00 per jaar in Amsterdam en f 12,00 voor het rijk.
- 1873 *Revue Hebdomaire du Commerce*. Sur la place d' Amsterdam.
 Prijs: f 11,00 buiten Amsterdam.
- 1854-1856 *Rhijnbode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Woerden, Bodegraven, Zwammerdam, Alphen, Aarlanderveen, Oudshoorn, Kouderkerk, Leyderdorp, Leyden, Valkenburg, Katwijk en omliggende gemeenten.
 Uitg.: A. W. Sijthoff te Leiden.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,05 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 10 cent.
- 1878 *Ripperda*. Letterkundig Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: W. G. L. le Nobel te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886- *Roeper (De)*. Een getuige voor de eere Gods, in Kerk, Maatschappij en Staat.
 Uitg.: Gezelle Meerburg en Co. te Heusden.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,75 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1883-1886 *Roepstem*. Getuigenissen uit de Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland.
 Uitg.: G. Ph. Zalsman te Kampen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1858-1859 *Roermondenaar*.
 Uitg.: J. J. Timmerman te Roermond.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels 25 cent; iedere regel meer 3 cent.

- 1855 *Roermonds Weekblad.*
Uitg.: J. J. Romen te Roermond.
Zie Nieuwsblad van de Stad en het Distrikt Roermond.
- 1863-1869 *Roosendaalsche Courant.*
Uitg.: J. Suykerbuyk te Roosendaal.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 0,90 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1867 Prijs: f 1,05 per kw.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 16 cent.
- 1889- *Rotterdamsch Dagblad.*
Uitg.: Mij. tot Exploitatie van het Nieuwsblad 'De Vlieger'.
Dir.: G. W. van Biene te Rotterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 0,25 per maand.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1878- *Rotterdamsch Nieuwsblad.*
Uitg.: A. W. Sijthoff en C. Frentzen te Rotterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,95 per kw. voor Rotterdam en f 2,25 voor overige plaatsen.
Adv.: 15 cent per regel.
1881 Rotterdamsch Nieuwsblad met Zondagsblad.
Prijs: f 2,25 per kw. voor Rotterdam, Kratingen en Delfshaven en f 2,55 fr. p.p. voor overige plaatsen.
1885 Rotterdamsch Nieuwsblad met Zondagblad en Lectuur voor de Huiskamer.
1887 Rotterdamsch Nieuwsblad met Geïllustreerd Zondagsblad: Kikeriki.
Uitg.: A. W. Sijthoff en Zoon.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 met Zondagsblad voor Rotterdam, Feijenoord en Kratingen; in de overige plaatsen f 1,95 fr. p.p. en f 2,20 met Zondagsblad.
- 1865-1869 *Rotterdamsch Weekblad.*
Uitg.: P. C. Hoog te Rotterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50 iedere regel meer 10 cent.
1867 Uitg.: Van Meurs en Stufkens te Rotterdam.
- 1848-1868 *Rotterdamsche Courant.*
Uitg.: J. Arrenberg en Co. te Rotterdam.
Prijs: f 12,00 per jaar en f 3,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 22½ cent.
1852 Uitg.: Arrenberg en Van Reijn.
1854 Verschijnt zesmaal per week.
Prijs: f 24,00 per jaar fr. p.p.
1863 Prijs: f 6,00 per kw. en f 7,00 fr. p.p.
1865 Prijs: f 8,25 per kw. en f 9,25 fr. p.p.

- 1870- *Rotterdamsche Courant*.
 Uitg.: Van Meurs & Stufkens en J. H. Kruyt te Rotterdam.
 Verschijnt op dinsdag-, donderdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1872 Prijs van één exemplaar 5 cent.
- 1879 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,25 per kw. en f 2,75 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1884 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
- 1872- *Rotterdamsche Gids*. Weekblad aan tooneel en kunst gewijd.
 Uitg.: Nijgh & v. Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt drie keer per week.
 Prijs: f 0,60 voor 12 nummers en f 0,70 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1879 *Rotterdamsche Gids*. Aan Toneel en Kunst gewijd.
 Verschijnt bijna dagelijks.
 Prijs: 1 september-31 augustus f 10,00.
- 1866 *Runderpest*. Bijlage tot de Landbouw-Courant.
 Verschijnt sinds 1 oktober 1866 twee keer per week.
 Prijs: 15 cent per exemplaar.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1887 *Rijkslandbouwschool (De)*. Maandblad voor hare leerlingen.
 Uitg.: A. Ophorst te Wageningen.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,55 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1887-1889 *Rijm-Courant (De)*.
 Uitg.: Kremmers en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. in de stad en f 0,60 daarbuiten.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1882-1885 *Rijnbode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: A. L. van der Meer te Arnhem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 10 cent per maand.
 Adv.: 3 cent per regel.
- 1883 *De Rijn- en IJsselbode*. Nieuws- en Advertentieblad.
- 1880-1882 *Rijn- en Waalbode*. Nieuws- en Advertentieblad voor Bommel enz.
 Uitg.: M. C. Bronsveld te Wageningen.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 *Rijn- en IJsselbode (De)*. Volksblad voor Arnhem en Omstreken.
 Uitg.: A. L. van der Meer te Arnhem.
 Verschijnt op vrijdag.

- Prijs: *f* 0,40 per kw.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,15; iedere regel meer 3 cent.
- 1890 *Rijn- en IJsselbode (De)*. Weekblad voor Gouda, Haarlemmermeer, Leiden en de Rijnstreek.
 Uitg.: K. de Geus te Leiden.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1873- *Rijnbode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Alphen, Oudshoorn, Aarlanderveen en omstreken.
 Uitg.: W. Cambier van Nooten te Alphen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 Adv.: 1-5 regels *f* 0,55.
- 1878 *Rijnland*.
 Uitg.: J. Groot te Noordwijk.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1890 *Salland*. Vrijzinnig Weekblad voor Zwolle en de omliggende gemeenten.
 Bureau: Kuiper en Taconis te Zwolle.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 1,00 per jaar voor Zwolle en *f* 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1890 *Salon (De)*. Geïllustreerd Weekblad.
 Uitg.: G.H. Priem te Amersfoort.
 Prijs: *f* 6,50 per jaar.
- 1883-1885 *Schager Advertentieblad*.
 Uitg.: Enter en Co. te Schagen.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: gratis in Schagen en *f* 0,40 per jaar fr. p.p. (oplage 3000 exemplaren).
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1889- *Schager Advertentieblad*.
 Bureau te Alkmaar.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: *f* 0,85 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1858- *Schager Courant*.
 Uitg.: P. J. G. Diderich te Schagen.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: *f* 1,00 per kw. en *f* 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,75; iedere regel meer 15 cent.

- 1870 Schager Courant. Algemeen Nieuws-, Advertentie- en Landbouw-
blad.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 3,00 per jaar en f 3,60 fr. p.p.
- 1878 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1884 Uitg.: J. Winkel.
- 1883-1884 *Scheepvaart (De)*. Nieuwsblad voor Stoom- en Zeilvaart.
Uitg.: J. H. de Bussy te Amsterdam.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 25 cent per regel.
- 1889- *Scheepvaart*. Officieel Orgaan van Cargadoors en Scheepsagenten te
Rotterdam, te Schiedam en van de Vereeniging tot behartiging der
stoomvaart-belangen in Nederland.
Bureau te Rotterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 2,00 per kw.
Adv.: 1-7 regels f 1,50; iedere regel meer 20 cent.
- 1880-1883 *Scheveningsche Courant*.
Uitg.: Visser en Co. te Scheveningen.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 0,50 per maand.
Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1883 Uitg.: Scheveningsche Drukkerij en Boekhandel.
- 1888- *Scheveningsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: C. Jansen te Scheveningen.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. voor Scheveningen en f 0,75 voor andere
plaatsen.
Adv.: 1-4 regels f 0,40.
- 1890 *Schiedammer (De)*.
Uitg.: C. J. Blommendal te Schiedam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870-1876 *Schiedamsch Nieuws- en Advertentieblad*.
Uitg.: C. H. Jung te Schiedam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,40 fr. p.p.
Adv.: 1-10 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1874 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
- 1848- *Schiedamsche Courant*.
Uitg.: P. J. van Dijk te Schiedam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 3,00 per jaar en f 3,60 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1851 Verschijnt op zaterdag.

- 1854 Verschijnt op maandag en donderdag.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
- 1861 Adv.: 1-10 regels f 1,00.
- 1866 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
- 1870 Verschijnt dagelijks behalve op zondag en dinsdag.
Prijs: f 1,85 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
- 1873 Uitg.: J. Odé.
- 1889- *Schilder (De)*. Officieel Orgaan van den Nederlandschen Schildersbond.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 3,00 per jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1872- *Schoolblad (Het)*. Weekblad voor Lager, Middelbaar en Gymasiaal onderwijs.
Uitg.: P. Noordhoff en M. Smit te Groningen.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1877 Prijs: f 2,00 per kw. p.p.
- 1879 Het Schoolblad. Wekelijksche Courant voor etc.
- 1886- *Schoolwereld (De)*. Kleine Courant voor het Lager Onderwijs in Nederland en de Koloniën.
Uitg.: J. B. Wolters te Groningen.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 2,50 per jaar en f 3,00 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1870- *Schoonhovensche Courant*. Weekblad voor/van de Krimpener-, Alblasser- en Lopikerwaard (en omstreken).
Uitg.: S. en W. N. van Nooten te Schoonhoven.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1873 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
- 1876 Schoonhovensche Courant. Weekblad voor Zuid-Holland en Utrecht.
Verschijnt op zaterdagavond.
- 1884 Verschijnt op vrijdag.
- 1882 *Schouwburg (De)*. Weekblad voor Amsterdam en omstreken, hoofdzakelijk gewijd aan Tooneel- en Roman-lectuur.
Uitg.: J. M. E. en G. H. Meijer te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1890 *Secretaris (De)*. Geïllustreerd Weekblad.
Red.-uitg.: L. N. Duin te Groningen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,20 en f 0,35 fr. p.p.
Adv.: 3 cent per regel.

- 1872- *Sempervirens*. Weekblad voor den tuinbouw in Nederland.
Uitg.: D. B. Centen te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 4,90 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1877 *Sempervirens*. Orgaan der Koninkl. Ned. Tuinbouwvereniging
Linnaeus.
Uitg.: M. M. Olivier.
- 1875-1882 *Sieboldia*. Weekblad voor den tuinbouw in Nederland.
Uitg.: E. J. Brill te Leiden.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 4,90 per jaar fr. p.p.
- 1873 *Sissa: De Schaakspeler*. Zondagsblad aan Schaakspel en Amusemen-
ten gewijd.
Uitg.: M. S. van Tussenbroek te Wijk bij Duurstede.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1871-1873 *Sittardsche Courant*.
Uitg.: J. L. M. Jans(s)en te Sittard.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1872 *Sittardsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Limburg.
Prijs: f 0,70 fr. p.p.
- 1867-1868 *Sluisch Weekblad*. Nieuws- en Advertentieblad van Zeeuwsch-
Vlaanderen.
Uitg.: J. Schansman te Sluis.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,15 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
- 1870 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
- 1870-1883 *Sluisch Weekblad*. Nieuws- en Advertentieblad van Westelijk
Zeeuwsch-Vlaanderen.
Uitg.: J. Schansman te Sluis.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 1,15 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
- 1876 Uitg.: P. Steinz te Sluis.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,00 fr. p.p. per kw.
Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 7½ cent.
- 1848- *Sneeker Courant*.
Uitg.: J. Klein te Sneek.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,40 per kw. en f 1,65 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.

- 1862 Uitg.: W. Cool van Bokma te Sneek.
Prijs: f 1,65 per kw. en f 1,90 fr. p.p.
- 1870 Adv.: iedere regel meer 7½ cent.
- 1877 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
- 1890 *Sneeker Courant (De)*.
Uitg.: H. J. Poutsma te Sneek.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1877- *Sociaal Weekblad*.
Uitg.: H. D. Tjeenk Willink te Haarlem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1876- *Spaarnebode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Haarlem, Beverwijk, Bennebroek, Bloemendaal, Heemstede, Hillegom, Sandpoort, Spaarndam, Spaarndammerpolder, Velzen, Zantvoort.
Uitg.: M. Uitenbosch & Co, te Haarlem.
Verschijnt op zondag en donderdag.
Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1878 Prijs: f 0,50 fr. p.p.
- 1879 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels 40 cent.
- 1882 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
- 1862-1869 *Spectator (De)*.
Uitg.: D. A. Thieme te Arnhem en M. Nijhoff te 's-Gravenhage.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 12,00 per jaar en f 12,60 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1870 De Nederlandsche Spectator.
- 1887 *Spoorblad*. Advertentieblad voor alle plaatsen gelegen aan de lijnen van het Noordernet.
Uitg.: Scholtens en Zn. te Groningen.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1890 *Spoorweg-Advertentieblad*.
Uitg.: Theo Kervel en Co. te Amsterdam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag. (10.000 ex.)
Adv.: 20 cent per regel.
- 1890 *Sportblad (Het)*.
Uitg.: Cremer en Co. te 's-Gravenhage.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 6,00 per jaar en f 6,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.

- 1882-1886 *Sprokkelaar (De)*, tevens Advertentieblad.
 Uitg.: D. van Sijn en Zn. te Rotterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1883 *De Sprokkelaar*. Populair Weekblad gewijd aan de belangen van het huisgezin, school, kerk en staat.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
- 1890 *St. Christoffelklok (De)*. Kerkelijke Dienstregeling voor Roermond.
 Uitg.: Henri van der Marck te Roermond.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,80 per jaar.
- 1886- *St. Josephsblad (Het)*. Weekblad voor H. Familiën, Katholieke Vereenigingen en Huisgezinnen.
 Uitg.: Henri van der Marck te Roermond.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,52 per jaar en f 0,80 fr. p.p.
- 1875- *St. Servatius-Klok (De)*. Kerkelijk weekblad voor Maastricht.
 Uitg.: Henri Bogaerts te Maastricht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per jaar.
- 1878 Uitg.: W. J. Pletsters te Maastricht.
- 1885 Uitg.: H. F. van den Eerenbeemt.
- 1887 Uitg.: Drukkerij van Le Courier de la Meuse.
 Prijs: f 1,10 fr. p.p. per jaar.
- 1890 Prijs: f 1,26 fr. p.p. per jaar.
- 1848- *Staats-Courant*.
 Uitg.: Algemeene Lands-Drukkerij te 's-Gravenhage.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 24,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1852 Prijs: Nederlandsche Staats-Courant met Bijblad f 30,00 per jaar; zonder Bijblad f 20,00 en het Bijblad alleen f 15,00.
- 1885 Prijs: Handelingen met Bijlagen f 12,00.
- 1885- *Stad Oss (De)*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: J. A. Acket te Oss.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1870- *Stads- en Provinciaal Groninger Advertentie-Blad*.
 Uitg.: A. L. Scholtens te Groningen.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: gratis voor de stad en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1876 Verschijnt op vrijdag en zaterdag.
- 1879 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1885 Prijs: f 1,04 fr. p.p.
- 1890 Adv.: 1-5 regels f 0,15; iedere regel meer 2 cent.

- 1873- *Standaard (De)*.
Uitg.: H. de Hoogh en Co. te Amsterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 2,60 per kw. en f 2,95 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1875 Uitg.: A. van Oosterzee.
Prijs: f 2,50 per kw. en f 2,90 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,90; iedere regel meer 15 cent.
- 1876 Uitg.: J. H. Kruyt.
- 1888 Dir.-uitg.: J. A. Wormser.
- 1865-1866 *Standaard (De)*. Algemeen Weekblad voor Nederland.
Uitg.: Gebr. Van Es te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,70 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 1,05; iedere regel meer 15 cent.
- 1866 Uitg.: Hoog en Kruijt te Rotterdam.
- 1857 *Standaard des Volkes (De)*.
Uitg.: A. H. van Gorcum te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 1,00; iedere regel meer 7½ cent.
- 1881- *Steenbergsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Steenberg en omstreken.
Uitg.: P. A. Vermeulen te Steenberg.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1882 Verschijnt op woensdag.
- 1886 *Steenbergsche Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad voor Steenberg, Oud- en Nieuw-Gastel, Wouw, Fijnaart, Halsteren, Dinteloord, Standaardbuiten en Nieuw-Vosmeer.
- 1851-1880 *Steenwijker Courant*, in vereeniging met de omliggende gemeenten.
Uitg.: H. J. Gelderman te Meppel.
Verschijnt elke dinsdag.
Prijs: f 0,62½ per kw. fr. p.p. voor Steenwijk en Meppel en voor de andere steden f 0,75.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 18... Prijs: f 0,87½ per kw. voor Steenwijk en Meppel en f 1,00 fr. p.p.
- 1870 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 0,75 en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1871 Adv.: 1-5 regels f 0,60.
- 1874 Prijs: f 1,50 per jaar.
- 1876 Prijs: f 3,00 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1864-1869 *Steenwijker Weekblad*.
Uitg.: G. Hovens Grevé te Steenwijk.
Verschijnt op dinsdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.

Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
Zie Oprechte Steenwijker Courant.

1883-1885 *Stellingwerf*. West- en Oostende. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: F. J. W. Posthuma te Wolvega.

Verschijnt op zaterdag.

Prijs: f 0,75 per half jaar fr. p.p.

Adv.: 1-4 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.

1853-1859 *Stem (De)*.

Red.: C. R. Vincent.

Verschijnt op vrijdag.

Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.

1856 Uitg.: R. van Wijk Az. te Zwolle.

Verschijnt op donderdag.

Adv.: 1-8 regels f 1,00.

1885-1889 *Ster (De)*. Katholiek Volksblad.

Uitg.: De St. Paulusdrukkerij te Maastricht.

Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.

Prijs: f 1,00 per kw. voor de stad en f 1,25 fr. p.p.

1880-1883 *Stichtsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.

Uitg.: Dekema & Van Ditmar te Utrecht.

Verschijnt op donderdag en zaterdag.

Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.

Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.

1881 Uitg.: Van Ditmar en Co.

1882 De Stichtsche Courant. Provinciaal en Utrechtsch Nieuws- en
Advertentieblad.

Uitg.: F. B. van Ditmar.

Verschijnt op donderdag en zondag.

1883 Verschijnt op donderdag.

Prijs: f 0,75 per kw.

1889- *Stichtsche Wekkertje (Het)*.

Uitg.: H. Melder te Utrecht.

Verschijnt tweemaal per maand.

Prijs: f 0,25 per kw. fr. p.p.

Adv.: 5 cent per regel.

1883- *Stolwijksche Courant*. Weekblad voor Stolwijk en de Krimpener-
waard.

Uitg.: S. W. van Buuren Nz. te Gouda.

Verschijnt op zaterdag.

Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.

Adv.: 5 cent per regel.

1884 Adv.: 10 cent per regel.

1882-1886 *Stoomtram (De)*. Gids en Advertentieblad.

Uitg.: J. F. van Druten te Sneek.

Verschijnt wekelijks.

Prijs: f 0,50 per jaar fr. p.p.

Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.

- 1883 De Stoomtram. Algemeen Advertentieblad.
 1885 De Stoomtram. Algemeen Advertentieblad voor Sneek en omstreken.
- 1876 *Stoom- en Zeilvaart*. Wekelijksche aankondigingen van Stoom- en Zeilschepen.
 Uitg.: Bureau Het Vaderland te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op donderdag gratis of in plano f 5,00 voor kantoren per jaar.
 Adv.: 1-6 regels f 1,25; iedere regel meer 20 cent.
- 1872-1874 *Studenten-Weekblad*. Orgaan voor Noord- en Zuid-Nederland.
 Uitg.: S. C. van Doesburgh te Leiden en J. L. Beijers te Utrecht.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 3,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1873 Uitg.: P. Somerwil te Leiden en J. L. Beijers.
 1875 Zie Vox Studiosorum.
- 1874- *Tabaksplant (De)*. Gewijd aan de belangen van Tabakshandel en tabaksteelt.
 Uitg.: Blom & Olivierse te Culemborg.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1875 Prijs: f 4,00 per maand fr. p.p.
- 1872-1882 *Telegraaf (De)*. Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad.
 Dir.-uitg.: N. H. Beer te Amsterdam.
 Verschijnt dagelijks in hele en halve edities.
 Prijs: f 2,25 per kw. en f 3,00 fr. p.p.
 Adv.: 16 cent per regel.
- 1879 De Telegraaf. Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1884-1885 *Telefoon (De)*. Advertentieblad voor Arnhem, Velp en omstreken.
 Uitg.: J. van Egmond Jr. te Arnhem.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1885 Uitg.: Minkman en Co.
 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 0,50 per jaar.
- 1878- *Ter-Neuzensche Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad voor Zeeuwsch-Vlaanderen.
 Uitg.: J. K. G. Dhont te Terneuzen.
 Verschijnt op dinsdag- en vrijdagavond.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,10 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1885 Uitg.: P. J. van de Sande.

- 1853 *Thalia en Melpomene*. Weekblad gewijd aan Tooneel en Kunst.
Uitg.: W. Beijerink te Amsterdam.
Prijs: f 2,00 per kw. voor Amsterdam en f 2,15 voor de buiten-
steden.
Adv.: 1-5 regels f 1,00.
- 1856-1857 *Thoolsche Courant*.
Uitg.: J. Steenmeijer te Tholen.
Verschijnt op dinsdag en zaterdag.
1857 Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1848-1869 *Tielsch Stads- en Arrondissements-Weekblad*.
Uitg.: A. van Loon te Tiel.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 2,60 per jaar en f 3,00 per post.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
Zie Nieuwe Tielsche Courant.
- 1854- *Tielsche Courant*.
Uitg.: C. A. Campagne te Tiel.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1870 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: iedere regel meer 7½ cent.
1877 Verschijnt op maandag, donderdag en zaterdag.
Adv.: iedere regel meer 7½ cent.
- 1848-1854 *Tielsche Nieuwsbode*. Staat- en Letterkundig Weekblad.
Uitg.: C. Campagne te Tiel.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 voor het hele rijk.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1851 *Tielsche Courant*. Staat- en Letterkundig Weekblad.
Uitg.: Gebr. Campagne.
- 1864-1868 *Tilburger Bode*.
1870-1879 Uitg.: E. Goewie Jr. te Tilburg.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 4,00 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
1870 Uitg.: E. A. Goewie te Tilburg.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,26 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,48; iedere regel meer 8 cent.
- 1870 *Tilburgsche Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: N. Luyten te Tilburg.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,30 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,48; iedere regel meer 8 cent.
1873 Prijs: f 1,20 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,60.

- 1856 *Tjaraka Welanda*. Mail Courant voor Neêrlands Indië.
Uitg.: H. C. Susan C. Hzn. te 's-Gravenhage.
Verschijnt om de veertien dagen.
Prijs: f 4,00 en f 10,00 voor Ned. Indië.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1850-1851 *Toekomst (De)*.
Uitg.: J. en H. van Langenhuijsen te 's-Gravenhage.
Verschijnt zondags.
Prijs: f 1,00 per kw. voor Den Haag en f 1,15 voor de overige steden.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1871-1872 *Toekomst (De)*.
Uitg.: Speyer Klerk & Comp. te 's-Gravenhage.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,60 per jaar en f 3,15 fr. p.p.
Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1872 *Uitg.: H. H. Huisman te Amsterdam.*
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 5,20 per jaar.
Adv.: 1-8 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 *Toekomst (De)*. Zondagsblad voor Katholieken.
Uitg.: Ver. Kath. Boekhandelaren te Roermond.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 2,60 per jaar.
Adv.: 1-10 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1890 *Tooneel (Het)*. Orgaan van Nederlandsch Tooneelverbond.
Bureau: Th. A. van Zeggelen te Amsterdam.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 4,00 per jaar voor niet-leden.
- 1886 *Tooneelgids*.
Uitg.: George W. van Biene te Rotterdam.
Verschijnt ongeregeld.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1889 *Rotterdamsche Tooneelgids*.
- 1873- *Trekkinglijst van Premie- en andere Aandeelen*.
Uitg.: Weyting en Brave te Amsterdam.
Verschijnt ongeregeld.
Prijs: 10 cent per vel.
- 1884 *Algemeene Trekkinglijst etc.*
Prijs: f 3,00 per jaar en f 3,50 fr. p.p.
- 1883 *Triomf*. Weekblad voor het Nederlandsche Volk.
Uitg.: C. L. van Gils en Co. te Delft.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,35 per kw. voor Delft en f 0,40 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

- 1872- *Tubantia*. Volkscourant voor Twente.
Uitg.: M. J. van der Loeff te Enschede.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per jaar en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1874 Prijs: f 0,90 fr. p.p. per jaar.
- 1877 Prijs: f 0,90 per jaar en f 1,20 fr. p.p.
- 1879 *Tubantia*. Nieuws- en Advertentieblad voor Twente.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,75 per half jaar en f 1,00 fr. p.p.
- 1882- *Turf- en Steen-Industrie (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Verveeners, Steen- en Kalkfabrikanten, Steen- en Kalkhandelaren, Schippers, Scheepsmakelaars, en allen, die met de turf- en steen-industrie in verbinding staan.
Uitg.: Hofman en Stellingwerff en Co. te Dedemsvaart.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1883 Uitg.: B. Berends Jr. te Dedemsvaart.
- 1884 Uitg.: te Dedemsvaart.
- 1853 *Tuinbouw Courant*.
Uitg.: N. de Zwaan te Utrecht.
Verschijnt op maandag.
Prijs: f 2,00 per kw.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1881-1887 *Turnvriend (De)*. Tijdschrift gewijd aan de lichamelijke opvoeding des volks. Orgaan van het Nederlandsch Gymnastiek-verbond.
Uitg.: Ipenbuur en Van Seldam te Amsterdam.
Verschijnt tweemaal per maand.
Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1883 Prijs: f 3,00 fr. p.p. per jaar.
- 1880- *Twenthe*. Algemeen Advertentieblad voor de Twentsche gemeenten.
Uitg.: J. Klaasesz & Co. te Hengelo (O).
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,40 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1882- *Twentsch Zondagsblad*. Het goedkoopste Weekblad voor Twenthe.
Uitg.: W. Hilarius Wzn. te Almelo.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,20 per kw. en f 0,25 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels 20 cent; iedere regel meer 4 cent.
- 1883 *Twentsch Zondagsblad*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,30 fr. p.p.
- 1885 Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
- 1888 *Twentsch Zondagsblad*. Almeloosche Courant. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.

- 1849- *Twentsche Courant*.
 Uitg.: J. T. Sommer te Almelo.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,80 voor de stad en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 12½ cent.
- 1870 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
 Prijs: f 1,80 per half jaar en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-2 regels f 0,25; iedere regel meer 12½ cent.
- 1848- *Tijd (De)*. Noord-Hollandsche Courant.
 Uitg.: C. L. van Langenhuysen te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 3,00 per kw. in de stad en f 3,50 voor het rijk.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1851 Verschijnt dagelijks behalve op zon- en feestdagen.
 Prijs: f 20,00 voor Amsterdam en f 24,00 fr. p.p.
- 1870 *De Tijd*.
 1882 Adv.: 1-6 regels f 1,25; iedere regel meer 20 cent.
- 1888- *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiekverbond*.
 Uitg.: Ipenbuur en Van Seldam te Amsterdam.
 Prijs: f 2,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1887 *Tijdspiegel*. Weekblad voor jongens en meisjes.
 Uitg.: J. W. van Leenhoff en Zn. te Rotterdam.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,25 fr. p.p.
- 1872- *Uilenspiegel's Advertentieblad*.
 Uitg.: Nijgh & v. Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1873 *Uilenspiegel*.
 Prijs: f 1,50 voor 12 nummers en f 1,65 fr. p.p.
- 1886 *Uit en Thuis*. Geïllustreerd Weekblad gewijd aan ontspanning en gezelligheid.
 Uitg.: E. N. Smit Ez. te Koog aan de Zaan.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 5,20 per jaar en f 6,00 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1849-1850 *Universiteitsblad* voor Nederland.
 Uitg.: J. de Kruiff te Utrecht.
 Verschijnt op maandag.
- 1884- *Utrechtsch Advertentieblaadje*.
 Uitg.: F. B. van Ditmar te Utrecht.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: gratis (5000 ex.).
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1885 *Utrechtsch Nieuws- en Advertentieblaadje*.
 1887 Prijs: f 0,75 per kw.
 1889 *Utrechtsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.

- 1888 *Utrechtsch Predikbeurtenblad.*
 Uitg.: J. van Boekhoven te Utrecht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 voor Utrecht en f 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1863- *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad.*
 Uitg.: L. E. Bosch en Zoon te Utrecht.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 5,50 per kw. en f 6,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
 1870 Prijs: f 5,00 per kw. en f 5,50 fr. p.p.
 1887 Prijs: f 3,00 per kw. en f 3,50 fr. p.p.
- 1874-1875 *Utrechtsch Volksblad.* Algemeen Advertentieblad.
 Uitg.: C. F. van Steyn te Utrecht.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
 1875 Uitg.: G. A. v. Teylingen.
- 1848-1862 *Utrechtsche, Provinciale en Stads-Courant.*
 Uitg.: L. E. Bosch en Zn. te Utrecht.
 Prijs: f 0,07 per nummer voor boekhandelaren.
 1852 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 3,00 per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
 1854 Verschijnt op maandag, dinsdag, woensdag, donderdag, vrijdag en zaterdag.
 Prijs: f 4,00 per kw. en f 4,50 fr. p.p.
 1855 Verschijnt alle werkdagen.
 Prijs: f 4,00 per kw. en f 4,50 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer dan zes f 0,20.
 1856 Provinciale Utrechtsche en Stads-Courant.
- 1887- *Vaandel (Het).* Weekblad voor Westergoo en Zevenwolden.
 Bureau te Bolsward.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1886- *Vacature (De).* Nieuw Advertentieblad voor het Lager, Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs.
 Uitg.-red. J. P. Goedhart te Dordrecht.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
 1888 Uitg.: W. J. Thieme en Zn. te Zutphen.
 Prijs: f 1,00 per jaar.
- 1869- *Vaderland (Het).* Staat- en Letterkundig Nieuwsblad.
 Uitg.: M. Nijhoff, A. W. Sijthoff en D. A. Thieme te 's-Gravenhage, Leiden en Arnhem.

- Verschijnt dagelijks.
 Prijs: *f* 4,20 per kw. en *f* 4,90 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1876 Dir.: D.A. Thieme en J. Stenberg.
 Adm.: C.A. van Reijn.
- 1881 Dir.: C.A.M. van Vliet.
- 1882 Adv.: 1-6 regels *f* 1,25; iedere regel meer 20 cent.
- 1889- *Vaderlander (De)*.
 Uitg.: M.C. Bronsveld te Wageningen.
 Prijs: *f* 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,60; iedere regel meer 6 cent.
- 1870-1872 *Veendammer Advertentieblad*.
 Uitg.: E.J. Bakker te Veendam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 1,50 fr. p.p. per jaar.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1853- *Veendammer Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad voor het Arrondissement Winschoten.
 Uitg.: T.E. Mulder te Veendam.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 1,50 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1856 Prijs: *f* 4,50 per jaar.
- 1857 Prijs: *f* 2,00 per kw. en *f* 2,30 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 2,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1870 Uitg.: Mulder Tzn.
- 1879 Verschijnt op dinsdag, woensdag, donderdag en zaterdag.
- 1882 *Veendammer Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Adv.: 1-3 regels *f* 0,50; iedere regel meer 15 cent.
- 1887 Adv.: 15 cent per regel.
- 1888 Verschijnt op maandag, woensdag en zaterdag.
- 1877-1882 *Vechtode (De)*.
 Uitg.: J. den Boer te Breukelen.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: *f* 0,70 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1868-1881; 1886-1887 *Vechtode (De)*. Advertentieblad voor Weesp, Weesper Carspel, Muiden, Naarden, Bussum, Hilversum, enz.
 Uitg.: H.M.E. van Dobben te Weesp.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 0,20 per kw. en *f* 0,30 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1887 *De Vechtode*. Nieuws- en Advertentieblad voor de Vechtstreek.
 Verschijnt op vrijdag.

Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.

- 1887 *Vechtbode (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor de gemeenten: Zwolle, Zwollerkerspel, Dalfsen, Ommen, Hardenberg, Gramsbergen, Heino, Raalte, Wijhe, Olst, Hattem, enz.
Uitg.: Van Vlaardingen en Co. te Zwolle.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.
- 1873-1874 *Veenendaalsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Veenendaal en omstreken.
Uitg.: J. F. G. Diderich te Veenendaal.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,60 per jaar en f 2,20 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1863- *Venlo's Weekblad* (Venloosch).
Uitg.: Wed. H. H. Uyttenbroeck te Venlo.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 3 cent per regel.
1870 Adv.: 1-4 regels 15 cent; iedere regel meer 4 cent.
1871 Adv.: 1-4 regels 16 cent.
1874 Adv.: 1-4 regels 20 cent; iedere regel meer 5 cent.
- 1870- *Venloosche Courant*. Nieuw Weekblad.
Uitg.: W. van der Sloot te Venlo.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 4 cent per regel.
1873 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
1890 Venloosche Courant.
- 1862 *Venlosche Marksberigten*.
Uitg.: Wed. H. H. Uyttenbroeck te Venlo.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 1,20 per jaar.
Adv.: 3 cent per regel.
- 1881-1882 *Venrayse Courant*.
Uitg.: Fr. Delhougne te Venray.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1871-1873 *Versnapering*. Blad, gewijd aan de belangen van Nederlandsche dienstboden.
Uitg.: J. F. C. Brückwilder te Vlaardingen.
Verschijnt twee keer per maand.
Prijs: f 1,40 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.

- 1872 Adv.: 1-6 regels *f* 0,60.
 1873 aan de belangen van onze dienstboden.
 Prijs: *f* 1,50 fr. p.p.
 1874 De Dienstbode. Blad gewijd aan hare belangen. Zie daar.
- 1881-1883 *Verzamelaar (De)*. Weekblad van en voor de Christelijke ver-
 eenigingen in Nederland.
 Uitg.: Jan Haan te Delfzijl.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
 1882 De Verzamelaar. Christelijk Stuiversmagazijn.
 Prijs: *f* 0,65 per kw. fr. p.p.
- 1884- *Verzekeringsbode (De)*.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 7,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 1,50; iedere regel meer 20 cent.
- 1870 *Vier Gemeenten (De)*.
 Uitg.: Bernh. Behrns te Akkrum.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1871-1872 *Visscherij Courant (De)*. Weekblad van Maassluis, Maasland en
 Rozenburg.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: *f* 1,00 per kw. en *f* 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels *f* 1,00; iedere regel meer 10 cent.
 1873 Algemeene Visscherij-Courant. Zie daar.
- 1889- *Vlaardinger (De)*. Christelijk Weekblad voor Vlaarding en
 omstreken.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: *f* 0,30 per kw. en *f* 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,30; iedere regel meer 5 cent.
 1890 Uitg.: A. van der Meijden.
 1882 Prijs: *f* 0,50 per kw. en *f* 0,75 fr. p.p.
- 1871-1881 *Vlaardingsche Courant*. Gewijd aan de belangen der Visscherij.
 Uitg.: J. F. C. Brückwilder te Vlaarding en.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 1,25 per kw. en *f* 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,65; iedere regel meer 10 cent.
 1875 Gewijd.....Visscherijen. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
- 1878-1882 *Vliegend Advertentieblad*.
 Uitg.: Faber en Van der Zwaag te Harlingen.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: gratis.
 Adv.: gratis, mits geplaatst in het Dagblad van Friesland.
 1881 Uitg.: Houtsma en Co.

- 1873- 't *Vliegend Blaadje*. Nieuws en Advertentiën.
Uitg.: Berkhout en Co. te Den Helder.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: voor Den Helder gratis; f 0,25 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1874 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
- 1875 't *Vliegend Blaadje*. Algemeene Nieuws- en Advertentieboode voor Den Helder en Omstreken.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 0,30 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
- 1880 't *Vliegend Blaadje*. Kleine Courant voor Helder, Nieuwediep en Texel.
- 1886-1889 *Vliegend Blad (Het)*. De Rijn- en IJsselboode. Volksblad voor Arnhem en omstreken.
Uitg.: A. L. van der Meer te Arnhem.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,80 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,15; iedere regel meer 5 cent.
- 1876- *Vliegend Blad van Amsterdam (Het)*.
Uitg.: M. E. de Grauw te Amsterdam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 8 cent.
- 1877 Uitg.: M. E. de Grauw en Co.
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,95 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1878 Het *Vliegend Blad van Amsterdam*. Kleine Courant voor het Nederlandsche Volk.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1880 Prijs: f 1,10 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
- 1883 Dir.-uitg.: A. W van Megen.
- 1881-1885 *Vliegend Blad van Rotterdam (Het)*. Kleine Courant.
Uitg.: S. Blok te Rotterdam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1882 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,97½ fr. p.p.
- 1880-1881 *Vliegend Blad voor Leiden en Omstreken (Het)*.
Uitg.: J. Verhage Jr. te Amsterdam.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1886-1888 *Vlieger (De)*. Nieuwsblad voor alle standen.
Uitg.: G. W. van Biene te Rotterdam.
Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.

- Prijs. *f* 0,25 per maand.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1888 Uitg.: Mij. tot Exploitatie van het Nieuwsblad 'de Vlieger', dir.
 G. W. van Biene.
- 1877- *Vlinder (De)*. Provinciaal Groninger Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: W. H. Flink te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,25 per kw. en *f* 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,20, iedere regel meer 3 cent.
- 1882 *De Vlinder*. Geïllustreerd Vliegend Blad. Nieuws- en Advertentie-
 blad voor de Noordelijke Provinciën.
- 1887 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25.
- 1889 *De Echte Vlinder*. Geïllustreerd Vliegend Blad.
 Uitg.: L. M. Duin en Co. te Groningen.
 Prijs: *f* 0,20 per kw. en *f* 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,15, iedere regel meer 3 cent.
- 1890 *Vlinder (De)*. Geïllustreerd Vliegend Blad.
 Drukker-uitg.: W. H. Flink te Groningen.
 Prijs: *f* 0,25 per kw. en *f* 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,40, iedere regel meer 10 cent.
- 1873 *Vlinder (De)*. Weekblad, gewijd aan causerie en bloemlezing uit de
 dagbladliteratuur.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 1,25 per kw. en *f* 1,40 fr. p.p.
- 1863-1872 *Vlissingsch Weekblad*.
 Uitg.: F. H. Schiffer te Vlissingen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,80 per kw. en *f* 0,95 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: *f* 0,60 per kw. en *f* 0,75 fr. p.p.
- 1873 *Vlissingsche Courant*.
- 1848-.. *Vlissingsche Courant*.
 Uitg.: A. W. van Bieren te Vlissingen.
 Prijs: *f* 10,00 per jaar.
- 1873- *Vlissingsche Courant*. Zie *Vlissingsch Weekblad*.
 Uitg.: F. H. Schiffer te Vlissingen.
 Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: *f* 1,00 per kw. en *f* 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels *f* 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1882 Uitg.: F. van de Velde Jzn.
- 1888 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
- 1889- *Vogelwereld (De)*. Gewijd aan de belangen van onze gevederde
 huisdieren.
 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: *f* 2,25 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,70; iedere regel meer 10 cent.

- 1850-1851 *Volk. Haagsch Nieuwsblad (Het).*
 Uitg.: P. Mingelen.
 Verschijnt elke donderdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. voor Den Haag en f 1,05 voor het hele land.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 *Volksbelang.* Weekblad gewijd aan de Belangen van Staat, Provincie en Gemeenten.
 Uitg.: W.H. van Zanten te Leiderdorp.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 1,80 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,40; iedere regel meer 7 cent.
- 1870 *Volksblad (Het).*
 Uitg.: Jac. Spanjersberg Jansz. te Rotterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. en f 2,00 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1878- *Volksblad.*
 Uitg.: J. A. Ross te Goes.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per half jaar en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1879 Prijs: in Zuid-Beveland f 0,50 fr. p.p. en in de overige plaatsen f 0,75 fr. p.p.
- 1884 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 6 cent per regel.
- 1876-1879 *Volksblad. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.*
 Uitg.: C. A. v. Teylingen te Utrecht.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1873-1876 *Volksblad voor den Alblasserwaard.*
 Uitg.: Jacob Luyt te Sliedrecht.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,75 per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1876 Prijs: f 0,82½ per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1890 *Volksblad. Voor 's-Gravenhage en omstreken. Anti-revolutionair Weekblad.*
 Uitg.: Fa. P. C. Matthijs te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op woensdag en op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1872- *Volksblad voor Oost-Goorecht en Omstreken.*
 Uitg.: J. Borgesius te Sappemeer.
 Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1873 Prijs: f 0,35 per kw. en f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1874 Verschijnt op zondag.
- 1875 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1877 Volksblad voor Oost-Goorecht en de gemeenten Hoogezand, Sappemeer, Slochteren, Zuidbroek, Noordbroek, enz.
- 1878 Volksblad van Oost-Goorecht, voor de gemeenten Hoogezand, Sappemeer, Slochteren, Zuidbroek, Noordbroek enz.
- 1878-1880 *Volksblad voor Winterswijk en Omstreken.*
 Uitg.: H. Bulens te Winterswijk.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,45 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1881- *Volksblad (Het).* Orgaan van de Vereeniging Volksonderwijs.
 Uitg.: M. J. van der Loeff te Enschede.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1883 Adv.: 15 cent per regel.
- 1870-1873 *Volksblad.* Uitgegeven door de vereeniging voor volksbelangen te Goes.
 Uitg.: Wed. P. Crombouw Mz. te Goes.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 50 cent per jaar en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1872 Prijs: f 0,50 per jaar en f 0,80 fr. p.p.
- 1856-1872 *Volksblad.* Uitgegeven door den Vriend van Armen en Rijken.
 Uitg.: E. S. Witkamp te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1859 Volksblad. Uitgegeven door de Inrigting de Vriend van Armen en Rijken.
- 1860 Volksblad aan de algemeene maatschappelijke belangen toegewijd.
 Uitgegeven etc.
- 1859 Verschijnt op zaterdag.
- 1860 Verschijnt op donderdag.
- 1870 Prijs: f 6,00 per jaar.
 Zie Eencents Volksblad.
- 1863-1874 *Volksbode.*
 Uitg.: W. J. Kat te Haarlem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1870 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
- 1871 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.

- 1872 *De Volksbode*. Christelijk Weekblad voor Nederland.
 Uitg.: te Haarlem.
 Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1878-1879 *Volksbode voor de Zeeuwsche Eilanden*. (Samenstelling van De Ekster en Het Middelburgsch Weekblad).
 Uitg.: Alex. A. Crafford en Zoon te Middelburg.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,55 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1875 *Voks-Heraut (De)*. Confessioneel Weekblad voor de leden der herv. kerk.
 Uitg.: J. C. de Buissonjé te Den Helder.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1888- *Volkscurant (De)*.
 Uitg.: Maatsch. tot Exploitatie van het Dagblad 'Het Centrum' en van 'De Volkscurant'.
 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 0,40 per maand.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1880-1882 *Volksonderwijs*. Orgaan van de Vereeniging tot bevordering van het Volksonderwijs en het Schoolverzuim in Nederland.
 Uitg.: Scheltema & Holkema te Amsterdam.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: f 1,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1882 Uitg.: Tj. van Holkema.
- 1883- *Volkstribuun* Weekblad voor iedereen.
 Bureau: P. C. Hooftstraat 84 te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1848- *De Volksvriend*. Maandblad van de Nederl. Vereeniging tot afschaffing van sterken drank.
 Uitg.: J. G. la Lau te Leiden.
 Verschijnt één keer per maand.
 Prijs: f 1,20 per jaar.
- 1851 Uitg.: W. de Reus te Haarlem; drukker: J. G. la Lau te Leiden.
 1852 Drukker: J. B. van Logchem te Haarlem.
 1853 Uitg.: De Nederlandsche Vereeniging; drukker: F. van Varen te Haarlem.
 1854 Drukker: C. Zwaardemaker te Haarlem.
 1859 Uitg.: J. Andriessen Jr. te 's-Gravenhage.
 1870 Uitg.: H. L. Smits te 's-Gravenhage.
 1871 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.

- 1873 De Volksvriend. Algemeen Weekblad van de Nederl. Vereeniging tot afschaffing van sterken drank.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 2,50 fr. p.p. per jaar.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1860- *Volksvriend (De)*. Weekblad voor/van Roermond.
Uitg.: J. Ramaeckers te Roermond.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-10 regels f 0,60.
- 1870 Adv.: 4 cent per regel.
- 1884 Prijs: f 0,80 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
- 1878-1887 *Vooruit*. Weekblad gewijd aan de belangen van het Onderwijs.
Uitg.: C. J. Vorsterman van Oijen Jr. te Zwolle.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,50 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 20 cent.
- 1883 Uitg.: P. G. Wijtman te Middelburg.
- 1885 Uitg.: P. G. Wijtman te Terneuzen.
- 1887 Uitg.: Oswald W. G. A. Vorsterman van Oijen te Aardenburg.
Verschijnt op vrijdag.
- 1888- *Vooruit*. Officieel Orgaan der Vereeniging van Handels- en Kantoorbedienden.
Adm.: te Amsterdam, Lauriergracht 88.
Verschijnt maandelijks.
Adv.: f 1,50 per advertentie.
- 1874-1875 *Vooruit*. Weekblad voor school en huis.
Uitg.: P. G. Wijtman te Middelburg.
Onder red. van G. A. Vorsterman van Oijen.
Verschijnt op maandag.
Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 7½ cent per regel.
- 1877 *Vooruit*. Weekblad voor school en huis.
Uitg.: F. B. den Boer te Middelburg.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1880- *Vooruitgang (De)*. Anti-revolutionair weekblad voor het kiesdistrict Steenwijk en omliggende plaatsen.
Uitg.: H. Spanjaard te Steenwijk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per half jaar en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.
- 1881 Prijs: f 1,00 per jaar en f 1,50 fr. p.p.
- 1883 De Vooruitgang. Anti-revolutionair weekblad voor de Noordelijke provinciën.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.

- 1884-1885 *Voorwaarts*. Onafhankelijk Weekblad voor Apeldoorn en de Veluwe.
Uitg.: D. A. Kroeseklaas te Apeldoorn.
Verschijnt op woensdagavond.
Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1885 *Voorwaarts*. Weekblad voor Apeldoorn en de Provincie Gelderland.
- 1875- *Vox Studiosorum*. Studenten-Weekblad. Orgaan voor Noord- en Zuid-Nederland.
Zie Studenten-Weekblad.
Uitg.: P. Somerwil te Leiden.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 3,50 fr. p.p. per jaar.
Adv.: 15 cent per jaar.
- 1878 Verschijnt op donderdag.
- 1871 *Vredebond (De)*.
Uitg.: Gebr. Van Es te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per jaar en f 2,02 fr. p.p.
- 1881- *Vredebond (De)*. Heraut voor Gereformeerde kerk en zending, en Zondagsschoolblad van Jachin.
Uitg.: D. Donner te Leiden.
Verschijnt twee keer per maand.
Prijs: f 1,00 per half jaar fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 *De Vredebond*. Heraut voor Gereformeerde kerk en zending, Jachin en Marnix.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,80 per half jaar fr. p.p.
- 1885- *Vredebode (De)*. Volksblad tot bevordering van Bijbelsch Christendom.
Red.-uitg.: M. en A. Mooij te Franeker.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-10 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1884 *Vreemdelingenblad*.
Uitg.: Allert de Lange te Amsterdam.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 0,70 per kw. voor de stad en f 1,00 daarbuiten.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881-1884 *Vreemdenblad (Het)*.
Uitg.: Dr. Joh. Eich en Co. te Amsterdam.
Verschijnt op dinsdag en vrijdagavond.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 *Het Vreemdelingenblad*.
Uitg.: Allert de Lange.

- Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 0,70 voor de stad en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1880- *Vriend van Oud en Jong (De)*. Christ. en Wetenschappelijk weekblad.
 Uitg.: R. Fuik te Leiden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
 Adv.: 1-3 regels f 0,30; iedere regel meer 10 cent.
 1886 Adv.: 1-4 regels f 0,30; iedere regel meer 12½ cent.
- 1889- *Vriend der Veluwe (De)*. Anti-revolutionair Weekblad.
 Uitg.: D. A. Kroeseklaas te Apeldoorn.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,37½ fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 0,35; iedere regel meer 6 cent.
 1890 Uitg.: R. Kerkhoven.
- 1890 *Vry en Vroom*. Maandblad voor de Zondagsscholen in vrijzinnigen geest.
 Uitg.: H. C. A. Thieme te Nijmegen.
 Verschijnt maandelijks.
 Prijs: f 2,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1887-1888 *Vrye Pers (De)*. Onafhankelijk nieuwsblad voor het Ned. volk.
 Dir.-uitg.: Joh. J. Bersch te Rotterdam.
 Verschijnt op donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1882-1883 *Vrye Pers (De)*. Politiek en Financieel Weekblad voor Nederland.
 Dir.-uitg.: O. Rommerts te Leeuwarden.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 3,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
 1883 *De Vrije Pers*. Orgaan van de Vereeniging Kiesrechthervorming.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1890 *Vrye Weekblad (Het)*. Voor het Kiesdistrict Beverwijk.
 Uitg.: W. Foor te Krommenie.
 Prijs: f 1,50 per jaar franco.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1886 *Vryheid (De)*. Weekblad gewijd aan de belangen van het Nederl. Volk.
 Uitg.: L. F. de Mounier en G. S. Derhaz te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 5 cent.
- 1873- *Vryheid (De)*. Weekblad vanwege de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel in de Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam.

- Uitg.: J. H. en G. van Heteren te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,62½ per kw.
- 1852 *Vrijmetselaars Weekblad.*
Uitg.: J. G. Andriessen te Utrecht.
Verschijnt op maandag.
Prijs: f 6,00 per jaar.
Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
Zie Maçonniek Weekblad.
- 1856-1860 *De Vijf-Heerenlanden.* Weekblad voor Vianen en Omstreken.
Uitg.: G. S. A. Stuart te Vianen.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1877- *Vijf Heerenlanden (De).*
Uitg.: G. S. A. Stuart te Vianen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1879 Uitg.: A. Stuart.
1884 Uitg.: Vianensche Boek- en Courantdrukkerij.
1886 *De Vijfheerenlanden.* Nieuws- en Advertentieblad voor Vianen, Leerdam, Hagestein, Everdingen, Zijdeveld, Schoonerwoud, Leksmond, Hei- en Boerop, Leerbroek, Asperen, Heukelum, Meerkerk, Tienhoven, Oosterwijk, Kedichem, Ameide, Jaarsveld, Lopik, Cabouw, Lopikerkapel, Polsbroek, Montfoort, Benschop, Willige, Langerale, IJsselstein, Jutphaas, Vreeswijk, Arkel, de Vijfheerenlanden en den Alblasserwaard.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Adv.: 1-6 regels f 0,65; iedere regel meer 8 cent.
- 1888 Uitg.: Drukkerij van de Vijfheerenlanden, J. Olivierse.
1889 Adv.: 1-3 regels f 0,30; iedere regel meer 6 cent.
- 1852-1858 *Waakzaamheid (De).* Protestantsch Volksblad.
Uitg.: J. van der Boom te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,60 per jaar voor Amsterdam en f 3,20 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,80 incl. zegel, iedere regel meer 5 cent.
- 1853 *De Waakzaamheid.* Protestantsche Courant.
Uitg.: C. L. Brinkman te Amsterdam.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 5,00 per kw. en f 6,20 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1848 *De Waakzame.*
- 1870-1886 *Waarheid (De).* Nieuwe Bredasche Courant.
Uitg.: P. Kuylaars te Breda.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1874 Adv.: 1-6 regels f 0,60.

- 1848 *Waarnemer (De)*.
Uitg.: C. Weddepohl te Amsterdam.
Verschijnt één keer per week of vaker.
Prijs: f 5,00 voor 50 nummers in de stad en f 6,00 fr. p.p.
- 1857-1872 *Wachterstem (De)*.
Uitg.: P. de Looze te Zierikzee.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1883- *Waddinxveensche Courant*. Weekblad voor Waddinxveen en omstreken.
Uitg.: S. W. van Buuren Nz. te Gouda.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
1884 Adv.: 10 cent per regel.
- 1888- *Wageningen (De)*. Gewijd aan de belangen van Staat en Kerk.
Uitg.: H. B. Breijer te Arnhem.
Verschijnt tweemaal per week.
Prijs: f 0,80 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
1889 *De Wageningen (Wageningsch Weekblad)*. Gewijd etc.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,25 fr. p.p.
- 1873-1887 *Wageningsch Weekblad*. Gewijd aan de belangen van Veluwe en Betuwe.
Uitg.: Bronsveld te Wageningen.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1877 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
1880 *Wageningsch Weekblad*. Gewijd aan de belangen van Staat en Kerk.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
1882 Prijs: f 0,80 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
- 1856-1869 *Wageningsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: G. H. van Hattum te Wageningen.
Verschijnt iedere donderdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
1867 Uitg.: C. G. Wolters en Co. te Wageningen.
Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
1870 *Wageningsche Courant*.
Zie daar.
- 1873- *Wageningsche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: J. A. M. Haak te Wageningen.
Verschijnt op donderdag.

- Prijs: *f* 0,45 per kw. en *f* 0,60 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,60; iedere regel meer 10 cent.
 1890 Verschijnt op woensdag.
- 1849 *Ware Burgers (De)*. Zondags-blad.
 Uitg.: V.H. Sterck te Voorburg.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: *f* 1,90 voor Amsterdam en *f* 1,75 voor 's-Gravenhage per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1852 *Ware Volksstem (De)*.
 Red. en uitg.: J. de Vries te Amsterdam.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: *f* 1,30 per kw. voor Amsterdam en *f* 1,65 fr. p.p.
- 1851-1853 *Ware Vrijheidsbannier (De)*. Algemeene Volks-Courant. Staatkundig-Wetenschappelijk Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: R. Verbeek te Delft.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,35 per maand en *f* 0,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1854 *Weegschaal (De)*. Politiek Volks-Zondagsblad.
 Uitg.: J. Beerendonk te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 1,50 per kw. en *f* 1,75 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1875 *Week (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor Noord-Holland.
 Uitg.: T. de Jong te Westzaan.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: *f* 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,40; iedere regel meer 8 cent.
- 1881- *Weekblad*. Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde.
 Uitg.: F. van Rossen te Amsterdam.
 Prijs: *f* 6,50 voor leden van de Maatsch. tot Bev. der Geneeskunst.
 1886 Prijs: *f* 7,50 voor leden.
- 1873- *Weekblad voor de Administratie* der Directe Belastingen, In- en Uitgaande Rechten en Accijnsen.
 Uitg.: C. van Dillen (Comm. der Inspectie) te Leeuwarden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 2,50 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
 1881 Red.-uitg.: J. Troelstra.
- 1872-1879 *Weekblad voor Amersfoort en Omstreken*.
 Uitg.: A.M. Slothouwer te Amersfoort.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,65 per kw. en *f* 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
 1873 Prijs: *f* 0,75 per kw. en *f* 0,85 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.

- 1874 Adv.: iedere regel meer 7 cent.
1876 Verschijnt op vrijdag.
- 1854 *Weekblad voor Apothekers.*
Uitg.: D. J. Haspels te Nijmegen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 1,35; iedere regel meer 15 cent.
- 1890 *Weekblad gewijd aan de Belangen van Handel en Nijverheid.*
Uitg.: Gebr. Van Noortwijk te Schiedam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,40 per kw. fr. aan huis.
Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1875 *Week- en Advertentieblad voor Bodegraven en Omstreken.*
Uitg.: J. F. G. Diderich te Bodegraven.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1852-1855 *Weekblad voor den Boekhandel.*
Uitg.: P. N. van Kampen te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-7 regels f 0,50 voor ab. incl. zegel;
iedere regel meer 5 cent.
1854 Uitg.: J. C. Loman Jr. te Amsterdam.
Verschijnt op dinsdag.
- 1881- *Weekblad of Brielsche Courant* voor Voorne, Putten, Overflakkee en Goedereede.
Uitg.: Van den Blink en Moerman te Brielle.
Verschijnt op dinsdag en zaterdag.
Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1851-1853 *Weekblad voor Burgerlijke Administratie* in het Koninkrijk der Nederlanden.
Uitg.: J. F. Thieme te Nijmegen.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 6,00 per jaar.
Adv.: 1-6 regels f 1,35 incl. zegel; iedere regel meer 10 cent.
- 1875-1878 *Weekblad voor de Burgerlijke Administratie* in het Koninkrijk der Nederlanden. -Gemeentebblad.
Zie Gemeentebblad.
Uitg.: H. C. A. Thieme te Nijmegen.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,90 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 1,00.
1876 Zie Gemeentebblad.

- 1878- *Weekblad voor Delft en het Westland.*
 Uitg.: J. A. Mulder te Delft.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1866-1869 *Weekblad voor Dockum en Omstreken.*
 Uitg.: A. en S.R. Schaafsma te Dockum.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,05 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1852 *Weekblad van Doesburg.*
 Uitg.: W. Becking te Doesburg.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 3,50 per jaar en f 4,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1878-1887 *Weekblad voor Doesborgh.*
 Uitg.: R. van Hinloopen Labberton te Doesburg.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1867-1869 *Weekblad voor Doesburgh.*
 Uitg.: J. V. Schattenkerk te Doesburg.
 1868 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
 1869 Uitg.: Schattenkerk en Clement.
- 1876- *Weekblad voor Elburg, Hattem, Doornspijk, Epe, Heerde, Nunspeet en Oldebroek.*
 Uitg.: G. Ph. Zalsman te Kampen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60 en 10 cent per regel.
 1878 *Weekblad voorDoornspijk, Heerde etc.*
 Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
- 1872 *Weekblad Friso.*
 Uitg.: H. Brandenburgh en Zn. te Workum.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 7½ cent.
 1873 Friso. Zie daar.
- 1861 *Weekblad van 't Graafschap Zutphen.*
 Uitg.: A. Bos te Borculo en de Wed. P. de Lange te Deventer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,70 per kw. in Borculo en Deventer en f 0,85 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,30; iedere regel meer 10 cent.

- 1863-1884; 1887 *Weekblad van Haarlemmermeer*, aan landbouw, gemeente en polderbelangen toegewijd.
Uitg.: J. van Bonga Jr. te Amsterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 1,50 per kw.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
- 1887 Uitg.: J. H. de Bussy.
Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
- 1848-1859 *Weekblad van Den Helder en het Nieuwe Diep*.
Uitg.: C. Bakker Bz. te Nieuwediep.
Verschijnt op maandag.
Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1869-1881 *Weekblad van Heusden en Waalwijk*.
Gewijd aan de belangen van het land van Heusden, Altena en de Langstraat.
Uitg.: A. Gezelle Meerburg te Heusden.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
- 1870 Prijs: f 1,00 per kw.
Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1872 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels 50 cent; iedere regel meer 10 cent.
- 1875 Uitg.: Gezelle Meerburg-Wuyster.
- 1876 *Weekblad voor het Land van Heusden en Altena*, tevens gewijd aan de belangen van het land van Waalwijk en de Langstraat.
- 1879 Uitg.: H. Wuyster.
- 1883- *Weekblad voor Hillegom*, Lisse, Sassenheim, Bennebroek en Heemstede, tevens gewijd aan de belangen der bloembollencultuur.
Uitg.: K. Overvoorde te Hillegom.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1884 Adv.: 1-5 regels f 0,55.
- 1890 Uitg.: J. G. Kat.
- 1889 *Weekblad voor het Hoofdkiesdistrict Hilversum*. Nieuws- en Advertentieblad voor 't Gooi.
Uitg.: Bakker en Los te Bussum.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 1,60 per jaar.
- 1868-1874 *Weekblad voor Hoogeveen en Omstreken*.
Uitg.: C. Pet te Hoogeveen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw.
Adv.: 10 cent per regel.

- 1870 *Weekblad voor Hoogeveen en Omstreken. Nieuws- en Advertentieblad.*
 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,73 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1875 *Zie Hoogeveensche Courant.*
- 1878 *Weekblad voor Hulponderwijzers en Hulponderwijzeressen.*
 Uitg.: G.C. van der Mast te Gorinchem.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 1,50 per half jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1884- *Weekblad voor Incourante Fondsen van Broekman en Houders.*
 Adm.: Amsterdamsche Courant.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar
 Adv.: 25 cent per regel.
- 1890 Prijs: f 3,00 per jaar.
- 1863-1884 *Weekblad voor Israëlieten.*
 Uitg.: S.M. Coutinho Jr. en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 5,00 en f 5,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,50 fr. p.p.
- 1870- *Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen.*
 Uitg.: Gebr. Haagens te Rotterdam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 3,60 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1872 *Weekblad voor Israelietische Huisgezinnen, uitgegeven vanwege de 'Vereeniging ter beoefening van Joodsche Wetenschappen' te Rotterdam, onder Hoofredactie van N. van Buuren.*
- 1874 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
- 1883 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,70; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 *Weekblad voor Israelietische Huisgezinnen.*
- 1873 *Weekblad voor de Jeugd.*
 Uitg.: Van Spanjen Koppenol te Zaandam.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,57½ per kw. en f 0,65 fr. p.p.
- 1888- *Weekblad voor Kampen en Omstreken.*
 Uitg.: J.H. Bos te Kampen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,45 per kw. en f 0,52 fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,20; iedere regel meer 5 cent.
- 1877- *Weekblad voor het kanton Bergum.*
 Uitg.: T.G. van der Meulen te Bergum.
 Verschijnt op zaterdag.

- Prijs: $f 0,75$ per kw. en $f 0,80$ fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels $f 0,35$; iedere regel meer $7\frac{1}{2}$ cent.
- 1886 Kanton Bergum. Advertentie- en Nieuwsblad.
- 1872-1873 *Weekblad voor het Kanton Beverwijk.*
 Uitg.: W. Foor te Krommenie.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: $f 0,62\frac{1}{2}$ per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels $f 0,50$; iedere regel meer 10 cent.
- 1889 *Weekblad voor het Kanton Goor.* Voor de gemeenten Ambt-Delden, Diepenheim, Holten, Markelo en Rijssen.
 Uitg.: J. ten Cate Bzn. te Enschede.
 Verschijnt op zaterdag te Goor.
 Prijs: $f 0,80$ per jaar voor Goor en $f 1,10$ fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels $f 0,30$; iedere regel meer $7\frac{1}{2}$ cent.
- 1870-1872 *Weekblad voor het Kanton Wijk bij Duurstede.*
 Uitg.: Joh. G. Andriessen te Wijk bij Duurstede.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: $f 2,00$ per jaar en $f 2,50$ fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels $f 0,50$; iedere regel meer 5 cent.
- 1872 Uitg.: M. S. v. Tussenbroek.
 Adv.: 1-6 regels $f 0,60$.
- 1873 Wijske Courant.
- 1884- *Weekblad voor de Katholieken van Arnhem en omstreken.*
 Uitg.: A. L. van der Meer te Arnhem.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: $f 0,35$ per kw.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1886 Prijs: $f 0,35$ per kw. en $f 0,40$ fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels $f 0,30$; iedere regel meer 5 cent.
- 1889 Weekblad voor de Katholieken.
- 1878-1882 *Weekblad voor Lochem.*
 Uitg.: G. L. Meijer te Lochem.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: $f 0,50$ per kw. en $f 0,60$ fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels $f 0,60$; iedere regel meer 10 cent.
- 1879 Verschijnt op vrijdag.
- 1874-1875 *Weekblad voor Maassluis, het Westland en Rozenburg.*
 Uitg.: J. van der Endt te Maassluis.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: $f 0,90$ per kw. en $f 1,00$ fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels $f 0,50$; iedere regel meer 10 cent.
- 1862-1880 *Weekblad voor het Middelbaar en Lager Onderwijs.*
 Uitg.: H. Geertsema Jr. te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: $f 1,50$ per kw. en $f 1,65$ fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.

- 1865 Weekblad voor het Lager, Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs.
 1870 Prijs: f 1,15 per kw. en f 1,15 per kw. fr. p.p.
 1876 Uitg.: J.B. Wolters.
 Prijs: f 1,30 per kw. fr. p.p.
- 1883- *Weekblad voor Moordrecht en Gouderak.*
 Uitg.: S.W. van Buuren Nz. te Gouda.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1886 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1873-1878 *Weekblad Nederland (Het).* Orgaan ter bespreking der sociale kwestien.
 Uitg.: C.A. J. Geesink te Amsterdam.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 3 cent per regel.
- 1879 *Nederland (Algemeen Volksblad).* Zie daar.
- 1872 *Weekblad voor de Nederlandsche Jeugd.*
 Redactie: J. Jansen.
 Uitg.: C. van Noortwijk Jr. te Schiedam en Van Spanjen Koppenol te Zaandam.
 Prijs: f 2,50 per jaar en f 2,75 fr. p.p.
- 1887 *Weekblad der Nederlandsche Onderlinge Huurwaarborgmaatschappij* (gevestigd te Amsterdam).
 Uitg.: A.T. de Ruyter te Aalsmeer.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881- *Weekblad voor Nieuwer-Amstel en Omstreken.*
 Uitg.: Wed. J. Tak en Zoon te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1873- *Weekblad voor het Notarisambt en de Registratie.*
 Drukker: C.H. Susan Jr. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,40 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 Prijs: f 6,25 per jaar fr. p.p.
 1883 Uitg.: Gebr. Belinfante.
 1888 Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.
- 1886- *Weekblad voor Oldenzaal en Omstreken.*
 Uitg.: G. Bruggeman te Oldenzaal.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,30 in de stad per jaar en f 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels 30 cent; iedere regel meer 6 cent.

- 1861-1863 *Weekblad voor Oosterhout en Omstreken.*
 Uitg.: W. A. Onkoop te Breda.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,80 per kw. voor Oosterhout en Breda en f 0,95 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 6 cent.
- 1874-1875 *Weekblad van en voor Oostermoer en Zuidenveld.*
 Uitg.: P. de Roo te Exloo.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25.
 1875 Adv.: iedere regel meer 7 cent.
- 1880 *Weekblad voor Opsterland en Oost-Stellingwerf.*
 Uitg.: N. A. Hingst te Heerenveen.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 1,60 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1883-1887 *Weekblad voor Pharmacie.*
 Uitg.: J. B. Wolters te Groningen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 5,00 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1880-1883 *Weekblad voor het Protestantsche Volk.*
 Uitg.: J. van Bommel te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1888- *Weekblad uitsluitend voor Provinciale-, Gemeente- en Waterschaps-Obligatiën.*
 Uitg.: Julius van Oppenheim te Groningen.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: gratis.
 Adv.: 1-5 regels f 1,50; iedere regel meer 30 cent.
 1890 Prijs: f 3,00 per jaar.
- 1848- *Weekblad van het Regt.*
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt tweemaal per week op maandag en donderdag.
 Prijs: f 20,00 per jaar.
 Adv.: 20 cent per regel.
 Prijs: f 21,20 fr. p.p.
 1871 Verschijnt vijfmaal in de veertien dagen.
 1873 Prijs: f 21,00 fr. p.p.
 1884 *Weekblad van het Recht.*
 1888 Verschijnt driemaal per week.
- 1880- *Weekblad voor Rheden en Omstreken.*
 Nieuws- en Advertentieblad voor Velp, De Steeg, Rheden, Dieren, Ellecom, Spankeren, Laag-Soeren en Brummen.
 Uitg.: G. G. Opwyrd te Dieren.

- Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1885 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 1886 Prijs: f 0,90 per kw. fr. p.p.
- 1878-1882 *Weekblad voor Schiedam* en Omstreken. Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: W. van Noortwijk Cz. te Schiedam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,30 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1879 Prijs: f 0,20 per kw.
 1882 Prijs: f 0,25 per kw. en f 0,35 fr. p.p.
- 1871-1872 *Weekblad voor Sliedrecht* en Omstreken.
 Uitg.: Jb. Luyt te Sliedrecht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1875-1877 *Weekblad voor Sliedrecht* en Omstreken.
 Uitg.: Gebr. Luyt te Sliedrecht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,82½ per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1878 Nieuwsblad voor Sliedrecht en Omstreken.
 Zie daar.
- 1852-1878 *Weekblad voor de Stad en het Kanton Grave*.
 Uitg.: Wed. J. R. van Dieren te Grave.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,80 per maand fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1870 Uitg.: A. F. G. van Dieren.
 Prijs: f 0,80 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,35; iedere regel meer 7 cent.
- 1853-1856 *Weekblad voor alle Standen*.
 Uitg.: C. H. Susan Jr. te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1867-1869 *Weekblad van Tilburg*.
 Uitg.: N. Luyten te Tilburg.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 4,00 per jaar en f 4,60 fr. p.p.
 Adv.: 8 cent per regel.
- 1868-1879 *Weekblad van Voorne en Putten*.
 Uitg.: J. J. Hofstede te Brielle.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.

- 1870 Weekblad van Voorne, Putten, Overflakkee en Goedereede.
 1875 Verschijnt op dinsdag en zaterdag.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50.
- 1882-1885 *Weekblad voor Vrijmetselaars*. Orgaan der Vereeniging: 'Eendracht maakt macht'.
 Uitg.: Petit en Sikken te Amsterdam.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 6,00 per jaar fr. p.p.; voor leden f 4,00.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1883 Uitg.: J.F. Sikken.
 1885 Uitg.: J. Stam.
- 1872-1877 *Weekblad voor Winterswijk* en Omstreken.
 Uitg.: K. J. M. van Tiffelen te Winterswijk.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,30 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1878 Winterswijksche Courant.
 Zie daar.
- 1882- *Weekblad van Woerden*.
 Uitg.: D. Kraaijenbrink te Woerden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1871-1873 *Weekblad voor Wijk bij Duurstede* en Omstreken.
 Uitg.: Blom en Olivierse te Culemborg.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,66; iedere regel meer 8 cent.
- 1872 Verschijnt op dinsdag.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60.
- 1876- *Weekblad voor Zeeuwsch-Vlaanderen's Westelijk Deel*.
 Hoofdred. G. A. Vorsterman van Oijen.
 Uitg.: J. J. Vrolijk te Aardenburg.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 0,70 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1879 Uitg.: P. G. Wijtman te Middelburg.
 1887 Uitg.: Oswald W. G. A. Vorsterman van Oijen te Aardenburg.
 Verschijnt op maandag.
 Prijs: f 0,80 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 7½ cent.
- 1877-1880 *Weekbode (De)*. Goedkoop nieuws- en advertentieblad voor de provincie Friesland.
 Uitg.: T. Draaisma te Bolsward.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,37½ per kw. en f 0,45 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,20; iedere regel meer 4 cent.

- 1867- *Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken.*
 Uitg.: J. W. Eversz te Zeist.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,90 fr. p.p.
 1873 Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 1887 Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
 1888 Uitg.: C. Avis Jzn.
- 1881-1883 *Weeshuis (Het).* Weekblad gewijd aan de opvoeding in het algemeen en aan de verpleging van weezen in het bijzonder.
 Uitg.: H. W. Wilmerink te Kampen.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1860- *Weesper Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Weesp, Muiden, Naarden, Hilversum, en omstreken.
 Uitg.: G. G. Brugman Jr. te Weesp.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; voor iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Uitg.: P. P. Kool te Weesp.
 Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
 1871 Prijs: f 0,60 fr. p.p.
 1878 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
 1886 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,40 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1890 *Wegwijzer (De).* Verscheidenheden - vragen en antwoorden op het studieveld van den onderwijzer.
 Uitg.: J. B. Wolters te Groningen.
 Verschijnt tweemaal per maand.
 Prijs: f 0,60 per kw.
- 1876- *Wekelijksch Advertentieblad voor het Onderwijs.*
 Uitg.: J. Voltelen te Arnhem.
 Verschijnt op donderdag.
 Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
- 1877 *Wekelijksch Advertentieblad voor het lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs.*
 1886 Prijs: f 0,50 per kw.
 1887 Prijs: f 1,00 per jaar.
- 1863-1864 *Wekelijksch Handels Overzicht.*
 Uitg.: Blikman en Sartorius te Amsterdam.
 Verschijnt op maandagavond.
 Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,15 fr. p.p.
- 1879- *Wekelijksche Landbouwkroniek.*
 Redacteur: F. R. Corten.
 Uitg.: M. Alberts te Gulpen.

- Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1882 Verschijnt op vrijdag.
 1886 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1880- *Wekker (De)*. Nieuwe Bijdragen voor het Onderwijs.
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,30; iedere regel meer 20 cent.
- 1890 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,25 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 1,40.
- 1848-1878 *Wekker (De)*. Weekblad voor Onderwijs en Opvoeding.
 Uitg.: Gebr. Belinfante te 's-Gravenhage.
 Verschijnt elke vrijdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. voor 's-Gravenhage en Amsterdam en f 1,12½
 in de andere steden.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1852 Prijs: f 4,50 voor Den Haag en Amsterdam en f 5,00 daarbuiten.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00
- 1853 Verschijnt elke donderdag.
- 1871 Verschijnt elke vrijdag.
- 1873 Verschijnt elke woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,30; iedere regel meer 20 cent.
- 1878 Nieuwe Bijdragen voor het Onderwijs.
- 1867-1882 *Wekstem*.
 Uitg.: G. Ph. Zalsman te Kampen.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,50 per kw.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 *Wekstem*. Getuigenissen uit de Christelijke gereformeerde kerk in Nederland.
 1871 Prijs: f 1,80 fr. p.p.
 1873 Prijs: f 2,00 fr. p.p.
 Verschijnt drie keer per week.
- 1888 *Wekstem (De)*. Anti-revolutionair orgaan voor 's-Gravenhage, Scheveningen en omliggende kiesdistricten.
 Uitg.: Wijle en Mijnlief te Scheveningen.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagmorgen.
 Prijs: f 0,60 per kw. in Scheveningen en f 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1888- *Wereldburger (De)*. Orgaan ter bespreking van Nederlandsche Belangen in den vreemde en in de Overzeesche Bezittingen.
 Dir.-uitg.: Spijkman en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt wekelijks.

Prijs: f 1,30 per kw. fr. p.p.
Adv.: 25 cent per regel.

- 1889- *Werkman (De)*. Christelijk Volksblad voor stad en land.
Uitg.: D. M. Roos te Amsterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1877- *Werkmansbode (De)*. Orgaan van het Algemeen Nederlandsch
werklieden-verbond.
Uitg.: B. H. Heldt te Amsterdam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,65 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1883 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
- 1881-1888 *Weekmansvriend (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor 't Volk.
Uitg.: J. Wolbers te Utrecht.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,82½ fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1887 De Werkmansvriend. Christelijk Volksblad op Sociaal gebied.
1888 Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
- 1873-1876 *Werkmansvriend (De)*. Weekblad voor het volk.
Uitg.: H. M. Bremer te Amsterdam.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1870 *Wespen (De)*. Critisch Weekblad op 't gebied van het Assurantie-
en Financiewezen, Handel, Industrie, Regtspleging, Staatskunde,
enz.
Uitg.: F. Verschuur Jr. te Amsterdam.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 1,75 per kw. fr. p.p.
Adv.: 50 cent per regel.
- 1879-1885 *West-Friesche Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: Enter en Co. te Schagen.
Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 2,60 per jaar en f 3,00 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1880 Verschijnt op vrijdag en zondag.
Prijs: f 3,40 per jaar en f 4,00 fr. p.p.
- 1889- *West-Friesland (Nieuwe Hoornsche Courant)*.
Uitg.: P. Geerts te Hoorn.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,20 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,40; iedere regel meer 7½ cent.
- 1878-1879 *Westen (Het)*. Christelijk orgaan voor Noord- en Zuid-Holland.
Uitg.: W. van Noortwijk Cz. te Schiedam.

- Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1880-1881 *Westen (Het)*. Weekblad voor Dordrecht, Hoeksche Waard, Alblasserwaard en Eiland IJsselmonde.
 Uitg.: Warburg en Co. te Dordrecht.
 Verschijnt op vrijdag.
 Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1881-1883; 1885-
Westergoo. Nieuws- en Advertentieblad voor Bolsward en omliggende gemeenten.
 Uitg.: Wed. P. M. Feenstra te Bolsward.
 Verschijnt op woensdag.
 Prijs: f 0,40 per kw. en f 0,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1885 *Westergoo*. Advertentieblad.
 Uitg.: P. de Jong te Bolsward.
- 1883-1884 *Westlander (De)*. Weekblad gewijd aan de belangen van het Westland.
 Uitg.: L. van der Roer G. Jzn. te Naaldwijk.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: f 0,50 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 5 cent.
- 1884-
Westlandsche Courant.
 Uitg.: J. van der Endt en Zn. te Maassluis.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 0,90 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1868-1869 *Winschoter Courant*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
 Zie Nieuwe Winschoter Courant.
 Uitg.: E. Verwer te Winschoten.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,90 per kw. en f 2,20 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1877-
Winschoter Courant. Algemeen Advertentieblad.
 Uitg.: J. D. van der Veen te Winschoten.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,60 per jaar en f 3,20 fr. p.p.
 Adv.: 1-7 regels f 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1885 Verschijnt op woensdag, vrijdag en zondag.
 Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 10 cent.
- 1878-
Winterswijkse Courant. Orgaan voor het oostelijk gedeelte van Gelderland.
 Uitg.: K. J. M. van Tiffelen te Winterswijk.
 Verschijnt op dinsdag en vrijdag.

- Prijs: *f* 0,65 per kw. en *f* 0,80 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1881 Uitg.: G. Hartog.
- 1884 Prijs: *f* 1,30 per half jaar en *f* 1,60 fr. p.p.
- 1852- *Wöchentlicher Marktbericht.*
 Uitg.: Metzler en Basting te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag.
 Prijs: *f* 8,00 per jaar.
- 1855 *Wöchentlicher Marktbericht.*
- 1860 *Wöchentlicher Marktbericht.*
- 1872-1881 *Woerdsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Woerden, Linschoten, Rietveld, Barwoutswaarder, Waarder, Zegveld, Kamerik, Harmelen, enz.
 Uitg.: D. Kraaijenbrink te Woerden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,75 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1882 Weekblad van Woerden.
 Zie daar.
- 1872- *Woning-Gids.* Advertentieblad voor te koop of te huur aangeboden of gevraagde huizen, kamers, affaires, enz.
 Uitg.: S. Rüdesheim te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 5 cent per nummer.
 Adv.: *f* 1,00.
- 1875 Het Hoofdblad verschijnt op zaterdag en het Supplement op woensdag.
 Prijs: *f* 1,20 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels *f* 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1876-1879 *Woning-Wijzer.*
 Uitg.: B. van Mantgem te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: *f* 0,45 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,40; iedere regel meer 6 cent.
- 1873- *Wijksche Courant.* Weekblad voor Wijk bij Duurstede en omstreken.
 Uitg.: M. S. van Tussenbroek te Wijk bij Duurstede.
 Verschijnt op donderdag.
 Prijs: *f* 2,20 per jaar en *f* 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,30; iedere regel meer 3 cent.
- 1874 Adv.: 1-6 regels *f* 0,50; iedere regel meer 5 cent.
- 1876 Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1877 Uitg.: Wed. M. S. van Tussenbroek.
- 1880 Uitg.: A. F. G. van Dam.
 Verschijnt op woensdag.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1886 Uitg.: C. Vonk.
- 1887 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 3,00 per jaar fr. p.p.

- 1888 Wijksche Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor de provincie Utrecht.
- 1852-1864 *IJ- en Amstelbode (De)*.
 Uitg.: J. H. van der Beek te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 voor Amsterdam en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00 incl. zegel; iedere regel meer 5 cent.
- 1853 Uitg.: J. J. Aalders te Amsterdam.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 4,00 per kw. voor Amsterdam en f 4,50 fr. p.p. Editie van zaterdag afzonderlijk f 1,50 en f 1,65 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 5 cent.
- 1855 Uitg.: J. H. Kroeze te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 1-10 regels f 1,00; iedere regel meer 5 cent.
- 1861 Uitg.: F. W. Vislaake te Amsterdam.
- 1878 *IJmuiden Courant*. Weekblad voor IJmuiden en omstreken.
 Uitg.: M. E. de Grauw en Co. te Amsterdam.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1852-1854 *IJsselbode*. Nieuws- en Advertentieblad. Zwolle, Deventer, Zutphen, Apeldoorn.
 Uitg.: A. ter Gunne en Comp. te Deventer.
 Verschijnt op dinsdag en zaterdag.
 Prijs: per editie van dinsdag of zaterdag in Zwolle, Deventer, Zutphen en Apeldoorn f 0,75 per kw. en f 0,87½ fr. p.p.
 Beide edities f 1,25 en f 1,50.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1888- *IJsselsteiner (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor de Baronie, IJsselstein, de Lopikerwaard, het waterschap Oudewater, het waterschap Montfoort en omstreken.
 Uitg.: J. van der Roest te IJsselstein.
 Verschijnt op donderdag en zondag.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 8 cent.
- 1889 De IJsselsteiner. Nieuws- en Advertentieblad voor IJsselstein, Jaarsveld, Vreeswijk, Jutphaas, Benschop, Zevenhoven, Lopikerwaard, Langerak, Lopik, Cabauw, Stolwijk, Polsbroek, Houten, Schalkwijk, Tul en 't Waal enz.
- 1888- *IJsselsteiner (De)*. Nieuws- en Advertentieblad voor IJsselstein en Omstreken.
 Uitg.: J. van der Roest te IJsselstein.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 8 cent.

- 1867 *IJsselstroom (De)*.
Uitg.: F. Frenkel te W'ijhe.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,75 fr. p.p.
Adv.: 3 cent per regel.
- 1888 *Zaanbode (De)*. Algemeen Christelijk Volksblad
Uitg.: Jacques Dusseau te Amsterdam.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,60 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,60, iedere regel meer 15 cent.
- 1889 *Zaanbode (De)*. Christelijk Volksblad voor Noord-Holland.
Uitg.: H. Kruijver te Zaandam.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,45 fr. p.p. per kw.
Adv.: 1-5 regels f 0,50, iedere regel meer 10 cent.
- 1887- *Zaanlander (De)*.
Uitg.: Smut en Peereboom te Koog aan de Zaan.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1876- *Zaanlandsch Advertentieblad*.
Uitg.: P.N. Sombeek te Zaandam.
Verschijnt op woensdag.
Prijs: f 0,25 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 8 cent.
- 1877 Verschijnt op vrijdag.
Prijs: f 0,40 fr. p.p. per kw.
- 1882 *Zaanlandsch Advertentieblad*. Nieuws- en Advertentieblad.
Prijs: f 0,45 per kw. fr. p.p.
- 1869- *Zaanlandsche Courant*.
Uitg.: G. Dekker Cz. te Zaandam.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,75; iedere regel meer 12½ cent.
- 1870 Prijs: f 1,00 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,60.
- 1874 Prijs: f 1,15 per kw. fr. p.p.
- 1876 Uitg.: T. de Jonge te Westzaan.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1878 Uitg.: G. Dekker Cz. te Zaandam.
- 1890 Uitg.: A. Stuurman.
- 1874- *Zaanstreek (De)*. Advertentieblad voor Wormerveer en Omstreken.
Uitg.: S. Blok te Wormerveer.
Verschijnt op donderdagavond.
Prijs: f 1,50 per jaar en f 1,80 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50, iedere regel meer 6 cent.

- 1875 De Zaanstreek. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: J. van Ramshorst Az. te Wormerveer.
Verschijnt op zaterdagavond.
Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
Adv.: iedere regel meer 10 cent.
- 1882 De Zaanstreek. Algemeen Noordhollands Nieuws- en Advertentieblad.
- 1884 Adv.: 1-6 regels f 0,60.
- 1874-1876 *Zalt-Bommels Nieuws- en Advertentieblad.*
Uitg.: F. J. en G. L. Brünings te Zaltbommel.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,00 per jaar en f 2,50 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 7½ cent.
- 1875 Uitg.: F. J. Brünings.
- 1882; 1884 *Zandvoortsche Bad-Courant.*
Uitg.: W. C. de Graaff te Haarlem.
Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag van 15 juni tot 15 september.
Prijs: f 3,00.
Adv.: 1-6 regels f 1,50; iedere regel meer 25 cent.
- 1884 Uitg.: J. F. Haeseker en Co.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 2,50 voor het badseizoen.
Adv.: 1-6 regels f 1,20; iedere regel meer 10 cent.
- 1885 Adv.: iedere regel meer 20 cent.
- 1889 Uitg.: De Haarlemsche Drukkerij-Maatschappij.
- 1877-1879 *Zeehandel (De).* Nieuwsblad voor handel, koopvaardij en expeditie.
Uitg.: J. F. V. Behrns te Amsterdam.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 1,50 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,80; iedere regel meer 20 cent.
- 1858 *Zeeland.* Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: C. H. Schetsberg te Goes.
Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 1,80 per kw. fr. p.p.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1848- *Zeepost (De).*
Uitg.: Van Meurs en Comp. te Amsterdam.
Prijs: f 25,00 per jaar.
- 1851 Verschijnt dagelijks.
Prijs: buiten Amsterdam f 28,00; tweede editie van zondagmiddag 1 uur f 5,20 en f 6,00 fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.
- 1854 Uitg.: Van Tubergen en Kruijsmulder.
Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 25,00 voor Amsterdam en f 28,00 voor het rijk. Tweede editie zondagmiddag 1 uur f 5,20 en f 6,00 fr. p.p.
Adv.: 20 cent per regel.

- 1870 Adv.: 1-7 regels f 1,25; iedere regel meer 15 cent.
 1873 Prijs: f 6,25 per kw. en f 6,65 fr. p.p.
 1882 Adv.: 1-7 regels f 1,50; iedere regel meer 20 cent.
- 1887- *Zeeuw (De)*. Christel.-Historisch Nieuwsblad voor Zeeland.
 Uitg.: G.M. Klemkerk te Goes en F.P. Dhuy te Middelburg.
 Verschijnt op maandag en vrijdag.
 Prijs: f 0,65 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 10 cent.
- 1888 Verschijnt op maandag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 0,95 per kw.
- 1889 Adv.: iedere regel meer 5 cent.
- 1877- *Zeeuws Dagblad*. Voorheen: Nieuwe Middelburgsche Courant.
 Nieuws- en Advertentieblad.
 Uitg.: M.S. de Zeeuw te Middelburg.
 Verschijnt dagelijks.
 Prijs: f 1,20 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1879 Zeeuwsch-Dagblad. Nieuws- en Advertentieblad.
- 1882 Zeeuwsch Dagblad. Nieuwe Middelburgsche Courant. Nieuws- en
 Advertentieblad.
- 1887 Prijs: f 1,20 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
- 1849-1855 *Zeeuwsche Courant*.
 Uitg.: A.G. de Wilde te Middelburg.
 Verschijnt op zondag, woensdag en vrijdag.
 Prijs: f 2,25 en f 2,50 fr. p.p.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1851 Adv.: 10 cent per regel.
- 1854 Adv.: 15 cent per regel.
 Zie Provinciale Zeeuwsche en Middelburgsche Stadscourant.
- 1888- *Zeeuwsche Kerkbode (De)*. Weekblad gewijd aan de belangen der
 Geref. Kerken.
 Uitg.: K. le Cointre te Middelburg.
 Verschijnt op vrijdagavond.
 Prijs: f 0,50 voor 20 nummers.
 Adv.: 1-5 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1886-1888 *Zeist-Driebergsche Courant*.
 Uitg.: F.B. van Ditmar te Utrecht.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 0,75 per kw.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1887 Prijs: f 0,60 per kw.
- 1879-1881 *Zelandia*. Eenig katholiek orgaan van geheel Zeeland.
 Uitg.: C. J. Langendam te Middelburg.
 Verschijnt op dinsdag-, donderdag- en zaterdagavond.
 Prijs: f 1,60 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1880 *Zelandia*.
 Uitg.: F.H. Schiffer te Vlissingen.

Verschijnt op dinsdag en zaterdag.
Prijs: f 1,25 per kw.

- 1854 *Zending voor Stad en Dorp. (De).* Nieuwe Handwijzer.
Hoofddred.: D. Buddingh.
Uitg.: W. H. Kirberger te Amsterdam.
Verschijnt op maandag.
Prijs: f 1,40 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1874-1886 *Zevenaarsche Courant.* Algemeen Nieuws-, Landbouw-, Markt- en Advertentieblad.
Uitg.: Josué Witz te Amsterdam.
Verschijnt wekelijks.
Prijs: f 0,70 per kw. fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1876 Adv.: 1-6 regels f 0,45; iedere regel meer 7½ cent.
- 1882 Prijs: f 0,60 per kw. en f 0,70 fr. p.p.
- 1883 Uitg.: W. K. Kien.
- 1889- *Zevenaarsche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Zevenaar, Oud-Zevenaar, Beek, Pannerden, Herwen, Aerdt, Lobith, Groessen, 't Loo, Duiven, Westervoort, Lathum, Giesbeek, Angelo, Didam enz.
Uitg.: C. Misset te Doetinchem.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-6 regels f 0,45; iedere regel meer f 0,75.
- 1867- *Zevenbergsche Courant.* Kantonnaal Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: C. L. Heyl te Zevenbergen.
Verschijnt op donderdag.
Prijs: f 0,75 per kw. en f 0,95 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1870 Prijs: f 0,70 per kw. en f 0,85 fr. p.p.
- 1871 Verschijnt op donderdag en zaterdag.
- 1876 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 0,85 per kw. en f 1,00 fr. p.p.
- 1848-1889 *Zierikzeesche Courant.*
Uitg.: Wed. A. de Vos en Zoon te Zierikzee.
Verschijnt op dinsdag en vrijdag.
Prijs: f 2,00 per kw.
Adv.: 25 cent per regel.
- 1853 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
Prijs: f 2,00 per kw. en f 2,25 fr. p.p.
Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 5 cent per regel.
- 1871 Prijs: f 1,00 fr. p.p. per kw.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1872 *Zierikzeesche Courant.* Nieuws- en Advertentieblad voor Schouwen, Duiveland en Tholen.
Uitg.: H. Lakenman te Zierikzee.

- Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1873 Zierikzeesche Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor het arrondissement Zierikzee.
- 1848- *Zierikzeesche Nieuwsbode.*
 Uitg.: P. de Looze te Zierikzee.
 Verschijnt twee keer per week.
 Prijs: f 1,20 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
 Adv.: 10 cent per regel.
- 1852 Verschijnt op maandag en donderdag.
 Prijs: f 1,30 en f 1,50.
- 1867 Verschijnt op zaterdag en woensdag.
- 1870 Uitg.: De Looze en Waale.
 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
 Prijs: f 1,30 per kw. en f 1,60 fr. p.p.
- 1890 Dir.-uitg.: J. Waale.
- 1850-1860 *Zondagsblad (Het).*
 Uitg.: J. L. van der Vliet te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zondag.
 Prijs: f 3,00 voor Den Haag en f 3,15 fr. p.p.
 Adv.: gratis, behalve 35 cent zegel.
- 1854 Uitg.: C. H. Susan Jr. te 's-Gravenhage.
- 1858 Uitg.: D. Noothoven-v. Goor te Leiden.
- 1860 Uitg.: A. C. Kruseman te Haarlem.
- 1868- *Zondagsblad.* Hoofdzakelijk gewijd aan de belangen der gemeente Rotterdam.
 Uitg.: H. Nijgh te Rotterdam.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 1,00 per kw. en f 1,15 fr. p.p.
 Adv.: 15 cent per regel.
- 1870 Uitg.: Nijgh en Van Ditmar.
- 1887 Adv.: 1-6 regels f 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1872 *Zondagsblad voor Amersfoort en omstreken.*
 Uitg.: A. M. Slothouwer te Amersfoort.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,75 per kw.
 Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1871-1874 *Zondagsblad voor Dordrecht en omstreken.*
 Uitg.: H. R. van Elk te Dordrecht.
 Verschijnt op zaterdagavond.
 Prijs: f 0,75 per kw.
 Adv.: 1-6 regels f 0,60; iedere regel meer 10 cent.
- 1881-1886 *Zondagsblad voor het Jonge Nederland.*
 Uitg.: H. J. Stemberg te 's-Gravenhage.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: f 2,50 per jaar fr. p.p.
- 1882 Adv.: 6 cent per regel.

- 1883 Uitg.: J.F. Haesker en Co. te Haarlem.
 1884 Prijs: *f* 2,50 per jaar en *f* 2,80 fr. p.p.
 1885 Prijs: *f* 4,90 per jaar en *f* 5,50 fr. p.p.
 1886 Uitg.: De Erven J.L. Nierstrasz.
 Adv.: 20 cent per regel.
- 1883- *Zondagsch Leeuwarder Advertentieblad.*
 Uitg.: Wed. J.R. Miedema en Co. te Leeuwarden.
 Verschijnt op zaterdag.
 Prijs: 3600 ex. gratis.
 Adv.: 5 cent per regel.
- 1884 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1888- *Zondagsbode (De) in Doopsgezinde en verwante Christelijke gemeenten.*
 Uitg.: Kuiper en Taconis te Meppel.
 Verschijnt wekelijks.
 Prijs: *f* 1,25 per jaar fr. p.p.
 Adv.: 7½ cent per regel.
- 1861- *Zondagsbode voor Sliedrecht en Omstreken.*
 Uitg.: A. van Wijngaarden te Sliedrecht.
 Prijs: *f* 1,00 per jaar en *f* 1,40 fr. p.p.
- 1890 *Zondagsbode voor Stad en Land.*
 Uitg.: C. Morks Jzn. te Dordrecht.
 Verschijnt wekelijks in twee edities.
 Prijs: *f* 0,35 fr. p.p. per kw.
 Adv.: 1-6 regels *f* 0,30; iedere regel meer 5 cent.
- 1876- *Zoom (De). Nieuws- en Advertentieblad voor Bergen op Zoom en Omstreken.*
 Uitg.: J. J. H. Verlinden te Bergen op Zoom.
 Verschijnt op woensdag- en zaterdagavond.
 Prijs: *f* 1,25 per kw. en *f* 1,50 fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 1,00; iedere regel meer 10 cent.
- 1883- *Zuid-Willemsvaart (De). Nieuws- en Advertentieblad voor Handel en Landbouw.*
 Uitg.: Jos. Leloup te Helmond.
 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
 Prijs: *f* 0,65 per kw. voor Helmond en *f* 0,75 fr. p.p.
 Adv.: 1-5 regels *f* 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1877-1886 *Zuiden (Het). Christelijk-Historisch Blad.*
 Uitg.: Alb. Wedding te Middelburg.
 Verschijnt op maandag-, woensdag- en vrijdagavond.
 Prijs: *f* 2,00 per kw. fr. p.p.
 Adv.: 1-6 regels *f* 1,00; iedere regel meer 15 cent.
- 1878 Uitg.: P. G. Wijtman te Middelburg.
 1879 Prijs: *f* 1,50 per kw. fr. p.p.
 1882 Het Zuiden. Nieuwe Goessche Courant. Christelijk-Historisch Blad.
 Uitg.: P. G. Wijtman te Middelburg en de Wed. A. C. de Jonge te Goes.

- 1885 Uitg.: F.P. D'Huy te Middelburg en Wed. A.C. de Jonge te Goes.
Verschijnt op vrijdagavond.
Prijs: f 0,65 per kw.
Adv.: 10 cent per regel.
- 1862 *Zuiderzee (De)*. Algemeen Nieuws- en Advertentieblad.
Uitg.: L. Nijholt te Zwartsluis.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 3,20 per kw. en f 3,75 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1879-1881 *Zutphens Advertentieblad*.
Uitg.: W.C. Wansleven te Zutfen.
Verschijnt op donderdag gratis.
Adv.: 1-5 regels f 0,25; iedere regel meer 5 cent.
- 1849- *Zutphense Courant*.
Uitg.: W.J. Thieme te Zutfen.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 1,50 en f 1,75 fr. p.p. per half jaar.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1860 Prijs: f 1,25 per kw. en f 1,50 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,65.
- 1861 Verschijnt op woensdag en zaterdag.
- 1870 Verschijnt op dinsdag, donderdag en zaterdag.
Adv.: 1-4 regels f 0,60; iedere regel meer 15 cent.
- 1873 Verschijnt op dinsdag, donderdag, zaterdag en zondag.
- 1877 Verschijnt dagelijks.
Prijs: f 1,50 per kw. en f 1,87½ fr. p.p.
- 1851-1853 *Zutphensche Courant*. Nieuws- en Advertentieblad voor Zutphen, Doesburg, Doetinchem en Velp.
Uitg.: J.H.C.D. Ohle te Velp.
Verschijnt op zondag.
Prijs: f 0,75 per kw. voor Zutfen, Arnhem en Velp en f 0,90 fr. p.p.
Adv.: 1-5 regels f 0,75; iedere regel meer 15 cent.
- 1848-1850 *Zwartsluizer Bode (De)* In correspondentie met Hasselt, Genemuiden, Vollenhoven, Blokzijl, Blankenham en Kuinre.
Uitg.: R. van Wijk Anth.zn. te Zwartsluis.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 2,00 en f 2,25 in het hele rijk.
Adv.: 1-5 regels f 0,50; iedere regel meer 10 cent.
- 1856 *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad*.
Uitg.: W.F. Zweers te Zwolle.
- 1880- *Zijper Courant*. Weekblad voor Zijpe en omstreken.
Uitg.: J.J. Honigh te Schagerbrug.
Verschijnt op zaterdag.
Prijs: f 0,50 per kw. en f 0,60 fr. p.p.
Adv.: 1-4 regels f 0,40; iedere regel meer 10 cent.
- 1887 Uitg.: J. Peetoom.

register van namen

Opgenomen zijn alle namen van personen, kranten, verenigingen en instellingen die voorkomen in de tekst. De namen, in de bijlagen en in het repertorium vermeld, zijn niet opgenomen.

- Aachner Intelligenzblatt, 64
Aachner Zeitung, 64
Aardrijkskundig Genootschap, 197
Aberdeen, George Gordon, 304
Aberdeen Journal, 312
Abrahams, Gebr., 221
Abrahams, H. P., 30, 194
Acta diurna, 8
Admiraal, Aart, 210, 211
Advertiser, 161
Agence Havas, 334
Agence Reuter, 336, 338, 349
Agence Stefani, 265
Agence Stefani, Corriere Italiano, 265
Aichele und Bachmann, 296
Aitzema, L. van, 12
Alauzet Fils, 297
Albert, Pierre, 321-324, 326, 330
Albert en Co., 296
Alexander, tsaar, 349
Algemeen Handelsblad (Nieuwe Amsterdamsche Courant), 19, 20, 35, 36, 49, 57, 67, 69, 74-76, 81, 82, 85-89, 95, 96, 100, 103-105, 115, 117, 134, 138, 139, 142, 143, 164, 167, 169, 209, 220, 223, 224, 229, 230, 240, 243, 263, 273, 274, 283, 290, 291, 313, 314, 316, 333, 347, 350, 352, 354-356
Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad, 229
Algemeen Rijksarchief, 39
Algemeen Rijksarchief hulpdepot Schaarsbergen, 36
Algemeene Landsdrukkerij, 15
Algemeene Nederlandsche Typografenbond, 288, 289
Allgemeine Deutsche Zeitung, 65
Allgemeine Zeitung (Augsburger), 64, 66, 139, 142, 143, 164, 293, 313, 318, 332, 334-336, 338, 347, 348, 350
Alphen, Hieronymus van, 198
Alphen, L. R. J., 196
Amberg, 265
Amerikaanse Stoomvaart Maatschappij, 148
Amersfoortsche Courant, 164, 259
l'Ami du Limbourg, 229
l'Ami du Peuple, 297
l'Ami de la Religion, 332, 335-338, 352
Amicitia, Groote Societeit, 201, 204
Amstelodamum, 270
Amsterdammer, Dagblad De, 223, 225, 243, 290, 294
Amsterdammer, Weekblad De, 223
Amsterdamsch Studenten Corps, 176
Amsterdamsche Courant, 57, 69, 87, 89, 117, 220, 223, 229, 243, 273, 274, 290, 351
Amsterdamsche Hermes, De, 13
Andrews, A., 115, 303, 306
Andriesz, Jan, 10
l'Ange Huet, J., 151, 251, 261
Annales du Commerce Extérieur, 338, 339
Anti-Corn Law-League, 160
Anti-Dagbladzegel-Verbond, 40, 79-81, 92, 109, 116, 121, 125, 128-131, 135, 144-146, 148-154, 156, 157, 159, 161, 162, 164-167, 170, 172, 175-177, 181, 182, 189, 194, 196, 198, 201, 206, 255, 258, 261, 313
Anti-Revolutionaire-Partij, 259
Archief van de griffie van de Eerste Kamer, 172
Archief van de griffie van de Tweede Kamer, 40, 43, 47, 49, 55, 172

- Archief van de P.T.T., 37
 Archiefcommissie van het Utrechtsch Studenten Corps, 159
 Arnheemsche Courant, 24-26, 40, 57, 63-73, 82, 85, 88, 89, 91-94, 112, 117, 121, 133, 163, 164, 193, 209-214, 224, 229, 243, 272, 273, 295, 296, 298, 327, 328, 352
 Arnheemsche Courante, 10
 Arnheemsche Drukkers- en Uitgeversmaatschappij, 25
 Asmodée, 23, 75, 76, 230
 Aspinall, A., 303, 304, 306, 307
 Assen, A. van, 130
 Assendelft de Coningh, A. D. van, 29
 Asser, T. M. C., 167
 Association for Promoting the Repeal of the Taxes on Knowledge, 308
 Athenaeum, 115, 116, 139, 143, 317
 Aubry-Foucault, 334
 Auger & Sohne, 297
 Augsburgser Nachrichten, 246
 Austria, 65
 l'Avenir National, 164, 297, 330
 Aviso van Augsburg, 6
 Avondbode, De, 19
 Avondpost, De, 254, 255
- Baak, E., 224, 228
 Bac, H. N., 179
 Bachiene, P. J., 43, 48
 Baelde, Rud., 169
 Bahlmann, J., 259
 Bake, C., 12
 Balbi, Adrien, 140
 Balzer, W., 324
 Barge, A. M., 167
 Barnes, Thomas, 312
 Baschwitz, K., 9, 11, 12
 Bataviaasch Handelsblad, 352, 353
 Bataviaasch Nieuwsblad, 87
 Baudet, H., 56, 78
 Bax, Adriana J. H., 199
 Bazendijk, P. M., 252
 Beelaerts van Blokland, G. J. T., 158
 Beer, T. H. de, 209
 Begram, W. C. M., 53
 Belastingmuseum te Rotterdam, 196
 Belfast Daily Mercury, 312
 Belinfante, A., 87
 Belinfante, D., 87
 Belinfante, G., 125
 Belinfante, Gebr., 296
 Belinfante, Isaac, 87
- Belinfante, Jacob, 86
 Belinfante, J. J., 87
 Belinfante, Joh. J., 87
 Belinfante, M. E., 87
 Bellet, Louis, 334
 Beller, Roger, 330, 332
 Bell's Life in London, 311
 Belle, G. W. van, 204
 Bergsma, E., 175
 Berliner Borsen-Telegraph, 265
 Berliner Politische Nachrichten, 265
 Bescherelle, 141
 Bethesda-Van Weelziekenhuis, 199
 Betz, G. H., 54, 55, 57, 62, 63, 77-79, 94, 124, 147, 160, 183
 Beurzencourant, 67, 68
 Bevervoorde, A. van, 18, 23
 Beijers, J. L., 242, 243, 252
 Beyma thoe Kingma, S. W. H. A., 63
 Bibliographie für Deutschland, 64
 Bibliothèque Nationale, 271, 328
 Bibliothèque Mazarine te Parijs, 9
 Bichon van IJsselmonde, J. A. M., 206
 Biesen, J. W. van den, 19-21, 35, 36
 Bigelow, 139
 Bilderdijk, W., 70
 Binger, Gebr., 233, 238
 Binger, Hyman, 233
 Binney Dibblee, G., 304
 Birkbeck, George, 305
 Birmingham Journal, 311
 Bismarck, Otto von, 268, 302, 327, 331
 Bixio, 335
 Blanc, Louis, 137
 Blaser, Fritz, 324
 Blikman en Sartorius, 252
 Bleeker, P., 248
 Blok, B., 87
 Blom, F. W. C., 57, 63
 Bloomsbury Gazette, 316
 Blijdenstein, W. J., 167
 Bodel Nijenhuis, J. T., 15
 Bock, Het, 128
 Bömer, Karl, 272
 Borsenblatt für Buchhandel, 64
 Borsenhalle, 65, 335
 Bohn, Fasbender und Herber, 296
 Bok, W. P. J., 22
 Bolza, A., 292
 Bom, E. de, 6
 Bonneau, Alex., 336, 341
 Boreel van Hogelanden, W., 47
 Borthwick, Algernon, 344
 Bos, J., 204

- Bosch Kemper, J. de, 23, 187, 188
 Bosse, P. P. van, 38-43, 47, 49-53, 57, 61, 63, 80, 93, 96, 108, 125, 131, 146, 147, 181, 182, 184, 185, 189, 191, 194, 221, 249, 252
 Bosscha Jr., J., 149, 167, 249
 Boukema, P. J., 56
 Bouman, Jan Jacobsz., 10
 Bourgin, Georges, 321
 Box, Henri, 17
 Bredasche Courant, 243, 273
 Bremer Einfuhrliste, 65
 Bremer Nachrichten, 300
 Breslauer Zeitung, 333, 349
 Bright, ? , 355
 Brink, E. A. B. J. ten, 37, 216, 263
 Brink, J. ten, 164, 239
 Brinkman, C. L., 273
 Broers, W., 176
 Broersz., Joost, 10
 Brons, M., 327
 Brooshooft, P., 247
 Brougham, Henry Peter, 304
 Bruggen-Simons, ministerie-Van der, 49
 Brugmans, I. J., 257
 Brummel, L., 5
 Bruyn Kops, J. L. de, 125, 150, 164, 168, 194
 Budapest Correspondenz, 265
 Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, 11, 324
 Bullock Printing Press Co., 297
 Bund, Die, 70
 Bureau Das Manuskript, 265
 Bureel Het Manuscript (W. Gosler), 265
 Buren, H. J. van, 206
 Burger H. J., 151, 194, 201
 Burghoff, 291
 Bury, J. P. T., 303
 Busken Huet, Conrad, 202
 Buys, J. Th., 56, 61, 79, 149, 158, 168, 259
 Bijbou, J. H., 177

 Cahiers de la Presse, 321
 Caesar, J., 8
 Campbell, Lord, 304
 Cappelle, H. H. van, 157, 158, 168
 Carlile, Richard, 304
 Carpenter, 304
 Case, Lynn M., 327
 Cecil, Robert, 310
 Centen, D. B., 221
 Central News, 265
 Centrale, 335
 Centrum, Het, 243, 259
 Charivari, Le, 66
 Charro & Zonen, H. F. de, 233
 Cherbuliez, A. E., 83
 Chronicle, 161, 350
 Chronique Graphique, La, 8
 Church and State Review, 139, 143
 Cincinnati Type Foundry, 297
 Clerck, K. de, 130
 Cobbett, William, 304
 Cobden, Richard, 307, 339, 344-346, 353, 355
 Colenbrander, H. T., 17
 Collins, Irene, 331
 Commercio, O, 338
 Commissie voor het archief van het Leidsch Studenten Corps, 156
 Commissie van Landbouw in de Provincie Groningen, 177
 Communicatie Cahiers, 3, 304
 Coninck Liefsting, F. H., 176
 Conisbee and Smale, 297
 Constitutioneel, De, 81
 Constitutionnel, Le, 114, 116, 297, 298, 329, 332, 335-338, 341, 350-352
 Constitutionnelle Zeitung, 65, 318
 Cork Constitution, 312
 Correspondance Bullier, 337
 Correspondance Hongrois, 265
 Correspondance Française, 265
 Correspondance Havas, 265, 338, 349, 351
 Correspondenz Bureau, 265
 Correspondenz Krausner, 265
 Corsaire, Le, 66
 Corver Hooft, J., 24
 Coster, L., 187
 Cotta, A., 293, 332
 Courant, De, 245
 Courant d'Italie et d'Almagne, 10
 Courante uyt Italiën, Duytsland etc., 9
 Courrier, 334
 Courrier des Alpes, 337
 Courrier des Etats-Unis, 337, 338
 Courrier van Europa, 14
 Courrier Français, Le, 142, 318
 Courrier du Havre, 335
 Courrier de la Meuse, Le, 57, 229
 Courrier du Pas-de-Calais, 338
 Court Journal, 350, 353
 Cousin, H. H., 176
 Coutze en Overbroek, 272
 Couvée, D. H., 9, 12
 Cowley, H. R. Ch., 339
 Cramer, N., 39, 56, 86, 257, 258, 260
 Cremer, J. F., 198

Cremers, J. J., 48
Cucheval Clarigny, A., 110
Cullock, 100

Dagblad van 's-Gravenhage, 57, 69, 273
Dagblad van het Hertogdom Limburg, 273
Dagblad van Nederland, 283
Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage,
87, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 107, 108,
112, 117, 119, 139, 142, 143, 163, 191,
192, 220, 229, 237, 243, 258, 313-315,
355
Dagbladmaatschappij (De Amsterdammer),
225, 228
Dageraad, De, 203
Dahl, F., 5, 6, 9, 10
Daily Express, 312
Daily News, 69, 115, 142, 161, 223, 264, 308,
311, 313, 316, 331, 335-338, 349-353,
Daily Telegraph, 142, 304, 313, 313-318, 331
Dalen, Emelie S. C., 199
Dam van Isselt, E. W. van, 190
Daube & Cie., G. L., 224
Daube's Feuilleton-Correspondenz, 265
Daun, J., 327
D(avies), E. W., 303
Debating-club te Rotterdam, 77, 80
Débats, Les, 116
Decker, G. J., 293
Degener und Weiler, 297
Deken, Aagje, 237
Dekker, Eduard Douwes, 242
Delftsche Courant. Nieuwsblad voor Delft
en Delftland, 88, 89, 112, 349
Demonchy, 19
Deniel, R., 327
Derkinderen, P., 18
Deutsche Feuilleton-Correspondenz F. C.
Entrich, 265
Deutsche Reform, 64
Deutsche Volkshalle, 64
Deutsche Zeitung, 331
Deutsches Kunstblatt, 64
Deventer Courant, 164, 274
Deventer, J. C. van, 168
Dia, El, 338
Diederichs, Gebr., 20, 36, 49, 74
Diemer, E., 56
Dijkers, A. M., 177
Dirks, J., 53, 62
Disraeli, B., 308
Dobson Collett, C., 303, 308

Domela Nieuwenhuis, T., 239
Donker Curtius, D., 202
Doorman, J., 22
Doorman, J. D., 255
Doorn, E. C. H. van, 49
Doorninck, J. I. van, 125
Doorninck, J. J. van, 176
Dop, J. van den, 247
Dresdener Anzeiger, 318
Dresdener Journal, 318, 333
Dresler, Adolf, 8
Droge, F. W., 325
Droit, Le, 334, 338
Drumont, Edouard, 327
Duisburger Zeitung, 65
Dullert, W. H., 182
Dumbar, Y., 61
DuMont Schauberg, 332
Dunlop, A. R., 169
Dunlop & Mees, Fa., 148, 199
Duparc, A., 168, 176
Dupuy, Aimé, 327
Düsseldorfer Zeitung, 64
Duthil, Catharina Anna, 30
Duthil, J. F., 30
Duval, Jules, 164
Duyt, A. G. C. van, 167
Dwarskijker, De, 203
Dijk, P. van, 297
Dijnsdaegsche Post-Tijdingen Uyt 's Gra-
ven-Hage, 215
Easton, C., 238
Echo, De, (Volksblad), 86, 225, 243
Echo, The, 142, 316
l'Echo du Loire, 336
Echo van het Nieuws, 223
l'Echo Universel. Journal des Pays Bas, 50,
51, 53, 88, 89
Echo van het Zuiden, De,
Eck, D. van, 40, 43, 47-49, 52-54, 63, 167,
187, 188, 216, 220, 258, 310
Eclairer Politique. Journal de l'Opposition,
18
Economist, De, 116, 125-128, 147, 164, 194,
202
Editie voor Oost-Indie van de N.R.C., 279,
280, 282
Economiste Français, 164
Eeden, F. W. van, 239
Eeno, R. van, 19
Effen, Justus van, 231

- Eickhoff, J. G. A., 297
 Eigen Haard, 197, 198
 Ekker, H. G., 177
 Elberfelder Zeitung, 64, 350, 352, 353
 l'Emancipation, 97
 Engels, P. H., 16, 22, 28
 Englisch Churchman, 115
 English Correspondence, 265
 Enschedé, Joh., 15
 Enschedé, J. W., 128, 229, 231, 233, 234, 240, 242
 l'Epoque, 142, 318, 330
 l'Ere Nouvelle, 297
 l'Escaût, 116
 Espana, 334
 l'Espero, 334, 338
 Esser, I., 159
 d'Ester, Karl, 330
 l'Etendard Politique et Universel, 18, 19, 164, 330
 l'Etoile Belge, 97, 116, 137, 138, 164, 223, 228, 360
 Ette, A. J. H. van, 147
 l'Etude de Presse, 326
 Euros, 3
 l'Événement, 223
 Evers, W. J. M., 3
 Evertsen de Jonge, W. C. K., 17
 Ewart, William, 308
 Examiner, 115, 351
 l'Express, 338
 Eijssinga, F. J. J. van, 49
- Fabius, J. W., 156
 Figaro, Le, 139, 142, 143, 223, 294, 317, 318, 329, 330, 332
 Financieel Weekblad van Het Nieuws van den Dag, 240, 244
 Fisher, Helmut, 10
 Fligende Blätter, Die, 64, 223
 Fokker, G. A., 39, 63
 Font, Jean Alexandre de la, (Languedoc), 12
 Forst und Bohn Nachfolger, 296
 Forum Romanum, 8
 Fox Bourne, H. R., 303, 307, 308, 310
 France, La, 115, 116, 294, 330, 335
 France Centrale, 338
 Franken, L., 29
 Frankfurter (Deutsches) Journal, 65
 Frankfurter Ober-Post-Ambt Zeitung, (= Frankfurter Post Zeitung), 64, 70
 Frans II, 335
 Frans Jozef, keizer, 349
- Fransen van de Putte, J., 176, 191
 Free-Press-Union, 309
 Freeman's Journal, 312
 Friesche Courant, 112, 118, 164
 Fritsch, Ahasver, 14
 Fruin, J. A., 149, 166, 194
 Fruin, R., 11, 149
 Fugger Zeitungen, 6
 Funke, G. L., 139, 229, 231-234, 237, 242, 359, 360
 Funke, J., 242, 245
- Gaceta (Madrid), 353
 Galignani's Messenger, 64, 66
 Garibaldi, Guiseppe, 335
 Gauss, Karl Fr., 263
 Gazzetta di Perugia, 336
 Gazzetta di Torino, 336
 Gazette, 6
 Gazette de France, La, 329, 332-334, 337, 340, 341, 348, 351, 353
 Gazette de Gaete, 334-338
 Gazette des Tribunaux, 334, 336, 338
 Gelder Zoonen, Van, 291
 Gelegenheidsfeuilleton-Correspondenz L. Gronau, 265
 Gemeentearchief Arnhem, 64
 Gemeentearchief Rotterdam, 125, 130, 149, 151, 165, 170, 204-206, 275, 279, 291
 Gemeente- en Universiteitsbibliotheek te Goteborg, 5
 Gemeentestem, De, 81, 164, 181, 182
 General Correspondance, 265
 Genrich, W., 327
 Germania, 327
 Geuns, S. J. van, 167, 176
 Gevers Deynoot, W. Th., 232, 233
 Geijsbeek, Witsen, 70
 Gibson, Milner, 308-310, 354, 355
 Gids, De, 40, 61, 76, 167, 202
 Giornale di Roma, 333-338, 348, 349, 351, 352
 Girardin, Emile de, 137, 330
 Gladstone, W. E., 83, 308, 310, 328
 Glasgow Herald, 312
 Glasgow Saturday Post, 312
 Globe, The, 69, 161, 317, 336, 338, 344
 Godechot, Jacques, 321
 Godefroi, M. H., 39, 43, 62, 78, 131
 Goebel, T., 292
 Goede Belijdenis, De, 112
 Goedkoop, J., 176
 Goeje, M. J. de, 232

Goekoop, Hendrika Neeltje, 199
 Goeman Borgesius, H., 253, 259
 Goesche Courant, 164
 Goethe, J. W. von, 133
 Goltstein, J. K. van, 61, 131
 Goltstein, W. van, 62
 Goovaerts, A., 11
 Gorter, Simon, 221, 232, 237, 239, 240
 Goudsmit, J. C., 232
 Grasshof, R., 10
 's Gravenhaagsche Courant, 14, 15
 's Gravenhaagsche Nieuwsbode, 107
 Greenwood, Frederick, 331
 Grenzbote, Die, 64
 Grey, Henry, 304
 Groen van Prinsterer, G., 65, 85, 258
 Grondwet, De, 67, 68, 81, 83, 85, 258, 352
 Groninger Courant, 112, 118, 221, 273
 Groot, J. H. de, 254
 Groth, Otto, 10, 13, 324
 Grothe, Berliner Kunst- und Theater-Correspondenz, 265
 Gueroult, Ad., 336
 Gutenberg, 292
 Guttenberg, 64

Haagsch Correspondentiebureau, 86, 87, 265
 Haagsche Courant, 243, 254, 255, 256
 Haagsche Miniatuur-Nieuwsbode, 23
 Haagsch Weekblad, 88, 89
 Haas, Friedrich, 292
 Haassenstein & Vogler, 143, 224
 Haegsche Post-Tijdingen, 215
 Hagen, T. C. B. ten, 50
 Hall, F. A. van, 22-26, 34, 53, 54, 90, 91, 117, 147, 167, 249
 Hallberg, S., 5
 Hamacher, Fa., 230
 Hamburger Beobachter, 65
 Hamburger Correspondenz, 65
 Hamburger Einfuhrliste, 65
 Hamburger Fremdenblatt, 19
 Hamburger Nachrichten, 65
 Hamel, G. A. van, 246, 247
 Hamm, Andreas, 296
 Handel und Spencersche Zeitung, 65
 Handelsblad van Antwerpen, 67, 68
 Handels- en Effectenblad, 57, 68, 87, 88, 257, 351, 352
 Handelscompagnie Mozambique, 199
 Hannoversche Zeitung, 65

Harrild and Sons, 297
 Harting, Paul, 159
 Hartmann, Wilhelm, 6
 Hartog, J., 13
 Hartogh Heijs van Zouteveen, H., 233
 Hatin, E., 10, 137, 139, 164
 Hauff, W. R., 221
 Haus, W. D., 175
 Havas, 264, 331, 336
 Havas Bullier, 334-338, 341, 342
 Havas Laffite & Cie, 224
 Havin, A. M. L., 337
 Hazewinkel, H. C., 203
 Heck, G. J. van, 167
 Heck, H. J. van, 177
 Heemskerk Azn., J., 54, 57, 189
 Heemstra, S. baron van, 24
 Heenan, ?, 312
 Heenemann, H., 324, 332
 Hees, C. M. van, 175
 Hein, J. W., 190
 Heinen, E., 327
 Heldersche en Nieuwedieper Courant, 164
 Hemels, J. M. H. J., 1, 150, 304, 322
 Hengst, P. ten, 20
 Hennequin, J. M., 177
 Henning, Jr., H., 270
 Herald (New York), 161
 Herd, Harold, 325
 Hesta, Fa., 230
 Hetherington, H., 304, 305
 Heukelom, C. van, 57
 Heukelom, M. C. van, 53, 232
 Heusde, A. C. van, 12
 Heusdensche Courant, 112
 Heuse en Co., 297
 Heuvell, P. H. van den, 229
 Heuvell & Van Santen, Van den, 229, 360
 Heije, J. P., 239
 Hill, R., 216, 293
 Hilten, Caspar van, 9-11
 Hilten, Jan van, 9, 11
 Hindle, W., 344
 Hir, Le, 340
 Historie des Pausdoms, De, 13
 Historisch Genootschap, 22
 Historisch Genootschap Roterodamum, 196
 Hoe and Company, R., 293, 297
 Höfelt, A., 168
 Hoekstra, Sytse, 233
 't Hoen, Pieter, 14
 Hoëvell, W. R. baron van, 147, 249
 Hoeven, H. van der, 150, 168, 176
 Hogendorp, G. K. van, 16

Hoitsema, Gebr., 221
 Holdert, H. M. C., 245
 Hollandsche Revue, 198
 Hollingerus Pijpers, P. J. J., 185
 Holm, M.,
 Holwerda, A. E. J., 161, 162
 Hoogeweegen, J., 199
 Hoogeweegen, J. H., 148, 151-153, 198, 199
 Hoop Jacobuszoon, Jan van der, 206
 Hoop Scheffer, J. G. de, 232
 Hop, W. M., 276
 Hopkinson and Co., 297
 Hoppe, P., 179
 Hout, W. N. van der, 10
 Hoyer, E. C. W., 151, 201
 Hoynck van Papendrecht, A., 206, 275
 Hubbard's International Newspaper Agency,
 H. P., 224
 Hubrecht, A. A. W., 196
 Hubrecht, A. V. M., 196
 Hubrecht, F. R., 196
 Hubrecht, H. F. R., 148, 151-153, 196-198,
 200, 201
 Hubrecht, J. J., 196
 Hubrecht, P. F., 196
 Hughon, M. A., 15
 Hugo, Victor, 208
 Hulst, K. van, 77
 Hume, Joseph, 305, 308
 Hummel, C., 296
 Humorist, 223
 Huskisson, 328

 Iben, Icko, 323, 356, 357
 Illustrated London News, 115, 311
 Illustrierter Zeitung, 65
 l'Indépendance Belge, 64, 66, 68, 69, 97, 106,
 109, 114, 116, 128, 139, 142, 143, 183,
 223, 314, 315, 318, 336, 338, 351-353
 l'Indépendant, 334, 338
 Indier, De, 81
 Indisch Genootschap, 63
 Indische Post, De, 197
 Indische Tolk, 240, 244
 Innis, H. D., 3
 Institut Français de Presse, 321, 330
 Institut Français d'Histoire Sociale, 321
 Institut de Sciences de la Presse, 321
 Instituut voor Perswetenschap te Amster-
 dam, 252
 Internationaal Persmuseum te 's-Gravenhage

International Committee of Historical
 Sciences, 323, 324
 Internationale Zeitungs-Correspondenz, 265
 Isaacs, G. A., 292
 Ising, Arnold L. H., 86, 248
 Iterson, F. F. van, 200

 Janicot, Gustave, 333, 340
 Janssen, Jan, 10
 Janus de Politieke Blixem, 14
 Jansz., Broer, 6, 9-11
 Javasche Courant, 351
 John Bull, The, 115
 Jonckbloet, W. J. A., 188
 Jones, John F., 224
 Jong van Beek en Donk, J. J. F. de, 168
 Joosten, A. C., 232
 Jottrand, L., 164
 Journal d'Affiches, 139, 143
 Journal Amusant, 223
 Journal de Bruxelles, Le, 338
 Journal de Constantinople,
 Journal des Débats, 64, 66, 106, 112, 118,
 139, 142, 143, 297, 309, 310, 313, 318,
 329, 332, 334-338, 343, 350-353
 Journal de Francfort, 65, 338
 Journal de Genève, 116
 Journal de la Haye, 273
 Journal de Liège, 138
 Journal de Limbourg, 273
 Journal du Loiret, 336, 337
 Journal Politique, Commercial et Littéraire
 de la Haye, 17, 18
 Journal pour Rire, 223
 Journalist, De, 56, 78
 Julien, H., 297
 Jungling's Feuilleton-Correspondenz, Paul,
 265

 Kaay, W. van der, 168
 Kamer van Koophandel en Fabrieken voor
 Dokkum en omliggende gemeenten,
 176
 — te Enschede, 176, 177, 178
 — te Groningen, 175
 — te Leiden, 177
 — te Meppel, 175
 — te Nijmegen, 179
 — te Rijssen, 175
 — te Schiedam, 179
 — te Vlissingen, 176
 — te Zwolle, 179

- Kamper Courant, 77-80, 273, 352
 Kan, C M., 198
 Kanter, H Ph de, 168
 Katholiek Instituut voor de Journalistiek,
 12, 203
 Katholieke Illustratie, 225, 228
 Katholieke Nederlandsche Stemmen, 351
 Kayser, Jacques, 321, 322, 326
 Keer, H., 247
 Kelderman, R. J., 130
 Kemink en Zoon, 196
 Kempnaer, J. M. de, 24, 39
 Kerdijk, A., 159
 Kerkelijke Courant Katholieke Nederland-
 sche Stemmen over Gods-, Staats-,
 Geschied- en Letterkunde, 351
 Kerkwijk, J. J. van, 259
 Ketelaar, J D., 230
 Keyser, L., 21, 49
 Kieser, Rolf, 327
 Kiesvereniging Recht en Orde, R. K., 148
 Kiesvereniging Vooruitgang, 148, 198
 Kiezersvereniging Alblaserdam en Om-
 streken, 175
 Kindercourant van Het Nieuws van den Dag,
 240
 Kirberger, C. F. L., 144, 145
 Kladderadatsch, 65
 Kleine Courant, N. V. de, 224, 228, 233, 236,
 237, 244, 245
 Klempa, J., 8
 Kluit, M. E., 16
 Kluthoofd, D., 176
 Knight, John Edw., 275
 Knight Hunt, F., 3, 4, 83, 84, 303, 305, 306, 308
 Knoll, J. H., 327
 Knoop, J. H., 13, 14
 Kolnische Volkszeitung, 327
 Kolnische Zeitung, 64, 68, 69, 97, 105-107,
 116, 121, 138, 139, 142, 143, 163, 183,
 223, 313, 315, 318, 327, 332, 333, 335,
 338, 346, 347, 350, 352
 Koenig, Friedrich, 292, 293
 Koenig & Bauer, 293, 294, 296
 Koeningberger Hartungsche Zeitung, 333
 Koers en Rente, 244
 Kolff, Gualtherus, 233
 Kolff, Hendrika Adriana, 199
 Koloniaal Instituut (= Koninklijk Instituut
 voor de Tropen), 198
 Koning, Johan, 197, 198
 Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage,
 5, 6, 18, 129, 271, 328
 Koninklijke Bibliotheek te Stockholm, 6, 9
 Koopman, G. L., 272
 Kornhandel, 65
 Koszyk, K., 302, 325, 327, 331, 332
 Krantz, B. F., 232
 Kreuzzeitung, 352
 Kroniek van den Dag, Nieuws- en Adver-
 tentieblad, 240
 Kronijk voor Utrechtsch Beeldende Kunst
 en Nijverheid, 351
 Krul, Leo,
 Kruseman, A., 175
 Kruseman, A. C., 15, 26, 27, 44, 45, 128, 136,
 180, 182, 231, 309
 Kulen, E. J., 175
 Kulk, T. C. van der, 251, 256, 260, 261
 Kuijk, J. van, 182, 185, 187
 Kuyper, Abraham, 259
 Laat de Kanter, J. H. de,
 Lacordaire, Henri, 297
 Lamennais, H. F. Robert de, 297
 Lamping, I. A., 201, 277, 285-287
 Land en Volk, 259
 Lange, J. J. de, 169
 Langemeyer, G. E., 56
 Langenhuisen, C. L. van, 350
 Lasalle, F., 226
 Law Journal, 139, 143
 Leclercq, J. L. M., 39
 Lee, Abraham van, 128
 Lee, M. H. van, 69, 70, 81, 91, 109, 116, 121,
 128, 129, 131-139, 144-147, 164, 166,
 196, 228, 229, 239, 243, 255, 299, 300,
 302, 303, 313
 Leeds Mercury, 311
 Leeds Times, 311
 Leeuwarder Courant, 13, 118, 133, 243
 Lefevre, C., 335
 Lehman, J., 327
 Leidsch Dagblad, 147, 164, 229, 243, 245-
 247, 255, 294
 Leidsch Studenten Corps, 149, 156, 164, 166
 Leidsche Courant, 57, 245, 246, 273
 Leidsche Studenten-Debating-Society, 158
 Leipziger Zeitung, 65, 332
 Leiter, F., 302
 Lenting, L. Ed., 167, 188, 221
 Lerg, W. B., 271, 325
 Lepinasse, A. J. H. de, 175
 Levant Herald, 335, 337, 338, 351
 Levy Lawson, 304
 Lezwijn, Paul Claude, 233

- Liberale Correspondenz, 265
 Liberale Kieversvereniging Rotterdam, 148, 200, 204
 Liberale Unie, 200
 Liberté, La, 298, 330
 Licensed Victuallers, 313
 Lieshout, François, 10
 Lievegoed, A. J., 56, 325
 Limayrac, Paulin, 334
 Limburg Brouwer, P. A. S. van, 57, 61, 107
 Lindemann, M., 325
 Lindo, M. P., (= de oude heer Smits), 149, 248
 Linkenheil, R. D., 327
 Lion, Iz. J., 44, 45, 81, 82, 84-89, 93, 96, 99-102, 103, 105, 107-125, 137-139, 159, 161, 164, 208, 212, 258, 315
 Lion, Jacobus, 159-162, 164
 Literarisches Institut F. C. Entrich, 265
 Lithren, J. van, 176
 Liverpool Mercury, 311
 Livois, R. de, 229
 Lloyd, 65
 Lloyd's Weekly Newspaper, 311
 Lodewijk XIV, 12
 Locomotief, De, 164
 Loffler, M., 56
 Loffler, T., 56
 Loser, M., (L. Kaiser), 296
 Lombardia, 334
 London Committee for Obtaining the Repeal of the Duty on Advertisements, 308
 London Dispatch, 305
 London Echo, 291
 Loonen, W. J. C., 130
 Looze en Waal, De, 221
 Loudon, J., 107, 152
 Louwen, T. M., 199
 Lux et Libertas, 20
 Luykx, Th., 300, 301
 Luzac, L. C., 24, 190
 Lytton Bulwer, Edward, 305
 Maanen, C. F. van, 16
 Maas Geesteranus, A. M., 248, 249, 251, 253, 259, 261
 Maas Geesteranus, G., 176
 Maasbode, De, 112, 204, 205, 243, 259
 Maatschappij tot Afschaffing van de Staatsloterij, 160
 Maatschappij tot Exploitatie, Aankoop en Uitgifte van Nieuwsbladen, 225, 227, 228
 Maatschappij tot Exploitatie der Amsterdamsche Courant, 225, 227
 Maatschappij tot Exploitatie van het Dagblad Het Centrum, 225
 Maatschappij tot Exploitatie van een Dagblad voor Deventer en Omstreken, 225, 228
 Maatschappij tot Exploitatie van het Nieuwsblad „De Hollandsche Afrikaan”, 225, 227, 228
 Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, 23
 Maatschappij tot Nut van het Algemeen, 160, 238
 Maatschappij tot Nut van de Javaan, 160
 Macaulay, Th. B., 320
 Mac Gillavry, T. H., 167
 Mackay, kabinet-, 259
 MacMahon, M. E. P. M., 271
 Maschinenfabrik Augsburg, 296
 Maschinenfabrik Worms, 296
 McLuhan, H. M., 3, 360
 Magdeburgische Zeitung, 333
 Mailcourant van Het Nieuws van den Dag, 240, 243, 244
 Maintzer Journal, 64
 Maison Modele, 336
 Malettke, Klaus, 327
 Manchester Examiner, 311
 Manchester Guardian, 264, 304, 313, 350
 Manen, W. H. R. van, 275
 Marioni, M., 291, 297
 Markische Kirchenblatt, Das, 352
 Mathon, Ed., 164
 Maulde en Wibart, 297
 Maze, Die, 18
 Mededelingen van de Nederlandse Dagbladpers, 322
 Meer, C. van der, 18
 Mees, B., 169, 201
 Mees, Goris H., 148
 Mees, Gregorius H., 148
 Mees, Gualtherus, H., 148, 151-153, 198, 199, 201
 Mees, Jacob, 199, 201
 Mees, Marten, 148, 201, 233
 Mees, W., 232
 Meester, ministerie - De, 259
 Meeter, E., 23, 24
 Meininger, Mathijs van, 10
 Meissner, H. H., 324, 333
 Melbourne, William Lamb, 305
 Mémorial d'Amiens, 336, 337
 Mémorial de Lille, 337

Mergenthaler, O., 295
 Merkesteyn, P. van, 247
 Merlen, B. van, 85
 Mesnil-Marigny, ?, du, 344
 Messenger du Midi, 334, 338
 Messenger de Nice, 336, 338
 Meulen, J. H. v.d., 176
 Meulen, R. van der, 8, 14, 222, 224, 225, 234, 235, 246, 248, 253, 254, 262-264, 266, 275, 293, 294, 296
 Meulen, W. W. van der, 258
 Meurs en Stufkens, Van, 205
 Meuse, La, 116, 138
 Meussen, K. A., 43
 Meijer, H.-Fr., 324
 Michaëlis, Otto, 133, 171
 Michiels van Kessenich, L. F. K., 168
 Middelbursche Courant, 30, 57, 193, 194, 221, 225, 227, 228, 243, 273, 350
 Middelweeckse Courante, 10
 Milbitz, 335
 Milders, A., 206
 Mill, John Stuart, 162, 163, 188
 Millaud, M. P., 229, 330, 331
 Milo, A., 79
 Miniatuur 's Gravenhaagsche Nieuwsbode, 23
 Mingelen, P., 23
 Mirkine-Guetzévitch, B., 321
 Mitchell en Co., 143
 Modderman, A. E. J., 150, 167
 Moens, A., 182, 221
 Molenaar, Hugo, 169
 Momma, J. J., 157, 158
 Momvisch, D. J., 175
 Monchy, E. de, 176
 Monchy, M. M. de, 206
 Monde, Le, 330, 332, 334, 337, 338, 351
 Moniteur (Universel) Le, 298, 314, 315, 329, 332, 334, 336-339, 342, 348, 349, 351-353
 Monmouthshire Merlin, 311
 Montagne Oz., A., 247
 Moore, Richard, 308
 Morison, S., 8, 215
 Morning Advertiser, 311
 Morning Chronicle, 115, 331, 336, 342-344, 349, 352
 Morning Herald, 115, 116, 311, 331, 343, 348, 350
 Morning Post, 118, 161, 215, 264, 337, 341-344, 349, 351, 352
 Mosse, Rudolf, 224
 Mouvement Social, Le, 322, 326
 Mudge, Isadore Gilbert, 321

Mulder, Lod., 247
 Muller, F., 233
 Muller, P. N., 176, 232
 Münchener Nachrichten, 246
 Münchener Neueste Nachrichten, 332
 Münster, H. A., 10
 Muser, G., 324

 Naakte Waarhey, De, 13
 Nagel, W. P., 219, 222
 Nahuijs, G. A., 159
 Nakken, J. W., 179
 Napoleon III, 270, 328-330, 340, 344, 353, 359
 Napoléoniën, 337
 Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, 130
 National Zeitung, 64, 138, 139, 143, 302, 303, 314, 351
 Nationale Levensverzekeringsbank, 197
 Nationalités, 335-338
 Navorscher, De, 12
 Nederland, 164
 Nederlander, De, 85, 259
 Nederlands Genootschap van Hoofdredacteuren, 2
 Nederlands Persmuseum te Amsterdam, 6, 242, 252
 Nederlandsch Correspondentiebureau voor Dagbladen, 87
 Nederlandsch Indië, De, 107
 Nederlandsch Nieuwsblad, 19
 Nederlandsche Bank, 237
 Nederlandsche Bell Telefoon Mij., 198
 Nederlandsche Financier, De, 224
 Nederlandsche Industrieel, De, 178
 Nederlandsche Spectator, 107, 129, 136, 140, 164, 191, 208, 209, 352, 353
 Nederlandsche Staatscourant (= Staats-Courant), 36, 41, 85, 86, 126, 154, 156, 217, 218, 229, 251, 273, 350, 353
 Nederlandsche Taalcongressen, De, 164
 Nederlandse Persbibliotheek, 7
 Nefftzer, Auguste, 330, 341
 Neue Deutsche Allgemeine Zeitung, 105, 114
 Neue Preussische Zeitung, 64, 331, 352
 Neusser Handel Zeitung, 65
 New York Herald, 293, 294, 337
 New York Tribune, 293, 294
 News of the World, 311

- Newspaper-Press-Fund, 310
 Newspaper Press Association for Obtaining
 the Repeal of the Paper Duty, 308
 Newspaper Stamp Abolition Committee, 308
 Nierop, A H van, 224, 228
 Nierop, A S van, 62
 Nierstrasz, J. L., 152, 185, 187, 188
 Nieuw Algemeen Effectenblad, 225, 227, 228
 Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage, 57, 87,
 107, 258
 Nieuw Leidsch Dagblad, 246
 Nieuw Nieuwsblad van het Noorden, 290
 Nieuwe Alkmaarsche Courant, 112
 Nieuwe Arnheemsche Courant, 112, 209, 259
 Nieuwe Bijdragen, 351, 353
 Nieuwe Groninger Courant, 112, 118, 243,
 244
 Nieuwe Kamper Courant, 112, 221
 Nieuwe Middelburgsche Courant, 112
 Nieuwe Noordhollander, 112
 Nieuwe Openbare Handelsschool, 197
 Nieuwe Rotterdamse Courant, 25, 39,
 50-52, 57, 58, 69, 75, 76, 82, 85-89, 96-
 106, 112-115, 117, 121-124, 130, 133,
 138, 139, 142, 143, 147-151, 156, 162,
 165, 176, 177, 187, 189, 193, 196, 200-
 202, 204-206, 209, 220-224, 229, 237,
 243, 254, 257, 267, 268, 273-275,
 287, 290-292, 313-315, 327, 333, 347,
 348, 351, 353, 354
 Nieuwe Tijdinghen, 9
 Nieuwe Utrechtse Courant, 164, 229
 Nieuwe Veendamse Courant, 224, 227, 228
 Nieuwe Venloosche Courant, 259
 Nieuwe Winschoter Courant Algemeen
 Nieuws- en Advertentieblad, 164
 Nieuwe Zaansche Courant, 225, 227, 228
 Nieuwe Zevenbergsche Courant, 112
 Nieuwenhuis, J., 18, 130, 203
 Nieuwenhuysen, J., 238
 Nieuwkamp, A. A., 275-278
 Nieuws van den Dag, Het, 128, 207, 210,
 220-224, 227-233, 235-240, 242-245,
 267, 268, 290, 291, 294, 359
 Nieuws en Advertentieblaadje voor Zwolle,
 Zutphen, Apeldoorn en Deventer, 23
 Nieuwsblad voor den Bockhandel, 75, 164,
 229, 233
 Nieuwsblad voor Nederland, 223, 243, 290
 Nieuwsblad van het Noorden, 290
 Nispen van Pansterdam, C E J F. van, 184
 Nolens, W H., 259
 Noorden, Het, Nieuw Amsterdamsch Han-
 delsblad, 240, 270
 Noordbrabander, De, (= Noordbrabanter)
 57, 273, 352
 Noordhollandsche Courant, 14, 350
 Noordziek, J J F., 86
 Nooren, P J., 179
 Noothoorn, A. E. van, 21
 Nord, 351
 Norder Biene, 64
 Nordische Correspondenz, 265
 North British Advertiser, 312
 North British Mail, 312
 Notarishuis, 80, 147, 149, 151
 Northern Whig, 312
 Nouvelles de divers Quartiers, 10
 Nouvelliste du Rouen, 338
 Nurnberger Correspondent, 336, 338
 Nouvelles extraordinaires de divers endroits
 (= Gazette de Leyde), 12
 Nouvelles de Paris de Paul d'Abrest, 265
 Nijgh, H., 50, 204-206, 237, 275-278, 285-287
 Nijgh, J. C., 275, 287
 Nijgh & Van Dittmar, 224
 Nijhoff, Mart., 250, 252, 258
 Nijman, D., 167
 Oblieght, E. C., 224
 Obreen, J M., 176
 Observer, The, 115
 Ochtendblad van Het Nieuws van den Dag,
 240
 Oesterreichische Correspondenz, 265
 Oesterreichische Deutsche Zeitung, 64
 Offers, J C., 206
 Office de Publicite, 224
 Oldenhuis Gratama, L., 185
 Oldenkott, B G F., 204, 205
 Olscha, L., 7
 Olson, Kenneth E., 331
 Onpartijdig, De, 18
 Oost-Afrikaansche Compagnie, 199
 Oostpost - Soerabayase Courant, 351, 352
 Ooyemoer, De, 23
 Oovevaar, De, 23
 Opel, L O., 10
 Openbare Leenzaal en Bibliotheek te Am-
 sterdam, 198
 l'Opinion du Midi, 338
 l'Opinion Nationale, 116, 297, 330, 332, 334,
 336, 341, 348
 L'Opinion, 334, 336, 338, 349-352
 Oprechte Haarlemsche Courant, 15, 57, 67-69,

85, 86, 89, 100, 105, 112, 113, 115, 117,
138, 139, 142, 143, 180, 209, 220, 229,
243, 273, 291, 313-315, 355
Ordinarie Post-Tiding, 215
Ordinaris Dingsdaegsche Courante, 10
Ost-Deutsche Post, 70, 335, 351, 352
Oven, J. C. van, 245
Overhoff, Henri, 129
Overvoorde, J. C., 216
Overijssel, De, 81, 273
Overijsselsch Nieuws- en Advertentieblad,
221
Ozanam, F., 297
Ozouf, Jacques, 326

Paleis voor Volksvlucht te Amsterdam, 237,
317
Pall Mall Gazette, 331
Palmerston, Henry, 304, 312, 328, 340-343,
347, 353
Pareau, A. M., 175
Patrie, La, 116, 293, 298, 329, 332, 334, 335,
337, 338, 343, 344, 348-353
Paupié, Kurt, 323, 329
Pays, Le, 116, 329, 332, 353
Peel, Robert, 328
Peereboom, Robert, 12, 271
Pekelharing, B. H., 167
Pelt, A., 175
People's Charter Union, 308
Perfall, Karl von, 327
Perseveranza, La, 334, 337, 338, 351, 352
Persigny, M. de, 340-343, 346, 347, 353, 355
Pester Correspondenz, 265
Petit Journal de Paris, Le, 223, 228, 229, 294,
330, 331, 360
Petit Moniteur, 299
Petrick, Friedrich, 224
Peuple, Constituant, Le, 297
Phare de la Loire, 337
Phare de la Manche, 334
Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland,
221
Philadelphia Ledger, 293
Philalethes (= Iz J. Lion) 83, 85, 87-89, 99
Pierson, A., 231
Pincoffs, L., 204, 206
Pippijn, J., 272
Plantinus, Jz., A., 177
Plate, F. J., 232
Poel, J. van der, 28
Polaczek's Literarische Agentur, Dr. J., 265
Politieke Kruyer, De, 14

Politieke Praatvaar, De, 14
Politie-nieuws, 223
Politische Correspondenz, 265
Poll, J. van de, 15
Polytechnische School, 125, 168, 237
Pompe, ?, 179
Poor Man's Guardian, 305
Poorter, J. H. H. de, 50
Poortman, K. A., 39
Portuguez O, 338
Post van den Nederrhijn, De, 14
Post- och Inrikes Tidningar, 215, 300
Pot, J. E. van der, 80
Potgieter, E. J., 202
Potter Jr. & Co., C., 294, 297
Potter's Free Press and Weekly Narrative
of Current Events, 309
Praag, H. N. van, 247
Prakke, H. J., 7, 11, 84, 325, 329
Précurseur, Le, 97, 115, 116, 139, 142, 143,
164, 313, 315, 318
Predikbeurtenblad, 223
Press Association, 264
Presse (Weense), 138, 139, 142, 143, 297,
313-315, 319, 334-338, 349, 351, 352
Presse, La, 116, 329, 330, 332-335, 337, 338,
341, 342, 350, 351
Preussische Staats Anzeiger, 64
Preussische Zeitung, 349-352
Progres, 334
Provinciale Drentsche en Asser Courant, 186,
273
Provinciale Friesche Courant, 57, 88, 118,
164, 273, 274
Provinciale Geldersche en Nijmeegsche
Courant, 273
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche
Courant, 193, 291, 243, 349
Provinzial-Correspondenz, 265
Prutz, R. E., 10
Publizistik, 325, 327
Punch, 115
Pungolo, Il, 352
Pijnacker Hordijk, C., 159
Pytersen, H., 259

Raalte, E. E. van, 80, 125, 147, 149, 151-153,
157, 164, 166, 168, 169, 198, 200
Raalte, M. van, 247
Rahusen, H., 184
Rajchman & Frendler, 224
Ramaer, E. H., 28, 29
Raspail, F. V., 297

Ravestein, L. C. J. van, 147
 Reeken, C. G. von, 232
 Reesma, J. G., 175
 Regtdoorzee, J., 167
 Reizende Nieuwsbode, 117
 Relation van Straatsburg, 6
 Renaudot, Théophraste, 131
 Renting, R. A. D., 130, 197, 199, 201
 Republican, 294
 Rethaan Macaré, A. J., 167
 Reuter, Julius, 331
 Reuter's Office, 262, 264, 265, 352, 353
 Revelli, Cher, 334
 Revue des deux mondes, 327
 Revue Encyclopédique, 140
 Revue Historique, 322
 Revue Trimestrielle, 164
 Reijn, C. A. van, 253
 Reynolds' Weekly Newspaper, 311
 Rheinisch-Westph Zeitung, 64
 Rhemen van Rhemenshuizen, C. H. baron
 van, 48, 184, 190
 Ricard, 19
 Ricardo, David, 308
 Ris, Klaas, 289
 Ritter, P. H., 238, 239
 Robberegt de Bic, J., 206
 Rochussen, J. J., 61, 182, 186, 187
 Rogge, H. C., 246, 247, 258
 Rogier, L. J., 5, 12, 23, 26, 200-205
 Roo van Alderwerelt, J. K. H. de, 250, 261
 Roodhuizen, ?, 259
 Rooses, Max, 164
 Rooij, M., 56
 Rotterdams(ch) Jaarboekje, 80, 147, 148, 197,
 199, 203, 275
 Rotterdamsch Leeskabinet, 199
 Rotterdamsch Nieuwsblad, 1, 87, 200, 201,
 225, 227, 228, 241, 243, 247, 253-257,
 281, 294
 Rotterdamsch Weekblad, 203
 Rotterdamsche Bank, 148, 196, 198
 Rotterdamsche Courant, 14, 30, 57, 85, 203,
 205, 206, 253, 273, 275, 349
 Rotterdamsche Diergaarde, 199
 Rotterdamsche Hermes, De, 13
 Rotterdamsche Hypotheekbank voor Neder-
 land, 201
 Rotterdamsche Lantaren, De, 203
 Rouher, E., 339
 Rueb, J. A., 151, 201, 206
 Ruter, A. J. C., 22
 Russell, Jos., 340-342
 Russell, Lord, 308

Russell, W. H., 313
 Ruijter Zijlker, D. de, 168
 Rijckevorsel Hzn, A. van, 48
 Rijckevorsel, H. van, 276
 Rijkens, L., 23

 Saar, Wed. D. du, 272
 Saaymans Vader, P. H., 189
 Salomon, L., 10, 325
 Salomonson, L., 175
 Salvador, M., 82
 Sande, H. G. van de, 176
 Sanson, L., 169
 Santen, E. M. van, 233
 Santen, P. van, 219, 220, 228, 232-234, 242,
 360
 Sasse van Ysselt, L. J. B. van, 191
 Saturday Review, 317
 Saunder's News Letter, 312
 Sautijn Kluit, W. P., 12, 19, 23, 130, 194, 215
 Savornin Lohman, A. F. de, 259
 Saxische Constitutionnelle Zeitung, 65
 Schaalje, Maurits, 233
 Schaepman, H., 259
 Schager Courant, 164
 Scheffer, H. J., 1, 2, 130, 149, 200, 201-204,
 228, 247, 254, 255, 267-269, 281, 284, 285
 Scheffer, J. H., 196
 Schell, C. W. L., 216, 263
 Scheltena, H., 247
 Scheveningsche Drukkerij en Boekhandel,
 225
 Schiedamsche Boek- en Courantdrukkerij,
 225
 Schiedamsche Courant, 164
 Schiller, Johann Christoph Friedrich von, 133
 Schimmel, G. W., 16
 Schimmel, H. J., 232
 Schimmelpenninck, R. J. graaf, 63
 Schimmelpenninck van der Oye, W. A.
 baron, 190
 Schlesische Zeitung, 333
 Schmidt, L., 327
 Schmolke, M., 271, 325
 Schneider, M., 11, 14, 15, 271
 Schultze-Delitz, 318
 Schone-Rieck, Henriette, 6, 11
 Schottenloher, Karl, 8
 Schroot, W. A., 176
 Schwabischer Merkur, 64, 138
 Schwedisch-Norwegische Correspondenz,
 265

Scotsman, 312, 313
 Semaphore, Le, 19
 Sentinelle du Jura, 337
 Serbische Correspondenz, 265
 Seyffardt's Annoncen Bureau, 224
 Seyl, Antoine, 8
 Siecle, Le, 116, 139, 142, 297, 318, 329, 330,
 332, 334, 336, 338, 351
 Siegenbeek, Mathijs, 70
 Siegle, Aug, 224
 Sigl, G., 296
 Sitter, L. U. de, 17
 Sleurs, J. G. F., 276
 Smidt, H. J., 175
 Smidt van Gelder, P., 250, 251
 Smith, E. N., 295
 Snelleman, Joh. F., 148
 Sneller, Z. W., 149
 Spanjersberg, J., 203
 Spectator, De, 231
 Spectator, The, 115, 317
 Spee, J., 130
 Spener, K., 293
 Spencersche Zeitung, 332
 Staatsblad, 18, 23, 25, 31-34, 40-43, 47, 126,
 154, 178, 179, 191, 216
 Stadsbibliotheek van Antwerpen, 6
 Staffordshire Advertiser, 311
 Stamford Mercury, 311
 Standaard, De, 223, 243, 259, 290
 Standard, The, 142, 313, 314, 316-318
 Stanhope, Lord, 292
 Stappers, J. G., 3, 325
 Star, The, 313, 314, 316, 318
 Steenwijker Courant, 164
 Steger, C., 40
 Steiner, Adolf, 224
 Stempels, A., 56
 Stempels, B. G., 254
 Stichting Geslacht Mees, 199
 Stieltjes, T. J., 232, 248, 249
 Stockum Jr W P van, 11
 Stolk, Th. van, 176, 206
 Stolp, A., 11
 Stoompost, De, 57, 243, 352
 Stork, C. T., 150
 Streven, 3
 Stroink Wz, J., 175
 Stuurs, V de, 158
 Sun, The, (New York), 295, 296
 Sun, The, 139, 143, 161
 Sund-Liste, 65
 Symoens, R., 301
 Sijthoff, Albert, 254-256

Sijthoff, A. W., 166, 200, 207, 229, 245-248,
 250, 252, 253, 255, 256, 258, 296
 Sijthoff, C., 256
 Taylor, John Edward, 264
 Technische School te Utrecht, 196, 197
 Telegraaf, De, 243, 245, 290
 Telegraph, The, 312, 352
 Tels, H. H., 201, 275-278, 285, 286
 Temps, L., 116, 139, 142, 143, 223, 297, 314,
 315, 317, 318, 330, 332
 Terbeek, G. F., 179
 Terhorst, D., 176
 Terrou, Fernand, 321
 Tersteeg, J. H., 86
 Tersteeg, J. M., 176
 Tets van Goudriaan, J. G. H., 53, 54
 Tetterode, N., 297
 Teutelink, J. H., 168
 Thadens Delane, John, 312
 Thiebout Jr., C. H., 168
 Thieme, C. A., 25
 Thieme, D. A., 144, 229, 250-253, 258
 Thompson, H. J. W., 18
 Thompson, J. W., 204, 205
 Thorbecke, J. R., 21, 39, 40, 50-53, 84, 95,
 107, 182, 202, 210, 259, 268
 Thouvenel, E., 339
 Tideman, J., 40, 86, 139-144, 313, 315
 Tiedeman, H., 210
 Times, The, (= The Thunderer), 65, 66, 69,
 81, 82, 115, 116, 137, 139, 142, 143, 161,
 264, 292, 293, 303, 304, 306, 310-318,
 332-334, 336, 338, 340-346, 348-353
 Timon, 135
 Tolk der Vrijheid, De, 14, 23
 Traité, Le, 344
 Tranchant, Alfred, 335
 Troelstra, P. J., 259
 Tutein Noltenius, R. M., 131
 Twentsche Industrieschool, 167
 Twentsche Vereeniging tot Bevordering
 van Nijverheid en Handel, 176-178
 Tijd, De, 57, 82, 85, 86, 88, 89, 92-96, 112,
 117, 129, 191, 192, 208, 223, 243, 259,
 273, 274, 290, 350-352
 Tijdinghen uyt Verscheide Quartieren, 9, 10
 Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 147
 Tijdschrift voor Posterijen en Telegraphie,
 219, 222
 Tijdspiegel, De, 207, 208, 256, 260, 261
 Tijl, Erven J. J., 193
 Tijl, Uitgevers, 193

- Uilenspiegel, De, 223
 Uitgever, De, 245
 Ungarische Post, 265
 l'Union, 116, 329, 334, 337, 351
 l'Unione, 336, 352
 Unita Italiana, 351
 l'Univers, 329, 330, 332
 Utrechtsch Dagblad, 112, 117, 164, 243
 Utrechtsch Nieuwsblad, 87
 Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 225, 227-229, 237
 Utrechtsch Studenten Corps, 159
 Utrechtsche Courant, 57, 350-353
 Uyttelst, 297
- Vaderland, Het, 71, 207, 220, 225, 227, 228, 243, 247, 251-254, 258, 259, 261, 262, 267, 268, 291
 Valot, Stephen, 321
 Vaz Dias, A, 87
 Vaz Dias, M, 87, 247, 254, 255
 Vaz Dias, N, 87
 Vaz Dias, S, 87
 Veer, H de, 197, 238, 239
 Verbroedering, De, 69, 128
 Vereenigde Drukkerijen Roeloffzen, Hubner en Van Santen en Gebr Binger N V, 245
 Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, 26, 144, 177, 180
 Vereeniging Dagblad van Nederland, 249
 Vereeniging Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage, 224, 227, 228
 Vereniging De Nederlandse Dagbladpers, 2
 Vereeniging tot Oefening in het Spreken in het Openbaar, 80
 Vereeniging voor Statistiek in Nederland, 226
 Verhoeven, A, 9, 11
 Vermeersch, A J, 19, 299
 Vermeulen, P J F, 259
 Vermink, B J, 179
 Veseler, Joris, 10
 Veth, P J, 232
 Veuillot, Louis, 204, 329, 330
 Victor Fmanuel, koning, 348
 Victory Printing and Folding Machine Manufacturing Co, 297
 Viruly, C I, 184, 206
 Viruly Verbrugge, W A, 61, 63, 163, 169
 Visser, M C, 176
 Visser, W, 20
 Vletter, Jacob de, 203, 205
- Vleuten, D B van, 254
 Vliegend Blad, 223, 294
 Vliet, J L van, 40
 Vloten, J van, 168
 Vogelvanger, E, 176
 Volk, Het, 259, 290
 Volksblad, Het, 164, 187, 203, 221
 Volksbond tegen Drankmisbruik, 199
 Volksdagblad, Het, 290
 Volksontwikkeling, 56
 Volks-Zeitung, 318, 319
 Vollenhoven, J van, 206
 Voltaire, F M A, 61
 Voo, G M van der, 203
 Vooruitgang, De, 225, 227, 228
 Vorstman, J W, 167
 Vos, P de, 176
 Vos, Jan C, 255
 Vos van Steenwijk, G W baron de, 168
 Vossische Zeitung, 297, 332
 Vosmaer, C, 176, 248
 Vox Studiosorum, 157-164
 Vrankrijker, A C J de, 22, 257
 Vreemdelingenlijst (Arnhemse), 23
 Vreemdelingenlijst (Nijmeegse), 23
 Vries, B W de, 291
 Vries, C W de, 257
 Vries, M de, 209
 Vriesendorp, P, 175
 Vrolijke Courantier, De, 13
 Vrolik, A, 49, 50, 217, 218
 Vrij, J E de, 167, 176
 Vrijdaegsche Post-Tijdingen Uyt 's Gravenhage,
 Vrijdag Zijnen, F D, 176
 Waal, J de, 176
- Waaldijk, E Th, 272, 273
 Waarenberichten, 19
 Wachter & Co, J C, 19, 20
 Wagenaar, R B M, 159
 Wagener, W A, 196
 Wal, F van der, 288-290
 Walraven, J, 179
 Walter II, John, 312
 Walter III, John, 312
 Wap, J J F, 136
 Wassenaar van Catwijck, O baron van, 185, 186
 Weber, W E, 263
 Weekblad van Deventer, 112
 Weekblad van Dockum, 164
 Weekblad van het Regt, 164

- Weekly Dispatch, 291, 311
 Weekly Times, 311
 Weel, D. van, 146, 148, 149, 151-154, 157, 169, 171, 194, 198, 201
 Weel, E. van, 199
 Weel, J. A. van, 199
 Weel, J. P. M. van, 176
 Weel, P. C. A. M. van, 199
 Weel, P. M. van, 199
 Weill, G., 297, 298, 300, 330
 Weise, Chr., 14
 Weitzel, C. L., 168
 Weitzel, C. R., 177
 Wekker, De, 222
 Wekstem, De, 221
 Weller, Em., 10
 Wertheim, A. C., 232
 Wertheim, J. F., 233
 Weser Zeitung, 65
 Westphalischer Merkur, 64
 Westrheene Wzn., T. van, 145, 164, 167, 248, 250
 Weyerman, J. C., 12, 13
 Wibart, 294
 Wibmer, Jean Baptiste Didier, 18
 Wichers, B., 24
 Wickwar, W. H., 303
 Wiener, Ch., 196
 Wiener Feuilleton-Correspondenz, 265
 Wiener Geschäftsbericht, 65
 Wiener Zeitung, 65, 350-352
 Willem I, koning, 16, 17, 20, 22
 Willem III, koning, 146, 232, 359
 Winkler, T. C., 239
 Winterswijkse Courant, 225, 227, 228
 Wisselink, J. W., 179
 Witkamp, E. S., 221
 Witt Hamer, M. J. de, 150, 168
 Wittenberg, J. H., 176
 Wittmer, M., 324
 Wolff, Betje, 237
 Wolff's Bureau, 264, 265, 331
 Wolff Friedberg Correspondenz, 265
 Woodward, E. L., 303
 Woudrichem van Vliet, L. van, 129-131, 136
 Wouters, H., 19
 Wuste, G. R. A., 233
 Wuste, J. R., 233
 Wijnands, A., 276
 Wijt en Zonen, M., 149

 IJ en Amstelbode, 81
 Yr Amserau, 311
 IJssel de Schepper, J. E. C. D., 159
 IJzen, J. H. P. van, 176

 Zaalberg, Pz., J. C., 247, 248, 250
 Zaaier Azn., J., 201, 285
 Zalsman, G. Ph., 221
 Zeepost, De, 273
 Zevenbergsche Courant, 164
 Zierikzeesche Nieuwsbode, 221, 273
 Zimmerman, Joh. C., 76, 167
 Zinnicq Bergmann, F. J. E. van, 63, 188
 Zoethout, D. A., 1
 Zola, Emile, 327
 Zondagsblad, Het, 68, 112, 205, 206
 Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag, 240, 244
 Zuid-Hollandsche Boekdrukkerij, 254
 Zuidhollandsche Courant, 14
 Zutphense Courant, 221, 243, 259
 Zweeds Genootschap voor Wetenschappelijke Geschiedvorsing, 6
 Zijde, Karel van der, 203

bijlagen

bijlage I

Het aandeel van de zegelrechten in de totale ryksmiddelen

Jaar	Zegelrecht op adver- tenties ¹	Zegelrecht op binnenl. drukwerken ¹	Zegelrecht op buitenl. drukwerken ¹	Totaal	Rijksmiddelen (afgerond) ²	Procentuele aandeel van de zegelrechten in de totale middelen
1862	f 58.341,50	f 300.691,22	f 31 361,64	f 392.247,66	f 61.638.000	0,64
1863	62.344,40½	316 298,72	31.478,17½	410.121,30	63.310.000	0,65
1864	66.944,86	338 051,02½	33.614,15	438.610,03½	64.651.000	0,68
1865	70.533,53½	352.157,70½	33.700,95	456.392,19	64 544.000	0,71
1866	73.220,11	385.841,07	36.321,23	495.382,41	69.217.000	0,72
1867	75.853,00	401.392,40	37.402,72½	514.648,12½	71.796.000	0,72
1868	80.359,44	441.703,85	39.343,67	561.406,96	71.394.000	0,79
1869 ³	51.577,73½	219.590,51½	23.214,16½	294.382,43½	74.185.000	0,79 (waar- schijnlijk)

¹ Zie bijlage II

² Grondbelasting, personeel, patenten, recht op de mijnen (totaal directe belastingen), rechten op in- en uitvoer, scheepvaartrechten, tonnengeld voor zeeschepen, vuur-, ton- en bankengeld (totaal rechten op in- en uitvoer en scheepvaart), suiker, wijn, binnen- en buitenlands gedistilleerd, zout, zeep, bieren en azijnen, geslacht, steenkolen, turf, gemaal, (totaal accijnzen), zegel, registratie en griffie, hypotheekrechten (totaal indirecte belastingen), overige middelen. Bron: Jaarcijfers over 1881 en vorige jaren omtrent bevolking, landbouw, handel, belasting, onderwijs, enz., 's-Gravenhage 1882, blz. 100 en 101.

³ Tot 1 juli 1869.

bijlage II

a. De opbrengst van het zegelrecht op advertenties van 1846 tot 1 juli 1869 per provincie in absolute getallen en het totaal voor Nederland¹.

Jaar	Noordbrabant	Gelderland	Zuidholland	Noordholland	Utrecht	Zeeland	Friesland
1846	f 588,69	f 1.007,21½	f 6.584,44	f 13.879,91½	f 867,84	f 1.142,49	f 2.333,81
1847	581,96	1.119,18	7.467,14	14.067,29	939,75	1.233,93	2.308,88
1848	589,77	1.120,83½	8.236,54	13.498,57½	903,07	1.201,18	2.653,08
1849	532,78	1.076,94½	8.296,57	13.573,55	1.054,74½	1.210,04	2.629,89
1850	546,94½	1.217,70½	7.839,28½	13.830,01½	1.025,65½	1.238,84	2.679,67
1851	618,06	1.405,65½	8.561,11	14.821,54½	1.089,26	1.221,61	2.707,55
1852	588,97	1.548,29	9.069,46	15.840,99½	1.143,52½	1.310,42½	2.788,60
1853	676,51	1.681,67	9.398,23	17.250,00½	1.329,33	1.489,31½	3.174,84
1854	794,39	1.880,39	10.211,28½	17.778,11½	1.342,49	1.777,23½	3.330,26½
1855	759,14	2.111,37½	10.564,15½	18.524,28	1.369,21	1.824,10	3.827,23
1856	781,87½	2.339,62	12.419,69	19.370,20	1.392,51½	1.883,59½	4.206,51
1857	1.001,02½	2.565,12½	11.805,79½	20.155,34½	1.484,98½	2.015,39	4.332,47½
1858	1.009,91½	2.641,02	12.506,23	21.053,53	1.482,39	2.016,19½	4.674,36½
1859	1.050,91	2.735,34	12.891,30	20.440,86	1.519,10	1.914,40½	4.752,44
1860	1.134,80½	2.945,33½	14.025,48	21.167,24½	1.588,77½	1.996,58	4.863,97½
1861	1.186,69	3.057,30½	14.184,62½	20.846,25	1.626,98½	1.912,59½	4.831,69½
1862	1.295,47½	3.211,86	15.008,90½	21.315,44	1.744,35	1.991,12	4.947,69
1863	1.520,92½	3.853,16½	15.674,13	22.555,72½	1.814,80½	2.160,45½	5.220,87
1864	1.754,04½	3.754,84	17.433,48½	23.642,05	2.041,41	2.344,99½	5.771,35
1865	2.015,05½	4.014,47	18.192,41	24.658,44½	2.368,67½	2.545,76½	5.033,65
1866	2.100,48½	4.187,08½	18.153,01	25.867,86½	2.740,03½	2.688,27½	6.118,25½
1867	2.242,83	5.271,17	18.648,64½	25.882,29½	2.774,25	2.787,00	6.533,73½
1868	2.622,02	5.535,50	19.425,90	27.109,30	2.872,34	3.158,54	6.955,35½
tot 1 juli							
1869 ²	1.672,07	3.549,36	12.853,48½	17.022,09½	1.622,90	2.037,16	4.551,92½

¹ Ontleend aan: Staat betreffende de geldmiddelen, eerste stuk, blz. 112, 113, 116, 117, 118, 119, Den Haag, 1859.

tweede stuk, blz. 240, 241, 244, 245, 246, 247, Den Haag, 1869.

derde stuk, blz. 128, 130, 131, Den Haag, 1874.

² De wet werd afgeschaft met ingang van 1 juli 1869.

Overijssel	Groningen	Drente	Limburg	Het rijk: onzuiver totaal	Het rijk: teruggaven	Het rijk: zuiver totaal
f 1.537,44	f 2.258,00	f 372,10	f 547,17½	f 31.119,11½	f 4,50	f 31.114,61½
1.637,01½	2.237,47½	370,89	589,54½	32.553,05½	84,00	32.469,05½
1.158,94½	2.352,46	218,28	581,51	32.514,24½	16,00	32.498,24½
1.242,71	2.332,85½	321,64	624,61½	32.896,34	22,75	32.873,59
1.210,52	2.263,93	406,10	683,35	32.942,01½	18,40	32.923,61½
1.247,40	2.448,34½	435,88	788,21½	35.344,63	15,50	35.329,13
1.239,13	2.618,38½	543,36	903,26	37.594,40	33,50	37.555,90
1.373,35	2.748,94	598,54½	944,65	40.665,38½	74,75	40.590,63½
1.568,99½	2.955,53½	618,29½	1.075,05	43.332,04½	39,25	43.292,79½
1.742,27	3.214,10½	653,84	1.151,98	45.651,68	68,00	45.583,68½
1.874,94½	3.552,10	793,57	1.477,24	50.091,86	176,99	49.914,87
1.737,49	3.685,93	846,33	1.546,91	51.176,80	64,25	51.112,55
1.733,44½	3.792,81½	942,23½	1.569,07½	53.421,21½	55,26	53.365,95
1.793,38	3.874,61	952,13	1.289,00	53.213,47½	1.118,00	52.095,47½
1.689,26½	3.972,23½	949,89½	1.403,76½	55.737,35½	142,00½	55.595,35½
1.928,75	3.952,31	994,58	1.444,27	55.966,05½	133,49	55.832,56½
2.247,43½	4.157,39	1.096,67	1.668,16½	58.684,50	343,00	58.341,50
2.328,01½	4.274,63½	1.096,31	2.034,62	62.533,65½	189,25	62.344,40½
2.622,69	4.375,89	1.193,87	2.100,00	67.034,12½	89,26½	66.944,86
2.751,98	4.469,79½	1.242,31	2.333,73	70.626,28½	92,75	70.533,53½
2.920,35½	4.667,47	1.295,31	2.537,53½	73.284,36	64,25	73.220,11
2.891,32	4.941,51	1.401,19	2.707,30	76.081,24½	228,24½	75.853,00
3.136,92½	5.328,91½	1.495,51	2.969,64	80.609,56	250,52	80.359,44
2.055,44½						
	3.705,42½	1.011,55	1.803,61	51.885,02½	307,27	51.577,75½

b. Indexcijfers van de opbrengst van het zegelrecht op advertenties van 1846 tot 1 juli 1869 per provincie en het totaal voor Nederland. 1846 = 100.

Jaar	Noord-brabant	Gelder-land	Zuid-holland	Noord-holland	Utrecht	Zee-land	Friesland	Overijssel	Groningen	Drente	Limburg	Het rijk: zuiver totaal
1846	75,29	43,05	53,02	71,65	62,32	60,65	55,58	82,00	63,57	46,89	37,04	62,33
1847	74,43	47,83	60,12	72,62	67,49	65,51	54,89	87,31	62,99	46,74	39,91	65,05
1848	75,43	47,91	66,32	69,68	64,85	63,77	63,07	61,81	66,23	27,50	39,36	65,11
1849	68,14	46,03	66,80	70,07	75,74	62,24	62,52	66,28	65,69	40,53	42,87	65,86
1850	69,95	57,50	63,12	71,40	73,65	65,77	63,70	64,56	63,73	51,17	46,26	65,96
1851	79,05	60,08	68,93	76,52	78,22	64,85	64,36	66,53	68,93	54,93	53,36	70,78
1852	75,33	66,18	73,02	81,78	82,12	69,57	66,29	66,09	73,71	68,47	61,14	75,24
1853	86,52	71,88	75,07	89,05	95,46	79,07	75,47	73,25	77,39	75,42	63,95	81,32
1854	101,59	80,37	82,22	91,78	96,41	94,35	79,17	83,68	83,20	77,91	72,77	86,73
1855	97,09	90,24	85,06	95,65	98,32	96,84	90,98	92,92	90,48	82,39	77,98	91,32
1856	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1857	128,02	109,64	95,06	104,05	106,64	106,99	102,99	92,67	103,77	106,65	104,72	102,40
1858	129,16	112,88	100,69	108,69	106,45	107,04	111,12	92,45	106,78	118,73	106,22	108,58
1859	134,41	116,91	103,78	105,53	109,09	101,63	112,98	95,65	109,08	119,98	87,26	104,37
1860	145,14	125,89	112,95	109,28	114,09	105,99	115,79	90,09	111,83	119,70	95,02	111,58
1861	151,77	130,67	114,21	107,62	116,84	102,54	114,86	102,87	111,27	125,33	97,77	111,85
1862	165,69	137,28	120,85	110,04	135,27	105,71	117,62	119,87	117,04	138,19	112,92	116,88
1863	194,52	164,69	126,20	116,44	130,32	114,70	124,11	124,16	120,34	138,15	137,73	124,90
1864	224,34	160,49	140,37	122,05	146,60	124,49	137,20	139,88	123,19	150,44	142,16	134,12
1865	257,72	171,59	146,48	127,30	170,10	135,15	143,44	146,78	125,85	156,55	157,98	141,31
1866	268,65	178,96	146,16	133,54	196,77	142,72	145,45	155,75	131,40	163,22	171,77	146,69
1867	286,85	225,30	150,15	133,62	199,23	147,96	155,32	154,21	139,11	176,57	183,27	151,96
1868	335,35	236,60	156,41	139,95	206,27	167,69	165,35	167,31	150,02	188,45	201,03	161,00
tot 1 juli												
1869	213,85	151,71	103,49	87,88	116,54	108,15	108,21	109,63	104,32	127,47	122,09	103,33

e. De opbrengst van het zegelrecht op binnenlands drukwerken van 1846 tot 1 juli 1869 per provincie in absolute getallen en het totaal voor Nederland¹.

Jaar	Noordbrabant	Gelderland	Zuidholland	Noordholland	Utrecht	Zeeland	Friesland
1846	f 3.713,70	f 4.529,10½	f 30.914,75½	f 96.433,38	f 3.185,13½	f 2.584,84½	f 7.813,31
1847	3.027,43½	4.483,89½	37.911,82	97.247,59	4.015,83½	3.133,37	7.714,64½
1848	3.456,15½	4.818,01	43.477,04	103.468,39	4.452,70	3.221,62½	6.566,64½
1849	3.073,06½	4.621,80	40.349,72½	102.880,01½	5.688,94	3.046,75½	6.708,42
1850	3.241,28½	4.415,72½	40.957,38½	100.399,40½	5.679,36½	3.229,58	6.984,98
1851	3.774,65	4.534,82	42.742,52½	101.190,14	6.325,16	3.250,74½	6.716,37½
1852	3.629,13	4.221,32	43.291,67½	107.007,85½	7.035,91½	3.396,73	6.970,20
1853	4.789,44½	4.080,96	47.141,23	114.705,36	8.044,44	3.164,99½	7.729,81
1854	5.368,82	3.430,78½	48.668,73½	119.155,39½	7.879,65½	3.730,51½	8.229,08½
1855	5.200,79½	4.407,32½	51.584,73	121.622,92½	6.532,72½	3.601,00½	9.177,38½
1856	3.881,19	5.139,08½	54.579,85	122.893,95½	6.069,57	3.698,78	9.887,79
1857	4.369,30	5.679,59½	55.533,07	131.604,97	5.804,14½	3.850,36½	10.089,36½
1858	3.813,22	5.932,26½	58.038,11	139.844,94	6.209,21½	3.663,37½	10.883,26
1859	3.909,98	5.874,83	63.874,84½	147.247,24	6.249,64	3.821,62½	11.205,23
1860	3.616,84½	5.720,01	68.537,24½	153.374,46½	6.848,46	4.158,05½	11.537,44
1861	2.991,37	6.388,92½	76.142,79½	154.783,95½	6.970,80	3.761,46½	11.508,52
1862	3.154,31	6.648,76	81.562,39	155.611,98½	7.458,00½	4.199,24	11.997,79
1863	3.070,94½	7.117,86½	86.896,08½	161.959,74½	8.930,63	4.260,71½	12.979,87½
1864	3.311,83½	7.444,66	99.412,09½	166.392,51½	9.819,40	4.983,64½	14.176,92
1865	3.676,24	7.517,57	103.970,07½	172.115,20½	10.929,36½	5.462,73	14.631,27½
1866	3.825,82½	8.593,68	114.135,35	188.807,00½	11.539,03	5.991,61	15.488,65½
1867	4.132,27½	10.046,31	119.051,45	195.782,12	11.704,90½	5.936,05½	16.509,84
1868	4.491,22½	11.659,12	130.866,66	217.853,45	11.285,93½	6.138,86	17.541,41½
tot 1 juli							
1869	2.199,42	5.620,07	66.189,92	108.756,93	5.172,28	2.917,28	8.252,42½

¹ Zie noot 1 van bijlage IIa.

verijssel	Groningen	Drente	Limburg	Het rijk: onzuiver totaal	Het rijk: teruggaven	Het rijk: zuiver totaal
f 4.669,63½	f 5.734,41	f 353,67	f 1.980,07½	f 161.912,02	f —	f 161.912,02
4.178,47½	6.277,51	347,93½	1.889,90	170.228,41	90,00	170.138,41
3.613,63½	7.610,51	430,33	2.801,77½	183.916,81½	10,24	183.906,57½
3.408,91	7.672,73½	652,64	2.699,28½	180.802,29	50,00	180.752,29
3.199,26	7.592,56½	706,66	2.391,67½	178.797,88½	40,00	178.757,88½
3.122,65	7.972,22½	860,26	2.487,43	182.976,98	—	182.976,98
3.154,18½	8.531,86	1.079,18½	3.900,92½	192.218,98	—	192.218,98
3.740,96	10.667,65	1.562,83	3.661,75½	209.289,43½	—	209.280,43½
4.468,99	11.399,83½	1.934,89	3.918,67	218.203,37½	—	218.203,37½
4.354,19	13.135,91½	2.256,18	4.290,80½	226.163,98	50,00	226.113,98
4.546,02½	13.535,52	2.655,67	5.005,96½	231.893,40	—	231.893,40
4.214,32	14.109,57½	2.819,07	5.016,10	243.089,87½	46,37	243.043,50½
3.915,03	14.524,94½	2.602,23	4.957,45	254.384,04	47,00	254.337,04
4.552,13	14.872,71	2.522,18½	4.446,23	268.549,64½	—	268.549,64½
4.950,73	15.477,08½	2.582,16½	4.522,42½	281.324,92½	20,00	281.304,92½
6.036,79	15.730,22½	2.534,03½	4.544,59½	291.393,47½	64,02	291.329,45½
6.109,01	16.233,99½	2.941,86½	4.773,87	300.691,22	—	300.691,22
6.456,89	16.658,17½	2.827,60	5.149,19½	316.307,72	9,00	316.298,72
7.199,57½	17.149,19	2.761,00	5.400,99	338.051,02½	—	338.051,02½
7.703,82½	17.679,28½	2.914,64½	5.557,49	352.157,70½	—	352.157,70½
8.613,84	18.933,86½	3.620,62½	6.291,58½	385.841,07	—	385.841,07
8.364,20	19.520,84½	3.625,34	6.869,08	401.542,42	150,02	401.392,40
8.229,82	22.797,66	3.765,95	7.124,75½	441.754,85	51,00	441.703,85
4.186,71½	11.476,90	1.637,27	3.181,48	219.590,51½	—	219.590,51½

d. De indexcijfers van de opbrengst van het zegelrecht op binnenlandse drukwerken van 1846 tot 1 juli 1869 per provincie en het totaal voor Nederland. 1846 = 100

Jaar	Noord- brabant	Gelder- land	Zuid- holland	Noord- holland	Utrecht	Zeeland	Friesland	Overijssel	Groningen	Drente	Limburg	Het rijk: zuiver totaal
1846	95,68	88,13	56,64	78,47	52,48	69,88	79,02	102,72	42,36	13,12	39,55	69,82
1847	78,00	87,25	69,46	79,13	66,16	84,71	78,02	91,91	46,38	13,10	37,75	73,36
1848	89,05	93,75	79,66	84,19	73,36	87,10	66,41	79,49	56,23	16,20	55,97	79,30
1849	79,18	89,93	73,93	83,71	93,73	82,37	67,84	74,99	56,68	24,57	53,92	77,94
1850	83,51	85,92	75,04	81,69	93,57	87,31	70,64	70,37	56,09	26,61	47,78	77,08
1851	97,25	88,24	78,31	82,33	104,21	87,89	67,92	68,69	58,90	32,39	49,69	78,90
1852	93,50	82,14	79,32	87,07	115,92	91,83	70,49	69,38	63,03	40,64	77,82	82,89
1853	123,40	79,41	86,37	93,33	132,54	85,57	78,17	82,29	78,81	58,85	73,15	90,24
1854	138,33	66,76	89,17	96,95	130,12	100,86	83,22	98,30	84,22	72,86	78,28	94,09
1855	134,00	85,76	94,51	98,96	107,63	97,36	92,81	95,78	97,05	84,96	85,71	97,51
1856	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1857	112,58	110,52	101,75	107,08	95,62	104,10	102,03	92,70	104,24	106,15	100,20	104,80
1858	98,25	115,43	106,34	113,79	102,30	99,04	110,07	86,12	107,31	97,99	99,03	109,67
1859	100,74	114,32	117,03	119,81	102,97	103,32	113,32	100,13	109,88	94,97	88,82	115,80
1860	93,19	111,30	125,60	124,80	112,83	112,42	116,68	108,90	114,35	97,23	90,34	121,30
1861	77,07	124,32	139,51	125,94	114,85	101,69	116,39	132,79	116,21	95,42	90,78	125,63
1862	81,27	129,38	149,44	126,62	122,87	115,53	121,34	134,38	119,94	110,78	95,36	129,66
1863	79,12	138,50	159,21	131,78	147,14	115,19	131,27	142,03	123,07	106,47	102,86	136,39
1864	85,33	144,86	182,14	135,39	161,78	134,74	143,38	158,37	126,70	103,97	107,89	145,77
1865	94,72	146,28	190,49	140,05	180,07	147,69	147,97	169,46	130,61	109,75	111,02	151,86
1866	98,57	167,22	209,11	153,63	190,11	161,99	156,64	189,48	139,88	136,33	125,68	166,38
1867	106,47	195,49	218,12	159,30	192,84	160,49	166,97	183,99	144,22	136,51	137,22	173,09
1868	115,72	226,87	239,77	177,26	185,94	165,97	177,40	181,03	168,43	141,81	142,32	190,47
tot 1 juli												
1869	56,67	109,36	121,27	88,49	85,22	78,87	83,46	92,10	84,79	61,65	63,55	94,69

e. De opbrengst van het zegelrecht op buitenlandse drukwerken van 1846 tot 1 juli 1869 per provincie in absolute getallen en in totaal voor Nederland¹.

Jaar	Noordbrabant	Gelderland	Zuidholland	Noordholland	Utrecht	Zeeland	Friesland
1846	f 893,16	f 962,39½	f 6.904,01	f 6.485,17½	f 833,95½	f 329,97	f 74,19
1847	919,33½	1.026,00	7.353,66	6.799,96	1.021,78½	366,92½	73,90½
1848	1.400,05½	1.406,89½	8.335,39½	6.934,94½	1.109,24	632,12	91,88
1849	1.299,02½	1.515,49	8.374,06	6.941,35	1.206,17½	557,22	119,51½
1850	1.162,15½	1.295,59½	7.936,32½	7.040,35	1.090,93½	505,98½	128,11½
1851	1.250,07	1.382,13	8.301,30	7.668,93	1.175,11	492,19½	90,27
1852	1.354,18	1.522,20	8.749,41	8.452,07½	1.170,60	554,16	78,36
1853	1.313,36½	1.244,10½	8.818,45½	8.455,30½	1.038,43	603,23	67,45
1854	1.423,89½	1.362,66½	9.126,96½	8.755,49½	1.263,87½	507,42	67,93
1855	1.548,30½	1.748,49	9.871,96	9.161,64½	1.297,38	589,59	73,50
1856	1.614,18	1.754,46	10.229,16	9.380,04½	1.254,70½	608,81	74,79½
1857	1.750,99½	1.885,01½	10.678,82½	10.156,60	1.190,58	752,96½	77,76½
1858	1.956,15	1.639,36½	10.997,48½	10.768,81½	1.228,27½	737,71½	97,74
1859	1.948,67	1.788,55½	11.842,84½	11.019,12½	1.439,08½	809,39	118,65
1860	1.934,41½	1.764,91½	11.278,88	11.130,75½	1.513,78½	781,88	174,39½
1861	1.844,53½	1.654,80½	10.571,44	11.504,16½	1.729,06½	892,83	144,62½
1862	1.908,84	1.601,26	10.191,74	11.350,67½	1.942,63½	864,57½	191,73
1863	1.852,47	1.557,27½	9.963,68½	11.472,46	1.962,54	876,14½	231,34½
1864	1.995,70	1.616,00½	10.839,95	11.787,12½	1.878,03	1.001,04½	257,76
1865	1.996,66½	1.774,17	10.748,77½	11.996,34	1.777,15	1.090,56½	250,74
1866	2.152,28½	1.925,57½	12.120,36	12.561,34	1.768,64	1.101,09	348,98½
1867	2.208,22½	1.656,93	13.487,33	12.642,58½	1.758,02½	1.029,27½	336,73
1868	2.427,89	1.730,97½	14.290,30½	13.308,16½	1.900,53	1.159,63	380,11½
tot 1 juli							
1869	1.467,58½	938,49	8.592,85½	7.891,04½	1.036,81½	672,96	218,50½

¹ Zie noot 1 van bijlage IIa.

Overijssel	Groningen	Drente	Limburg	Het rijk: onzuiver totaal	Het rijk: teruggaven	Het rijk: zuiver totaal
f 461,97½	f 137,78½	f 11,82½	f 1.180,03	f 18.274,47	—	onveranderd
347,98½	163,99½	1,69½	1.178,95½	19.254,20	—	"
424,12	273,82½	3,61½	1.702,55	22.314,64	—	"
398,39	367,23	15,68	1.683,11	22.477,24½	—	"
277,31½	306,96	36,48	1.460,59	21.240,80½	—	"
353,10½	272,60	23,80½	1.551,86	22.561,37½	—	"
358,04	216,50	19,95	1.647,87½	24.123,35½	—	"
399,31½	279,29	10,53	1.542,62½	23.772,10	—	"
440,40½	293,34	5,62½	1.632,91	24.880,52½	—	"
537,61½	332,06	5,46	1.842,78	27.008,78½	—	"
585,43½	345,87	16,96½	1.742,02	27.606,44½	—	"
573,40½	460,98	26,15	1.671,07	29.224,35	—	"
674,23½	454,24½	44,14½	1.833,66½	30.431,83½	—	"
731,57½	423,57	47,22	1.902,51½	32.071,20	0,45	f 32.070,75
731,53	394,69	20,64	1.994,66	31.720,54½	50,00	31.670,54½
813,41	420,51	15,34½	2.038,97	31.629,70	—	onveranderd
788,31	447,07½	13,41	2.101,75	31.402,00	40,36	31.361,64
834,44½	569,63½	13,36½	2.141,81	31.478,17½	—	onveranderd
900,99	668,30	31,73	2.637,51½	33.614,15	—	"
798,32½	684,51½	38,73	2.544,97½	33.700,95	—	"
877,10½	747,74½	52,06½	2.666,04	36.321,23	—	"
919,65½	802,77	51,51	2.513,82½	37.406,86	4,13½	37.402,72½
865,39½	726,84	30,10½	2.577,72	39.397,67	54,00	39.343,67
502,60½	430,62	18,72	1.463,10½	23.233,30½	19,14	23.214,16½

f. De indexcijfers van de opbrengst van het zeegetreucht op buitenlandse drukwerken van 1846 tot 1 juli 1869 per provincie en het totaal voor Nederland. 1856 = 100

Jaar	Noord- braabant	Gelder- land	Zuid- holland	Noord- holland	Utrecht	Zeeland	Friesland	Overijssel	Groningen	Drente	Limburg	Het rijk: zuiver totaal
1846	55,33	54,85	67,49	69,14	66,47	54,20	99,20	78,91	39,83	69,69	67,74	66,20
1847	56,95	58,48	71,89	72,49	81,44	60,27	98,81	59,44	47,41	6,72	67,68	69,74
1848	86,73	80,19	81,49	73,93	88,41	103,83	122,85	72,44	79,17	9,96	97,73	80,83
1849	80,47	86,38	81,86	74,00	96,13	91,33	159,79	68,05	106,17	21,28	96,62	81,42
1850	72,00	73,84	77,58	75,06	86,95	83,11	171,29	47,37	88,75	92,45	83,83	76,94
1851	77,44	78,78	81,15	81,76	93,66	80,84	120,70	60,31	78,81	215,09	89,08	81,72
1852	83,89	86,76	85,53	90,11	93,28	91,02	104,77	61,16	62,59	140,33	94,59	87,38
1853	81,36	70,91	86,21	90,14	82,76	99,08	90,18	68,21	80,75	117,63	88,55	86,11
1854	88,21	77,67	89,22	93,34	100,73	83,35	90,83	75,23	84,81	62,09	93,74	90,12
1855	95,92	99,66	96,51	97,67	103,40	96,84	98,27	91,83	96,00	32,19	105,74	97,83
1856	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1857	108,47	107,44	104,39	108,28	94,88	123,68	103,97	97,94	133,28	154,18	95,93	105,86
1858	121,18	93,44	107,51	114,80	97,89	121,17	130,68	115,17	131,33	260,26	105,26	110,19
1859	120,72	101,94	115,77	117,47	114,69	132,95	158,64	124,96	122,46	278,42	109,21	116,17
1860	119,84	100,59	110,26	118,66	120,65	128,43	233,17	124,96	114,11	121,70	114,50	114,72
1861	114,27	94,32	103,35	122,64	137,81	146,65	193,37	138,94	121,58	90,45	117,05	114,57
1862	118,25	91,27	99,63	121,01	154,83	142,01	256,36	134,65	129,26	79,07	120,65	113,60
1863	114,76	88,76	97,40	122,31	156,41	143,91	309,32	142,53	164,69	78,77	122,95	114,02
1864	123,63	92,11	105,97	125,66	149,68	164,42	344,64	153,90	193,22	187,09	151,40	121,76
1865	123,69	101,12	105,08	127,89	141,64	179,13	335,26	136,36	197,91	228,36	146,09	122,08
1866	133,33	109,75	118,49	133,91	141,01	180,86	466,61	149,82	216,19	306,96	153,04	131,57
1867	136,80	94,44	131,85	134,78	140,11	169,06	450,23	177,09	232,10	303,71	144,30	135,48
1868	150,41	98,66	139,70	141,88	151,47	190,47	508,24	147,82	210,15	177,48	147,97	142,52
tot 1 juli												
1869	90,91	53,49	84,03	84,12	83,63	110,54	292,15	85,85	124,50	110,38	83,99	84,09

bijlage III

a. „Staat, aanwijzende den invloed van het zegelregt op den abonnementsprijs van alle in het jaar 1861 binnen het Rijk verschenen dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften.”¹

Namen van de dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften	Aantal nummers per jaar	abonnements- prijs per jaar		zegelrecht van ieder exemplaar in centen	zegelrecht van ieder abonne- ment per jaar	proc. gewijze verhouding van het zegelrecht tot de abonn. prijs
		in de plaats van uitgifte	franko per post			
<i>District Breda:</i>						
Bredasche Courant	104	f 9,—	f 10,—	2 ⁷ / ₁₀₀	f 2,15 ⁸⁸ / ₁₀₀	23 ⁸⁸ / ₁₀₀ %
Heusdensche Courant	52	5,—	6,—	1 ¹ / ₂	0,78	15 ³ / ₄ %
Meijerijsche Courant	52	2,40	3,—	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,72	30%
Nieuws- en Advertentieblad van Bergen op Zoom	156	10,—	11,80	2 ⁷ / ₁₀₀	3,23	32 ³ / ₁₀ %
Nieuws- en Advertentieblad voor het Arrondissement Eindhoven	52	2,40	3,—	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,72	30%
Noord-Brabander	154	12,—	14,—	2	3,08	25 ¹ / ₃ %
Nieuwe Noord-Brabander	154	12,—	14,—	2	3,08	25 ¹ / ₃ %
Provinciale Noord Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant	103	8,—	9,20	2	2,06	25 ¹ / ₄ %
Weekblad voor de Stad en het Kanton Grave	52	3,20	3,20	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,72	22 ¹ / ₂ %
Weekblad voor Oosterhout en Omstreken	52	3,20	3,80	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,71 ⁷⁸ / ₁₀₀	22 ¹³⁸ / ₃₃₀ %
<i>District Arnhem:</i>						
Apeldoornsche Courant	52	2,60	2,60	1 ¹ / ₂	0,78	30%
Arnhemsche Courant	307	17,60	20,—	2 ¹⁷⁸ / ₅₀₀	7,20 ¹ / ₂	40 ⁴⁷ / ₁₀₀ %
Arnhemsch Weekblad	51	1,80	2,40	1 ¹⁸ / ₅₀	0,70 ¹ / ₂	39 ¹ / ₄ %
Culemborgsche Courant	54	3,—	4,—	1 ¹ / ₂	0,81	27%
De Indier	24	36,—	36,—	6	1,44	4%
De Gelderlander, Nieuwe Nijmeegse Courant	104	8,—	8,—	1 ³⁸ / ₁₀₀	1,43 ¹ / ₂	17 ³⁸ / ₁₀₀ %
Gemeentebld. Weekblad voor de burgerlijke administratie in het Koninkrijk der Nederlanden	51	6,—	6,—	1 ¹⁸ / ₅₀	0,70 ¹ / ₂	11 ³ / ₄ %
Geldersch Advertentieblad	51	2,—	2,60	1 ¹⁸ / ₅₀	0,70 ¹ / ₂	35 ¹ / ₄ %
Geneeskundige Courant voor het Koninkrijk der Nederlanden	52	7,25	7,25	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ¹ / ₂	13 ⁷⁸ / ₁₀₀ %
Kerkelijke Courant. Katholieke Nederlandsche Stemmen over Gods-, Staat-, Geschied- en Letter- kunde	51	8,—	8,50	2 ¹⁸ / ₂₅	1,41	17 ³ / ₈ %
Koning en Grondwet, Weekblad	52	2,80	3,40	2 ³³⁸⁸ / ₁₀₀₀₀	1,21 ¹ / ₂	42 ³ / ₁₀ %

¹ Regt van Zegel. Bijlage A van de Memorie van Toelichting. Nr. 4. Archief van de griffie van de Tweede Kamer, zitting 1863-1864.

Namen van de dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften	Aantal nummers per jaar	abonnements- prijs per jaar		zegelrecht van ieder exemplaar in centen	zegelrecht van ieder abonne- ment per jaar	proc. gewijze verhouding van het zegelrecht tot de abonn. prijs
		in de plaats van uitgifte	franko per post			
Over-Veluwsch Weekblad	52	f 2,80	f 3,40	1 ¹⁸ / ₁₀₀	f 0,72	25 ⁴ / ₁₀₀ %
Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant	104	6,25	6,25	1 ³⁸ / ₁₀₀	1,43 ¹ / ₂	22 ³⁸ / ₁₀₀ %
Tielsche Courant	104	4,—	4,80	1 ³⁸ / ₁₀₀	1,43 ¹ / ₂	35 ⁸⁷ / ₁₀₀₀ %
Tielsch Stads- en Arrondissements Weekblad	52	2,60	3,—	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,72	27 ³⁸ / ₁₀₀ %
Wageningische Courant	52	2,40	2,80	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,72	30%
Zutphensche Courant	52	3,—	3,50	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ¹ / ₂	35%
<i>District 's-Gravenhage:</i>						
Advertentieblad van Verkoopin- gen van Roerende en Onroerende Goederen	52	5,—	5,—	2 ¹⁰ / ₁₀₀	1,44	28 ⁴ / ₁₀₀ %
Delftsche Courant, Nieuwsblad voor Delft en Delftland	105	4,80	6,—	1 ⁴⁷ / ₁₀₀	1,54 ¹ / ₂	32 ³ / ₁₀₀ %
Dordrechtsche Courant	156	10,—	12,—	1 ³⁸ / ₁₀₀	2,15 ¹ / ₂	21 ⁸⁸ / ₁₀₀₀ %
Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage	230	15,—	18,—	2 ³¹ / ₁₀₀	6,71	44 ¹¹ / ₁₀₀ %
	77	7,50	8,50	4 ¹³ / ₁₀₀	3,20	42 ³ / ₁₀₀ %
De Nederlandsche Stoompost	52	4,40	5,—	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ¹ / ₂	24 ¹³ / ₁₀₀ %
De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode	119	7,50	9,—	1 ⁴⁴ / ₁₀₀	1,83	24 ³ / ₁₀₀ %
De Wekker	52	6,50	6,50	2 ⁴ / ₁₀₀	1,07 ¹ / ₂	16 ⁷ / ₁₀₀ %
De Vijf Heerenlanden. Weekblad voor Vianen en Omstreken	52	2,80	3,20	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,72	25 ⁵ / ₁₀₀ %
De Fakkel.						
Protestantsch Volksblad	52	6,—	6,—	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ¹³ / ₁₀₀	17 ⁴³ / ₁₀₀ %
's-Gravenhaagsch Weekblad	104	7,—	8,—	1 ³³ / ₁₀₀	1,50	21 ³ / ₁₀₀ % ¹
Gemeente-Stem	52	8,—	8,50	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ¹ / ₂	13 ⁷ / ₁₀₀ %
Journal des Pays Bas	307	20,—	24,— 28,— 32,—	2 ³³ / ₁₀₀	8,47	42 ⁷ / ₁₀₀ % ³ ³ ⁴
Kerkelijke Courant	52	6,50	6,50	2 ⁴⁰ / ₁₀₀	1,53	23 ⁷ / ₁₀₀ %
Le Petit Courier de la Haye et de Schéveningue	26	2,—	2,—	1 ⁵ / ₁₀₀	0,36	18% ⁵
Leydsche Courant	156	12,—	13,56	2 ⁰⁷ / ₁₀₀	3,22 ⁸² / ₁₀₀	26 ⁸¹ / ₁₀₀ % ⁶ 23 ⁸³ / ₁₀₀₀ % ⁷

¹ Verschijning gestaakt op 30 juni 1862.

² Voor de provincies.

³ Voor België.

⁴ Voor Frankrijk. Andere landen volgens de geldende tarieven. Het Journal des Pays Bas staakte de verschijning op 30 juni 1862.

⁵ Verscheen slechts gedurende de maanden juli, augustus en september.

⁶ In de plaats van uitgifte.

⁷ Buiten de plaats van uitgifte.

Namen van de dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften	Aantal nummers per jaar	abonnements- prijs per jaar		zegelrecht van ieder exemplaar in centen	zegelrecht van ieder abonne- ment per jaar	proc. gewijze verhouding van het zegelrecht tot de abonn. prijs
		in de plaats van uitgifte	franko per post			
Leydsch Dagblad	312	f 7,80	f 11,20	1 ⁸⁸ / ₁₀₀	f 4,30 ⁸⁸ / ₁₀₀	$\left\{ \begin{array}{l} 55\frac{1}{2}\% \text{ } ^1 \\ 38\frac{1}{2}\% \text{ } ^2 \end{array} \right.$
Nieuws- en Advertentieblad voor de Gemeente en het Arrondisse- ment Gorinchem	104	6,80	7,80	1 ¹⁰ / ₁₀₀	1,43 ¹⁸ / ₂₅	$\left\{ \begin{array}{l} 21\frac{8}{11}\% \text{ } ^3 \\ 18\frac{1}{5}\% \text{ } ^4 \end{array} \right.$
Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage	77	6,—	7,—	3 ⁵⁵ / ₇₇	2,86	47 ⁷ / ₈ % ⁵
Nederlandsch Indië	39	6,—	18,75	4 ³³ / ₃₉	1,88	31 ¹ / ₈ % ⁶
Nieuwsblad voor den Boekhandel	52	6,—	6,—	1 ³² / ₅₀	0,98	16 ¹ / ₃ %
Nederlandsche Spectator	52	12,—	12,60	2 ⁷⁰ / ₁₀₄	1,43 ¹ / ₂	11 ³³ / ₁₄ %
Nieuwe Rotterdamsche Courant	$\left\{ \begin{array}{l} 361 \\ 361 \\ 24 \\ 24 \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 33,— \\ — \\ — \\ — \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} — \\ 37,— \\ 36,— \\ 36,— \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 4\frac{876}{1000} \\ 4\frac{840}{1000} \\ 18\frac{479}{1000} \\ 20\frac{642}{1000} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 16,88 \\ 16,75 \\ 4,43\frac{1}{2} \\ 4,93 \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 5\frac{1}{2}\frac{8}{11}\% \text{ } ^7 \\ 45\frac{10}{14}\% \text{ } ^8 \\ 12\frac{23}{72}\% \text{ } ^9 \\ 13\frac{35}{11}\% \text{ } ^{10} \end{array} \right.$
Rotterdamsche Courant	$\left\{ \begin{array}{l} 311 \\ 311 \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 24,— \\ — \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} — \\ 24,— \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 4\frac{109}{1000} \\ 4\frac{102}{1000} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 12,78 \\ 12,76 \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 33\frac{1}{4}\% \text{ } ^{11} \\ 53\frac{1}{8}\% \text{ } ^{12} \end{array} \right.$
De Rederijker	18	3,—	3,50	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,24 ⁸⁴ / ₁₀₀	¹³
Schiedamsche Courant	104	5,—	6,—	1 ³⁸ / ₁₀₀	1,43 ¹ / ₂	28 ⁷ / ₁₀ %
Weekblad van het Regt	104	20,—	21,20	2 ⁷⁰ / ₁₀₄	2,87	14 ⁷ / ₂₀ %
<i>District Amsterdam:</i>						
Algemeene Konst- en Letterbode	52	10,—	10,75	2 ³¹ / ₁₀₀	0,73	$\left\{ \begin{array}{l} 7\frac{7}{10}\% \text{ } ^{14} \\ 6\frac{3}{4}\% \text{ } ^{15} \end{array} \right.$
Amersfoortsche Courant	104	6,—	6,—	1 ¹ / ₂	1,56	26
Amsterdamsche Courant	$\left\{ \begin{array}{l} 309 \\ 309 \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 30,— \\ 30,— \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 34,— \\ 34,— \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 4\frac{14}{100} \\ 2\frac{07}{100} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 12,79\frac{38}{100} \\ 6,39\frac{62}{100} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 42\frac{448}{1000}\% \\ 21\frac{321}{1000}\% \text{ } ^{16} \end{array} \right.$
Algemeen Handelsblad	$\left\{ \begin{array}{l} 309 \\ 309 \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 30,— \\ 30,— \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 34,— \\ 34,— \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 5\frac{18}{100} \\ 2\frac{07}{100} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 16,00\frac{68}{100} \\ 6,39\frac{62}{100} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 53\frac{354}{1000}\% \\ 21\frac{321}{1000}\% \text{ } ^{17} \end{array} \right.$
	50	6,—	6,—	3 ⁴⁶ / ₁₀₀	1,72 ¹ / ₂	28 ⁷ / ₁₀ % ¹⁸
Amsterdamsch Effectenblad	104	11,—	13,50	1 ³⁸ / ₁₀₀	1,43 ⁵⁸ / ₁₀₀	13 ⁵⁴ / ₁₀₀ %
Asmodée	52	6,—	6,60	1 ⁸⁸ / ₁₀₀	0,71 ⁷⁴ / ₁₀₀	11 ⁸⁸ / ₁₀₀ %

¹ In de plaats van uitgifte.

² In de plaats van uitgifte.

³ Buiten de plaats van uitgifte.

⁴ Buiten de plaats van uitgifte.

⁵ Het Nieuw Dagblad van 's-Gravenhage verscheen sinds 1 oktober en was de voortzetting van de 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode. Drie maanden berekend.

⁶ Voor Java en de buitenbezettingen. Staakte de verschijning op 30 september 1861. Negen maanden berekend.

⁷ Ochtendeditie.

¹⁰ Editie voor West-Indië.

⁸ Avondeditie.

¹¹ Ochtendeditie.

⁹ Editie voor Oost-Indië.

¹² Avondeditie.

¹³ Berekend over 4 maanden. Verschijning gestaakt m.i.v. 1 oktober 1861.

¹⁴ In de plaats van uitgifte.

¹⁵ Buiten de plaats van uitgifte.

¹⁷ Tweede editie.

¹⁶ Tweede editie.

¹⁸ Zondagseditie.

Namen van de dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften	Aantal nummers per jaar	abonnements- prijs per jaar		zegelrecht van ieder exemplaar in centen	zegelrecht van ieder abonne- ment per jaar	proc. gewijze verhouding van het zegelrecht tot de abonn. prijs
		in de plaats van uitgifte	franko per post			
Alkmaarsche Courant	52	f 3,40	f 4,—	2	f 1,04	{ 3 ²⁷ /100% ¹ 3 ¹⁷ /100% ² 39 ⁸ /111%
Algemeen Weekblad	52	3,—	3,60	1 ¹ / ₂	0,78	
Cacilia. Algemeen Muzykaal Tijdschrift	24	6,—	7,—	4 ¹ / ₈	0,99	16 ¹ / ₂ %
De Tijd	306	20,—	24,—	2 ⁷ / ₁₀₀	6,33 ⁴² / ₁₀₀	31 ²¹ / ₁₀₀₀ %
De Heraut	52	6,—	6,60	3 ⁴⁵ / ₁₀₀	1,79 ⁴ / ₁₀	29 ⁹ / ₁₀₀ %
De Waakzaamheid	52	5,—	6,—	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ⁶⁴ / ₁₀₀	21 ⁵⁸⁸ / ₁₀₀₀ %
De Stem	104	6,—	7,20	1 ³⁸ / ₁₀₀	1,43 ⁵⁸ / ₁₀₀	23 ⁵⁸ / ₁₀₀ %
De Reizende Nieuwsbode	52	2,20	2,60	1 ³⁸ / ₁₀₀	0,71 ⁷⁸ / ₁₀₀	32 ⁶⁸ / ₁₀₀ %
De Assurantiebode	52	6,40	7,—	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ⁶⁴ / ₁₀₀	16 ⁶⁸ / ₁₀₀ %
Haarlemsch Weekblad	52	4,—	4,60	1 ⁸¹ / ₈₂	0,73	{ 18 ¹ / ₄ % ³ 15 ³⁰ / ₂₃ % ⁴
Heldersche en Nieuwedieper Courant	104	5,20	6,—	1 ⁷⁸ / ₁₀₀₀	1,79 ¹ / ₂	34 ¹ / ₂ %
Hoornsche Courant	104	8,—	9,—	2	2,08	26%
Koophandel en Zeevaarttijdingen	260	25,—	27,—	1 ³⁸ / ₁₀₀	3,58 ⁸ / ₁₀	14 ²⁸⁸ / ₁₀₀₀ %
Maçonniek Weekblad	52		6,—	1 ⁸⁸ / ₁₀₀	0,72	13%
Nieuw Arrondissementsblad voor Haarlem, de Zaanlanden en Om- liggende Gemeenten	156	6,—	7,80	1 ¹⁸ / ₅₀	2,15	{ 35 ⁵ / ₈ % ⁵ 27 ²⁸ / ₂₈ % ⁶
Nieuwe Courant van Den Helder, Nieuwediep, Willemsoord enz.	104	5,20	6,—	1 ⁸⁸ / ₁₀₀	1,44	27 ² / ₃ % ⁷
Nieuw Amsterdamsch Handels- en Effectenblad	360	30,—	34,—	4 ⁸³ / ₁₀₀	17,38 ⁸ / ₁₀	57 ⁸⁸ / ₁₀₀₀ %
Noord Hollandsch Weekblad	52	4,—	4,—	1 ¹ / ₂	0,78	39 ¹ / ₁₀₁ %
Oprechte Haarlemsche Courant	308	20,—	20,—	3 ¹²⁵ / ₁₀₀	10,49	{ 52 ⁷ / ₂₀ % ⁸ 52 ⁹ / ₁₀₀ % ⁹
Schager Courant	52	4,—	4,60	1 ¹ / ₂	0,78	18%
Utrechtsche, Provinciale en Stadscourant	312	18,—	20,—	2 ⁷³ / ₁₁₁	6,97	38 ¹³ / ₁₈ %
Volksblad	52	6,—	6,—	2 ⁷⁸ / ₁₀₀	1,43 ⁵⁸ / ₁₀₀	23 ⁵⁸ / ₁₀₀₀ %
Weekblad voor Israelieten	52	5,—	5,50	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ⁶⁴ / ₁₀₀	21 ⁵⁸⁸ / ₁₀₀₀ %
Weekblad van Haarlemmermeer	52	6,—	6,—	2 ⁷ / ₁₀₀	1,07 ⁶⁴ / ₁₀₀	17 ⁶⁴ / ₁₀₀ %
Weesper Courant	52	2,—	2,60	1 ⁸⁸ / ₁₀₀	0,72	{ 36% ¹⁰ 27 ¹³ / ₁₈ % ¹¹

¹ In de plaats van uitgifte.

² Buiten de plaats van uitgifte.

³ In de plaats van uitgifte.

⁷ Berekend over zeven maanden, omdat het blad m.i.v. 1 juni 1861 begon te verschijnen.

⁸ In de plaats van uitgifte.

⁹ Buiten de plaats van uitgifte.

⁴ Buiten de plaats van uitgifte.

⁵ In de plaats van uitgifte.

⁶ Buiten de plaats van uitgifte.

¹⁰ In de plaats van uitgifte.

¹¹ Buiten de plaats van uitgifte.

Namen van de dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften	Aantal nummers per jaar	abonnements- prijs per jaar		zegelrecht van ieder exemplaar in centen	zegelrecht van ieder abonne- ment per jaar	proc. gewijze verhouding van het zegelrecht tot de abonn. prijs
		in de plaats van uitgifte	franko per post			
IJ- en Amstelbode	52	f 4,—	f 5,—	2 ⁷ /100	f 1,07 ⁶⁴ /100	17 ⁸⁷ /1000 ⁰ %
Zeepost	309	25,—	28,—	1 ³⁸ /100	4,26 ⁴² /100	17 ⁸⁷ /1000 ⁰ %
Zondagsblad	52	12,—	12,60	4 ¹⁰⁷⁹ /1300	2,51	20 ¹¹ /12 ⁰ % ¹ 19 ⁶⁸ /83 ⁰ % ²
<i>District Middelburg:</i>						
De Ekster	52	5,40	6,—	1 ³⁸ /100	0,72	13 ³³³ /1000 ⁰ %
Goesche Courant	101	7,—	7,60	1 ³⁸ /100	1,39 ³⁸ /100	19 ⁹¹ /100 ⁰ % ³ (18 ⁸⁴ /100 ⁰ % ⁴)
Middelburgsche Courant	157	12,—	13,60	2 ²³ /157	3,37	28 ² /100 ⁰ %
Nieuws- en Advertentieblad voor Zeeuws-Vlaanderen	52	3,20	3,80	1 ¹ /3	0,78	24 ³⁷ /100 ⁰ %
Sluisch Weekblad	52	4,60	5,20	2 ⁰ /52	1,10	(23 ⁹¹ /100 ⁰ % ⁵) (21 ¹³ /100 ⁰ % ⁶)
Zierikzeesche Courant	104	8,—	9,—	1 ³⁸ /100	1,43 ¹ /3	18 ⁰ %
Zierikzeesche Nieuwsbode	104	5,20	6,40	1 ³⁸ /100	1,43 ¹ /3	27 ¹ /2 ⁰ %
<i>District Leeuwarden:</i>						
Advertentieblad voor het Arron- dissement Heerenveen	52	4,—	4,60	2 ⁷⁸ /100	1,43 ¹ /3	35 ⁰ %
Franeker Nieuws- en Advertentieblad	52	3,60	4,20	2 ⁷ /100	1,07 ⁶⁴ /100	29 ⁸⁸ /100 ⁰ %
Harlinger Courant	52	4,—	5,—	2 ⁷ /100	1,07 ⁶⁴ /100	26 ⁹¹ /100 ⁰ %
Kerkelijk Maandblad	24	3,—	3,—	1 ³⁸ /100	0,33	11 ⁰ %
Leeuwarder Courant	105	8,—	9,05	4 ⁸³ /100	5,07 ¹⁵ /100	63 ⁰ % ⁷
Provinciale Friesche Courant	104	8,—	9,60	2 ⁷⁸ /100	2,87 ⁴ /100	35 ⁰ %
Sneeker Courant	104	5,60	6,60	1 ³⁸ /100	1,43 ¹ /3	25 ⁵ /8 ⁰ %
<i>District Zwolle:</i>						
De Bazuin, Stemmen uit de Chris- telijke Afscheidene Gerefor- meerde Kerk in Nederland	52	6,—	6,—	2 ⁷ /100	1,07 ⁶⁴ /100	17 ⁸³ /100 ⁰ %
Deventer Courant	52	4,—	4,50	4 ¹⁴ /100	2,15 ²⁸ /100	53 ⁸³ /100 ⁰ %
Enschede'sche Courant	52	3,60	4,—	1 ³⁸ /100	0,71 ⁷⁸ /100	19 ⁸³ /100 ⁰ % ⁸ (17 ⁸⁴ /100 ⁰ % ⁹)
Kamper Courant	104	5,20	6,—	1 ³⁸ /100	1,43 ¹ /3	30 ⁰ %

¹ In de plaats van uitgifte.

² Buiten de plaats van uitgifte.

³ In de plaats van uitgifte.

⁷ De inhoud van de Leeuwarder Courant van dinsdag en vrijdag bestond meestal uit advertenties waarvoor betaald werd. De abonnementsprijs kon daarom laag gehouden worden. Het percentage in de laatste kolom zou daarom volgens een opmerking op de staat minder drukkend zijn dan het schijnt.

⁸ In de plaats van uitgifte.

⁴ Buiten de plaats van uitgifte.

⁵ In de plaats van uitgifte.

⁶ Buiten de plaats van uitgifte.

⁹ Buiten de plaats van uitgifte.

Namen van de dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften	Aantal nummers per jaar	abonnements- prijs per jaar		zegelrecht van ieder exemplaar in centen	zegelrecht van ieder abonne- ment per jaar	proc. gewijze verhouding van het zegelrecht tot de abonn. prijs
		in de plaats van uitgifte	franko per post			
Landbouw Courant	52	f 8,—	f 8,—	2 ⁷ /100	f 1,07 ⁸⁴ /100	13 ⁴⁸ /100%
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant	156	9,50	10,50	2 ⁷⁸ /100	4,30 ⁸⁶ /100	45 ⁸⁸ /100%
Twentsche Courant	52	3,60	4,—	1 ³⁸ /100	0,71 ⁷⁶ /100	19 ⁸⁸ /100%
Weekblad „De Zuiderzee”	52	3,20	3,75	2 ⁷ /100	1,07 ⁸⁴ /100	33 ⁸¹ /100%
<i>District Groningen:</i>						
Almana	52	6,—	6,—	2 ⁹⁷ /100	1,07 ⁸⁴ /100	17%
Groninger Courant	156	12,—	13,60	3 ⁴⁸ /100	5,38 ⁸ /10	44 ⁸⁸ /100%
Hoogeveensch Nieuws- en Advertentieblad	52	4,—	4,—	1 ³⁸ /100	0,71 ⁷⁶ /100	17 ⁸⁴ /100%
Het Nieuws van den Dag.						
Stads Nieuwe Kanaalster Courant	104	8,—	9,—	3 ⁴⁸ /100	3,59	{ 44 ⁸⁷ /100% ¹ 39 ⁸⁹ /100% ²
Meppeler Courant	52	3,60	4,—	2 ⁷ /100	1,07 ⁸⁴ /100	28%
Nieuwe Winschoter Courant	104	7,60	8,80	3 ⁴⁸ /100	3,58 ⁸ /10	47 ⁸¹ /100% ³
Nieuwe Drentsche en Asser Courant	104	6,80	7,50	2 ⁷ /100	2,15 ¹ /2	{ 31 ⁸⁸ /100% ⁴ 28 ⁷⁸ /100% ⁵
Nieuwe Winschoter Courant.						
Algemeen Nieuws- en Advertentie- blad	104	7,60	8,80	3 ¹ /2	3,59	47% ⁶
Provinciale Drentsche en Asser Courant	155	9,20	9,80	2 ⁷ /100	3,21	{ 34 ⁸⁸ /100% ⁷ 32 ⁷⁸ /100% ⁸
Provinciale Groninger Courant	156	12,—	13,60	3 ⁷² /100	5,80 ⁸⁸ /100	48 ⁸⁸ /100%
Stads Nieuwe Kanaalster Courant	104	8,—	9,—	3 ⁴⁸ /100	3,58 ⁸ /10	44 ⁸⁸ /100% ⁹
Steenwijker Courant	52	3,50	4,—	1 ⁸⁸ /100	0,85 ⁸ /10	22%
Veendammer Courant	104	8,—	9,20	3 ⁴⁸ /100	3,58 ⁸ /10	44 ⁸⁸ /100% ¹⁰
Veendamsche Courant	104	8,—	9,20	3 ⁴⁸ /100	3,59	{ 44 ⁸⁷ /100% ¹¹ 39 ⁸¹ /100% ¹²
<i>District Maastricht:</i>						
De Kantonbode.						
Gennepsche Courant	52	3,20	3,20	1 ³⁸ /100	0,72	22 ¹ /2%
De Limburger (Weekblad)	54	4,—	5,—	1 ³⁸ /100	0,74 ⁵⁸ /100	18 ⁸⁸ /100%
Limburger Courier	52	2,—	2,50	1 ³⁸ /100	0,72	32%

¹ In de plaats van uitgifte: Zuidbroek.

² Buiten de plaats van uitgifte.

³ Plaats van uitgifte: Groningen.

⁴ In de plaats van uitgifte.

⁵ Buiten de plaats van uitgifte.

⁶ Plaats van uitgifte: Winschoten.

⁷ In de plaats van uitgifte.

⁸ Buiten de plaats van uitgifte.

⁹ Plaats van uitgifte: Groningen.

¹⁰ Plaats van uitgifte: Groningen.

¹¹ In de plaats van uitgifte: Zuidbroek.

¹² Buiten de plaats van uitgifte.

Namen van de dagbladen, couranten, nieuwspapieren en tijdschriften	Aantal nummers per jaar	abonnements- prijs per jaar		zegelrecht van ieder exemplaar in centen	zegelrecht van ieder abonne- ment per jaar	proc. gewijze verhouding van het zegelrecht tot de abonn. prijs
		in de plaats van uitgifte	franko per post			
Le Courier de la Meuse.	305	f 20,—	f 24,—	$2^{78}/_{100}$	$f 8,41^8/_{10}$	$42^8/_{100}\%$
Journal de Limbourg	52	2,40	3,—	$1^{701}/_{1000}$	$0,80^4/_{100}$	$33^{11}/_3\%^1$
Maas- en Roerbode						$26^8/3\%^3$
De Volksvriend	52	2,40	3,—	$1^{877}/_{1000}$	$0,91^8/_{100}$	$37^{11}/_{12}\%^3$
						$30^8/_{10}\%^4$

¹ In de plaats van uitgifte.

³ Buiten de plaats van uitgifte.

² In de plaats van uitgifte.

⁴ Buiten de plaats van uitgifte.

b. „Staat, aanwijzende den invloed van het zegelregt op den prijs der voornaamste buitenlandse dagbladen en nieuwspapieren”.¹

Namen van de dagbladen en nieuwspapieren	Wijze van uitgifte	Jaarlijkse abonnementsprijs	Zegelregt daaronder begrepen	Prijs zonder zegel	Prijsstijging door het zegelrecht in procenten
Times	6 maal per week	f 168,—	f 64,60	f 103,40	62½ %
Globe	6 maal per week	130,—	25,84	104,16	25 %
Punch	1 maal per week	18,—	3,24	14,76	22 %
Indépendance Belge	dagelijks	68,—	30,14	37,86	79½ %
Journal des Débats	dagelijks	84,—	30,14	53,86	56 %
Gazette des Tribunaux	6 maal per week	75,—	25,84	49,16	52½ %
Charivari	dagelijks	69,—	15,08	53,92	28 %
Allgemeine Zeitung	dagelijks	68,—	30,14	37,86	79½ %
Kölnische Zeitung	dagelijks	60,—	32,54	27,46	118½ %
Journal de Francfort	dagelijks	64,—	22,62	41,38	54½ %
Revue des deux mondes	2 maal per maand	49,—	13,91½	35,08½	39½ %

¹ Regt van Zegel. Bijlage B van de M. v. T. No. 5.
 Archief van de griffie van de Tweede Kamer, zitting 1863-1864.
 Peiljaar: 1861.

c. „Staat der opbrengst van het zegelregt op de binnen- en buitenlandsche drukwerken en op de advertenties in de nieuwspapieren, over ieder der jaren 1857-1861”.¹

a. Zegelrecht op de binnenlandse drukwerken

in 1857	f 335400,03½
in 1858	350985,11½
in 1859	370598,50½
in 1860	388200,79½
in 1861	402034,65

b. Zegelrecht op de buitenlandse drukwerken

in 1857	f 40329,60
in 1858	41995,93
in 1859	44257,63½
in 1860	43705,35
in 1861	43648,98½

c. Zegelrecht op advertenties in de nieuwspapieren

in 1857	f 70535,32
in 1858	73645,01
in 1859	71891,75½
in 1860	76721,57½
in 1861	77048,94

¹ Regt van Zegel. Bijlage E van de M. v. T. No. 8.

Archief van de griffie van de Tweede Kamer, zitting 1863-1864.

Nota: onder de opgegeven sommen zijn de 38 opcenten begrepen.

d. Buitenlandse en koloniale kranten en tijdschriften met hun oppervlakte in vierkante decimeters en het bedrag aan zegelrechten dat zij in Nederland moesten betalen voor ieder exemplaar volgens artikel 26 van de wet van 3 oktober 1843 (Staatsblad nummer 47). De lyst behoort bij de resolutie van 14 maart 1844, nummer 77 (circulaire nummer 340) van de Posterijen. Aanwezig in het archief van de PTT, Zeestraat, Den Haag.

Ook door Ramaer, a.w., blz. 241 e.v. aangehaald.

	Hoogte in dec.	Breedte in dec.	Oppervlakte in dec. ²	Zegelrecht in hoofdsom (centen)	Inclusief 38 opcenten
<i>Duitse kranten</i>					
Allgemeine Preussische Zeitung, met supplement	4,30	9,45	40,6350	4½	6½
Idem zonder supplement	4,30	6,30	27,09	4½	6½
Augsburger Allgemeine Zeitung, beide vellen	8,60	5,40	46,44	4½	6½
Kolnische Zeitung met supplement	4,80	9,90	47,52	4½	6½
Dusseldorfer Zeitung	3,90	5,30	20,67	3	4½
Frankfurter Oberpostamt Zeitung met supplement	4,35	8,70	37,8450	4½	6½
Frankfurter Deutsches Journal met beide supplementen	4,40	5,80	32,78	4½	6½
	2,20	3,30			
Schwabischer Merkur met supplement	4,40	8,40	36,98	4½	6½
Oestreichischer Beobachter	3,40	5,20	17,68	3	4½
Journal de Francfort	3,55	5,15	17,2525	3	4½
Hamburger Correspondenz	5,85	4,95	28,9575	4½	6½
Hamburger Einfuhrliste	4,10	2,30	9,43	1½	2½
Borsenhalle Liste	5,60	7,60	42,56	4½	6½
Hamburger Nachrichten	8,50	5,10	43,35	4½	6½
Bremer Zeitung	4,70	3,00	14,10	1½	2½
Bremer Einfuhrliste	4,40	1,30	5,72	1½	2½
Hannoversche Zeitung met supplement	3,50	7,30	25,55	4½	6½
Idem zonder supplement	3,50	4,90	17,15	3	4½
Organ fur Handel	3,90	3,90	15,21	3	4½
Frankfurter Coursblatt von Sultzbach	2,85	2,20	6,27	1½	2½
Frankfurter Coursblatt von Berlin	2,95	2,20	6,49	1½	2½
<i>Engelse kranten</i>					
The Times, gewoon nummer	12,30	9,20	113,16	9	12½
Supplement	6,10	9,20	56,12	6	8½
Morning Chronicle, gewoon nummer	6,10	9,20	56,12	6	8½
dubbel nummer	12,30	9,20	113,16	9	12½

	Hoogte in dec.	Breedte in dec.	Oppervlakte in dec. ²	Zegelrecht in hoofdsom (centen)	Inclusief 38 opcenten
Globe	6,25	9,20	57,50	6	8½
Standard	6,00	8,90	53,40	6	8½
Morning Post	12,30	9,20	113,16	9	12½
Morning Herald	12,30	9,20	113,16	9	12½
London new Price Current	6,20	5,10	31,62	4½	6½
Mercantile Price Current	6,80	5,00	34,00	4½	6½
Lloyds List	3,20	5,00	16,00	3	4½
Mercantile Journal	11,40	8,70	99,18	7½	10½
<i>Belgische kranten</i>					
Le Moniteur Belge	4,40	6,35	27,94	4½	6½
Le Journal de Bruxelles	4,75	6,60	31,35	4½	6½
L'Indépendance	4,75	6,65	31,5875	4½	6½
L'Emancipation	4,80	6,70	32,16	4½	6½
Le Précurseur	4,75	6,60	31,35	4½	6½
Le Commerce Belge	4,75	6,70	31,8250	4½	6½
L'Observateur	4,75	6,60	31,35	4½	6½
Le Journal de Belgique	4,20	5,80	24,36	3	4½
Le Journal du Commerce d'Anvers	4,75	6,60	31,35	4½	6½
Le Journal de Liège	5,40	7,60	41,04	4½	6½
Le Messenger de Gand	4,00	6,20	24,80	3	4½
Vlaamsch België	4,10	6,00	24,60	3	4½
<i>Franse kranten</i>					
Le Moniteur Universel	4,85	6,20	30,07	4½	6½
Le Journal des Débats	5,45	7,60	41,42	4½	6½
Le Constitutionnel	4,60	6,50	29,25	4½	6½
Le Courrier Français	4,50	6,50	29,25	4½	6½
Le National	4,45	6,50	28,9250	4½	6½
La Gazette de France	4,50	6,50	29,25	4½	6½
La Quotidienne	4,60	6,55	30,13	4½	6½
La Presse	4,50	6,45	29,0250	4½	6½
La France	4,55	6,50	29,5750	4½	6½
Le Siècle	4,50	6,50	29,25	4½	6½
Gazette des Tribunaux	5,05	7,60	38,38	4½	6½
Galignani's Messenger	4,65	6,40	29,76	4½	6½
soms	4,65	9,60	44,64	4½	6½
L'Univers	4,60	6,55	30,13	4½	6½
L'Ami de la Religion	4,30	5,60	24,08	3	4½
Gazette des Hôpitaux	4,20	5,70	23,94	3	4½
Gazette Médicale	6,35	9,70	61,5950	6	8½
Echo du Monde Savant	6,50	4,60	29,90	4½	6½
Le Moniteur de la Mode	4,20	5,80	24,36	3	4½
Le Bon Ton	3,40	5,40	18,36	3	4½
Le Petit Courrier des Dames	3,40	5,20	17,68	3	4½

	Hoogte in dec.	Breedte in dec.	Opper- vlakte in dec. ²	Zegelrecht in hoofdsom (centen)	Inclusief 38 opcenten
Le Follet	3,35	5,40	18,09	3	4½
La Psyché	3,35	5,20	17,42	3	4½
Le Charivari	3,80	5,20	19,76	3	4½
Le Corsaire	3,75	5,30	19,8750	3	4½
Le Satan	4,30	5,80	24,94	3	4½
Revue et Gazette des Théâtres	4,60	6,45	29,67	4½	6½
Journal des Théâtres	3,75	5,10	19,1250	3	4½
La France Théâtrale	4,80	6,40	30,72	4½	6½
Le Monde Musicale	3,40	5,50	18,70	3	4½
Le Cabinet de Lecture	10,00	6,30	63,00	6	8½
Le Compilateur	9,80	6,25	61,25	6	8½
La Mode (per vel)	6,40	10,00	64,00	6	8½
Revue des Deux Mondes (per vel)	6,40	10,00	64,00	6	8½
Revue de Paris (per vel)	6,40	10,00	64,00	6	8½
<i>Diverse kranten</i>					
Journal de St. Petersburg	4,10	6,05	24,8050	3	4½
Le Fédéral	4,40	6,30	27,72	4½	6½
Journal de Luxembourg	3,55	4,85	17,2175	3	4½
Java-Courant	4,25	5,60	23,80	3	4½

e. Het aantal abonnees op dag- en weekbladen in de verschillende provincies in 1850 en 1866.¹

Provincie	in 1850	in 1866	toename in 1866	toename in procenten
Noordbrabant	1.581	4.060	2.479	157 %
Gelderland	3.532	7.978	4.446	123 %
Noord-Holland	22.110	28.902	6.792	31 %
Zuid-Holland	12.384	18.455	6.071	49 %
Zeeland	2.609	3.407	861	33 %
Utrecht	1.648	2.511	863	52½ %
Friesland	2.551	6.748	4.197	268½ %
Overijssel	3.023	4.780	1.757	58 %
Groningen	2.935	5.015	2.080	71 %
Drente	970	1.895	925	95 %
Limburg	507	5.375	4.868	960 %
Totaal	23.850	89.189	35.339	65 %

Het aantal dag- en weekbladen in de verschillende provincies in 1850 en 1866.²

Provincie	in 1850	in 1866	toename in 1866	toename in procenten
Noordbrabant	6	14	8	133 %
Gelderland	10	18	8	80 %
Noord-Holland	22	35	13	59 %
Zuid-Holland	20	27	7	35 %
Zeeland	6	14	8	133 %
Utrecht	5	7	2	40 %
Friesland	4	11	7	175 %
Overijssel	8	13	5	62½ %
Groningen	4	7	3	75 %
Drente	3	4	1	33½ %
Limburg	4	9	5	125 %
Totaal	92	159	67	73 %

¹ Lion, De afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en advertenties, 's-Gravenhage, 1868, blz. 14.

² Lion, idem, blz. 16-17.

bijlage IV

De oppervlakte van de N.R.C. in afgeronde cijfers en in vierkante decimeters uitgedrukt, in de maand december 1868.

1 dec. no. en dubb. bijvoegsel — 2×35	70	vierkante decimeters
2 dec. no. met str. ¹ en bijv. — $45 + 17$	62	" "
3 dec. no. met str. en dubb. ongez. bijv. — $45 + 35$	80	" "
4 dec. no. en dubb. bijv. — 2×35	70	" "
5 dec. no. met str. en dubb. ongez. bijv. — $45 + 35$	80	" "
6 dec. no. met str. en dubb. bijv. met str. — 2×45	90	" "
7 dec. no. met str.	45	" "
8 dec. no. en dubb. bijv. — 2×35	70	" "
9 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
10 dec. no. en met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
11 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
12 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
13 dec. no. met str. en dubb. bijv. met str. — 2×45	90	" "
14 dec. no. met str.	45	" "
15 dec. no. met str. en bijv. — $45 + 17$	62	" "
16 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
17 dec. no. met bijv. — $35 + 17$	52	" "
18 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
19 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
20 dec. no. met str. en dubb. bijv. met str. — 2×45	90	" "
21 dec. no.	35	" "
22 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
23 dec. no. met str. en bijv. — $45 + 17$	62	" "
24 dec. no. met str. en dubb. ongez. bijv. — $45 + 35$	80	" "
25 dec. no. met dubb. bijv. — 2×35	70	" "
27 dec. no. met str. en bijv. — $45 + 17$	62	" "
28 dec. no. met str. en bijv. — $45 + 17$	62	" "
29 dec. no. met str. en ongez. bijv. — $45 + 17$	62	" "
30 dec. no. en bijv. — $35 + 17$	52	" "
31 dec. no. met str. en bijv. — $45 + 17$	62	" "

30 nummers	1949	vierkante decimeters
d.i. per dag gemiddeld	65	vierkante decimeters

¹ str. = flap aan de pagina.

bijlage V

De adressen die tijdens het parlementaire jaar 1868-1869 aan de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal gericht zijn, hebben wij geraadpleegd uit de archieven van de griffies van de Kamers. De adressen gericht aan de leden van de Tweede Kamer en genummerd 1-260 zijn te vinden in klapper no. 234; de adressen genummerd 260 e.v. in klapper no. 235. De verslagen op deze verzoekschriften kan men vinden in klapper 237. De adressen die aan de Eerste Kamer gericht zijn hebben wij ontvangen in de vorm van fotokopieën, omdat het archief van de griffie niet toegankelijk was.

a. Dertien adressen, gericht aan de leden van de Tweede Kamer naar aanleiding van het wetsontwerp tot verhoging van de accijns op gedestilleerd.

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volgorde van inzending	Namen der inzenders	Ingekomen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
Accijns op het gedistilleerd (Wets-ontwerp tot verhooging van den)	249	Bax (Jh.N.) en andere handelaars en grossiers in likeuren en andere sterke dranken te Dordrecht	843	Nederlegging ter griffie	Cornelis	1074
"	237	Beek (C. F. van) als voren te Amersfoort	777	"	"	1074
"	220	Hesseling (J. H.) als voren te Weesp	774	"	"	1074
"	190	Hoppe (P.) als voren te Amsterdam	770	"	"	1074
"	269	Kamer van Koophandel en fabrieken te Delft	925	"	"	1074
"	216	Id. te Meppel	774	"	"	1074
"	189	Id. te Schiedam	770	"	"	1074
"	193a	Id. voor Veendam en Wildervank	770	"	"	1074
"	192	Nakken (J. W.) en andere wijnkoopers, grossiers van likeuren en andere sterke drankente's-Gravenhage	770	"	"	1074
"	193	Nooren (P. J.) als voren te Nijmegen	770	"	"	1074
"	257	Pompe en Gebr. Mann als voren te 's-Hertogenbosch	891	"	"	1074
"	219	Walraven (J.) als voren te Den Helder	774	"	"	1074
"	191	Wernink (B. J.) als voren te Deventer	770	"	"	1074

b. Adres, gericht aan de leden van de Tweede Kamer naar aanleiding van de gelijktijdige afschaffing van de accijns op het geslacht by de afschaffing van het zegelrecht op drukwerken.

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volgorde van inzending	Naam van de inzender	Ingekomen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
Accijns op het geslacht bij de opheffing van het zegelrecht op drukwerken. (Gelijktijdige afschaffing van den)	194	Verwey (Dr.) te 's-Gravenhage	770	Nederlegging ter griffie	Cornelis	1075

c. Eenendertig adressen, gericht aan de leden van de Tweede Kamer naar aanleiding van de verhoging van de belasting op de verkoop van tabak en sterke dranken en de verhoging van het zegelrecht op gedrukte stukken en advertenties.

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volgorde van inzending	Namen der inzenders	Ingekomen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
Zegelregt op gedrukte stukken en advertentie; verhoging der belasting op den verkoop van tabak en sterke dranken, en verhoging van het invoerregt op thee. (Wetsontwerp tot afschaffing van het)	123	Bax (N.) en andere wijnhandelaars, grossiers en slijters van likeuren en andere sterke dranken te Dordrecht.	401	Nederlegging ter griffie	Haffmans	1103
„	99	Berg (A. van den) en andere wijnhandelaars, grossiers en slijters van likeuren enz. te 's-Gravenhage	319	„	Bichon v. IJsselmonde	1089
„	128	Brugge (A. van) en andere wijn- of koffijhuishouders enz. te Leiden	433	„	Haffmans	1103
„	108	Chapelle en Vongers (la) en andere wijnhandelaars, grossiers en slijters van likeuren enz. te Arnhem	351	„	Haffmans	1103
„	104	Cohen (M.) als voren te Tiel	335	„	Haffmans	1103
„	94	Cohen (P. M.) gepatenteerd slijter van likeuren en andere sterke dranken te Veenendaal	303	„	Bichon v. IJsselmonde	1089
„	143	Engelen (A. van) en andere wijnhandelaars, grossiers en slijters van likeuren en andere sterke dranken te Meppel	499	„	Haffmans	1103
„	121	Goossen Az. (J.) als voren te Gouda	401	„	„	1103

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volg- orde van inzending	Namen der inzenders	Inge- komen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
„	114	Graaff (M. C. de) als voren te Purmerend	367	„	„	1103
„	129	Hartevelt & Zoon als voren te Leiden	433	„	„	1103
„	113	Hasselt Jz. (J. H. van) als voren te Groningen	367	„	„	1103
„	105	Hesseling (J. H.) als voren te Weesp	335	„	„	1103
„	81	Hoppe (P.) als voren te Amsterdam	279	„	Bichon v. IJsselmonde	1089
„	151	Jacobs (J. J. J.) als voren te Amersfoort	531	„	Haffmans	1103
„	125	Kamer van koop- handel en fabrieken te Bergen op Zoom	401	„	Haffmans	1103
„	111	Id. te Gorinchem	367	„	Haffmans	1103
„	134	Id. te Gorinchem	469	„	Kalff	888
„	69	Id. te Nijmegen	237	„	Bichon v. IJsselmonde	1089
„	54	Id. te Zwolle	153	„	Bichon v. IJsselmonde	1089
„	109	Liesker (Wed. C.) en andere distillateurs en groothandelaren in gedistilleerd te Deventer	351	„	Haffmans	1103
„	98	Mobach & Co. en andere distillateurs enz. te 's-Gravenhage	319	„	Bichon v. IJsselmonde	1089
„	124	Nooren (P. J.) en andere wijnhande- laars, grossiers en slijters van likeuren en andere sterke dranken te Nijmegen	401	„	Haffmans	1103
„	112	Oosterhof en andere slijters in gedistil- leerd, tappers en kroeghouders te Delft	367	„	Haffmans	1103
„	142	Riesselman (F. H.) en andere wijnhande- laars, grossiers en slijters van likeuren en andere sterke dranken te Den Helder	499	„	Haffmans	1103

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volg- orde van inzending	Namen der inzenders	Inge- komen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
„	122	Rookmaat en van Okhuyzen als voren te Haarlem	401	„	Haffmans	1103
„	133	Schoonenbeek (P. W.) en andere wijn- of koffijhuishouders enz. te Amsterdam	449	„	Haffmans	1103
„	130	Veen (D. van der) en andere wijnhande- laars, grossiers en slijters van likeuren en andere sterke dranken te Breukelen	433	„	Haffmans	1103
„	163	Vereeniging van en voor Nederlandsche industrielen	649	„	Kalff	889
„	141	Vereeniging van handelaren te Groningen	499	„	Kalff	889
„	171	Vereeniging ter be- vordering van fabrie- ken en handwerksnij- verheid	709	Hierop is geen ver- slag uit- gebracht		
„	115	Wenneker & Co. en andere wijnhande- laars, grossiers en slijters van likeuren en andere sterke dranken te Schiedam		Nederleg- ging ter griffie	Haffmans	1103

d. Drie en zestig adressen, gericht aan de leden van de Tweede Kamer naar aanleiding van de afschaffing van het zegelrecht op gedrukte stukken en advertenties.

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volgorde van inzending	Namen der inzenders	Ingekomen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
Zegelregt op drukwerken en advertenties in de nieuwspapieren (Wetsontwerp tot afschaffing van het)	177	Afdeeling „Leidsch studentencorps” van het anti-dagbladzegelverbond	770	Nederlegging ter griffie	Cornelis	1073
„	187	Bergsma (Mr. E.) c.s. te Sneek	770	„	„	1073
„	276	Bestuur der afdeeling Amsterdam van het anti-dagbladzegelverbond	961	„	„	1074
„	70	Bestuur der vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels	237	Hierop is geen verslag uitgebracht		
„	39	Bestuur der Nederlandsche vereeniging van boekdrukkerspatroons, gevestigd te Amsterdam	110	„		
„	188	Bestuur der kiesvereeniging „Alblasserdam en omstreken”	770	Nederlegging ter griffie	„	1074
„	323	Boers (W.) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	308	Commissarissen der Nieuwe Rotterdamse Courant	1025	„	„	1074
„	266	Coninck Liefsting (F. B.) c.s. te Leiden	925	Nederlegging ter griffie	Cornelis	1074
„	330	Couvée (M. H.) en J. de Waal te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	288	Doorninck (J. J. van) c.s. te Deventer	983	„	„	1074
„	242	Duparc (A.) c.s. te Leeuwarden	793	„	„	1074
„	236	Fransen van de Putte (J. A. A.) c.s. te Goes	777	„	„	1074

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volg- orde van inzending	Namen der inzenders	Inge- komen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
„	235	Geuns (van) c.s. te Utrecht	777	„	„	1074
„	332	Goens (J. M. P. van) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	185	Hauff (W. B.) c.s. te Kampen	770	„	„	1073
„	184	Hees (Mr. C. M. van) c.s. te Tiel	770	„	„	1073
„	289	Hoeven (H. van der) c.s. te Breda	983	„	„	1074
„	176	Hoofdbestuur van het anti-dagblad- zegelverbond	770	„	„	1073
„	247	Horst (D. ter) c.s. te Rijssen	827	„	„	1074
„	269	Kamer van Koop- handel en Fabrieken te Delft	925	„	„	1074
„	273	Id. voor Dokkum en omliggende gemeenten	943	„	„	1074
„	250	Id. te Enschede	857	„	„	1074
„	174	Id. te Groningen	770	„	„	1073
„	216	Id. te Meppel	774	„	„	1074
„	175	Id. te Rijssen	770	„	„	1073
„	248	Id. te Venlo	843	„	„	1074
„	268	Id. te Vlissingen	925	„	„	1074
„	180	Kielh (E. J.) c.s. te Middelburg	770	„	„	1073
„	321	Kips (H. C.) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	244	Kluifhoofd (D.) c.s. in den Hoekschen- waard	809	„	„	1074
„	375	Kraay (W. van der) c.s. te Alkmaar	1103	„	„	1160
„	186	Kruseman (Mr. A.) c.s. te Vlaardingen	770	„	„	1073
„	178	Lespinasse (Dr. A. J. H. de) c.s. te Hasselt	770	„	„	1073
„	326	Lith (J. van) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	322	Maas Geesteranus (P.) c.s. te 's-Graven- hage	1057	„	„	1074
„	324	Meulen (S. H. v. der) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volg- orde van inzending	Namen der inzenders	Inge- komen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
„	183	Mom Visch (Mr. D. J.) c.s. te-Gorinchem	770	„	„	1073
„	312	Monchy (A. de) c.s. te Groningen	1041	„	„	1074
„	243	Muller (P. N.) c.s. te Amsterdam	809	„	„	1074
„	323	Obreen (J. M.) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	218	Parau (Mr. A. M.) c.s. te Woerden	774	„	„	1074
„	182	Pelt (A.) c.s. te Zaan- dam	770	„	„	1073
„	234	Reesuma (J. G.) c.s. te Zutphen en om- liggende gemeenten	777	„	„	1074
„	179	Salomonson (L.) c.s. te Stad- en Ambt-Almelo	770	„	„	1073
„	256	Sande Bakhuyzen (H. G. v. de) c.s. te Delft	875	„	„	1074
„	329	Schroot (W. A.) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	181	Smidt (H. J.) c.s. te Assen	770	„	„	1073
„	327	Stolk (Th. van) c.s. te 's-Gravenhage	1057	„	„	1074
„	107	Stroink Wz. (J.) c.s. in Twenthe	351	„	Kalff	888
„	251	Tersteeg (J. H.) en andere leden van het Amsterdamsch studentencorps	857	„	Cornelis	1074
„	335	Twentsche vereeni- ging tot bevordering van nijverheid en handel	1057	„	„	1074
„	293	Veen (van) c.s. te Den Helder	997	„	„	1074
„	260	Verschuier (B. F. baron van) c.s. te Arnhem	909	„	„	1074
„	311	Vogelvanger (E.) c.s. te Hulst	1041	„	„	1074
„	267	Vos (de) c.s. te Haar- lem	925	„	„	1074

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volg- orde van inzending	Namen der inzenders	Inge- komen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
"	331	Vosmaer (C.) c.s. te 's-Gravenhage	1057	"	"	1074
"	217	Vriezendorp c.s. te Dordrecht	774	"	"	1074
"	333	Vrij (Dr. J. E. de) c.s. te 's-Gravenhage	1057	"	"	1074
"	328	Vrijdag Zijnen Jr. (P. D.) c.s. te 's-Gra- venhage	1057	"	"	1074
"	265	Weel (D. van) c.s. te Rotterdam	925	"	"	1074
"	259	Weel (Mr. P. C. A. M. van) c.s. te Over- flakkee en Goedereede	909	"	"	1074
"	334	Wittenberg (J. H.) c.s. te 's-Gravenhage	1057	"	"	1074

e. Twee ongezegelde adressen, gericht aan de leden van de Tweede Kamer naar aanleiding van de afschaffing van het zegelrecht op gedrukte stukken en advertenties.

	No. van volgorde	Blz. Hand. van indiening
Morre (G. J.) e.s. te Delft, betrekkelijk het wetsontwerp tot afschaffing van het dagbladzegel	214	771
Groot (J. K. de) en J. H. Drauer te Delft, van gelijke strekking	215	771

f. Adres, gericht aan de leden van de Eerste Kamer naar aanleiding van het wetsontwerp tot afschaffing van het zegelrecht op gedrukte stukken en advertenties tegelijk met een verhoging van de belasting op de verkoop van tabak en sterke drank en een verhoging van het invoerrecht op thee.

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volgorde van inzending	Namen der inzenders	Ingekomen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
Zegelregt op gedrukte stukken en advertenties in de nieuwspapieren, gepaard met eene verhooging der belasting op den verkoop van tabak en sterke dranken en eene verhooging van het invoerregt op thee. (Wetsontwerp tot afschaffing van het)	9	Vereeniging tot bevordering van fabrieken handwerksnijverheid	69	Nederlegging ter griffie	Huydecoper van Maarseveen	82

g. Zestien adressen, gericht aan de leden van de Eerste Kamer naar aanleiding van het wetsontwerp tot afschaffing van het zegelrecht op gedrukte stukken en advertenties.

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volgorde van inzending	Namen der inzenders	Ingekomen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
Zegelrecht op gedrukte stukken en advertenties in de nieuwspapieren. (Wetsontwerp tot afschaffing van het)	32	Bestuur der vereeniging tot bevordering van de belangen des boekhandels	229	Nederlegging op het bureau van den voorzitter	Huydecoper van Maarsseveen	231
„	34	Bijbou (J. A.) c.s. te Colijnsplaat	229	„	„	231
„	24	Commissarissen der N.R.C.	205	Nederlegging ter griffie	Hengst	220
„	16	Commissie van landbouw in de provincie Groningen	194	„	„	220
„	20	Dijkers (A. M.) c.s. te Almelo	195	„	„	220
„	33	Ekker (H. J.) c.s. te Hengelo	229	Nederlegging op het bureau van den voorzitter	Huydecoper van Maarsseveen	231
„	18	Heek (H. J. van) c.s. te Enschede	194	Nederlegging ter griffie	Hengst	220
„	21	Hennequin (J. M.) c.s. in het voormalig 4de district van Zeeland	195	„	„	220
„	28	Hoofdbestuur van het anti-dagbladzegelverbond	217	Nederlegging op het bureau	Huydecoper van Maarsseveen	230
„	15	Kamer van koophandel en fabrieken te Enschede	194	Nederlegging ter griffie	Hengst	220
„	29	Id. te Hengelo	217	Nederlegging op het bureau van den voorzitter	Huydecoper van Maarsseveen	231
„	31	Id. te Leiden	229	„	„	231

Onderwerp van het adres	No. der adressen in volg- orde van inzending	Namen der inzenders	Inge- komen blz. Hand.	Conclusie van het rapport	Namen der rapporteurs	Rapport blz. Hand.
"	19	Plantinus Jz. (A.) c.s. te Dragten	194	Nederleg- ging ter griffie	Hengst	220
"	25	Twentsche vereeni- ging tot bevordering van nijverheid en handel	205	"	"	220
"	23	Vader (J. W.) te Cort- gene ¹	195	"	"	220
"	30	Weitzel (C. L.) c.s. te Oldenzaal	229	Nederleg- ging op het bureau van den voorzitter	Huydecoper Van Maars- seveen	231

bijlage VI

Bijlage bij verzoekschrift no. 235, zitting 1868-1869.
(Archief van de griffie van de Tweede Kamer).

„*Lijst*,

houdende opgave der namen en qualiteiten, (voor zoover bekend), van de onderteekenaren van het adres, uitgegaan van de Afdeeling Utrecht van het Anti-Dagbladzegel-Verbond, waarbij tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal het eerbiedig verzoek gericht wordt, hare goedkeuring wel te willen hechten aan het thans voorliggende Wetsontwerp tot opheffing van het Zegel op Dagbladen en Drukwerken.

Namen

Mr. S. J. van Geuns

Jhr. Mr. A. J. Rethaan Macaré

Mr. F. A. van Hall

Mr. I. R. A. Engelenberg

Mr. A. Verhoeff

Jacobus Schuurman

Jhr. Mr. de Muralt

Mr. C. de Wilde

Dr. A. W. C. Berns

Dr. C. M. Kan

Dr. H. Snellen

G. van Diesen

Mr. I. van Walré

Mr. B. G. A. Pabst

Mr. A. S. van Hengelaar

A. I. C. van Eelde

Mr. I. N. van Hall

Dr. F. A. W. Miquel

H. Sandbrink

Dr. H. van Herwerden

Mr. N. F. van Nooten

Mr. S. M. A. du Mosch

Dr. C. H. D. Buys Ballot

Dr. H. I. Broers

Dr. G. van Overbeek de Meyer

W. H. Hubrecht

J. van den Wall Bake

H. A. van den Wall Bake

Qualiteiten

Officier van Justitie, Lid van de Provinciale Staten en van den Gemeenteraad.

Advocaat

Advocaat en Lid van den Gemeenteraad.

Substituut-officier van Justitie.

Procureur.

Commissionair in effecten.

Wethouder, Lid van de Provinciale Staten, regter-plaatsvervanger en Advocaat.

Procureur.

Particulier.

Leeraar aan 's Rijks hogere-burgerschool.

Med. Doctor.

Eerst. aanwezig. Ingenieur.

Regter in de Arrondissements Regtbank.

Advocaat. Lid van de Provinciale Staten en van den Gemeenteraad.

Procureur, Lid van den Gemeenteraad.

Zoutzieder, Lid van den Gemeenteraad en van de Kamer van Koophandel en fabrieken.

Ambtenaar 1ste Klasse ter Stedelijke Secretarie Hoogleeraar in de Wis- en Natuur-Kunde.

Hoofd-agent van verschillende assurantie-maatschappijen.

Hoogleeraar in de Wijsbegeerte en Letteren.

Raadshoor in het Provinciaal Gerechtshof en Lid van den Gemeenteraad.

Advocaat

Hoogleeraar in de Wis- en Natuurkunde.

Hoofd-Directeur van het Kon. Ned. Meteorologisch Instituut.

Doctor in de Genees en Verloskunde Redacteur van de Nieuwe Utrechtsche Courant.

Adjunct-Inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht.

Ingenieur bij den Waterstaat.

Administrateur der Utrechtsche IJzergieterij.

Muntmeester. Lid van den Gemeenteraad.

Mr. L. E. Bosch jr.

Mr. W. A. van den Wall Bake

Jhr. A. L. E. Ram

Mr. I. A. Hofkes

Mr. L. W. A. Besier

Mr. M. de Kock

Mr. B. G. Haverskamp-Prins

S. P. C. Koene

Mr. C. G. van Baerle

C. L. W. Westhoff

Dr. Floris E. Vos

Mr. G. H. van Bolhuis

Dr. W. Koster

P. Haverkorn van Rijsewijk

G. A. Nahuijs

I. C. van Eelde

W. H. Rissin

A. C. Loffelt

A. Kerdijk

M. A. E. Roberté

E. W. Sloet

M. Bouvin

Dr. M. Hoek

Dr. F. Halbertsma

Dr. C. A. Engelbregt

I. I. Wischerhoff

Mr. B. I. H. van Blaricum

D. Buddingh

M. Brinkgreve

D. G. Bingham

I. F. van Houten

Dr. I. C. van Eeten

R. Swaagman

H. W. Arentzen

A. Pos

I. Harting

A. Corver

N. I. Kamperdijk

I. Pondman

R. I. Koker

B. van den Berkhof

Henri Frip

Richard C. van Haagen

Advocaat en Redacteur van het Utrechtsche Dagblad.

Advocaat.

Lid van den Gemeenteraad.

Advocaat.

Lid van den Gemeenteraad, Commies bij het Muntcollegie, enz.

Advocaat.

Advocaat.

Wijnhandelaar, Lid van den Gemeenteraad, Voorzitter van de Kamer van Koophandel en Fabrijken.

Particulier.

Predikant bij de Evangelische Lutersche Gemeente.

Geneesheer.

Advocaat.

Hoogleeraar in de Geneeskunde.

Particulier.

Jur. cand.

Adjunct-commies bij het Munt-Collegie.

Geneesheer.

Particulier.

Jur. cand.

Lector aan het Stedelijk Gymnasium.

Student.

Student.

Hoogleeraar in de Wis- en Natuur-Kunde.

Hoogleeraar in de Geneeskunde.

Hoogleeraar. Directeur der Rijk's hoogere burgerschool.

Winkelier in chemische apparaten.

Advocaat. Plaatsvervangend Kantonregter.

Particulier.

Kantoorbediende.

Algemeene Goederen-agent bij de Ned. Rijnspoorwegmaatschappij.

Geneesheer.

Particulier.

Cand. Notaris.

Koopman en fabrykant, Lid van de Kamer van Koophandel en Fabrijken.

Commissionair in effecten. Lid van de Kamer van Koophandel en Fabrijken.

Houthandelaar.

Architect-Lid van de Kamer van Koophandel en Fabrijken.

Commissionair in Koloniale waren.

Houthandelaar, agent eener brand-assurantie Maatschappij.

Koopman en Fabrijkant.

Fabrijkant.

Fabrijkant.

A. van Groeneveldt
L. I. van Toulon-van der Koog
Mr. C. I. N. Nieuwenhuis
Mr. I. P. F. Du Quesne van Bruchem
I. I. Verhoeff
Mr. I. I. Uytwerf Sterling

A. D. Hamburger
O. Grothe
N. G. Brouwer
H. C. Bosscha

Mr. W. R. Boer

Dr. John Loeff
I. G. L. Nolst Frenité
Henri A. van Praag
I. Bijleveld
I. Koenders
P. S. Hendriksen
Maurin F. C. F. N. Nahuijs
A. H. H. Wirtz
W. F. Dannenfelser
F. I. Manus van der Jagt
J. van Maanen
W. H. Fetenburg
I. Slingerland
H. de Vries
H. de la Cusine
W. C. Feijten
D. van Olderen
P. A. Kok
P. A. A. Christen
I. Weil
Th. Boon
D. Rijksen
I. Bouwmeester

Metzelaar
S. Bantz. Wz.
P. R. Bekker
Joh. Ant. Andreoli
N. C. Osti Jr.

I. C. Vermeulen
I. H. N. Ruysch van Dugteren
I. S. van Deventer
J. L. Beyers
P. van Loon
P. A. H. H. Bos

Mr. A. de Koning Knijff
C. F. Plasberg
N. A. H. Roelants

Kunstschilder.
Inspecteur der Registratie en Domeinen.
Raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof.
Advocaat.
Fabrikant.
Advocaat, Adjunct-Secretaris der Ned. Rijn-
spoorwegmaatschappij.
Koopman
Directeur der Utrechtsche IJzergieterij.
Schrijnwerker.
Ingenieur-werktuigkundige bij de fabriek van
Spoorwegmateriëel.
Wethouder. Lid van de Provinciale Staten en
Advocaat.
Geneesheer.
Predikant bij de Waalsche Gemeente.

Boekhandelaar.
horologiemaker.
Koopman.
Commies ter Stedelijke Secretarie.
Leerbaar aan 's Rijks Veeartsenijschool.
Boekhandelaar.
Particulier.

Koopman.

Particulier.

Klerk bij het Kon. Ned. Meteorologisch
Instituut.
boekhandelaars-bediende.

Muzykmeest.
Student.
IJzerhandelaar, Lid van de Kamer van Koop-
handel en Fabrieken.

Muntgezel.
Hofbontwerker.
Boekhandelaar.
Boekhandelaar.
Chef der Trafiek bij de centraal spoorweg-
maatschappij.
Advocaat.
Particulier.
Beambte bij de Ned. Rijn Spoorwegmij.

E. I. Jans
L. Mulder
K. A. Maussen
I. Blankert Iz.
F. W. Ilsing
W. Ket
W. Eversse
N. Mulder
J. Maarschalkerweerd
G. D. Lotz
H. Dumont jr.
I. Greven
I. C. de Graaf

Winkelier.

Boek, plaat en steendrukker.

Winkelier.

Letterzetter.

Winkelier.

Koopman.

Koffijhuis-houder.

Winkelier.

Boekhandelaar.

Notaris. Lid van den Gemeenteraad."

bijlage VII

a. Overzicht van afgeschafte en nieuw opgelegde belastingen in 1869.¹

Jaar	Afgeschafte of verminderde heffingen	Geraamd bedrag per jaar	Nieuw opgelegde of verhoogde heffingen	Geraamd bedrag per jaar
1869	Afschaffing der ijklonen. Wet van 7 April 1869. (Stb. no. 57)	f 68.000	Verhoging van de accijns op het gedistilleerd van f 50 tot f 53 per hectol. Wet 9 April 1869 (Stb. no. 62)	f 750.000
	Afschaffing van het dagbladzegel. Wet van 9 April 1869 (Stb. no. 60)	f 710.742		

¹ Bron: Jaarcijfers over 1883 en vorige jaren, blz. 73.

b. Het aantal binnenlandse kranten met een port van 1 cent, door de posten verstuurd in:

1859	4.997.323
1860	5.107.710
1861	5.304.422
1862	5.514.897
1863	5.648.749
1864	5.941.756
1865	6.208.115 ¹

Het aantal binnenlandse kranten met een port van 1 cent en $\frac{1}{2}$ cent, door de posten verstuurd in:²

Jaren	Nieuwsbl. à 1 cent in duizendtallen	Nieuwsbl. à $\frac{1}{2}$ cent in duizendtallen	Tezamen
1860	5.107	—	5.107
1870	11.987	—	11.987
1871	7.476	9.892	17.368
1872	7.518	10.918	18.436
1873	7.957	12.109	20.066
1874	8.278	13.319	21.597
1875	9.060	14.686	23.746
1876	9.660	16.060	25.720
1877	10.075	17.430	27.506
1878	13.557	16.012	29.569
1879	14.329	17.049	31.379
1880	15.107	18.574	33.682
1881	15.475	21.170	36.646
1882	16.483	22.481	38.964
1883	18.634	23.869	42.494

¹ Bijl. Hand. 1863-1864, II, blz. 51 en idem, 1866-1867, II, blz. 51.

² Jaarcijfers over 1883 en vorige jaren, blz. 117.

c. De beroepsbevolking in 1849 en 1859, voor zover betrekking hebbend op de in deze publikatie genoemde beroepen.

	1849 ¹	1859 ²
1. Boek- en dagbladrukkers en -verkopers, meesters, knechts en letterzetters	2970	3587
2. Dagbladschrijvers, letterkundigen	67	82
3. Herbergiers, kasteleins, koffiehuishouders	4740	4775
4. Kroeghouders, tappers	7684	5564
5. Lettergieters	100	208
6. Branders en stokers van siroop, likeuren en sterke dranken	1281	1205
7. Courantrondbrengers	—	1481 ³

¹ Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het koninkrijk der Nederlanden op den negentienden November 1849, 's-Gravenhage, 1852.

² Uitkomsten der vierde tienjarige volkstelling in het koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1859, 's-Gravenhage, 1863.

³ Waarvan 69 vrouwen.

Opmerking.

Sinds de volkstelling van 1849 zijn bij iedere tienjaarlijkse telling vragen naar het beroep gesteld, maar men heeft alleen in 1849, 1859 en 1889 en 1899 de verzamelde gegevens bewerkt en uitgegeven.

(Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, nieuwe volgreeks XIV, Geschiedenis van den statistiek in het koninkrijk der Nederlanden, 's-Gravenhage, 1902, blz. 77-78).

d. Het aantal leerlingen op de Hogere Burger Scholen van 1864 tot 1875.¹

Schooljaar	aant. sch.	Aantal leerlingen voor volledig onderwijs in						leerl. voor aantal lessen	alg. totaal	gem. aantal leerl. per school
		klas	klas	klas	klas	klas	to- taal			
		1	2	3	4	5				
1864-1865	12								750	63
1865-1866	21	509	363	197	102	32	1203	215	1418	68
1866-1867	26	684	440	323	156	78	1681	259	1940	75
1867-1868	32	774	568	403	225	94	2064	391	2455	77
1868-1869	37	842	679	461	210	145	2337	404	2741	74
1869-1870	41	1021	787	540	250	152	2749	461	3210	78
1870-1871	45	1147	858	613	308	166	3092	467	3559	79
1871-1872	47	1116	953	641	370	205	3285	532	3817	81
1872-1873	47	1127	888	697	365	257	3334	540	3874	82
1873-1874	47	1073	831	656	395	231	3186	450	3636	77
1874-1875	49	1138	841	597	389	245	3210	439	3649	74

¹ Deze tabel is afgedrukt in De Economist van 1875, blz. 860; op bladzijde 861 staat een tabel die de groei van het middelbaar onderwijs in absolute getallen in de verschillende steden met een H.B.S. aangeeft.

bijlage VIII

Stukken betreffende Het Vaderland uit het archief van het Rotterdamsch Nieuwsblad te Rotterdam, 1878- ± 1900, dossier II.¹

1. Overzicht van de rekeningen van Het Vaderland te 's-Gravenhage over de jaren 1869-1871.

	1869	1870	1871
Honoraria Redactie	f 11134,43	f 13708,66	f 13237,49
„ Medewerkers en			
„ Correspondenten	8734,26½	6522,50	3014,42
Handelsberichten en telegrammen	3064,70	5003,37	3164,67
Dagbladen	1268,34½	943,95	607,62
Honoraria A.W.S., D.A.Th. en			
C.A.v.R.	5396,66	2760,—	2905,—
Salarissen Administratie	1156,55	1285,—	959,—
Arbeidsloon	11634,57	13411,56½	12555,97½
Materieel Drukkerij	1271,77	1656,32	1629,60
Drukinkt en loog	380,90	599,54	465,15
Exploitatie	9264,83	1390,60	1282,65
Zegels	10221,12	—	—
Papier	8934,50	11434,39½	9397,94½
Briefporten en frankeergelden	4759,86½	5334,98½	4104,14½
Licht en brandstoffen	768,16	1141,07	1143,61
Onkosten	2620,—	3017,85½	3096,45
Bureel-Onkosten	200,—	80,—	51,09
Pand Hooge Nieuwstraat	1735,40	229,12	16,79
Hypothecaire Obligatien	458,35	500,—	500,—
Interest	87,43	1105,83	446,24½
Effecten	1231,15½	—	—
Meubelen	251,94	252,46½	241,91
Boekerij	31,89	28,96	36,80
Prolongatie op Effecten	602,42	1003,71½	553,61
Belasting	193,35½	244,72½	235,48½
Uitkeering percenten advertentien	214,81½	—	—
	f 85617,42	f 71654,62½	f 59645,65½

	1869	1870	1871
Advertentien	f 19252,28	f 17757,10½	f 17694,—
Couranten	22225,23½	29420,15½	23841,17
Drukwerk	102,55	931,45	3772,75½
Diverse Kleine Ontvangsten	7,26½	6,76	4,88
Effecten	—	1477,90	3740,01
Correspondentie	—	31,50½	—
Advertentie-Bureau	—	—	90,23½
Verlies	44030,09	22029,75	10502,60½
	f 85617,42	f 71654,62½	f 59645,65½

¹ Wij zijn dr. H. J. Scheffer erkentelijk voor zijn hulp.

2. Rekening van „Het Vaderland” te 's-Gravenhage over het jaar 1869.

Aan Pand Hooge Nieuwstraat	f 1735,40	Per Div. Kleine Ontvangsten	f 7,26½
„ Hypothecaire Obligatien	458,35	„ Couranten	22225,23½
„ Honoraria A. W. Sijthoff, D.A.		„ Advertentien	19252,28
„ Thieme en C. A. v. Reijn	5396,66	„ Drukwerk	102,55
„ Interest	87,43	„ Verlies	44030,09
„ Materieel Drukkerij	1271,77		
„ Effecten	1231,15½		
„ Honoraria Redactie	11134,43		
„ Exploitatie	9264,83		
„ Meubelen	251,94		
„ Arbeidsloon	11634,57		
„ Licht en brandstoffen	768,16		
„ Briefporten en Frankeergelden	4759,86½		
„ Drukinkt, loog enz.	380,90		
„ Salarissen Administratie	1156,55		
„ Onkosten	2620,—		
„ Papier	8934,50		
„ Zegels	10221,12		
„ Bureel-Onkosten	200,—		
„ Uitkeering percenten Advertentien	214,81½		
„ Handelsberichten en Telegrammen	3064,70		
„ Honoraria Medewerkers en Corr.	8734,26½		
„ Dagbladen	1268,34½		
„ Prolongatie op Effecten	602,42		
„ Belasting	193,35½		
„ Boekerij	31,89		
	<hr/>		<hr/>
	f 85617,42		f 85617,42

Balans op 31 december 1869

Kas	f 225,36½	Kapitaal	f 3469,91
Pand Hooge Nieuwstraat	17000,—	Hypothecaire Obligaties	10208,35
Materieel Drukkerij	11445,99½	Prolongatie op Effecten	19501,17
Effecten	20297,25	Diverse Crediteuren	38823,96½
Meubelen	2267,54		
Drukinkt, loog etc.	315,—		
Papier	2670,24½		
Boekerij	287,09		
Het Vaderland	2500,—		
Div. Debiteuren	14994,91		
	<hr/>		<hr/>
	f 72003,39½		f 72003,39½

3. Begroting van Het Vaderland voor 1870.

Verliesposten

Pand te rekenen dat de f 1200,— huur vol-
doende is voor onderhoud, grondbelasting
en waardevermindering.

Materieel Drukkerij

10% afschrijven f 1600,—

Papier

1400 riem à f 7,44	f 10416,—	
diversen	1584,—	12000,—

Drukinkt, loog etc.

600,—

Meubelen

10% afschrijven 230,—

Boekerij

10% afschrijven 30,—

Honoraria A.W.S., D.A.Th, en C.A.v R.

A. W. Sijthoff	600,—	
C. A. v. Reijn	2000,—	
id. 1% adv.	160,—	2760,—

Honoraria Redactie

Maas	3500,—	
Huet	2000,—	
Westrheen	2000,—	
v. d. Kulk	1600,—	
Veegens	1600,—	
Scheltema	1000,—	
Akkeringa	600,—	
Houtsema	100,—	
Lindo	400,—	
Maas 3% Adv.	480,—	
Huet 1% „	160,—	
Kulk 1% „	160,—	
Veegens 1% Adv.	160,—	
Scheltema 1% Adv.	160,—	13920,—

Honoraria Medew en Corresp.

I. Belinfante	1500,—	
van Lee	600,—	
Westerman	500,—	
diversen	4000,—	6600,—

Salarissen Administratie

van Beijers	570,—	
Steenstra	416,—	
Hunt	156,—	
Scheffelaar	150,—	1292,—

<i>Arbeidsloon</i>		
<i>f 250,— per week</i>		13000,—
<i>Exploitatie</i>		2000,—
<i>Dagbladen</i>		700,—
<i>Handelsberichten en Telegrammen</i>		
Alex. Delamar	2300,—	
Broers-Amsterdam	300,—	
de Klerk-Rotterdam	200,—	
van Lee-Brussel	300,—	
Louman-Amsterdam	550,—	
Heyningen-Nieuwe Diep	200,—	
Harden-Vlissingen	50,—	
Delamar-oorlogstelegammen	1100,—	5000,—
<i>Briefposten en Frankeergelden</i>		6000,—
<i>Licht en brandstoffen</i>		1000,—
<i>Kleine Onkosten</i>		
huur	1200,—	
diversen	1200,—	2400,—
<i>Bureel-Onkosten</i>		200,—
<i>Belasting</i>		200,—
<i>Prolongatie op Effecten</i>		
hiervoor niets uitgetrokken, maar daaren- tegen ook geen rente van effecten		
<i>Hypothecaire Obligaties</i>		500,—
<i>Interest</i>		Memorie f 70032,—
<i>Winstposten</i>		
<i>Couranten</i>		f 28741,16
<i>Advertenties</i>		16000,—
<i>Drukwerk</i>		1000,—
<i>Kleine Ontvangsten</i>		20,84
		<u>f 45762,—</u>
<i>Verzameling Verliesposten</i>		70032,—
„ <i>Winstposten</i>		45762,—
<i>Verlies</i>		<u>f 24270,—</u>

4. Rekening van „Het Vaderland” te 's-Gravenhage over 1870.

Folio	5	Aan Pand Hooge Nieuwstraat	f	229,12	Folio	14	Per Effecten	f	1477,90		
"	6	" Hypothecaire Obligatien		500,—	"	39	" Div. Kleine				
"	8	" Honoraria A. W. Sijthoff,					Ontvangsten		6,76		
		D. A. Thieme en C. A. v. Reijn		2760,—	"	54	" Couranten		29420,15½		
"	9	Aan Interest		1105,83	"	64	" Advertentiën		17757,10½		
"	15	" Honoraria Redactie		13708,66	"	71	" Drukwerk		931,45		
"	16	" Exploitatie		1390,60	"	95	" Correspondenten		31,50½		
"	17	" Meubelen		252,46½			Verlies		22029,75		
"	23	" Arbeidsloon		13411,56½							
"	24	" Licht en brandstoffen		1141,07							
"	26	" Drukinkt, loog enz.		599,54							
"	27	" Salarissen Administratie		1285,—							
"	29	" Papier		11434,39½							
"	36	" Bureel-Onkosten		80,—							
"	40	" Handelsberichten en									
		Telegr.		5003,37							
"	57	" Dagbladen		943,95							
"	62	" Prolongatien op Effecten		1003,71½							
"	68	" Belasting		244,72½							
"	78	" Boekerij		28,96							
"	104	" Materieel Drukkerij		1656,32							
"	105	" Briefposten en Frankeer-									
		geld		5334,98½							
"	110	" Onkosten		3017,85½							
"	111	" Honoraria Medew. en									
		Corresp.		6522,50							
				f	71654,62½					f	71654,62½

Balans op 31 december 1870.

Folio	3	Kas	f	278,79½	Folio	2	Kapitaal	f	13140,16		
"	5	Pand Hooge Nieuwstraat		16000,—	"	6	Hypothecaire Obligatien		10208,35		
"	14	Effecten		20112,—	"	62	Prolongatie op Effecten		18040,—		
"	17	Meubelen		2272,20			Diverse Crediteuren		32144,81		
"	26	Drukinkt, loog enz.		228,75							
"	29	Papier		1959,16							
"	78	Boekerij		260,68							
"	93	Het Vaderland		1500,—							
"	104	Materieel Drukkerij		14906,96							
"	106	Uitgave van boekwerken		739,20½							
		Diverse Debiteuren		14275,57							
				f	73533,32					f	73533,32

5. Raming van Winst en Verlies over 1870 op grond van de uitkomsten van januari en februari 1870.

Verliesposten

Pand te rekenen dat de f 1200,— huur vol-
doende zijn voor onderhoud, grondbelas-
ting en waardevermindering

Materieel Drukkerij

10% afschrijven van het bedrag f 1600,—

Papier

1400 riem à f 7.44	f 10416,—	
diversen	384,—	1100,—

Drukinkt, loog enz.

600,—

Meubelen

10% afschrijven 230,—

Boekery

10% afschrijven 30,—

Honoraria A.W.S., D.A.Th. en C.A.v.R.

A. W. Sijthoff	600,—	
D. A. Thieme	600,—	
C. A. v. Reijn	2000,—	
id. 1% v. d. Adv.	180,—	3380,—

Honoraria Redactie

Maas	3500,—	
Huet	2000,—	
Westrheen	2000,—	
v. d. Kulk	1600,—	
Veegens	1500,—	
Scheltema	1000,—	
Akkeringa	600,—	
Houtsema	100,—	
Lindo	1000,—	
Maas 3% v. d. Adv.	540,—	
Huet 1% v. d. Adv.	180,—	
Kulk 1% v. d. Adv.	180,—	
Veegens 1% v. d. Adv.	180,—	14380,—

Honoraria Medew. en Corresp.

I. Belinfante	1000,—	
G. Belinfante	1000,—	
van Lee	600,—	
Westerman	500,—	
diversen	4000,—	7100,—

Salarissen Administratie

van Beijers	520,—	
Steenstra	416,—	
Hunt	156,—	
Scheffelaar	150,—	1242,—

Arbeidsloon f 250,— per week

13000,—

<i>Exploitatie</i>		2000,—
<i>Dagbladen</i>		
buitenlandsche	400,—	
binnenlandsche	500,—	900,—
<i>Handelsberichten en Telegrammen</i>		
Delamar	2300,—	
Broers	300,—	
De Klerk	200,—	
van Lee	200,—	
Heyning-Nieuwe Diep	200,—	
Harden-Vlissingen	50,—	3250,—
<i>Briefposten en Frankeergelden</i>		6000,—
<i>Licht en Brandstoffen</i>		1000,—
<i>Kleine Onkosten</i>		
huur	1200,—	
diversen	1200,—	2400,—
<i>Bureel-Onkosten</i>		200,—
<i>Belasting</i>		200,—
<i>Prolongatie op effecten</i> hiervoor niets uitgetrokken, maar daarentegen ook geen rente van de effecten		
<i>Hypothecaire Obligatiën</i>		500,—
<i>Interest</i>		<i>Memorie</i>
		<u>f 69012,—</u>
<i>Winstposten</i>		
<i>Couranten</i>		
177 ex. à f 19,60	f 3469,20	
786 ex. à f 16,60	13047,60	
238 ex. à f 16,80	3998,40	
457 ex. à f 14,28	6525,96	
1658 ex.	27041,16	
ex. aan spoortrein etc.	700,—	27741,16
<i>Advertentien</i>		
f 1500,— per maand		18000,—
<i>Drukwerk</i>		1000,—
<i>Kleine Ontvangsten</i>		20,84
<i>Verzameling Verliesposten</i>		69012,—
„ Winstposten		46762,—
Verlies		<u>22250,—</u>

6. Begroting voor 1871.¹

Verliesposten

Pand als vorig jaar

Papier

1400 riem à f 6,—
diversen

8400,—

600,—

10800,—²

Materieel Drukkerij als vorig jaar

1600,—

Drukinkt, loog etc.

600,—

Meubelen als vorig jaar

230,—

Boekerij als vorig jaar

30,—

Honoraria A.W.S., D.A.Th. en C.A.v.R.

A.W.S.

600,—

C. A. v. Reijn

2000,—

2600,—

Honoraria Redactie

1 hoofdredacteur Maas

2500,—

1 red. buit. (Westrheene)

1700,—

1 red. buit. (v. d. Kulk)

1300,—

1 red. binn. (Huet)

1600,—

1 red. corrector Akkeringa

600,—

1 knaap bij corrector

50,—

Houtsema

100,—

Veegens

1000,—

Maas 3% Adv.

420,—

Huet 1% Adv.

160,—

Kulk 1% Adv.

160,—

9600,—²

Honoraria Medew. en Corresp.

I. Belinfante

1000,—

van Lee

250,—

Westerman

200,—

diversen

1000,—

2450,—

Salarissen Administratie (tevens portier)

1 bediende (v. Beyers of Steenstra)

600,—

1 bediende (Hunt)

200,—

1 „

100,—

1 „

100,—

1092,—²

Arbeidsloon

10000,—

Exploitatie

2000,—

Dagbladen

500,—

Handel en Telegrammen

Alex. Delamar

2300,—

Louman-Amsterdam

400,—

diversen

300,—

3000,—

Briefsporten en Frankeergelden

5500,—

Licht en Brandstoffen

800,—

<i>Kleine Onkosten</i>		
huur	1200,—	
diversen	1000,—	2200,—
	<hr/>	
<i>Bureel-Onkosten</i>		200,—
<i>Belasting</i>		200,—
<i>Prolongatie op Effecten</i> als vorig jaar		
<i>Hypothecaire Obligaties</i>		500,—
<i>Interest</i>		<i>Memori</i>
		<hr/>
		f 54002,—
 <i>Winstposten</i>		
<i>Couranten</i>		f 26000,—
<i>Advertenties</i> à f 15000 per maand		18000,—
		<hr/>
		f 44000,—
 Verzameling Verliesposten		f 54002,—
„ Winstposten		44000,—
		<hr/>
	Verlies	f 10002,—
		<hr/>

¹ Doorhalingen en wijzigingen in de originele tekst zijn niet overgenomen.

² De totalen zijn niet gecorrigeerd, nadat bepaalde posten veranderd zijn. Zie noot 1.

7. Rekening van „Het Vaderland” te 's-Gravenhage over 1871.

Fo.	5	Aan pand H.N.	f	16,79	Fo.	14	Per Effecten	f	3740,01
	6	„ Hypothecaire Obligaties		500,—		39	„ Div. kleine ontv.		4,88
	8	„ Hon. A.W.S., D.A.Th. en C.A.v.R.		2905,—		64	„ Advertentien		17694,—
	9	„ Interest		446,24½		71	„ Drukwerk		3772,75½
	15	„ Honoraria Redactie		13237,49		122	„ Couranten		23841,17
	17	„ Meubelen		241,91			„ Adv. Bureau		90,23½
	24	„ Licht en brandstoffen		1143,61			Verlies		10502,60½
	26	„ Drukinkt, loog enz.		465,15					
	27	„ Salaris Administratie		959,—					
	29	„ Papier		9397,94½					
	36	„ Bureel-Onkosten		51,09					
	62	„ Prol. op Effecten		553,61					
	68	„ Belasting		235,48½					
	78	„ Boekerij		36,80					
	105	„ Briefporten en Frankeergelden		4104,14½					
	110	„ Onkosten		3096,45					
	111	„ Hon. Medew. en Corresp.		3014,42					
	112	„ Exploitatie		1282,65					
	113	„ Handelsber. en Telegr.		3164,67					
	117	„ Dagbladen		607,62					
	120	„ Arbeidsloon		12555,97½					
	121	„ Materieel Drukkerij		1629,60					
				f 59645,65½					f 59645,65½

Balans op 31 december 1871.

Fo.	5	Pand H.N.	f	15000,—	Fo.	2	Kapitaal	f	16637,55½
	14	Effecten		3614,—		6	Hyp. Obl.		10208,55
	17	Meubelen		2177,24½		62	Prol. op Effecten		4000,—
	26	Drukinkt, loog enz.		100,—			Div. Crediteuren		21827,19½
	29	Papier		885,85					
	78	Boekerij		331,28					
	93	Het Vaderland		2500,—					
	106	Uitgave van boekwerken		2235,07½					
	121	Materieel Drukkerij		14666,43½					
	123	Kas		685,72					
		Diverse Debiteuren		10477,49½					
				f 52673,10					f 52673,10

8. Rekening-Courant van Het Vaderland over 1872.

Fo.	6 Aan Hypothecaire Obligatien	f	500,—	Fo.	5 Per pand Hooge		
8	„ Hon. A.W.S., D.A.Th.,				Nieuwstr.	f	858,21½
	C.A.v.R.		2950,—	71	„ drukwerk		4056,42
9	„ Interest		571,86½	122	„ couranten		20199,43½
14	„ Effecten		151,57½	126	„ advertentie-bureau		133,57
17	„ Meubelen		217,76	132	„ div. kleine ontv.		12,20½
26	„ Drukinkt en loog		352,87	145	„ advertentien		17374,13
37	„ Uitk. procenten adv.		29,38		„ Verlies		12564,94
62	„ Prol. op effecten		186,20				
68	„ Belasting		258,20½				
78	„ Boekerij		33,44				
106	„ Uitgaven van boekwerken		36,71½				
112	„ Exploitatie		1100,—				
113	„ Handelsber. en telegr.		1631,76				
117	„ Dagbladen		696,96½				
120	„ Arbeidsloon		12520,20½				
121	„ Materieel Drukkerij		1561,55				
128	„ Hon. Redactie		9307,84½				
129	„ Licht en brandstoffen		1222,32				
130	„ Papier		8036,04				
133	„ Salarissen Administratie		821,—				
134	„ Briefporten en frankeergeld		3508,10½				
135	„ Onkosten		2671,02½				
136	„ Honor. medew. en corresp.		5778,08				
139	„ Bureel-onkosten		44,46				
141	„ Edition pour l'étranger		1011,55				
			f 55198,91½				f 55198,91½

Balans op 31 december 1872.

Fo.	5 Pand Hooge Nieuwstraat	f	15000,—	Fo.	2 Kapitaal	f	18072,61½
14	Effecten		3130,—	6	Hyp. Obligatien		10208,35
17	Meubelen		1959,92	62	Prol. op effecten		4000,—
26	Drukinkt en loog		83,—		Div. Crediteuren		19683,31½
78	Boekerij		301,04				
93	Het Vaderland		2500,—				
106	Uitgave van boekwerken		515,91½				
121	Materieel Drukkerij		14053,99				
123	Kas		80,78½				
130	Papier		1608,43				
	Div. debiteuren		12731,20				
			f 51964,28				f 51964,28

9. De financiering van Het Vaderland van 1869-1872.

1869						
Maart	gestort door de Commissie				f	45.000,—
1870						
Maart	" " " "			f	10.000,—	
Augustus	" " " "			f	1.700,—	
						f 56.700,—
1870						
Januari	gestort door de Uitgevers	f	20.000,—			
1871						
Januari	" " " "	f	10.000,—			
Juli	" " " "	f	4.000,—			
1872						
Februari	" " " "	f	4.000,—			
Juli	gestort of nog te storten door de uitgevers	f	10.000,—		f	48.000,—
				Totaal	f	104.700,—

bijlage IX

Bedrijfshistorische gegevens betreffende de Nieuwe Rotterdamse Courant van 1864-1898. (Gemeentearchief Rotterdam, Jaarverslagen etc. van de Nieuwe Rotterdamse Courant 1864-1898).

1. Staat van inkomsten en uitgaven van de Nieuwe Rotterdamse Courant 1864-1898 in guldens.

Jaar	Zegels	Papier	Drukkerij	Salarissen	Bureau-onkosten	Algemene onkosten	Buitengew. onkosten
1864	f 57.759,90	f 15.856,17	f 22.880,84½	f 30.532,98	f 11.754,35½		f 1.850,80½
1865	62.342,33	17.504,80	26.999,66½	32.809,62½	12.037,13½		5.303,28
1866	72.626,22	19.933,80	26.379,82½	32.333,17½	13.551,92½		2.433,59½
1867	80.809,58	22.620,04	26.216,98	33.630,66	14.126,62		1.768,21½
1868	92.445,57	25.818,64½	28.696,68	34.954,70	15.853,86		1.170,41½
1869	53.320,05	40.853,20	38.989,69	52.954,65	18.506,60½		8.780,38
1870		63.018,37	44.699,66	66.149,73	22.677,59		3.579,68
1871		75.127,84	47.817,37	76.155,52	23.758,43		2.674,92
1872		80.213,63	49.614,62	76.452,76	26.722,15		4.024,20
1873		87.894,49	50.043,74	80.683,53	28.409,17		5.672,86
1874		89.255,71	50.156,24	82.205,23	29.362,03		6.636,58
1875		87.914,21	47.221,40	85.301,49	29.793,74	f 17.817,37	9.544,37
1876		96.040,77	45.922,85	91.209,15	30.042,55	25.956,47	9.256,84
1877		104.213,77	47.467,48	94.854,21	32.180,04	26.236,78	3.360,75
1878		105.662,61	57.003,66	106.292,73	35.611,20	25.844,81	4.686,63
1879		92.566,86	53.065,76	112.597,98	36.057,63	28.024,62	5.745,19
1880		95.857,41	52.123,05	114.436,94	36.939,92	26.175,33	4.839,78
1881		100.417,94	52.223,24	118.843,99	38.431,83	26.576,94	4.284,93
1882		89.516,02	53.557,36	125.037,87	37.880,10	26.959,56	4.866,79
1883		92.896,62	55.355,12	137.712,00	39.708,17	27.955,54	6.340,16
1884		89.510,03	56.858,25	139.616,47	40.254,32	29.787,22	5.678,36
1885		81.708,88	55.449,89	147.631,74	40.145,45	27.070,01	5.370,90
1886		75.136,23	57.881,21	146.260,64	39.461,72	26.465,85	5.558,85
1887		70.593,10	59.346,46	149.927,17	38.922,01	26.905,27	7.673,06
1888		66.837,24	58.750,67	151.163,09	39.059,22	30.146,13	9.936,02
1889		69.662,23	59.44,07	156.523,02	37.579,78	27.645,56	7.637,22
1890		69.728,32	60.797,13	159.689,01	36.682,73	29.108,75	7.108,71
1891		71.948,07	61.322,12	159.352,98	36.895,14	26.802,56	8.022,84
1892		68.361,67	63.536,89	160.403,91	35.573,07	26.167,67	9.287,18
1893		59.484,23	64.831,68	162.457,43	35.516,72	26.328,21	13.287,56
1894		64.331,50	66.314,56	158.468,79	36.616,10	21.546,46	17.514,63
1895		57.878,04	68.040,38	150.674,16	37.207,31	25.390,46	19.535,36
1896		55.310,55	66.329,99½	152.365,67	36.147,25	24.675,55	16.060,15½
1897		55.480,22	67.964,87	153.213,04½	37.704,49½	26.279,52½	17.232,48
1898		56.917,25	71.232,16½	156.679,18	39.600,74½	26.876,97½	18.626,78½

Telegraaf	Nieuwsbladen	Gereedschappen	Abonnementen	Advertenties	Editie voor Oost-Indië	Batig saldo
f 7.076,43	f 3.498,85	f 1.285,22	f 85.536,62½	f 80.296,90	f 10.528,06	+ f 15.159,99
7.046,37	4.364,84½	1.880,00	89.024,54½	85.723,21	10.506,74	+ 6.136,21
7.322,57	2.989,81	1.798,72	97.852,26½	90.900,88½	9.762,76	+ 10.770,49½
6.581,31	3.125,32	1.730,73½	103.889,98½	97.353,57	8.167,61½	+ 10.833,82
7.687,64	3.420,87½	1.662,66	114.036,88	106.920,74	10.482,73	+ 12.004,66½
6.768,31	4.270,16½	2.273,70	106.035,10½	117.133,96	7.275,34	— 3.359,23
7.532,39	3.254,68	4.409,12	124.581,40	118.127,41	9.485,21	+ 30.003,25
7.367,59	3.817,02	4.414,72	138.045,74	140.821,88	7.964,29	+ 40.063,51
6.630,41	3.730,23	4.785,15	141.399,03	143.678,07	6.450,74	+ 34.666,03
6.423,75	3.722,98	4.521,15	152.779,89	150.843,85	6.434,58	+ 39.577,42
6.443,45	3.713,32	4.350,—	159.855,24	155.444,25	4.776,44	+ 47.043,85
7.842,21	4.013,31	4.500,—	161.965,99	157.591,22	4.425,01	+ 29.012,57
8.353,54	4.074,71	6.800,—	169.031,79	169.782,71	6.003,87	+ 26.128,22
14.577,22	3.723,66	7.000,—	177.704,65	179.851,81	6.488,87	+ 30.003,70
20.089,50	3.757,18	7.000,—	181.226,15	174.326,42	5.433,19	— 5.816,09
19.937,46	3.801,76	7.000,—	185.247,83	174.766,25	6.368,10	+ 602,66
19.081,03	3.614,79	7.000,—	191.737,37	180.301,90	7.363,44	+ 11.405,91
25.127,48	3.845,12	7.000,—	202.723,76	191.309,75	6.700,40	+ 15.885,85
23.179,06	3.719,91	7.000,—	208.669,00	193.933,42	6.595,86	+ 29.191,13
26.594,—	4.070,78	7.000,—	211.667,74	189.930,74	7.054,96	+ 5.519,38
27.916,91	3.948,40	7.000,—	214.661,22	197.260,34	7.484,43	+ 14.033,28
31.315,02	4.204,13	4.274,08	215.075,46	198.535,22	6.405,45	+ 15.721,05
32.281,32	4.217,61	7.000,—	216.840,02	203.914,13	6.582,73	+ 29.138,91
35.776,27	4.637,62	7.000,—	220.557,23	197.352,57	6.699,85	+ 20.980,55
38.680,51	4.344,93	7.000,—	222.809,99	205.532,03	5.527,68	+ 25.229,12
36.804,60	4.708,02	7.000,—	225.241,94	215.211,22	5.399,09	+ 36.391,70
36.927,77	4.733,48	7.000,—	227.560,79	219.771,42	5.541,84	+ 38.835,29
37.269,52	4.670,59	7.000,—	229.512,70	217.059,93	5.576,47	+ 38.160,03
38.586,61	4.305,74	7.000,—	227.193,95	212.179,94	4.513,52	+ 30.567,48
45.670,55	4.272,17	7.000,—	223.638,32	202.296,49	4.396,02	+ 12.116,44
46.636,73	4.136,11	3.615,40	218.453,63	204.280,44	4.392,26	+ 9.129,24
44.255,85	4.070,88	5.000,—	215.567,31	202.807,02	4.529,62	+ 13.080,65
40.501,70	4.371,22	5.000,—	214.922,57½	201.590,90	3.977,04	+ 22.122,52½
42.288,09½	4.561,20	5.000,—	217.665,58	210.469,67	3.401,67½	+ 24.318,47½
44.422,77½	4.456,19½	5.000,—	227.864,55½	223.750,47	3.575,16	+ 33.962,84½

	Jaar	Zegels	Papier	Druk-	Sala-	Tele-	Nieuws-	Abon-	Adver-	Saldo
1864	100	16,54	43,90	26,68	37,09	96,79	44,61	44,53	142,98	132,91
1865	107,93	18,26	51,80	28,67	36,93	120,75	46,43	47,54	142,69	53,80
1866	123,74	20,80	50,61	28,25	38,38	82,11	51,03	50,41	131,58	94,43
1867	139,91	26,93	50,30	28,39	34,49	86,66	54,18	53,99	110,92	94,98
1868	160,05	26,93	55,05	30,34	40,29	94,63	59,47	59,30	142,36	105,35
1869	92,31	42,62	74,80	46,27	35,47	118,13	55,30	54,96	98,80	-22,45
1870		65,74	85,76	57,80	39,47	90,04	64,97	65,11	128,81	26,30
1871		78,37	91,74	66,55	38,61	105,59	71,99	71,10	108,16	35,12
1872		83,68	95,19	66,81	34,75	103,19	73,74	79,68	87,60	30,39
1873		91,69	96,01	70,50	33,66	102,99	79,68	83,66	87,38	34,70
1874		93,11	96,23	71,83	33,77	102,72	83,37	86,21	64,87	41,24
1875		91,71	90,60	74,54	41,10	111,02	84,47	87,40	60,09	25,50
1876		100,19	88,10	79,70	43,78	112,22	88,15	94,16	81,54	22,91
1877		108,71	91,07	82,89	76,40	103,01	92,68	99,75	88,12	26,30
1878		110,22	109,56	92,88	105,28	103,94	94,51	96,68	73,79	50,99
1879		96,57	101,81	98,39	104,49	105,17	96,61	96,62	83,39	52,84
1880		100	100	100	100	100	100	100	100	100
1881		104,75	100,19	103,85	131,69	106,37	105,72	106,10	90,99	139,28
1882		93,38	102,75	109,26	121,47	102,91	108,83	107,56	89,57	255,93
1883		93,91	106,20	120,33	139,37	112,61	110,39	105,44	95,81	-48,93
1884		93,38	109,08	122,00	146,51	109,23	111,95	109,40	101,64	123,03
1885		85,24	106,38	129,00	164,11	116,30	112,17	110,11	88,21	137,83
1886		111,05	127,80	169,18	176,68	113,09	113,09	89,40	255,47	
1887		73,64	113,86	131,01	187,50	128,29	115,03	109,45	90,99	183,94
1888		69,72	112,71	132,09	202,72	120,20	116,20	113,99	75,07	221,19
1889		72,67	114,04	136,77	192,88	130,24	117,47	119,36	73,32	319,06
1890		72,74	116,64	139,54	193,53	130,95	118,68	121,89	75,26	340,48
1891		75,06	117,65	139,24	195,32	129,21	119,70	120,38	75,73	334,56
1892		71,31	121,90	140,16	202,22	119,11	118,49	117,68	61,50	267,99
1893		62,05	124,38	239,35	118,20	116,63	112,19	113,29	59,65	106,22
1894		67,11	127,23	138,47	244,41	114,42	113,93	113,29	59,65	80,03
1895		60,38	130,54	131,66	231,93	112,59	112,42	112,48	61,51	114,68
1896		57,70	127,26	133,14	212,26	120,92	112,09	111,80	54,01	193,96
1897		57,88	130,59	133,88	221,62	126,18	113,52	116,74	46,20	213,21
1898		59,37	136,66	136,91	232,81	126,18	118,84	124,09	48,55	297,76

2. Indexcijfers van de inkomsten en uitgaven van de N.R.C. van 1864-1898 (1880 = 100); zegels: 1864 = 100

3. Omzetten van de N.R.C. van 1864-1898
in absolute cijfers en in indexcijfers
(1880 = 100)

4. Interest, nonvaleurs en korting van de N.R.C.
van 1864-1898 in absolute cijfers

Jaar	Absolute cijfers	Indexcijfers (1880 = 100)	Interest (Debetzijde)	Nonvaleurs	Korting	Interest-Rekening (Creditzijde)
1864	176.361,58½	46,48	8.108,64	427,51	169,89	
1865	185.254,49½	48,82	8.155,79	588,27	86,17½	
1866	198.515,91	52,32	7.503,94	648,28	221,55½	
1867	209.411,17	55,19	7.263,28	503,53	201,08	
1868	231.440,35	61,00	6.775,89	530,57	418,18	
1869	233.803,63½	61,62	6.437,79	534,05½	115,04	
1870	252.194,02	66,47	6.011,07	666,09	192,37	
1871	286.831,91½	75,60	4.943,31½	562,32	149,34½	
1872	291.527,84½	76,83	4.023,29½	577,93	87,42	
1873	310.058,33	81,72	2.515,37	563,35	30,50	
1874	320.075,93	84,36	377,43½	511,02	20,96	
1875	323.982,22½	85,39	533,74	367,04½	50,75	
1876	344.818,36½	90,88	752,83	235,54	44,86½	
1877	364.045,33½	95,95	109,54½	318,17		
1878	366.801,86	96,67	690,50	163,02		
1879	366.382,18½	96,56	6.562,33	419,91		
1880	379.402,71	100	7.620,42	308,10		
1881	400.733,91½	105,62	7.668,83	427,72		
1882	409.198,29	107,85	6.024,75	265,73		
1883	408.653,44½	107,70	5.226,06	275,59		
1884	419.405,99½	110,54	4.436,41	366,33		
1885	420.106,13	110,72	4.274,08	214,96		
1886	427.336,88½	112,63	3.607,71	326,82		
1887	424.609,65	111,91	2.782,55	65,58		
1888	433.869,70½	114,35	2.561,31	131,46		
1889	445.852,25	117,51	2.246,76	209,26		
1890	452.874,05	119,36	2.059,96	202,89		
1891	452.149,10	119,17	628,44	76,81		
1892	444.009,79	117,02		219,56		122,38
1893	431.174,19½	113,64		208,65		843,36
1894	428.300,10	112,88		80,57		1.173,77
1895	425.052,94½	112,03		119,84		2.148,99
1896	423.014,36½	111,49		130,05		2.523,85
1897	434.204,17½	114,44		161,77		2.667,25
1898	457.917,87½	120,69		142,96		2.727,69

bijlage X

Financiële gegevens van Het Nieuws van den Dag (N.V. De Kleine Courant te Amsterdam).

Nieuws van den Dag.

Balans op 31 december 1881.¹

<i>Debiteuren</i>		<i>Crediteuren</i>	
Aan		Per	
Nieuws van den Dag	f 33.880,—	Kapitaal-rekening	f 70.880,—
Inboedel-rekening	f 19.882,42 ^s	Obligatie	f 36.000,—
Cassa	f 6.129,23	Reserve	f 15.000,—
Prolongatie-rekening	f 50.000,—	Dividend	f 1.811,29
(reserve)	f 15.000,—	Diverse crediteuren	f 26.625,78 ^s
Rente-Cassa	f 13.000,—	Saldo winst en	
Papier-rekening	f 15.626,87 ^s	verlies rekening	f 74.424,—
Kassiers	f 10.399,25 ^s		
Cassa copijen etc.	f 500,—		
Onafgehaalde dividenden . .	f 1.811,29		
Diverse debiteuren			
van exempl.	f 40.710,—		
van advertenties	f 17.802,—		
	f 224.741,07 ^s		f 224.741,07 ^s

Winst- en verliesrekening 31 dec. 1881.

<i>Aan</i>		<i>Per</i>	
Onkosten-rekening	f 360.119,20	Exempl.-rekening	f 232.113,92 ^s
Interest	f 14,71	Advertentiën	f 218.044,76
Afschrijving op inboedel			
rekening	f 15.600,77 ^s		
Saldo	f 74.424,—		
	f 450.158,68 ^s		f 450.158,68 ^s

¹ Van Nierop en Baak, a.w., 1882, blz. 51.

Nieuws van den Dag

Balans op 30 december 1883.¹

<i>Debiteuren</i>		<i>Crediteuren</i>	
Aan		Per	
Nieuws van den Dag.	f 33.880,—	Kapitaal-rekening	f 70.880,—
Inboedel-rekening.	f 12.648,64	Reserve.	f 15.000,—
Cassa	f 7.191,47	Dividend (onafgehaald)	f 1.069,33
Prolongatie-rekening.	f 25.000,—	Diverse crediteuren.	f 41.103,89
Prol. rek. reserve.	f 15.000,—	Saldo winst- en	
Rente-cassa.	f 16.000,—	verliesrekening	f 109.864,—
Papier-rekening.	f 29.283,72 ^b		
Kassiers	f 14.088,55 ^b		
Cassa van onafgehaalde			
dividenden	f 1.069,33		
Diverse copijen etc.	f 500,—		
„ debiteuren v.			
exemplaren	f 58.799,50		
advertenties.	f 24.456,—		
	f 237.917,22		f 237.917,22

Winst- en verliesrekening over 1883.

<i>Debet</i>		<i>Credit</i>	
Aan		Per	
Saldo transport		Saldo exemplaren-	
onkosten-rekening.	f 466.797,06 ^b	rekening	f 290.734,65 ^b
Afschrijving op inboedel-		Saldo advertentien-	
rekening	f 26,62	rekening	f 284.000,96 ^b
Saldo netto winst	f 109.864,—	Saldo interest rekening	f 1.952,06 ^b
	f 576.687,68 ^b		f 576.687,68 ^b

¹ Van der Meulen, a.w., blz. 336 en 337.

De Kleine Courant. (Het Nieuws van den Dag).

Balans op 31 december 1884.¹

Debiteuren

Aan

Nieuws van den Dag.	f 33.880,—
Inboedel-rekening.	f 7.444,12
Cassa	f 3.793,11 ^b
Prolongatie-rekening.	f 60.000,—
(reserve)	f 15.000,—
Rente-cassa.	f 8.000,—
Papier-rekening.	f 21.155,45
Kassiers	f 13.088,77 ^b
Cassa van onafgehaalde dividenden	f 1.536,72
Diverse copijen etc.	f 731,—
Diverse debiteuren v. exemplaren	f 55.150,—
advertentiën	f 24.406,—

f 244.185,18

Crediteuren

Per

Kapitaal-rekening	f 70.880,—
Reserve.	f 15.000,—
Dividend	f 1.536,72
Div. crediteuren.	f 38.044,46
Saldo winst- en verliesrekening	f 118.724,—

f 244.185,18

Winst- en verliesrekening over 1884.

Aan

Onkosten-rekening	f 469.666,68 ^a
Afschrijving op inboedel- rekening	f 6.035,49 ^b
Saldo	f 118.724,—

f 594.466,18

Per

Exemplaren-rekening.	f 297.943,22 ^b
Advertentiën	f 295.307,44 ^b
Interest.	f 1.215,51

f 594.466,18

¹ Van Nierop en Baak, a.w., 1884, blz. 182 en 1885, blz. 97.

bijlage XI

De geografische verspreiding van Het Nieuws van den Dag in 1885 met het aantal abonnees op Het Nieuws en het Zondagsblad.¹

Aantal abonnees in	Nieuws	Zondagsblad
Noordbrabant	1425	471
Gelderland	4104	1330
Zuidholland	5029	2067
Noordholland	19564	5264
Zeeland	748	252
Utrecht	2408	825
Friesland	1006	471
Overijssel	1216	469
Groningen	645	355
Drente	233	101
Limburg	399	137
Europa	688	211
Buiten Europa	157	64
Totaal	37622	12018

Naar plaatsen met meer dan 100 abonnees:

's Hertogenbosch	180	84
Apeldoorn	265	96
Arnhem	842	345
Nijmegen	338	147
Velp	140	42
Wageningen	123	49
Zutphen	278	119
Delft	202	105
Dordrecht	219	123
Gorinchem	156	67
Gouda	268	86
's-Gravenhage	939	642
Leiden	590	287
Rotterdam	381	250
Alkmaar	270	96
Amsterdam	12828	3677
Beemster	108	11
Bussum	102	36
Haarlem	1029	366
Den Helder	321	105
Hilversum	194	73

¹ Bockje met gegevens over de krant, aanwezig in de map N.v.d.D. in het Persmuseum te Amsterdam.

Aantal abonnees in	Nieuws	Zondagsblad
Hoorn	277	59
Koog a/d Zaan-Zaandijk	117	41
Overtoom	217	47
Weesp	120	23
Wormerveer	124	49
Zaandam	175	50
Middelburg	125	67
Amersfoort	182	64
Baarn	140	36
Utrecht	1047	503
Leeuwarden	268	139
Deventer	263	105
Kampen	164	51
Zwolle	195	106
Groningen	359	130
<i>Landen:</i>		
Duitsland	168	57
Frankrijk	86	32
Griekenland	2	—
Groot-Brittannie	76	18
Italië	8	3
Oostenrijk	32	16
Rusland	6	—
Turkije	4	1
Zweden	—	1
Zwitserland	46	18
<i>Buiten Europa:</i>		
Argentijnse Republiek	1	—
Egypte	3	1
Noord-Afrika	2	1
Noord-Amerika	31	11
Oost-Indië	96	46
Transvaal	8	1
West-Indië	16	4

bijlage XII

Overzicht van de financiële gegevens van de naamloze vennootschappen onder de dagblad-ondernemingen tot 1885 (met uitzondering van de Nieuwe Rotterdamse Courant).

*Vereeniging Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage*¹

Oprichting ingevolge acte van 8 maart 1864, waarop de Koninklijke bewilliging verleend is bij Besluit van 13 februari 1864, Staatscourant no. 20 en een maart 1864 Gewijzigd ingevolge acte van 4 okt. 1879, K B 26 juli 1879, Staatscourant 6 nov. 1879

Zetel: 's-Gravenhage.

Directeuren: J. D. Doorman en A. H. Kiehl

Aantal Commissarissen: vijf.

Doel: Het uitgeven en verspreiden van het Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage.

Duur: 30 jaren, ingegaan 13 febr. 1864

Maatschappelijk kapitaal. f 250 000,— verdeeld in 500 aandelen op naam, elk f 500,—. Hier van zijn slechts uitgegeven 335 volgefourneerde aandelen. In 1864 en 1868 zijn uitgegeven obligatieleningen, tesamen groot f 110 000,— verdeeld in 220 obligaties van f 500,—. De obligatielening van 1864 ad f 50 000,— is geheel afgelost, die van 1868 ad f 60.000,— bedroeg op 1 januari 1885 per resto f 10 000,—.

Winstverdeling: Het bedrag van hetgeen de algemene vergadering zal besluiten dat van de zuivere winst, na aftrek van alle onkosten en lasten, zal worden uitgekeerd, zal verdeeld worden als volgt: 85% aan de aandeelhouders, 10% aan het reservefonds en 5% aan de beambten. Sedert 1883 worden de 10% aan het reservefonds, dat toen f 10 000,— bedroeg en niet hoger opgevoerd zal worden, aan de aandeelhouders uitgekeerd, zodat thans de winstverdeling is: 95% aan de aandeelhouders en 5% aan de beambten.

Verjaring der dividenden. 5 jaren

Reservefonds: f 10 000,— vol.

Winstuitdeling: 1881-1884. 12, 11, 13, 8½%.

*De Kleine Courant*² (Het Nieuws van den Dag)

Oprichting ingevolge acte van 1 febr. 1870, waarop de Koninklijke bewilliging verleend is bij Besluit van 27 febr. 1870, Staatscourant 19 maart 1870 Gewijzigd ingevolge acten van 23 aug. 1870, K.B. 11 aug. 1870, S C³ 9 sept. 1870; van 19 juni 1872, K B 11 juni 1872, S C. 30 juli 1872; van 8 nov. 1878, K B. 8 okt. 1878, S C. 31 dec. 1878, van 3 juni 1881, K B. 24 mei 1881, S C. 7 juli 1881

Zetel: Amsterdam.

Directeur: G. L. Funke. Na 1885 W. F. Dannenfelser en J. C. Beijers.

Aantal Commissarissen: Drie.

Doel: De uitgave en de exploitatie van dag- en weekbladen, strekkende om, uitgaande van liberale beginselen, de volksontwikkeling en beschaving te helpen bevorderen.

Duur. tot 31 december 1895.

Maatschappelijk kapitaal. f 70 880,— verdeeld in twee series: de eerste van 440 aandelen aan toonder, elk van f 77,—; de tweede van 74 aandelen aan toonder, elk van f 500,—. De obligatieleningen op 1 mei 1876 en 1 juli 1879, ten bedrage van f 50.000,— uitgegeven, werden in 1882 geheel afgelost.

Winstverdeling: Nadat van de winst 5% over het maatschappelijk kapitaal is uitgekeerd, wordt het overblijvende verdeeld als volgt: 40% aan aandeelhouders, 45% aan de directeur en de erfgenamen van de overleden vroegere mededirecteur, 10% aan de redactie en 5% aan commissarissen.

¹ Van Nierop en Baak, a.w., 1882, blz. 71, 1883, blz. 65, 1884, blz. 38, 1885, blz. 62

² Idem, 1882, blz. 41 en blz. 51, 1885, blz. 97 en 248.

³ S.C. = Staatscourant.

Verjaring van dividenden: 5 jaar

Oplaag. 31 dec. 1881 Het Nieuws van den Dag 27 900 exemplaren; Zondagsblad: 10.500 exempl., 31 dec. 1882 Het Nieuws: 31.200 exempl., Zondagsblad: 12 000 exempl.; 31 dec. 1884. Het Nieuws: 35 600 exempl., Zondagsblad: 12 000 exempl.

Reservfonds ultimo december 1881 f 15.000,— Dit fonds wordt niet hoger opgevoerd.

Winstuitdeling: 1871-1883: 8½, 5, 12, 16, 18, 23, 26, 30, 35, 38, 45, 65, 65%.

*Nieuwe Veendammer Courant.*¹

Opgericht ingevolge acte van 10 aug. 1870, waarop de Koninklijke bewilliging verleend is bij Besluit van 30 juni 1870, Staatscourant 26 aug. 1870 Gewijzigd ingevolge acten van 24 juni 1874, K B 2 mei 1874, S C. 24 juli 1874, van 26 jan. 1880, K B. 20 dec. 1879, S C. 3 maart 1880; van 10 nov. 1884, K B 21 okt. 1884, S C. 18 en 19 jan. 1885.

Zetel. Veendam.

Directeuren. Administrateur. Mr. L. J. Huber; Redacteur M. Veenhoven; Drukker: T. van Halteren Tzn.

Aantal Commissarissen: vijf

Doel Het uitgeven en debiteren van een courant, onder de titel van Nieuwe Veendammer Courant, Algemeen Nieuws- en Advertentieblad voor de Veenkolonies

Duur. 25 jaren, ingegaan 1 januari 1880.

Maatschappelijk kapitaal. f 3000,—, verdeeld in 100 aandelen op naam, elk van f 30,—.

Winstverdeling. De directie bepaalt met de commissarissen het bedrag van de uitdeling

Winstuitdeling: 1870-1883 0, 0, 0, 5, 5, 5, 15, 15, 20, 35, 25, 20, 20, 30%.

Bedruff. Oplage op 1 juli 1885: 3100 exemplaren.

*Rotterdamsch Nieuwsblad*²

Opgericht ingevolge acte van 1 febr. 1878, waarop de Koninklijke bewilliging verleend is bij Besluit van 20 jan. 1878, S C. 25 febr. 1878. Gewijzigd ingevolge acte van 5 jan. 1881, K B. 20 dec. 1880, S C. 16 en 17 jan. 1881.

Zetel. Rotterdam.

Directeuren. A. W. Sijthoff en C. G. Frentzen.

Doel: Het uitgeven van een dagblad van een onafhankelijke vrijzinnige richting tot bevordering van algemene ontwikkeling, onder de naam „Rotterdamsch Nieuwsblad”

Duur. 12 jaren, ingegaan 1 september 1880.

Maatschappelijk kapitaal. Aanvankelijk f 130 000,—, verdeeld in 260 aandelen, ieder groot f 500,—; in 1881 verminderd tot f 62 500,—, verdeeld in 500 aandelen op naam, elk groot f 125,—, volgefournéerd.

Winstverdeling. Na aftrek van een uitkering van 4% voor het maatschappelijk kapitaal, wordt de winst verdeeld als volgt 40% aan de aandeelhouders, 30% aan de directie, 20% aan de hoofdredacteur, terwijl de overige 10% ter beschikking der directie gesteld worden om aan de beambten buitengewone beloningen toe te kennen.

Winstuitdeling: 1878-1883: nihil.

Maatschappij „De Katholieke Illustratie”.³

Opgericht ingevolge acte van 1 juni 1876, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 20 juni 1876, Staatscourant 12 aug. 1876. Gewijzigd ingevolge acte van 16 mei 1884, K.B. 3 juni 1884, S C. 22 juli 1884.

Zetel: 's-Hertogenbosch.

Directeur: H. A. Banning.

¹ Idem, 1882, blz. 311 en 438, 1884, blz. 520, 1885, blz. 155.

² Van der Meulen, De courant, dl. II, blz. 223.

³ Van Nierop en Baak, a.w., 1882, blz. 317 en 438, 1884, blz. 3771, 1885, blz. 137.

Van der Meulen, De courant, dl. II, blz. 324 en 325

Aantal commissarissen vier

Doel: 1e De voortzetting der uitgave van

- a het geïllustreerd tijdschrift „De Katholieke Illustratie”,
- b. „ „ „ „ „De Katholieke Missien”,
- c. het weekblad „Het Huisgezin”,
- d „De Leesbibliotheek voor Christelijke Huisgezinnen”,
- e. „Het Dompertje van den Ouden Valentijn”,
- f de „Scheurkalender van de Katholieke Illustratie”

2e De uitgave van andere bladen, tijdschriften en boekwerken, mits daartoe in gemeen overleg tussen de Directie der Maatschappij en de Commissie van beheer besloten wordt

Duur 25 jaren, aanvangende 20 juni 1876

Maatschappelijk kapitaal f 250 000,— verdeeld in 2500 aandelen op naam of aan toonder, ieder van f 100,— volgefournceerd en allen geplaatst

Winstverdeling Nadat uit de winst eerst 5% van het maatschappelijk kapitaal is uitgekeerd, wordt het hierna overblijvende verdeeld als volgt 30% aan het reservefonds, 30% aan de aandeelhouders, 10% aan de commissarissen, 10% aan het personeel van de redactie en 20% aan de directie

Reservefonds Dit fonds wordt niet hoger opgevoerd dan tot een bedrag van f 50 000, het bedroeg op 1 juni 1884 f 12 768,55

Winstuitdeling 1876-1884 7, 6 6, 6 65, 6 2, 5,25, 6 1, 6 1, 6 15, 6 2%

*Maatschappij tot aankoop, uitgifte en exploitatie van Nieuwsbladen*¹

Opgericht ingevolge acte van 13 aug 1883, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 15 sept 1883, Staatscourant 11 december 1883

Zetel 's-Gravenhage

Directeuren C H L Susan en B de Vries

Aantal Commissarissen Drie tot vijf, van wie jaarlijks een derde aftreedt.

Doel. Om of zelve, in verschillende plaatsen des lands, daartoe geschikt, een dag- of weekblad op te richten en uit te geven, of wel door aankoop zich de eigendom van bestaande bladen te verzekeren en deze te exploiteren

Duur Tot 31 december 1912

Maatschappelijk kapitaal. f 50 000,—, verdeeld in 5 series, ieder van 20 aandelen op naam, elk groot f 500,— Voorlopig is uitgegeven een serie, die volgestort is, terwijl het gehele kapitaal geplaatst moet zijn binnen 5 jaren na 15 september 1883

Winstverdeling Van de zuivere winst gemaakt na aftrek van alle kosten wordt 75% als dividend aan de aandeelhouders uitgekeerd, 10% aan commissarissen, 10% gestort in een aan te leggen reservefonds, waaruit alle buitengewone onkosten worden bestreden, en 5% ter beschikking gesteld van directeuren ten behoeve van het ondergeschikt personeel

Verjaring van dividenden 5 jaar.

Reservefonds. De storting in het reservefonds houdt op zodra en zolang dit met de opgelopen rente een som van f 5000,— bedraagt De alsdan vrijvallende 10% der overblijvende winst worden gevoegd bij het aan de aandeelhouders uit te keren bedrag

*De Courant Het Vaderland*²

Opgericht ingevolge acte van 30 april 1874, waarop de Koninklijke bewilliging verleend is bij Besluit van 26 mei 1874, Staatscourant 2 juli 1874

Directeur C A M van Vliet

Administrateur C A van Reijn.

Zetel 's-Gravenhage

¹ Idem, blz 325 en 326 en Van Nierop en Baak, a w , 1883, blz 219

² Van Nierop en Baak, 1882, blz 41, 438, 1884, blz 23, 1885, blz 54.

Doel: Het exploiteren van een boekdrukkerij en het uitgeven van een dagblad genaamd „Het Vaderland”.

Duur: 25 jaren, aanvangende op 1 januari 1874.

Maatschappelijk kapitaal: f 125.000,— verdeeld in 125 aandelen aan toonder. Op 1 juli 1876 is een obligatielening uitgegeven groot f 60.000,— welke 31 dec. 1881 per resto f 47.000,— bedroeg, terwijl sedert zijn uiteloot 4 obligatiën.

Winstverdeling: Indien de winst na aftrek van de nodige afschrijvingen en reserve, meer bedraagt dan 5% van het maatschappelijk kapitaal, wordt dit meerdere verdeeld als volgt: 80% voor de aandeelhouders; 10% voor de directie en 5% voor de redactie. De overige 5% kan de directie onder de hoofdbeambten verdelen. Zo zij daarover niet beschikt, komen deze 5% aan de reserve.

Winstuitdeling: 1878-1881: 3, 2, 4, 4%.

De Schiedamsche Boek- en Courantdrukkerij.¹

Opgericht ingevolge acte van 18 augustus 1879, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 22 sept. 1879, Staatscourant 13 nov. 1879. Gewijzigd ingevolge acte van 12 sept. 1879, K.B. 22 sept., S.C. 13 nov. 1879.

Bestuurders: Mr. W. H. Jansen, C. J. Wouterlood, A. J. J. Jansen en A. C. A. Nolet.

Zetel: Schiedam.

Doel: Het drukken, uitgeven en leveren van alle soorten van drukwerk en het uitoefenen van de daarmede in verband staande handel.

Duur: 30 jaren, ingegaan 22 september 1879.

Maatschappelijk kapitaal: f 10.000,— verdeeld in 100 aandelen op naam, ieder groot f 100,—. Bij K.B. van 5 okt. 1881, S.C. 30 en 31 okt. 1881 is bewilliging verleend tot verlenging van de termijn tot plaatsing van nog onuitgegeven aandelen met een tijdvak van drie jaren, eindigende 21 sept. 1884.

Winstverdeling: Na uitkering van 5% over het gestorte maatschappelijk kapitaal wordt de overige winst in de reservekas gestort totdat deze een bedrag van f 10.000,— zal hebben bereikt. Zolang de reservekas dit cijfer behoudt, wordt de winst, na toekenning van 5% over het gestorte kapitaal, verdeeld over: 60% aan de aandeelhouders, 10% aan de reservekas en 30% aan de bestuurders. Verjaring van dividenden: 6 jaren.

De Winterswijksche Courant.²

Opgericht ingevolge acte van 22 februari 1879, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 12 febr. 1879, Staatscourant 12 maart 1879.

Commissarissen: geheim.

Zetel: Winterswijk.

Doel: Mee te werken tot bevordering van volksontwikkeling en volksbeschaving door de uitgaaf van een courant in liberale zin.

Duur: 20 jaren, ingegaan 1 febr. 1879.

Maatschappelijk kapitaal: f 10.000,— verdeeld in 50 aandelen op naam, elk groot f 200,—.

Winstverdeling: Nadat 4% over het gestort maatschappelijk kapitaal is uitgekeerd, wordt het overige verdeeld voor: 50% aan de aandeelhouders, 15% aan de commissaris-voorzitter, 10% aan de commissarissen buiten de voorzitter en 25% aan het reservefonds.

Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad.³

Opgericht ingevolge acte van 10 jan. 1883, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 6 dec. 1882, Staatscourant 2 febr. 1883.

Hoofdredacteur: J. W. R. Gerlach.

¹ Idem, 1882, blz. 298.

² Idem, 1882, blz. 338.

³ Idem, 1882, blz. 75.

Raad van beheer: Voorzitter: J. D. Gerlings; Mr. W. Dolk; J. W. R. Gerlach; Mr. L. van Lier en H. Boers.

Zetel: Utrecht.

Doel: De exploitatie van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, van het Weekblad „Het Nieuws” en van de aan beide die bladen verbonden drukkerij, onder de firma L. E. Bosch en Zoon

Duur: 50 jaren, ingegaan 1 jan. 1883

Maatschappelijk kapitaal. f 425 000, - verdeeld in 85 aandelen op naam, elk van f 5000,—, alle geplaatst en vol gestort.

Winstuitdeling: 1883. 6%; 1884: 5,6%.

*Nieuw Algemeen Effectenblad.*¹

Opgericht ingevolge acte van 25 febr. 1878, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 23 jan. 1878, Staatscourant 3 en 4 maart 1878.

Directeuren: W. M. der Kinderen en M. M. v. d. Velde Olivier.

Commissarissen: W. der Kinderen, J. J. Olivier en D. A. M. Luchsinger.

Zetel: Amsterdam.

Doel: De uitgave en exploitatie van een dagblad, voorlopig onder de naam van Nieuw Algemeen Effectenblad, strekkende om in beknopte vorm alle bijzonderheden betreffende effecten en effectenhandel mee te delen.

Duur. 26 jaren, ingegaan 5 febr. 1878.

Maatschappelijk kapitaal. f 20 000, - verdeeld in 20 aandelen in blanco, elk groot f 1000,—, alle geplaatst.

Winstuitdeling: 1878-1883: 8, 9,5, 9, 10, 10, 11%.

*Maatschappij tot Exploitatie der Amsterdamsche Courant.*²

Opgericht ingevolge acte van 28 sept. 1883, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 28 aug. 1883, Staatscourant 18 en 19 nov. 1883.

Raad van Bestuur: Directeur: D. Noothoven van Goor;

Plaatsvervangend-directeur: A. J. van Beek, J. L. ten Have Fzn., Dr. G. C. Nijhoff en C. Dijserinck.

Zetel: Amsterdam.

Doel: De exploitatie van periodieke geschriften.

Duur: Tot 31 dec. 1908.

Maatschappelijk kapitaal: f 50.000,— verdeeld in 500 aandelen aan toonder, elk van f 100,—.

*Maatschappij tot Exploitatie van het Nieuwsblad: „De Hollandsche Afrikaan”*³

Opgericht ingevolge acte van 5 maart 1883, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 12 febr. 1883, Staatscourant 8 en 9 april 1883.

Directeur: J. H. Janson Jr.

Commissarissen: H. J. F. de Waal, K. Boks en H. W. Fischer.

Zetel: Amsterdam.

Doel: Het uitgeven en exploiteren van het nieuwsblad „De Hollandsche Afrikaan”.

Duur: Tot 31 dec. 1913.

Maatschappelijk kapitaal: f 10.000,— verdeeld in 40 aandelen op naam, elk groot f 250,—, waarvan geplaatst zijn 20 aandelen, waarop gestort is 50%. Het gehele kapitaal moet binnen 3 jaren geplaatst zijn.

*De Vooruitgang, Antirevolutionair blad voor de Noordelijke Provinciën,*⁴

Opgericht ingevolge acte van 3 sept. 1883, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij

¹ Idem, 1882, blz. 296.

² Idem, 1883, blz. 219.

³ Idem, 1883, blz. 219.

⁴ Idem, 1883, blz. 220.

Besluit van 26 okt. 1883, Staatscourant 30 en 31 dec. 1885. Gewijzigd ingevolge acte van 13 okt. 1883, K.B. 26 okt. 1883, S.C. 30 en 31 dec. 1883.

Bestuurders: G. H. Thomassen à Thuessink van der Hoop, G. Jacobs en W. A. van Griet-huysen.

Zetel: Steenwijk.

Doel: De exploitatie van het blad *De Vooruitgang*, gewijd aan de verspreiding der anti-revolutionaire beginselen op staatkundig en maatschappelijk gebied, zomede aan de behartiging van 's volks godsdienstige belangen.

Duur: 29 jaren, ingegaan 3 sept. 1883.

Maatschappelijk kapitaal: f 4.000,— verdeeld in 400 aandelen op naam, elk groot f 10,—, waarop gestort is 20%, alle geplaatst.

*De Middelburgsche Courant.*¹

Opgericht ingevolge acte van 21 maart 1874, waarop de Koninklijke bewilliging verleend is bij Besluit van 9 april 1874, Staatscourant 22 juli 1874.

Directeur-hoofdredacteur: H. L. F. Pisuisse.

Hoofdcomisnarissen: Mr. D. A. Berdenis van Berlekom, J. H. de Laat de Kanter en Mr. W. A. van Hock.

Adviserende comissarissen: Mr. C. J. Pické, J. Luteijn, H. P. Abrahams en Mr. F. J. Brevet.

Zetel: Middelburg.

Doel: De uitgave en de exploitatie van een dagblad onder de naam van Middelburgsche Courant, strekkende, om uitgaande van liberale staatkundige beginselen, volksontwikkeling en beschaving te helpen bevorderen.

Duur: tot 1 januari 1903.

Maatschappelijk kapitaal: f 150.000,— verdeeld in 150 aandelen op naam, elk groot f 1000,—.

Winstuitdeling: 1875-1881: Gemiddeld 4,87%.

*Nieuwe Zaaasche Courant.*²

Opgericht ingevolge acte van 7 januari 1885, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 25 dec. 1884, Staatscourant 20 febr. 1885.

Directeur: E. N. Smit Ezn.

Comissarissen: J. Zwaardemaker Dzn., M. Kzn. Honig en P. B. J. Ferf.

Zetel: Koog aan de Zaan.

Doel: Het uitgeven en exploiteren van een nieuwsblad.

Duur: 25 jaren, ingegaan 1 jan. 1885.

Maatschappelijk kapitaal: f 5000,— verdeeld in 50 aandelen aan toonder, elk groot f 100,—, alle geplaatst.

*Dagbladmaatschappij.*¹

Opgericht ingevolge acte van 1 sept. 1885, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 15 juli 1885, Staatscourant 13 en 14 sept. 1885.

Directeuren: Ellerman, Harms & Co.

Zetel: Amsterdam.

Doel: Het uitgeven van het Dag- en Weekblad *De Amsterdammer*, of een van beide.

Duur: Tot 31 dec. 1895.

Maatschappelijk kapitaal: f 150.000,— verdeeld in 30 aandelen op naam, elk groot f 5000,—, alle geplaatst en volgestort. Obligatielening. Uitgegeven is een 4% lening groot f 200.000,—.

*Maatschappij tot exploitatie van een dagblad voor Deventer en omstreken.*³

Opgericht ingevolge acte van 19 okt. 1885, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 5 okt. 1885, Staatscourant 23 dec. 1885.

¹ Idem, 1882, blz. 411 en 1884, blz. 577.

² Idem, 1885, blz. 47.

³ Idem, 1885, blz. 917.

Directeur: A. W. Hovenaar Ruting.

Redacteur: J. V. Hendriks.

Commissarissen: H. G. A. Leignes Bakhoven, D. W. Kappelle en J. Stoffel.

Zetel: Deventer.

Doel: Het uitgeven en exploiteren van een dagblad voor Deventer en omstreken.

Duur: Tot 31 dec. 1910.

Maatschappelijk kapitaal: f 20.000,— verdeeld in 200 aandelen op naam, elk groot f 100,—, geplaatst en volgestort.

*Volksblad De Echo.*¹

Opgericht ingevolge acte van 11 juli 1885, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 27 aug. 1885, Staatscourant 30 sept. 1885. Gewijzigd ingevolge acte van 14 aug. 1885, K.B. 27 aug. 1885, S.C. 30 sept. 1885.

Directeur: H. J. C. Holdert.

Commissarissen: Geheim.

Zetel: Amsterdam.

Doel: De aankoop voor een som van f 80.000,— en de exploitatie van het sedert 2 april 1881 te Amsterdam bestaande Volksblad De Echo, en van zodanige verdere tijdschriften, als door de algemene vergadering van vennoten daartoe zullen worden aangewezen.

Duur: 25 jaren, ingegaan 1 juli 1885.

Maatschappelijk kapitaal: f 170.000,— verdeeld in 340 aandelen in blanco, elk groot f 500,—, gesplitst in 2 series van een gelijk bedrag van f 85.000,—. gemerkt A en B. Uitgegeven en geheel geplaatst is de serie A, terwijl serie B geplaatst moet zijn voor 1 juli 1890.

*De Arnbemsche Drukeers- en Uitgevers-maatschappij.*²

Opgericht ingevolge acte van 6 okt. 1885, waarop de Koninklijke bewilliging is verleend bij Besluit van 23 sept. 1885, Staatscourant 23 dec. 1885.

Administrateur: C. de Bruijne.

Technisch directeur: J. Minkman.

Commissarissen: C. de Bruijne, M. Ubbens en H. Minkman.

Zetel: Arnhem.

Doel: De voortzetting der zaken, te voren te Arnhem gedreven door de heer J. Minkman voor eigen rekening en alzo het drukken en uitgeven van boeken en plaatwerken, tijdschriften, illustratiën en couranten en verder alles wat tot het vak van boekdrukkerij en uitgeven behoort of daarmee in verband staat.

Duur: 25 jaren, ingegaan 23 dec. 1885.

Maatschappelijk kapitaal: f 30.000,— verdeeld in 60 aandelen aan toonder, elk groot f 500,—. Bij oprichting waren geplaatst 43 volgestorte aandelen, terwijl het gehele kapitaal geplaatst moet zijn op 1 jan. 1890.

¹ Idem, 1885, blz. 242.

² Idem, 1885, blz. 169.

³ Idem, 1885, blz. 241.

bijlage XIII

Personeelsgrootte en arbeidsduur in vijftientig Nederlandse dagbladbedrijven en drukkerijen ± 1888. Onderstaand overzicht is gebaseerd op de Nijverheidstatistiek-Struwe en Bekaar 1887-1889.¹ De eerste twaalf krantebedrijven zijn, evenals de categorieën, overgenomen uit Scheffer, a.w., blz. 269.

	Personeel							Werkdag (uren)		Over- werk	Zondags- arbeid
	to- taal	Mannelijke					vrouwe- lijke (on- gehuwd)	's Zo- mers	's Win- ters		
		Man- nen	Jongens								
			16-18	14-16	13-14	12-13					
Rotterdamsch Nieuwsblad, Rotterdam	48	26	9	6	—	6	1	11	10½	zelden	} om de 3 weken
Nieuwe Rotterdamsche Courant, Rotterdam	80	56	4	10	7	—	3	onbepaald	geen		
Kleine Courant van Rotterdam, Rotterdam	17	11	1	3	2	—	—	10	geen	geen	} dikwijls in de winter
Rotterdamsche Courant, Rotterdam	33	20	6	4	2	1	—	10½	9½	geen	
Rotterdamsch Dagblad, Rotterdam	31	15	9	5	2	—	—	10	dikwijls	geen	} dikwijls
Haagsche Courant, Den Haag	20	11	4	5	—	—	—	11½	10½	dikwijls	
Het Vaderland, Den Haag	47	41	—	4	2	—	—	11½	10½	zelden	geen
Leidsch Dagblad, Leiden	65	39	9	12	5	—	—	11	10	zelden	geen
Algemeen Handelsblad, Amsterdam	66	58	3	4	1	—	—	} gemiddeld ruim 10		zelden	altijd
Nieuwsblad voor Nederland, Amsterdam	53	38	7	7	1	—	—	10	dikwijls	geen	} dikwijls
De Echo, Amsterdam	80	53	12	14	—	1	—	10	dikwijls	zeer zelden	
Het Vliegend Blad van Amsterdam, Amsterdam	16	13	—	1	1	—	1	} gemiddeld ruim 10		zelden	zeer zelden
Prov. Ov. en Zwolsche Courant, Zwolle	41	32	4	2	3	—	—	10½	10½	} komt voor	zeer zelden
Prov. Drentsche en Asser Courant, Assen	18	11	3	4	—	—	—	11½	11½		zelden
Arnhemsche Courant, Arnhem	99	76	5	12	5	1	—	11	9½	} komt voor	zeer zelden
De Gelderlander, Nijmegen	13	6	4	2	1	—	—	11	10½		geen
Van Belle, Rotterdam	24	18	1	4	1	—	—	10½	10	geen	
Fa. Gebr. Binger, Amsterdam	72	54	5	9	2	2	—	11	11	zelden	zeer zelden
Nieuws van den Dag, Amsterdam	172	148	2	14	6	2	—	10	10	dikwijls 1 uur	zeer zelden
Expeditie Alg. Handelsblad:											

¹ Zie voor de bijzonderheden over deze vrij onbekende bron voor de sociale en economische geschiedenis: Scheffer, a.w., blz. 117, noot 1.

	Personeel							Werkdag (uren)		Over- werk	Zondags- arbeid
	to- taal	Mannelijke					vrouwe- lijke (on- gehuwd)	's Zo- mers	's Win- ters		
		Man- nen	Jongens								
			16-18	14-16	13-14	12-13					
Gebr. Diederichs	23	3	4	10	5	1	—	9	9	{ dikwijls bij uit- gifte v. bulletins	3½-6.00 u. v.m.
Bestellers	31	21	4	6	—	—	—	4(6-8u.v.m. (6-8u.n.m.	12		idem
Pakhuis Opregte Haarlemsche Courant, Haarlem	15	15	—	—	—	—	—	12	12	idem	5-8 u.v.m.
Utrechtsch Prov. en Sted. Dagblad, Utrecht	11	10	—	1	—	—	—	13	13	{ dikwijls eind van de week	geen
Teulings, 's-Hertogenbosch	84	68	5	11	—	—	—	11½	9½		zeer zelden
Lutkie en Kranenburg, 's-Hertogenbosch	23	18	4	—	—	1	—	10½	9½	dikwijls	geen
v. d. Weijer, Breda	90	67	11	10	—	2	—	11½	10½	soms	geen
	20	13	2	4	1	—	—	10½	9½	soms	geen

bijlage XIV

De in Nederland verschijnende kranten en periodieken volgens Hubbard's Newspaper and Bank Directory of the World, vol. II, New Haven, Conn., 1882, blz. 1818-1833. (Aantal inwoners van Nederland in 1877: 3.866.456).

Afkortingen voor de wijze van verschijnen:

dag.	= dagelijks verschijnend
5 p.w.	= vijf keer per week verschijnend
4 p.w.	= vier keer per week verschijnend
3 p.w.	= drie keer per week verschijnend
2 p.w.	= twee keer per week verschijnend
wkl.	= wekelijks verschijnend
2 p. mnd.	= twee keer per maand verschijnend
mnd.	= maandelijks verschijnend
onger.	= ongeregeld verschijnend

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Alkmaarsche Courant	<i>Alkmaar (13.209 inv.)</i> alg. nieuws, liberaal	stad en provincie	2.200	2 p.w.
Nieuwe Noordhollander, De	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.000	2 p.w.
Nieuwe Courant voor Alkmaar, De	alg. nieuws, conservatief	stad en omgeving	1.750	wkl.
Nieuwe Twentsche Courant	<i>Almelo (11.760 inv.)</i> plaatselijk nieuws	stad en omgeving	1.800	2 p.w.
Twentsche Courant	plaatselijk nieuws	stad en provincie	2.000	2 p.w.
Kleine Tolk, De	letterkundig		1.000	2 p. mnd.
Rijnbode, De	<i>Alphen (3.625 inv.)</i> plaatselijk nieuws	stad en omgeving	975	wkl.
Amerongsche Courant	<i>Amerongen (2.174 inv.)</i> plaatselijk nieuws	stad en omgeving	867	wkl.
Amersfoortsche Courant	<i>Amersfoort (13.883 inv.)</i> alg. nieuws, liberaal	stad en provincie	2.100	2 p.w.
Nieuwe Amersfoortsche Courant	alg. nieuws, conservatief	stad en omgeving	1.960	2 p.w.
Algemeen Handelsblad	<i>Amsterdam (316.588 inv.)</i> alg. nieuws, liberaal		9.000	dag.
Amsterdamsche Courant	alg. nieuws, conservatief	stad en voorsteden	1.500	dag.
Amsterdamsche Gids	gemengde inhoud	stad en omgeving	1.800	dag.
Dagelijks Advertentieblad	advertenties	stad en provincie	6.000	dag.
Nederlandsche Financier, De	financieel		2.560	dag.
Nieuws van den Dag, Het	liberaal	stad en Europa	25.000	dag.
Omnibus	alg. nieuws, lib., advert.	stad en omgeving	3.200	dag.
Standaard, De	prot., alg. nieuws	stad en provincie	2.500	dag.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Tijd, De	katholiek	stad en koninkrijk	4.000	dag.
Zeepost, De	scheepvaartnieuws		3.800	dag.
Amsterdamsch Effectenblad	financieel			
Kapitalist, De	financieel		3.100	3 p.w.
Nieuw Algemeen Effectenblad	financieel			
Nieuwe Amsterdamsche Advertentieblad	plaatselijk nieuws, advertenties	stad en koninkrijk	4.000	2 p.w.
Nieuwsblad voor den Boekhandel	boekhandel		3.000	2 p.w.
Telegraaf, De	plaatselijk nieuws	stad en voorsteden	2.350	2 p.w.
Vliegend Blad van Amsterdam, Het	alg. nieuws, neutraal	stad en koninkrijk	2.960	2 p.w.
Vreemdenblad, Het	voor toeristen etc.		3.000	2 p.w.
Woning-Gids	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.500	2 p.w.
Aardrijkskundig Weekblad			2.000	wkl.
Algemeene Gids	plaatselijk nieuws, adv.	stad en koninkrijk	8.000	wkl.
Algemeen Industrieel Volksblad v. Nederland	industrieel		7.000	wkl.
Amstelbode, De	algemeen nieuws	stad en omgeving	4.500	wkl.
Amsterdammer, De	algemeen nieuws, allerlei	stad en voorsteden	4.000	wkl.
Amsterdamsch Volks- en Advertentieblad	plaatselijk nieuws	stad en voorsteden	3.200	wkl.
Amsterdamsche Handels- Courant, De	commercieel		2.000	wkl.
Asmodée	humoristisch, satirisch	stad en koninkrijk	4.000	wkl.
Eloquentia	letterkundig		5.000	wkl.
Evangelisch Zondagsblad	godsdienstig		1.200	wkl.
Geïllustreerd Politienieuws			7.000	wkl.
Heraut, De	godsdienstig, prot.		4.000	wkl.
Hervorming, De	prot. godsdienstig		3.800	wkl.
Hollandsche Illustratie, De	geïll. letterkundig	koninkrijk en Duitsl.	6.000	wkl.
Israelietische Nieuwsbode	godsdienstig, Joods		2.000	wkl.
Maçonniek Weekblad	van de vrijmetselarij		1.760	wkl.
Makelaars-Organ	financieel		2.000	wkl.
Nederland. (Algemeen Volksblad)	handel, industrie		6.200	wkl.
Nieuw Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	stad en provincie	3.000	wkl.
Nieuw Israelietisch Weekblad	godsdienstig, Joods		1.800	wkl.
Nieuwe Weesper Courant	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.000	wkl.
Nieuwe Woning-Gids, De	plaatselijk nieuws	stad en voorsteden	2.100	wkl.
Nieuwsblad voor Leer- looierijen	plaatselijk nieuws	stad en leerlooiers	1.200	wkl.
Paleis van Justitie, Het	juridisch		2.500	wkl.
Pharmaceutisch Weekblad voor Nederland	pharmaceutisch		1.890	wkl.
Pius IX	religieus, katholiek		2.000	wkl.
Portefeuille, De	letterkundig		3.000	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Predikbeurtenblad	Protestants		2 500	wkl
Reizende Nieuwsbode, De			1 200	wkl
Sempervirens	tuinbouwkundig		1 800	wkl
Vliegend blad voor Leiden en Omstreken	plaatselijk nieuws	Leiden en omstreken	4 000	wkl
Vrijheid, De	godsdienstig, lib		3 000	wkl
Weekblad van Haarlemmer- meer	landbouwkundig		2 650	wkl
Werkmansbode, De			4 200	wkl
Weekblad voor Nieuwer- Amstel,	plaatselijk nieuws, lib	Nieuwer-Amstel	3 800	wkl
Werkmansvriend, De	algemeen nieuws		3 650	wkl
Wochentlicher Marktbericht	handel enz		2 000	wkl
Zondagsblad v Het Nieuws v d Dag	liberaal	stad, prov, koninkl.	9 000	wkl.
1 Cents Volksblad	algemeen nieuws		8 000	wkl
Kerkmuziek, De			1 000	2 p. mnd
Overzicht van Handel- en Scheepvaart	commercieel		1 000	2 p mnd
Sint Eloy	goudsmeden en juweliërs		3 000	2 p. mnd.
Trekkingslijst van Premie- en andere Aandeelen	financieel		2 550	2 p mnd.
Indische Mercur, De	commercieel, financieel	Europa en Indie	10 000	mnd
	<i>Ss Anna Parochie (3 063 inw)</i>			
Bildtsche Courant	algemeen nieuws, adv	plaats van uitgave	925	wkl
Nieuwe Bildtsche en Dokkummer Courant	algemeen nieuws	plaats van uitgave	1 000	wkl
	<i>Apeldoorn (14 923 inw)</i>			
Nieuws- en Advertentieblad voor de Veluwe, Apeldoornsche Courant	plaatselijk nieuws, cons	stad en provincie	4 000	wkl.
	<i>Appingedam (3.730 inw)</i>			
Appingedammer Courant	plaatselijk nieuws	stad, pl van uitgave	1 000	wkl
	<i>Assen (7 932 inw)</i>			
Advertentieblad voor Drenthe en Assen	plaatselijk nieuws, adv	stad en provincie	2 800	2 p w
Nieuwe Provinciale Drent- sche en Asser Courant	algemeen nieuws	stad en koninkrijk	3 500	2 p w
Provinciale Drentsche en Asser Courant	alg nieuws, liberaal	stad en provincie	3 000	wkl
Floralia	tuinbouwkundig		1 200	wkl
	<i>Arnhem (41 313 inw)</i>			
Arnhemsche Courant	alg nieuws, liberaal	stad en voorsteden	1 500	dag.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Nieuw Arnhemsche Advertentieblad	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.000	dag.
Reporter, De	alg. nieuws, cons.	stad en omgeving	1.800	dag.
Advertentieblad (Weke- lijksch) voor het Lager, Middelbaar en Gymasiaal Onderwijs	liberaal		2.000	wkl.
Arnhemsch Weekblad en Geldersch Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	stad, prov., koninkr.	5.000	wkl.
Batauwer, De	plaatselijk nieuws, lib.	stad en voorsteden	1.200	wkl.
Geldersch Nieuwsblaadje	plaatselijk nieuws	de provincie	4.200	wkl.
Gemeentebld	alg. nieuws	stad en platteland	2.000	wkl.
Opmerker, De	industrieel		3.100	wkl.
Zevenaarsche Courant	alg. nieuws, agrarisch		3.500	wkl.
Barneveldsche Courant	<i>Barneveld (6.561 inw.)</i> plaatselijk nieuws, cons.	pl. van uitg. en omg.	1.000	wkl.
Nieuws- en Advertentieblad voor Bergen op Zoom	<i>Bergen op Zoom (10.322 inw.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	stad en provincie	3.000	2 p.w.
Zoom, De	plaatselijk nieuws	stad en platteland	2.560	2 p.w.
Weekblad voor het Kanton Bergum	<i>Bergum (2.676 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.100	wkl.
Kennemerland	<i>Beverwijk (3.668 inw.)</i> plaatselijk nieuws, lib.	Kennemerland	975	2 p.w.
Bildtsche Courant	<i>Bildt</i> algemeen nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.000	wkl.
Bolswardsche Courant	<i>Bolsward (5.447 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en omg.	1.200	wkl.
Weekbode, De	algemeen nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.500	wkl.
Westergoo, De	plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en plattel.	1.000	wkl.
Boxmeersch Weekblad (De Maasbode)	<i>Boxmeer (5.568 inw.)</i> plaatselijk nieuws, kath.	pl. v. uitg. en omg.	1.350	wkl.
Bredasche Courant	<i>Breda (17.696 inw.)</i> alg. nieuws, liberaal	stad en provincie	3.000	2 p.w.
Boeren-Courant	agrarisch		1.950	wkl.
Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant	kath., conservatief	stad en Oosterhout	1.000	wkl.
Nieuwsblad voor Leerlooierijen	algemeen nieuws	stad, leerlooierijen	1.200	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Waarheid, De	kath., conservatief	de katholieken	1.000	wkl.
Nieuwe Brielsche Courant Weekblad voor Voorne, Putten, Overflakkee en Goedereede	<i>Brielle (4.361 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.500	2 p.w.
Gideon	plaatselijk nieuws godsd. hervormd	Voorne, Putten, Over- flakkee en Goedereede	2.000 1.000	2 p.w. wkl.
Vechtbode, De	<i>Breukelen (1.856 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en Vecht- gebied	1.100	wkl.
Culemborgsche Courant Tabaksplant, De	<i>Culemborg (6 775 inw.)</i> plaatselijk nieuws industrieel	pl. v. uitg. en omg.	1.000 800	wkl. wkl.
Heidebloem, De	<i>Dedemsvaart (2.000 inw.)</i> algemeen nieuws	pl. v. uitg. en prov.	2.000	wkl.
Nieuws- en Advertentieblad van Dedemsvaart	algemeen nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.000	wkl.
Nieuws- en Advertentieblad van Drenthe	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en Drenthe	1.200	wkl.
Nieuwe Delfshavensche Courant	<i>Delfshaven (11.393 inw.)</i> plaatselijk nieuws, cons.	stad en provincie	3 000	wkl.
Delftsche Courant	<i>Delft (25.555 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en koninkrijk	5.000	4 p.w.
Delvenaartje	advertenties	stad en platteland	1.200	2 p.w.
Nieuwe Delftsche Courant	algemeen nieuws, cons.	stad en provincie	3 800	2 p.w.
Nieuws- en Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	stad en provincie	3.000	wkl.
Weekblad voor Delft en het Westland	plaatselijk nieuws	stad en Westland	2.500	wkl.
Eemsbode, De	<i>Delfzijl (5.873 inw.)</i> algemeen nieuws	gebied van de Eems	1.200	2 p.w.
Nieuwe Delfzijlsche Courant	plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en plattel.	1.500	2 p.w.
Delfzijlsche Courant	algemeen nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.000	wkl.
Noorden, Het	letterkundig		1.350	wkl.
Verzamelaar, De	godsdienstig prot.		995	wkl.
Koerier, De	<i>Deventer (19.162 inw.)</i> plaatselijk nieuws	stad en provincie	3.000	2 p.w.
Deventer Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	stad en koninkrijk	3.500	wkl.
Deventer Courant	algemeen nieuws, lib.	stad en platteland	2.000	wkl.
Deventer Zondagsblad	godsdienstig prot.		1.800	wkl.
Lemsterland	algemeen nieuws, lib	stad en Lemsterland	1.650	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Liberaal, De Overijsselsch Nieuws- en Advertentieblad Publiekmaker, De	algemeen nieuws, lib. plaatselijk nieuws, adv. plaatselijk nieuws	stad en provincie stad, provincie en koninkrijk stad en voorsteden	2.500 4.000 1.000	wkl. wkl. wkl.
Weekblad voor Rheden- en Omstreken	<i>Dieren (2.356 inw.)</i> plaatselijk nieuws, cons.	pl. v. uitgave, Rheden en platteland	1.800	wkl.
Koning en Grondwet Weekblad voor Doesburg	<i>Doesburg (4.608 inw.)</i> algemeen nieuws, cons. plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov. pl. v. uitg. en omg.	1.000 1.200	wkl. wkl.
Doetinchemsch Weekblad Graafschaps-Bode, De	<i>Doetinchem (6.700 inw.)</i> godsdienstig gereform. plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg. pl. v. uitg. en pl.l.	1.000 1.400	wkl. wkl.
Oostergo	<i>Dokkum (4.581 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.000	2 p.w.
Dordrechtsche Courant Dordrechtisch Nieuws- en Advertentieblad Advertentieblaadje Westen, Het	<i>Dordrecht (27.261 inw.)</i> liberaal plaatselijk nieuws, adv. advertenties plaatselijk nieuws	stad en provincie stad en koninkrijk stad en platteland stad en omgeving	1.000 2.000 1.800 1.000	dag. 2 p.w. wkl. wkl.
Drachtster Courant	<i>Drachten (5.738 inw.)</i> plaatselijk nieuws	stad v. uitg. en omg.	1.000	wkl.
Maas en Waals Advertentie- blad	<i>Druten (2.832 inw.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en gebied van Maas en Waal	1.800	wkl.
Noord-Hollandsch Weekblad	<i>Edam (5.588 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.550	wkl.
Neder-Veluwe, De	<i>Ede (10.982 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en Lage Veluwe	2.000	wkl.
Meerijische Courant Peel- en Kempenbode, De	<i>Eindhoven (4.668 inw.)</i> plaatselijk nieuws plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. Peel en Kempen	1.300 1.000	2 p.w. wkl.
Weekblad voor Elburg	<i>Elburg (2.467 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	975	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Enkhuizer Courant Aardrijkskundig weekblad	<i>Enkhuizen (5.793 inw.)</i> onafhankelijk	pl. v. uitg. en omg. pl. v. uitg. en prov.	1.000 1.200	2 p.w. wkl.
Enschedesche Courant Tubantia Volksblad, Het	<i>Enschede (5.450 inw.)</i> plaatselijk nieuws, lib. plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg. pl. v. uitg. en pl.l.	1.200 1 000 975	2 p.w. 2 p.w. wkl.
Nieuws- en Advertentieblad te Epe, Heerde en Omstreken	<i>Epe (7.938 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg., Heerde en het platteland	4 000	wkl.
Francker Courant	<i>Franeker (6.803 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.500	2 p.w.
Kantonbode,	<i>Gennep (1.586 inw.)</i> plaatselijk nieuws, kath.	pl. v. uitg. en omg.	800	wkl.
Goesche Courant Nieuwsblad Goes Zuiden, Het (Nieuwe Goesche Courant) Ceres Coöperatie Volksblad Nieuws- en Advertentieblad Volksblad	<i>Goes (6.394 inw.)</i> algemeen nieuws, lib. plaatselijk nieuws algemeen nieuws, prot. landbouwkundig industriëel plaatselijk nieuws, adv. plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en omg. pl. v. uitg. en omg. pl. v. uitg. en prov. pl. v. uitg. en omg.	1.000 1 200 2.000 1.000 1.200 2.000 1 000	3 p.w. 2 p.w. 2 p.w. wkl. wkl. wkl. wkl.
Goudsche Courant Nieuwe Goudsche Courant Gouwenaar, De	<i>Gouda (17.465 inw.)</i> algemeen nieuws, lib. plaatselijk nieuws, cons. plaatselijk nieuws	stad en provincie stad en omgeving stad	3.000 1.200 1.000	3 p.w. wkl. onger.
Nieuwe Gorinchemsche Courant Nieuws- en Advertentieblad Advertentieblad voor de stad Gorinchem Gorinchemsche Courant Nieuws van de Week, Het	<i>Gorinchem (9.673 inw.)</i> plaatselijk nieuws, lib. plaatselijk nieuws, adv. plaatselijk nieuws, adv. algemeen nieuws plaatselijk nieuws, lib.	stad en omgeving stad en provincie stad en omgeving stad en platteland stad en provincie	1.200 1.525 1.745 1.000 1.325	2 p.w. 2 p.w. wkl. wkl. wkl.
Graafsche Courant	<i>Grave (8.039 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	1.000	wkl.
Nieuwe Groninger Courant	<i>Groningen (46 058 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en voorsteden	8 000	dag.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Provinciale Groninger Courant	algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	10.000	dag.
Harmonie, De	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	3.000	3 p.w.
Stads- en Provinciaal Groninger Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	stad en provincie	4.000	2 p.w.
Financier, De	financieel		2.000	wkl.
Nieuwe Financier en Kapitalist, De	financieel		1.500	wkl.
Noord-Nederlander, De	plaatselijk nieuws, lib.	stad en omgeving	2.000	wkl.
Schoolblad, Het	liberaal		875	wkl.
Vlinder, De	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	1.000	wkl.
Weekblad voor het Lager Middelbaar en Gymasiaal Onderwijs	liberaal		800	wkl.
Westerkwartier en Hunsingo		stad en omgeving	1.000	wkl.
<i>Gulpen (2.571 inv.)</i>				
Overmaassche Courant, De	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en Overmaas	986	2 p.w.
Wekelijksche Landbouw- kroniek	landbouwkundig		1.020	wkl.
<i>Haarlem (33.774 inv.)</i>				
Haarlemsche Courant	plaatselijk nieuws, onafh.	stad en omgeving	3.000	dag.
Haarlemsch Dagblad	algemeen nieuws	stad en provincie	2.500	dag.
Haarlemsch Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	stad en provincie	1.800	2 p.w.
Haarlemsch Nieuwsblad	algemeen nieuws	stad en voorsteden	2.000	2 p.w.
Nieuwe Haarlemsche Courant	algemeen nieuws, kath.		1.000	2 p.w.
Spaarnebode, De	plaatselijk nieuws	stad en Spaarne	1.800	2 p.w.
Eigen Hulp	society, middenstand		1.000	wkl.
Haarlemmermeer, De	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.000	wkl.
Recht voor Allen	algemeen nieuws, lib.	stad en koninkrijk	1.225	wkl.
Volksbode	populair nieuws	stad en omgeving	1.000	wkl.
Nederlandsche Kunstbode, De	kunst en wetenschap		1.150	2 p. mnd.
Boodschapper, De	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	1.000	onger.
<i>'s-Gravenhage (117.500 inv.)</i>				
Algemeen Hollandsch Ad- vertentie- en Volksblad	algemeen nieuws, adv.	stad en koninkrijk	6.000	dag.
Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage	algemeen nieuws, cons.	stad en Den Haag	4.000	dag.
Nederlandsche Staats- Courant, De	ambtelijk	stad en koninkrijk	8.000	dag.
Vaderland, Het	algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	2.500	dag.
's-Gravenhaagsch Adver- tentieblad	advertenties	Den Haag	8.000	3 p.w.
Weekblad van het Regt	rechtskundig		1.500	3 p.w.
Nieuw Advertentieblad	advertenties	stad en koninkrijk	8.000	2 p.w.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Wekker, De	leerzaam		1.000	2 p.w.
Advertentieblad van Verkoopingen	advertenties	stad en provincies	1.200	wkl.
Algemeen Nederlandsch Advertentieblad	adv. voor industrie, handel etc.	stad en koninkrijk	3.000	wkl.
Algemeen Politieblad		stad en provincie	2.000	wkl.
Bazuin, De	gemengde inhoud	stad en omgeving	1.000	wkl.
Boodschapper, De	plaatselijk nieuws	stad en voorsteden	1.300	wkl.
Courier de la Haye et de Scheveningue	adv. voor badgasten, etc.	Den Haag en Scheveningen	1.000	wkl.
Gemeentestem, De		koninkrijk	1.000	wkl.
Kerkelijke Courant	godsdienstig prot.		1.150	wkl.
Kinder Courant	kinderen		965	wkl.
Militair Weekblad	militairen		1.500	wkl.
Nederlandsche Gids voor Spoorwegen			1.000	wkl.
Nederlandsche Industrieel, De	industriëel		2.000	wkl.
Nederlandsche Spectator, De	letterkundig		2.800	wkl.
Nederlandsche Stoompost, De	industriëel, spoorweg- nieuws, etc.	stad en koninkrijk	2.100	wkl.
Opmerker, De	gemengde inhoud	stad en omgeving	1.200	wkl.
Regtskundig blad voor het Notarisambt			1.000	wkl.
Recht voor Allen	plaatselijk nieuws, lib.	stad en koninkrijk	1.450	wkl.
Stoom en Zeilvaart			2.000	wkl.
Volksvriend, De	liberaal	stad en omgeving	2.300	wkl.
Weekblad voor het Notaris- ambt en de Registratie	juridisch, etc.		2.000	wkl.
Weekblad voor Protestantsch Volk	protestants religieus		1.000	wkl.
Caecilia	muzikaal		2.000	2 p. mnd.
Overveluwsch Weekblad	<i>Harderwijk (6.591 inw.)</i> plaatselijk nieuws, prot.	pl. v. uitg., prov.	1.000	wkl.
Dagblad van Friesland	<i>Harlingen (10.922 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	3.000	3 p.w.
Vliegend Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	stad en omgeving	1.600	wkl.
Advertentieblad voor Heerenveen	<i>Heerenveen (3.068 inw.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en prov.	1.300	2 p.w.
Nieuw Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en pl.l.	1.000	wkl.
Limburger Courier, De	<i>Heerlen (5.478 inw.)</i> algemeen nieuws, kath.	pl. v. uitg. en prov.	1.000	3 p.w.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Heldersche Courant Vliegend Blaadje, Het Christelijk Volksblad	<i>Den Helder (21.065 inv.)</i> algemeen nieuws, lib. plaatselijk nieuws godsdienstig	stad en provincie stad en omgeving stad en koninkrijk	3.000 1.300 1.000	2 p.w. 2 p.w. wkl.
Nieuws van de Week, Het	<i>Helmond (7.451 inv.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.200	wkl.
Twenthe	<i>Hengelo (6.502 inv.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.100	wkl.
Noordbrabanter, De Nieuwe Noordbrabanter, De Huisgezin, Het Handelsbode, De Kerkelijke Courant Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant Ons Recht Katholieke Illustratie Protestantsche Noord- brabanter, De	<i>'s-Hertogenbosch (25.247 inv.)</i> algemeen nieuws, kath. algemeen nieuws katholiek commercieel, industrie godsdienstig algemeen nieuws algemeen nieuws, kath. katholiek protestant	stad en koninkrijk stad en provincie stad en provincie provincie	6.000 3.000 15.000 1.300 940 2.500 2.000 24.800 2.000	dag. 3 p.w. 2 p.w. wkl. wkl. wkl. mnd. mnd.
Weekblad voor het Land van Heusden en Altena	<i>Heusden (2.142 inv.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en Altena	1.000	wkl.
Gooi- en Eemlander, De	<i>Hilversum (8.855 inv.)</i> plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. Gooi en Eem	2.150	wkl.
Friesch Volksblad	<i>Holwerd (2.241 inv.)</i> plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	945	wkl.
Hoogeveensche Courant Nieuw Advertentieblad voor Hoogeveen	<i>Hoogeveen (11.615 inv.)</i> plaatselijk nieuws, onafh. plaatselijk nieuws, adv.	stad en provincie stad en omgeving	2.000 1.100	2 p.w. wkl.
Hoornsche Courant Hoorsch en Westfriesch Advertentieblad	<i>Hoorn (10.207 inv.)</i> algemeen nieuws, lib. plaatselijk nieuws, adv.	stad en provincie stad en West-Friesland	2.000 1.800	2 p.w. 2 p.w.
Nieuwsblad, Het	<i>Houthem St. Gerlach (889 inv.)</i> plaatselijk nieuws, kath.	pl. v. uitg. en prov.	900	2 p.w.
Hulsterblad, Het	<i>Hulst (2.429 inv.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.000	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Advertentieblad van Joure	<i>Joure (3.466 inv.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	940	wkl.
Kamper Courant	<i>Kampen (17.444 inv.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	2.300	2 p.w.
Wekstem	godsdienslig prot.		1.000	2 p.w.
Aanwijzer, De	plaatselijk nieuws	stad en platteland	1.600	wkl.
Nieuwe Kamper Courant	algemeen nieuws, cons.	stad en provincie	2.000	wkl.
Weekblad voor Elburg etc.	plaatselijk nieuws	stad, Elburg, etc.	1.525	wkl.
Weeshuis, Het	belangstelling van wezen	koninkrijk	1.000	wkl.
Leeuwarden Courant	<i>Leeuwarden (28.354 inv.)</i> algemeen nieuws, onafh.	stad en koninkrijk	5.000	dag.
Friesche Courant	algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	3.000	2 p.w.
Noorden, Het	algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	2.650	2 p.w.
Provinciale Friesche Courant	algemeen nieuws, lib.	stad en koninkrijk	2.700	2 p.w.
Advertentieblad	plaatselijk nieuws, adv.	Nederland en Duitsland	4.000	wkl.
Kerkelijk Weekblad	godsdienslig		1.200	wkl.
Weekblad v. d. Directe Belastingen etc.	commercieel	koninkrijk	1.800	wkl.
Leidsch Dagblad	<i>Leiden (41.326 inv.)</i> plaatselijk nieuws, lib.	prov. en Duitsland	4.000	dag.
Leidsche Courant	algemeen nieuws, cons.	provincie en koninkrijk	3.500	dag.
Advertentieblad voor Leiden	plaatselijk nieuws, adv.	koninkrijk	4.000	2 p.w.
Hollander, De	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.675	wkl.
Leidsch Weekblad	algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	3.000	wkl.
Leidsche Rijnbode, De	plaatselijk nieuws	stad en platteland	2.000	wkl.
Minerva	opvoedkundig		1.800	wkl.
Nieuws- en Advertentieblad voor Leiden	plaatselijk nieuws, adv.	stad, koninkr. en Duitsl.	4.000	wkl.
Sieboldia	tuinbouwkundig		1.000	wkl.
Vox Studiosorum, Studenten Weekblad	universiteitszaken		1.800	wkl.
Vredebond, De	gemengd	stad en omgeving	960	wkl.
Vriend van Oud en Jong	godsdienslig geref.	koninkrijk	1.000	wkl.
Algemeene Trekkingslijst	financieel		1.765	2 p. mnd.
Advertentieblad	<i>Lemmer (2.835 inv.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en prov.	1.200	wkl.
Lemsterland	plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.000	wkl.
Nieuwe Friesche Courant	algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.000	wkl.
Weekblad voor Lochem	<i>Lochem (2.907 inv.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.100	wkl.
Courant voor Maassluis	<i>Maassluis (4.910 inv.)</i> plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.800	2 p.w.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Courier de la Meuse, Le Echo du Limburg, L' Algemeen Advertentieblad Advertentieblad voor Limburg Geïllustreerd Familieblad Maasgouw, De Nieuwe Limburger, De St. Servatius-Klok, De	<i>Maastricht (29.595 inw.)</i> algemeen nieuws, kath. algemeen nieuws, lib. plaatselijk nieuws, adv. plaatselijk nieuws, adv. geïll. letterkundig plaatselijk nieuws algemeen nieuws, kath. godsdienstig	stad en koninkrijk stad en koninkrijk stad en provincie stad en provincie koninkrijk en Europa stad en omgeving koninkrijk en Duitsl.	3.000 4.000 2.800 3.500 30.000 1.800 4.000 2.000	dag. dag. wkl. wkl. wkl. wkl. wkl.
Meppeler Courant	<i>Meppel (8.238 inw.)</i> plaatselijk nieuws	stad en provincie	2.000	2 p.w.
Middelburgsche Courant Zeeuwsch Dagblad Zelandia Weekblad voor Zeeuwsch Vlaanderen's Westelijk Deel	<i>Middelburg (16.064 inw.)</i> algemeen nieuws, lib. algemeen nieuws, onafh. allerlei plaatselijk nieuws	stad en provincie provincie stad en omgeving provincie	2.000 2.200 1.000 1.200	dag. dag. 2 p.w. wkl.
Heldersche en Nieuwe- dieper Courant	<i>Nieuwe-Diep</i> algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en Den Helder	1.000	2 p.w.
Nijkerksche Courant	<i>Nijkerk (7.715 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en plattel.	2.000	wkl.
Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant Nijmeegsch Dagblad Gelderlander, De Kleine Courant, De Nieuw Nijmeegsch Advertentieblad Oosten, Het	<i>Nijmegen (24.897 inw.)</i> algemeen nieuws, lib. algemeen nieuws algemeen nieuws, lib. plaatselijk nieuws plaatselijk nieuws, adv. godsdienstig geref.	stad en provincie stad en platteland stad en provincie stad en omgeving stad en koninkrijk	4.800 3.000 2.560 1.000 2.000 1.000	3 p.w. 2 p.w. wkl. wkl. wkl. wkl.
Noordwijker, De	<i>Noordwijk (3.706 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	1.000	wkl.
Algemeen Advertentieblad	<i>Oostburg (1.916 inw.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en prov.	960	wkl.
Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout	<i>Oosterhout (9.985 inw.)</i> plaatselijk nieuws	stad en streek	1.800	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
<i>Opsterland (14.101 inv.)</i>				
Opsterland en Ooststelling- werf	plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.000	wkl.
<i>Oss (5.067 inv.)</i>				
Echo van de Maas, De	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	2.000	wkl.
Oss en Omstreken	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.000	wkl.
<i>Oud-Beijerland (1.150 inv.)</i>				
Nieuwsblad	plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en omg.	1.000	2 p.w.
<i>Purmerend (5.094 inv.)</i>				
Purmerender Courant	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.800	2 p.w.
Advertentieblad voor Noord-Holland	plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en prov.	3.000	wkl.
Nieuwe Purmerender Courant	algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en omg.	1.200	wkl.
<i>Ridderkerk (6.928 inv.)</i>				
IJsselmonde	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.000	wkl.
<i>Roermond (10.431 inv.)</i>				
Maasbode	katholiek	gebied v. d. Maas	1.500	wkl.
Maas- en Roerbode	plaatselijk nieuws	gebied v. Maas en Roer	2.000	wkl.
Roermond	plaatselijk nieuws	stad	1.200	wkl.
Volksvriend, De		stad	1.325	wkl.
<i>Roosendaal (8.955 inv.)</i>				
Roosendaalsche en Zevenbergsche Courant	plaatselijk nieuws	stad en provincie	2.800	dag.
Grondwet, De	liberaal	stad en omgeving	1.560	2 p.w.
<i>Rotterdam (150.357 inv.)</i>				
Nieuwe Rotterdamsche Courant	liberaal	stad en koninkrijk	9.800	dag.
Rotterdamsche Courant	conservatief	stad en koninkrijk	8.000	dag.
Rotterdamsche Gids	algemeen nieuws	stad en provincie	5.000	dag.
Rotterdamsch Nieuwsblad	liberaal	stad en koninkrijk	7.000	dag.
Advertentieblaadje	algemeen nieuws, adv.	koninkrijk en Duitsl.	10.000	5 p.w.
Maasbode, De	algemeen nieuws, kath.	gebied v. d. Maas	4.000	3 p.w.
Aankondiger, De	algemeen nieuws, adv.	Nederland en Europa	10.500	wkl.
Alblasserwaard	allerlei	stad en omgeving	1.000	wkl.
Algemeen Weekblad voor alle standen	algemeen nieuws		4.000	wkl.
Handels- und Schifffahrts- Zeitung	handel, scheepvaart	stad, koninkr. en Duitsland	3.000	wkl.
Huisvrouw, De	huiselijke kring, letterk.		2.650	wkl.
Humoristisch Album	humoristisch	stad en provincie	2.000	wkl.
Israëliet, De	godsdienstig joods		1.800	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Kindervriend, De Nederlandsche Artisten Courant	jeugd, letterkundig artistiek		1.000 800	wkl. wkl.
Nieuwe Rotterdamsche Gids	plaatselijk nieuws	stad en provincie	1.960	wkl.
Sprokkelaar, De	opvoedkundig	stad en omgeving	1.000	wkl.
Uilenspiegel	Humoristisch	stad en koninkrijk	2.800	wkl.
Vliegend Blad van Rotterdam	algemeen nieuws	stad en omgeving	2 000	wkl.
Weekblad voor Israelitische Huisgezinnen	godsdienschtig Joods		1 800	wkl.
Zondagsblad	plaatselijk nieuws, lib.	stad en koninkrijk	5.000	wkl.
<i>Sappemeer (3.915 mw.)</i>				
Weekblad voor Oost- Goorrecht	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.500	2 p.w.
<i>Schagen (3.255 mw.)</i>				
Schager Courant	algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.700	2 p.w.
West Friesche Courant	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en W Fr.	2 000	2 p.w.
<i>Schagerbrug (565 mw.)</i>				
Zijper Courant	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	600	wkl.
<i>Scheveningen (8.500 mw.)</i>				
Anzeiger (Der Offizielle f.d Badegaste zu Scheveningen)	van 1-6 tot 15-10	toeristen en badgasten	1.000	2 p.w.
Scheveningsche Courant	plaatselijk nieuws	stad en provincie	1.300	2 p.w.
Victoria Courant	plaatselijk nieuws	Den Haag	1.000	wkl.
<i>Schiedam (22.908 mw.)</i>				
Schiedamsche Courant	algemeen nieuws, lib.	stad en koninkrijk	5.000	dag.
Weekblad voor Schiedam en Omstreken	plaatselijk nieuws	stad en platteland	2 000	wkl.
Westen, Het	plaatselijk nieuws	stad en provincie	2.800	wkl.
Nieuwe Schiedamsche Courant	algemeen nieuws, cons.	stad en omgeving	1.000	onger.
<i>Schoonhoven (3.876 mw.)</i>				
Schoonhovensche Courant	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.200	wkl.
<i>Sittard (5.171 mw.)</i>				
Katholieke Limburger, De Limburg	katholiek plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.000 1 800	wkl. wkl.
<i>Sliedrecht (8.526 mw.)</i>				
Merwebode, De	plaatselijk nieuws	gebied v. d. Merwede	2.000	2 p.w.
Nieuwsblad voor Sliedrecht en Omstreken	algemeen nieuws	stad en platteland	1 800	2 p.w.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Sluisch Weekblad	<i>Sluis (2.515 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	900	wkl.
Sneeker Courant	<i>Sneek (10.363 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	2.800	2 p.w.
Flakkeesche Nieuwsbode	<i>Sommelsdijk (2.650 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en Flakkee	1.000	wkl.
Steenbergsche Courant	<i>Steenbergen (6.853 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	1.700	wkl.
Nieuwsblad voor Steenwijk en Omstreken	<i>Steenwijk (4.926 inw.)</i> plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.200	wkl.
Steenwijker Courant	algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	1.000	wkl.
Vooruitgang, De	plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en omg.	900	wkl.
Terneuzensche Courant	<i>Terneuzen (4.669 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.000	2 p.w.
Tielsche Courant	<i>Tiel (9.089 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	3.000	3 p.w.
Nieuwe Tielsche Courant	algemeen nieuws, cons.	stad en provincie	2.500	2 p.w.
Advertentieblad voor Tiel en Omstreken	plaatselijk nieuws, adv.	stad en platteland	2.000	wkl.
Geneeskundige Courant	medisch		2.000	wkl.
Tilburgsche Courant	<i>Tilburg (28.291 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en koninkrijk	5.000	2 p.w.
Nieuwe Tilburgsche Courant	algemeen nieuws, cons.	stad en prov.	4.000	wkl.
Kruisvaan, De	algemeen nieuws, kath.	stad en prov.	3.000	wkl.
Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad	<i>Utrecht (69.667 inw.)</i> algemeen nieuws, onafh.	stad en koninkrijk	5.000	dag.
Stichtsche Courant	algemeen nieuws	stad en Sticht	2.000	2 p.w.
Nieuwe Utrechtsche Courant	algemeen nieuws	stad en provincie	2.100	wkl.
Nieuws, Het	plaatselijk nieuws	stad en provincie	4.000	wkl.
Advertentieblad	<i>Uithuizen (3.184 inw.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en prov.	975	wkl.
Veendammer Courant	<i>Veendam (10.392 inw.)</i> algemeen nieuws, lib.	stad en provincie	2.000	4 p.w.
Venloosche Courant	<i>Venlo (8.910 inw.)</i> plaatselijk nieuws	stad en omgeving	2.000	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Venloosch Weekblad	algemeen nieuws		1.800	wkl.
Vijf Heerenlanden, De	<i>Vianen (3.485 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.000	wkl.
Vlaardingsche Courier Nieuwsblad voor den Hoekschen Waard	<i>Vlaardingen (9.482 inw.)</i> plaatselijk nieuws plaatselijk nieuws	stad en provincie stad en omgeving	2.200 1.800	2 p.w. wkl.
Vlissingsche Courant Zeelandia	<i>Vlissingen (10.056 inw.)</i> plaatselijk nieuws plaatselijk nieuws	stad en provincie provincie	3.000 2.360	2 p.w. 2 p.w.
Echo van het Zuiden, De	<i>Waalwijk (4.133 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.800	2 p.w.
Advertentieblad voor Wageningen	<i>Wageningen (6.512 inw.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en prov.	2.000	wkl.
Christelijke Schoolbode, De	godsdienslig prot.		1.200	wkl.
Neder Veluwe, De	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.460	wkl.
Rijn- en Waalbode	plaatselijk nieuws	gebied v. Rijn en Waal	1.625	wkl.
Wageningsche Courant	algemeen nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	1.000	wkl.
Wageningsch Weekblad	plaatselijk nieuws, relig.		1.326	wkl.
Kanton Weert	<i>Weert (7.433 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	1.800	wkl.
Weesper Courant	<i>Weesp (3.686 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.200	wkl.
Evangelisch Zondagsblad	<i>Wijchen (3.624 inw.)</i> godsd. prot.	pl. v. uitg. en prov.	1.000	wkl.
Wijksche Courant	<i>Wijk bij Duurstede (3.036 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	1.260	wkl.
Nieuwe Veendammer Courant	<i>Wildervank (8.314 inw.)</i> plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en Veendam	3.000	2 p.w.
Nieuwe Winschoter Courant	<i>Winschoten (6.640 inw.)</i> algemeen nieuws	pl. v. uitg. en prov.	2.000	2 p.w.
Winschoter Courant	algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en prov.	2.350	2 p.w.
Advertentieblad voor Hunsingo	<i>Winsum (2.287 inw.)</i> plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg. en pl.l.	1.000	wkl.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Winterswijkse Courant Bazuin, De Graafschapper, De	<i>Winterswijk (8.061 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws	stad en provincie	2.000	2 p.w.
	godsdiensig prot.		1.200	wkl.
	plaatselijk nieuws	stad en koninkrijk	3.000	wkl.
Woerdsche Courant	<i>Woerden (4.238 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	1.300	wkl.
Banier, De Friso	<i>Workum (3.869 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	990	2 p.w.
	plaatselijk nieuws, pol.	pl. v. uitg. en prov.	1.800	2 p.w.
Zaanstreek, De	<i>Wormerveer (3.857 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws, lib.	pl. v. uitg. en pl. l.	1.500	wkl.
Zaanlandsche Courant Zaandamsch Advertentie- blad	<i>Zaandam (13 125 inw.)</i>			
	algemeen nieuws, lib.	pl. v. uitg. en Zaanland	3.000	2 p.w.
	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en om- liggend platteland	2.000	wkl.
Bommelsche Courant	<i>Zaltbommel (3.993 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en omg.	1.300	2 p.w.
Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken	<i>Zeist (5.806 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	2.000	wkl.
Zevenaarsche Courant	<i>Zevenaar (3.958 inw.)</i>			
	algemeen nieuws	pl. v. uitg. en pl.l.	1.200	wkl.
Zevenbergsche Courant	<i>Zevenbergen (6 530 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws	pl. v. uitgave en prov.	2.100	2 p.w.
Zierikzeesche Nieuwsbode Zierikzeesche Courant Advertentieblad voor de Eilanden Schouwen en Duiveland	<i>Zierikzee (7.135 inw.)</i>			
	plaatselijk nieuws	pl. v. uitg. en prov.	2.500	3 p.w.
	algemeen nieuws, lib	pl. v. uitg. en koninkr.	2.800	2 p.w.
	plaatselijk nieuws, adv.	pl. v. uitg., Schouwen en Duiveland	3 000	wkl.
Zutphensche Courant Nieuwe Zutphensche Courant	<i>Zutphen (14 718 inw.)</i>			
	algemeen nieuws, lib.	stad en koninkrijk	3 000	dag.
	algemeen nieuws, cons.	stad en provincie	2 000	2 p.w.
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant Landbouw Courant Nieuwe IJsselbode, De	<i>Zwolle (22.759 inw.)</i>			
	algemeen nieuws, onafh.	stad en koninkrijk	4.000	dag.
	landbouwkundig		2.000	2 p.w.
	plaatselijk nieuws	stad en provincie	2.250	2 p.w.

Titel	Karakteristiek	Verspreidingsgebied	Oplage	Wijze van verschijnen
Nieuwe Zwolsche Courant	algemeen nieuws, cons.	stad en omgeving	1.000	2 p.w.
Katholieke Stemmen	plaatselijk nieuws, kath.		1.600	wkl.
Vooruit, De	leerzame inhoud		1.000	wkl.

<i>Overzicht:</i>	maandbladen	3
	veertiendaagse periodieken	8
	weekbladen	266
	vijf keer per week versch. bladen	1
	vier keer per week versch. bladen	2
	drie keer per week versch. bladen	14
	twee keer per week versch. bladen	88
	dagbladen	37
	ongeregeld versch. bladen	2
	totaal aantal kranten en periodieken:	421

bijlage XV

a. *Aantal inwoners van de provincies en het rijk, naar de volstellingen van 1830-1879.¹*

Tijdstip van de telling	Noord-brabant	Gelder-land	Zuid-holland	Noord-holland	Zeeland	Utrecht	Friesland	Over-ijsel	Groningen	Drenthe	Limburg	Het Rijk
1 jan. 1830	348,891	309,793	479,737	413,988	137,262	132,359	204,909	178,895	157,504	63,868	186,281	2,613,487
1 jan. 1840	378,437	345,762	526,020	443,334	151,358	145,132	227,859	197,694	175,651	72,484	196,828	2,860,559
19 nov. 1849	396,420	370,716	563,425	477,079	160,295	149,380	247,360	215,765	188,442	82,738	205,261	3,056,879
31 dec. 1859	407,794	403,640	619,380	523,876	166,112	160,106	274,305	235,155	207,688	95,231	215,682	3,309,128
1 dec. 1869	428,872	432,693	688,204	577,436	177,569	173,556	292,314	254,051	225,336	105,637	223,821	3,579,529
31 dec. 1879	466,497	466,805	803,530	679,990	188,655	191,679	329,877	274,136	253,246	118,845	239,453	4,012,693

¹ Bron: Jaarcijfers over 1883 en vorige jaren, blz. 1.

b. Urbanisatie in Nederland van 1830-1882.¹ Aantal inwoners.

	1 jan. 1830	1 jan. 1840	19 nov. 1849	31 dec. 1859	1 dec. 1869	31 dec. 1879	1 jan. 1882
Breda	13.114	15.399	14.743	14.939	14.765	17.109	18.000
's-Hertogenbosch	20.489	21.961	21.703	23.236	24.315	24.678	24.894
Tilburg	11.726	14.024	14.645	15.854	21.431	28.390	29.469
Apeldoorn	7.226	8.414	9.784	11.302	12.625	15.053	15.847
Arnhem	14.509	16.758	19.111	24.813	31.626	40.978	42.761
Nijmegen	17.734	21.182	21.218	21.493	22.842	24.980	26.629
Zutphen	10.204	11.550	12.497	13.728	14.656	14.832	15.183
's-Gravenhage	56.105	63.556	72.225	78.318	90.277	113.460	123.499
Delft	15.023	17.037	18.449	20.126	21.836	25.355	26.400
Dordrecht	19.972	20.991	20.909	22.812	24.651	27.292	27.722
Gouda	12.878	14.481	13.788	14.749	15.861	18.118	18.480
Leiden	34.564	37.464	35.895	37.074	38.943	40.799	41.631
Rotterdam	72.294	78.098	90.073	106.122	116.232	148.102	157.270
Schiedam	11.588	12.051	12.786	15.167	19.274	23.035	23.776
Amsterdam	202.364	211.349	224.035	243.304	264.694	317.011	338.047
Haarlem	21.667	24.012	25.852	27.719	30.530	36.976	39.977
Alkmaar	9.439	9.835	10.192	10.409	11.344	13.504	13.877
Den Helder	5.489	9.088	11.564	15.202	18.366	19.676	20.200
Zaandam	10.733	11.139	11.263	11.786	12.026	13.171	13.370
Middelburg	14.700	15.858	15.884	16.088	16.422	16.046	15.939
Vlissingen	8.029	8.981	9.926	10.922	9.489	10.056	10.432
Utrecht	43.407	48.491	47.781	52.894	59.299	67.633	71.337
Amersfoort	11.782	12.889	12.377	12.683	13.230	13.704	13.679
Leeuwarden	20.938	23.400	24.490	25.450	25.121	29.008	29.078
Zwolle	15.640	16.950	18.168	19.176	20.408	22.759	23.385
Deventer	13.639	14.379	15.258	16.346	17.815	19.162	20.230
Kampen	8.882	9.072	10.883	13.902	14.853	17.444	17.770
Groningen	30.260	33.484	33.694	35.771	38.528	46.058	48.000
Maastricht	24.444	25.483	25.140	27.028	27.808	28.557	28.917

Bron: Jaarcijfers over 1881 en vorige jaren, blz. 2.



Het Nieuws van den Dag.

Koning Willem III, Zijne Ministers en de Staten-Generaal hebben door de afschaffing van het zegel op de dagbladen eene groote weldaad aan ons volk willen bewijzen. Zij hebben de deuren en half gesloten vensters wijd open gezet, opdat het licht der gedachten vrij, vroolijk en tot in de verste hoeken zou binnen stroomen; niet alleen opdat zij die lezen, goedkooper, meer en beter zouden lezen, maar vooral ook, opdat duizenden bij duizenden, tot heden van hun dagblad verstoken door middel der pers dagelijks in aanraking zouden komen met den groeten stroom der gebeurtenissen en gedachten.

Het komt ons voor, dat men nog nauwelijks een vinger heeft uitgestoken om de schoonste vrucht der wetsverandering te plukken en het eigenlijke volk in den school te werpen.

Voor vele, ja de meeste lezers zijn de gewone dagbladen te duur, te uitgebreid en te hoog.

Het Nieuws van den Dag zal goedkoop zijn. Voortaan moet de burger in den prijs geen heftsel vinden om dagelijks, alleen of met zijn huurman zijn blad in eigendom te ontvangen.

Onze Courant zal kort zijn. Wie telt de zuchten sinds 1 Juli 1869 in Nederland opgestegen over de hectaren onberispelijken lotterdruk, met meedood genlooze nauwgezetheid zes dagen van de zeven door de post bezorgd? wie de bewonderenswaardige artikelen door ondankbare abonneenten, uit wanhoop ongelezen ter zijde gelegd? Onze Krant zal geen onbehoorlijk deel van elken kostelijken levensdag eischen voor zich. Hare stellingen zal zij niet verdedigen door het terrein der discussie onder water te zetten. 't Geen zij te zeggen heeft zal zij zeggen in bescheidene heknoptheid.

Desniettemin on misschien juist daardoor, hoopt zij belangrijk, onderhoudend, veelzijdig te kunnen wezen.

Eene krant behoort een nieuwsblad te zijn en te blijven. De burger neemt niet elken morgen zijn blad ter hand om zich te laten catechiseeren of schoolmeesteren, maar in de eerste plaats om het nieuws van den dag te verhemmen. 't Zal ons streven zijn om aan dat billijk verlangen te voldoen; om door eene nauwgezette keus alleen het belangrijke en belangwekkende mede te deelen, maar dit zoo volledig mogelijk; al moesten dan ook eenige reizen van Prins Napoleon naar zijn landgoed Prangins, of de jongste verkoudheid van Prinses Metternich onvermeld blijven. Gewichtige, treffende gerechtszaken zal zij eene behoorlijke plaats innemen. Het belangrijke uit de discussiën der Staten-Generaal zal zij in overzicht vermelden. Onder meerderen zal een wel onderricht korrespondent in de Residentie in last hebben het Haagschē nieuws ons tijdig en nauwkeurig te doen toekomen. De beurs- en marktberichten zullen met den meesten spoed en vooral zeer juist worden medegedeeld. Een boeiend feuilleton zal in ieder nummer eene plaats worden ingeruimd.

Maar voorts wenscht Het Nieuws van den Dag een gids en raadsman te zijn in al de belangrijke vragen van den dag. De staatkunde zal de plaats moeten innemen die haar toekomt. In vrijzinnige richting werkende, wil de redactie geene partij dienen, maar vóór alles het Nederlandsche volk, waaraan hare liefde verpand is.

Doch zij wenscht der Staatkunde geen regel' druks meer in te ruimen, dan haar recht is. Andere belangen in overvloed roepen haar. Het leven is zoo rijk,

De liefde voor volk en menscheid vindt ze in huisgezin en school, in kunst en letterkunde en wetenschap, in de geschiedenis van den dag en in de duizende betrekkingen van het dagelijkse leven. Al deze vragen, naar zij voorkomen, te behandelen in' boeienden vorm, en in milden, vordraagzamen geest; op al deze vragen het licht te laten vallen van gezond verstand en waarheidsliefde, van opge-ruimd vertrouwen en onkreukbare eerlijkheid — ziedaar het plan, het doel dat de redactie zich voorstelt.

Zal zij 't bereiken; spoedig; ooit? De kunst is lang en het leven kort. Maar het zou reeds veel zijn, indien zij, in zulk een streven, de ondersteuning harer landgenooten ontmoeten mocht.

Goed en goedkoop zijn de voorwaarden van succes voor elke onderneming onzer dagen.

Dáárom is de redactie toevertrouwd aan den heer S. GOKTEN, een man van erkend groote verdiensten.

Dáárom hebben de uitgevers voor de prijsbepaling gelet op den warmen bij- val, die dergelijke goedkope dagbladen in den Vreemde bij het volk genietten. Om slechts te spreken van het naburig België, herinneren zij dat van l'Etoile Belge, een blad op dezelfde loest geschoeid als Het Nieuws van den Dag, dagelijke 33,000 exem- plaren verkocht worden.

Uit dien hoofde gelooven de uitgevers de stoutste verwachtingen die men na de zegelafschaffing koestert te overtreffen, wanneer zij den prijs van hun dag- blad bepalen op

f 1,60 per drie maanden, of f 6,40 voor den vollen jaargang.

dat is dus 12½ cents per week, of minder dan men tegenwoordig betaalt om een dagblad slechts eenige uren daags in huur te hebben; terwijl men in den loop van een

jaar bovendien een waarde van minstens f 3.— aan papier overhoudt.

Voor de steden 's Gravenhage, Rotterdam, Utrecht, Leiden, Arnhem, Haarlem, Delft, Schiedam, Gouda, Alkmaar en Zaandam op f 1,80 per 3 maanden. Voor de overige plaatsen des Rijk's op f 2,— per 3 maanden.

Dat is dus hoogstens 15 cent per week, vrij aan huis.

Afsonderlijke nummers worden alom verkocht voor 2½ cent.

Het Nieuws van den Dag zal dagelijke — uitgenomen op Zon- en Feestda- gen — verschijnen. Elk nummer zal beslaan 4 folio pagina's duidelijken letterdruk; het formaat zal gelijk zijn aan dat der Haarlemsche Courant vóór hare laatste vergroo- ting. Alleen de 4^e pagina zal geheel of ten deele Advertentiën bevatten.

Een proefnummer, dat alleen strekt om, voor zoover mogelijk is, aan te geven hoe het dagblad zal ingericht worden, zal weldra alom gratis verkrijgbaar zijn.

De uitgave van het 1^o Nummer zal binnen kort worden aangekondigd.

AMSTERDAM en LEIDEN,
Januari, 1870.

G. L. FUNKE,
VAN DEN HEUVELL & VAN SANTEN.

De Inschrijfbiljetten gelieve men ingevuld te zenden aan het adres van den uitgever G. L. Funke te Amsterdam of aan zijn gewonen boekverkooper.

Inschrijfbiljet.

De Ondergeteekende verlangt te ontvangen:

1 Ex. van **HET NIEUWS VAN DEN DAG**, 1^e Jaargang.

Woonplaats en Datum:

Handteekening

T's leveren door

Bijvoegsel tot het proefnummer van het «Nieuws van den dag»

stellingen

1. De ongunstige ontwikkeling in het midden- en kleinbedrijf verdient meer zorg van de overheid. De Stichting Ontwikkeling en Sanering voor het Midden- en Kleinbedrijf beschikt over te weinig geld en ontwikkelingsfaciliteiten voor economische structuurverbetering.
2. De ruime interpretatie in de jurisprudentie van artikel 7 van de Grondwet neemt niet weg, dat het persvrijheidsartikel in de nieuwe grondwet fundamenteel gewijzigd moet worden. De redactie in het ontwerp schiet tekort.
3. De harmonisatie van de wetgeving op het gebied van de reclame voor farmaceutische specialiteiten in de EEG-landen kan leiden tot een daling van het peil van de publieksreclame voor geneesmiddelen in Nederland.
4. Het recognitiesysteem dat de overheid in staat stelt tegen lagere tarieven publikaties in kranten te plaatsen, dient om principiële redenen en vanwege de huidige positie van de dagbladpers afgeschaft te worden.
5. Het onderscheid tussen juridische en economische persvrijheid zal in het kader van het streven naar een unificatie van de Europese wettelijke regelingen op het gebied van de massamedia duidelijker omschreven moeten worden.
6. In de nieuwe bioscoopwet dient de ministeriële verantwoordelijkheid ten aanzien van het keuringsorgaan en het keuringsbeleid opgenomen te worden. De filmcensuur zal met uitsluiting van de mogelijkheid van nakeuring beperkt kunnen worden tot een toelaatbaarheidskeuring voor jeugdigen beneden de zestien jaar.

7. Het is op zijn minst opvallend, dat de dagbladen door wettelijke regelingen slechts zes keer per week kunnen verschijnen, terwijl de radio en televisie als concurrerende media dagelijks programma's kunnen uitzenden.
8. Het onderzoek naar de functie van het dagblad in de samenleving is tot nu toe te eenzijdig gericht op de krant als advertentiemedium.
9. Het verdient geen aanbeveling de functies van directeur en hoofdredacteur van een krant in één persoon te verenigen.
10. De sinds 1963 bestaande Nederlandse Code voor het Reclamewezen is een vorm van *Selbstkontrolle* die overheidsingrijpen overbodig maakt.
11. Het Nederlandse dagblad is vergeleken met het buitenland ten onrechte een uitzonderlijk goedkoop produkt.
12. De krantelezer moet krantenlezer worden, indien hij de verscheidenheid van de Nederlandse pers een groot goed acht.

Stellingen, behorende bij het proefschrift van J. M. H. J. Hemels, getiteld: „*De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869*”. Nijmegen 1969.

